

Ευρυδίκη Σιφναίου

ΛΕΣΒΟΣ

Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία
(1840-1912)

ΔΗΜΟΣ ΜΥΤΙΑΛΗΝΗΣ

Η Ευρυδίκη (Ρούρα) Σιφναίου γεννήθηκε στην Αθήνα το 1957.

Καταγωγή της όμως και σημείο επιστροφής παραμένει η Μυτιλήνη.

Σπούδασε ιστορία και αρχαιολογία στην Αθήνα (Φιλοσοφική Σχολή)

και ιστορία στο Παρίσι (Ecole des Hautes Etudes en Sciences

Sociales).

Εργάστηκε ως φιλόλογος στην

Ελλάδα. Έκανε μεταπτυχιακές

σπουδές με θέμα την οικονομική και

κοινωνική ιστορία της Λέσβου στο

19ο αιώνα. Έζησε και εργάστηκε

για τέσσερα χρόνια στη

Νικαράγουα της Κεντρικής Αμερι-

κής, όπου δίδαξε φιλοσοφία στη

Σχολή Οικονομικών Επιστημών του

Εθνικού Πανεπιστημίου (UNAN).

Το 1994 έγινε διδάκτωρ Ιστορίας

στην Ecole des Hautes Etudes en

Sciences Sociales στο Παρίσι. Έχει

ερευνήσει ανέκδοτα λεσβιακά αρ-

χεία της οθωμανικής περιόδου και

συνεργάζεται με τα ΓΑΚ Ν.

Λέσβου για τη διάσωσή τους.

Φωτογραφία εξωφύλλου: *Η προκυμαία της Μυτιλήνης. Αρχές 20ου αι. Από στερεοσκοπική carte-postale του φωτογράφου Χ' Δανιήλ (συλλογή Α. Μαΐλη).*

ΛΕΣΒΟΣ
Οικονομική και κοινωνική ιστορία
(1840-1912)

ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΣΙΦΝΑΙΟΥ

ΛΕΣΒΟΣ

Οικονομική και κοινωνική ιστορία
(1840-1912)

ΤΡΟΧΑΛΙΑ

Πρώτη έκδοση: Δεκέμβριος 1996

Σχεδιασμός-Επιμέλεια-Παραγωγή: Εκδόσεις Τροχαλία

Γριβαίων 5, 106 80 Αθήνα - Τηλ.: 364 6426, Fax: 362 1932

Η έκδοση χρηματοδοτήθηκε από την Κοινωνική Πρωτοβουλία Leader και την Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης Λέσβου (ΕΤΑΛ) Α.Ε.

Στον Απόστολο
και στο Μαρίνο το ψαρά.

Ένας άνθρωπος που ξυπνά τα χαράματα μπροστά σ' ένα λιμανάκι μωβ κι εύχεται να μην είχε μάθει ποτέ του γράμματα – τι θαύμα! Κατεβαίνει το βραχάκι να λύσει τη βάρκα. Σε λίγο η μια ράχη του βουνού κοκκινίζει. Όπου να 'ναι θα φανεί ο Κούρος και πίσω του οι γραμμές των άλλων νησιών, το ξεφόρτωτο τρεχαντήρι, ένας Προφήτης Ηλίας. Ύστερα θα σβηστούν όλα και θα μείνει το μελαχρινό καθάριο πρόσωπο με τα μεγάλα μάτια, που είναι ο ψαράς με το πανέρι του, ο σημερινός σου γείτονας αλλά συνάμα και ο παντοτεινός Αλιέας των θησαυρών – και των ανθρωπών.

ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΕΛΥΤΗΣ

Σχέδιο για μιαν εισαγωγή στο χώρο του Αιγαίου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	
Ελένη Μπιμπίκου - Αντωνιάδη	15
Guy Burgel	17
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	19
1. ΟΙ ΠΗΓΕΣ	
1.1. Οι δικαιοπραξίες του Συμβουλίου της Χρ. Κοινότητας Μυτιλήνης	29
1.2. Άλλες πηγές	30
2. Η ΛΕΣΒΟΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΟΝΟ	
2.1. Η γεωγραφική της θέση	49
2.2. Η ιστορική συγκυρία του 19ου αιώνα	50
2.3. Η δημογραφική κίνηση	54
3. Η ΛΕΣΒΟΣ ΣΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	
3.1. Η τοπική διοίκηση, τουρκική και ελληνική	63
3.2. Οι μεταρρυθμίσεις και η εφαρμογή τους	68
3.3. Το φορολογικό σύστημα	70
<i>Η δεκάτη και ο έγγειος φόρος</i>	71
<i>Κεφαλικός και στρατιωτικός φόρος</i>	73
<i>Άλλοι φόροι</i>	74
<i>Ο οδικός και ο τελωνειακός φόρος</i>	74
3.4. Τα αιτήματα της ελληνικής κοινότητας προς την Υψηλή Πύλη	76
3.5. Η σκολιά των ξένων δυνάμεων	78
3.6. Το ζήτημα της υπηκοότητας και η θέση του ελληνικού υποπροξενείου	82
4. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ ΑΠΟ ΤΟ 1840 ΩΣ ΤΟ 1880	
4.1. Σύντομη παρουσίαση της περιφέρειας του Καζά Μυτιλήνης	91
4.2. Οι υλικές συνθήκες	96
<i>Το έγγειο καθεστώς 1840-1872</i>	99
ΚΤΗΜΑΤΑ	101
ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ	102
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ - ΜΑΓΑΖΙΑ - ΜΥΛΟΙ	103
ΠΛΟΙΑ	103
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΤΡΟΠΟ ΑΓΟΡΑΣ ΑΚΙΝΗΤΩΝ	107
<i>Το εμπόριο, κινήτρια δύναμη της εξέλιξης</i>	109
<i>Η ΕΠΙΒΟΛΗ ΤΟΥ ΜΟΝΟΠΩΛΙΟΥ</i>	110

ΤΑ ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΕΞΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	111
ΟΙ ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΕΤΑΙΡΕΙΕΣ	131
<i>Οι εξελίξεις της βιοτεχνικής και βιομηχανικής παραγωγής</i>	135
ΟΙ ΒΙΟΤΕΧΝΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥΣ	135
ΟΙ ΣΥΝΤΕΧΝΙΕΣ	136
Η ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ	141
Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΛΑΔΙΟΥ ΚΑΙ ΣΑΠΟΥΝΙΟΥ	142
Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΑΛΕΥΡΙΟΥ	143
Η ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΔΕΡΜΑΤΩΝ	144
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΜΕΣΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΑΠΟ ΤΟ 1840-1880	144
ΜΕΡΙΚΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΕΛΑΧΙΣΤΟ	145
ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟ 1880	147
ΤΑ ΚΕΡΔΗ ΕΝΟΣ ΕΛΑΙΟΜΥΛΟΥ	148
ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ ΚΑΙ ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ	150
4.3. Η κοινωνική δομή	
<i>Ο θεσμός της προίκας</i>	151
ΑΙΤΙΕΣ ΛΥΣΗΣ ΤΩΝ ΑΡΡΑΒΩΝΩΝ	153
ΟΙ ΠΡΟΙΚΟΔΟΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΙΚΟΛΗΠΤΕΣ	154
ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΙΚΩΝ	154
Η κατοικία	155
Τα κτήματα	156
Άλλα μέσα παραγωγής	157
Τα μετρητά	158
Κοσμήματα - έπιπλα και οικιακά σκεύη	158
ΟΙ ΣΥΝΘΕΙΕΣ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ	160
Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΑ ΠΡΟΙΚΟΣΥΜΦΩΝΑ	162
Η σχέση με τον κοινωνικοοικονομικό περιγύρο	162
Ενδείξεις των κοινωνικών διαφορών	163
Ταξινόμηση των προικών και ανάλυση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης	164
<i>Το καθεστώς της κληρονομιάς</i>	172
Αφιερώματα	172
Κληροδοτήματα και προσφορές σε άτομα μη έχοντα βαθμό συγγένειας	172
Οι κληρονόμοι	173
Τα κληροδοτούμενα περιουσιακά στοιχεία	173
Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΙΣ ΔΙΑΘΗΚΕΣ	173
Ενδείξεις των κοινωνικών διαφορών	173
Ταξινόμηση των περιουσιών και ανάλυση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης	174
ΑΝΤΙ ΓΙΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	176
5. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ ΑΠΟ ΤΟ 1880 ΩΣ ΤΟ 1912	
5.1. Η βιομηχανική ανάπτυξη	
ΕΥΝΟΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗ	196
Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΜΕΤΑ ΤΟ 1880	197
<i>Ατμοκίνητες βιομηχανίες: η μελέτη δύο περιπτώσεων</i>	200
Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΣΤΑ ΛΟΥΤΡΑ	201
Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΤΟΥ Ρ. ΑΤΚΙΝΣΟΝ ΣΤΑ ΠΑΜΦΙΛΑ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ	206
ΟΙ ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ	218

ΔΑΠΑΝΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙΚΑ ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ	221
Η ΤΙΜΗ ΤΟΥ ΛΑΔΙΟΥ	223
ΖΗΜΙΕΣ ΚΑΙ ΚΕΡΔΗ	225
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	225
Η ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ	226
5.2. Η εμπορική ανάπτυξη	
<i>Όγκος και σύνθεση του εξωτερικού εμπορίου</i>	228
ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΞΑΓΩΓΩΝ	233
ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΙΣΑΓΩΓΩΝ	237
5.3. Άλλοι παράγοντες της ανάπτυξης	
<i>Η ναυτική κίνηση</i>	240
<i>Η δημογραφική ανάπτυξη</i>	243
<i>Η επέκταση και ανανέωση της αγοράς</i>	246
<i>Η δημιουργία τραπεζικού συστήματος</i>	249
5.4. Μεταναστευτικό ρεύμα και πάροικοι	253
<i>Αιτία μετανάστευσης και ρόλος των μεταναστών</i>	255
<i>Μια περίπτωση παροίκων στη Ρωσία: Το εμπόριο εισαγωγών-εξαγωγών των Αφών Σιφναίου</i>	276
5.5. Κοινωνική διαστρωμάτωση	
<i>Η κοινωνική δομή με βάση τα προικοσύμφωνα της περιόδου 1880-1912</i>	289
<i>Η κοινωνική δομή με βάση τις διαθήκες της περιόδου 1880-1912</i>	297
<i>Συγκριτική μελέτη των διαθηκών 1840-1880 και 1880-1912</i>	302
5.6. Ο αστικός κόσμος	
<i>Η υποδομή της πρωτεύουσας</i>	304
<i>Σε τι διαφέρει η νέα πόλη από την παλαιά</i>	306
<i>Η κατοικία των πλουσίων</i>	308
<i>Η αστή</i>	313
<i>Το νηρετικό προσωπικό</i>	316
<i>Οι συνήθειες διατροφής</i>	318
<i>Η ενδυμασία</i>	319
<i>Οι επιγαμίες</i>	321
<i>Ψυχαγωγία και ελεύθερος χρόνος</i>	321
<i>Η εκπαιδευτική κίνηση</i>	324
<i>Οι ιδέες</i>	326
<i>Το κοινωνικό ζήτημα</i>	327
<i>Το εθνικό ζήτημα και ο ελληνικός αλτρωτισμός</i>	329
ΑΝΤΙΓΙΑ ΕΠΙΛΟΓΟ	343
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
<i>Έμποροι της πόλης της Μυτιλήνης</i>	347
<i>Έμποροι και εμπορικές εταιρείες της διασποράς</i>	353

Λέσβιοι της διασποράς	354
Ιδιοκτήτριες και ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής	356
Ιδιοκτήτες ελαιотреβείων της Λέσβου το 1920	368
Ιδιοκτήτες βυρσοδεψείων της Λέσβου το 1920	370
Δημογέροντες της πόλης Μυτιλήνης	370
Νομισματικές ισοτιμίες	371
ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΟΡΩΝ	373
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	375
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	377
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	389

ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Δήμος Μυτιλήνης με υπερηφάνεια παρουσιάζει το έργο της νέας Μυτιληνιάς επιστήμονος κ. Ευρυδίκης Σιφναίου, διδάκτορος Ιστορίας με θέμα: «Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Λέσβου από το 1840-1912». Το έργο της κ. Σιφναίου είναι το πρώτο μεγάλο, σύνθετο έργο Ιστορίας του τόπου μας βασισμένο σε πλήθος αδημοσίευστων πρωτογενών πηγών, που φωτίζουν άγνωστες πτυχές της τοπικής μας ιστορίας.

Θέματα όπως η ιδιοκτησία γης, μέσων παραγωγής, κεφαλαίου, οι ασχολίες των ανθρώπων, το εργατικό δυναμικό και η ανάδυση του εργατικού κινήματος, οι συντεχνίες, οι αποδόσεις των επιχειρήσεων, οι φόροι, οι τιμές του λαδιού, οι αντιστοιχίες αμοιβών - αγοραστικής δύναμης, αλλά και κοινωνικοί θεσμοί, όπως η προίκα, ο αρραβώνας, ο γάμος, το διαζύγιο, η υιοθεσία, η καθημερινή ζωή και η ψυχαγωγία του αστού και του υπηρέτη, η διακίνηση των ιδεών και ο αστικός μετασχηματισμός της Μυτιληναϊκής κοινωνίας και ακόμα θέματα όπως η Δημοκρατία και η μετανάστευση, το χρηματοδοτικό σύστημα και η τοκογλυφία, ο Τύπος και οι εκδόσεις, η εμπορική ανάπτυξη και η πορεία προς την εκβιομηχάνιση, η λεσβιακή διασπορά παρουσιάζονται για πρώτη φορά τόσο τεκμηριωμένα με πίνακες αριθμητικούς, ποσοτικά και στατιστικά δεδομένα, πίνακες ονομάτων κλπ.

Ο αναγνώστης του έργου της κ. Σιφναίου θα νιώσει ικανοποίηση και θαυμασμό για τον όγκο και την ποιότητα της επιστημονικής εργασίας της.

Μιας εργασίας που αποτελεί πολύτιμη συμβολή στην πατριδογνωσία μας, επισημαίνει την ιδιαίτερη λεσβιακή μας ταυτότητα και διευρύνει την οπτική της ιστορικής μας γνώσης. Και ασφαλώς η εμπέλειά της είναι πολύ ευρύτερη των ορίων του νησιού μας.

Θα τολμούσα να πω ότι για την συγκεκριμένη περίοδο των τελευταίων 72 ετών πριν από την απελευθέρωση είναι πράγματι «Έργον έσσει καί οὐχί ἔς τό παραχρήμα».

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΧΟΧΛΑΚΑΣ
Δήμαρχος Μυτιλήνης

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Η ανάγκη εμπλουτισμού της μνήμης, η αγάπη της αιολικής γης λουσμένης από το φως και τα κύματα του Αιγαίου, η επιθυμία κατανόησης και συμπάθειας για τους ανθρώπους όχι μόνο σαν μεμονωμένα άτομα, αλλά ιδιαίτερα στις πολύμορφες σχέσεις που αναπτύσσουν μεταξύ τους μέσα στη σύντομη όμως και χιλιόχρονη ανανεωνόμενη ζωή τους, κυρίως η διάθεση να συμβάλει «όσο της έλαχε» στο προχώρημα της γνώσης ήταν –νομίζω– τα βασικά κίνητρα που έκαναν την Ευρυδίκη Σιφναίου ν' αρχίσει και –ακόμα περισσότερο– να συνεχίσει με σοβαρότητα, επιμονή και συνέπεια τη μακρόχρονη έρευνά της για τη Λέσβο, τη «γη των προγόνων» της.

Το βιβλίο που μας παρουσιάζει σήμερα είναι (εκτός από μερικά άρθρα, τα οποία έχουν ήδη δημοσιευτεί) η πρώτη, αλλά και αξιόλογη, συμβολή στην οικονομική και κοινωνική ιστορία όχι μόνο της Ελλάδας και του Ελληνισμού. Πτυχές οικονομικών και εμπορικών σχέσεων ανάμεσα στις χώρες της Ανατολικής Μεσογείου ή ακόμα και με χώρες της Δυτικής Ευρώπης φωτίζονται καλύτερα. Και η ανάλυση φαινομένων, περιορισμένης ή γενικότερης σημασίας, βασισμένη σε πρωτογενείς πηγές που οι περισσότερες είναι ανέκδοτες, παρουσιάζει ενδιαφέρον και ανοίγει προοπτικές για συνέχιση και επέκταση της έρευνας, την ποιότητα της οποίας μας εγγυάται η Ευρυδίκη Σιφναίου.

Μια βασική αρετή, και όχι η μικρότερη, αυτής της εργασίας είναι η ποικιλία και ο πλούτος των γραπτών πηγών τις οποίες χρησιμοποιεί. Βρισκόμαστε βέβαια και εδώ μπροστά στο μειονέκτημα –όπως το επισημαίνει και η ίδια– της αδυναμίας να χρησιμοποιηθούν από τη συγγραφέα οι οθωμανικές πηγές και η τουρκική βιβλιογραφία.

Πρόκειται, ως ένα σημείο, για υποκειμενική της αδυναμία, αλλά είναι γνωστές και οι δυσκολίες προσπέλασης των τουρκικών αρχείων. Δύο σημεία που θα έπρεπε να ξεπεραστούν βαθμιαία, και το ελπίζουμε, τόσο με την ανάπτυξη των τουρκολογικών σπουδών στην Ελλάδα όσο και με τη δημιουργία ουσιαστικά ευνοϊκού κλίματος για επιστημονική συνεργασία μεταξύ των ειδικών και, γενικότερα, των ερευνητών στον τομέα των κοινωνικών επιστημών, ανεξάρτητα από την εθνικότητά τους, ιδιαίτερα σήμερα που η ανάπτυξη των συλλογικών διεπιστημονικών ερευνών είναι ανάγκη απόλυτης προτεραιότητας.

Εκτός όμως από τις γραπτές πηγές, η συγγραφέας χρησιμοποίησε με δεξιότητα και ευαισθησία ένα υλικό που ελέγχεται δυσκολότερα: τις «προφορικές πηγές» και τα τεκμήρια που προσφέρει η βιομηχανική αρχαιολογία. Έτσι και η μέθοδος της δουλειάς της και η προβληματική της ευνοήθηκαν από αυτόν τον εμπλουτισμό.

Δεύτερο ουσιαστικό στοιχείο που χαρακτηρίζει τις έρευνες της Ευρυδίκη Σιφναίου (και το πρώτο δείγμα που μας παρουσιάζει) είναι το γεγονός ότι εγγράφονται στα πλαίσια δύο συλλογικών προσπαθειών: πρώτα-πρώτα, της ανάπτυξης του κλάδου της βιομηχανικής αρχαιολογίας στην Ελλάδα, που είναι νεοσύστατος. Όπως είναι γνωστό, τα πρώτα βήματα έγιναν μόλις το 1982 από ομάδα μελών του Σεμιναρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας του Βυζαντίου και της Νεότερης

Ελλάδας της *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales* του Παρισιού. Το πρόγραμμα της μάλιστα πήρε, για την περίοδο 1984-1986, μια μικρή επιδότηση από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας.

Άλλο στοιχείο εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι εξάλλου ο τρόπος επεξεργασίας όλων των υλικών και ο γενικός προβληματισμός, που συμβάλλουν πολύ στη διερεύνηση του μηχανισμού λειτουργίας των δομών της οικονομίας και της κοινωνίας και, κατά προέκταση, στο πέρασμα της Ελλάδας στον καπιταλισμό, ένα από τα βασικότερα θέματα της νεοελληνικής ιστορίας και, γενικότερα, των Βαλκανίων και των χωρών της Ανατολικής Μεσογείου. Όπως με πολλές μονογραφίες αυτού του είδους ή αναλόγου, θα μπορέσουμε να περάσουμε από τις γενικολογίες και τα προκατασκευασμένα σχήματα στο επίπεδο που απαιτεί η σύγχρονη επιστημονική έρευνα.

Παρόμοια προγράμματα, που μερικά αποκρυσταλλώνονται ήδη και σε δημοσιεύσεις, όπως αυτές που αφορούν τη Θεσσαλονίκη, τον Πειραιά, την Πάτρα, τη Σύρο κ.λπ., βοηθούν σημαντικά τον αδιάκοπο, και προς διπλή κατεύθυνση, διάλογο του χτες και του σήμερα και μας προφυλάσσουν από τους απλουστεντικούς αναχρονισμούς, αλλά και από την ανιστόρητη σκέψη. Η «τοπική», ας πούμε, ιστορία, ανανεωμένη πάνω σ' αυτή τη βάση, βρίσκει το νόημά της και γίνεται θεμέλιο της γενικότερης σύνθεσης, η οποία μας οδηγεί σε πληρέστερη κατανόηση της εξέλιξης των κοινωνιών, ανάγκη επιτακτική σήμερα όσο ποτέ.

ΕΛΕΝΗ ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ-ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ
Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales
Παρίσι, 14 Δεκεμβρίου 1994

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Παρ' όλες τις αναμνήσεις που συνδέονται με τη Σαλπώ, το νησί της Λέσβου δεν παύει να είναι ένα ακραίο σημείο της σύγχρονης Ελλάδας. Μακριά από τις διαδρομές του κλασσικού χώρου και του μαζικού ηλιοτροπικού τουρισμού, το Ανατολικό Αιγαίο υποφέρει, άδικα χωρίς αμφιβολία, από τη γεωγραφική του απομάκρυνση και περισσότερο ακόμη από τη γειτνίασή του μ' ένα ευαίσθητο γεωπολιτικό σύνορο. Η μεγάλη αξία του βιβλίου της Ευρυδίκης Σιφναίου είναι πως καταδεικνύει ότι σ' αυτούς τους φαινομενικούς καθορισμούς της γεωγραφίας και της ιστορίας δεν υπάρχει τίποτα που να μην μπορεί να επαναπροσδιοριστεί.

Να 'μαστε λοιπόν σ' ένα τριπλό σημείο αλλαγών: μετάβαση στο βιομηχανικό καπιταλισμό, διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αφύπνιση της εθνικής συνείδησης και, τέλος, σταδιακή έλευση μιας διεθνούς αγοράς· όλα τούτα αποτελούν πλούσια και ισχυρή απόδειξη των συζεύξεων της παγκόσμιας ιστορίας με την τοπική κοινωνία. Έναν αιώνα πριν την οριστική και αναγνωρισμένη επανασύνδεση με την Ελλάδα η Ελληνική Κοινότητα της Μυτιλήνης παίρνει σταδιακά στα χέρια της το οικονομικό και κοινωνικό προβάδισμα. Το 1839 όχι μόνο έβαλε τέλος στο τουρκικό μονοπώλιο εξαγωγής λαδοσαπουνιού, αλλά στη ροή των σελίδων του βιβλίου και των χρόνων πολλαπλασιάζονται οι ενδείξεις μεταβίβασης της ιδιοκτησίας, ανάληψης οικονομικών πρωτοβουλιών και συγκρότησης μιας αληθινής εσωτερικής αυτονομίας που δεν προχωρά χωρίς αντίποινα και χρήση βίας από τον Τούρκο κατακτητή. Τελικά όμως η χειραφέτηση προηγείται κατά πολύ της απελευθέρωσης. Παντού και πάντα η ίδια πορεία: έκανα εξάλλου την ίδια διαπίστωση και στην κατεχόμενη Κρήτη¹.

Κατά έναν παράδοξο τρόπο, εάν κανείς αναλογιστεί τα μεταφορικά μέσα και τις διαρκείς μεσογειακές και βαλκανικές εντάσεις, αυτό το απόσπασμα-μαρτυρία αποτυπώνεται αμέσως στον τρόπο των συναλλαγών και στις διεθνείς σχέσεις. Η περίπτωση δεν είναι ούτε μοναδική ούτε χωρίς λόγο, ούτε ακόμα περιορισμένη στους ναυτικούς ορίζοντες. Από τ' Αμπελάκια της Θεσσαλίας τον 18ου αι. και το Γαλαξείδι ως την Ερμούπολη της Παλαιάς Ελλάδας τον 19ου αι. η κατάσταση είναι ανάλογη σ' αυτά τα εμπόρια που ανθούν στηριγμένα περισσότερο στο δούναι και λαβείν απ' όσο στην κατασκευή, περισσότερο στο μετασχηματισμό απ' όσο στην παραγωγή. Η αποτελεσματικότητα της θέσης τους επηρεάζεται από τη ρευστότητα των εδαφικών ορίων των αυτοκρατοριών που βρίσκονται υπό διάλυση. Το εύθραυστο αυτών των δημιουργημάτων (που είναι τα εμπόρια) με τη γρήγορη άνηση βασίζεται ακριβώς στη λήξη τούτων των πολιτικών αγωνιών. Η πολιτική και οικονομική ισχυροποίηση του νεοελληνικού κράτους και η συνεπαγόμενη λογική μιας εθνικής αγοράς καταστρέφουν εξ ολοκλήρου την ευμάρεια της Μυτιλήνης όπως και της Ερμούπολης, των οποίων τις αμοιβαίότητες πιστοποιεί η Ευρυδική Σιφναίου: το έθνος κατά της οικονομίας;

Στην πραγματικότητα, η βιαιότητα της ακμής και της παρακμής ερμηνεύεται επίσης από την ταχύτητα με την οποία εξαπλώνονται οι βιομηχανικές τεχνικές, που η αποκλειστικότητά τους στο ευρωπαϊκό κέντρο δεν πρέπει να υπερετιμάται. Από το

τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. γινόμαστε μάρτυρες μιας πραγματικής έκρηξης της εκμηχάνισης στη Μυτιλήνη που ανατρέπει τις τεχνικές παραγωγής, όπως συμβαίνει και με τη χωροθετική κατανομή των νέων βιομηχανικών μονάδων. Υπάρχει λοιπόν καθυστέρηση αδιαμφισβήτητη σε σχέση με τη Δυτική Ευρώπη, χωρίς όμως να έχουμε απαραίτητα σταδιακή εγκατάσταση ούτε τεχνολογικούς αρχαϊσμούς, που χαρακτηρίζουν την πρωτο-εκβιομηχάνιση. Εκεί ακόμα οι σύγχρονες συγκυρίες είναι διαφωτιστικές. Πολλές δεκαετίες αργότερα, στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η βιομηχανική απογείωση της Ελλάδας ξεπερνά το ρυθμό της βιοτεχνίας και της υλικής μετριότητας. Η επιχείρηση μπαίνει ολοκληρωτικά στη τροχιά του βιομηχανικού καπιταλισμού². Στη Μυτιλήνη αυτή η γρήγορη επιτάχυνση προς την τεχνική πρόοδο έκανε ακόμη πιο εύθραυστη την οικονομία, τη στιγμή που η αγορά συρρικνώνεται και η διεθνής συγκυρία μεταβάλλεται· συμπληρωματική απόδειξη, αν χρειάζεται, του διεθνούς χαρακτήρα της ανάπτυξης.

Κατά τ' άλλα, η ωραία μελέτη της Ευρυδίκης Σιφναίου δεν αρκείται στην αναπαράσταση μιας ψυχρής τοιχογραφίας της οικονομικής αύξησης. Διεισδύει με λεπτομέρειες στην καθημερινή ζωή της τοπικής κοινωνίας και σε ό,τι την συγκροτεί. Η πρακτική και οικιακή οργάνωση των μεγάλων οικογενειών που, αφού συσώρευσαν τον πλούτο της αγροτικής εκμετάλλευσης, τον επενδύουν στη μεταποίηση, το εμπόριο και τα τοκογλυφικά δάνεια, εκμεταλλεζόμενοι τους συνεκτικούς δεσμούς τους με τη μεσογειακή διασπορά – όλα αυτά μας θυμίζουν σε μικρογραφία τα μεγάλα λιμάνια της δυτικής Μεσογείου και τις συζεύξεις εμπορίου, βιομηχανίας και σιγγένειας. Ένα καλό παράδειγμα της ώσμωσης πολιτισμών και γούστων αυτών των κοινωνικών ομάδων, που είναι βαθιά ριζωμένες και παρ' όλα αυτά δεν μπορούν να ζήσουν παρά μόνο στραμμένες προς τα έξω, αποτελεί η αρχιτεκτονική των κατοικιών τους· σημάδια επιδέξιων κοινωνιών που όμως δεν περιφρονούν την επίδειξη γοήτρου. Αυτές οι αντιφάσεις και οι διπλές προσκολλήσεις αποκαλύπτουν την κατεξοχήν διυπόστατη φύση της μυτιληναϊκής αστικής τάξης, μεταξύ Δύσης και Ανατολής, παραδοσιακών γαμήλιων συμπεριφορών κατά την προικοδότηση των θυγατέρων και του πιάνου που στολίζει τα ευρωπαϊκά διακοσμημένα σαλόνια τους.

Θα το έχετε καταλάβει, το βιβλίο της Ευρυδίκης Σιφναίου είναι πολύ περισσότερο από ένας ακριβής ζωγραφικός πίνακας της εφήμερης ακμής ενός αιγαιοπελαγίτικου νησιού· είναι κάτι παραπάνω από μια πειστική μαρτυρία για το τυχαίο και τις αναγκαίες των ανθρώπινων κοινωνιών· συνάμα είναι και μια απόδειξη των ευεργετημάτων της συνεργασίας και των διεθνών ανταλλαγών που είναι περισσότερο παρά ποτέ αναγκαίες σ' αυτό το μέρος του κόσμου. Σ' αυτό το νησί και σ' αυτή την πόλη που κοιτούσε πάντοτε προς τα μικρασιατικά παράλια τόσο στο 19ο αι. όσο και στον 21ο αι., η ευημερία περνά μέσα από μια κοινωνία που είναι ανοικτό παράθυρο στον κόσμο.

GUY BURGEL

Καθηγητής Αστικής Γεωγραφίας
στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού 10.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Guy Burgel, *Pobia, étude géographique d'un village Crétois*, Athènes, EKKE, 1η έκδοση, 1965.
2. Guy Burgel, *La condition industrielle à Athènes*, Athènes, Paris, EKKE, CNRS, 1970-1972.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Να γράψω για τη Λέσβο και να γράψω έναν πρόλογο γι' αυτό το βιβλίο είναι δύσκολο· σαν να πρέπει με δυο λέξεις να πω τι είναι εκείνο που μας κάνει να 'μαστε αυτοί και όχι άλλοι, παιδιά της Αιολίδας, του ρόδου, της δρυός και του αρχαίου κρασιού, να πρέπει να ψελλίσω λέξεις από σημάδια μυστικά, όπως το μούχρωμα και το ασημί, σαν παίζει ο ήλιος με τα λιόφυλλα, ή το μαβί του ορίζοντα πάνω στη μαλακή γραμμοκορφή της αντίπερα όχθης. Πράγματα που γι' άλλους ίσως να μην έχουν καμιά σημασία, πλην όμως για μας είναι η υπόμνηση της μυρωδιάς, του ήχου, της ύρασης, της γεύσης, της αφής.

Η Λέσβος τα τελευταία εβδομήντα δύο χρόνια της οθωμανικής ζωής της: αυτό είναι το θέμα τούτου του βιβλίου, που υποστηρίχθηκε ως διδακτορική διατριβή στην Ανωτάτη Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, στο Παρίσι, το 1994.

Αντικείμενό του η καταγραφή και ερμηνεία ενός πολύ ενδιαφέροντος φαινομένου ανάπτυξης και ακμής που συντελείται στη Λέσβο τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού. Πράγματι η Μυτιλήνη είναι από τις λίγες πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που βαδίζει γοργά, και σε αντίθεση με την υπόλοιπη χώρα, προς τον αστικό μετασχηματισμό. Είναι λιμάνι διαμετακομιστικό που συνδέεται με τα μεγάλα κέντρα της Μεσογείου, τη Μασσαλία και την Αλεξάνδρεια, τη Σύρα, τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη, το Γαλάτσι, την Τεργέστη, τη Θεσσαλονίκη και τη Μαύρη Θάλασσα, ως την Οδησό και το Ροστόφ.

Το βιβλίο αυτό διερευνά το πλαίσιο, τις προϋποθέσεις και τους παράγοντες που συντέλεσαν σ' αυτή την ανάπτυξη και κύρια τον πρωταρχικό ρόλο του ελληνικού στοιχείου, που κατάφερε, αν και εθνικά υπόδουλο, να γίνει οικονομικά κυρίαρχο.

Ξεκινώντας από το σήμερα, από τα σημάδια που ο ιστορικός χρόνος έχει έντονα αποτυπώσει στο μυτιληναϊκό «σώμα», αναζήτησα το ιστορικό υφάδι που διαπερνά τη μυτιληναϊκή κοινωνία του προηγούμενου αιώνα και με τη βοήθεια ενός πλούσιου αρχειακού υλικού ξεκίνησα, ας πούμε, ένα ταξίδι στο παρελθόν.

Όμως ποια είναι τα σημάδια του χθες που είναι ορατά ακόμα και σήμερα;

Είναι μόνο τα αρχοντικά και τα παλιά βιομηχανικά κτίρια που μέχρι πρόσφατα θεωρούσαμε ότι δεν μπορούσαν να ταιριάξουν με τη σύγχρονη όψη της πόλης; Ή μήπως είναι και τα κύματα, που επαναλαμβάνουν το αρχαίο τραγούδι τους, τα ρήγματα και οι σχισμές ενός υπεδάφους που βρίσκεται ακόμα σε αναβρασμό, οι μεροκαματιάηδες που τινάζουν τα δέντρα για να πέσουν οι ελιές, μα και τα ρόδα (εκείνα τα βρόδα της Σαλφούς) που το άρωμά τους ξεχειλίζει ακόμα απ' τους μυτιληναϊκούς κήπους;

Όλα αυτά συμβαίνουν γιατί, όπως λέει ο Φ. Μπρωντέλ¹, η Μεσόγειος είναι ένα πανάρχαιο σταυροδρόμι. Εδώ και αιώνες τα πάντα συνέρρεαν προς αυτήν, αναστάτωναν και εμπλούτιζαν την ιστορία της: άνθρωποι, υποζύγια, άμαξες, εμπορεύματα, καράβια, ιδέες, θρησκείες, τέχνες ζωής. Ακόμα και φυτά.

Χωρίς διάθεση αφήγησης, πλην όμως έχοντας ταξινομήσει ένα εκτεταμένο πε-

ριγραφικό υλικό, προσπάθησα να καταγράψω τον οικονομικό και κοινωνικό σφυγμό της πόλης, τα πολύβωα μαγαζιά και τα εργαστήρια, τους ιδιοκτήτες τους, τεχνίτες, εμπόρους και μεταπράτες, τους μύλους και τα σαπουνάδικα, τις συντροφικές και τις εμπορικές εταιρείες, τα χωράφια και τους μπαχτσέδες, τις ελιές και τα λάδια, την κίνηση του λιμανιού, τα τζερνίκια και τους μαστόρους τους, τις μεταναστεύσεις στην «καθ' ημάς Ανατολή» και αλλού, και πίσω απ' όλα αυτά το ακαταπρόλητο ανθρώπινο χέρι που τα έκανε να προκόψουν.

Οι πηγές μου είναι οι περισσότερες πρωτογενείς. Επισημαίνω την αξία τριών απ' αυτές: οι 8.567 δικαιοπραξίες της Χριστιανικής Κοινότητας Μυτιλήνης (1840-1912), που περιλαμβάνουν προικοσύμφωνα, διαθήκες, αγοραπωλησίες, μαρτυρικά και πιστοποιητικά έγγραφα, συμβόλαια, συμφωνητικά, υιοθεσίες, έγγραφα ιδιοκτησίας πλοίων κλπ., τα οικογενειακά αρχεία της Μυτιλήνης, καθώς και η προξενική αλληλογραφία που βρίσκεται στα Υπουργεία Εξωτερικών της Ελλάδας, της Γαλλίας και της Αγγλίας. Αυτό το ανέκδοτο αρχειακό υλικό που παρουσιάζεται για πρώτη φορά είναι η σπονδυλική στήλη τούτης της εργασίας.

Μέσα από πολλές περιπέτειες που θ' άξιζαν από μόνες τους να τέρψουν τους βιβλιόφιλους, αλλά και χάρη στη φιλότιμη προσπάθεια αυτών που τα διέσωσαν από βέβαιη καταστροφή, έπεσαν και στα χέρια μου. «Έσκυψα» πάνω τους προσπαθώντας να τα αποκρυπτογραφήσω, να ιδώ τα δηλούμενα και να υποθέσω τα «αδήλωτα», να μαντέψω προθέσεις και επιδιώξεις και ό,τι άλλο κρύβεται πίσω απ' αυτά που θεωρούμε «ασήμαντα», ώστε να καταγραφούν, είτε γιατί είναι αυτονόητα είτε γιατί δεν είναι μετατρέψιμα σε μια ορισμένη χρηματική αξία που πρέπει να πιστοποιηθεί ότι μας ανήκει. Έτσι ξεγλιστρά από τα δόκανα της Ιστορίας ένα σπουδαίο κομμάτι ζωής που έχει να κάνει με την καθημερινή πραγματικότητα των ανθρώπων.

Να όμως που, εκτός από την πρώτη, έρχεται να προστεθεί και μια δεύτερη δυσκολία: να διεισδύσει κανείς πίσω από τον «κώδικα συνομιλίας» των Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων με την τουρκική διοίκηση και να μπορέσει να αποκρυπτογραφήσει τις συμπεριφορές. Γιατί, αν σήμερα, παρά την πρόοδο και τη γενική άνοδο του μορφωτικού επιπέδου, οι σχέσεις του απλού πολίτη με τις αρχές διαφοροποιούν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο θα συμπεριφερθεί, θα ντυθεί και θα μιλήσει (συμπεριλαμβανομένου και εκείνου του πολύ συνήθους «εκ μέρους του τάδε...»), φανταστήτε πόσο πιο περίπλοκη ήταν η σχέση αυτή δυο αιώνες πριν και όταν την εξουσία νεμόνταν ξένος επικυρίαρχος.

«Διά τοῦ παρόντος επιτροπικοῦ πληρεξουσίου γραμματος, δηλον ὅτι οἱ ὑποφαινόμενοι ἐπίτροποι καὶ πληρεξούσιοι τῶν τριῶν Καζάδων² τῆς Νήσου μας διορίζουσι, ὀνοματίζουσι καὶ ἀποκαθιστῶσι πληρεξουσίους ἐπιτρόπους των τούς ἐνταῦθα παρόντας ἀναδεχομένους τό θάρος Κυρίου Παν. Κοῦμπαν, Ἰωάννην Κούκογλου, Μαρίνον Κουραματζήν, Κωνσταντῖνον Κουρτέλην, διά νά ἀπέλθωσι εἰς Κωνσταντινούπολιν καί νά ἀναφερθῶσι εἰς τό Κραταῖον Δοβλέτι, καί νά ἐπικαλεσθῶσι τό ἔλεος τοῦ Τρισεβάστου ἡμῶν Ἐνακτος διά νά συγκατανεύσῃ νά ἀπαλλάξῃ τήν νήσον μας ἀπό τόν ὑπέρογκον φόρον ὡς ἔγγιστα, ἑνός μιλιουνίου, ἤ νά τόν ἐλαττώσῃ, λαθόντες ὑπ' ὄψιν τήν ἀνέχειαν τῶν ἐγκατοίκων, τά ὑπέρογκα χρέη μας καί τήν ἀκαρπίαν τῶν γαιῶν μας, καί τέλος νά πράξωσιν ὅ,τι φωτισθῶσιν παρὰ Κυρίου, διά νά ἐπιτύχωσι τό ἔλεος τοῦ εὐσπλαχνικοτάτου Ἐνακτός μας»³.

Από την ανάγνωση αυτών των επισήμων αναφορών, που συχνά συνοδεύονται από ασφαλιστήρια έγγραφα εγγυούμενα ότι «εάν, ὁ μή γένοιτο, τοὺς ἀκολουθήσει καμία ἐξορία ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλη δυστυχία, ἔνεκα πάσης κοινῆς ὑποθέσεως, νά

είναι υπόχρεοι οί τρεις Καζάδες τής Νήσου νά ἐξοδεύσωιν ὅσα χρήματα χρεια-
σθῶσι διὰ νά τούς ἀπαλλάξῃ ἀπό τήν καταδίκην, εἰς τήν ὅποιαν ἤθελον ὑποπέ-
σει...», διαφαίνεται σαφώς ἡ δυσκολία καί ἡ περιπλοκότητα τῶν σχέσεων με τήν
οθωμανική ἐξουσία.

Ἔργο, λοιπόν, του ιστορικοῦ εἶναι νά «δει», παρακάμπτοντας τήν επίσημη
γλῶσσα τῶν χαρτιῶν, τίς πραγματικές σχέσεις, ὄχι μόνο μεταξύ Ἑλλήνων υπηκόων
καί οθωμανικῆς διοικήσεως, ἀλλά καί στο ἔνδον τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, μεταξύ
οικονομικά ἰσχυρῶν καί ἀδυνάμων. Τέτοια παραδείγματα προσφέρουν τὰ λεγόμε-
να συμβόλαια «υιοθεσίας» ἢ ἐνοικίασεως «δούλων», δηλαδή μικρῶν παιδιῶν που
ἐκτελοῦν χρέη υπηρέτη στα ἀστικά σπίτια.

Αὐτές καί ἄλλες δυσχέρειες «ἀνάγνωσεως» μπόρεσαν σιγά-σιγά νά ξεπεραστοῦν
με τή συγκριτική μελέτη τῶν πηγῶν. Με τὸ συνδυασμὸ τῶν ἐπισήμων ντοκουμέντων
με τήν προσωπική ἀλληλογραφία, τὰ ἐνθυμήματα, τίς περιηγήσεις, με τή διασταύ-
ρωση πηγῶν διαφορετικῆς φύσεως καί προέλευσεως που συχνά ἀλληλοσυγκρούονται,
ἐξυτηρετώντας ἐπιδιώξεις ἀντιθέτων ἐθνικῶν ἢ κοινωνικῶν ομάδων.

Δύο ὠστόσο προβλήματα εἶναι ἀνυπέρβλητα καί κατὰ συνέπεια καθορίζουν τὰ
ὅρια καί τὸ μέτρο συνεισφορᾶς αὐτῆς τῆς μελέτης. Αναφέρομαι στην ἔλλειψη προη-
γουμένου ιστορικοῦ ἔργου που νά ἐναρμονίζεται με τίς σύγχρονες ἐπιστημονικές
ἀπαιτήσεις, πέρα ἀπὸ ἐπιμέρους ἀρθρα καί μονογραφίες, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα φιλο-
ξένησε τὸ Δελτίο τῆς Ἐταιρείας Λεσβιακῶν Μελετῶν· καί δεύτερο, ἀλλά σπουδαιό-
τερο, θεωρῶ τὴν ἀδυναμία πρόσβασης στίς οθωμανικές πηγές τῆς ἐξεταζόμενης πε-
ριόδου, τῶν ὁποίων ἡ κριτική παρουσίαση μου εἶναι γνωστή μόνο μέσω τῆς περιορι-
σμένης διεθνούς βιβλιογραφίας. Χαρακτηριστικά μνημονεύω τὸ οθωμανικὸ κτημα-
τολόγιο τῆς Λέσβου, που τὸ μοναδικὸ ἀντίγραφό του βρῖσκεται στην Κωνσταντινού-
πολη.

Ἡ χρήση του ἀπὸ τούς μελετητές θά ἐπέτρεπε νά διαλευκάνουμε εἰκασίες καί νά
προσπελάσουμε πολλὰ ἐρωτηματικά που ὀρθώνονται μπρὸς μας γιὰ τὸ καθεστῶς
ταξινόμησε τῆς γῆς στο νησί καί γιὰ τὸ βαθμιαίον ἔθρασμα τῆς ἰδιοκτησίας ἀπὸ τούς
κατακτητές στίς κατακτημένους. Ὅμως οἱ τωρινές πολιτικές σχέσεις μεταξύ τῶν
δύο χωρῶν κάνουν ἀδύνατη τὴν χρήση κρατικῶν ἀρχείων ἀπὸ τούς ιστορικούς τῆς
ἄλλης χώρας.

Μιλώντας γιὰ τὴ Λέσβο καί τὴ λεσβιακή ιστοριογραφία, θεωρῶ πως κάτι ἀκόμα
μας διαφεύγει, που τὸ βάρος του στα χαρτιά του παρελθόντος εἶναι ἀντιστρόφως
ἀνάλογο με τὸ βάρος που του ἀπονέμει τὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι. Γιὰ τὴ λογική τῆς
διατήρησης «γιὰ τούς ἐπίσημους καί μεταγενέστερους» εἶναι ἐπιλεκτική καί ἔτσι
παραλείπει «τὰ μικρά καί τὰ ταπεινά». Μνεῖα θά κάνω καί ἐγὼ «γιὰ τὸν ἀγρόμα-
τον Γεωργάκη [γιὰ τὸν ὁποῖο] υπογράφω ἐγὼ ὁ γραμματέας»⁴. Αὐτὸ τὸ χέρι που
θρυμματίζει τὸ μελάνι γιὰ ν' ἀποτυπώσει ἓνα σταυρὸ κάτω ἀπὸ τὰ ἐπίσημα ἐγγράφα
εἶναι τὸ ἴδιο που ἔκανε νά γαντζώσουν στο ἔδαφος καί νά καρπίσουν δέκα ἐκατομ-
μύρια ρίζες ἐλιές, εἶναι αὐτὸ που τίς ξαναφύτεψε μετὰ τὴν Μεγάλῃ Καμάδα (1850)⁵,
φρόντισε καί ἔθρεψε τὸν πλοῦτο του νησιού, αὐτὸ που τράφηκε με παξιμάδι, ἐλιές,
σκόρδο καί κρεμμύδι, ὅπως ἀφηγεῖται ὁ Ἀγγλὸς λόγιος Sandys που ἐπισκέφτηκε τὴ
Μυτιλήνη τὸ 1610⁶.

Ἐπισημαίνοντας τὸ κενὸ, θέλω νά ευχαριστήσω τὸν κ. Θ. Παρασκευαΐδη, που με
τὸ χρονικὸ του *Τὰ λιόδεντρα καί οἱ ξωμάχοι πάνω στη Λέσβο*⁷ πήρε πρώτος τελάρο
καί καμβά γιὰ νά ἀπεικονίσει τὸν ξωμάχο, αὐτὸν τὸν «σιωπηλό» ἀδελφό μας.

Ἀς ξαναγυρίσουμε ὁμως στίς προθέσεις τῆς μελέτης. Ἡ περίοδος ἀπὸ τὸ 1840 ὡς

το 1912 είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα τόσο για τη Λέσβο όσο και για την Τουρκία. Η γηραιά Οθωμανική Αυτοκρατορία συγκλονίζεται από βαθιές αλλαγές. Οι μεταρρυθμίσεις, γνωστές στους ιστορικούς ως Τανζιμάτ, σηματοδοτούν μια σειρά από ανακατατάξεις που επιτρέπουν στις θρησκευτικές μειονότητες (στη Λέσβο όμως στη χριστιανική πλειονότητα) ν' αποκτήσουν δικαιώματα και οικονομική ισχύ. Ταυτόχρονα οι εμπορικές συμφωνίες που υπογράφει η Τουρκία με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις την προσδένουν στο άρμα των απαιτήσεων του διεθνούς εμπορίου και ιδίως στις υπηρεσίες των αναγκών της βιομηχανικής Ευρώπης. Καταργείται το μονοπώλιο στο εμπόριο του λαδιού και σε άλλα βασικά προϊόντα, που ήταν ένα προστατευτικό μέτρο των Οθωμανών για την εξασφάλιση χαμηλών τιμών και αφθονίας στα βασικά είδη διατροφής, ειδικά για τη διογκούμενη πληθυσμιακά πρωτεύουσα. Αυτή η άρση των οικονομικών δικαιοδοσιών που ασκεί ο Τούρκος διοικητής στο βασικό εξαγωγίμο προϊόν του νησιού «ανοίγει» την αγορά, της οποίας οι δραστηριότητες επεκτείνονται τώρα και σε άλλους τομείς πέραν της βιοτεχνίας. Η οικονομία αποχωρίζεται τη διοίκηση και πολλές αρμοδιότητες που ανήκαν στους θρησκευτικούς αρχηγούς περνούν στην κοσμική εξουσία. Παράλληλα ξεκινά η λειτουργία της τοπικής αυτοδιοίκησης, που εκλέγεται τακτικά κάθε χρόνο, πλην όμως απ' όσους πληρώνουν 200 γρόσια κτηματικό φόρο. Το αυξανόμενο διεθνές ενδιαφέρον για τις προοπτικές ανάπτυξης του εμπορικού λιμένα της Μυτιλήνης υπαγορεύει την ίδρυση υποπροξενείων και απαλλάσσει από κάθε φορολογική υποχρέωση τους προστάτες των ξένων δυνάμεων.

Μιλώντας για την πολύχροτη αυτή εποχή, προσπάθησα να εντοπίσω τη χρονική αφετηρία και τους σταθμούς που άνοιξαν το δρόμο της προόδου στο νησί.

Από το 1840 ως το 1912 τα ντοκουμέντα μας στέκονται σε κάποιες χρονιές που, αν μη τι άλλο, πιστοποιούν τις διαφορετικές φάσεις ανάπτυξης της μυτιληναϊκής οικονομίας:

- η κατάργηση του μονοπωλίου στο εμπόριο του λαδιού γύρω στο 1837·
- η μετατροπή του λιμανιού της Μυτιλήνης σε μεγάλο διαμετακομιστικό κέντρο για προϊόντα εισαγωγής με προορισμό τα μικρασιατικά παράλια γύρω στο 1867·
- η εισαγωγή του ατμού στον τρόπο επεξεργασίας του λαδιού γύρω στο 1880.

Τα παραπάνω μέτρα, καθοριστικά για την εξέλιξη της οικονομίας είναι και οι συντελεστές των κοινωνικών ανακατατάξεων, της διαμόρφωσης νέων κοινωνικών στρωμάτων όπως οι έμποροι, του εμπλουτισμού και της ανανέωσης της κυρίαρχης τάξης καθώς και της εξόδου του αγροτικού πληθυσμού προς το άστυ. Έτσι, η Μυτιλήνη διαφοροποιείται σιγά-σιγά από τη γύρω της αγροτική περιοχή ως προς τις οικονομικές δραστηριότητες που ασκούν οι κάτοικοί της.

Σημαντικό μέτρος τούτης της έρευνας αφιερώνεται στη μελέτη μιας οικονομίας με χαρακτηριστικό τη μονοκαλλιέργεια και με αποκλειστικό σκοπό την εξαγωγή. «Ούτε μια ροπάδα φέτος. Βλάβητρε η σοδειά»⁸. «Σοδειά αφθονότατη, λάδι καλλίστης ποιότητας αλλά τιμές χαμηλές»⁹.

Ο μονομερής προσανατολισμός της λεσβιακής οικονομίας προς την ελιά επεκάθηκε μετά τη Μεγάλη Καμάδα (1850) με την εισαγωγή δύο ακόμα ποικιλιών, της «κολοβής» και της «αδραμμυτινήζ». Το γεγονός αυτό, εκτός του ότι απέκλεισε άλλες καλλιέργειες, είναι και η αιτία αμφισήμαντων φαινομένων: γιατί, αν ο καταστρεπτικός χειμώνας του 1850-1851 είχε ολέθριες συνέπειες για την οικονομία του νησιού, υπαγόρευσε συγχρόνως ένα έντονο κύμα μετανάστευσης, και κατά συνέπεια μια επέκταση της οικονομικής δραστηριότητας των Λεσβίων προς άλλες αγορές, με θετικά για το νησί αποτελέσματα. Η εξάρτηση ωστόσο της λεσβιακής οικο-

νομίας από την έκβαση του μαξουλιού¹⁰ και από τις συνθήκες της προσφοράς - ζήτησης και καθορισμού της τιμής στη διεθνή αγορά άλλοτε ωφελούσαν και άλλοτε έβλαπταν τα κέρδη της. Η συγκυρία, κατά συνέπεια, υπήρξε το χαρακτηριστικό γνώρισμα της λεσβιακής «ευφορίας».

Δεν θα είχε νόημα μια μελέτη της οικονομίας χωρίς να δοθεί η αντίστοιχη προσοχή στις υιοθετούμενες τεχνικές. Από τους πρωτόγονους ελαιόμυλους ως τα ατμοκίνητα ελαιοτριβεία η μελέτη του τρόπου παραγωγής του λαδιού θεμελιώνει τη μετάβαση από το παλιό στο νέο. Η εισαγωγή του ατμού στη διαδικασία αυτή σήμαινε και το οριστικό πέρασμα στο κατώφλι του καπιταλισμού. Παρ' ότι η οικονομία παραμένει στο σύνολό της αγροτική, οι βιομηχανικές ανακαινίσεις εισβάλλουν στη Μυτιλήνη ως κριτήριο και μέτρο του προηγμένου κόσμου.

Τεράστια καζάνια με πριτσινωτά παξιμάδια, αντλίες και μηχανές παραγγέλλονται και τοποθετούνται στους νέους βιομηχανικούς χώρους που κτίστηκαν ειδικά γι' αυτόν το σκοπό.

Μολονότι και στην Αγγλία ακόμα, απ' όπου προέρχονται, μέσω Σμύρνης, οι λεσβιακές ατμομηχανές, η υποδύναμή τους δεν ξεπερνά το 1880 τους 20 ίππους κατά μέσο όρο¹¹, το αποτέλεσμα δεν παύει να είναι επιβλητικό. Ένας λυσσαλέος συναγωνισμός ξεσπά για το σε ποιον θα κατακυρωθεί η προμήθεια, με εγγύηση την εξασφάλιση της αποκλειστικότητας μιας «εφεύρεσης» που προμηθύνει μεγάλα κέρδη. Έτσι, το 1897 οι προμηθευτές Λουκάς - Καραμιτζόπουλος υπογράφουν συμφωνητικό για προμήθεια ατμοκίνητων μηχανημάτων αξίας 2.339 λιρών Τουρκίας, υποσχόμενοι ότι «γιά τά έπομενα είκοσι χρόνια δέν θά έκτελέσωμεν παραγγελία γιά άτμοκίνητο έλαιοτριβείο στήν περιοχή Λουτρών είτε παρά τών έγχωρίων είτε παρά τών ένταϋθα πλουσιών κατοίκων τής πόλεως Μυτιλήνης. Σέ άθέτηση τών όρων ύποχρεούμεθα νά πληρώσωμεν άποζημίωση 500 λιρών»¹².

Ο ατμός μετέτρεψε τους ρυθμούς της παραγωγής και εισήγαγε νέο τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας των επιχειρήσεων.

Ο εκπληκτικά λεπτομερής τρόπος με τον οποίο σχεδιάζεται η εγκατάσταση και λειτουργία της νέας τεχνολογίας, η επιμέλεια με την οποία καταγράφουν τις ανάγκες σε πρώτες ύλες, νερό και χημικούς καταλύτες καθώς και ο υπολογισμός των κερδών, έτσι όπως εμφανίζεται στα χειρόγραφα δετά βιβλία και τα καλλιγραφημένα τετράδια των ιδιοκτητών των ελαιοτριβείων, φανερώνουν πως αυτοί οι πρωτοπόροι ανακαινιστές της οικονομίας εκτός από κεφάλαια συγκέντρωναν και γνώσεις αρχιτεκτονικής, μηχανικής, χημείας, λογιστικής και οικονομίας, ό,τι καλύτερο μπορούσε να τους προσφέρει το αστικό status.

Θα κάνω μια μικρή παρένθεση για ορισμένες «μετρήσεις» που παρουσιάζονται στην εργασία αυτή και αφορούν την αποδοτικότητα των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων εντός και εκτός Λέσβου, αλλά και την αγοραστική αξία των μισθών και τον υπολογισμό του οικονομικού ελάχιστου. Το υπό εξέταση υλικό δεν μας παρέχει συνεχείς σειρές δεδομένων και έτσι δεν έχει στατιστική αξία. Αποτελεί όμως, παρά τις ελλείψεις του, έναν αδιαμφισβήτητο ιστορικό δείκτη, μια άποψη τεκμηριωμένη με στοιχεία και αριθμούς την οποία παρουσιάζω για να κεντρίσω το ερευνητικό ενδιαφέρον γύρω από τα θέματα αυτά.

Όπως συνέβη στην Πελοπόννησο με τη σταφίδα, έτσι και στη Λέσβο με το λάδι, με την αύξηση της τιμής του αυξάνεται και η τιμή της προίκας. Το καθεστώς της μεταβίβασης της περιουσίας αρχικά στην πρωτότοκη και στη συνέχεια στις υπόλοιπες κόρες, και η υποχρεωτική σχεδόν παραχώρηση τουλάχιστον ενός σπιτιού, όπου θα

πάει να κατοικήσει ο γαμπρός, δηλώνουν, αν μη τι άλλο, την εξέχουσα κοινωνική θέση της Μυτιληναίας, που ωστόσο παραμένει κάτω από την πατριαρχική εξουσία. Το ύψος της προίκας, αν θεωρηθεί ως πλεόνασμα που προορίζεται για ανταλλαγή, είναι απόδειξη της ευμάρειας των οικονομικών δραστηριοτήτων των Μυτιληνίων, λειτουργεί όμως τόσο στα εύπορα όσο και στα φτωχά στρώματα σαν Μινώταυρος, όπως χαρακτηρίζεται από τους χρονικογράφους της εποχής. Η προικοδοσία είναι πραγματικός πονοκέφαλος για τις οικογένειες και εξωθεί τις μεν φτωχές σε στερήσεις προκειμένου να εξασφαλιστεί «ένα οσπίτιον, βακτηρικά και λοιπά οικιακά σκεύη και έπιπλα, κατά το ειωθός», τις δε πλούσιες σ' έναν άκρατο ανταγωνισμό για να καλυφθούν τα υποσχόμενα ποσά. «Οί συγγενείς του γαμπρού έπισκέφθηκαν τήν πεθερά και είπον ότι ούτος θά έπιστρέψει τό Πάσχα. Ρώτησαν αν είναι έτοιμοι, έννοώντας για τά χρήματα (2.500 όθωμανικές λίρες). Προς δέ και έπειδή και πάλιν ήκούσθησαν, ως λέγει, λόγοι τινές ότι τρεις άλλαι νύμφαι πλούσιαι προτίθενται νά τόν ζητήσουν, δι' άπαντα τοιαυτα σās έγραψε νά προετοιμάσητε τά διά τήν προικοδοσίαν άπαιτούμενα χρήματα»¹³.

Αυτό όμως που έχει και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι η υπερίσχυση του αρχαίου εθιμικού δικαίου, τουλάχιστον, ως το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι., έναντι των διακανονισμών της Εκκλησίας και παρά τους αφορισμούς της, σε μια εποχή που αποτελεί μοναδικό επίσημο καταφύγιο για τους υπόδουλους. «Έπειδή ούτως εϋδόκησεν κατά τά παλαιά μητρικά έθιμα» ή «κατά τήν έθιμοταξίαν τής πόλεως», αυτές οι φράσεις συνοδεύουν τις περισσότερες φορές την κατάρτιση επισήμων συμβολαίων κατά τους γάμους. Όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Α. Βακαλόπουλος: «Όταν το γραπτό δίκαιο, που απονέμουν κατά την Τουρκοκρατία οι ανώτεροι κληρικοί με βάση την *Εξάβιβλο* και τις πατριαρχικές αποφάσεις, ερχόταν σε αντίθεση προς το πνεύμα των εγχωρίων “συνθηθειών”, στις περιπτώσεις αυτές η κοινή γνώμη και το εθιμικό δίκαιο υπερέχει και επιβάλλεται στο γραπτό»¹⁴.

Ιδιαίτερη μνεία κάνει η μελέτη αυτή στη διαμόρφωση των αστών ως κοινωνικού στρώματος, στη συμπεριφορά και την κοινωνική τους δράση μέσα από την αφοσίωσή τους στην αναπαραγωγή του αστικού τρόπου ζωής. «Το gramophone καθώς ακούω, σου άρεσε πολύ κι έχεις δίκιο διότι είναι πολύ όμορφο»¹⁵.

Η τεχνολογική επανάσταση που χαρακτηρίζει την παγκόσμια οικονομία της περιόδου 1875-1914 δεν άφησε ανέγγιχτη τη Μυτιλήνη. Πρώτα τα ατμόπλοια και μετά ο τηλεγράφος, οι λάμπες αερίου, η φωτογραφία και τέλος τα αυτοκίνητα. Σε κάθε τους ταξίδι στο εξωτερικό δεν άφηναν ανεκμετάλλευτη την ευκαιρία, μα και πρόκληση συνάμα, ενός ταξιδιού με τραίνο. Η κατοικία, η ένδυμασία, η διατροφή, ο ελεύθερος χρόνος, η εκπαίδευση και οι ιδέες συνιστούν τον τρόπο έκφρασης μιας τάξης που διαμορφώνεται και ισχυροποιείται με νεωτεριστικούς προσανατολισμούς, εμφορούμενη από τα ιδανικά της Μεγάλης Ιδέας, στο βαθμό που στον άλλο πόλο της κοινωνικής κλίμακας δειλά-δειλά εμφανίζεται και η εργατική.

Γύρω στο 1881 τα συμφωνητικά και ενταλτήρια έγγραφα της Χριστιανικής Κοινότητας δηλώνουν την παρουσία εργατών: «Ο Θ.Π., εργάτης, έμαθεν ότι απέθανεν ο αδελφός του εις Κάιρον και του άφησε περιουσίαν από 32 τάληρα». Μεταξύ 1889 και 1908 τα δικαιοπρακτικά έγγραφα της κοινότητας πιστοποιούν συχνά «φτωχός εργάτης, ανίκανος να θρέψει πολυμελή οικογένεια». Ο λεσβιακός τύπος μετά το 1909 προσφέρει ενδιαφέρουσες ειδήσεις για την πρώτη εμβρυακή φάση συνειδητοποίησης και οργάνωσης των εργαζομένων. «Κλείνουν τα βυρσοδεψεία. Ρήξις μεταξύ κεφαλαιούχων και εργατών»¹⁶. «Ούτω τα ζωτικά συμφέροντα των

εμπόρων και βιομηχάνων καταστρέφονται εξ αιτίας των πολιτικών γνώσεων των κλεμβούχων, μαουνατζήδων κλπ.»¹⁷. Τέλος στα εργατοϋπαλληλικά επαγγέλματα της πόλης αναφέρεται η εφημερίδα *Λαϊκός Αγών* όταν περιγράφει τους «είλωτες που δουλεύουν 14 ώρες το 24ωρο»¹⁸.

Η εκπαίδευση στη Λέσβο κατά την ύστερη Τουρκοκρατία καθώς και η κίνηση των ιδεών αναφέρονται μόνο επιγραμματικά στην εργασία αυτή. Άλλοι συνάδελφοι, τόσο στο παρελθόν όσο και σήμερα, έχουν κάνει διεξοδική μετρία. Επισημαίνω ωστόσο την ανάγκη καταγραφής της ιστορίας των ιδεών συνολικά, έτσι όπως διαμορφώνεται στα τέλη του 19ου αι., πριν και μετά την απελευθέρωση της Λέσβου. Θα μείνω μόνο σ' ένα επεισόδιο της απήχησης της Λέσβου στο εξωτερικό, και μάλιστα στη Γαλλία.

Αν οι Μυτιληνιές αστές ονειρεύονται να δουν το γιόκα τους να μιλά γαλλικά, όπως σατυρικά καντηριάζεται στο χρονογράφημα της *Σάλπιγγος*, αντίθετα εκείνο που κάνει τη Λέσβο ξεχωριστή στους φιλολογικούς κύκλους του Παρισιού είναι ακριβώς η διαφορετικότητά της. Όταν το 1857 ο Charles Baudelaire δημοσιεύει τα *Άνθη του κακού*, δεν παραλείπει να αφιερώσει και ένα ποίημα, από τα μετέπειτα καταδικασμένα, στη Λέσβο:

... Ξέχνα το γέρο Πλάτωνα και το στριφνό του μάτι
Για τα φιλιά τ' ακρότητα συγχώρεση θα βρεις,
Ρήγισσα με γλυκειά αφεντιά, χωρά τιμή γεμάτη,
και για την ανεξάντλητην εκζήτηση ηδονής.
Ξέχνα το γέρο Πλάτωνα και το στριφνό του μάτι¹⁹.

Ποιος αρχαίος απόηχος διασχίζει τους αιώνες και μαγεύει τη γαλλική avant-garde;

Είναι οι περιγραφές και οι εικονογραφήσεις των περιηγητών της Ανατολής, που ήδη από το 16ο και 17ο αιώνα μιλούν για τις όμορφες νησιώτισσες με τα γυμνά στήθη; (Ο Bellon, ο Vormsber, ο Sandys, ο Dallam, ο Richard σε αναφορές τους για την Κρήτη, τη Σαντορίνη, τη Χίο και τη Λέσβο.)

Όμως ο Baudelaire σαγηνεύεται από μια άλλη ομότεχνή του. Μια γυναικεία φωνή που τολμά τον 7ο π.Χ. αιώνα να αγνοήσει ήρωες και εκστρατείες και να πει για τον έρωτα:

μες στο στόμα η γλώσσα μου στεγνώνει
πυρετός κρυφός με σιγοκαίει
κι ούτε βλέπω τίποτα ούτε ακούω
μα βουϊζουν τ' αυτιά μου κι ένας κρύος ιδρώτας
το κορμί μου περιχάει [...]

τρέμω σύγκορμη αχ
και πρασινίζω σαν χόρτο και λέω πως
λίγο ακόμη λίγο ακόμη και πάει θα ξεψυ-
χήσω κι όμως όλα κανείς να τα τολ-
μάει πρέπει· τι και παρατημένη ακόμη²⁰

Δεν υπάρχουν πολλά τέτοια δείγματα στην ανθρωπότητα.

Η μυτιληναϊκή κοινωνία του 19ου αιώνα διαθέτει στο ενεργητικό της πολλά

αξιόλογα στοιχεία και συμπεριφορές που χωρίς αυτές δεν θα είχε μεγαλοουργήσει. Αναφέρομαι στο έντονο κοινοτικό πνεύμα και στην πρόνοια για το σύνολο των πολιτών, μια νοοτροπία που διαποτίζει την καθημερινή ζωή και αφήνει στο πέρασμά της ένα ευρύ δίκτυο σχολείων, νοσοκομείων, εκκλησιών, νυκτερινών σχολών, υποτροφειών κλπ. Χάρη στη μέριμνα για την παιδεία, τα σχολεία και οι μαθητεύομενοι είναι οι περισσότεροι σ' όλο το Αρχιπέλαγος. Δοσίματα και εισφορές υπέρ των φιλανθρωπικών καταστημάτων της πόλης δεν εκλείπουν ούτε από την πιο φτωχή διαθήκη, ενώ οι πλούσιοι επιδίδονται σε σκληρό συναγωνισμό, ώστε με τα γενναία αφιερώματά τους να καταγραφούν μεταξύ των Μεγάλων Ευεργετών της Πόλεως.

Ξαναγυρνώντας στο βιβλίο αυτό, παρουσιάζω σύντομα τα περιεχόμενά του. Το πρώτο κεφάλαιο αφιερώνεται στις πηγές απ' όπου άντλησα το υλικό της μελέτης μου. Το δεύτερο και το τρίτο εγγράφουν τη Λέσβο στο χώρο και το χρόνο, στη «μακρά» και «σύντομη» διάρκεια, όπως συνήθως τη χαρακτηρίζουν οι ιστορικοί. Στο τέταρτο και πέμπτο επιχειρώ να προσεγγίσω την οικονομία και την κοινωνία της Λέσβου, χωρίζοντάς την σε δύο φάσεις ανάπτυξης, 1840-1880 και 1880-1912. Συμπεριλαμβάνω επίσης δύο μελέτες βιομηχανικής αρχαιολογίας που προέκυψαν από την αξιοποίηση σημαντικών βιομηχανικών κατάστιχων καθώς και μια μονογραφία για μια λεσβιακή οικογένεια της «διασποράς». Το υλικό συμπληρώνεται από πίνακες νομισματικών αντιστοιχιών, καταλόγους δημογερόντων, ιδιοκτητών μέσων παραγωγής, εμπόρων και εμπορικών εταιρειών, που βρίσκονται στο παράρτημα.

Αυτή η εργασία δεν θα είχε ποτέ ολοκληρωθεί χωρίς τις κριτικές παρατηρήσεις της καθηγήτριάς μου, κ. Ελένης Αντωνιάδη, καθηγήτριας του σεμιναρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας του Βυζαντίου και της Νεότερης Ελλάδας στην École des Hautes Études en Sciences Sociales στο Παρίσι. Όχι μόνο για τον πολύτιμο χρόνο που αφιέρωσε στις συζητήσεις «προσανατολισμού» αυτής της μελέτης, αλλά κύρια για την τέχνη της να παιδαγωγεί και να διαμορφώνει νέους Έλληνες ιστορικούς. Οι επιστημονικές της απαιτήσεις προώθησαν την προβληματική της έρευνας και με έκαναν να διαπιστώσω και να αναγνωρίσω τις αδυναμίες και ελλείψεις της. Όμως θα ήθελα κύρια να την ευχαριστήσω για την καθαρότητα και απλότητα του λόγου της, αρετή που μας βοηθά να κάνουμε την Ιστορία από υπόθεση των ειδικών σε δώρο για όλους.

Ειδική μνεία πρέπει να κάνω και σε δύο άλλους κύκλους σεμιναρίων, του κ. L. Bergeron, διευθυντή του Σεμιναρίου Βιομηχανικής Αρχαιολογίας, στην ίδια σχολή, που επισήμανε την ανάγκη ένταξης των ερευνών στον ελλαδικό χώρο, και του κ. Σ. Ασδραχά, στη Σορβόνη, για τα προβλήματα Οικονομικής Ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας.

Η μελέτη αυτή αφιερώνεται στους συντρόφους μου της τέχνης, σπουδαστές στο σεμινάριο Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας του Βυζαντίου και της Νεότερης Ελλάδας (1986-1992), της Ανωτάτης Σχολής Κοινωνικών Επιστημών στο Παρίσι, νέους ιστορικούς που πολύ συχνά κάτω από φοβερά αντιξοές συνθήκες πραγματοποιούν το πάθος τους για την Ιστορία.

Βαθιές ευχαριστίες σε όλους όσους διέθεσαν τα προσωπικά τους αρχεία για να πραγματοποιηθεί αυτή η μελέτη, στον συμβολαιογράφο και φίλο Άρη Σαμαριδίδη και στην κ. Κ. Καραγιαννοπούλου, διευθύντρια των ΓΑΚ Νομού Λέσβου.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες στη Χαρίκλεια Βαλλιάδου, στην Ειρήνη Βασιλείου, στην Αγλαΐα Γούτου και στην Ζανέττα Σιφναίου που με μύησαν στα γυναικεία άδυστα του αστικού κόσμου της Λέσβου.

Στις οικογένειες Κώστα Ιωάννου, Ζαννή Καμπούρη, Μιχαήλ Κατοάνη, Ευάγγελου Αλατζά, Αχιλλέα Μουζάλα, Αλεξάνδρου Χατζηδημού και Απόστολου Γρημάνη για τα οικογενειακά αρχεία που μου παραχώρησαν.

Στο Νίκο Βαλλιάδη για το αρχείο του ελαιοτριβείου-πυρηνεργοστασίου Αλ. Βασιλείου στα Λουτρά και στο Μιχαήλ Σάλτα για το αρχείο του βιομηχανικού συγκροτήματος του R. Hadkinson στα Πάμφιλα.

Στον Αντώνη Πλάτωνα, στο Λίλο Βαμβούρη, στο Στρατή Σουρλάγκα, στο Νότη Εμμανουήλ, στη Μαρία Αναγνωστοπούλου, στο Στρατή Αναγνώστου, στο Δημήτριο Νιάνια, στο Μιχαήλ Γρημάνη, στον Απόστολο Αποστόλου, στην Αργίνη Γούτου και στο Βάσο Βόμβα για τις χρήσιμες πληροφορίες που μου έδωσαν.

Στο Εργατικό Κέντρο Μυτιλήνης και στη Μαρία Μαριγλή.

Στους αρχιτέκτονες Στρατή Φραντζέσκο και Νίκο Νικολαΐδη για τις πολύτιμες υποδείξεις τους.

Στον πρώην Δήμαρχο κ. Ν. Παναγιώτου που με χαρά και ενθουσιασμό έβαλε τα θεμέλια αυτής της έκδοσης και στη σημερινή Δημοτική Αρχή που την πραγματοποίησε.

Στο Δουκάκη Χουτζαίο και στο φίλο Γιώργο Ιορδάνου για τις φωτογραφίες που μου παραχώρησαν. Στον συλλέκτη Αντώνη Μαΐλλη για τις θαυμάσιες καρτ-ποστάλ του.

Τέλος στον συνάδελφο Ζήση Δέσπο και τον Παντελή Αργύρη για τις κριτικές παρατηρήσεις τους, και στην Άντα Ραζή, που ανέλαβε το πιο δύσκολο μέρος της μετάφρασης.

Το βιβλίο αυτό το αφιερώνω στους γονείς μου, τον Απόστολο και τη Μαρία, γιο της Λέσβου και κόρη του Πόντου της Μ. Ασίας, των οποίων οι αξίες ενέπνευσαν αυτή τη μελέτη.

Η ανάγνωσή του ελπίζω να επιτρέψει στους αναγνώστες, και ειδικά τους Μυτιληνιούς, να βρουν το πώς και το γιατί, τις ιστορικές συνέχειες και τις τομές που διαπέρασαν τη ζωή του νησιού, και να ανασυγκροτήσουν πολλά από τα διάσπαρτα κομμάτια της ιστορικής μας μνήμης. Με τη δική τους συμβολή και τις διορθώσεις, ειδικά όσον αφορά την ονοματολογία, μπορούμε ν' αποδώσουμε πιστότερα την εικόνα του παρελθόντος αλλά και την «προσωπική ιστορία» του καθενός.

Τέλος, όσον αφορά τα ιστορικά και θεωρητικά ερωτήματα που εγείρει η μελέτη της Λέσβου κατά την ύστατη περίοδο της Τουρκοκρατίας, θεωρώ ότι η ανάγκη περαιτέρω έρευνας από ιστοριογραφική, δημογραφική, οικονομική και κοινωνιολογική άποψη επιβάλλει την τήρηση μιας επιφυλακτικής στάσης. Αρκούμαι να ανοίξω μια συζήτηση και θέλω να πιστεύω πως το ενδιαφέρον για την ιστορία του νησιού δεν θα κοπάσει...

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Φ. Μπρωντέλ, *Η Μεσόγειος. Ο χώρος και η ιστορία*, Αθήνα 1990, σ. 10.
2. Διοικητικές περιφέρειες.
3. Πληρεξούσιο της 16 Μαΐου 1841, Νο 228, Δικαιοπραξίες της Χριστιανικής Κοινότητας Μυτιλήνης,

- Αρχείο Σαμαριδίη, Βιβλίο Α΄.
4. Συνήθως με τον τρόπο αυτό «εμφανίζεται» στα επίσημα έγγραφα η λαϊκή τάξη.
 5. *Μεγάλη Καμάδα* ονομάστηκε «κάψιμο» των ελαιοδένδρων από την παγωνιά το χειμώνα του 1850.
 6. Π. Παρασκευαΐδη, *Οι περιηγητές για τη Λέσβο*, Αθήνα 1983, σ. 31.
 7. Θ. Παρασκευαΐδη, *Τα λιόδεντρα και οι ξωμάχοι πάνω στη Λέσβο*, Μυτιλήνη 1982.
 8. Φλεβάρης 1893. Εμπορική αλληλογραφία Θ. Μαρίνου, αρχείο Α. Χατζηδήμου.
 9. Ό.π., 14/26 Γενάρη 1894.
 10. Σοδειά.
 11. E. Hobsbawm, *The Age of Empire 1875-1914*, London 1987, σ. 42.
 12. Συμφωνητικό μεταξύ Λουκά - Καραμιζόπουλου και Α. Βασιλείου, 17 Ιανουαρίου 1897, ιδιωτικό αρχείο Ειρ. Βασιλείου.
 13. Επιστολή που στάλθηκε από τη Μυτιλήνη εις Μενούφ της Αιγύπτου, 10/12 Φεβρουαρίου 1894, ιδιωτικό αρχείο Α. Χατζηδήμου.
 14. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τόμος Β΄, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 355.
 15. 21 Δεκεμβρίου 1900, γράμμα από τη Ρωσία σε αστική οικογένεια της Μυτιλήνης, ιδιωτικό αρχείο Ζ. Σιφναίου.
 16. *Σάλπιγξ*, 5 Αυγούστου 1910.
 17. *Σάλπιγξ*, 8 Ιουνίου 1910.
 18. *Λαϊκός Αγών*, 4 Δεκεμβρίου 1911.
 19. C. Baudelaire, *Πενήντα από τα περίφημα Άνθη του κακού*, σε μετάφραση Α. Πρωτοπάτη, Μυτιλήνη 1944, σ. 39.
 20. LP 311 Σαπφώ, ανασύνθεση και απόδοση Ο. Ελύτη, Αθήνα 1984 σ. 78-81.

1. ΟΙ ΠΗΓΕΣ

1.1 Οι δικαιοπραξίες του Συμβουλίου της Χρ. Κοινότητας Μυτιλήνης

Η εργασία αυτή, που έχει σκοπό να συντάξει τον πίνακα της οικονομίας και να σκιαγραφήσει την κοινωνία της νήσου Λέσβου από το 1840 μέχρι το 1912, βασίστηκε στο Αρχείο Δικαιοπραξιών του Συμβουλίου της Χριστιανικής Κοινότητας της πρωτεύουσας της νήσου Λέσβου, της Μυτιλήνης. Πρόκειται για 12 τόμους δικαιοπραξιών στους οποίους συμπεριλαμβάνονται 8.567 έγγραφα ιδιωτικού χαρακτήρα¹ τα οποία χρονολογούνται από το 1840 έως το 1912 και φέρουν την υπογραφή μελών του Συμβουλίου της Χριστιανικής Κοινότητας, καθώς και τη σφραγίδα του Αρχιεπισκόπου.

Το Συμβούλιο της Χριστιανικής Κοινότητας, αρχή που δημιουργήθηκε με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ (Tanzimat) και ήταν αναγνωρισμένο από την Τουρκική Διοίκηση, επέλυε τις διαφορές αστικής και εμπορικής φύσεως² μεταξύ των χριστιανών Οθωμανών υπηκόων. Οι δικαιοπραξίες από τις οποίες αντλούμε τις περισσότερες πληροφορίες για την κοινωνική και οικονομική ζωή του νησιού είναι:

- δικαιοπραξίες αγοραπωλησίας³
- προικοσύμφωνα
- διαθήκες
- πιστοποιητικά
- μαρτυρικά έγγραφα
- δικαιοπραξίες δωρεών και έγγραφα ανταλλαγής περιουσιακών στοιχείων
- διανεμητήρια
- συμβόλαια
- δικαιοπραξίες υιοθεσίας
- τίτλοι κυριότητας πλοίων
- απογραφές ορφανικών περιουσιών
- αποφάσεις του Συμβουλίου της Χριστιανικής Κοινότητας.

Ένα ελάχιστο ποσό παρακρατούνταν από τις δικαιοπραξίες υπέρ της Χριστιανικής Κοινότητας και των κοινωφελών ιδρυμάτων (σχολείων, νοσοκομείων κλπ.), που χρηματοδοτούνταν απ' αυτή την αρχή. Το 1840 το ποσό ορίζεται σε 10 γρόσια για κάθε Διαθήκη, ενώ το 1877 κυμαίνεται από 40 ως 100 γρόσια, όταν η ονομαστική αξία των αναφερομένων στα έγγραφα ακινήτων ορίζεται από 5.000 ως 50.000 γρόσια. Οι περισσότερες δικαιοπραξίες αφορούν τον Καζά της Μυτιλήνης. Αναφέρονται και δύο άλλοι καζάδες (της Καλλονής και της Μήθυμνας), καθώς και υποθέσεις που αφορούν όλο το νησί.

Αυτό το υλικό μελετήθηκε και ταξινομήθηκε σε συνάρτηση με το είδος της κάθε δικαιοπραξίας και κατά χρονολογική σειρά.

Για παράδειγμα:

Δικαιοπραξίες αγοραπωλησίας

Αριθμός εγγράφου, χρονολογία, πωλητής, καταγωγή, αγοραστής, καταγωγή, περιουσιακό στοιχείο, τοποθεσία, αξία σε γρόσια.

Προικοσύμφωνα

Αριθμός εγγράφου, χρονολογία, προικοδότες, καταγωγή, προικολήπτης / σύζυγος, περιουσιακά στοιχεία, τοποθεσία.

Διαθήκες

Αριθμός εγγράφου, χρονολογία, κληροδότης, καταγωγή, αφιερώματα: α. στον Άγιο Μυτιλήνης· β. στα φιλανθρωπικά καταστήματα· γ. σε ιδιώτες, περιουσιακά στοιχεία, τοποθεσία, κληρονόμοι (προαιρετικό).

Από το πλήθος των συλλεχθέντων πληροφοριών ένα μόνο μέρος κρατήσαμε για τη μελέτη μας· οι υπόλοιπες μπορούν να χρησιμεύσουν σε εργασίες όπως η γενεαλογική έρευνα και άλλα θέματα που δεν ερευνήσαμε σε βάθος. Αυτά τα πολύτιμα και ανέκδοτα ως τώρα αρχεία βρίσκονται στο συμβολαιογραφείο του κ. Άρη Σαμαρίδη, ο οποίος και τα διαφύλαξε. Προέρχονται από το Υποθηκοφυλακείο που δημιουργήθηκε μετά το 1912, υπεύθυνος του οποίου ήταν ο πατέρας του. Ένα μεγάλο μέρος χρησιμοποιείται ως τις μέρες μας για την επαλήθευση τίτλων κυριότητας και άλλων περιουσιακών στοιχείων.

1.2. Άλλες πηγές

Για να συμπληρώσω την έρευνά μου, συμβουλευτήκα και άλλες πηγές των οποίων η συγκεκριαίωση κρίθηκε απαραίτητη:

- στατιστικές και απογραφές που έγιναν από τις οθωμανικές αρχές (την περίοδο 1880-1912) και στη συνέχεια από το νεοελληνικό κράτος·
- προξενική αλληλογραφία της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ελλάδας, μοναδικά αρχεία των ξένων δυνάμεων που διασώθηκαν φυλάσσονται στο Foreign Office, στο Υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας (AMAE) και στο Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας (ΙΑΥΕ) αντίστοιχα. Αλληλογραφία του υποπροξένου της Ισπανίας βρέθηκε επίσης στη Λέσβο στο ιδιωτικό αρχείο του Α. Βασιλείου·
- ιστοριογράφους της εποχής και σύγχρονους ιστορικούς·
- περιηγητές από το 17ο αιώνα και μετά·
- τον τύπο (εφημερίδες, περιοδικά) της Σμύρνης, της Κωνσταντινούπολης και της Αθήνας, καθώς και τον τοπικό τύπο μετά το 1908⁴.
- ιδιωτικά αρχεία των οικογενειών που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ιστορία του νησιού.

Ένα μεγάλο μέρος αυτής της μελέτης αφιερώθηκε στη βιομηχανική αρχαιολογία με επιτόπια έρευνα σε σημαντικά βιομηχανικά καταστήματα (ελαιοτριβεία - βυρσοδεψεία - σαπυνοποιεία - αλευρόμυλοι) και ολοκληρώθηκε με τη μελέτη των αρχείων τους, των βιβλίων λογαριασμών κλπ. Όσον αφορά την απογραφή και ταξινόμηση καθώς και την αρχιτεκτονική αξιολόγησή τους, συμβουλευτήκα το ολοκληρωμένο υλικό μελέτης της Νομαρχίας Λέσβου.

Οφείλω να επισημάνω ότι στάθηκε αδύνατο να βρω τρόπο πρόσβασης στις τουρκικές πηγές και κυρίως στο οθωμανικό κτηματολόγιο, η μελέτη του οποίου θα μας βοηθούσε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του καθεστώτος της εγγείας ιδιοκτησίας και τη μεταβίβασή της από τους Τούρκους στους Έλληνες.

Η ολοσχερής καταστροφή των Αρχείων της Νομαρχίας Αρχιπελάγους κατά την απελευθέρωση του νησιού δεν μας έδωσε τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουμε αυτό το σημαντικό αρχείο από το οποίο ένα ελάχιστο μονάχα μέρος διασώζεται, δηλαδή οι δικαιοπράξιες μεταβίβασης των κτημάτων στους χριστιανούς. Ωστόσο, τα έργα συγχρόνων Τούρκων ιστορικών, βασισμένα στη μελέτη των Αρχείων της Αυτοκρατορίας, υπήρξαν για μας πολύτιμα.

Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν, η αμεσότητα με την οποία βιώνει η Χριστιανική Κοινότητα³ το ιστορικό γίνεσθαι, αποτυπώνοντάς το σε δώδεκα βιβλία συμβολαιογραφικών πράξεων, αποτελεί το μεγάλο προσόν και το ιδιαίτερο γνώρισμα της πρωτογενούς πηγής τούτης της εργασίας.

Είναι λοιπόν φυσικό αυτή η πηγή να έχει υποκειμενικό χαρακτήρα, παρά την αμεσότητά της. Γι' αυτό κρίθηκε απαραίτητη η επαλήθευση πολλών στοιχείων από άλλες συμπληρωματικές πηγές που ήδη έχουν αναφερθεί.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Έγγραφα ανεπίσημα, που δεν προέρχονται από τουρκικές αρχές.
2. Για τις αστικές υποθέσεις προσέφευγαν στον Βυζαντινό Νόμο (*Εξάβιβλος* του Αρμενόπουλου) και για τις εμπορικές υποθέσεις στον Ναπολεόντειο Κώδικα.
3. Δικαιοπραξίες που αφορούν τις ιδιοκτησίες των χριστιανών.
4. Έως το κίνημα των Νεότουρκων, το 1908, η κυκλοφορία των τοπικών εφημερίδων ήταν απαγορευμένη στο νησί.
5. Αντιπροσωπευτικό όργανο των Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων, που δημογραφικά υπερέχουν στο νησί.

Το λιμάνι με τους 2 φάρους και τα βαρέλια έτοιμα για εξαγωγή. Ένα εμπορικό και επιβατικό ιστιοφόρο μόλις έχει βγει. Στο βάθος ο Μακρύ Γιαλός με τα αρχοντικά του και οι τρεις Χάλικες: Πάνω-Κάτω και Μεσαίος Χάλικας. Η φωτογραφία είναι από το αρχείο του Σ. Χουτζαίου και έχει τραβηχτεί το 1911.

Καπνοπωλείο στις Κολώνες. Μικροί εφημεριδοπώλες πουλούν τη «Σάλπιγγα» (Συλλογή Αντώνη Μαίλλη).

Mételin. l'entrée du Port.

Η είσοδος του λιμανιού από το αρχείο του Σ. Χοντζαίου. Βαρέλια λαδιού και σόδας, κιβώτια σαπουνιού και άλλα οικοδομικά υλικά διανυκτερεύουν στο δεξιό λιμενοβραχίονα. Στο ίδιο σημείο είναι και το φυλάκιο. Στην αριστερή πλευρά του λιμανιού βρίσκεται η θέση Μόλος και πιο πέρα το Καστράκι. Αριστερά πλοίο που λειτουργεί με ατμό και πανί.

Η Κουντουριδιά το 1910. Μικρή σκάλα εξαγωγής στον κόλπο της Γέρας. Φαίνεται το ελαιοτριβείο, οι τέντες των καφενείων και ένα μικρό ιστιοφόρο. Η φωτογραφία έχει τραβηχτεί καλοκαίρι από τον Σ. Χοντζαίο.

Εξωφ. Αποδείξεις.

Δια' τὸν παρόντος ἐμφυσηθῆναι, μερικοῦ μὲν ὄντος, ἰσχυρότος δὲ εἶναι ἐγένετο ἐπὶ δημοσίῳι ἔγγραφοι δημοσιολογῆσαι, οἱ ὑπογραφομένοι συν-
 ἔλαροι ὑπομνήματα τοῦ ἀπὸ 14. Αὐγούστου 1862 μετὰ τῆς μας συμβουλείας
 οὗτοι ἐξήμισαντες τὰ διαξιουμένον εἶναι ἀπαρτῆσαι, ἐδωρισάμενοι τοῦ
 ἀπαρτῆσαι ἡθρομῶς αὐτῶν καὶ ἐξάγειν ἕνα, παρὰ τοῦ Βουλοῦ τοῦ ἑα-
 ναλαλε δὲ τὰ ἐκτάκτως τοῦ μαδῶς καὶ τὰ ἀπαρτῆσαι εἰς ἕνα, καὶ
 εἶναι ἡ ἐνομήσις. ἦτοι.

Ὁ Κύριος Ἀντώνιος Βασιλαίου ἐκ μετρηταί.	100.252.
Δια' οὐδὲ χρηματικῶν ἀπὸ ἀμοιβῶν ἔργων καὶ γαλῶν.	3100.
Δια' 1372. ἡ γὰρ εἰς ἐν χρεωστικῶν τοῦ Μαργαρίτου	
ἡ ἀρβῆς ἀπὸ 700, καὶ 642 ἀπὸ Ἀντωνίου ἡ Παναγιῶτα,	
καὶ ὑπὸ ἰδίῳν τοῦ μόνου ἐκδόντων. ἡ γὰρ 34.	46.648.
οἱ ὅτι προσαμασίαι συντελεῖται	150.000

Ὁ δὲ Κύριος Ἐδύμιος Βασιλαίου ἐκ μετρηταί.	100.252.
Δια' οὐδὲ χρηματικῶν ἀπὸ ἀμοιβῶν ἔργων καὶ γαλῶν.	3100.
Δια' 1372. ἡ γὰρ εἰς ἐν χρεωστικῶν τοῦ Ἰμωραίου ἡ ἀρ-	
βῆς 364. ἀπὸ ἡ Μουσαφῶ καὶ ἡ Ἰμωραίου ἀπὸ Παρθενοῦ	
ἡ 310, καὶ ἀπὸ Ἀντωνίου ἡ Παναγιῶτα 698. ὑπὸ ἰδίῳν τοῦ μόνου	
ἐκδόντων. ἡ γὰρ 34.	46.648.
	150.000

Ὁ δὲ Κύριος Ἐπαγγεῆς Βασιλαίου ἐκ μετρηταί.	109.300.
ἐκ ἀμοιβῶν ὑπὸ ἰδίῳν καὶ μόνου τοῦ ἐκδόντων καὶ ὑπογρα-	
φῆσαι τοῦ μόνου καὶ ἡ ἀπαρτῆσαι ἀπὸ τῶν τοῦ μόνου καὶ εἰς	
οὐδὲν.	40.700.
	150.000.

Ὁ δὲ Βασίλειος Β. Βασιλαίου ἐκ μετρηταί.	50426.
Δια' 686. ἡ γὰρ εἰς 950. ἀπὸ Ἀντωνίου ἡ Παναγιῶτα 100 ἀπὸ	
ἡ μόνου καὶ ἀπὸ τῶν 236. ἀπὸ ἡ Ἰμωραίου ἀπὸ ἡ ἀρβῆς ὑπὸ	
ἡ μόνου τοῦ ἐκδόντων. ἡ γὰρ 34.	23.394.
Δια' οὐδὲ χρηματικῶν ἀπὸ ἀμοιβῶν ἔργων καὶ γαλῶν.	26.032.

Εξοφλητήριο γράμμα διάλυσης τῆς ἐμπορικῆς εταιρείας τῶν Αφῶν Βασιλείου. Ἔτος ἰδρύσεως 1862.
 Χαρακτηριστικῆς εἶναι οἱ χρεωστικῆς ὁμολογίαι Μουσουλμάνων ποὺ συναλλάσσονταν μετὰ τὴν εταιρεία.

Προκοσμίσιον.

Διὰ τὴν ἀγορὰν ἐπιπροσμετρηθῆκα ἄρραγμα δὲ ἕνα γινῆσι 29, ἴσως
ἀρραβωτῆς ὁ Κ. Π. Βουναζῆς τὴν ἀγορὰν ἐκ τῆς ἀγορᾶς τῆς
πυλῆς τῆς Κ. Ἀρχαίας Κ. Βουναζῆς, ἀγορᾶς δὲ αὐτῆς αὐτῆς ἔχει 900
ἀ' ἰσῆς.

Α. Διὰ τὴν ἀγορὰν ἐπιπροσμετρηθῆκα ἄρραγμα δὲ ἕνα γινῆσι 29, ἴσως
ἀρραβωτῆς ὁ Κ. Π. Βουναζῆς τὴν ἀγορὰν ἐκ τῆς ἀγορᾶς τῆς
πυλῆς τῆς Κ. Ἀρχαίας Κ. Βουναζῆς, ἀγορᾶς δὲ αὐτῆς αὐτῆς ἔχει 900
ἀ' ἰσῆς.

Β. Διὰ τὴν ἀγορὰν ἐπιπροσμετρηθῆκα ἄρραγμα δὲ ἕνα γινῆσι 29, ἴσως
ἀρραβωτῆς ὁ Κ. Π. Βουναζῆς τὴν ἀγορὰν ἐκ τῆς ἀγορᾶς τῆς
πυλῆς τῆς Κ. Ἀρχαίας Κ. Βουναζῆς, ἀγορᾶς δὲ αὐτῆς αὐτῆς ἔχει 900
ἀ' ἰσῆς.

Γ. Διὰ τὴν ἀγορὰν ἐπιπροσμετρηθῆκα ἄρραγμα δὲ ἕνα γινῆσι 29, ἴσως
ἀρραβωτῆς ὁ Κ. Π. Βουναζῆς τὴν ἀγορὰν ἐκ τῆς ἀγορᾶς τῆς
πυλῆς τῆς Κ. Ἀρχαίας Κ. Βουναζῆς, ἀγορᾶς δὲ αὐτῆς αὐτῆς ἔχει 900
ἀ' ἰσῆς.

Κατὰ τὴν ἀγορὰν 12-18 μῆνες ἀρραβωτῆς ὁ Κ. Π. Βουναζῆς
ἀγορᾶς δὲ αὐτῆς αὐτῆς ἔχει 900 ἀ' ἰσῆς.

Διὰ τὴν ἀγορὰν ἐπιπροσμετρηθῆκα ἄρραγμα δὲ ἕνα γινῆσι 29, ἴσως
ἀρραβωτῆς ὁ Κ. Π. Βουναζῆς τὴν ἀγορὰν ἐκ τῆς ἀγορᾶς τῆς
πυλῆς τῆς Κ. Ἀρχαίας Κ. Βουναζῆς, ἀγορᾶς δὲ αὐτῆς αὐτῆς ἔχει 900
ἀ' ἰσῆς.

Μηνὸς 19 Ἰουλίου 1888
Ἰ. Βουναζῆς

Προκοσμίσιον της Πηνελόπης Βενλή, συζύγου του Αχ. Βουναζῆ, στα 1888. Περιλαμβάνει ελαιό-
κτημα, καζίνο (διόροφο και επιπλωμένο) και 6.000 τ. λίρες σε μετρητά. Η προθεσμία του γάμου
ήταν 12-18 μήνες.

**BANQUE IMPÉRIALE
OTTOMANE**

Adresse Télégraphique :
OTTOMBANK

Mételin le 14 Février

C O N T E N T I E U X

Fo

Messieurs P. Vassiliou Fils

En Ville

Messieurs,

Nous référant à votre dernière proposition, ayant t
la liquidation extra-judiciaire de votre firme, nous vous ind
ci-après les modifications que nous voudrions voir apporter
au projet de contrat que nous vous avons soumis. Les modifications moyenn
lesquelles nous sommes en mesure de vous offrir un règlement pr

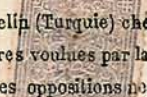
Art. I-

à la nomination de trois liquidateurs
signé par tous les créanciers post
: 100-. Ces liquidateurs seront nom

Le premier par la B.I.O. et la Banque d'Orient;

Τραπεζική αλληλογραφία της Banque Impériale Ottomane για την διάλυση του εμπορικού οίκου «Υιοί Π. Βασιλείου». Φάκελοι της Τράπεζας Αθηνών και Μυτιλήνης προς Λέσβιους επιχειρηματίες.

CATALOGUE des valeurs volées à Mételin (Turquie) chez Monsieur Th. MARINO negociant,
 pour lesquelles toutes les mesures voulues par la loi ont été prises à temps,
 pour former les oppositions nécessaires.

88 actions de l'emprunt Grec de fr. 25000000.

275 actions de la Société Générale de
l'Empire Ottoman.

13405	14551—14556	29511	77621—77640	35461—35470	5701—5705
13409	14558—14561	29513—29514	58481—58500	23241—23250	7231—7235
13411—13412	15174	38161	45141—45160	20221—20230	9321—9325
13414—13415	15176	46774—46775	74861—74880	20231—20240	5996—5000
13423	29294	89634—89637	99421—99440	20201—20210	8156—8160
13425	29479	89640—89647	53141—53160	20211—20220	7221—7225
14537—14541	29480	89649—89663	33891—33900	15871—15880	9726—9730
14544—14545	29482	89665—89675	20241—20250	15841—15850	5781—5785
14547—14549	29484—29486	89677—89683	35181—35190	5246—5250	=

13 actions chemin de fer Ottoman

60 actions de l'emprunt Grec de fr. 26000000.

50 actions de l'emprunt de la Banque nationale de Grèce de fr. 72716400.

100 actions de l'emprunt Ottoman de 1869. (Pinard.)

1376455	1463764	11571—11580	23727—23776	549751—549850
1376492	1453916	17280—17281		
1376493	1453919	17380—17407		
1376494	1463765	17438—17457		
1376498	1463762			
1376499	1463763			
1376500				

TITRES 182 Dette Générale de l'Empire Ottoman de 50 Livres Sterling chacun.

346001—346078	340785	250344	309493	235885	332332	333793	266549	226854
276508—276513	267779	217469	326592	250260	262381	327404	233150	330843
276596—276600	758330	379340	267780	273862	262309	345511	247250	229052
276566—276573	233153	226553	226248	282161	225404	206876	299199	341273
276576	334266	341547	335716	372464	345558	246146	240038	252231
230329	329707	270707	278202	332171	231153	276008	296527	262383
203571	200913	200480	266548	273590	222607	225457	221274	228913
230365	333037	240805	277545	262377	246599	303164	251752	271052
262308	228747	237082	275031	262313	208564	326571	262310	278899
266457	262311	273485	333914	342043	266550	379910	341191	

Titres 10 de 10 Livres Sterling chacun.

Titres 28 de 100 Livres Sterling chacun.

450219	414157	413825	19522	23718	34520	24180	61020	483084	480466
444639	442014	415329	484995	481808	296006	40090	71791	483086	499348
444613	447371		481137	512915	484564	119571	94404	487102	480230
477660	443519		187703	522461	519193	27627	115144	480465	190270

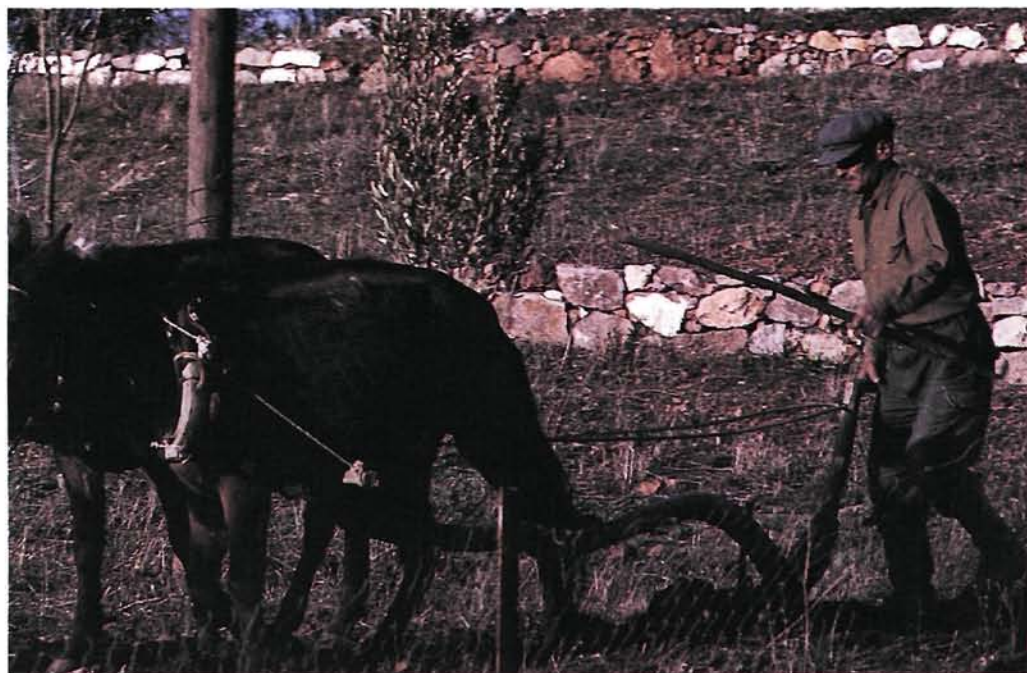
Mételin le 20/1 Novembre 1880

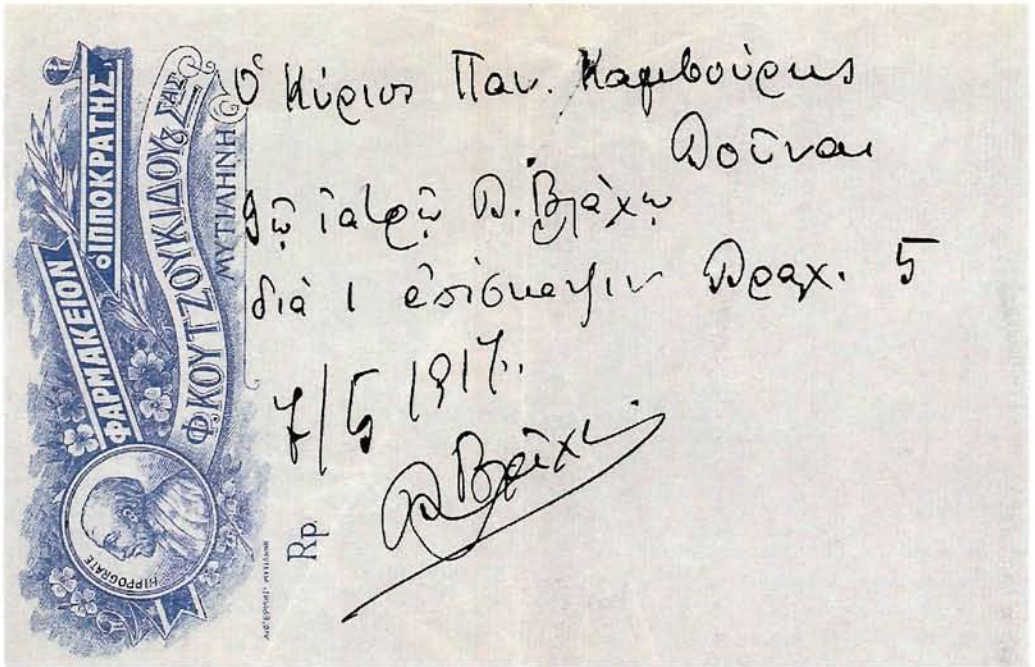
«Ανάγνωση και χειροαφέτηση». Πίνακας του F. Faruffini (1864-65) Civica Galleria d' Arte Moderna, Milano.

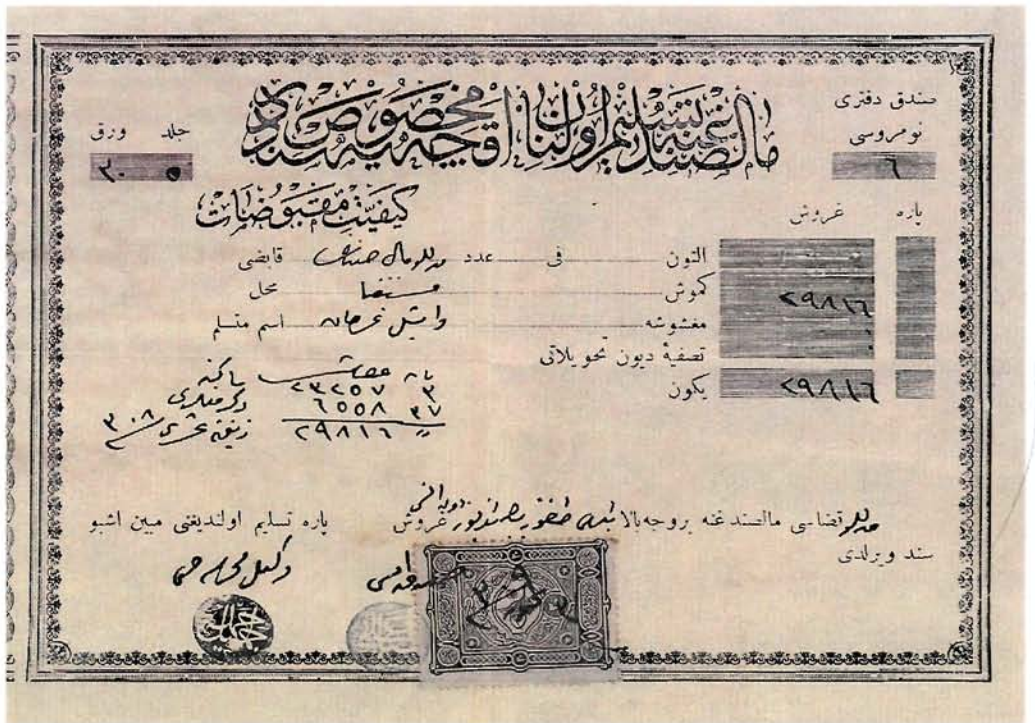
Τρυγίζοντας σταφύλια σε κήπο του Αγκλειδιού (Φωτ. Αρχείο Ζ. Σιφναίου).

Όργωμα κι αλώνισμα στην Καλλονή της Λέσβου (σήμερα). Φωτογραφίες του Γιώργου Ιορδάνου.

Απόδειξη ιατρικής επίσκεψης που εξέδωσε το φαρμακείο «ο Ιπποκράτης».

Απόδειξη πληρωμής της δεκάτης του εργοστασίου Μυστεργών, ιδιοκτησίας Π. Βασιλείου για 29.816 γρόσια. 3 Ιουλίου 1893.

2. Η ΛΕΣΒΟΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΟΝΟ

2.1 Η γεωγραφική της θέση

Κείμενη στο βορειοανατολικό Αιγαίο, απέναντι από τον κόλπο του Αδραμυντίου και πολύ κοντά στις ακτές της Μ. Ασίας, η Λέσβος εκτείνεται σε μια επιφάνεια 1.630 χιλ². Η γεωγραφική της θέση ορίζεται από τις συντεταγμένες: 39° 21' 20" (ακρωτήριο Κόρακα) μέχρι 38° 57' 30" βορείου πλάτους (ακρωτήριο Μέρικα) και 25° 49' 30" (ακρωτήριο Σίγρι) μέχρι 26° 38' (Κάβος Αργιλιάς) ανατολικά του Γκρίνουιτς.

Δύο στενά περάσματα τη χωρίζουν από την ασιατική ακτή: το ένα στον Βορρά, ανάμεσα στο ακρωτήριο της Τρωάδος στη Μ. Ασία και τη Μήθυμνα, και το άλλο στον Νότο, ανάμεσα στο ακρωτήριο Αργιλιά και το αντίστοιχο μικρασιατικό. Η απόσταση ανάμεσα στο ακρωτήριο των Μυστεγνών (ανατολική ακτή της Λέσβου) και το ακρωτήριο του Σαρμουσάκ στη Μ. Ασία περιορίζεται σε 4,75 μίλια. Κατά συνέπεια η Λέσβος εννοείται αφάνταστα από την προνομιούχο θέση της: έχει τη δυνατότητα να ελέγχει την είσοδο του κόλπου του Αδραμυντίου, ενώ κατά μήκος της παράκτιας ζώνης της περνάει ο διά ξηράς δρόμος που οδηγεί στον Ελλήσποντο¹. Ομοίως, βρίσκεται στο θαλάσσιο δρόμο που ξεκινά απ' τον Νότο και κατευθύνεται προς τον Ελλήσποντο και τη Θράκη, μοναδική εμπορική οδό που χρησιμοποιούνταν από τα ιστοφόρα κατά το 18ο και 19ο αι. για ανεφοδιασμό των λιμανιών της Σμύρνης, της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης.

Το νησί, τριγωνικού σχήματος, τέμνεται από δύο μικρούς αλλά βαθείς κόλπους, της Γέρας και της Καλλονής, που το χωρίζουν σε τέσσερις χερσονήσους: τη νότια, τη βόρεια, τη βορειοανατολική και τη νοτιοανατολική. Σε κάθε χερσόνησο δεσπόζει και από μία οροσειρά, απ' τις οποίες οι ψηλότερες είναι ο Όλυμπος (940 μ.) και ο Λεπέτυμνος (838 μ.), η Αμαλή (560 μ.) και ο Όρδυμος. Γύρω-γύρω εκτείνονται οι εύφορες πεδιάδες της Γέρας, της Καλλονής, της Ερεσσού, της Πέτρας και του Μανταμάδου.

Η γεωλογική μελέτη επιβεβαιώνει το διαχωρισμό σε δύο σαφείς περιοχές: τη βορειοδυτική πλευρά, που περιλαμβάνει την περιοχή της Μήθυμνας, της Αντισσας και της Ερεσσού με εδάφη ηφαιστειογενή και άγονα, και τη νοτιοανατολική πλευρά, όπου βρίσκεται η περιοχή της Μυτιλήνης με εδάφη αργιλοαμμώδη. Χάρη στην ηφαιστειακή δραστηριότητα τα μεταλλικά νερά με θεραπευτικές ιδιότητες είναι άφθονα, κυρίως στη Μυτιλήνη, στη Μήθυμνα, στη Θερμή και στον Πολυχνίτο. Αξίζει επίσης ν' αναφέρουμε τις μεγάλες αλυνκές του κόλπου της Καλλονής.

Η αργιλοαμμώδης σύσταση του εδάφους της εννοεί τις δενδροκαλλιέργειες κυρίως της ελιάς. Το ήπιο κλίμα της είναι το ίδιο με όλα τα νησιά του Αιγαίου, αλλά το χειμώνα η Λέσβος επηρεάζεται από τη βορεινή θέση της. Έχουν επισημανθεί συχνά χαμηλές θερμοκρασίες, χαμηλότερες κι από -6° C².

Η βλάστηση του νησιού μάς επιτρέπει να διακρίνουμε δύο διαφορετικές ζώνες:

α. τη ζώνη της ελιάς, που καλύπτει τη νοτιοανατολική χερσόνησο και εκτείνεται και προς το κέντρο·

β. τη ζώνη των πευκώνων στο κέντρο του νησιού όπου τα εδάφη είναι φτωχά·
 γ. τη ζώνη με τις βαλανιδιές, που εκτείνεται στη βόρεια και βορειοδυτική πλευρά του νησιού·

δ. τις ορεινές περιοχές, όπου συναντάει κανείς καστανιές, μηλιές, κερασιές κλπ.

Το νησί, φημισμένο από την αρχαιότητα για το κρασί και τα φρούτα του, αντικατέστησε την αμπελοκαλλιέργεια με την καλλιέργεια της ελιάς, που έγινε συστηματικότερη και εντατικότερη κατά το 19ο αιώνα. Μετά το δριμύ ψύχος του 1851 μετατράπηκε σε μονοκαλλιέργεια, με την εισαγωγή από τη Μ. Ασία δύο ποικιλιών ελιάς, της «κολοβής» και της «αδραμυτινής», Τα πεύκα, με το εξαιρετικής ποιότητας ξύλο τους, χρησιμοποιούν στην κατασκευή καραβιών, και ειδικά ιστιοφόρων. Οι βαλανιδιές του βορειοδυτικού τμήματος του νησιού ήταν πολύ χρήσιμες στη βυρσοδεψία το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20ού αι. εισήχθη η καλλιέργεια του καπνού. Μεταξύ των άλλων καλλιεργειών πρέπει επίσης ν' αναφερθούν και τα δημητριακά, που δεν κάλυπταν τις καταναλωτικές ανάγκες του νησιού, τα αρωματικά φυτά, τα οπωροφόρα δέντρα (συκιές κλπ.). Εκτός των άλλων αλιευμάτων, η παστή σαρδέλα Καλλονής ήταν φημισμένη. Τέλος, επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η κτηνοτροφία ήταν διαδομένη στο βορειοανατολικό τμήμα του νησιού, που ήταν άγονο.

Με λίγα λόγια, η Λέσβος διαθέτει αξιόλογο φυσικό πλούτο και προνομιούχα γεωγραφική θέση, πλεονεκτήματα που μένουν βαθιά χαραγμένα στις εντυπώσεις των περιηγητών, στις αναφορές των προξένων των ξένων δυνάμεων και στα έργα των ιστοριογράφων. Ωστόσο, η ανάπτυξη της Λέσβου κατά το 19ο αιώνα, και κυρίως τα τελευταία 70 χρόνια της ύπαρξής της στον Οθωμανικό γεωπολιτικό χώρο, δεν μπορεί ν' αποδοθεί μόνο σε γεωγραφικούς παράγοντες. Πρόκειται για συνένωση παραγόντων, τόσο γεωγραφικών όσο και ιστορικών και, κυρίως, για την επιτυχή σύζευξη της γεωγραφικής της θέσης με την κατάλληλη ιστορική στιγμή. Χάρη σ' αυτή την ευτυχή συγκυρία το νησί μπόρεσε ν' αναδυθεί μέσα από το τέλμα του 17ου και 18ου αι. και να θέσει σε κίνηση τους μηχανισμούς της ανάπτυξής του.

2.2. Η ιστορική συγκυρία του 19ου αιώνα

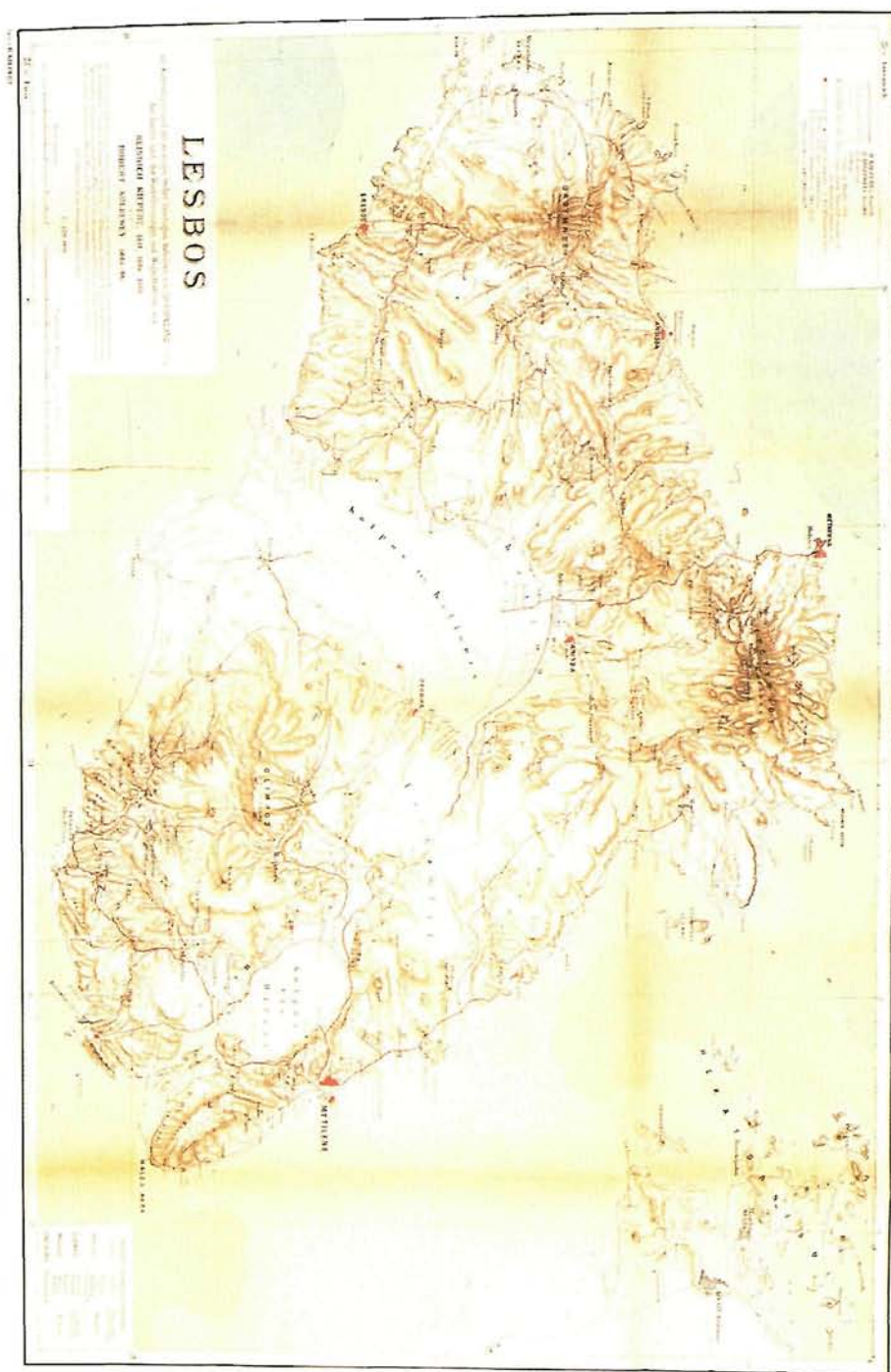
Ο 19ος αιώνας χαρακτηρίζεται από μια σαφή ανοδική πορεία σε σύγκριση με τους προηγούμενους αιώνες.

Οφείλουμε λοιπόν να μελετήσουμε τη νήσο Λέσβο σε συνάρτηση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τη διάρθρωση και τον αργό διαμελισμό της, καθώς και την εξαρτημένη θέση της από το ευρωπαϊκό βιομηχανικό κέντρο.

Στην πορεία αυτή, αποφασιστική ώθηση έδωσε το ευνοϊκό κλίμα που δημιούργησαν οι παρακάτω συνθήκες:

α. Η εξάπλωση του διά θαλάσσης εμπορίου, μετά από τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774), από την οποία επωφελήθηκαν οι Λέσβιοι για να ταξιδέψουν προς τις ακτές της Ασίας και της Μαύρης Θάλασσας.

β. Η οικονομική, κοινωνική και πολιτική κρίση που θα προαναγγείλει την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προκάλεσε από τη μια εσωτερικές μεταρρυθμίσεις, ενώ απ' την άλλη αφύπνισε το περιφέρμα «Ανατολικό ζήτημα», ξαναζωοτανεύοντας το ενδιαφέρον και τον ανταγωνισμό των ευρωπαϊκών δυνάμεων με σκοπό το διαμελισμό της αυτοκρατορίας και την επέκταση των ζωνών επιρροής τους.

Χάρτης της Λέσβου από τον Η. Κιερπν και R. Koldewey, 1886. Κλίμακα 1:120.000.

Το εσωτερικό σχεδιάστηκε ύστερα από γωνιομετρήσεις και φωτογράφιση των δρόμων από τον Η. Κιερπν 1841, 1886-8 και τον R. Koldewey 1885-6. Ορισμένα τμήματα της παράκτιας γραμμής φωτογραφήθηκαν από τον Captain Copeland (1834).

Μέσα λοιπόν σ' αυτό το κλίμα το νησί διανύει τα τελευταία 70 χρόνια της οθωμανικής ζωής του. Οι χριστιανοί κάτοικοί του, Οθωμανοί υπήκοοι, που αποτελούν τη δημογραφική πλειοψηφία του νησιού, επωφελούνται από τις μεταρρυθμίσεις που υπογράφονται από την Υψηλή Πύλη το 1839 και στη συνέχεια το 1856 για να πάρουν τη σκυτάλη της οικονομίας στα χέρια τους και να επιταχύνουν το ρυθμό ανάπτυξης, περνώντας από ένα στάδιο γεωργικό-προβιομηχανικό σε ένα στάδιο εμπορικό, γεωργικό-βιομηχανικό, προς τον αστικό μετασχηματισμό.

Γι' αυτή την ίδια χρονική περίοδο, πρέπει να επισημάνουμε ορισμένα γεγονότα τοπικού, περιφερειακού και διεθνούς χαρακτήρα που άσκησαν επίδραση στην ιστορική πορεία του νησιού:

1839: Η μεταρρύθμιση του Τανζιμάτ και η Αγγλο-Οθωμανική εμπορική συνθήκη υπογράφηκαν την ίδια χρονιά. Η πρώτη επέτρεψε στο χριστιανικό πληθυσμό να οργανωθεί ιδρύοντας ένα συμβούλιο εκλεγμένο για να διαχειρίζεται τις υποθέσεις των Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων. Για την επαρχία Μυτιλήνης από το 1841 έδρα του συμβουλίου είναι η πρωτεύουσα. Η Αγγλοοθωμανική συμφωνία εφαρμόζει τις αρχές των ελεύθερων εμπορικών ανταλλαγών στην Αυτοκρατορία και καταργεί όλους τους περιορισμούς που είχαν επιβληθεί από τα μονοπώλια στα εξαγωγίμα προϊόντα, και κυρίως στα τρόφιμα.

Έτσι, στη Λέσβο το μονοπώλιο εμπορίας του λαδιού, που ήταν ως τότε προνόμιο του Τούρκου κυβερνήτη, καταργήθηκε. Αυτό αποτέλεσε αποφασιστικό βήμα για τη διαμόρφωση μιας αστικής τάξης, μη μουσουλμανικής, που την αποτέλεσαν στην αρχή οι έμποροι, διακινώντας το λάδι και το σαπούνι και καθιστώντας το εμπόριο πρωταρχική οικονομική δραστηριότητα του νησιού.

1848: Η επαναστατική περίοδος στην Ευρώπη, συνδεδεμένη με την ύφεση, πλήττει το διαμετακομιστικό εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και προκαλεί σοβαρό έλλειμμα του εμπορικού της ισοζυγίου.

1850: Το μεγάλο κύμα ψύχους που πλήττει τις ελιές αναζωπυρώνει τη μονοκαλλιέργεια και εντείνει τη μετανάστευση των κατοίκων του νησιού προς την Κωνσταντινούπολη, την Αίγυπτο, τις ακτές της Νότιας Ρωσίας, τη Ρουμανία, τη Θεσσαλονίκη κλπ.

1851: Πυρκαγιά στη Μυτιλήνη.

1854-58: Ο πόλεμος της Κριμαίας διαταράζει στην Ευρώπη μια ισορροπία ήδη διασαλευμένη από το 1848 και προκαλεί κρίση που πλήττει την παγκόσμια οικονομία. Στη Λέσβο έχει ως αποτέλεσμα μια αισθητή αύξηση των τιμών και του εξωτερικού εμπορίου.

1856: Εξαγγελία του Χατ-ι-Χουμαγιούν (Hatt-i-Hümayun).

1858: Το λιμάνι της Λέσβου γίνεται διαμετακομιστικό κέντρο εμπορευμάτων με προορισμό την εξαγωγή τους στα μικρασιατικά παράλια.

1867: Επικύρωση του Χατ-ι-Χουμαγιούν. Ο μεγάλος σεισμός καταστρέφει σπίτια και μέσα παραγωγής προκαλώντας σοβαρές ζημιές. Το διάταγμα που δίνει στους ξένους υπηκόους το δικαίωμα της ιδιοκτησίας υπογράφεται την ίδια χρονιά.

1870: Οι λαϊκές εξεγέρσεις στα Βαλκάνια προκαλούν κρίση τόσο στην Τουρκία όσο και σε διεθνές επίπεδο και καταλήγουν στη δημιουργία ανεξαρτήτων κρατών. Ο φόρος της δεκάτης επί της συγκομιδής των ελιών αυξάνεται στο 12%.

1873-96: Αυτή η περίοδος είναι περίοδος γενικότερης ύφεσης στην Ευρώπη με αποτέλεσμα την πτώση των τιμών των πρώτων υλών καθώς και των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων.

1873: Στη Λέσβο, ο Τούρκος κυβερνήτης (Τζαβίτ πασάς) αντικαθίσταται μετά από αίτηση των κατοίκων του νησιού.

1875: Εξαγγελία του Αυτοκρατορικού Διατάγματος περί εσωτερικών μεταρρυθμίσεων. Το εξωτερικό χρέος, που χρονολογείται από το 1854, οδηγεί την Αυτοκρατορία σε χρεωκοπία.

1880: Στη Λέσβο η γεωργική παραγωγή φτάνει σε ένα επίπεδο ρεκόρ 12.000 τόνων λαδιού, πράγμα που επιβάλλει αλλαγές στον τρόπο παραγωγής με την εισαγωγή ατμοκίνητων μηχανών.

1881: Το Δημόσιο Οθωμανικό Χρέος ελέγχει το 30% των εσόδων του κράτους. Η Αυτοκρατορία υποφέρει από σημαντικές εδαφικές απώλειες που προκαλούν στους κόλπους της οθωμανικής άρχουσας τάξης εθνικιστικά αισθήματα. Στη Λέσβο αρχίζουν διαμαρτυρίες κατά της αυθαίρετης και καταπιεστικής κυβέρνησης του Κεμάλ μπέη, που αντικαθίσταται το 1884.

1882-3: Χρονιές ύφεσης. Η κατάσταση στην Αίγυπτο (επανάσταση και αγγλική κατοχή), όπου έχουν δεσμευτεί πολλά κεφάλαια Μυτιληναίων εμπόρων, θέτει φραγμό στις εμπορικές συναλλαγές της Λέσβου.

1889: Σεισμός στη Μυτιλήνη.

1891: Επί τρία χρόνια το νησί βλέπεται από πολύ κακές σοδειές με δυσάρεστες επιπτώσεις στο εμπόριο.

1895: Οι ταραχές στην Κωνσταντινούπολη και τη Μ. Ασία επιβραδύνουν τις συναλλαγές με τις αγορές των μικρασιατικών παραλιών.

1896-1912: Αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται από την εξάπλωση του καπιταλισμού στην Ευρώπη και εντείνεται η ελενδυτική δραστηριότητα των ευρωπαϊκών κεφαλαίων στις χώρες της περιφέρειας, συμπεριλαμβανομένης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

1896: Πτώση της γεωργικής παραγωγής στο νησί. Παράλληλα αυξάνεται η τιμή των ευρωπαϊκών βιομηχανικών προϊόντων.

1897: Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος εμποδίζει τις συναλλαγές του νησιού και προκαλεί οικονομική κρίση που απαγορεύει στους εργάτες να μεταναστεύσουν στην αντίθερα όχθη.

1899: Ανακρίσεις του ζητήματος των εκκλησιαστικών προνομίων και αντίστοιχες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας στη Λέσβο.

1900: Η κακή σοδειά προκαλεί ανεργία στην εργατική τάξη, ενώ οι ελαιοβιομηχανίες δεν έχουν παρά ένα μήνα δραστηριότητας, γεγονός που προκαλεί την πτώση των τιμών.

1901: Κατάληψη του λιμανιού από το γαλλικό στόλο.

1904: Προτάσεις ξένων κεφαλαίων για πιθανή εκμετάλλευση των αλυκών και εγκατάσταση σιδηροδρομικού δικτύου.

1905: Οι Δυνάμεις προτείνουν τον οικονομικό έλεγχο των επαρχιών της Μακεδονίας. Προ της άρνησης του Σουλτάνου, ο διεθνής στόλος σε ένδειξη αντιποίησης, καταλαμβάνει το τελωνείο της Μυτιλήνης.

1906-8: Αύξηση των τιμών και φτωχές σοδειές.

1907: Οι εισαγωγές επιβαρύνονται με 3%.

1908: Η επανάσταση των Νεότουρκων προκαλεί συνταγματικές αλλαγές σ' όλη την Αυτοκρατορία. Η Λέσβος εκπροσωπείται στη Βουλή από δύο βουλευτές. Ως αντίποινα για την προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, η κυβέρνηση κηρύσσει εμπορικό αποκλεισμό για τα αυστριακά προϊόντα, μέτρο που πλήττει κυρίως τους

χριστιανούς που διαχειρίζονται το εξωτερικό εμπόριο και ειδικά το εμπόριο εισαγωγής.

1909: Εθνική κινητοποίηση στη Μακεδονία. Στη Λέσβο επικρατεί ένταση ανάμεσα σε Τούρκους και Έλληνες. Το νησί κατηγορήθηκε πως έγινε αποθήκη πολεμικού υλικού. Ο νόμος για τους συλλόγους απαγορεύει ν' απευθύνονται με τις εκδηλώσεις τους σε μία φυλή ή εθνότητα. Στο νησί αποβιβάζονται στρατιωτικά αποσπάσματα και ο στρατιωτικός νόμος είναι «επί των πυλών».

1910: Στη Λέσβο δικάζονται οι εκπρόσωποι του Γυμναστικού Συλλόγου «Άτλας». Αποκλεισμός των ελληνικών προϊόντων με αφορμή την Κρήτη, πλήγμα στους εμπόρους. Διαδήλωση κατά των διοικητικών μεταρρυθμίσεων που αλλοιώνουν τον εθνικοθηροσκευτικό χαρακτήρα της προηγούμενης διοικητικής διαίρεσης. Μεσολάβηση των Δυνάμεων κατά του καθεστώτος ατιμωρησίας και αδικίας που βασιλεύει στο νησί.

1911: Ιταλοτουρκικός πόλεμος. Ο ιταλικός στόλος στη Μυτιλήνη. Διαδήλωση κατά του νόμου που αφορά τα μοναστήρια. Επιβολή καινούργιων φόρων. Εγκαίνια της τηλεφωνικής γραμμής. Προβλήματα που απειλούν τη βυρσοδεψία. Μετανάστευση των νέων για ν' αποφύγουν τη στρατιωτική θητεία. Πτώχευση της Τράπεζας Μυτιλήνης.

1912: Μεγάλη παραγωγή λαδιού που φτάνει τους 15.000 τόνους. Εκλογές που αλλοιώνουν τη δημογραφική-εθνική αντιπροσώπευση των Λεσβίων στην Τουρκική Βουλή. Αύξηση των τιμών. Το άνοιγμα των Δαρδανελλίων αναζωπυρώνει το εμπόριο του νησιού. Γεγονότα πολιτικοστρατιωτικά που οδηγούν στην ένωση της Λέσβου με το νεοελληνικό κράτος. Αλλαγή του πλαισίου μελέτης της λεσβιακής ιστορίας.

2.3. Η δημογραφική κίνηση

Ο πληθυσμός της Λέσβου γνώρισε μια σταθερή τάση δημογραφικής αύξησης σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, που θα προσπαθήσω να την αποδώσω με τον πίνακα στη επόμενη σελίδα.

Από αυτόν τον πίνακα φαίνεται μια γενική θετική δημογραφική τάση. Η βαθύτερη ωστόσο μελέτη των αριθμών που μας δίνουν οι ετερογενείς πηγές μας φανερώνει πως πρόκειται για εκτιμήσεις κατά προσέγγιση (ιδιαίτερα επισφαλείς, όσον αφορά τους περιηγητές, αλλά και ορισμένες προξενικές εκθέσεις, όπως αυτή του Ρουγκόν το 1888, που ανεβάζει τον πληθυσμό του νησιού σε 150.000³). Δυσκολίες ερμηνείας έχουμε και για τα στοιχεία του 1874 του Οι. Τάξη. Οι πληροφορίες του Α. Πάλπη και του Οι. Τάξη στηρίζονται στις αντίστοιχες απογραφές της τουρκικής διοίκησης για τον επιμερισμό του φόρου. Αυτές μας εφοδιάζουν με μια πιο λεπτομερή εικόνα της δημογραφικής κατάστασης την οποία λαμβάνουμε ως βάση, λόγω έλλειψης άλλων στοιχείων και κυρίως πρωτογενών πηγών.

Για να παρακολουθήσουμε ωστόσο και να ερμηνεύσουμε, ως ένα βαθμό, τη δημογραφική κίνηση του 19ου αιώνα πρέπει να έχουμε υπόψη μας τα εξής γεγονότα:

– το τέλος του 18ου αιώνα παρουσιάζει μια δημογραφική κάμψη που αναφέρεται από πολλούς περιηγητές στα χρονικά τους⁴.

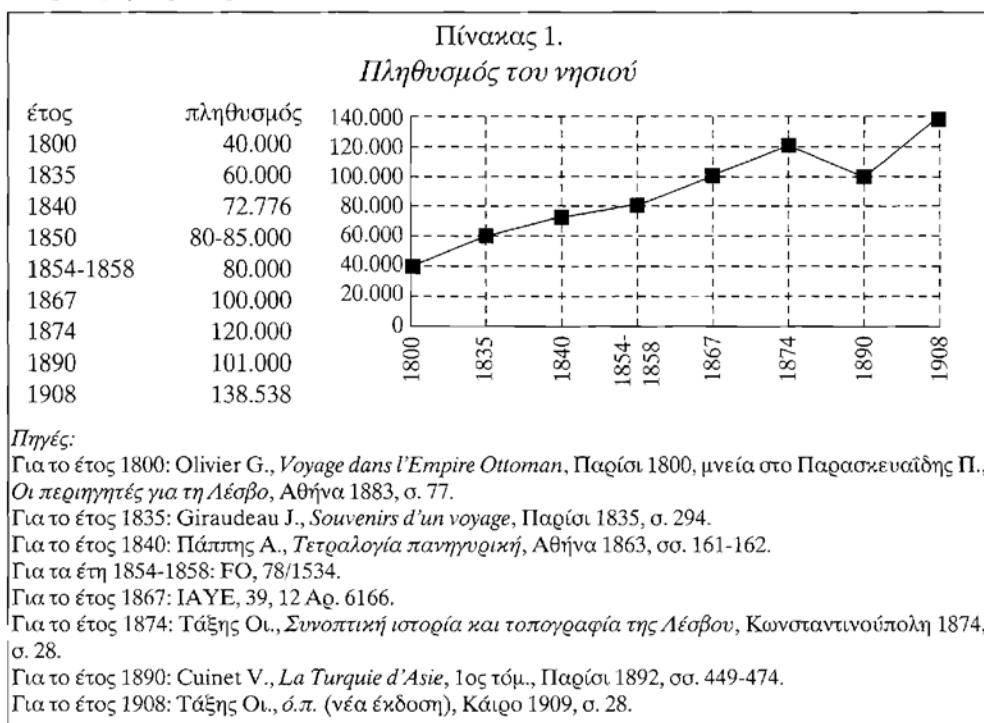
– τα γεγονότα που εκτυλίσσονται στη Λέσβο κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης: το «Μεγάλο Τζουλούσι» (σφαγή 45 ανδρών το 1821), δραπέτευση πολλών Λεσβίων στις Κυκλάδες και επιστροφή Λεσβίων και Κυδωνιατών μετά το 1823⁵.

– η πανώλη του 1832, που είχε ως αποτέλεσμα 25.000 θύματα⁶. Καθώς γνωρίζουμε από την εκκλησιαστική ιστορία, με το συμβάν αυτό σχετίζεται και το θαύμα του Αγ. Θεοδώρου⁷.

– το μεγάλο κύμα ψύχους του χειμώνα του 1850, που κατέστρεψε τους ελαιώνες, κύριο μέσο επιβίωσης των κατοίκων του νησιού και προκάλεσε τη μετανάστευση πολλών Λεσβίων⁸.

– ο σεισμός του 1867, που ο αριθμός των θυμάτων του φτάνει τα 750⁹.

Πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη την κατά χρονικά διαστήματα μετανάστευση προς τις ακτές της Μ. Ασίας. Από τον Απρίλιο μέχρι τον Οκτώβριο 30.000-35.000 εργάτες και εργάτριες σύμφωνα με υπολογισμούς¹⁰ μεταναστεύουν προσωρινά και συχνά εγκαθίστανται, αφού παντρευτούν, ή επιστρέφουν συνοδευόμενοι από τις ή τους συζύγους τους.

Παράλληλα με τη δημογραφική ανάπτυξη του νησιού αναπτύσσεται ακολουθώντας τον ίδιο ρυθμό και η πόλη της Μυτιλήνης.

Αρχικά ο πληθυσμός της πόλης της Μυτιλήνης υπολογιζόταν «κατά εστίες» (χάνεδες, στα τουρκικά¹¹) και στη συνέχεια ανά κάτοικο. Ο πληθυσμός κατανέμονταν ως εξής (βλέπε πίνακα 2):

Τα χωριά

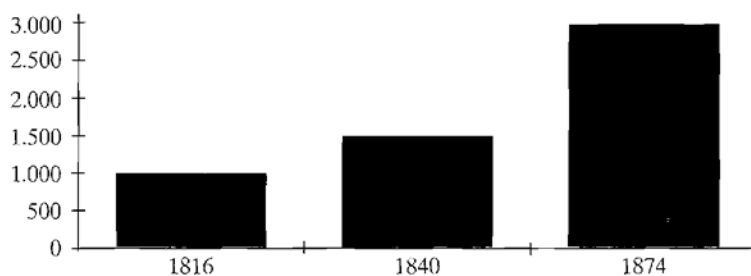
Το 1844 ο Γάλλος υποπρόξενος M. Roboly γράφει σχετικά: «Υπάρχουν μόνο δύο πόλεις, αλλά και 63 χωριά και 5 λιμάνια»¹².

Το 1886, η M. Walker αναφέρει την ύπαρξη 64 χωριών¹³. Οι ιστοριογράφοι του 19ου αι. Α. Πάπτης και Ο. Τάξης μάς προμηθεύουν με αριθμούς πιο ακριβείς, βα-

Πίνακας 2.

Α. Πληθυσμός πόλης Μυτιλήνης ανά χανέ

έτος	Χανές
1816	1.100
1840	1.529*
1874	2.940**

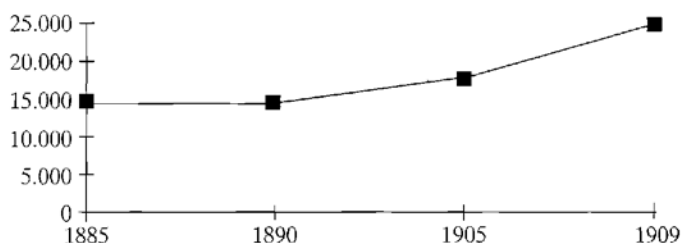

* δηλαδή αύξηση 39% συγκριτικά με το έτος 1816

** δηλαδή αύξηση 92,3% συγκριτικά με το έτος 1840

Β. Πληθυσμός πόλης Μυτιλήνης ανά κάτοικο

έτος	πληθυσμός
1885	15.000
1890	15.000
1905	17.000*
1909	25.000**

* δηλαδή αύξηση 13,3% συγκριτικά με το 1890

** δηλαδή αύξηση 47% συγκριτικά με το 1905

Πηγές:

Για το έτος 1816: Turner W., *Journal of a Tour in the Levant*, Λονδίνο 1820, τόμ. 2. Μνεία στο Παρασκευαΐδης Π., *Οι περιηγητές για τη Λέσβο*, Αθήνα 1983, σ. 99.

Για το έτος 1840: Πάπτης Α., *ό.π.*, I, σ. 161.

Για το έτος 1874: Τάξης Οι., *ό.π.*, σ. 28.

Για τα έτη 1855, 1900, 1905 και 1909: *L'Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie et de la Magistrature*.

οισμένους στις τουρκικές απογραφές πληθυσμού για την κατανομή των φόρων, έγγραφα για εσωτερική χρήση τα οποία θεωρούμε αρκετά αξιόπιστα.

Η απογραφή του 1840 αναφέρει 75 μικρά και μεγάλα χωριά καθώς και 8 πόλεις, η καθεμιά από τις οποίες αριθμεί περισσότερους από 350 χανέδες.

Από αυτούς 30 ανήκουν στον Καζά της Μυτιλήνης, 17 στον Καζά της Καλλονής και 28 στον Καζά του Μολύβου¹⁴.

Αντίθετα, το 1874 ο Οι. Τάξης αναφέρει 96 μικρά και μεγάλα χωριά καθώς και 8 πόλεις, από τις οποίες η καθεμιά ξεπερνά τους 500 χανέδες¹⁵.

Η διαφορά ανάμεσα στους δύο αριθμούς εξηγείται από μια σειρά καινούργιων χωριών που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια μιας χρονικής περιόδου 34 ετών, όπως η Παναγιούδα, η Σκούντα, η Γρύπα και τα Παπιανά. Επιπλέον τα δυο χωριά του Χάλικα, κοντά στην πόλη, γίνονται τρία και τα χωριά της κοινότητας του Πλωμαρίου από 14 γίνονται 19.

Υπάρχουν επίσης μερικά χωριά που είναι αμιγώς μουσουλμανικά. Το 1840 αυτά

είναι: η Κώμη, η Κυδώνα, τα Συβιανά, το Σαπούνι και ο Κουκμήδος στον Καζά της Μυτιλήνης. Στον Καζά της Καλλονής είναι τα Σουμούρια, το Τζουμαϊλί, τα Αγιανά, και στον Καζά του Μολύβου είναι η Χιλιοπηγάδα (ή Αχιλλειοπηγάδα), ο Κλαπάδος και το Σίγρι. Το 1874 τα Κεραμιά και η Γρύπα ενώνονται με τα προαναφερθέντα χωριά.

Έτσι έχουμε το δημογραφικό πίνακα (σύμφωνα με τις απογραφές του 1840 και 1874) με τις πόλεις, με τα μικρά και μεγάλα χωριά που κατατάσσονται ως εξής:

- 0-150 χανέδες: μικρά χωριά
- 150-350 χανέδες: μεσαία χωριά
- 350 χανέδες και πάνω: πόλεις

Πίνακας 3.
Δημογραφικές αλλαγές κατά το 1840-1874

α. Πόλεις

πόλεις	1840	1874	δείκτης ανάπτυξης
Μυτιλήνη	1.529	2.940	92,3
Αγιάσος	730	1.418	94,2
Μανταμάδος	377	647	71,6
Αγ. Παρασκευή	381	710	86,3
Πολυχνίτος	595	1.116	87,5
Πλωμάρι (κοινότητα)	1.403	2.715	93,5
Μόλυβος	637	927	45,5
Ερεσσός	377	545	44,5
Σύνολο κατά μέσο όρο			77

β. Μεσαία χωριά

χωριά	1840	1874	δείκτης ανάπτυξης
Μόρια	260	410	57,6
Πάμφιλα	186	360	93,5
Λουτρά	158	195	23,4
Σκόπελος	335	430	28,3
Μεσαγρός	255	260	1,9
Παπάδος	153	215	40,5
Παλαιόκηπος	185	330	78,3
Ίππειος	155	204	31,6
Κλειού	187	253	35,2
Αχυρώνας	176	277	57,3
Παράκοιλα	215	235	9,3
Βρίσα	267	440	64,7
Βασιλικιώτης	178	257	44,3
Πέτρα	167	410	145,5
Κάπη	301	397	31,8
Γέλοια	251	288	14,7

Στύψη	222	382	72,0
Συκαμιά	205	243	18,5
Σκουτάρος	155	280	80,6
Φύλια	272	394	44,8
Τσουκαλοχώρι	413	470	13,8
Βατούσα	258	460	78,2
Τελώνια	374	689	84,2
Ανεμώτια	203	235	15,7
Άγρα	280	325	16,0
Μεσότοπος	215	275	27,9
Φτερούντα	198	250	26,2
Σύνολο κατά μέσο όρο			45,7

γ. Μικρά χωριά

χωριά	1840	1874
Αφάλωνας	109	166
Θερμή	132	280
Πηγή	36	88
Κώμη	37	45
Μυστεγνά	115	202
Συβιανά	9	—
Χάλικας	30 (2 χωριά)	200 (3 χωριά)
Καγιάνι	85	167
Πληγώνι	59	110
Αγ. Μαρίνα	131	220
Πλακάδος	70	90
Αη-Γιάννης & Σαπούνι	45	80
Κάτω-Τρίτος	75	152
Ασώματος	112	160
Κεραμιά	20	35
Κουκμήδος	19	20
Δάφια	124	163
Σουμούρια	33	20
Τσομαίλι	22	25
Αγιανά	45	30
Κιράμι	62	95
Κλομιδάδος	113	160
Λισβόρι	103	126
Αμπελικό	86	106
Βούρκος	23	85
Πετρί	82	90
Χίλιοπηγάδα	31	30
Υψηλομέτωπο	149	326
Λαφιώνας	97	300
Κλαπάδος	66	60
Βαφειός	68	60
Άργενος	114	240

Χάλικας	86	97
Χύδηρα	149	208
Ρεύμα	48	38
Τζίθρα	23	30
Σίγρι	53	68
Παναγιούδα	—	40
Κυδώνα	53	70
Σκούντα	—	110
Γρούπα	—	30
Παπιανά	—	73

Πηγές: Πάπτης Α., *ό.π.*, σσ. 161-168· Οι. Τάξης, *ό.π.*, σσ. 38-41.

Σημείωση: Η ημερομηνία 1874 είναι ημερομηνία έκδοσης του βιβλίου του Οι. Τάξη, που ωστόσο συμπεριλαμβάνει τις ημερομηνίες της τελευταίας απογραφής πριν το έτος έκδοσής του.

Οι παραπάνω πίνακες μας επιτρέπουν να κάνουμε τις ακόλουθες παρατηρήσεις:

α. Η μεγαλύτερη αύξηση πληθυσμού του νησιού παρατηρείται κατά το πρώτο μισό του 19ου αι. (+81,9%)¹⁶.

Μεταξύ των ετών 1840 και 1874 ο πληθυσμός αυξάνει κατά 64,8%, αύξηση που θα μειωθεί στη συνέχεια, μεταξύ 1874 και 1909, σε 15,4%.

β. – Μια δεύτερη υπόμνηση πρέπει ακόμα να γίνει σχετικά με την ανάπτυξη της πρωτεύουσας και του υπόλοιπου νησιού, που για την πρωτεύουσα ισοδυναμεί με 92,3% και για το υπόλοιπο του νησιού με 64,8% αντίστοιχα, από το 1840 μέχρι το 1874. Ακόμη οι μεγάλες πόλεις μεγαλώνουν πιο γρήγορα απ' ό,τι τα μεσαία χωριά, ενώ το ποσοστό αύξησης είναι πιο ψηλό στις πόλεις απ' ό,τι στα χωριά (76,9% και 45,7% κατά μέσο όρο, αντίστοιχα) που υποδηλώνει μια εσωτερική μετακίνηση του γεωργικού πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα, μετακίνηση που συνδέεται αναμφίβολα με τη δυνατότητα εξεύρεσης εργασίας και κοινωνικής ανόδου.

γ. Τη δημογραφική πλειοψηφία την κατέχει πάντοτε το χριστιανικό στοιχείο, ενώ το ποσοστό των μουσουλμάνων σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού τείνει να ελαττωθεί.

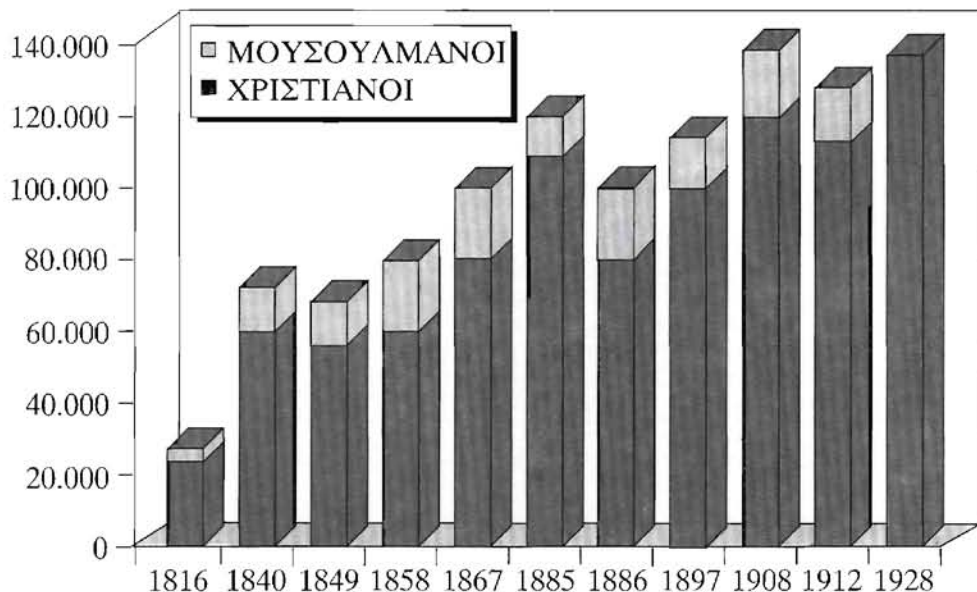
Πίνακας 4
Δημογραφική σχέση μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων

έτος	χριστιανοί	μουσουλμάνοι % επί του συνόλου του πληθυσμού
1840	77,4	22,6
1874	85,2	14,8
1890	86,5	13,5

Πηγές: Πάπτης Α., *ό.π.*, σσ. 161-168· Οι. Τάξης, *ό.π.*, σσ. 38-41· Cuinet V., *ό.π.*, σσ. 463.

Ο V. Cuinet μάς δίνει μια συγκεκριμένη εικόνα της εθνικής και θρησκευτικής κατανομής του πληθυσμού του νησιού το 1890 (βλέπε σ. 60).

Οι μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν οριστικά τη Λέσβο με την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ των δύο χωρών, μετά το 1924. Έτσι, η χριστιανική δημογραφική πλειοψηφία στην περίοδο που μας ενδιαφέρει υπήρξε ένας από τους πρωταρχικούς

Εθνικοθηροσκευτική κατανομή του πληθυσμού το 1890

	Μυτιλήνη	Μόλυβος	Πλωμάρι
Μουσουλμάνοι	4.561	8.622	529
Έλληνες ορθόδοξοι	35.655	28.475	23.100
Καθολικοί	690	40	31
Αρμένιοι	10	-	-
Ισραηλίτες	100	-	-

Πηγή: Cuinet V., ό.π.

παράγοντες που επέτρεψαν στο χριστιανικό πληθυσμό να πραγματοποιήσει θετικές αλλαγές προς όφελός του, βασιζόμενος στις ελευθερίες που παραχωρήθηκαν στις χριστιανικές μειονότητες της Αυτοκρατορίας και που είχαν τεθεί σε ισχύ από το Τανζιμάτ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η στενή σχέση των κατοίκων της Λέσβου με τα ασιατικά παράλια, που χρονολογείται από την αρχαιότητα, συντέλεσε στο να ονομαστούν τα παράλια αυτά «Αιγιαλός των Μυτιληναίων» και οι κάτοικοι «οι κατά την Ήπειρον Μυτιληναίοι». Βλ. κεφ. «Μεταναστευτικό ρεύμα και πάροικοι», σέλιδο 6, σσ.
2. Το δριμύτατο ψύχος του έτους 1850, που έμεινε στην ιστορία ως Μεγάλη Καμιάδα, κατέστρεψε τις ελιές και προκάλεσε τη μετανάστευση πολλών κατοίκων της Λέσβου.
3. ΑΜΑΕ, CCC, Métélin, τ. 55, 1885-93, Νο 19, 23 Απριλίου 1889.
4. Βλ. G. Olivier, ό.π., και Choiseul-Gouffier (1752-1817), *Voyage pittoresque de la Grèce*, Βρυξέλλες 1823, τόμ. Ι, σσ. 48. και Ι. Μουτζούρης, «Περιγραφή μιας φοβερής επιδημίας στη Μυτιλήνη», *Αιολικά φύλλα*, τ. 34, 1994, σ. 138-139. Αναφέρεται στην επιδημία που ξέσπασε επί Μητροπολίτη

- Νικοδήμου το 1717, σε επιστολή του οποίου σημειώνεται ότι «εξ ημισείας οι ενορίται μου απέθανον».
5. Ι. Μουτζούρης, «Η Λέσβος και η Ελληνική Επανάσταση», *Λεσβιακά*, τόμ. Β, 1955, σσ. 51-96, καθώς επίσης «Σφαγές στη Λέσβο», *Λόγος*, Β, 1954, σ. 89.
 6. Ζ. Καμπούρης, *Θεομηνίες στη Λέσβο το 19ο αι.*, Μυτιλήνη 1978, σ. 5.
 7. Ι. Κλεόμβροτου, *Mytilena sacra*, τόμ. 4, Θεσ/νίκη 1981, σ. 30.
 8. Ου. Τάξης, *ό.π.*, σσ. 42-44.
 9. Βλ. ΙΑΥΕ, 1867, 39, 12, Λο. 6166.
 10. Βλ. λήμμα «Μυτιλήνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (Πυρσός), τόμ. 12, Αθήνα 1931, σ. 928.
 11. Ο χανές αντιπροσωπεύει, κατά προσέγγιση, τη φοροδοτική μονάδα που προσδιορίζει σε γενικές γραμμές τις οικογενειακές εστίες.
 12. Βλ. ΑΜΑΕ, CCC, *Métiélin*, τόμ. 2. 1843-1861, "Notions commerciales sur l'île de Métiélin par M. Roboly".
 13. Βλ. Μ. Walker, *Eastern Life and Scenery*, τόμ. II, Λονδίνο 1886, μνεία στο Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, σ. 164.
 14. Βλ. Α. Πάπτης, *ό.π.*, σσ. 161-168.
 15. Βλ. Ου. Τάξης, *ό.π.*, σσ. 38-41.
 16. Βλ., κεφ. «Η δημοκρατική κίνηση», Πίν. 1, σ.

TURKEY — PLATE 52.

Ο Καπουδάν-πασάς από το βιβλίο του Dalvimart O., *Costumes of Turkey*, Λονδίνο 1802.
Το σχέδιο είναι από το πρώτο ταξίδι του O. Dalvimart στην Τουρκία το 1797.

3. Η ΛΕΣΒΟΣ ΣΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

3.1. Η τοπική διοίκηση, τουρκική και ελληνική

Η Λέσβος εξαρτάται από τη Γενική Διοίκηση του Οθωμανικού Αρχιπελάγους του οποίου περιφερειακή πρωτεύουσα είναι άλλοτε η Ρόδος και άλλοτε η Λέσβος¹. Αυτό αποκτά ήδη ιδιαίτερη σημασία, διότι, από άποψη διοικητική, τα νησιά του Αιγαίου διατήρησαν μια σχετική αυτονομία, που την είχαν κληρονομήσει από τους Βυζαντινούς. Δεν εξαρτούνταν απευθείας από την κεντρική εξουσία αλλά από τον Καπουδάν-πασά^{2,3}. Η αυτονομία αυτή τηρήθηκε και από τις μεταρρυθμίσεις του 1839 και του 1864⁴. Με το Τανζιμάτ εισάγεται μια βασική διοικητική αλλαγή που καταργεί το Ναζιράτο και το Ναζίρη⁵, αφαιρώντας του το μονοπώλιο εμπορίας του λαδιού και καθιστώντας δυνατό τον αποχωρισμό διοίκησης και οικονομίας. Ο περί βιλαετιών (επαρχιών) νόμος του 1864 αντικαθιστά το *εγιαλέτι* με το *βιλαέτι*, που το διοικεί ο *μουτεσαρίφης*. Στη θέση του *εγιαλετίου* ορίστηκαν νέες διοικητικές υποδιαιρέσεις και αντίστοιχα αξιώματα. Κάθε βιλαέτι (*vilayet*) υποδιαιρείται σε σαντζάκια (*sandjak*) και κάθε σαντζάκι σε καζάδες (*kazâ*) και ναχιέδες (*nâhiye*), θεωρώντας ως υποδιάρθρωση του ναχιέ το χωριό ή το μαχαλά. Τις διοικητικές αρμοδιότητες εσωμίζονταν για το βιλαέτι ο βαλής (*vâli*), για το σαντζάκι ο μουτεσαρίφης (*mutassarîf*), για τον καζά ο καϊμακάμης (*kaýmâkam*) και για τον ναχιέ ο μουδύρης (*müdüř*).

Με βάση την παραπάνω διαίρεση, το 1864 τα νησιά του Αρχιπελάγους αποτελούν ένα βιλαέτι (νομαρχία) που περιλαμβάνει τέσσερα σαντζάκια (διοικητικές περιφέρειες): της Λέσβου, της Λήμνου, της Χίου και της Ρόδου. Η Μυτιλήνη είναι περιφερειακή πρωτεύουσα του σαντζακίου και περιλαμβάνει και τα Μοσχονήσια, που βρίσκονται στον κόλπο του Αδραμυντίου. Αυτό το ευνοϊκό καθεστώς, που αναγνώριζε από άποψη διοικητική τη συντριπτική πλειοψηφία του χριστιανικού πληθυσμού, οδήγησε στη δυνατότητα να εκλεγούν δυο χριστιανοί Λέσβιοι βουλευτές στην Εθνοσυνέλευση του 1908⁶. Αλλά από πολιτική σκοπιμότητα, τον Απρίλιο του 1910 η διοίκηση των Νεότουρκων θέλησε να διαλύσει τη Νομαρχία και να διασκορπίσει τον ελληνικό πληθυσμό του σαντζακίου στην καρδιά του τουρκικού πληθυσμού των βιλαετιών της Μ. Ασίας.

Έτσι, τα σαντζάκια της Λέσβου και της Λήμνου απειλήθηκαν να διαλυθούν και να απορροφηθούν από το σαντζάκι του Αϊδινίου, πράγμα που προκάλεσε την άμεση αντίδραση του πληθυσμού της Μυτιλήνης και των δημογερόντων⁷. Οι εκδηλώσεις εναντίον αυτών των μέτρων πέτυχαν το σκοπό τους και το σαντζάκι διατηρήθηκε μέχρι το 1911. Μετά τον Ιταλοτουρκικό πόλεμο (1911-1912) η Μυτιλήνη αντικαθιστά τη Ρόδο και γίνεται περιφερειακή πρωτεύουσα της Νομαρχίας.

Με βάση τον περί βιλαετιών νόμο, το νησί χωρίστηκε σε 3 διοικητικές περιφέρειες (καζάδες)⁸, τη Μυτιλήνη, την Καλλονή και τη Μήθυμνα, και δύο εκκλησιαστικές, τη Μήθυμνα και τη Μυτιλήνη.

Τα στοιχεία αυτά δίνει ο Α. Πάππης, ενώ το 1890 ο V. Cuinet⁹ αναφέρει 4 καζά-

δες: της Μυτιλήνης, του Πλωμαρίου, του Μολύβου και των Μοσχονησίων, με βάση τον επίσημο «Salmaneh» του 1306. Οι διοικητικές περιφέρειες της Λέσβου υποδιαιρούνται με τη σειρά τους σε 6 ναχιέδες: Γέρας, Αγιάσου, Μανταμάδου, Ερεσσού, Καλλονής και Πλωμαρίου.

Από τις διάσπαρτες πληροφορίες των πηγών δημιουργείται η εντύπωση πως κάποια μεταβατική μορφή διοίκησης χωρίζει το ναζίρη από το μουτεσαρίφη, γιατί στη βρετανική προξενική έκθεση του 1854-58¹⁰, πριν το νόμο περί βιλαετιών, περιγράφεται η διοικητική και δημοσιονομική κατάσταση της Λέσβου κατά τον ακόλουθο τρόπο:

Η νήσος διοικείται από τον καϊμακάμη¹¹ εντεταλμένο του σουλτάνου και διορισμένο από την Πύλη. Διαμένει στη Μυτιλήνη και προεδρεύει στο Μεγάλο Συμβούλιο (Μετζλήσι). Είναι συγχρόνως Ειρηνοδίκης και Διοικητής των Εσόδων και της Περιουσίας του Στέμματος και αυτός που διορίζει τους υποδιοικητές των άλλων περιφερειών. Τα τρία Συμβούλια (Μετζλήσια) των καζάδων, όργανα με πολλαπλές αρμοδιότητες, είναι επιφορτισμένα να αποδίδουν δικαιοσύνη σύμφωνα με το Κοράνι, αντικαθιστώντας το Πρωτοδικείο, να εισπράττουν τους τελωνειακούς και αγροτικούς φόρους, να ρυθμίζουν τις τοπικές υποχρεώσεις και να κάνουν πωλήσεις στις δημοπρασίες. Όλες αυτές οι αρμοδιότητες, καθώς και οι ποινικές και πολιτικές υποθέσεις τις οποίες εκδικάζουν, δημιουργούν πλήθος προβλημάτων, κατά τον Roboly, και βλάπτουν τη διοίκηση.

Καθώς μας πληροφορεί και ο Α. Πάππης, κάθε διοικητής είναι υπεύθυνος για την πολιτική διοίκηση, ενώ η δικαιοσύνη ασκείται από τον καδή¹² και το Μεγάλο Συμβούλιο (Μετζλήσι) της περιοχής, που αποτελείται από 12 μέλη: τον Τούρκο διοικητή, τον καδή, το μοναφή¹³, τον Έλληνα αρχιεπίσκοπο, τέσσερις εκπροσώπους του μουσουλμανικού πληθυσμού και τέσσερις του ελληνικού¹⁴.

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στη βρετανική έκθεση: «Υπάρχει επίσης σε κάθε καζά ένας μεχκεμές (mekheme = δικαστήριο) όπου καταχωρούνταν οι τίτλοι κυριότητας των ακινήτων και οι διαθήκες. Στο μεχκεμέ δικάζονται πρωτοδίκως και οι αστικές υποθέσεις των μουσουλμάνων. Για το μεχκεμέ υπεύθυνος ήταν ο καδής του κάθε καζά, που δικάζει με βάση το Κοράνι. Στην πρωτεύουσα εδρεύει επίσης το Εμποροδικείο, σώμα που το αποτελούν έμποροι διαφόρων υπηρεσιών και που είναι επιφορτισμένο να διεκπεραιώνει θέματα εμπορικής φύσεως. Τα χωριά βρίσκονται υπό την επίβλεψη του ζαπτιέ (zaptie = χωροφύλακας) που συγχρόνως εξασκεί και τις αρμοδιότητες του αγροφύλακα και του ειρηνοδίκη.»

Το 1885 το *Ημερολόγιο της Νομαρχίας Αρχιπελάγους*, 1301, μας πληροφορεί πως υπάρχουν στη Λέσβο το πολιτικό Πρωτοδικείο, το ποινικό Πρωτοδικείο, το Εμποροδικείο και τα τρία σώματα με χριστιανική συμμετοχή. Το 1894, σύμφωνα με τον Γ. Αρχοντόπουλο, οι διοικητικές αρμοδιότητες είναι σαφώς κατανεμημένες και η δικαιοσύνη αποδίδεται από: α) το Γενικό (Ιδαρέ) για τις ελληνο-οθωμανικές υποθέσεις, β) το Πολιτικό, που λειτουργεί ως Πρωτοδικείο, γ) το Ποινικό και δ) το Εμποροδικείο¹⁵.

Διαπιστώνουμε λοιπόν μια μετατόπιση εξουσιαστικών αρμοδιοτήτων προς νέα όργανα. Είναι εννόητο πως η νέα νομοθεσία, την οποία εμπνεύστηκαν οι πρωτεργάτες του Τανζιμάτ κατά τα δυτικά πρότυπα, δεν μπορούσε να εφαρμοστεί από τους θρησκευτικούς αρχηγούς. Αυτή η σταδιακή μεταβίβαση εξουσιών έγινε με τη δημιουργία νέων δικαστικών σωμάτων που ανέλαβαν τις υποθέσεις που αφορούσαν τους νέους κώδικες (Εμπορικός 1840 και συμπληρωμένος το 1861, Αγροτικός 1858, Αστικός, Ποινικός κλπ.). Τα όργανα αυτά, εκλεγμένα ή διορισμένα, που διακλαδώ-

νονται σε όλα τα επίπεδα της επαρχιακής διοίκησης και εκδικάζουν υποθέσεις ή διεκπεραιώνουν τοπικά προβλήματα με τη συμμετοχή για πρώτη φορά λαϊκών μελών και μη μουσουλμάνων, αποτελούν το τολμηρότερο βήμα της μεταρρύθμισης. Οι διοικητικές μεταβολές αποσκοπούσαν στη βελτίωση των προσόδων, στην ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας επί των επαρχιών και παράλληλα στη αφομοίωση των υπόδουλων εθνότητων.

Όμως, όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Π. Αργύρης¹⁶ στη μελέτη του για το δημοσιονομικό σύστημα και τις ενδοκοινοτικές ρήξεις στη Λέσβο: «Το μακρόπνοο μεταρρυθμιστικό εγχείρημα, ανεξάρτητα από τους άμεσους συνειδητούς στόχους, θα προκαλέσει, στη διάρκεια τριάντα περίπου χρόνων από την έναρξή του, τις αναπόφευκτες ταξικές αναδιατάξεις και θα αναδιανείμει σταδιακά τους ρόλους, δημιουργώντας νέες εξουσιαστικές σχέσεις ανάμεσα α) στις δύο εθνότητες, β) στην εκκλησία και την κοσμική εξουσία και γ) στη διοίκηση και την οικονομία.»

Οι θεσμοί αυτοί, δημιουργήματα των μεταρρυθμίσεων¹⁷, που επιδιώκουν την ισότητα όλων των υπηκόων, χωρίς διάκριση, συμπληρώνονται με τη Δημογεροντία, αρχικά συμβούλιο για τα δημοτικά πράγματα –γνωστό ως Επιτροπή– και μετά το 1845 ως Συμβούλιο της Χριστιανικής Κοινότητας, ασχολούμενο με όλα τα θέματα που αφορούν τους χριστιανούς της πόλης Μυτιλήνης. Η εκλογή του¹⁸ πραγματοποιείται το μήνα Μάρτιο ύστερα από γενική συνέλευση που συνέρχεται στη Μητρόπολη. Σ' αυτή συμμετέχουν όλοι οι «πολίτες» που πληρώνουν κτηματικό φόρο περισσότερο από 200 γρόσια. Δικαίωμα συμμετοχής και ψήφου έχουν και οι εκπρόσωποι των συντεχνιών. Ο Α. Πάπης επισημαίνει πως το νέο πνεύμα που εισήγαγαν οι μεταρρυθμίσεις στην εκλογή των Δημογερόντων επιτρέπει στο λαό να ελέγχει τις πράξεις των αρχόντων τους, να ανακαλύπτει καταχρήσεις στη διαχείριση των κοινών και να τους αντικαθιστά με άλλους της εμπιστοσύνης του¹⁹.

Σύμφωνα με το καταστατικό της 28ης Φεβρουαρίου του 1845²⁰, υπογεγραμμένο από τα 75 μέλη της γενικής συνέλευσης, 12 μέλη εκλέγονται με ελεύθερο και μυστικό ψηφοδέλτιο. Οι εκλέκτορες είναι γαιοκτήμονες, έμποροι και εκπρόσωποι συντεχνιών που συνεισφέρουν στους φόρους. Τα μέλη του Συμβουλίου που είναι εκλεγμένα για δύο συνεχή χρόνια δεν μπορούν να απαιτήσουν την επανεκλογή τους για τρίτη χρονιά. Οι εκλέκτορες που ανήκουν στην ίδια οικογένεια (αδελφοί, παντρεμένοι κλπ.) έχουν δικαίωμα να υποδείξουν έναν μόνο υποψήφιο. Κάθε εκλέκτορας καλείται προσωπικά και οφείλει να παρουσιαστεί μαζί με την πρόσκλησή του. Η συνέλευση συνέρχεται «κεκλεισμένων των θυρών», όταν συγκεντρώνονται τα 3/4, για ν' αποφύγουν την παρουσία ατόμων που δεν χαίρουν εμπιστοσύνης και να εμποδίσουν τη διαρροή πληροφοριών προς τις οθωμανικές αρχές.

Την ίδια χρονιά, η κοινότητα καθορίζει τις αρμοδιότητες του συμβουλίου:

– όσον αφορά τις γενικές υποθέσεις, δεν μπορεί ν' αποφασίσει μόνο του χωρίς προηγουμένως να έχει συμβουλευτεί τη συνέλευση·

– εκλέγει τέσσερις εκπροσώπους που συμμετέχουν στο Μεγάλο μικτό Συμβούλιο·

– διορίζει τους διαχειριστές των φιλανθρωπικών συλλόγων, σχολείων, νοσοκομείων, εκκλησιών και τους δημόσιους εκτιμητές·

– η σημαντικότερη δικαιοδοσία του είναι να καθορίζει τα φορολογούμενα είδη και την κατανομή των φόρων. Ο φοροεισπράκτορας υποδεικνύεται από τα μέλη του Συμβουλίου·

– κάθε αναφορά ή αίτηση της χριστιανικής κοινότητας απευθυνόμενη στις τουρκικές αρχές ή σε κάποιον πολιτικό εκπρόσωπο πρέπει να εγκρίνεται από τη συνέλευση·

– απονέμει δικαιοσύνη σύμφωνα με το ρωμαϊκό και βυζαντινό δίκαιο, εκτός από τις εμπορικές υποθέσεις που ρυθμίζονται από τον Ναπολεόντειο Κώδικα.

Το Συμβούλιο γίνεται θεσμός εξίσου σημαντικός με τον Αρχιεπίσκοπο. Προσπαθεί ν' απαλλάξει τον τελευταίο από τις αστικές υποθέσεις (γάμους, διαθήκες κλπ.) και να τον περιορίσει στις θρησκευτικές του αρμοδιότητες. Για το λόγο αυτό οποιαδήποτε απόφασή του παύει να είναι έγκυρη, αν δεν φέρει τη σφραγίδα του Συμβουλίου.

– Πρόστιμα και διώξεις επιβάλλονται στα μέλη της Κοινότητας που δεν συμμορφώνονται με τις αποφάσεις του Συμβουλίου ή που απευθύνονται σε άλλα δικαστήρια.

Έτσι, με την απόφαση αρ. 1180 του 1845, το Συμβούλιο τολμά να ασκήσει κριτική σε πλούσιους χριστιανούς, τους αδελφούς Μουζάλα, διότι έπραξαν παρά τις αποφάσεις του Συμβουλίου, το διέβαλαν και στη συνέχεια απευθύνθηκαν σε τουρκικά δικαστήρια.

Οι δικαιοπραξίες μάς δίνουν τη λίστα των χριστιανών δημογερόντων²¹ κατά την περίοδο 1840-1912. Η υπογραφή τους καθιστά έγκυρα τα έγγραφα που είχαν εκδοθεί από το Συμβούλιο. Ο αριθμός των συμμετεχόντων στις συνεδριάσεις κυμαίνεται από πέντε έως επτά. Συνήθως, τα μέλη του Συμβουλίου αλλάζουν μία ή δύο φορές το χρόνο. Άλλοτε πρόκειται για όλα τα μέλη κι άλλοτε για τρία από τα επτά²².

- 1841 Π. Κούμπας, Μ. Παπάζογλου, Σ. Φωτηνός, Απ. Α. Πασιούρας, Χαρ. Χ΄ Ευστρατίου, Μιχ. Χ΄ Αλατζάς, Δημ. Φωτίου, Γρηγ. Δημητρίου, Απ. Π. Πατζαούρας, Βασ. Ιωάννου, Τζ. Χ΄ Γιαννάκης, Νικ. Σημαντήρης.
- 1842 Π. Κούμπας, Μιχ. Παπάζογλου, Σ. Φωτηνός, Απ. Α. Πασιούρας, Μαρ. Κουραματζής, Ν. Γαγγάνης, Απ. Λουκάς, Γ. Καψμάλης, Ν. Κοτζάς, Αθ. Σημαντήρης.
- 1843 Π. Κούμπας, Π. Παπάζογλου, Σ. Φωτηνός, Απ. Α. Πασιούρας, Μαρ. Κουραματζής, Ν. Γαγγάνης, Απ. Λουκάς, Δ. Νικολάου, Π. Γρημάνης, Παν. Ιωάννου, Γιαν. Μάνδρας, Αθ. Σημαντήρης.
- 1844 Β. Μάνδρας, Παλ. Πατζαούρας, Ν. Κονδωνής, Μαρ. Κουραματζής, Ν. Γαγγάνης, Δ. Νικολάου, Γρηγ. Δημητρίου, Απ. Π. Πατζαούρας, Παν. Ιωάννου, Γαβ. Χ΄ Γιαννάκης, Ιωαν. Χ΄ Μαλιάκας.
- 1845 Παν. Κούμπας, Μιχ. Παπάζογλου, Γιαν. Μάνδρας, Απ. Α. Πασιούρας, Μαρ. Κουραματζής, Κ. Βουρνάζος, Μ. Ψακίς, Γ. Καψμάλης, Απ. Π. Πατζαούρας, Αθ. Χ΄ Αποστόλου, Γαβ. Χ΄ Γιαννάκης, Αθ. Σημαντήρης.
- 1859 Παν. Γρημάνης, Αθ. Χ΄ Αντωνίου
- 1860 Γ. Μάνδρας, Μ. Ι. Ζερμπίνης, Αθαν. Χ΄ Αντωνίου, Ζαφ. Βουρνάζος, Φ.Χ. Τσαϊλάνης, Χ. Χ΄ Γιαννάκης, Νικ. Χ΄ Κονδωνής, Π. Γρημάνης.
- 1862 Π. Μητρέλιας, Γρηγ. Μάνδρας, Χ.Χ΄ Γιαννάκης, Σ. Αδαλής, Αθ. Χ΄ Αντωνίου, Α. Π. Καβάς, Μ. Ι. Ζερμπίνης, Β. Πατακόπουλος.
- 1863 Μαρ. Κουραματζής, Μιχ. Δ. Τσακίρης, Γ. Ν. Κουκλέλης, Απ. Π. Πατζαούρας, Αθ. Χ΄ Αποστόλου, Αθαν. Σημαντήρης, Μ. Καμπούρης.
- 1864 Αθαν. Χ΄ Αντωνίου, Κ. Βουρνάζος, Γ. Ν. Κουκλέλης, Μ. Δ. Τσακίρης, Κ. Ν. Σημαντήρης, Μ. Ι. Ζερμπίνης, Μιχ. Γούτος.
- 1865 Μιχ. Χ΄ Αλατζάς, Γ. Μάνδρας, Αθαν. Σημαντήρης, Μ. Δ. Τσακίρης, Μ. Δ. Καράς, Α. Χλιμίτζας, ... Πατζαούρας, Α. Μητρέλιας, Μ. Καμπούρης.
- 1866 Π. Μητρέλιας, Μ. Δ. Καράς, Α. Χλιμίτζας, Μ. Βαμβούρης, Δ. Α. Μείμαρης, Στ. Κ. Πατζαούρας, Μ. Δ. Τσακίρης, Μ. Καμπούρης, Αθαν. Σημαντήρης.
- 1867 Μ. Α. Κούμπας, Αθαν. Σημαντήρης, Π. Χλιμίτζας, Μ. Δ. Τσακίρης, Φ. Φωτιάδης, Κ. Βουρνάζος, Γ. Χ΄ Αποστόλου.
- 1868 Π. Μητρέλιας, Μ. Παπάζογλου, Γ. Χ΄ Μανόλης, Γ. Π. Φουσεκλής, Αθ. Χ΄ Αποστόλου, Κ. Βουρνάζος, Α. Χλιμίτζας.
- 1869 Α. Χλιμίτζας, Π. Μητρέλιας, Θ. Φωτιάδης, Αθαν. Σημαντήρης, Αθ. Μητρέλιας, Μ. Φωτιάδης, Αθαν. Χ΄ Αποστόλου.

- 1871 Π. Μητρελίας, Γρ. Μάνδρας, Α. Χλιμίτζας, Αθαν. Σημαντήρης, Αθαν. Μητρελίας, Μ. Φωτιάδης, Αθαν. Χ΄'Αποστόλου.
- 1872 Μ. Καμπούρης, Μ. Γούτος, Γρηγ. Μάνδρας, Φ. Φωτιάδης, Μαρ. Κουραματζής, Μ. Παπάζογλου, Π. Μητρελίας.
- 1873 Μ. Κουραματζής, Μ. Καμπούρης, Π. Μητρελίας, Αθαν. Σημαντήρης, Φ. Φωτιάδης, Μ. Γούτος, Μ. Παπάζογλου.
- 1874 Κ. Βουρνάζος, Π. Μητρελίας, Αθαν. Σημαντήρης, Μ. Καράς, Αθαν. Μητρελίας, Αθαν. Χ΄'Αντωνίου, Φ. Γ. Τσαϊλάνης, Μ. Γούτος, Αθ. Π. Σημαντήρης, Αθ. Μητρελίας.
- 1875 Κ. Βουρνάζος, Αθαν. Χ΄'Αντωνίου, Μ. Καράς, Φ. Γ. Τσαϊλάνης, Μ. Γούτος, Αθ. Π. Σημαντήρης, Αθ. Μητρελίας.
- 1876 Π. Μητρελίας, Μ. Καράς, Αθαν. Μητρελίας, Αθαν. Χ΄'Αντωνίου, Α.Π. Καβάς,... Γούτος, Φ. Γ. Τσαϊλάνης.
- 1877 Μ. Καράς, Θ. Φωτιάδης, Π. Βασιλείου, Κ. Βουρνάζος, Μ. Καμπούρης, Αθ. Μητρελίας, Αθαν. Χ΄'Αντωνίου, Α. Π. Καβάς.
- 1878 Π. Μητρελίας, Αθαν. Σημαντήρης, Μ. Καμπούρης, Μ. Καράς, Μ. Δ. Τσακίρης, Αθαν. Χ΄'Αντωνίου, Φ. Γ. Τσαϊλάνης, Α. Π. Καμπάς, Μ. Καμπάς, Α. Π. Καβάς.
- 1879 Π. Μητρελίας, Κ. Βουρνάζος, Α. Π. Καβάς, Μ. Καράς, Μ. Γούτος, Α. Χλιμίτζας, Μ. Καμπούρης.
- 1880 Π. Μητρελίας, Αθαν. Σημαντήρης, Αθαν. Χ΄'Αντωνίου, Κ. Βουρνάζος, Μ. Καράς, Β. Μάνδρας, Μ. Δ. Τσακίρης, Α. Π. Καβάς.
- 1881 Αθαν. Σημαντήρης, Μ. Δ. Τσακίρης, Μ. Καράς, Αθαν. Χ΄'Αντωνίου, Κ. Βουρνάζος, Π. Βασιλείου, Φ. Γ. Τσαϊλάνης, Α. Π. Καβάς.
- 1882 Μ. Κουραματζής, Μ. Τσακίρης, Αθαν. Σημαντήρης, Α. Π. Καβάς, Μιχ. Καράς, Π. Βασιλείου, Α. Χλιμίτζας.
- 1883 Π. Βασιλείου, Α. Π. Καμπάς, Μ. Δ. Τσακίρης, Αθαν. Σημαντήρης, Χ. Α. Νουλέλης, Μιχ. Γούτος, Μ. Καράς, Α. Π. Καβάς.
- 1884 Χ. Α. Νουλέλης, Α. Π. Καμπάς, Μ. Δ. Τσακίρης, Π. Βασιλείου, Αθ. Σημαντήρης, Μ. Γούτος.
- 1885 Α. Β. Μουζάλας, Π. Εμμανουήλ, Α. Π. Καμπάς, Χ. Α. Νουλέλης, Β. Π. Μάνδρας.
- 1886 Α. Π. Καμπάς, Β. Π. Μάνδρας, Δ. Βασιλάς, Π. Βασιλείου, Α. Β. Μουζάλας, Χ. Α. Νουλέλης.
- 1889 Μιχ. Α. Κούμπας, Β. Π. Μάνδρας, Μ. Γούτος, Α. Π. Κούμπας, Α. Π. Καμπάς και τρεις άλλοι (ονόματα δυσανάγνωστα).
- 1890 Μ. Γούτος, Α. Π. Κούμπας, Μ. Α. Κούμπας, Α. Μουζάλας, Β. Μάνδρας, Β. Βασιλάς, Π. Εμμανουήλ.
- 1891 Μ. Κατσάνης, Π. Μητρελίας, Κ. Νιάνιας, Μιχ. Βενλής, Β. Μάνδρας.
- 1893 Ζ. Σιφναίος, Α. Μουζάλας, Β. Ν. Μάνδρας,... Καράς, Κ. Νιάνιας, Μ. Βενλής, Π. Βασιλείου.
- 1894 Α. Μουζάλας, Μ. Βενλής, Μ. Καράς, Ζ. Σιφναίος, Κ. Νιάνιας, Π. Βασιλείου.
- 1896 Π. Μητρελίας, Κ. Νιάνιας, Ι. Σιφναίος,... Κούμπας, Α. Μουζάλας,... Βενλής, Π. Βασιλείου,... Μάνδρας.
- 1897 Α. Μουζάλας, Κ. Νιάνιας, Ι. Σιφναίος, Α. Μητρελίας, Ν. Βενλής, Π. Βασιλείου.
- 1898 Α. Μουζάλας, Α. Μητρελίας, Μ. Βενλής, Π. Βασιλείου, Μ. Κούμπας, Ν. Κατσάνης.
- 1900 Α. Μουζάλας, Κ. Νιάνιας, Α. Μητρελίας, Ν. Βενλής, Π. Δ. Βαμβούρης, Μ. Κατσάνης.
- 1901 Α. Μουζάλας, Κ. Νιάνιας, Β. Μάνδρας, Αλ. Μητρελίας, Μ. Βενλής, Π. Δ. Βαμβούρης, Μ. Κατσάνης.
- 1902 Α. Μουζάλας, Β. Μάνδρας, Αλ. Μητρελίας, Μ. Βενλής, Π. Βαμβούρης, Μ. Κατσάνης.
- 1903 Κ. Νιάνιας, Μ. Καμπούρης, Αλ. Μητρελίας, Μ. Βενλής, Π. Βαμβούρης, Μ. Κατσάνης.
- 1905 Α. Μουζάλας, Φ. Ν. Καμπούρης, Β. Π. Μάνδρας, Β. Γούτος, Αλ. Μητρελίας, Μ. Βενλής, Π. Βαμβούρης, Μ. Κατσάνης.
- 1906 Α. Μουζάλας, Μ. Σιμωνίδης, Α. Μητρελίας, Β. Γούτος, Μ. Βενλής, Π. Βαμβούρης, Μ. Κατσάνης.
- 1908 Μ. Σιμωνίδης, Α. Μητρελίας, Π. Βοστάνης, Ν. Ρουσελής, Β. Δουκάκης, Π. Βαμβούρης.
- 1909 Β. Γούτος, Α. Μητρελίας, Δ. Α. Βοστάνης, Β. Δουκάκης, Μ. Βενλής, Α. Β. Κούμπας.
- 1911 Β. Γούτος, Μ. Τζωρτζίδης, Ν. Ευσταθίου, Α. Μητρελίας, Μιχ. Βενλής, Β. Δουκάκης, Χρ. Νουλέλης.

3.2. Οι μεταρρυθμίσεις και η εφαρμογή τους

Ο 19ος αι. αποτελεί για την Αυτοκρατορία ένα μεταβατικό στάδιο. Οι μεταρρυθμίσεις που θεσπίστηκαν είναι το αποτέλεσμα αργών μεταβολών της οικονομικής και κοινωνικής της δομής, που εγκαινιάστηκαν το 16ο αι. με την κατάργηση των τιμαριών²³. Η αναγκαιότητα να επιλυθούν τα εσωτερικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η χώρα εν όψει των πολιτικοστρατιωτικών γεγονότων του 19ου αι. και η πίεση που ασκούν οι ξένες δυνάμεις αναγκάζουν το καθεστώς να εξαγγείλει αλλαγές που θα αποβούν προς όφελος των χριστιανικών μειονοτήτων.

Ιδού, περιληπτικά, ένας κατάλογος αυτών των μεταρρυθμίσεων²⁴:

1839	Απαρχή της μεταρρυθμιστικής εποχής που εγκαινίασε το Τανζιμάτ
1840	Δημοσίευση του ποινικού κώδικα
1840-6	Θέσπιση νόμων διοικητικού χαρακτήρα, γνωστών ως Ταλιμάτ
1850	Εμπορικός Κώδικας
1856	Το Χατ-ι-Χουμαγιούν
1858	Νόμος περί γαιών
1860	Το Παράρτημα του Εμπορικού Κώδικα
1862	Πρώτος νόμος για το χαρτόσημο
1867	Νόμος περί χορηγίας δικαιώματος ιδιοκτησίας στους ξένους υπηκόους
1869	Αρχίζει η δημοσίευση του Αστικού κώδικα
1873	Νόμος για τα βακουφικά κτήματα
1874	Νόμος για τα εσωτερικά τελωνεία
1880	Δημοσίευση της Ποινικής Δικονομίας και της Πολιτικής Δικονομίας.

Θεωρήσαμε απαραίτητο για τη μελέτη μας να εξετάσουμε πότε και πώς εφαρμόστηκαν αυτές οι αλλαγές. Είναι αυτονόητο πως οι μεταρρυθμίσεις έπαιξαν από μόνες τους θετικό ρόλο στην οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Λέσβου, κυρίως «στη χειραφέτηση» των χριστιανών, που οδήγησε στην ένωσή της με το Ελληνικό Κράτος το 1912. Πρέπει να επισημάνουμε εντούτοις ότι η πορεία αυτή δεν υπήρξε ούτε εύκολη ούτε ομαλή. Όλα αυτά τα χρόνια το οθωμανικό καθεστώς εκπροσωπούμενο από τους εκάστοτε διοικητές, δεν έπαψε να παρεμποδίζει τη χειραφέτηση των χριστιανών Οθωμανών υπηκόων, και οι παραχωρήσεις που τους έγιναν υπήρξαν καρπός ενός σκληρού αγώνα ανάμεσα στο κυριαρχούμενο χριστιανικό στοιχείο και τις κυρίαρχες μουσουλμανικές αρχές, αγώνα που αφύπνισε το εθνικό αίσθημα και συντέλεσε στην ωρίμανση της ιδέας της ανεξαρτησίας.

Η προξενική αλληλογραφία και τα έγγραφα της χριστιανικής κοινότητας μας διαφωτίζουν γι' αυτή την πορεία. Το 1858, ο υποπρόξενος της Αυστροουγγαρίας Μπαρτζίλι (Bargigli) επισημαίνει στην αναφορά του²⁵: «Οι ευνοϊκές νομοθετικές παραχωρήσεις, πέρα απ' το να είναι νεκρό γράμμα για το νησί, έγιναν εξ' αρχής τελείως κατανοητές και σε κανένα άλλο μέρος της Αυτοκρατορίας δεν εφαρμόστηκαν με τόση ευκολία. Η μικρή απόσταση από την πρωτεύουσα και ο μικρός αριθμός μουσουλμάνων αποτελούν την ερμηνεία αυτού του φαινομένου. Συνεπώς, αν η δικαιοσύνη αποδίδεται συχνά μεροληπτικά από τα δικαστήρια της χώρας ή αν οι φόροι δεν κατανέμονται πάντοτε δίκαια και βαραίνουν περισσότερο τους φτωχούς παρά τους πλούσιους, δεν είναι υπεύθυνοι ούτε οι θεσμοί ούτε οι υπάλληλοι της διοίκησης, αλλά οι εκπρόσωποι του χριστιανικού πληθυσμού στα κοινοτικά συμβούλια.»

Είναι ευνόητο ότι ο Μπαρζιλί έχει εντυπωσιαστεί από τη χειρονομία «καλής θέλησης» της οθωμανικής διπλωματίας. Λίγες μέρες πριν την έναρξη της Συνδιάσκεψης των Παρισίων που έδωσε τέλος στον Κριμαϊκό Πόλεμο, η Τουρκία κοινοποιεί στις Δυνάμεις το Υψηλό Φιρμάνι (Χατ-ι-Χουμαγιούν), το οποίο εγγυάται την ισότητα των υπηκόων, ανεξάρτητα από θρησκεία και τάξη, ως προς τη φορολογία, τη δικαιοσύνη, τη διοίκηση και την παιδεία.

Σ' αντίθεση με την αυστριακή έκθεση, ο Έλληνας υποπρόξενος γράφει ειρωνικά ότι η ασθενής κράση του δεν του επιτρέπει να υποφέρει το χείμαρρο των μεταρρυθμίσεων. Μεταξύ των παρατηρήσεων του υποπρόξενου της Ελλάδας στη Μυτιλήνη, που χρονολογούνται στο 1867, διαβάζουμε²⁶:

«Το Χατ-ι-Χουμαγιούν δεν εφαρμόστηκε όσον αφορά:

α) *Τα προνόμια και της ασυδοσίας της Εκκλησίας*²⁷. Τα εκκλησιαστικά κτήματα υπόκεινται σε βασιλικούς και σε έκτακτους φόρους. Ακόμη υπόκεινται στην καταβολή φόρου όπως αυτός ορίζεται από το φιρμάνι “περί ασυδοσίας”²⁸.

Ο τοπικός διοικητής αγνοεί τα ειδικά φιρμάνια, που στέλνονται από το σουλτάνο στους θρησκευτικούς ηγέτες, όπως συνέβη κατά το έτος 1860. Ο διοικητής Αλή Κεμάλ αγνόησε το φιρμάνι του σουλτάνου που αφορούσε τα προνόμια της μονής Λειμώνος. Η Υψηλή Πύλη απέφυγε να δώσει στους εκλεγμένους αρχιεπισκόπους τα έγγραφα που καθόριζαν τα προνόμια τα οποία είχαν παραχωρηθεί στην Εκκλησία. Πολλές φορές παρακώλυε την επισκευή ή την ανέγερση εκκλησιών, νοσοκομείων και σχολείων που κατασκευάζονταν χάρη στις συνεισφορές χριστιανών πολιτών. Στα χωριά που αριθμούσαν λίγους χριστιανούς δεν επέτρεπε την εγκατάσταση καμπανών²⁹.

Συμπληρώνουμε ακόμα πως τα δικαστικά προνόμια της εκκλησίας τα σχετικά με τη σύνταξη προικοσυμφώνων, με τις υποθέσεις γάμου και με τις διαθήκες, απειλήθηκαν το 1890³⁰, γεγονός που προκάλεσε το κλείσιμο όλων των θρησκευτικών ιδρυμάτων σε ένδειξη διαμαρτυρίας.

β) *Η συμμετοχή των χριστιανών στις δημόσιες θέσεις*. Παρατηρείται ότι το Εμποροδικείο δεν είχε ποτέ πρόεδρο χριστιανό, αν και οι Τούρκοι δεν είχαν καμιά εμπορική δραστηριότητα και δεν υπήρχε κανένας Τούρκος έμπορος στην αγορά. Καταγγέλλεται επίσης η αρνητική συμπεριφορά του διοικητή, όταν οι πρόεδροι των χωριών του πρότειναν να δεχτούν χριστιανούς ως ζαπτιέδες.

γ) *Η δικαιοσύνη*. Τα δικαστήρια δεν δρουν με τρόπο ανοιχτό και δημόσιο. Οι καταθέσεις χριστιανών εναντίον μουσουλμάνων απορρίπτονται απ' όλα τα δικαστήρια (Mehkeme, Μεγάλο Συμβούλιο). Ο Εμπορικός Κώδικας δεν έχει ακόμα μεταφραστεί στα ελληνικά.

δ) *Οι αρχές δεν αναγνωρίζουν τις χριστιανικές αρχές*. Έτσι, το 1867 ο Χουσνή πασάς έπαυσε από τα καθήκοντά τους τους χριστιανούς αξιάδες που συμμετείχαν στο Μεγάλο Συμβούλιο και διόρισε άλλους. Συγχρόνως ο Χουσνή πασάς απέπεμψε από το Μεγάλο Συμβούλιο (Μικτό Συμβούλιο) τον Γρηγόριο Μάνδρα, εκπρόσωπο της χριστιανικής κοινότητας, χρησιμοποιώντας υβριστικά λόγια για τους χριστιανούς που αντιβαίνουν στο πνεύμα του Νόμου.

ε) *Όσον αφορά τους δημόσιους φόρους*, συνεχίζουν να τους ενοικιάζουν στις δημοπρασίες με το σύστημα του Malikiâne³¹, παρά το Χατ-ι-Χουμαγιούν που ορίζει την άμεση είσπραξή τους. Οι φόροι γίνονται όλο και πιο βαρείς και μεγαλώνουν διαρκώς. Έτσι, ενώ το 1840 ορίστηκε μεταξύ των αντιπροσώπων της νήσου και του σουλτάνου ο έγγειος φόρος, στον οποίο συμπεριλήφθησαν τα ρουσουμάτια (φόρος

χαρτοσήμου, υγειονομικά δικαιώματα, ο δασμός κηρίου και άλλα), όλα αυτά πάλι, με την πάροδο του χρόνου, επιβλήθηκαν χωριστά ως νέα φορολογία.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η απευθείας εισπράξη των φόρων, εκτός της δεκάτης που εξήγγειλε το Χατ-ι-Χουμαγιούν, δεν απέφερε αποτελέσματα για το θησαυροφυλάκιο και ελάττωσε τα έσοδα του κράτους. Έτσι, μετά από δοκιμασία πέντε χρόνων, η Πύλη επανέφερε την ενοικίασή τους, επιτρέποντας όμως την πληρωμή με προϊόντα³². Παράλληλα επιτράπηκε να παραχωρείται η ενοικίαση της δεκάτης κάθε χωριού με χωριστή πλειοδοσία, και να μπορεί η κοινότητα να πλειοδοτεί και η ίδια για την ενοικίαση της δεκάτης, επί της τιμής της εκπλειστηρίωσης.

Η αλλαγή στον τρόπο εισπράξης του φόρου δεν βελτίωσε τη θέση των υπηκόων. Ο Έλληνας πρόξενος επισημαίνει ότι για τον πληθυσμό δεν υπάρχει στην πραγματικότητα μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο φοροεισπράκτορα ενοικιαστή του φόρου και τον υπάλληλο του κράτους. Το ποσό, για παράδειγμα, του φόρου της δεκάτης για τη θερινή συγκομιδή, που ορίστηκε σε χρήματα από το Μικτό Συμβούλιο, είναι πάντοτε αυθαίρετο, εφόσον πρόκειται για άμεση πρόσοδο που εισπράττεται από τη διοίκηση.

Αντίθετα, αυτό δεν συμβαίνει όταν το ύψος του καθορίζεται από το σύστημα εκμίσθωσης. Τα σφάλματα κατά τη διάρκεια της κατανομής των φόρων δεν αναγνωρίζονται από τις αρχές, όπως στην περίπτωση του χωριού Τελώνια, του οποίου τα καλλιεργημένα κτήματα είχαν καταχωρηθεί διπλά, στο κτηματολόγιο δύο γειτονικών πόλεων (Σίγρι και Μόλυβο). Οι κάτοικοί τους που είχαν καθυστερήσει την εξόφληση του φόρου συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν.

ζ) 13 χρόνια μετά τη θέσπιση του Χατ-ι-Χουμαγιούν, οι κάτοικοι του νησιού, ξένοι υπήκοοι, δεν είχαν ακόμη αποκτήσει το δικαίωμα της ιδιοκτησίας³³. Η ελληνική προξενική έκθεση καταλήγει πως κανένας άλλος λόγος δεν επέβαλλε την εξαγγελία του Χατίου, παρά μόνο η διάθεση της Υ. Πύλης να εξαπατήσει την Ευρώπη.

Από τη μελέτη των δύο αποσπασμάτων των Υποπροξένων διαφαίνεται καθαρά η διαφορετική τοποθέτηση Αυστροουγγαρίας και Ελλάδας. Για τον Αυστριακό υποπρόξενο, η υπέρ της Τουρκίας θέση είναι άμεσα συνδεδεμένη με τα πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα της χώρας του. Βλέπει στους Έλληνες, τόσο Οθωμανούς όσο και Έλληνες υπηκόους, κατοίκους του νησιού μια ανταγωνιστική οικονομική δύναμη, έναν ελλοχεύοντα κίνδυνο για τη διατήρηση του status quo μέσα στην Αυτοκρατορία.

Αντίθετα, όταν ο Έλληνας υποπρόξενος υπερασπίζεται τους χριστιανούς Οθωμανούς υπηκόους, διαβλέπει συγχρόνως τη δυνατότητα να ενδυναμώσει σ' αυτούς τα αισθήματα συμπάθειας για το ελληνικό ζήτημα, εν όψει μιας πιθανής ένωσης με το Ελληνικό Κράτος.

Μετά το 1867 και άλλα θέματα αποτέλεσαν το αντικείμενο διαμάχης ανάμεσα στους Τούρκους, τους Έλληνες και τις ξένες δυνάμεις, με τα οποία θ' ασχοληθούμε αργότερα. Θα σταθούμε για λίγο στο πρόβλημα της υπηκοότητας (1867-74), στις καταχρήσεις κατά τη διοίκηση του Κεμάλ μπέη (1822-4) και στην επιβολή φόρων όπως του στρατιωτικού, στην αύξηση της δεκάτης και στο φόρο εισοδήματος κλπ., που ήταν αυθαίρετοι.

3.3. Το φορολογικό σύστημα

Στην προκαπιταλιστική οθωμανική δομή η γη είναι το σπουδαιότερο μέσο παρα-

γωγής. Το πλεόνασμα λοιπόν επιτυγχάνεται με την είσπραξη μετρητών ή σε είδος.

α) *Η είσπραξη χρηματικού φόρου* περιλαμβάνει τον κτηματικό φόρο και τον κεφαλικό, που εισπράττεται από όλους τους μη μουσουλμάνους υπηκόους. Και οι δύο αυτοί φόροι αποτελούν ποσά καθορισμένα ανεξάρτητα από το ύψος της παραγωγής.

β) *Ο φόρος σε είδος* είναι φόρος που καταβάλλεται για κάθε προϊόν της γης και ισχύει και για κάθε κεφαλή ζώου. Έχουμε λοιπόν τη δεκάτη, που κυμαίνεται ανάμεσα στο 1/10 και στο 1/5 της παραγωγής. Εκτός της δεκάτης υπήρχε ο φόρος των προβάτων και ένα πλήθος έκτακτων φόρων που προοδευτικά γίνονται μόνιμοι³⁴.

Η γενίκευση του συστήματος της εκμίσθωσης μετά την παρακμή των τιμαριών επιτρέπει στο κράτος να συγκεντρώσει τους φόρους. Το κράτος παραχωρούσε στο μουλτεζίμη³⁵ (multezim), άνθρωπο της εμπιστοσύνης του, την είσπραξη των φόρων από μια ορισμένη περιοχή (μουκατά) με αντάλλαγμα να του προκαταβάλλεται εφάπαξ (αμέσως) ένα μεγάλο μέρος από τα ποσά που θα εισέπραττε. Μ' αυτόν τον τρόπο το κράτος διασφάλιζε σταθερά έσοδα που θα του επέτρεπαν ν' αντιμετωπίσει την αύξηση των σημαντικότερων εξόδων. Ο μουλτεζίμης, για λογαριασμό του, αποσπούσε διά της βίας από τους χωρικούς ποσά πάντοτε μεγαλύτερα απ' αυτά που κατέβαλλε στο κράτος. Επρόκειτο, δηλαδή, για άτυπη γαιοπρόσοδο.

Στη Λέσβο το 1820, ο Τούρκος διοικητής είναι συγχρόνως και ενοικιαστής των προσόδων. Μετά την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων και οι πλούσιοι χριστιανοί γίνονται φοροεισπράκτορες. Η περίπτωση του Μαρίνου Καμπούρη, εισπράκτορα της δεκάτης και μέλους του συμβουλίου της χριστιανικής κοινότητας, αναφέρεται στις δικαιοπραξίες³⁶. Επίσης, ο προύχοντας Α. Βοστάνης, το 1860, είναι εισπράκτορας της θερινής δεκάτης³⁷. Είναι αυτονόητο ότι όποιος αποκτούσε το δικαίωμα είσπραξης των προσόδων διέθετε πολλά μετρητά. Έτσι, οι πλούσιοι έμποροι, οι τοκογλύφοι και οι πρωτοπραπέζιτες (ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής – μύλων και ελαιοτριβείων) ήταν οι πιο κατάλληλοι γι' αυτή τη θέση.

Το ιλιτζάμ (iltizam), δηλ. το σύστημα εκμίσθωσης των προσόδων, διάνοιγε δρόμους για την ανάπτυξη του εμπορικού κεφαλαίου και την τοκογλυφία και συντελούσε στη συσσώρευση κεφαλαίου. Συγχρόνως όμως επέτρεπε μέρος του πλεονάσματος να διαφεύγει από το κρατικό θησαυροφυλάκιο. Το 1856 το Χατ-ι-Χουμαγιούν αποφασίζει, με εξαίρεση τη δεκάτη, την κατάργηση του συστήματος ιλιτζάμ, διότι επέτρεπε την ιδιοποίηση ενός μόνο μέρους του πλεονάσματος που προοριζόταν γι' αυτό, χωρίς, όπως είδαμε και πριν, τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Ας δούμε όμως πώς εφαρμόστηκαν οι διάφοροι φόροι στην περίπτωση της Λέσβου.

Η δεκάτη και ο έγγειος φόρος

Πριν από το 1813 ο φόρος επί της παραγωγής συμπεριλάμβανε μια εισφορά σε είδος που ισοδυναμούσε με το 1/5 της παραγωγής για τους χριστιανούς και με το 1/7 για τους μουσουλμάνους. Το 1840 οι μεταρρυθμιστές αποφάσισαν να περιορίσουν κάθε αυθαίρετη εισφορά εκτός από τον κεφαλικό φόρο για τους μη-μουσουλμάνους και το φόρο επί των ζώων, ενώ η δεκάτη που ισοδυναμούσε με το 1/10 της παραγωγής ήταν ο μόνος φόρος που διατηρήθηκε. Έτσι, ο ιστοριογράφος της εποχής, Α. Πάπτης³⁸ μάς πληροφορεί ότι το 1840 η Λέσβος δίνει 9-12.000 cwt³⁹ λαδιού ετησίως και για τη δεκάτη επί της θερινής παραγωγής 1.500 cwt βαλανίδια.

Το 1860 ο υποπρόξενος της Γαλλίας επισημαίνει στην αναφορά του⁴⁰ πως η δεκάτη για τις ελιές απέφερε ετησίως κατά μέσο όρο 2.100.000 γρόσια και για τα υπόλοιπα γεωργικά προϊόντα 500.000. Το 1870 η εισφορά σε είδος αυξάνει φτάνοντας το 12% και δεν εισπράττεται πια επί της παραγωγής λαδιού αλλά επί της ποσότητας των ελιών. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών της τουρκικής κυριαρχίας και τις παραμονές της ένωσης της Λέσβου με το Ελληνικό Κράτος, η δεκάτη φτάνει το 12,5% και το 1911 αντιστοιχεί με το ποσό των 6.534.420 γροσίων⁴¹.

Ο κτηματικός φόρος (οι πρώτες μας πληροφορίες χρονολογούνται από το Kanunname⁴² (TD 264) του 1548) αφορούσε την επαρχία της Μυτιλήνης και υποχρέωνε κάθε χριστιανό ραγιά να καταβάλλει εισφορά 25 ακρε⁴³, ενώ κάθε μουσουλμάνος πλήρωνε 12-14 (ακτσέ), ανάλογα με την επιφάνεια των κτημάτων του. Κατά τη διάρκεια της περιόδου που μελετάμε, και κυρίως από το 1840, το νησί της Λέσβου ήταν υποχρεωμένο να καταβάλλει στο Κρατικό Θησαυροφυλάκιο ποσό 949.510 γροσίων, μετά από συμφωνία μεταξύ των εκπροσώπων του νησιού και του σουλτάνου, υπό τον όρο να περιορίσει κάθε άλλο φόρο, όπως το φόρο χαρτοσήμου και άλλους που αργότερα εισπράχθηκαν χωριστά⁴⁴.

Ξέρουμε ήδη πως, για να είναι κανείς μέλος της συνέλευσης πολιτών της Μυτιλήνης, οφείλει να καταβάλλει κτηματικό φόρο (βεργί) μεγαλύτερο από 200 γρόσια. Το 1860 ο φόρος βεργί (vergi) ανέρχεται συνολικά σε 1.162.544 γρόσια, πράγμα που σημαίνει αύξηση κατά 22,4% σε σχέση με το 1840⁴⁵. Η καινούργια απογραφή για την ιδιοκτησία γης που αναγγέλθηκε επί διοίκησης Φουάντ πασά (Fuad Pacha 1861-3) με σκοπό να καλυτερεύσει τα έσοδα της Αυτοκρατορίας –που είχαν μειωθεί εξαιτίας του περιορισμού του συστήματος εκμίσθωσης και εξαιτίας της ανικανότητας των εκμισθωτών δημοσίων υπαλλήλων, φοροεισπρακτόρων του κράτους– καταλήγει στην επαναφορά των εγγείων φόρων⁴⁶. Από το 1878, με βάση την φοροδοτική εισφορά πάνω στην καταγεγραμμένη στο κτηματολόγιο ακίνητη ιδιοκτησία (emlak), κάθε υπήκοος πληρώνει έγγειο φόρο που ορίστηκε σε 0,4% επί της αξίας της γης και επί της αξίας των κτισμάτων, προσθέτοντας φόρο 4% επί του εισοδήματος από εκμίσθωση ακινήτου. Αυτή η διευθέτηση άλλαξε το 1880. Το ύψος του φόρου ανήλθε τότε στο 0,8% επί της αξίας της γης. Αυτός που κατοικεί ή νοικιάζει το σπίτι του είναι υποχρεωμένος να πληρώσει το ίδιο ποσό.

Η πολιτική αλληλογραφία της Γαλλίας αποκαλύπτει την ανησυχία των ξένων υπηκόων εν όψει της εφαρμογής αυτών των μέτρων⁴⁷: «Παρόμοιες απαιτήσεις και μία απαίτηση καταβολής ετεροχρονισμένου φόρου που είχε επιβληθεί πολλά χρόνια πριν ήταν καταστροφικές για τις ιδιοκτησίες των Ευρωπαίων, οι οποίες εδώ και επτά ή οκτώ χρόνια είχαν υποτιμηθεί κατά 30-40%, εξαιτίας της ένδειας της χώρας που οφειλόταν στο δημόσιο χρέος του καϊμέ (kaime)⁴⁸, στην κοπή μεταλλικών και χάλκινων νομισμάτων και κυρίως στον πόλεμο».

Έχουμε λοιπόν στο β' μισό του 19ου αι., όπως επισημαίνει ο Π. Αργύρης⁴⁹, ένα διπλό τρόπο κατανομής: από τη μια κατάλοιπα του ιλιζάμ, δηλαδή ποσά προκαθορισμένα από την κεντρική διοίκηση για όλο το λιβά (επαρχία) και για κάθε καζά χωριστά. Στη συνέχεια οι υποδιοικήσεις των καζάδων διαιρούσαν τη συνολική οφειλή και τη χρέωναν στις κοινότητες. Από την άλλη όμως σε επίπεδο κοινότητας το φορολογικό κριτήριο λειτουργούσε κατά κάτοικο: το *εμλάκ*, ως ιδιοκτησιακή έννοια του εμπραγμάτου δικαίου, ενσωμάτωνε και τη φοροδοτική δυνατότητα της καταγεγραμμένης περιουσίας. Σύμφωνα με την επισήμανση του S. Pamuk, προσθέτοντας αυτούς τους δύο φόρους (τη δεκάτη 12,5% και το φόρο βεργί 0,4%) συμπεραίνουμε ότι

η φορολογία που επέβαλλε το κράτος επί της γης ήταν βαριά⁵⁰. Όσον αφορά τους Οθωμανούς υπηκόους, όφειλαν επιπλέον να καταβάλλουν φόρο 1% επί των βιομηχανικών κτιρίων και επί των εμπορευμάτων και έναν άλλο φόρο ίδιου ποσοστού με τον προηγούμενο επί των ακαλλιέργητων κτημάτων.

Το 1911 ο εισπραχθείς έγγειος φόρος ανέρχεται σε 1.992.968 γρόσια, δηλαδή αύξηση 71,4% σε σχέση με το έτος 1860⁵¹. Ο παρακάτω πίνακας δείχνει τις διαφοροποιήσεις που υπέστησαν οι δύο σημαντικότεροι φόροι της Λέσβου τα τελευταία 70 χρόνια της τουρκικής κυριαρχίας στο νησί:

δεκάτη		έγγειος φόρος		αύξηση%
έτος	γρόσια	έτος	γρόσια	
1854	2.100.000	1840	949.510	-
1911	6.534.420	1860	1.162.544	+22,4
		1911	1.992.968	+71,4

Πηγές: Για το έτος 1840 και 1860: Πάπτης Α, *ό.π.*, σσ. 170-172.
Για το έτος 1854: FO, 78/1534.
Για το έτος 1911: *ό.π.* (41).

Κεφαλικός και στρατιωτικός φόρος

Σύμφωνα με την παράδοση, ο κεφαλικός φόρος ήταν μια εισφορά που ίσχυε για τους μη μουσουλμάνους της Αυτοκρατορίας και εισπραττόταν από τον άρρενα πληθυσμό κάθε οικογένειας, εξασφαλίζοντάς τους σε αντάλλαγμα προστασία και απαλλαγή από τη στρατιωτική θητεία. Πριν από το 1840 αυτό το ποσό είχε οριστεί για το νησί της Λέσβου σε 150.000 γρόσια⁵². Το 1860 αυτή η εισπραξη αντικαταστάθηκε από το στρατιωτικό φόρο (bedel) που ανερχόταν στο ποσό των 650.000 γροσιών⁵³. Το φιρμάνι που κοινοποιήθηκε στη Χριστιανική Κοινότητα το 1860 και επέβαλλε το στρατιωτικό φόρο όριζε 5.000 γρόσια κατ' άτομο⁵⁴. Το γράμμα του νόμου έλεγε ότι ένας στους 180 άνδρες που ήταν σε ηλικία στράτευσης ήταν υποχρεωμένος να πληρώνει 50 λίρες για ν' απαλλαγεί από τη θητεία του. Κατά τη διάρκεια του Τανζιμάτ η αύξηση του πληθυσμού συντελούσε στο να μειωθεί αυτή η αναλογία σε έναν ανά 135 άνδρες. Πλην όμως, για να μην είναι υποχρεωμένοι να επιλέγουν τους μη μουσουλμάνους άνδρες που όφειλαν να πληρώνουν το φόρο, καθιέρωσαν ένα γενικό ποσό που κατανεμόταν εξίσου σε όλα τα άτομα ηλικίας 20 έως 40 ετών και εισπραττόταν από Τούρκους φοροεισπράκτορες. Αυτή η εισφορά, που ίσχυε ως την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1909, καταργήθηκε, ενώ η στρατιωτική θητεία έγινε υποχρεωτική για κάθε υπήκοο, όποια κι αν ήταν η θρησκεία του⁵⁵.

Στη Λέσβο το μέτρο αυτό προκάλεσε τη μαζική μετανάστευση νεαρών ατόμων που έφυγαν για την Ελλάδα, τις Ηνωμένες Πολιτείες και την Αίγυπτο. Παρά τον κανονισμό, οι πλούσιοι εξακολούθουσαν ν' απαλλάσσονται απ' αυτή την υποχρέωση πληρώνοντας 50 λίρες. Έτσι, το έσοδο του κράτους που προερχόταν από το στρατιωτικό φόρο έφτασε το 1911 τα 887.621 γρόσια. Ο αντίτυπος των μέτρων αυτών στον τοπικό τύπο υπήρξε μεγάλος. Η εφημερίδα *Σάλπιγξ* πρότεινε το 1912 αλλαγή του νόμου για τη στρατολογία⁵⁶.

Άλλοι φόροι

Ξέρουμε ότι από το 1840 η Λέσβος πλήρωνε από 1,5 έως 5 γρόσια φόρο για κάθε κεφαλή ζώου, που η αξία τους εκτιμήθηκε το 1867 σε 60-80.000 γρόσια, σύμφωνα με τον υποπρόξενο της Αυστροουγγαρίας⁵⁷. Εάν προσθέσουμε σ' αυτό το ποσό το αντίστοιχο από τη διαχείριση του μονοπωλίου καπνού, ηδυπότων, αλιπάστων, μελισσών και κυρίως το μονοπώλιο των αλυκών (2-3.000.000 γρόσια), οι συνολικές εισπράξεις το 1860 έφταναν τις 34.000.000 δραχμές⁵⁸.

Το 1858 η γαλλική προξενική έκθεση μας πληροφορεί πως οι κρατήσεις για την παροχή υγειονομικής περίθαλψης είναι της τάξης των 40.000 γροσίων το χρόνο. Ο φόρος χαρτοσήμου, το μονοπώλιο του καφέ, των αλιπάστων και των αλυκών της τάξης των 180.000 γροσίων το χρόνο⁵⁹. Η φορολογική μεταρρύθμιση του 1860 καθιερώνει φόρο 3% επί των βιομηχανικών κερδών, ενώ το 1878 ορίζεται άλλος φόρος 4% επί των εμπορικών κερδών. Εξυπακούεται ότι απ' αυτές τις εισπράξεις απαλλάσσεται κάθε ξένος υπήκοος που μπορεί να αναπτύσσει δραστηριότητα στον εμπορικό και βιομηχανικό τομέα χωρίς να πληρώνει φόρους για το αυτοκρατορικό ταμείο. Η κατάσταση επιδεινώνεται το 1884, με την αυθαίρετη επιβολή καινούργιων φόρων. Τα σκληρά μέτρα της διοίκησης του Κεμάλ μπέη προκαλούν διαμαρτυρίες που καταλήγουν στην αντικατάστασή του⁶⁰.

Το 1908 εισπράχθηκε ο φόρος επιτηδεύματος και το 1909 οι αρχές ανακοίνωσαν στους Έλληνες υπηκόους ότι υπόκεινται και αυτοί στην καταβολή του ίδιου φόρου⁶¹. Το 1911 ο φόρος επιτηδεύματος έφτασε τα 395.508 γρόσια, ποσό που ισοδυναμεί με το 3,22% των εσόδων του νησιού, που καταβλήθηκαν στο Κρατικό Θησαυροφυλάκιο⁶².

Ο οδικός και τελωνειακός φόρος

Το οδικό δίκτυο της Λέσβου είναι δημόσιο έργο, που πραγματοποιήθηκε με τη συνεισφορά των πολιτών σε χρήμα και εργασία. Η σπουδαιότητά του για το τοπικό εμπόριο είναι αναμφισβήτητη. Διευκολύνει την εξαγωγή των προϊόντων συνδέοντας τις τρεις επαρχίες με τα σπουδαιότερα λιμάνια του νησιού καθώς και με τον κεντρικό δρόμο που ενώνει την πρωτεύουσα με τις κωμοπόλεις.

Μεταξύ των υποχρεώσεων των ραγιαδών, τόσο ελληνικής όσο και μουσουλμανικής καταγωγής είναι και η συμμετοχή τους σε υπηρεσίες και σε εργασίες δημοσίου χαρακτήρα, όπως η συντήρηση των δρόμων κλπ⁶³. Το 1867 ο αυτοκρατορικός κανονισμός που αφορούσε την κατασκευή δρόμων επέβαλλε τέσσερις μέρες αγγαρεία το χρόνο για κάθε άρρενα κάτοικο ηλικίας 18 έως 60 ετών και 4 μέρες για κάθε ζώο. Από την υποχρέωση αυτή μπορούσε να απαλλαγεί όποιος πλήρωνε, σε είδος ή σε χρήμα, ποσό που να αντιστοιχεί σε οκτώ γρόσια την ημέρα. Στη Λέσβο η εφαρμογή αυτού του κανονισμού τηρήθηκε μόνο για τους ανθρώπους, και οι εργασίες που εκτελέστηκαν από το 1862 έως το 1866 ήταν 49.225 μέτρα δρόμου πλάτους 6,75 μ⁶⁴. Το 1898 η προξενική γαλλική αναφορά εγκωμιάζει την ικανοποιητική κατάσταση του δικτύου 400 χιλιομέτρων, που είναι καλά συντηρημένο⁶⁵. Το 1910 η εισφορά κατ' άτομο ανέρχεται σε 16 γρόσια και οι δρόμοι που συντηρήθηκαν φτάνουν τα 450 χλμ. Η διοίκηση των Νεότουρκων, με την πολιτική της συγκέντρωσης εσόδων, απαιτεί αυτό το ποσό να κατατίθεται στο κεντρικό θησαυροφυλάκιο. Όμως ο προϋπολογισμός της τοπικής διοίκησης προβλέπει 5.000 λίρες για την κατασκευή και τη συντήρηση των

δρόμων, ενώ το νησί έχει ανάγκη από 12.000 λίρες το χρόνο⁶⁶. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών της τουρκικής διοίκησης η κατάσταση του οδικού δικτύου επιδεινώνεται. Οι συνέπειες αυτής της επιδείνωσης στο εμπόριο απασχολούν συχνά τον τοπικό τύπο, αποτελώντας ένα από τα βασικά προβλήματα που όφειλε να αντιμετωπίσει η τοπική διοίκηση από κοινού με το Συμβούλιο της Χριστιανικής Κοινότητας.

Κατά το τελευταίο φορολογικό έτος 1911 καταμετρούνται 389.764 γρόσια που εισπράχθηκαν ως οδικός φόρος προερχόμενος από 31.888 φορολογούμενους του νησιού. Αυτό το ποσό αντιστοιχεί στο 3,17% του συνόλου των εσόδων⁶⁷ του νησιού.

Ο τελωνειακός φόρος για τα εμπορεύματα που μεταφέρονται από λιμάνι σε λιμάνι, συνδέεται άμεσα με το οδικό πρόβλημα. Έτσι ο υποπρόξενος της Αυστροουγγαρίας υπολογίζει ότι η ύπαρξη αμαξιτών δρόμων και η εκμετάλλευσή τους από έναν εργολάβο δημοσίων έργων θα ήταν μια επωφελής εργασία τόσο για τη μεταφορά των ελιών στα ελαιοτριβεία όσο και για τη μεταφορά των κατοίκων· ταυτόχρονα θα διευκολυνόταν και το τοπικό εμπόριο με τη μείωση του κόστους μεταφοράς εμπορευμάτων τουλάχιστον κατά 5% λιγότερο απ' όσο διά θαλάσσης. Ο ιστοριογράφος Ζ. Καμπούρης⁶⁸ αναφέρει ότι για τη μεταφορά των λαδιών σε καλή χρονιά οι Λέσβιοι έμποροι πλήρωναν 8.000 λίρες Τουρκίας περίπου. Έτσι, ενώ τα παραθαλάσσια χωριά εξυπηρετούνταν με τα καΐκια και τα ακτοπλοϊκά δρομολόγια, τα μεσόγεια είχαν, λόγω του αυξημένου κόστους της μεταφοράς με κάρρα, μεγάλο κόστος στο λάδι. Το πρόβλημα αυτό ήθελε να λύσει η εγκατάσταση σιδηροδρόμου, ιδέα που ορίχτηκε το 1911 και έμεινε στα χαρτιά εξαιτίας του Ιταλοτουρκικού πολέμου.

Αν και τα αρχεία του τελωνείου καταστράφηκαν κατά την κατάληψη του νησιού από τα ελληνικά στρατεύματα, δύο αριθμητικά δεδομένα μάς δίνουν μια ιδέα του μεγέθους των εσόδων τους: το 1860 ο ιστοριογράφος Α. Πάπλης⁶⁹ αναφέρει ότι το τελωνείο εισπράττει 2.000.000 γρόσια ετησίως για τη μεταφορά διαφόρων εμπορευμάτων, ενώ το 1911 τα ποσά που εισέρχονται στο Κρατικό Θησαυροφυλάκιο από τα 20 τελωνεία του νησιού είναι 2.944.918 γρόσια⁷⁰.

Για να σχηματίσουμε μια ιδέα των εσόδων και εξόδων της τουρκικής διοίκησης στο νησί, μπορούμε να διαβάσουμε τη μόνη λεπτομερή αναφορά που χρονολογείται από το 1854⁷¹. Ο σουλτάνος εισπράττει από φόρους 4.860.000 γρόσια που ισοδυναμούν σε 40.500 λίρες στερλίνες.

Πίνακας 2.

Έσοδα και έξοδα της διοίκησης της νήσου Λέσβου

<i>Εισπράξεις</i>		
1. Vergi (έγγειος φόρος) ετήσιος	900.000	γρόσια
2. Bedelat askirie (στρατιωτικός φόρος)	650.000	γρόσια
3. Gumruk (τελωνείο / μέσος όρος)	1.000.000	γρόσια
4. Rougan zeit uchuru (φόρος δεκάτης επί των ελαιών)	2.100.000	γρόσια
5. Yaze uchuru (θερινός φόρος)	500.000	γρόσια
6. Yutissab ve sair oufak roussoumat (χαρτόσημο, μονοπώλιο του καφέ, αλίπαστα, αλνκές)	180.000	γρόσια
7. Quarantine roussoumati (υγειονομικά δικαιώματα)	40.000	γρόσια
Σύνολο	5.370.000	γρόσια
<i>Έξοδα</i>		
1. Μισθός του Διοικητή	60.000	γρόσια
2. Μισθός του Malié Moudiri (δημόσιου εισπράκτορα)	18.000	γρόσια

3. Μισθός του ζαπτιέ (zartye) (αρχηγού αστυνομίας)	6.000	γρόσια
4. Ημερομίσθιο κατωτέρων υπαλλήλων και των υπαλλήλων χωροφυλακής	168.000	γρόσια
5. Ημερομίσθια και τρόφιμα για τους πυροβολητές των φρουριών του νησιού	180.000	γρόσια
6. Μισθός των υγειονομικών υπαλλήλων και έξοδα σχετικά με αυτή την υπηρεσία	30.000	γρόσια
7. Ημερομίσθια και τρόφιμα για την ακολουθία των Εφέδρων του Πολέμου	48.000	γρόσια
Σύνολο	510.000	γρόσια

Πηγή: FO, 78/1534

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι το καθαρό εισόδημα που καταβάλλει το νησί στο Θησαυροφυλάκιο είναι 4.860.000 γρόσια ετησίως.

Το 1892 ο V. Cuinet μάς δίνει μια λίστα των ετησίων προσόδων που εισπράττονται στη Μυτιλήνη από τη διοίκηση⁷². Το σύνολο ανέρχεται σε 8.390.000 γρόσια, δηλαδή περίπου 1.900.000 φράγκα, που αντιπροσωπεύουν το 40,7% των εσόδων του κράτους σε όλο το βιλαέτι του Αρχιπελάγους⁷³.

Δεκάτη για ελιές	2.500.000 γρόσια
Δεκάτη για δημητριακά	750.000 γρόσια
Δεκάτη για αρνιά	500.000 γρόσια
Δεκάτη για διάφορα προϊόντα	140.000 γρόσια
Emlak (φόρος επί της ιδιοκτησίας)+ εξαγορά της στρατιωτικής θητείας	2.500.000 γρόσια
Τελωνεία	2.000.000 γρόσια
Σύνολο	8.390.000 γρόσια

Συγκρίνοντας διάφορες χρονικές περιόδους επιβολής φόρων στο νησί, μπορούμε να έχουμε τα εξής δεδομένα:

Το 1854-8 οι συνολικές πρόσοδοι φτάνουν τα 5.370.000 γρόσια ετησίως.

Το 1874 φτάνουν τα 8.640.000 γρόσια ετησίως

Το 1911 φτάνουν τα 12.258.295 γρόσια ετησίως.

Πηγές: FO, 78, 1534· Οι. Τάξης, *Συνοπτική ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου*, 1873, σ. 28· Γενική Διοίκηση Νήσων, *Διάφορες μελέτες*, τόμ. Α, Λέσβος.

Επισημαίνουμε λοιπόν μια αύξηση των εσόδων του θησαυροφυλακίου κατά 41,8% σε σύγκριση με το 1874, που οφείλεται αφενός μεν στην οικονομική ανάπτυξη του νησιού και αφετέρου στη σταθερή βελτίωση των μηχανισμών ελέγχου και ιδιοποίησης του πλεονάσματος από το κράτος⁷⁴.

3.4. Τα αιτήματα της Ελληνικής Κοινότητας προς την Υψηλή Πύλη

Αμέσως μετά την ίδρυση του Κοινοτικού Συμβουλίου το 1839 η Κοινότητα απευθύνθηκε στην Υψηλή Πύλη για να προασπίσει τα συμφέροντα των Χριστιανών, Οθωμανών υπηκόων σύμφωνα με τη φράση του σουλτάνου: «Οι υπήκοοί μου στα μάτια μου είναι όλοι ίσοι και εξίσου αγαπητοί, χωρίς διάκριση εθνικότητας».

Στο αρχείο δικαιοπραξιών του Κοινοτικού Συμβουλίου, κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων λειτουργίας του (1840-1857), βρέθηκαν κατατεθειμένες 18 αναφορές των εκπροσώπων των κατοίκων. Κατέφυγαν στην Υψηλή Πύλη ζητώντας τη με-

σολάβηση του σουλτάνου για τις καταχρήσεις του τοπικού διοικητή. Οι χριστιανικές αρχές έκαναν χρήση του προνομίου τους να διατυπώνουν τα αιτήματά τους στα ελληνικά. Όλες οι αναφορές επικυρώθηκαν από τη Συνέλευση των πολιτών και απευθύνθηκαν πρώτα στο Συμβούλιο της Αυτού Μεγαλειότητας (το Μικτό Συμβούλιο του νησιού), έπειτα στο διοικητή των νήσων του Αρχιεπελάγους, στον οποίο υπάγονταν διοικητικά η Λέσβος, και στη συνέχεια στο σουλτάνο.

Οι μηνύσεις αυτές, που στην πλειοψηφία τους αφορούσαν την αυθαίρετη επιβολή καινούργιων φόρων για το λάδι και κατήγγελλαν τις ενέργειες του διοικητή, απέβλεπαν στην αντικατάστασή του⁷⁵. Οι αναφορές απηχούν τη διαμάχη ανάμεσα στους Έλληνες εμπόρους και στον Τούρκο διοικητή για την απελευθέρωση του εμπορίου του λαδιού και το δικαίωμα της εκμίσθωσης των προσόδων. Απευθύνονται επίσης στο σουλτάνο για διαφορές που έχουν οι χριστιανοί με το Πατριαρχείο. Ιδού οι σπουδαιότερες απ' αυτές τις αναφορές κατά χρονολογική σειρά.

– 17 Οκτωβρίου 1840: Οι εκπρόσωποι ζητούν την επιστροφή των χρημάτων που κρατάει ο διοικητής Ισμαήλ μπέης.

– 16 Μαΐου 1841: Απαλλαγή από το φόρο των 500.000 γροσίων που επέβαλε η Πύλη στο νησί. Το αίτημα δικαιολογείται από την ένδεια, τα υπερβολικά χρέη και την ξηρασία.

– 25 Ιουνίου 1843: Αναφορά εναντίον της επιστροφής του Αρχιεπισκόπου Λέσβου, Μελετίου.

– 15 Ιουλίου 1843: Διαμαρτυρία για την καθιέρωση δύο καινούργιων φόρων.

– 13 Ιανουαρίου 1845: Αναφορά για την απόκτηση του δικαιώματος εισπραξής της δεκάτης, που το νεμόταν ως τότε μόνο ο διοικητής.

– 3 Μαρτίου 1850: Αναφορά για την κακή συγκομιδή εξαιτίας του δριμύτατου ψύχους το χειμώνα του 1850.

– 1854: Ομαδική διαμαρτυρία των κατοίκων διαφόρων χωριών προς τον πασά για να ζητήσουν δουλειά και ψωμί.

Οι εκπρόσωποι του νησιού και των καζάδων κατοχυρώνονταν με εγγυητικές επιστολές που τους παρείχαν στο εξής το απόλυτο δικαίωμα του διαπραγματεύεσθαι. Οι κοινότητες εγγυώνταν πως οι ενέργειες των αντιπροσώπων θα γίνονταν αποδεκτές χωρίς αντίρρηση και τους παρείχαν το δικαίωμα να ξοδεύουν τα απαραίτητα ποσά για τη διεκπεραίωση των υποθέσεων, εφόσον η επίλυσή τους θα διαρκούσε πολλούς μήνες. Για τις υποθέσεις που είχαν ανάγκη από συνεχή παρακολούθηση, η κοινότητα πλήρωσε για τη διεκπεραίωσή τους ένα δικηγόρο εμπιστοσύνης με έδρα του την Κωνσταντινούπολη. Σε περίπτωση εξορίας ή φυλάκισης των αντιπροσώπων, εγγυάτο να πληρώσει το πρόστιμο για την αποφυλάκισή τους.

Η γλώσσα των αναφορών φανερώνει τη συνεχή φροντίδα των χριστιανών Οθωμανών υπηκόων να μη θεωρούνται στοιχεία επικίνδυνα και υπογραμμίζει με επιμέλεια τον πατριωτισμό και την αφοσίωσή τους στην Πύλη. Η πιθανότητα να ασκηθεί βία εκ μέρους των Τούρκων εναντίον του χριστιανικού πληθυσμού ανάγκαζε τους χριστιανούς να εκφράζονται με μετριοπάθεια. Ωστόσο, οι δυσάρεστες συνέπειες δεν έλειψαν όπως στην περίπτωση του Κεμάλ μπέη το 1884⁷⁶.

Η κοινότητα ζητάει συχνά την αντικατάσταση διοικητών, κυρίως αυτών που είναι γνωστοί για την αυθαίρετη και τυραννική διοίκησή τους. Στην περίπτωση του Κεμάλ η αυθαίρετη απόφαση για αύξηση της δεκάτης από 10 σε 12% προσέκρουσε την άρνηση των αντιπροσώπων όλων των καζάδων που υπέγραψαν μια μυστική διαμαρτυρία και την απηύθυναν στο σουλτάνο, ζητώντας την απόλυσή του.⁷⁷ Εκείνος, σε

απάντηση, συνέλαβε και φυλάκισε τον εκπρόσωπο ενός χωριού του κόλπου της Γέρας, πράγμα που προξένησε την αντίδραση του ορθοδόξου ελληνικού στοιχείου με επικεφαλής τους 85 αντιπροσώπους του. Παρά τις συκοφαντικές κατηγορίες και την προσπάθεια των Τούρκων να παρουσιάσουν τη λαϊκή κινητοποίηση ως υπονομευτική κίνηση, η Κοινότητα πέτυχε από την Πύλη την απόλυση του διοικητή.

Η προξενική αλληλογραφία αποκαλύπτει συχνά περιπτώσεις φυλάκισης χωρίς να έχει προηγηθεί δίκη. Το 1900 οι Έλληνες κάτοικοι ζήτησαν την προστασία του σουλτάνου εναντίον της αυθαιρέσις της τοπικής αστυνομίας, προσφεύγοντας κατευθείαν στην Πύλη, χωρίς να λάβουν υπόψη τους τις ενδιάμεσες αρχές. Οι επιτροπές, που με πίεση του σουλτάνου επίσπευσαν τις διαδικασίες, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η διαμαρτυρία δεν είχε πολιτική σκοπιμότητα και η αναφορά τους είχε αποτέλεσμα τη μετάθεση του διοικητή Χιβζή πασά στη Χίο, καθώς και την αντικατάσταση του διοικητή της αστυνομίας Σπύρου εφέντη⁷⁸.

Έτσι, οι αναφορές της χριστιανικής κοινότητας τελεοφόρησαν χάρη στις εσωτερικές και εξωτερικές πιέσεις και εκμεταλλευόμενες ελλοχεύουσες αντιθέσεις μεταξύ Υψηλής Πύλης και τοπικής διοίκησης. Όσον αφορά τη διεθνή πίεση, τα τοπικά προξενεία έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο, τον οποίο θα εξετάσουμε αμέσως παρακάτω.

3.5. Η σκοπιά των ξένων δυνάμεων

Γύρω στο 1837 η Λέσβος κινεί το ενδιαφέρον των Δυνάμεων, κυρίως της Αγγλίας και της Γαλλίας, που αποτελούν τις δύο μεγάλες ανταγωνίστριες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και της Αυστροουγγαρίας και της Ιταλίας. Απελευθερωμένη από τους περιορισμούς που επέβαλλε το μονοπώλιο του Τούρκου διοικητή στο εμπόριο του λαδιού και ευνοημένη από την προνομιούχα γεωγραφική της θέση και το φυσικό της πλούτο, η Λέσβος προσφέρει μια καινούργια αγορά με εμπορική και βιομηχανική προοπτική.

Οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι για την Αυτοκρατορία οι λεγόμενες σκάλες, λιμάνια δηλαδή όπου εγκαθίστανται εκπρόσωποι των ευρωπαϊκών δυνάμεων, αποτελούν μέρος του σχεδίου προστασίας και εφαρμογής των διομολογήσεων⁷⁹. Ο Τούρκος ιστορικός S. Gürsel επισημαίνει⁸⁰:

«Οι πρόξενοι διαφόρων εμπορικών εθνών εγκαταστάθηκαν σε ορισμένα λιμάνια... Οι δικαιοδοσίες αυτών των προξένων δεν περιορίζονταν μόνο στην προστασία των ομοεθνών τους και στον έλεγχο εφαρμογής των διομολογήσεων. Είχαν επίσης την υποχρέωση να επαγρυπνούν για την ευνοϊκή έκβαση του εμπορίου επιδιώκοντας να εφαρμόζονται αυστηρά οι κανονισμοί των εταιρειών (στην περίπτωση των Αγγλων και των Ολλανδών) ή των εμπορικών επιμελητηρίων (στην περίπτωση της Μασσαλίας). Εξάλλου οι πρόξενοι διορίζονταν από τις αρχές των χωρών τους και τόσο ο μισθός τους όσο και τα έσοδα του προξενείου προέρχονταν από προμήθειες επί του ποσού των συναλλαγών που πραγματοποιούνταν στο λιμάνι».

Η προξενική αλληλογραφία των ετών 1837-43 επιμένει στην αναγκαιότητα της εγκατάστασης στη Λέσβο υποπροξενείων για τη Γαλλία και την Αγγλία. Όσον αφορά το Ελληνικό Κράτος, η Μυτιλήνη το 1836 υπάγεται στο Ελληνικό Υποπροξενείο της Χίου⁸¹. Το 1840 ο πρόξενος της Γαλλίας στη Σμύρνη εμπιστεύεται τη φροντίδα των γαλλικών συμφερόντων στον Λ. Σβίλαριτς (L. Svilaridz), εκπρόσωπο της Ρωσίας και της Αυστροουγγαρίας στο νησί. Στις 24 Απριλίου 1843 η Αγγλία στέλνει τον Φρανκ

Γουέρι (Frank H. S. Werry) ως υποπρόξενο⁸². Με τον ίδιο τρόπο ο Μ. Ρόμπολι (M. Roboly) διορίζεται ληξιαρχος και συμβολαιογράφος στην υπηρεσία των γαλλικών συμφερόντων στις 29 Αυγούστου 1843. Το 1844 το προξενικό σώμα ενισχύεται.

Οι δυνάμεις κάνουν αισθητή την παρουσία τους με τη δημιουργία αγγλικού υποπροξενείου, αυστριακού, ρωσικού, ελβετικού, ελληνικού, ναπολιτάνικου, δανέζικου καθώς και του Μεγάλου Δούκα της Τοσκάνης. Οι αρχές αυτές συνιστούν σώμα που συνεδριάζει τακτικά και επεμβαίνει στην πολιτική και οικονομική ζωή. Τα υποπροξενεία παραμένουν ως το 1912, αφού στο μεταξύ προστίθενται σ' αυτά και η Ισπανία, η Ολλανδία και οι Ηνωμένες Πολιτείες. Το διπλωματικό σώμα παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή του νησιού, ένα ρόλο μεσολαβητή ανάμεσα στο χριστιανικό πληθυσμό και τις τουρκικές αρχές. Τα προξενεία, και κυρίως το ελληνικό, υποστήριξαν τα αιτήματα της χριστιανικής κοινότητας. Το 1884, όταν οι Έλληνες Οθωμανοί υπήκοοι ζήτησαν την ανάκληση του διοικητή Αλή Κεμάλ, οι Δημογεροντίες κάλεσαν το διπλωματικό σώμα να μεσολαβήσει με σκοπό να ενημερωθούν οι ομόλογοι των Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη για την κακή του διοίκηση και για τα γεγονότα που είχαν προκληθεί.

Η συμπαράσταση αυτή του διπλωματικού σώματος υπήρξε πολύτιμη για τους κατοίκους του νησιού, και κυρίως η διαβεβαίωσή τους πως οι κάτοικοι ενήργησαν με τρόπο ειρηνικό και νόμιμο⁸³. Εντούτοις, η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων όσον αφορά τη διαμάχη χριστιανών με τις οθωμανικές αρχές δεν ήταν πάντοτε με το μέρος του ελληνικού πληθυσμού. Συναντάμε συχνά θέσεις ανταγωνιστικές που υπακούουν στη λογική του «τι είναι συμφέρον» για την κάθε δύναμη στην κρίσιμη καμπή που διανύει η Αυτοκρατορία. Η υποστήριξη κατά συνέπεια του ελληνικού πληθυσμού καθορίζεται πάντοτε απ' αυτή τη γενική γραμμή.

Οι υποπρόξενοι της Ελλάδας και της Ρωσίας, επωφελούμενοι από την κοινότητα των θρησκευτικών αισθημάτων που έχουν με τους υπόδουλους «ζητούν» από τους νησιώτες αμοιβαία υποστήριξη για το ελληνικό ζήτημα και την πολιτική του τσάρου. Πριν από τον πόλεμο της Κριμαίας η αντιπαλότητα ανάμεσα στους Άγγλους και τους Ρώσους στην Αυτοκρατορία και την Εγγύς Ανατολή δεν επέτρεπε στους πρώτους να έλθουν σε συμφωνία με τα μη μουσουλμανικά στοιχεία, που είχαν ωστόσο και θρησκευτική συγγένεια με τη Ρωσία.

Παραθέτουμε ένα παράδειγμα για τη Λέσβο. Η προξενική αλληλογραφία μαρτυρεί τα φιλικά αισθήματα των χριστιανών με την ευκαιρία της επίσκεψης του δούκα Κωνσταντίνου, γιου του αυτοκράτορα της Ρωσίας, στις 9 Ιουλίου 1845⁸⁴. «Το νέο έκανε φοβερή εντύπωση στους Έλληνες ραγιάδες, μιας και το όνειρό τους ήταν να εξαρτώνται μια μέρα από τον τσάρο», γράφει ενοχλημένος ο Γάλλος πρόξενος.

Σε ένα άλλο γράμμα, ο Ι. Ντιντιέ (I. Didier) βεβαιώνει αναφερόμενος στον πόλεμο της Κριμαίας, το 1853: «Οι Έλληνες στην πραγματικότητα είναι Ρώσοι, μόνο που δεν τολμούν να διατρανώσουν τα αισθήματά τους... Από κει ξεκινά και το μίσος τους για την Αγγλία και τη Γαλλία, οι οποίες, ως καθολικά έθνη, οφείλουν να μάχονται εναντίον της Ημισελήνου με σκοπό να απελευθερώσουν κάποια μέρη την Αγ. Σοφία, το σύμβολο ενός ανεκπλήρωτου ονείρου»⁸⁵.

Μετά τον πόλεμο της Κριμαίας η Ρωσία παύει να παίζει καθοριστικό ρόλο στην Ευρώπη. Συγχρόνως η Γαλλία που ως το 1850 κρατήθηκε μακριά από την σύρραξη Ρωσίας-Αγγλίας, γίνεται μετά το 1850 η τρίτη πρωταγωνίστρια του ανατολικού ζητήματος. Αλλά με τον Πρωσικό πόλεμο (1870-1871) η Γαλλία δίνει το προβάδισμα στη Γερμανία, που ορθώνεται ως νέα αντίπαλη δύναμη για τους Άγγλους.

Δύο περίοδοι ξεχωρίζουν στην πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στην Τουρκική Διοίκηση. Πριν από τον πόλεμο της Κριμαίας τόσο η Γαλλία όσο και η Αγγλία και η Αυστρία τηρούν σαφή θέση υπέρ των Τούρκων. Στην αναφορά του το 1844 ο Γάλλος υποπρόξενος Ρόμπολι σχολιάζει την αυθαίρετη και τυραννική συμπεριφορά των Τούρκων διοικητών πριν από την επικύρωση του Χατ-ι-Σερίφ (Hatt-i Serif), μεταρρύθμιση που επιβλήθηκε με την πίεση της Ευρώπης⁸⁶.

Θεωρεί ότι το προηγούμενο καθεστώς σκόρπισε στο νησί, όπως και σε όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία, την απελπισία και την καταστροφή στους κατοίκους, Έλληνες και Τούρκους. Οι Έλληνες, απογοητευμένοι από τις τυραννικές ενέργειες της κυβέρνησης και των υπαλλήλων της, αφέθηκαν στη μοίρα τους. Όλη αυτή την περίοδο των αντιξοοτήτων, η εγκατάλειψη, η φτώχεια και η θλίψη ρίζωσαν στο νησί. Αλλά με την κατάργηση των μονοπωλίων η οικονομική άνοδος άρχισε να σταθεροποιείται.

Διαβάζουμε πιο κάτω: «Μετά τη θέσπιση του Χατ-ι-Σερίφ του Gülhane οι ραγιάδες απολαμβάνουν πολλών προνομίων και ο διοικητής που διορίστηκε από την Πύλη παραγκωνίστηκε από το (Κοινοτικό) Συμβούλιο».

Κατά τον ίδιο τρόπο, το 1846 ο υποπρόξενος της Αγγλίας πλέκει το εγκώμιο της διοίκησης του Εσμέτ πασά⁸⁷, που εγγυάται σε όλους τους υπηκόους του, χωρίς διάκριση, την ισότητα έναντι του νόμου.

Το 1854 και το 1858 οι υποπρόξενοι της Γαλλίας και της Αυστροουγγαρίας κρατούν εχθρική στάση απέναντι στους νησιώτες. Οι παρατηρήσεις τους⁸⁸ δεν συμπίπτουν καθόλου μ' αυτές που έκανε ο υποπρόξενος της Ελλάδας για την εφαρμογή του Χατ-ι-Χουμαγιούν που έχουν εκτεθεί παραπάνω. Κατά τον Ρόμπολι, από τότε που επικυρώθηκε το Χαττίον η Πύλη δεν παύει να θεοπίζει κανονισμούς που έχουν σκοπό να εξασφαλίσουν την ισότητα έναντι του νόμου. Υπογραμμίζει τη φιλαργυρία της πλούσιας ελληνικής κοινωνίας, που εκπροσωπείται και στο Κοινοτικό Συμβούλιο της Χριστιανικής Κοινότητας. Μέσα στο ίδιο πνεύμα εκφράζεται και ο Μπαρζίλι, ο οποίος, το 1873, σε μια αναφορά προς τον πρόξενο της Αυστροουγγαρίας στη Σμύρνη, καταφέρεται έντονα εναντίον του Αρχιεπισκόπου, εναντίον των ελληνικών αρχών και εναντίον του χαρακτήρα, των ηθών και εθίμων των νησιωτών. Αυτή η αναφορά, που δημοσιεύτηκε στον *Ταχυδρόμο* της Σμύρνης, προκάλεσε τις διαμαρτυρίες του Συμβουλίου της Χριστιανικής Κοινότητας, που προσέφυγε στο Διπλωματικό Σώμα ζητώντας τη μεσολάβησή του.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι πριν από το 1880 οι Δυνάμεις υποστηρίζουν την Τουρκική Διοίκηση, εκτός από την περίοδο του σεισμού του 1867. Η στάση τους διαφοροποιείται μετά τη Συνθήκη του Βερολίνου, που προβλέπει τη μεσολάβηση των Δυνάμεων στα εσωτερικά ζητήματα του Οθωμανικού Κράτους και κατακυρώνει τη διπλωματική εξασθένιση της Αυτοκρατορίας. Για τις Δυνάμεις, η δημιουργία ανεξαρτήτων βαλκανικών κρατών την περίοδο 1870-1880 μετά από σκληρούς αγώνες (1878 Βουλγαρία, Ρουμανία) και η ανάγκη να φράξουν στους Ρώσους το δρόμο προς τις Ινδίες, μετά το νικηφόρο πόλεμο εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποτελούν τα σπουδαιότερα κίνητρα μιας τέτοιας αλλαγής. Ο διαμελισμός της Τουρκίας και κατά συνέπεια η υποστήριξη αναταραχών και κινήσεων ανεξαρτητοποίησης μέσα στην Αυτοκρατορία είναι εξαιρετικά χρήσιμες, στο μέτρο που οι ζώνες επιρροής τους αυξάνονται με προοπτική την άμεση κατοχή ή την εκμετάλλευσή τους.

Έτσι, οι Άγγλοι γίνονται κύριοι της Αιγύπτου το 1880⁸⁹. Το 1884 οι εκπρόσωποι των Δυνάμεων στο νησί επιβεβαιώνουν ότι η αναφορά των χριστιανών υπηκόων

εναντίον του διοικητή είναι δίκαιη⁹⁰. Προς το τέλος του αιώνα, όταν οι Έλληνες έχουν ήδη πάρει τη σκυτάλη της οικονομικής ανάπτυξης στα χέρια τους και οι υποπρόξενοι είναι ανάμεσα στους πρώτους βιομήχανους και εμπόρους του νησιού, η στάση τους έναντι των αρχών γίνεται δεικνικότερη.

Ο Άτκινσον (Hadkinson), παραδείγματος χάριν, υποπρόξενος της Αγγλίας και ιδιοκτήτης πυρηνεργοστασίου στα Πάμφιλα, παραπονιέται για την παραβίαση της ιδιοκτησίας του από ένα απόσπασμα Τούρκων στρατιωτών⁹¹. Μια άλλη φορά απαιτεί τη διόρθωση των καταστίχων του κτηματολογίου, διότι οι αρχές τόλμησαν να μεταφέρουν τους τίτλους του σε άλλο όνομα. «Ο διοικητής, αντί να με προστατεύσει, έστειλε τους ζαπτιέδες του στα κτήματά μου, εκφοβίζοντας τους ανθρώπους μου και απειλώντας τους με φυλάκιση», διαμαρτύρεται προς τον Χιβζή πασά, απειλώντας τον ότι θ' αναφέρει την υπόθεση στην πρεσβεία του⁹².

Τις κινήσεις του Άτκινσον τροφοδοτεί η ψυχρότητα των αγγλο-οθωμανικών διπλωματικών σχέσεων μετά το 1878, που χειροτέρεψαν με τον ερχομό του Γλάδσωνα, αρχηγού του φιλελεύθερου κόμματος, στη θέση του πρωθυπουργού της Αγγλίας. Εξάλλου ο υποπρόξενος της Ισπανίας⁹³, απευθυνόμενος στο μunteσαρίφη εξαιτίας της κλοπής ποσότητας οικοδομικής ξυλείας από την ιδιοκτησία του στα Λουτρά, απαιτεί⁹⁴:

«Εφόσον οι ενέργειές μου προς τα μέλη του zetaet⁹⁵ των Λουτρών δεν είχαν αποτέλεσμα, παρακαλείσθε όπως ευαρεστούμενοι διατάξετε, σύμφωνα με τη διαταγή που έχει πρόσφατα δημοσιευτεί, να υποχρεώσετε τους κατοίκους των Λουτρών να με αποζημιώσουν με δικά τους έξοδα για τη ζημιά που υπέστην».

Σε πολλές περιπτώσεις οι Δυνάμεις μεσολαβούν για ν' ασκήσουν πίεση στις αρχές εξαιτίας των αδικιών που γίνονται και που πλήττουν τα συμφέροντά τους. Το διπλωματικό σώμα συνέρχεται για ν' απευθυνθεί σύσσωμο στην τοπική διοίκηση.

Έτσι, το 1902 οι υποπρόξενοι των κρατών:

Αυστροουγγαρίας	N. Μπαρζίλι
Αμερικής	M. Φωτίου
Ισπανίας	A. Π. Βασιλείου
Σουηδίας-Νορβηγίας	Δ. Βλάχος
Ιταλίας	A. Φιδέλης-Νέζης
Περσίας	Γ. Καψιμάλης
Βελγίου	Γ. Βλάχος
Ολλανδίας	N. Μπαρζίλι
Ελλάδας	N. Σουϊδας
Γαλλίας	A. Σημαντήρης

υπογράφουν ένα έγγραφο για να διαμαρτυρηθούν για τη μόνιμη άρνηση του Προέδρου του Αυτοκρατορικού Μικτού Εμποροδικείου να δεχτεί την παρουσία των εντεταλμένων εκπροσώπων των Δυνάμεων⁹⁶.

Οι απαιτήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων συνοδεύονταν συνήθως από κατασταλτικά μέτρα με σκοπό να αναγκάσουν την κεντρική εξουσία να ενδώσει στα αιτήματά τους. Γι' αυτούς τους λόγους το λιμάνι, το τελωνείο και το τηλεγραφείο της Μυτιλήνης καταλήφθηκαν το 1901 και το 1905 από το Γαλλικό και Διεθνή Στόλο.

Το 1901, για να ασκήσουν πίεση με αφορμή την υπόθεση της αποβάθρας της Κωνσταντινούπολης⁹⁷, πέντε γαλλικά πολεμικά πλοία εκ των οποίων μία τορπιλάκατος, έφτασαν μπροστά στο λιμάνι της πόλης και χίλιοι οπλισμένοι ναύτες κατέλαβαν διάφορα δημόσια κτίρια. Με την παρέμβαση του γαλλικού στόλου στη Μυτιλήνη, τα συμφέροντα της Γαλλίας και η επίδρασή της στην Ανατολή παγιώθηκαν. Αποκαλυπτική για το ύψος της η προειδοποίηση του Διοικητή της Διεθνούς Μοίρας του στόλου I. Σ. Ρίπερ

(I. S. Ripper), απευθυνόμενη στο μοντεσαρίφη Αλή Χαλίμπ, το 1905⁹⁸ αναφέρει:

«Οι Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης, επειδή δεν έχουν λάβει ικανοποίηση στα αιτήματά τους, τα αναφερόμενα στο τελεσίγραφο, που επεδόθη από τις πρεσβείες τους την 25/12 του περασμένου Οκτωβρίου, το σχετικό με τις μεταρρυθμίσεις στα βιλαέτια της Θεσσαλονίκης, του Μοναστηρίου και του Κοσσόβου, δηλώνουν ότι βρίσκονται στη δυσάρεστη θέση να καταλάβουν το τελωνείο της Μυτιλήνης και να κατάρσχουν τα τελωνειακά τέλη. [...]

Η Εξοχότης σας προειδοποιείται πως κάθε προσπάθεια αντίστασης και κάθε μορφή βίας εναντίον των αποβιβασθέντων στρατευμάτων ή εναντίον των μονάδων του Διεθνούς Στόλου, θ' αναχαιτισθούν αυτόχημα με στρατιωτικά μέσα...»

Στις 20 Δεκεμβρίου 1905 η Υψηλή Πύλη δέχεται τα αιτήματα των Δυνάμεων. Έτσι, τα μέτρα εναντίον της Λέσβου και της Λήμνου άρθηκαν και ο στόλος εγκατέλειψε το λιμάνι, έχοντας επιτύχει πολύ περισσότερα από την εμβέλεια των ίδιων των μέτρων, όπως θα δούμε παρακάτω.

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών της τουρκικής κατοχής στη Λέσβο, οι υποπρόξενοι της Γαλλίας και της Αγγλίας υποστηρίζουν ανεπιφύλακτα τον ελληνικό πληθυσμό εναντίον των προκλήσεων των στρατιωτών και χωροφυλάκων. Αντιτάσσονται στις κατηγορίες των τουρκικών αρχών για τις λαϊκές κινητοποιήσεις, επιβεβαιώνοντας την πίστη των υπηκόων προς το σουλτάνο. Η κινητοποίηση των Δυνάμεων παρακωλύει την εκ νέου επιβολή του στρατιωτικού νόμου το 1909. Δύο αποσπάσματα της γαλλικής αναφοράς της 6 Ιουλίου 1909 δείχνουν πόσο ευάλωτες είναι οι τουρκικές αρχές στις πιέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια, η ζυγαριά κλείνει τώρα με αποφασιστικό τρόπο υπέρ των ισχυρών της Ευρώπης⁹⁹.

«Η επίσκεψη στο νησί του κ. Λόθερ (Lauther), πρεσβευτή της Μ. Βρετανίας στην Κωνσταντινούπολη, στις 30 Ιουνίου, την οποία οι Τούρκοι έκριναν ιδιαίτερα σημαντική, επανέφερε την ηρεμία στα πνεύματα. Οι Τούρκοι άλλαξαν άρδην συμπεριφορά προς τους χριστιανούς...»

» Έτσι γίνεται φανερός ο αντίκτυπος της αποβίβασης του ναυάρχου Καγιάρ (Caillard) και του Διεθνούς Στόλου στη Λέσβο το 1905, γεγονός που δεν έχει ακόμη ξεχαστεί από την τουρκική διοίκηση.

Πρέπει να ομολογήσουμε πως η παρουσία ενός πολεμικού μας πλοίου στα ύδατα της Μυτιλήνης, κυρίως για τις παρούσες συνθήκες, θα είχε σωτήριο αποτέλεσμα τόσο για τη κυβέρνηση όσο και για τους κυβερνώμενους».

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι στο γύρισμα του αιώνα το διπλωματικό σώμα κάνει ό,τι είναι δυνατόν για να ελέγχει και να ασκεί πίεση στην τοπική κυβέρνηση, στιγματίζοντας κάθε αυθαίρετη ενέργεια, απειλή ή καταστολή και εκφράζοντας την υποστηρίξιή του στους κατοίκους. Στις 9 Νοεμβρίου 1912, παρουσία του ελληνικού πολεμικού στόλου στο λιμάνι της Μυτιλήνης, οι πρόξενοι αρνούνται την πρόταση του Τούρκου διοικητή να καταφύγουν και αυτοί στο εσωτερικό του νησιού. Αντίθετα, παραδίδονται στους Έλληνες αξιωματικούς¹⁰⁰.

3.6. Το ζήτημα της υπηκοότητας και η θέση του ελληνικού υποπροξενείου

Η άποψη του ελληνικού υποπροξενείου διαφέρει από τη στάση των άλλων προξενείων. Με την εγκατάστασή του, ο υποπρόξενος αναλαμβάνει το ρόλο του υποστηρικτή των χριστιανών ραγιάδων¹⁰¹. Αυτό έχει ως συνέπεια να αντικατασταθεί επα-

νειλημμένα¹⁰² και άλλοτε να διακοπούν οι σχέσεις του ελληνικού προξενείου με την τουρκική κυβέρνηση ή να υποπέσει σε δυσμένεια μαζί με άλλους υποπρόξενους.

Όπως είναι φυσικό, η στάση του υποπρόξενου καθορίζεται από την εξέλιξη των ελληνο-τουρκικών σχέσεων. Κάθε φορά που η κατάσταση μεταξύ των δύο χωρών χειροτερεύει, όπως κατά τη διάρκεια των εξεγέρσεων της Κρήτης και κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο, τα αντίποινα στη Λέσβο (διωγμοί του πληθυσμού, εχθρότητα και κατασταλτικά μέτρα) γίνονται αμέσως αντιληπτά. Ειδικά τα τελευταία χρόνια πριν την ένωση, όταν η στρατιωτική παρουσία αυξάνεται. «Μετά την άφιξη του τελευταίου Τούρκου κληρωτού, η συμπεριφορά των στρατιωτών γίνθηκε όλο και πιο προκλητική. Πολλοί ειρηνικοί άνθρωποι, γεροντάκια και ανήλικοι κακοποιήθηκαν απ' αυτούς χωρίς κανένα λόγο», αναφέρει ο Γάλλος υποπρόξενος¹⁰³ το 1909.

Δύο θέματα προσελκύουν την προσοχή του Έλληνα υποπρόξενου: το πρόβλημα της υπηκοότητας και η υποστήριξη της ελληνικής υπόθεσης. Κινητήριοι μοχλός της πολιτικής του υποπρόξενείου είναι «ο νέος εθνισμός», έτσι όπως αναπτύσσεται μετά το 1880 στο βαλκανικό χώρο και ειδικά στην Ελλάδα. Η δημιουργία ενός «μεγάλου νεοελληνικού κράτους» με κέντρο το Αιγαίο και τους χώρους γύρω από αυτό, των οποίων ο αλματώδης εξελληνισμός από τη μια και η ύπαρξη πυρήνων αστικής ανάπτυξης από την άλλη, δημιουργημένων σε μεγάλο βαθμό από το υπόδουλο ελληνικό στοιχείο, αποτελούν τη βάση της Μεγάλης Ιδέας.

Το πρωταρχικό καθήκον του υποπρόξενου είναι να εγγυάται και να υπερασπίζεται τα δικαιώματα και τα προνόμια των Ελλήνων υπηκόων που διαμένουν στη Λέσβο. Οι περισσότεροι απ' αυτούς είναι ντόπιοι που παλινόστησαν στην Ελλάδα, πριν από το 1858 ή έζησαν στην Ελλάδα περισσότερο από τρία χρόνια (χρόνος απαραίτητος για ν' αποκτήσουν την υπηκοότητα). Συχνά ανήκαν σε οικογένειες που έφυγαν στις Κυκλάδες κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης.

Σύμφωνα με την ιδιότητα του ξένου υπηκόου, είτε αυτή είχε αποκτηθεί με νόμιμο είτε με παράνομο τρόπο, είναι απαλλαγμένοι από φόρους και μπορούν να επιδίδονται στο εμπόριο και σε άλλες οικονομικές δραστηριότητες χωρίς προσκόμματα. Ανάμεσά τους εμφανίζονται πολλές μεγάλες αστικές οικογένειες της Μυτιλήνης που επηρέασαν την πολιτική και κοινωνική ζωή της Χριστιανικής Κοινότητας. Αναφερόμαστε, για παράδειγμα, στους: Βασ. Κούμπα, μεγαλέμπορο, Ζαφ. Βουρνάζο, μεγαλέμπορο και ευεργέτη του νησιού, Γρ. Μάνδρα, γαιοκτήμονα, Ζαφ. Αλατζά, έμπορο, Ι. Μουζάλα, έμπορο και βιομήχανο, Δημ. Κατσάνη, έμπορο, και Χρ. Αθηνασιάδη, βιομήχανο.

Ανάμεσα στο 1870 και το 1910 η τουρκική κυβέρνηση δεν έπαιξε να βρρίσκει προσχήματα για να παρακωλύει τη δραστηριότητά τους.

Τα έγγραφα του ελληνικού προξενείου της Μυτιλήνης αποκαλύπτουν ότι με τη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων το 1870 πολλοί Έλληνες υπήκοοι υποχρεώθηκαν να δεχτούν την οθωμανική υπηκοότητα. Το 1873 οι Έλληνες υπήκοοι αντιδρούν για τις διώξεις που υπέστησαν από τις τοπικές αρχές. Πείστηκαν διά της βίας ν' αλλάξουν υπηκοότητα και ορισμένοι φυλακίστηκαν χωρίς λόγο¹⁰⁴. Την ίδια χρονιά ο Τζαβήτ πασάς αρνείται να αναγνωρίσει την υπηκοότητα του Δ. Κατσάνη, εμπόρου και πολίτη Ερμουπόλεως, και συλλαμβάνει παράνομα τον Ζ. Βουρνάζο, έντιμο έμπορο και πλούχοντα, Έλληνα υπήκοο. Στο τέλος ο Τζαβήτ πασάς αντικαταστάθηκε μετά από πίεση των Δυνάμεων.

Η ίδια κατάσταση εμφανίστηκε και το 1884, υπό την αυθαίρετη διοίκηση του Κεμάλ μπέη, που λογόκρινε την πολιτική δραστηριότητα (συμμετοχή σε διαδήλωση

για τοπικά θέματα) τριών Ελλήνων υπηκόων: του Θ. Μαρίνου, του Ζ. Βουρνάζου και του Χ. Αθανασιάδη. Στην αναφορά του στο διοικητή, το ελληνικό προξενείο υποστήριξε το δικαίωμά τους να συμμετάσχουν στις διαδηλώσεις, εφόσον, παρά την ιδιότητά τους, πιέζονταν από τις τουρκικές αρχές να πληρώσουν τη στρατιωτική εισφορά¹⁰⁵.

Το ίδιο συμβαίνει και μετά την ήττα του 1897, όταν Έλληνες υπήκοοι εγκατεστημένοι στην Τουρκία πιέζονταν να πληρώσουν όλες τις κατηγορίες φόρων, εκτός από το στρατιωτικό.

Το 1901 η Δημαρχία προσπαθεί να καθιερώσει το φόρο προκυμαίας για να πλήξει το εμπόριο εισαγωγής που βρίσκεται στα χέρια των Ελλήνων εμπόρων¹⁰⁶.

Ομοίως το 1908 η εισφορά του φόρου επιτηδεύματος (temetu) επιβλήθηκε και στους Έλληνες υπηκόους. Τα μέτρα για την είσπραξή του ήταν άμεσα. Έβαλαν φρουρούς στις πόρτες των καταστημάτων για να εμποδίσουν τις δοσοληψίες, γεγονός που προκάλεσε τη διαμαρτυρία του υποπρόξενου. Στο γράμμα του, στις 10 Μαρτίου του 1908, ο Έλληνας υποπρόξενος ζητάει την άδεια να οργανώσει κρυφά συγκέντρωση διαμαρτυρίας, χωρίς να εκθέσει το προξενείο¹⁰⁷.

Μεταξύ των πολλών εμπόρων που οφείλουν να πληρώσουν φόρο για το επάγγελμά τους συναντάμε και Έλληνες υπηκόους, κατόχους εταιρειών και μεγάλων καταστημάτων που θα έπρεπε να απαλλάσσονται απ' αυτή την εισφορά, όπως η τράπεζα των αδελφών Χατζηχριστόφα, το εργοστάσιο του Καραμιτζόπουλου, η εταιρεία του Στ. Γεωργιάδη, οι αδελφοί Μωραϊτή, οι αδελφοί Κατσάνη, οι πράκτορες των αμυπολικών εταιρειών κλπ.

Η οικονομική ευρωστία των Ελλήνων υπηκόων, που χαίρουν προνομαχίας φορολογικής μεταχείρισης, και οι διασυνδέσεις τους με τους χριστιανούς Οθωμανούς υπηκόους αντιμετωπίζονται με καχυποψία από τις τουρκικές αρχές. Μεγάλο μέρος των εμπορικών και βιομηχανικών κερδών που πραγματοποιούνται στη Λέσβο διαφεύγουν από το Κρατικό Θησαυροφυλάκιο. Το γεγονός αυτό, απότοκος των οικονομικών παραχωρήσεων της Τουρκίας προς τις Δυνάμεις, αποτελεί πηγή δυσαρέσκειας και αφορομή προστριβών με τις τουρκικές αρχές.

Ο κατάλογος του ελληνικού προξενείου, το 1910¹⁰⁸ μας δίνει μια ιδέα για τον αριθμό των εμπόρων αλλά και τη σημασία των οικονομικών δραστηριοτήτων που ανήκουν στην ελληνική δικαιοδοσία. Εκτός από τους απλούς εργάτες και τους μικροεμπόρους είναι και μεγαλέμποροι, τέσσερις βιομήχανοι, εννιά γαιοκτήμονες και δύο τραπεζίτες.

Τους παρουσιάζουμε με βάση την ιδιότητά τους:

Κατάλογος 1			
<i>Ελληνικό Υποπροξενείο Λέσβου 1910</i>			
όνομα	ηλικία	επάγγελμα	κάτοικος
Αλατζάς Δημήτριος	48	Γαιοκτήμονας	Ερμούπολη
Αλατζάς Πάνος	52	Γαιοκτήμονας	—"
Βαμβούρης Π. Γρηγ.	34	Εισοδηματίας	Αθήνα
Βρανάς Σπ. Παν.	49	Γαιοκτήμονας	Ερμούπολη
Γεωργιάδης Ν.	32	Βιομήχανος	Κύμη Καρύστου
Γεωργιάδης Ιωάν. Σταμ.	33	Βιομήχανος	—"
Ζερμπίνης Π. Εμ.	23	Έμπορος	Θήβα
Ζερμπίνης Π. Γεώργ.	57	—"	—"

Χατζή Ηλίας Κ.	32	—"	Αθήνα
Κατσάνης Δ. Φωκ.	29	—"	Ερμούπολη
Κατσάνης Δ. Δημ.	34	Έμπορος	—"
Κατσάνης Αντ.	35	—"	—"
Κουρουβακάλης Ν. Αρ.	45	—"	Σύρος
Καραμτζόπουλος Μ.	61	—"	—"
Κατσάνης Δ. Βασ.	37	—"	Ερμούπολη
Μωραΐτης Μαρίνος	56	—"	Τρίπολη
Μωραΐτης Θεοδ.	57	—"	—"
Μωραΐτης Ευστρ.	29	—"	—"
Μωραΐτης Θ. Ιωάν.	25	—"	—"
Μωραΐτης Ζ. Δημ.	41	—"	Τήνος
Μπίνος Μιχ.	38	—"	—"
Μπίνος Αθαν.	33	—"	—"
Μπίνος Αριστοτέλης	30	—"	—"
Πιτσιλαδής Ν. Δημ.	34	—"	Σύρος
Πιτσιλαδής Ν. Κωστ.	29	—"	—"
Πιτσιλαδής Ν. Ηρακλ.	31	Έμπορος	Σύρος
Παπαδόπουλος Τερεπ.	53	—"	Ιθάκη
Σκαμπαβιάς Θεοδ.	30	—"	Ερμούπολη
Τουλιάτος Σ. Ασημ.	52	—"	Άσος
Τουλιάτος Σ. Βασ.	53	—"	—"
Φωτίου Α. Μιλτιάδης	60	—"	Αθήνα
Χατζή Χριστόφας Κ.	65	—"	Ερμούπολη
Χατζή Χριστόφας Φ.	66	—"	—"
Χατζή Χριστόφας Απ.	58	Τραπεζικός	—"
Χατζή Χριστόφας Π.	71	Έμπορος	—"
Χατζή Χριστόφας Π. Απ.	32	—"	—"
Χατζή Χριστόφας Π. Κωστ.	27	—"	—"
Χατζή Χριστόφας Π. Ζαν.	26	—"	—"

Η συνταγματική μεταρρύθμιση του 1908 και οι ελευθερίες που έδινε στους υπηκόους δημιούργησαν ευνοϊκό κλίμα για να εκδηλωθούν υπέρ της ελληνικής υπόθεσης. Το προξενείο, εμψυχωμένο από αυθόρμητες και οργανωμένες κινήσεις που αποκαλύπταν τον πόθο των Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων για την ενίσχυση του απελευθερωτικού αγώνα, διοργανώνει με προσοχή την υλική βοήθεια του λαού της νήσου προς την αγωνιζόμενη Ελλάδα¹⁰⁹.

Οι προξενικές αναφορές υπογραμμίζουν επίσης τη μεσολάβηση του ελληνικού προξενείου όσον αφορά την υπεράσπιση των δικαιοδοσιών του Πατριαρχείου και ιδιαίτερα την κατοχύρωση του δικαιώματος της εκκλησιαστικής αρχής να αλληλογραφεί με την Πύλη στην ελληνική γλώσσα. Το προνόμιο αυτό καταπατήθηκε τα τελευταία χρόνια πριν το 1912 και το προξενείο με επανειλημμένα διαβήματα επιδίωξε την επαναφορά του. Τις παραμονές της απελευθέρωσης ο Γάλλος υποπρόξενος, στην ανάλυσή του για τις σχέσεις Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων και υποπροξενείου, υπογραμμίζει εύγλωττα¹¹⁰: «Οι Μυτιληνιοί μοιάζουν σαν χαμένοι. Θα δράσουν σύμφωνα με τις οδηγίες του εκπροσώπου της ελληνικής κυβέρνησης».

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η πολιτική του υποπροξενείου υπήρξε σπουδαία προστασία για τους χριστιανούς ραγιάδες. Με αφορμή την άδικη συμπεριφορά των αρχών σε βάρος του ελληνικού πληθυσμού και βασιζόμενο στην προθυμία του προξενικού σώματος, κατάφερε να ασκήσει πίεση στην τουρκική κυβέρνη-

ση και να δημιουργήσει ένα ευνοϊκό κλίμα όχι μόνο για όσους υπάγονταν στην δικαιοδοσία του αλλά και για το χριστιανικό πληθυσμό του νησιού.

Έτσι, μέσα σ' αυτή την περιοριζόμενη διοικητική και δημοσιονομική ατμόσφαιρα αναπτύσσεται η οικονομία του νησιού, που βασικές πλευρές της θα διερευνηθούν στο επόμενο κεφάλαιο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Από διαφορετικές πηγές συνάγουμε τις μετακινήσεις της έδρας της Τουρκικής Νομαρχίας: 1854: Ρόδος (Προξενική έκθεση Roboly, FO, 78/1534). 1863: Λέσβος (Α. Πάππης, *ό.π.*, και ΙΑΥΕ, 1867, 39, 12, αρ. 6166). Στο ενδιάμεσο διάστημα η έδρα επανέρχεται στη Ρόδο. 1911: Λέσβος (Ζ. Καμπούρης, *ό.π.*).
2. Τίτλος του αρχιναύαρχου του οθωμανικού στόλου. Βλ. *Εγκυκλοπαίδεια του Ισλάμ*, λήμμα «Karudan Pacha», τόμ. 4, σ. 594.
3. Βλ. Σφυροερας Β., *Οι Έλληνες επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1976, σσ. 48-50. Μνεία κάνει και ο Λέσβιος ιστορικός Γ. Δήμου-Παροδίτης πως τόσο η Λέσβος όσο και άλλα νησιά ήταν κατά το 1700 τιμάριο του Καπουδάν-πασά. Κατά το 1779, και επί Μουσταφά Β', το νησί νοικιάζεται ως «Μαλικανές» (σύστημα ισόβιας ενοικίασης των φόρων, σιμ. δική μου) και δίδεται από την Πύλη σε ισχυρό μουσουλμάνο που εγκαθίσταται στη Λέσβο ως διοικητής και ενοικιαστής των προσόδων της. Βλ. Δήμου-Παροδίτης Φ., *Ιστορία της τουρκοκρατούμενης Λέσβου*, Μυτιλήνη 1931, σσ. 29-32, όπου και κεφάλαιο για τα «Δημοσιονομικά».
4. Βλ. Mantran R., *Histoire de l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1989, σσ. 483-487, και Shaw S.J. και Shaw E.K., *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, τόμ. II, Καίμπριτζ 1977, σ. 178.
5. Για τη διοικητική διαίρεση πριν από το 1839 και τις εξουσίες του Ναζίρη, που αγοράζει για δύο συνήθως έτη το όφελος των προσόδων του νησιού, μνεία κάνει ο Στ. Αναγνώστου, *Η Λεσβιάς Ωδή*, Σμύρνη 1850, νέα έκδοση Αθήνα 1972, σ. 85.
6. Βλ. Καμπούρης Ζ., *Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στη Λέσβο*, ανάτυπο από τα *Λεσβιακά*, Αθήνα 1985, σσ. 103-187.
7. Βλ. εφημερίδα *Σάβιπξ*, 3 Απριλίου 1910.
8. Απ' το kada, που δείχνει όχι μόνο την απόφαση του καδή, αλλά και το μέρος στο οποίο επεκτείνεται η διοικητική του αρμοδιότητα. Παραπέμπω, *Εγκυκλ. Ισλάμ*, λήμμα «Kaza», τόμ. 4, σ. 381.
9. V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Παρίσι 1892, τομ. I, σσ. 449-479.
10. FO, 78/1534.
11. Διοικητής του νησιού, βοηθός του Μεγάλου Βεζύρη.
12. Δικαστής, εκπρόσωπος των αρχών, επιφορτισμένος με τη δικαστική εξουσία. Θεωρητικά ο αρχηγός της κοινότητας, ο χαλίφης, ο εκπρόσωπος όλων των εξουσιών. Βλ. *Εγκυκλ. Ισλάμ*, τόμ. 4, σ. 390.
13. Θρησκευτικός αρχηγός, μουσουλμάνος, που έχει δικαίωμα να εκδίδει δικαστική απόφαση (fetva = φετβάς).
14. Πρέπει να επισημάνουμε την ανισότητα αυτής της αναλογίας, δεδομένου ότι μόνο το 1/8 του πληθυσμού ήταν μουσουλμάνοι.
15. Γ. Αρχοντόπουλος, *Λέσβος ή Μυτιλήνη. Συνοπτική ιστορία πασών των πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών*, Μυτιλήνη 1894, σσ. 30-31.
16. Βλ. Αργύρης Π., *Η επανάσταση των Φανλοβίων*, ανάτυπο από τα *Ιστορικά*, τ. 16, Ιούνιος 1992, σ. 52.
17. Για την περίοδο του Τανζιμάτ βλ. τα έργα: Mantran R., *ό.π.*, σσ. 459-522· Shaw S.J. και Swaw E. K., *ό.π.*, τόμ. II, σσ. 55-171· Davison R.F., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Νέα Υόρκη 1973· Baqué-Grammont J. -L. και Dumont P., *Economie et sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle)*, Παρίσι 1983.
18. Σύμφωνα με τα αρχεία του κοινοτικού συμβουλίου, η πρώτη εκλογή που καταχωρήθηκε είναι του 1841 και τα εκλεγμένα μέλη ήταν: Π. Κούμπας, Μ. Παπάζογλου, Σ. Φωτηνός, Απ. Α. Πασιούρας, Χαρ. Χ' Έυστρατίου, Μιχ. Χ' Αλατζάς, Δημ. Φωτίου, Γρηγ. Δημητρίου, Απ. Π. Πατσαούρας, Βασ. Ιωάννου, Ζαν. Χ' Γιαννάκης και Νικ. Σημαντήρης.

19. Α. Πάπτης, *ό.π.*, σ. 157. Όπου και περιγραφή του παλαιού τρόπου εκλογής των προεστών.
20. Αρχείο Δικαιοπραξιών του Συμβουλίου της Χριστιανικής Κοινότητας, τόμος Ι, χωρίς αρίθμηση.
21. Τα ονόματα αντιγράφηκαν όπως είχαν αποδοθεί από τους διάφορους γραμματείς του κοινοτικού συμβουλίου. Έτσι, υπάρχουν δυσκολίες αναγνώρισης, κυρίως στην περίπτωση των ονομάτων που γράφονταν με δύο διαφορετικούς τρόπους όπως π.χ. Α.Π. Καβάς και Α.Π. Καμπάς, η Πασιούρας - Πατζαούρας. Βλ. Παράρτημα, σσ.
22. Ακολούθησαμε τη σειρά με την οποία παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά, στην αρχή του χρόνου. Για να έχουμε μια ιδέα όλων των ονομάτων που υπήρξαν μέλη (μόνιμα ή αναπληρωματικά) του Συμβουλίου, παραπέμπουμε στη λίστα των μελών του κοινοτικού συμβουλίου 1840-1912 στο Παράρτημα, Δημογέροντες της πόλης Μυτιλήνης, σ. 370-371.
23. Τιμάριο (timar): γη της οποίας τα έσοδα παραχωρούνται σε έναν τιμαριώτη στρατιωτικό ή πολιτικό διοικητή ως αντάλλαγμα για τις στρατιωτικές του υπηρεσίες. Βλ. το θεμελιώδες έργο της Moutafciena V., *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, Αθήνα 1990, σσ. 17-19.
24. Shaw S.L. και Shaw E. K., *ό.π.*, 1977, τόμ. ΙΙ, σσ. 55-123, 176-178, 216-238· Mantran R., *Histoire de l'Empire Ottoman*, σσ. 473-478, 483-489· Καραβοκύρης Μ., *Κλεις της Οθωμανικής Νομοθεσίας*, Κωνσταντινούπολη 1882, σσ. 3-8.
25. FO, 78/1534.
26. ΙΑΥΕ, 1867, 49/2.
27. Το Υψηλό Φιρμάνι λέει κατά λέξη: «Πάσαι αι πνευματικά προνομία και ατέλεια αι υπό των ενδόξων προγόνων Μου και μετ' αυτούς χορηγηθείσαι εις απάσας τας χριστιανικάς ή άλλας μη μουσουλμανικάς κοινότητας ενοικούσας εν τω Κράτει Μου, υπό την προστατίδα Αιγίδα Μου, αναγνωρίζονται και διατηρούνται εν ισχύ».
28. Με τον όρο αυδοσία οι μοναστηριακών γαιών στη Λέσβο εννοούμε το χρηματικό ποσό που εισπραττόταν εκ των προτέρων κατ' αποκοπή, σε χρήματα ή είδος, αφήνοντας στο ιερό ίδρυμα την πρόσοδο της συγκομιδής.
29. «Εις Αυλώνα μέχρι σήμερον όχι μόνον δεν ανηρτήθη κώδων, αλλά είναι αυστηρώς απαγορευμένον να μεταφέρονται οι νεκροί διά των δημοσίων οδών, ουδέ να προηγείται αυτών ο Τύμος Σταυρός», βλ. ΙΑΥΕ, 1867, 49/2.
30. Το προνομιακό αυτό ζήτημα προέκυψε όταν οι καδήδες άρχισαν να προβάλλουν δυσκολίες και προσοκίματα στην εκτέλεση αποφάσεων του μητροπολιτικού δικαστηρίου ή και να παρεμβαίνουν παράνομα εκδικάζοντας υποθέσεις περί διαθηκών και προικιών που ήταν στην αποκλειστική αρμοδιότητα του εκκλησιαστικού χριστιανορθόδοξου δικαστηρίου. Βλ. AMAE, CP, τόμ. 10, 1890-95, 26 Νοεμβρίου 1890.
31. Είναι το σύστημα ενοικίασης των φόρων ισοβίως. Ο Μαλικανές λουπόν επέχει έννοια ιδιοκτησιακού δικαιώματος. Βλ. Σπ. Αοδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, η' και ιθ' αι.*, Αθήνα 1988, σ. 160, και Νεοκλής Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οθωμανικό κράτος από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραίτη (1785)*, Αθήνα 1993, σ. 41.
32. Βλ. Υπόμνημα της ΑΥ του επί των εξωτερικών υπουργού της Υψηλής Πύλης προς τους εν Κωνσταντινουπόλει αντιπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων περί της εφαρμογής του Χατ-ι-Χουμαγιούν (1867).
33. Κατά τον Υποπρόξενο, αυτό το δικαίωμα θα μπορούσε να προσελκύσει σημαντικά ξένα κεφάλαια για την ανάπτυξη της γεωργίας. Έτσι θα αντιμετωπιζόταν η οικονομική κρίση από το 1867 μέχρι το 1871, που προκάλεσε πτώση της γεωργικής παραγωγής, υποτίμηση της αξίας των ακινήτων και ερρήμωση των κτημάτων εξαιτίας της αδυναμίας των κατοίκων να πληρώσουν μεγάλους φόρους.
34. Βλ. Gürsel S., *ό.π.*, 1987, σσ. 20-22, και Shaw S., «Les Reformes fiscales ottomanes au 19e siècle» στο *Journal International des Etudes du Moyen-Orient*, 1975, σσ. 421-459.
35. Φοροεισπράκτορας.
36. Δικαιοπραξία αρ. 3778 του ΚΣΧΚ.
37. Δικαιοπραξία αρ. 2978 του ΚΣΧΚ.
38. Βλ. Πάπτης Α., *ό.π.*, σσ. 170-172.
39. 1 cwt = 44 οκάδες = 56,32 χιλιόγραμμα.
40. Βλ. FO, 78/1534.
41. Βλ. *Γενική Διοίκηση Νήσων Αιγαίου, Διάφορα Μελέτα περί των Νήσων. Α'. Λέσβος*, 1913, κατάλογος φόρων για το φορολογικό έτος 1911.
42. Alexander J. Ch., *Contribution à l'histoire de la Grèce Post-byzantine, les Kanunnames Ottomans sur*

- les territoires Grecs, circa 1500 - circa 1600*, Αθήνα 1985, και Παπουτσιάνης Τ., «Φορολογικά και Διοικητικά Νομοθετήματα του 16ου αιώνα για τη Λέσβο», *Λεσβιακά*, 1989, τόμ. ΙΒ, σσ. 235-253.
43. 1 γρόσι = 40 παραδες = 120 ακρε.
 44. Βλ. *ό.π.* (41).
 45. Βλ. *ό.π.*, (19).
 46. Στη Λέσβο όλες οι ακίνητες περιουσίες οι καταχωρημένες στις δικαιοπραξίες του ΚΣΧΚ καταγράφονται στο κτηματολόγιο μετά το 1878.
 47. Βλ. ΑΜΑΕ, CP, τόμ. 8, 8 Μαρτίου 1881.
 48. Καϊμές = χαρτονόμισμα με τη μορφή ομολόγου που εκδόθηκε το 1841 με 8% επιτόκιο και με σκοπό να χρησιμεύσει ως εσωτερικό δάνειο για την αύξηση των κρατικών προόδων.
 49. Βλ. Αργύρης Π., *ό.π.*, σ. 54.
 50. Βλ. Pamuk S., «Commodity production for world markets and relations of production in Ottoman agriculture (1840-1913)» στο *The Ottoman Empire and the World Economy*, Παρίσι 1987, σσ. 178-202.
 51. Βλ. *ό.π.* (10).
 52. Βλ. *ό.π.* (19), σ. 171.
 53. ΑΜΑΕ, CP, 1841-1855, 16 Νοεμβρίου 1850. Στη γαλλική προξενική αλληλογραφία της Λέσβου βρίσκουμε καταχωρισμένο πως το 1850 καταργήθηκε το χαράτσι και αντικαταστάθηκε από άλλη φορολογία, «για τη στρατιωτική θητεία».
 54. Βλ. Δικαιοπραξία Αρ. 2497 του ΚΣΧΚ.
 55. Βλ. εφημερίδες *Σκορπιός*, 4 Δεκεμβρίου 1909, και *Σάλπιγξ*, 2 Φεβρουαρίου 1912.
 56. Βλ. *Σάλπιγξ*, ομοίως.
 57. Βλ. ΙΑΥΕ, 39, 12, αρ. 6166, «Η Μυτιλήνη πριν και μετά την καταστροφή του 1867».
 58. Βλ. παραπάνω (19), σ. 172.
 59. Επί συνόλου εσόδων 5.370.000 γροσίων, βλ. παραπάνω (25).
 60. Βλ. ΙΑΥΕ, 1884, 5, 1, Αρ. 319 και 490.
 61. Βλ. ΙΑΥΕ, 1908, 10 Μαρτίου 1908, Αρ. 202.
 62. Βλ. παραπάνω (41).
 63. Βλ. Gursel S., *ό.π.*, σ. 22.
 64. Βλ. ΙΑΥΕ, 1867, 39, 12, αρ. 6166 «Η Μυτιλήνη πριν και μετά την καταστροφή της 17 Μαρτίου 1867».
 65. Βλ. ΑΜΑΕ, CCC, τόμ. 57, «Asie Mineure-Archipel», 9 Σεπτεμβρίου 1899.
 66. *Σάλπιγξ*, 10 Ιουνίου 1910.
 67. Βλ. παραπάνω (41).
 68. Καμπούρης Ζ., «Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στη Λέσβο (1908-19)», *Λεσβιακά*, τομ. Δ', Μυτιλήνη 1962, σ. 155.
 69. Βλ. *ό.π.* (19), σ. 171.
 70. *Γενική Διοίκηση νήσων Αιγαίου, Διάφορα μελέται περί νήσων, Α' Λέσβος*, 1913.
 71. FO, 78/1534.
 72. Βλ. V. Cuinet, *ό.π.*, σ. 257.
 73. Βλ. *ό.π.*, σ. 365.
 74. Η προξενική αλληλογραφία μάς διαφωτίζει σ' αυτό το σημείο: «Η εισπραξη φόρων γίνεται με τρόπο πολύ καταπιεστικό. Οι φοροεισπράκτορες πουλούν σκευή κουζίνας, κατοικίδια ζώα και έπιπλα ακόμη για να εισπράξουν τα καθυστερούμενα». Από την αναφορά του Γάλλου υποπροξένου το 1897, ΑΜΑΕ, CCC, τόμ. 57, αρ. 39, 27 Ιουλίου 1898.
 75. Πολύ αργότερα, σε δύο περιπτώσεις, αντικαταστάθηκαν διοικητές του νησιού μετά από διαμαρτυρίες των κατοίκων. Πρόκειται για τους Τζαβήτ πασά (1873) και Κεμάλ μπέη (1884).
 76. Ο Ναμίλ Κεμάλ μπέης, ιδεολόγος του Τανζιμάτ και ηγέτης του κινήματος των Νεοτουρκων, παρά τη δράση του για τα πολιτικά δικαιώματα και την εγκαθίδρυση συνταγματικής τάξης στην Τουρκία, αντιμετώπισε ως μπουτσάρης Λέσβου με σκληρότητα και αυθαρεσία τις κινήσεις των χριστιανών υπηκόων και εναντιώθηκε στις αποφάσεις των εκπροσώπων τους. Η στάση του απέναντι στο ελληνικό στοιχείο στη Λέσβο είναι σε μικρογραφία έκφραση της νεοτουρκικής πολιτικής στο ζήτημα των εθνοτήτων μετά το 1908.
 77. Βλ. ΙΑΥΕ, 1884, 5/1, αρ. 327.
 78. Βλ. FO, 195/2090, Quarterly Report on the Administration and Economic State of Mytilene, 31 Μαρτίου 1900.
 79. Συμβάσεις που έχει υπογράψει η Οθωμανική Αυτοκρατορία με τις ξένες δυνάμεις, και που χρονο-

- λογούνται από το 15ο αι., παραχωρώντας τους κυριαρχικά δικαιώματα. Μετά το 1839 οι συμφωνίες αυτές ανανεώνονται. Βλ. το έργο του Pelissé G. du Rausas, *Le régime des capitulations dans l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1910, β' έκδοση.
80. Βλ. Gürsel S., *ό.π.*, σ. 150.
81. Βλ. ΙΑΥΕ, 1836, 35, 39, 11/12, αρ. 6424.
82. Βλ. FO, 78/532, αρ. 1, 25 Απριλίου 1843.
83. Βλ. ΙΑΥΕ, 1884, 5, 1, αρ. 319 και 490.
84. Βλ. ΑΜΑΕ, CCC (1843-61), 9 Ιουλίου 1845.
85. Βλ. ΑΜΑΕ, CCC (1843-61), 16 Δεκεμβρίου 1853.
86. Βλ. ΑΜΑΕ, CCC (1843-61), "Notions commerciales sur l'île de Métélin par Mr. Roboly".
87. Βλ. FO, 78/701, 2 Ιανουαρίου 1847.
88. Βλ. ΙΑΥΕ, 1867, 49/2, αρ. 6166.
89. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι μεταξύ 1884-1900 η εδαφική ανάπτυξη των ευρωπαϊκών δυνάμεων σε μη ευρωπαϊκό έδαφος παρουσιάζεται ως εξής:
- για την Αγγλία, αύξηση των εδαφών κατά 3.700.000 χλμ.² και 57.000.000 κατοίκους.
 - για τη Γαλλία, 3.600.000 χλμ.² και 36.500.000 κατοίκους.
 - για τη Γερμανία, 1.000.000 χλμ.² και 14.700.000 κατοίκους.
 - για το Βέλγιο, 900.000 χλμ.² και 30.000.000 κατοίκους.
 - για την Πορτογαλία, 800.000 χλμ.² και 9.000.000 κατοίκους.
90. Βλ. παραπάνω (60).
91. Βλ. ιδιωτικό αρχείο Α. Βασιλείου, αντίγραφα αλληλογραφίας του υποπροξένου της Ισπανίας, 31 Ιουλίου 1909, Αρ. 86.
92. Βλ. FO, 195/1807, 25 Νοεμβρίου 1893.
93. Γεννημένος το 1862 ο έμπορος και βιομήχανος Α. Βασιλείου κατέλαβε αυτό το αξίωμα στις 16 Ιουνίου 1898.
94. Βλ. ιδιωτικό αρχείο Α. Βασιλείου, γράμμα απευθυνόμενο στον Χιβξή πασά στις 30 Σεπτεμβρίου / 12 Οκτωβρίου 1899.
95. Θρησκευτική επιτροπή των Λουτρών.
96. Ιδιωτικό αρχείο Α. Βασιλείου, αντίγραφα επιστολών του υποπροξένου της Ισπανίας, 7 Αυγούστου 1902, Αρ. 32.
97. Η γαλλική διπλωματία οδήγησε με επιτυχία το «χτύπημα» κατά της Μυτιλήνης για να πιέσει την οθωμανική διοίκηση να αναγνωρίσει τις διεκδικήσεις της για τα ξένα σχολεία και την έκδοση βεβατίου για τον πατριάρχη Χαλδαίας. Στη Λέσβο η οθωμανική διοίκηση αντιτάχτηκε στο άνοιγμα ενός καθολικού σχολείου των frères. Βλ. Thobie J., *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire Ottoman (1845-1914)*, Παρίσι 1977, σ. 562.
98. Ιδιωτικό αρχείο Βασιλείου, αντίγραφα επιστολών του υποπροξένου της Ισπανίας, 26 Νοεμβρίου - 20 Δεκεμβρίου 1905.
99. Βλ. ΑΜΑΕ, NS, «Asie Mineure - Archipel», τόμ. 69, 1908-9, αρ. 91, 6 Ιουλίου 1909.
100. Βλ. ιδιωτικό αρχείο Βασιλείου, Αντίγραφα Επιστολών του Υποπροξένου της Ισπανίας, 9/22 Νοεμβρίου 1912.
101. Βλ. ΙΑΥΕ, 1867, 49, 2. Παρατηρήσεις επί της εφαρμογής του Χατ-ι-Χουμαγιούν το 1867.
102. Αντικατάσταση του υποπροξένου Ν. Παλαιολόγου το 1872. ΙΑΥΕ, 1873, 39, 12, Προξενείο Μυτιλήνης.
103. Βλ. ΑΜΑΕ, NS, «Asie Mineure-Archipel», τόμ. 69, Αρ. 91, 6 Ιουλίου 1909.
104. Βλ. ΙΑΥΕ, 1873, 49/2. Γράμμα Ελλήνων υπηκόων απευθυνόμενο στον Έλληνα υπουργό των Εξωτερικών Δελγιώρη, στις 4 Μαΐου 1873.
105. Βλ. ΙΑΥΕ, 1884, 5/4 Αναφορές, αρ. 318.
106. Βλ. ΙΑΥΕ, 1901, Α5, 2, οικονομικές εκθέσεις, 16 Ιουλίου 1901. Το ιστορικό της υπόθεσης έχει ως εξής: Το 1878 η Δημαρχία υποχρέωσε τους διοικητές των παραλίων ακινήτων να κατασκευάσουν προκυμαία. Ο δήμαρχος έπεισε τους εμπόρους να πληρώσουν κάποιο δασμό επί των εισαγομένων κυρίως προϊόντων για λιθόστρωση και καλλωπισμό. Όμως, μετά το τέλος των έργων, ο δασμός που εισπραττόταν μέχρι το 1882 ως προσωρινός έγινε μόνιμος. Οι έμποροι, 43 τον αριθμό, σε διαμαρτυρία τους προς την Υψηλή Πύλη ζήτησαν την άρση της βαριάς φορολογίας που επιβάρυνε το κόστος των εισαγομένων προϊόντων, δηλώνοντας ότι οι αγορές της Μ. Ασίας, που από το λιμάνι της Μυτιλήνης προμηθεύονταν τα αποικιακά και βιομηχανικά τους προϊόντα, είχαν ήδη αρχίσει να απευθύνονται αλλού. (ΙΑΥΕ, 1901, Α5, 2, Αρ. 296, 24 Σεπτεμβρίου 1893). Αναφέρεται ακόμα

ότι, ενώ ο βόρειος λιμένας χαίρει ασυδοσίας, στο νότιο λιμάνι ο φόρος εισαγωγής είναι εξαιρετικά υψηλός σε σχέση με το φόρο εξαγωγής. Έτσι, για ένα βαρέλι τσιμέντο που τιμάται 16 γρόσια, ο φόρος εισαγωγής είναι 1 γρόσι, ενώ για 1 καντάρι λάδι αξίας 180-200 γροσίων, ο φόρος εξαγωγής είναι 10 παράδες (ό.π.). Η υπερβολή προχώρησε σε τέτοιο βαθμό που ο εισπράκτορας έβγαλε τα καπέλα του «Τουλιάτου» στο τελωνείο και τα χρέωσε προς 10 γρόσια το ένα. (ό.π., 23 Σεπτεμβρίου 1893). Την επιστολή διαμαρτυρίας υπέγραψαν δέκα Έλληνες έμποροι από τους γνωστότερους της αγοράς: Αφοί Χ' Χριστόφα και Αφοί Χ'' Χριστόφα του Μωραΐτου, Αντ. Καρεμφύλης και Σία, Δ. Χ' Τρηγορίου, Μιχ. Βαφειάδης και Σία, Α. Κουρουβακάλης, Γερ. Λεκατσάς, Θ. Μωραΐτης, Δ. Ε. Καραβιάς και Π. Π. Σκαμπαβιάς.

107. Βλ. ΙΑΥΕ, 1908, 5/Α, 2, 3, αρ. 202.

108. Βλέπε ΓΑΚ Ν. Λέσβου, Αρχείο του Ελληνικού Προξενείου, Κατάλογος Ελλήνων υπηκόων του 1910.

109. ΙΑΥΕ, 1908, ΑΑΚ, Μ, 22 Ιουνίου 1909. Στην εμπιστευτική του επιστολή προς τον πρόξενο στην Κωνσταντινούπολη με θέμα «Πώς η Λέσβος, ευημερών τόπος, μπορεί να έλθει ως αρωγός χρηματικός στον αγώνα», ζητά νέες αποστολές λαχείων υπέρ του στόλου. Ακόμα προτείνει τη διοργάνωση εράνου μεταξύ των κατοίκων συνεισφέροντας 1 γρόσι μηνιαίως. Θεωρεί δυνατή τη συμμετοχή 20.000 ατόμων από τους 120.000 του νησιού και προτείνει να μαζευτούν, δήθεν, υπέρ των ελληνικών εκκλησιών της Μακεδονίας.

110. Βλ. ΑΜΑΕ, NS, "Asie Mineure-Archipel", τόμ. 70, 7 Οκτωβρίου 1910.

τουλουμτζίδικα, ξυλουργικά εργαστήρια κλπ. Μετά το 1862, προφανώς εξαιτίας της πυρκαγιάς (1851) και της χωροταξικής ανακατανομής που επακολούθησε, αλλά και της ανάπτυξης της αγοράς και της αύξησης των οικονομικών δραστηριοτήτων, ο επαγγελματικός διαχωρισμός διαφοροποιείται. Έτσι, σε πολλά έγγραφα, η θέση του ακινήτου καθορίζεται ως εξής: «παλιά ραφτάδικα», «παλιά χασάπια» κλπ.

Ανάμεσα στην αγορά και το Κάστρο υπήρχε στην αρχαιότητα ένας πορθμός πολύ στενός, που ένωνε τα δύο λιμάνια και χώριζε την πόλη σε δύο μέρη, σ' ένα μικρό νησί και την ξηρά. Απ' αυτό το αρχαίο νησάκι ελεγκόταν η πόλη προς το εσωτερικό με τους μαχαλάδες (mahala)¹² της. Ο Στ. Αναγνώστου τοποθετεί τις γειτονιές των χριστιανών στο νότιο μέρος της πόλης και την τουρκική στο βόρειο. Σε συμβολαιογραφικά έγγραφα υπάρχουν τοπωνύμια που ακόμη και σήμερα διατηρούν την ίδια ονομασία¹³: Κουμπάρα, Τζούφλος, Άγιος Θεράπων, Σαρήμπαμπα, Βαρυμάκαπη, Επάνω Σκάλα, Μητρόπολη, Κάτω Γιαλός. Ξέρουμε από τον ίδιο συγγραφέα ότι αυτές οι γειτονιές είχαν στενοσόκακα, σκοτεινά, βρόμικα και λασπώδη, ενώ τα σπίτια ήταν ξύλινα και οι γειτονιές πυκνοκατοικημένες. Γι' αυτό εύκολα άρπαζαν φωτιά¹⁴.

Η θέση άλλων ακινήτων καθοριζόταν από το όνομα των χριστιανικών εκκλησιών: Μητρόπολη (Αγ. Αθανάσιος), όπου βρίσκονταν η Αρχιεπισκοπή και η Δημογεροντία και όπου συνέρχονταν το συμβούλιο των χριστιανών κατοίκων. Οι Άγιοι Θεόδωροι, ναός υπό την επίβλεψη και την προστασία της συντεχνίας των ραπτών. Ο Αγ. Συμεών, ο Αγ. Γεώργιος, οι Άγιοι Απόστολοι και ο Αγ. Θεράπων. Άλλα ακίνητα υποδεικνύονται λόγω της γειννιάσής τους με κάποιο σπουδαίο κτίριο: π.χ. το Κάτω Τζαμί, στην ανατολική πλευρά της τουρκικής αγοράς, κτίσμα μνημειώδες που κατασκευάστηκε από το διοικητή Moustafa Aga Koulaksizi, κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, το παλιό Λαζαρέτο και άλλα.

Η πόλη αριθμεί το 1849 αμέτρητα υδραγωγεία, δημόσια λουτρά, δεξαμενές κλπ. Σύμφωνα με την απογραφή του 1840, κάθε σπίτι κατοικείται κατά μέσο όρο από έξι άτομα¹⁵. Στο εσωτερικό τμήμα της πόλης υπάρχουν ήδη κτίρια σημαντικά που έχουν χτιστεί χάρη στις φροντίδες του χριστιανικού πληθυσμού: η εκκλησία του Αγ. Θεράποντα, το δημαρχείο, το ελληνικό γυμνάσιο¹⁶, ο καθεδρικός ναός και το νοσοκομείο. Δίπλα στο γυμνάσιο βρίσκεται το βασιλικό ναυπηγείο, όπου και κατασκευάστηκαν τα πλοία του σουλτάνου.

Όσο για την πόλη της Μυτιλήνης, ο Roboly γράφει το 1854¹⁷: «Στη Μυτιλήνη υπάρχουν μια αγορά, έξι τζαμιά, έξι ελληνικές εκκλησίες, μία καθολική εκκλησία, ένας μεντρεσές [medrese = μουσουλμανικό θρησκευτικό διδασκαλείο], ένα νοσοκομείο και ένα ελληνικό γυμνάσιο». Τα σχολεία της πόλης το 1869 είναι: α) το γυμνάσιο, στο οποίο φοιτούν μαθητές της Μυτιλήνης και των γύρω κωμωπόλεων¹⁸· β) το αλληλοδιδασκτικό σχολείο, που προετοιμάζει τους μαθητές για το ελληνικό γυμνάσιο· γ) το παρθεναγωγείο· δ) το δημοτικό, όπου οι μαθητές μαθαίνουν ανάγνωση, γραφή και αριθμητική.

Προς τα νότια της πόλης, κοντά στο νότιο λιμάνι, εκτείνεται ο Κάτω Γιαλός, ο μελλοντικός βιομηχανικός πυρήνας της Μυτιλήνης. Ο Κάτω Γιαλός¹⁹ αναφέρεται στα κάθε λογής συμβολαιογραφικά έγγραφα ως ο κατεξοχήν χώρος των εργαστηρίων σαπουνιού²⁰. Σ' αυτό το ίδιο σημείο, καθώς αναφέρουν οι περιηγητές, βρισκόταν και το ελαιοτριβείο του Τούρκου διοικητή Ismail Pacha Koulaksizade²¹. Αντίθετα, τα βυρσοδεψεία απαντιούνται στο βόρειο λιμάνι.

Όσον αφορά την αστική ανάπτυξη της πόλης από το 1840 έως το 1880, είναι αξιοσημείωτη η δημογραφική της αύξηση, που το 1874 είναι 92,3% σε σχέση με το 1840.

Παρατηρούμε λοιπόν πως η πόλη, έχοντας πρόσβαση στη θάλασσα, μεταλλάσσονταν σε αστικό κέντρο. Αυτή άλλωστε η εξέλιξη είχε αποτέλεσμα τη μετακίνηση πληθυσμού από την ύπαιθρο προς την πόλη με κίνητρο το εμπόριο, μετακίνηση που επιβεβαιώνεται και από την ποσοστιαία διαφορά της δημογραφικής αύξησης ανάμεσα στην πρωτεύουσα και το υπόλοιπο νησί, όπως φαίνεται και στον πίνακα 1.

Πίνακας 1					
Ο πληθυσμός της πόλης και του νησιού το 1840 και 1874					
Μυτιλήνη			Λέσβος		
έτος	εοιτίες	%	έτος	άτομα	%
1840	1.529	+92,3	1840	72.776	+64,9
1874	2.940		1874	120.000	

Πηγές: Σημείωση 3 και 6 αυτού του κεφαλαίου

Στο διάστημα που εξετάζουμε η Μυτιλήνη, λιμάνι του Αιγαίου, με καίρια θέση πάνω σ' ένα σημαντικό άξονα θαλάσσιας επικοινωνίας, επεκτείνει και ισχυροποιεί τις ανταλλαγές της τόσο με την υπόλοιπη Αυτοκρατορία όσο και με τη Δύση. Η πόλη, ως εμπορικό κέντρο και μελλοντικός πυρήνας της εκβιομηχάνισης του νησιού, προσελκύει τον αγροτικό πληθυσμό προσφέροντάς του τη δυνατότητα εξεύρεσης εργασίας. Έτσι, τα όριά της συνεχώς διευρύνονται και καινούργιες γειτονιές έρχονται να προστεθούν στις παλιές.

Παρ' όλα αυτά, στο καινούργιο πρόσωπο της πόλης έχουν συντελέσει δύο μείζονος σημασίας φαινόμενα: η πυρκαγιά του 1851 και ο σεισμός του 1867. Στις περισσότερες μεγάλες πόλεις της Αυτοκρατορίας τέτοιου είδους «κατακλυσμοί» που έρχονται συχνά να ερημώσουν τις παλιές γειτονιές αποτελούσαν αναπάντεχη ευκαιρία για τους «πολεοδόμους» της εποχής του Τανζιμάτ²². Οι φυσικές καταστροφές και προπάντων οι πυρκαγιές χρησίμευαν ως θεόσταλτο σημάδι για ν' αλλάξει η οικιστική όψη της πόλης, να προστεθούν νέα κτίρια, επηρεασμένα από τις σύγχρονες αρχιτεκτονικές τάσεις και ανάλογα των θεσμικών αλλαγών της εποχής.

Όμως, παρά τις όποιες προθέσεις ανακαίνισης, η φυσιογνωμία της πόλης της Μυτιλήνης άλλαξε από τα ίδια τα γεγονότα, γιατί καταστράφηκε στο μεγαλύτερο μέρος της. Η πυρκαγιά του Αυγούστου του 1851 δεν άφησε σχεδόν τίποτε όρθιο²³. Η πόλη αναστηλώθηκε πολύ γρήγορα. Η πέτρα ήρθε να αντικαταστήσει το ξύλο. Τώρα, με δεκαπέντε μνημειώδεις κατασκευές που την κοσμούν, η πόλη κατατάσσεται μεταξύ των ωραιότερων πόλεων, δευτέρας τάξης της Αυτοκρατορίας, κατά την εκτίμηση του Μπαρζιλι, υποπρόξενου της Αυστροουγγαρίας²⁴, το 1867.

Τη σημαδιακή αυτή χρονιά ένας μεγάλος σεισμός πλήττει το νησί και ανακόπτει την αστική ανάπτυξη της πόλης²⁵. Εγκαταστάσεις, μέσα παραγωγής, φούρνοι κλπ. καταστράφηκαν. Σύμφωνα με την αναφορά της Χριστιανικής Κοινότητας της Μυτιλήνης, ο απολογισμός του σεισμού έχει ως εξής: 700 νεκροί, 1.000 τραυματίες, 60.000 άστεγοι, σε πληθυσμό 90.000 κατοίκων²⁶. Όπως μαρτυρεί η ίδια πηγή, καταστράφηκαν ελαιοτριβεία, τα πιθάκια για το λάδι έσπασαν, τα σχολεία, οι εκκλησίες και το νοσοκομείο υπέστησαν μεγάλες ζημιές, ενώ οι μικροτοκογλύφοι, των οποίων τα χρήματα βρίσκονταν στα χέρια των εμπόρων, δεν μπορούσαν να δανείσουν στο λαό, που έμεινε χωρίς δουλειά.

Στις 31 Μαρτίου 1867 στην αναφορά τριών γιατρών από τη Σμύρνη²⁷ που επι-

σκέφθηκαν τη Μυτιλήνη διαπιστώνεται ότι η υλική ζημιά ανέρχεται σε ένα εκατομμύριο λίρες. Εντούτοις, έξι μήνες αργότερα, σε μίαν άλλη αναφορά²⁸ παρουσιάζονται σημάδια ανάκαμψης. Καινούργιες αγορές δημιουργούνται και αρκετά θαρραλέοι ιδιοκτήτες αποφάσισαν την ανακατασκευή του σπιτιού τους με πέτρες. Έτσι, ανασυγκροτείται η πόλη, με διαπλάτυνση των δρόμων, με κατάργηση των αδιεξόδων και με οικοδομές από πέτρα. Το νότιο μέρος της στολιζούν εκατόν ογδόντα πύργοι με κήπους, όπου οι κατά τον Μπαρζίλι αγρόσχολοι χριστιανοί μένουν μόνιμα ή παραθερίζουν το καλοκαίρι.

Τα προάστια, που συχνά αναφέρονται σε ένα μεγάλο αριθμό αγοραπωλησιών, διαθηκών και προικοσυμφώνων ή ακόμα και σε δικαστικές υποθέσεις, είναι τα ακόλουθα: Κουμκό, Σουράδα, Ακλειδιού, Βαρεία, Ακρωτήρι, Χάλικας, Αλιφαντά, Πυργί και Κέδρος.

Το 1880, σύμφωνα με τα στοιχεία που μας έδωσε το περιοδικό *Σαμφώ*²⁹:

- ο Χάλικας περιλαμβάνει:
- τον Άνω Χάλικα με 120 σπίτια, τον Κάτω Χάλικα με 60 σπίτια και
- τον Μεσαίο Χάλικα με 30 σπίτια·
- τα Αλιφαντά έχουν 50 σπίτια·
- το Πυργί 30 σπίτια.

Πηγαίνοντας προς τη νότια πλευρά του καζά μπορούμε να συναντήσουμε τα χωριά: Καγιάνι, με 150 σπίτια και ένα σχολείο αλληλοδιδασκτικό, Πληγώνι, με 110 σπίτια, Αγ. Μαρίνα, με 220 σπίτια, ένα σχολείο αλληλοδιδασκτικό και πολλούς αλευρόμυλους. Τέλος συναντάμε την Κράτηγο και μετά τα χωριά του κόλπου της Γέρας.

Το λιμάνι των Ελαιώνων (Γέρα), γράφει ο Μπαρζίλι³⁰ είναι ένα από τα πιο σημαντικά του Αρχιπελάγους. «Τα θερμά λουτρά του κόλπου διαθέτουν δύο πισίνες μαρμαρίνες αρκετά μεγάλες για καμιά εκατοστή λουόμενους». Όλη αυτή η περιοχή, γεμάτη ελιές, περιλαμβάνει τα εξής χωριά: τα Λουτρά, με 200 σπίτια και ένα αλληλοδιδασκτικό σχολείο. Το επίνειό τους είναι η Κουντουριδιά. Ας σημειωθεί ότι σ' αυτή την περιοχή βρίσκονται οι ελαιώνες των πιο πλούσιων κατοίκων της πρωτεύουσας. Τα χωριά του κόλπου της Γέρας είναι έξι με 1.400 σπίτια στο σύνολό τους, από τα οποία τα 200 ανήκουν σε Οθωμανούς:

- ο Σκόπελος, με 350 σπίτια και ένα μικτό σχολείο·
- ο Μεσαγρός, με 200 σπίτια και ένα αλληλοδιδασκτικό σχολείο·
- ο Άη-Γιάννης, με 30 σπίτια, κοντά στο οθωμανικό χωριό Σαπούνι·
- ο Πατάδος, με 300 σπίτια, ένα ελληνικό σχολείο και ένα αλληλοδιδασκτικό·
- ο Πλακάδος, με 80 σπίτια·

- ο Παλαιόκηπος, με 300 σπίτια και ένα αλληλοδιδασκτικό σχολείο, και το Πέραμα, επίνειο των χωριών που βρίσκονται στα ανατολικά του κόλπου.

Στη δυτική πλευρά του κόλπου της Γέρας βρίσκεται το χωριό Κάτω Τρίτος, με 50 σπίτια και ένα αγρόκτημα, που είναι μεγάλη ιδιοκτησία και ανήκει στην εκκλησία του Αγ. Μιχαήλ.

Κατευθυνόμενοι τώρα από τον κόλπο προς το εσωτερικό του νησιού συναντάμε τα χωριά: Σκούντα, με 100 σπίτια, Ίππειο, με 150 σπίτια και ένα αλληλοδιδασκτικό σχολείο, Κεραμιά, με 24 σπίτια (20 οθωμανικά και 4 χριστιανικά), ένα από τα λίγα οθωμανικά χωριά του καζά, και Αγιάσο, κεφαλοχώρι και πρωτεύουσα της περιοχής, χτισμένο στην κορυφή σχεδόν του βουνού Όλυμπος, με 1.400 σπίτια πριν από το σεισμό του 1867. Επιστρέφοντας στην πόλη της Μυτιλήνης και παίρνοντας το δρόμο προς τα βορειοανατολικά συναντάμε:

– τους Πύργους της Μόριας, με 40 πύργους που ανήκουν σε κατοίκους της πρωτεύουσας·

– τη Μόρια, περιστοιχισμένη από εκτεταμένους ελαιώνες, με 450 σπίτια, ένα σχολείο αλληλοδιδασκτικό και παρθεναγωγείο·

– τον Αφάλωνα, με 140 σπίτια, χτισμένο σε υψόμετρο μέσα σε δάσος με ελιές. Διαθέτει και αλληλοδιδασκτικό σχολείο. Μετά την πυρκαγιά του 1867 μεγάλος αριθμός κατοίκων του Αφάλωνα μετοίκησε και έχτισε το χωριό Νεοχώρι³¹ ή Παναγιούδα·

– την Παναγιούδα, με 40 σπίτια·

– τα Πάμφιλα, με 400 σπίτια και ένα σχολείο αρρένων και θηλέων·

– τον Καλαμάρη, προς τα νοτιοανατολικά των Παμφίλων, με 30 σπίτια που ανήκουν, τα περισσότερα, στους κατοίκους της πρωτεύουσας, εγκατεστημένους εκεί για την περίοδο της συγκομιδής των ελιών·

– τους Πύργους Θερμής, με 120 πύργους που ανήκουν στους ιδιοκτήτες των ελαιώνων της πρωτεύουσας και που χωρίζονται στους Άνω, Κάτω και Μεσαίους Πύργους·

– τα Σιβιανά, με 29 σπίτια·

– τη Θερμή, περιτριγυρισμένη από δάση ελαιώνων, με 250 σπίτια, σχολείο αλληλοδιδασκτικό και ονομαστά λουτρά³²·

– την Πηγή, με 90 σπίτια και αλληλοδιδασκτικό σχολείο·

– την Κώμη, με 40 σπίτια·

– το Μπαλιτζίκι, με 70 οθωμανικά σπίτια·

– τα Μυστεγνά, με 200 σπίτια και 8 οθωμανικά που ανήκουν σε οικογένειες Οθωμανών της πρωτεύουσας που πήγαιναν στα Μυστεγνά μόνο την εποχή της συγκομιδής. Διαθέτει αλληλοδιδασκτικό σχολείο.

Μπορούμε λοιπόν να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι ο Καζάς Μυτιλήνης συμπεριλαμβάνει, εκτός από την πρωτεύουσα, 30 χωριά, στα οποία αναφέρονται κατά καιρούς τα νοταριακά έγγραφα της χριστιανικής κοινότητας.

Ωστόσο οι δικαστικές υποθέσεις αναφέρονται περισσότερο σε γεγονότα που αφορούν τους χριστιανούς της Μυτιλήνης, των οποίων την οικονομική και κοινωνική ζωή θα αναλύσουμε πιο κάτω.

4.2. Οι υλικές συνθήκες

Το έγγειο καθεστώς

Το καθεστώς της έγγειας ιδιοκτησίας στη Λέσβο χαρακτηρίζεται από δύο στάδια, ένα όπου κυριαρχεί η τουρκική ιδιοκτησία κι ένα όπου κυριαρχεί η ελληνική. Από την κατάκτηση των Τούρκων, το 1462, έως τις αρχές του 19ου αι. διαρκεί το πρώτο στάδιο. Στη συνέχεια το έγγειο καθεστώς υφίσταται αλλαγές που στο τέλος εμφανίζουν τους χριστιανούς Οθωμανούς υπηκόους ιδιοκτήτες του μεγαλύτερου μέρους του νησιού. Το δεύτερο στάδιο λοιπόν περιλαμβάνει όλο το 19ο αιώνα ως το 1912.

Οι ιστοριογράφοι, οι αναφορές των προξένων και άλλες πηγές μάς δίνουν πληροφορίες για το έγγειο καθεστώς της Λέσβου έως το 1840. Θα παρουσιάσω, με συνομία, τα πιο χαρακτηριστικά σημεία:

4. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ ΑΠΟ ΤΟ 1840 ΩΣ ΤΟ 1880

4.1. Σύντομη παρουσίαση της περιφέρειας του καζά της Μυτιλήνης

Οι δικαιιοπραξίες του Συμβουλίου της Χριστιανικής Κοινότητας της Μυτιλήνης αναφέρονται στα γεγονότα που αφορούν όλη την περιοχή του καζά, κάνοντας διάκριση ανάμεσα σε πολίτες (χριστιανούς, κατοίκους της πόλης) και σε αλλοδαπούς, δηλαδή ετεροδημότες, όπως θα λέγαμε σήμερα (χριστιανούς, κατοίκους των χωριών)¹.

Για να γίνουν πιο κατανοητές οι γεωγραφικές και δημογραφικές παράμετροι της επαρχίας Μυτιλήνης, θα κάνουμε μια σύντομη αναφορά στην περίοδο 1840-80. Ο καζάς Μυτιλήνης, ένας από τους τρεις του νησιού, περιλαμβάνει την ανατολική πλευρά της Λέσβου, από τον κόλπο της Γέρας ως το χωριό Μανταμάδος. Αυτή η περιοχή, σημαντική από άποψη στρατιωτική και οικονομική, προσελκύει το ενδιαφέρον των ξένων δυνάμεων από το 1844.

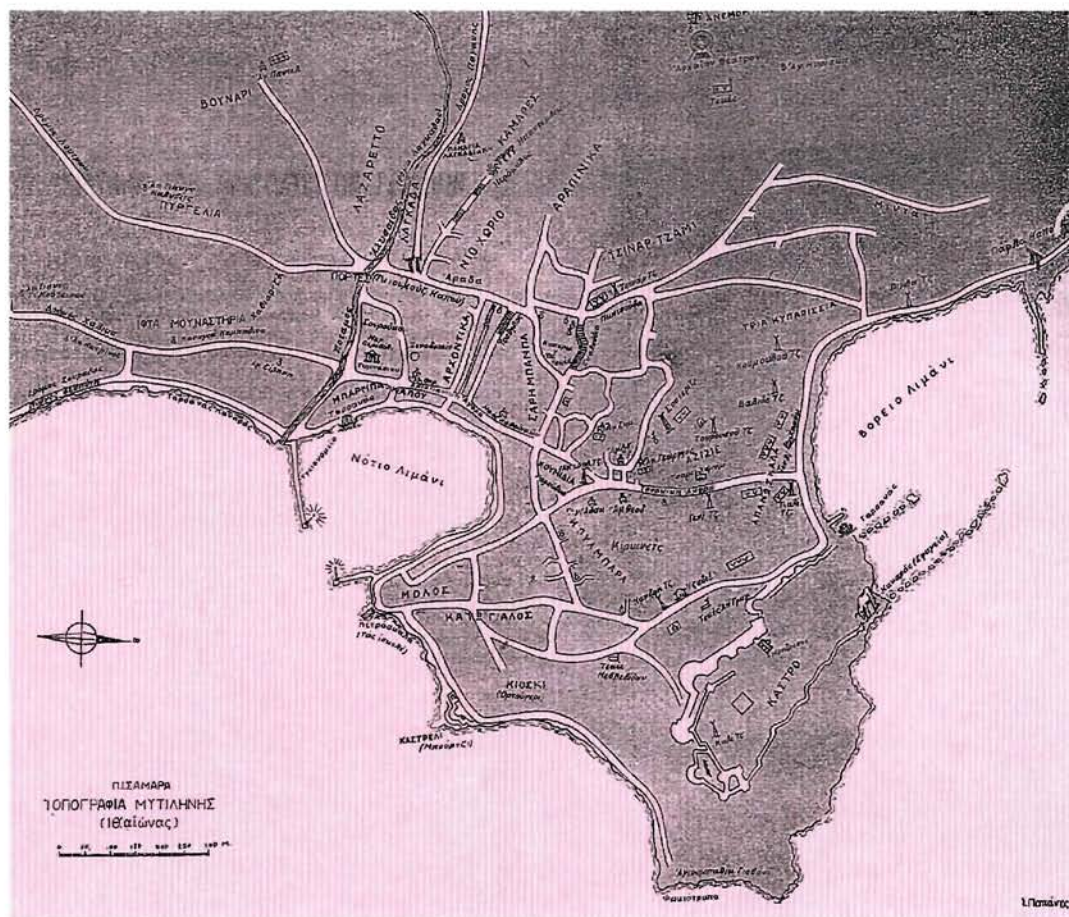
Η πόλη

Το 1840 η πόλη της Μυτιλήνης αριθμεί 529 οικογένειες, σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή που έγινε για την κατανομή των φόρων². Ο Σ. Αναγνώστου αναφέρει το 1849 ότι η πόλη αριθμεί 2.000 χανέδες³ εκ των οποίων τουλάχιστον το 1/4 είναι τουρκικοί⁴. Εάν πολλαπλασιάσουμε αυτούς τους χανέδες με το δείκτη των 6 ατόμων για κάθε έναν απ' αυτούς, κατά μέσο όρο, έχουμε τον αριθμό των 12.000 κατοίκων⁵. Το 1874 ο ιστοριογράφος Τάξης σημειώνει ότι ο αριθμός των οικογενειών της πρωτεύουσας είναι 2.940⁶. Παράλληλα ο πληθυσμός του νησιού είναι το 1840: 72.776, σύμφωνα με την επίσημη απογραφή για την κατανομή φόρων⁷, και το 1874: 120.000, σύμφωνα με τον ιστοριογράφο Τάξη⁸.

Η έδρα του καζά Μυτιλήνης είναι η πόλη της Μυτιλήνης, που ονομάζεται Κάστρο. Περιλαμβάνει το κάστρο, που κτίστηκε πάνω στα αρχαία ελληνικά και ρωμαϊκά ερείπια και περιτριγυρίζεται από το φρούριο των Γατελούζων, που το 1462 αντιστάθηκε επί δύο μήνες στον Μωάμεθ Β'. Η πρωτεύουσα είναι χτισμένη σε μια χερσόνησο που της δίνει έτσι τη δυνατότητα πρόσβασης σε δύο λιμάνια, το ένα στον Βορρά και το άλλο στον Νότο, και τα δυο πολύ στενά και αβαθή στην είσοδό τους. Για να μπορούν λοιπόν τ' ατμόπλοια να προσαράξουν και για να διευκολύνεται το εισαγωγικό εμπόριο ήταν απαραίτητα τα έργα διάνοιξης και διαπλάτυνσής τους⁹.

Ανάμεσα στα δύο λιμάνια εκτείνονται η τουρκική αγορά και η ελληνική, χωρίζοντας την πόλη σε δύο μέρη: το ανατολικό και το δυτικό. Σύμφωνα με τον Στ. Αναγνώστου¹⁰, το 1850 τα εργαστήρια και οι σαπουνχανάδες στην πόλη ξεπερνούν τα 300. Επιπλέον, στα έγγραφα μας, τα τμήματα της αγοράς καθορίζονται σύμφωνα με το είδος εργασίας των εργαστηρίων: ραφάδικα¹¹ κρεοπωλεία, παντοπωλεία,

Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ στα μέσα του 19ου αιώνα

Χάρτης της πόλης της Μυτιλήνης από τον Σ. Παπιάνη βασισμένος στις υποδείξεις του ιστορικού Π. Ι. Σαμάρα.

1. Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες έγινε η κατάκτηση του νησιού από τους Τούρκους επέβαλαν το σεβασμό της ατομικής ιδιοκτησίας των κατοίκων της Λέσβου. Οι γαίες αυτές χαρακτηρίστηκαν ως μουλκ (mülk)³³.

Ο Τούρκος ιστορικός Ο. Barkan γράφει σχετικά: «Η γη των καινούργιων κατακτήσεων της Χίου, της Μυτιλήνης και της Κρήτης παραχωρήθηκε ως ελεύθερη ιδιοκτησία στους κατόχους της αφού ανακηρύχθηκε γη φορολογούμενη»³⁴. Ο κανουναμές (kanunnâme)³⁵ (TD 264) της 4 Μαρτίου 1548, για τη Λέσβο διευκρινίζει πως ένας φόρος 25 ακτσέ³⁶ εισπράττονταν από κάθε χριστιανό χωρικό, ενώ οι μουσουλμάνοι πλήρωναν εισφορά ανάλογη με τη γη που καλλιεργούσαν³⁷.

2. Τα κτήματα των πλούσιων που είχαν διωχθεί στην Κωνσταντινούπολη³⁸ χαρακτηρίστηκαν ως γαίες «αδέσποτες»³⁹ και δόθηκαν στην πρώτη γενιά των Τούρκων γενιτσάρων^{40,41}. Μετά το θάνατό τους⁴² και ελλείψει απογόνων αυτά τα κτήματα ανακηρύσσονταν μιριέ (miri⁴³ = βασιλικά κτήματα) και το ποσό που προερχόταν από την ενοικίαση των προσόδων τους επανερχόταν σε Τούρκους ή σε Έλληνες φοροεισπράκτορες.

Οι δημευμένες λοιπόν ιδιοκτησίες των πλούσιων χριστιανών έγιναν κτήματα του σουλτάνου⁴⁴ και παραχωρήθηκαν στους τιμαριώτες. Την άποψη αυτή ενισχύει και ο περιηγητής P. Rycaut, που αναφέρει το 17ο αιώνα την ύπαρξη 83 τιμαριών⁴⁵ και 4 ζεαμέτιων (ze'apet⁴⁶) που μοιράστηκαν μεταξύ Οθωμανών αξιωματούχων και στρατιωτικών⁴⁷. Έτσι, μέσα από έναν κύκλο δημεύσεων και διαδοχικών μεταβιβάσεων στους Τούρκους αξιωματούχους ανατροφοδοτείται το σύστημα της ελεγχόμενης από το κράτος ιδιοκτησίας.

3. Η κατάσταση των χωρικών καθορίζεται από διάφορους κανουναμέδες του 16ου αιώνα που αφορούσαν τη Λέσβο και θεωρούσαν αυτονόητο ότι οι νησιώτες ήταν ελεύθεροι χωρικοί. Οι χριστιανοί, ισόβιοι ιδιοκτήτες και καλλιεργητές των εκμισθωμένων κτημάτων, πληρώνουν φόρο σπέντζα (ispençe⁴⁸) στον τιμαριώτη σπαχή (sipahi⁴⁹). Πρέπει, εντούτοις, να διευκρινίσουμε ότι δεν είναι δεμένοι με τη γη που καλλιεργούν, και πως η μόνη σχέση τους με τον ιδιοκτήτη του τιμαριού είναι η καταβολή αυτού του φόρου⁵⁰.

4. Οι βακουφικές ιδιοκτησίες (vaqf βακούφια) ως θρησκευτικά κτήματα δεν μπορούσαν ούτε να πουληθούν ούτε να υποθηκευτούν⁵¹. Κατά συνέπεια, πολλοί Οθωμανοί που είχαν στην ιδιοκτησία τους κτήματα μουλκ, μπρος τον κίνδυνο απώλειας λόγω της βαριάς φορολογίας που είχε ως αποτέλεσμα την υποθήκευσή τους, τα πρόσφεραν σε φιλανθρωπικά ιδρύματα για να τα προστατεύσουν. Έτσι πολλές δικαιοπραξίες αγοραπωλησίας του ΚΣΧΚ αναφέρονται σε βακουφικά κτήματα του νησιού⁵².

Ακόμη βακουφικές γαίες εμφανίζονται ότι είχαν κληρονομηθεί ή είχαν δοθεί από χριστιανούς ως προίκα⁵³. Έως το τέλος του 19ου αι. μεγάλα βακούφια υπήρχαν ακόμη στις περιοχές Γέρας και Καλλονής, και πολλοί πλούσιοι χριστιανοί που εκδήλωναν ενδιαφέρον δεν μπορούσαν να τα αγοράσουν⁵⁴. Τα κτήματα επίσης των ελληνικών μοναστηριών έχαιραν προνομακικής μεταχείρισης εκ μέρους των αρχών έναντι των ιδιωτικών κτημάτων που ήταν καταγεγραμμένα στα κτηματολόγια των κοινοτήτων.

Οι φόροι, ανάλογα με την παραγωγή και την έκτασή τους, όπως και ο κεφαλικός φόρος των ιερέων που δούλευαν εκεί, αποστέλλονταν απευθείας στην Υψηλή Πύλη.

Τα αυτοκρατορικά φιρμάνια απήλλασαν έτσι την εκκλησιαστική περιουσία από το καταπιεστικό και αυθαίρετο καθεστώς του εκμισθωτή⁵⁵. Εντούτοις, το 1860 ο διοικητής Αλή Κεμάλ αγνόησε το φιρμάνι της ασυδοσίας για τη Μονή Λειμώνος. Υπενθυμίζουμε ότι το 1867, στις υπομνήσεις του Έλληνα υποπροξένου για την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων, επισημαίνεται ότι τα φιρμάνια δεν εφαρμόζονται καθόλου και ότι τόσο η εκκλησιαστική ιδιοκτησία όσο και οι ιερείς φορολογούνται στο εξής με όλους τους κανονικούς φόρους⁵⁶.

Το 1854 ο Γάλλος υποπροξένος εκτιμά την έγγεια εκκλησιαστική ιδιοκτησία της Μυτιλήνης σε 12.000 λίρες στερλίνες και της Καλλονής σε 500 λίρες στερλίνες. Το 1860, ο Α. Πάππης, ιστοριογράφος της Λέσβου, αναφέρει ότι τα έσοδα από τα κτήματα του Μητροπολίτη Μυτιλήνης ανέρχονται σε 35.000 γρόσια ετησίως και του Μητροπολίτη Μολύβου σε 10.000 γρόσια ετησίως⁵⁷. Τα αλληπάλληλα φιρμάνια που φυλάσσονται στη Μονή Λειμώνος δείχνουν μείωση της χριστιανορθόδοξης θρησκευτικής ιδιοκτησίας μεταξύ 1818 και 1880, μέρος της οποίας πουλήθηκε σε διάφορα άτομα παρά την ισχύουσα νομοθεσία⁵⁸. Άλλες συμβολαιογραφικές πηγές αποκαλύπτουν δικαστικές έριδες, μετά το 1840, για τα κτήματα που από τη μια ήταν καταχωρημένα ως εκκλησιαστική ιδιοκτησία και από την άλλη τα διεκδικούσαν ιδιώτες ως μουλκ. Φαίνεται ότι πολλοί ιδιοκτήτες που είχαν παραχωρήσει το ακίνητό τους στα μοναστήρια διεκδικούσαν εκ νέου τους τίτλους της απόλυτης κυριότητας⁵⁹.

5. Οι πηγές μας συγκλίνουν στην άποψη ότι η διαδικασία για την απόκτηση τουρικών κτημάτων είχε αρχίσει πριν τη μεταρρύθμιση και επισπεύθηκε μετά το 1840⁶⁰. Οι προφορικές πηγές μάς βεβαιώνουν ότι ο πιο γνωστός τρόπος απόκτησης γης στη Λέσβο υπήρξε το σελέμ (selem), δηλαδή η τοκογλυφία με αντάλλαγμα ιδιοκτησίας γης.

Η απαγόρευση της τοκογλυφίας στους μουσουλμάνους είχε παραχωρήσει το μονοπώλιο της εμπορίας χρήματος στους χριστιανούς. Έτσι, κάνοντας έντοκο δάνειο στους Τούρκους την εποχή που η τιμή λαδιού ήταν χαμηλή (το χειμώνα), τους υποχρέωναν να τους το εξοφλήσουν την εποχή που η τιμή του λαδιού ήταν υψηλή (το καλοκαίρι). Όταν έληγε η προθεσμία του δανείου, σε περίπτωση που ο οφειλέτης δεν μπορούσε να πληρώσει, ήταν υποχρεωμένος να πουλήσει κτήματα για ν' ανταποκριθεί στο χρέος του. Για παράδειγμα, ο Π. Βασιλείου, μεγάλος γαιοκτήμονας της Λέσβου, που εξασκούσε το σελέμ, απέκτησε έγγεια ιδιοκτησία που έφτανε κατά προφορικές εκτιμήσεις τα 3.000 μόδια.

Εφαρμόζονταν και ένας άλλος τρόπος τοκογλυφίας: ο οφειλέτης αγόραζε από το δανειστή του εμπόρευμα το οποίο να μην εξοφλούσε μακροπρόθεσμα αλλά κατά 30% έως 40% πιο πάνω από την τρέχουσα τιμή. Με τη λήξη του αξιόγραφου ο οφειλέτης ήταν υποχρεωμένος ή να εκποιήσει το εμπόρευμα στη δημοπρασία ή να το πουλήσει εκ νέου στο δανειστή σε χαμηλή τιμή. Αυτά τα χρέη συχνά επικυρώνονταν με συμβολαιογραφική πράξη και εγγραφή υποθήκης επί του εμπορεύματος ως εγγύηση για το δάνειο.

Μολονότι η διαδικασία απόκτησης κτημάτων εκ μέρους των χριστιανών Οθωμανών υπηκόων συνεχιζόταν, μουσουλμανικές ιδιοκτησίες εξακολουθούσαν να υπάρχουν στη Λέσβο έως το 1928. Με τη Συνθήκη της Λωζάνης, το 1923, επιτεύχθηκε ο διακανονισμός της ιδιοκτησίας των μειονοτήτων στην Ελλάδα και στην Τουρκία με την ανταλλαγή περιουσιών, υποχρεώνοντας συγχρόνως τις μειονότητες των δύο χωρών ν' αποποιηθούν τις περιουσίες τους. Έτσι, η απογραφή των τουρικών ιδιοκτη-

σιών στο νησί το 1928 έδειξε ότι επί συνόλου 11.000.000 δένδρων ελιάς τα 3.000.000 ανήκαν σε Τούρκους (δηλαδή το 27,2% επί του συνόλου των καλλιεργειών)⁶¹.

6. Οι τίτλοι καταχωρούνταν στο τουρκικό κτηματολόγιο, το οποίο καταστράφηκε κατά την ένωση της Λέσβου με το Ελληνικό Κράτος. Αντίγραφο του βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη, όπου και παραμένει ως σήμερα, χωρίς να έχει μελετηθεί από Έλληνες ή άλλους ερευνητές.

Πριν το 1840 βρίσκουμε συχνά τίτλους ιδιοκτησίας με την έδειξη: «Ακίνητο κατά το ιερό Χοτζέτι της αγοράς»⁶². Πρόκειται για τίτλους ιδιοκτησίας νόμιμους, παραχωρηθέντες από το Μεχκεμέ⁶³. Μετά το 1840 οι τίτλοι των χριστιανών καταχωρούνται στα βιβλία δικαιοπραξιών του Συμβουλίου της Κοινότητας μέσα στα πλαίσια της άσκησης των συμβολαιογραφικών του καθηκόντων. Από τη μελέτη αυτών των δικαιοπραξιών καταλήξαμε σε ορισμένα συμπεράσματα για το καθεστώς ταξινόμησης της γης που επικρατούσε στο νησί.

ΤΟ ΕΓΓΕΙΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ 1840-1872

Ανάμεσα στο 1840 και το 1872 στα βιβλία του Συμβουλίου της Χριστιανικής Κοινότητας εμφανίζονται 1.221 δικαιοπραξίες αγοραπωλησιών, μέσα στις οποίες αναφέρονται το όνομα του αγοραστή, το όνομα του πωλητή, η καταγωγή του, το είδος του προς πώληση αγαθού, η θέση του και η αξία του σε γρόσια⁶⁴.

Τα αγαθά που αποτελούν αντικείμενο συναλλαγών είναι: 1. κτήματα, 2. σπίτια, 3. εργαστήρια και μαγαζιά, 4. μέσα παραγωγής: ελαιοτριβεία, αλευρόμυλοι, σαπυνοποιεία, κλπ., 5. πλοία.

Μια άλλη κατηγορία αφορά τις περιουσίες των Μυτιληνίων στη Μ. Ασία, αποδεικτικό στοιχείο για τους οικονομικούς δεσμούς των κατοίκων του νησιού με την παράκτια μικρασιατική περιοχή, που προσφερόταν για επενδύσεις.

Σε πολλές περιπτώσεις⁶⁵ τα έγγραφα μας αναφέρονται με έμμεσο τρόπο στις περιουσίες που ανήκαν σε Μυτιληνιούς στη Μ. Ασία. Αλλά, για να έχουμε μια πιο σαφή εικόνα, θα πρέπει να μελετήσουμε τα αρχεία του συμβολαιογραφικού γραφείου του Αϊβαλιού, όπως και πολλά ιδιωτικά αρχεία κατοίκων των Παμφίλων και της Θερμής. Μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε πως πρόκειται κυρίως για οικογένειες των δύο αυτών κωμοπόλεων, που βρίσκονται απέναντι από το Αϊβαλί⁶⁶ και πολλά μέλη τους μετανάστευαν προσωρινά ή παντρεύονταν στη Μ. Ασία. Μια πρώτη εικόνα μάς δίνουν οι τίτλοι της οικογένειας Νιάνια, που καταγόταν από τα Πάμφιλα και της οποίας οι δύο αδελφοί, Μαλιάκας και Κωνσταντίνος, είχαν εμπορικές υποθέσεις στο Αϊβαλί και στο Κερέμκιοϊ. Τα ακίνητα που αγόρασαν ανάμεσα στο 1858 και το 1873 προδίδουν τη φύση των δραστηριοτήτων τους: σαπυνοποιεία, δύο ελαιοτριβεία και εμπορική εταιρεία μεταφοράς λαδιού και άλλων προϊόντων⁶⁷.

Μεταξύ των επιχειρηματιών που επενδύουν στη Μ. Ασία φαντάζουν και μέλη του Συμβουλίου της Κοινότητας, οι αδελφοί Μάνδρα (πράξη 1619), ο Δ. Ζερμπίνης (πράξεις 5031 και 5066), ο Β. Μουζάλας (πράξη 2222), ο Παλ. Μ. Πασιούρας (πράξη 4499) και ο Μ. Ψακίς. Από τους δημογέροντες, η περίπτωση του Π. Βασιλείου είναι η πιο γνωστή. Σύμφωνα με μια βεβαίωση εκτιμητών του Συμβουλίου της Κοινοτητας του Αϊβαλιού, το 1870 η ακίνητη περιουσία του στην περιοχή, ανέρχεται σε 292.940 γρόσια⁶⁸. Επίσης είναι ιδιοκτήτης ενός σαπυνοποιείου, ενός ελαιοτριβείου, ενός μαγαζιού με πιθάκια ελαιολάδου και μιας αποθήκης. Η συνολική αξία

της περιουσίας του στην Ανατολή ανέρχεται σε 362.940 γρόσια και είναι εφάμιλλη της περιουσίας των πλουσίων κατοίκων του νησιού.

Ένας λεπτομερής έλεγχος των αγοραπωλησιών μάς επέτρεψε να δούμε ότι μεταξύ των αγοραστών υπήρχαν και πολλά μέλη του Συμβουλίου της Κοινότητας Μυτιλήνης, η ελίτ των χριστιανών, που εκτός από οικονομική είχαν και πολιτική δύναμη.

Κατάλογος 1

Μέλη του Συμβουλίου της Χριστιανικής Κοινότητας που παίρνουν μέρος στις αγοραπωλησίες 1845-1857 και 1857-1873

μέλη Συμβουλίου Χριστιαν. Κοινότητας	κτήματα		άλλα περιουσιακά στοιχεία	
	αφ. πράξης	αξία/γρόσια	αφ. πράξης	αξία/γρόσ.
Μιχ. Παπάζογλου	952	2.500		
Π. Γομάνης ('43-'60)	2330	1.500	968	20.950
	3071	700	1880	8.500
			3429	15.000
Ι. Χ'' Μαλιάκας		1.500	3718	19.372
	1122	5.750	2101	6.250
	2210	15.000	986	4.500
			1155	2.300
			1102	15.500
Απ. Π. Πατζαούρας			1543	9.000
	1914	1.200	1001	1.000
	300	41.600	1256	3.000
	365	300	1311	300
Π. Κούμπας	1586	450	1002	3.600
Απ. Λουκάς	1813	2.000	1061	11.000
	197	20.150	4325	2.300
Γρ. Μάνδρας	1349	700		11.200
	1694	30.000	1615	4.600
	3653	30.000	1681	830
Αθ. Μητρέλιας			1672	830
	1287	20.300	4043	5.000
	1525	2.000		
Παλ. Πατζαούρας	1331	1.200		
Π. Βασιλείου	1649	5.200	2812	27.500
			3325	92.500
Κ. Βουρνάζος	1812	1.550	1703	3.050
	2229	5.800	1990	12.000
	2264	38.000	2678	7.300
	2307	20.384		
Π. Μητρέλιας	1660	5.835	2078	4.400
	2980	65.000	4123	30.000
Μ. Κουραματζής	2324	15.000	2232	10.500
	2329	33.000	2207	3.000
	2389	11.500	2303	8.666
	2395	21.000		
	3534	1.000		
Αθ. Σημαντήρης	2226	3.250	2767	6.000
	2929	23.000		

μέλη Συμβουλίου Χριστιαν. Κοινότητας	κτήματα		άλλα περιουσιακά στοιχεία	
	αρ. πράξης	αξία/γρόσια	αρ. πράξης	αξία/γρόσ.
Απ. Αν. Πασιούρας	2269	3.463		
	2721	5.000		
	3721	8.000		
Μιχ. Χ'' Αλατζάς	2283	3.700	2419	2.500
	4305	21.120	4305	4.000
			4305	45.000
Μιχ. Δ. Κούμπας	2645	14.000	3948	13.000
Π. Χ'' Αποστόλου	2752	9.000	2853	9.300
	3026	6.500		
	3148	3.500		
Αθ. Χ'' Αποστόλου			3699	5.000
Μιχ. Δ. Γούτος	2769	22.500	2843	12.000
	2772	6.250	3512	35.000
	3222	2.200	4141	16.000
	3290	8.500	3727	17.500
	3351	34.500		
	3588	36.500		
	3204	25.500		
Γ.Ν. Κουκλέλης	3462	3.500		
Δ. Καψιμάλης	3509	14.910		
Α.Π. Καμπάς			3908	28.000
Α.Π. Καβάς			3687	42.000
Μ.Δ. Τσακίρης	4001	38.000		
Β. Πατακόπουλος	4059	15.000		
Μ. Καμπούρης	4146	220.000		
	4304	60.275		

Όπως βλέπουμε, λοιπόν, την τοπική πολιτική εξουσία διαχειρίζονται όσοι έχουν την οικονομική εξουσία. Αξίζει να υπογραμμίσουμε, όπως φαίνεται στον πίνακα, ότι πολύ λίγα μέλη του ΚΣΧΚ αγοράζουν την περίοδο αυτή αποκλειστικά και μόνο κτήματα (Μ. Καμπούρης και Απ. Αν. Πασιούρας). Αντίθετα, το μεγαλύτερο μέρος των αγορών σχετίζεται με το γεωργικο-εμπορικό κύκλωμα.

Έτσι, οι Κ. Βουρνάζος, Απ. Π. Πατζαούρας, Μ. Κουραματζής και Μιχ. Δ. Γούτος επενδύουν από τη μια σε κτήματα κι από την άλλη σε μέσα παραγωγής, πλοία, σαπυνοποιεία, μύλους κλπ.) για να εξασφαλίσουν την παραγωγή, επεξεργασία, εμπορία και μεταφορά του λαδιού και του σαπουνιού. Μόνο ο Ι. Χ'' Μαλιάκας ενδιαφέρεται για την αγορά εργαστηρίων στην πόλη. Είναι συχνά φανερό πως αυτά τα περιουσιακά στοιχεία προέρχονται από υλοθήκες ακινήτων για δάνεια που είχαν χορηγηθεί από τους ίδιους τους αγοραστές. Ας δούμε όμως ποια αγαθά υπεισέρχονται σε δικαιπραξίες αγοραπωλησιών:

Κτήματα

1. Τα κτήματα αντιπροσωπεύουν το 40,5% των συναλλαγών που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 1845 και 1857 και 55,2% αυτών που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 1857 και 1872, πράγμα που υποδεικνύει μια άνοδο της κίνησης αγορών γης. Τα έγγραφα

αγοράς και πωλήσεων δεν παρέχουν καμιά διευκρίνιση για την έκταση των γαιών. Μόνο η θέση και τα σύνορά τους αναφέρονται. Ένδειξη για την έκτασή τους θα μπορούσε να είναι η αξία τους, εκτιμημένα σε γρόσια, αλλά κι αυτή είναι σχετική, διότι υποθέτουμε ότι καθοριζόταν από τη φύση της γης, από τη θέση της και από την απόδοσή της.

2. Όσον αφορά το είδος των γαιών, τις διακρίνουμε σε:

1. ελαιοπράγματα
2. χωράφια
3. ελαιοχώραφα με μικτή χρήση
4. γήπεδα, τόπους, σπιτότοπους
5. μπαχτσέδες
6. ρουμάνια (έκτασης με αυτοφυείς θάμνους, μη καλλιεργήσιμους)
7. ελαιοσώθυρα (τόπους με ελιές κοντά σε σπίτια)
8. σωθύρια (γαίες περιστοιχιζόμενες από πέτρινο τοίχο)
9. βαίρια (οικόπεδα ορεινά, υποβαθμισμένα)
10. ουζάδες (ιδιοκτησίες που περιλαμβάνουν μία κατοικία εξοχική, έναν πύργο, έναν κήπο, ένα αλώνι, ελαιώνες κ.ά.)
11. αμπέλια
12. οικόπεδα με συκιές περιτριγυρισμένα από ένα φράχτη
13. δέντρα (συκιές, ελιές, λεύκες κ.ά.)
14. νοβέτια (δικαίωμα χρήσης νερού)
15. γεδίκια νερού (άδεια μισθώματος του δικαιώματος του νερού. Τέλος ειδικό για βακουφικά κτήματα)

Είναι προφανές ότι το μεγαλύτερο μέρος των κτημάτων που πωλούνται και αγοράζονται είναι ελαιώνες. Συχνά αναφέρονται και αμπέλια των οποίων το κρασί ήταν ονομαστό στην αρχαιότητα.

Κατοικίες

Οι δικαιπραξίες αγοραπωλησίας αναφέρονται σε κατοικίες που πουλήθηκαν ή αγοράστηκαν, μόνες ή συνοδευόμενες από οικόπεδα (τόπους).

Ιδού οι σημαντικότερες κατηγορίες:

– *ντάμι*: αγροτικό κτίσμα σε ένα ή δύο επίπεδα, που χρησιμεύει συγχρόνως για κατοικία και για φύλαξη των αγροτικών προϊόντων·

– *πύργος*: σπίτι στη Μυτιλήνη, στα χωριά ή στην εξοχή, δύο ή τριών ορόφων, του οποίου η στενή και ψηλή κατασκευή θυμίζει τους αμυντικούς πύργους·

– *αστική κατοικία Α*: ξύλινη, δύο ορόφων, από τους οποίους ο πρώτος είναι αισθητά προτεταμένος σε σύγκριση με το ισόγειο. Κατασκευές από ξύλο και μπαγδατί. Ρυθμός διαδομένος κυρίως πριν την πυρκαγιά του 1851.

– *αστική κατοικία Β*: πέτρινη, δύο ορόφων, στην οποία μπαίνουμε από τη σκάλα που καταλήγει σε μια άλλη θολωτή είσοδο. Ρυθμός διαδομένος μετά την πυρκαγιά του 1851 με παρόμοια πρότυπα στη Σμύρνη, στην Προύσα και στην παράκτια μικρασιατική περιοχή.

– *κατοικία προχόντων*: ευρωπαϊκής έμπνευσης, πέτρινη, με δύο και τρεις ορόφους, με περισσότερα από οκτώ δωμάτια, που θυμίζει ευρωπαϊκές κατασκευές της ίδιας εποχής.

Εργαστήρια – μαγαζιά – μύλοι κ.ά.

Τα μαγαζιά, τα εργαστήρια και τα άλλα μέσα παραγωγής μάς είναι γνωστά ως προς τη θέση τους και την αξία τους, που καθορίζονται στις δικαιοπραξίες. Μια πιο λεπτομερής ανάλυσή τους θα γίνει στο κεφάλαιο που αναφέρεται στη βιοτεχνική και βιομηχανική εξέλιξη της ίδιας περιόδου.

Πλοία

Η ναυπηγική που αναπτύχθηκε στη Λέσβο ήταν εναρμονισμένη με το εμπόριο και εξυπηρετούσε τις ανάγκες του. Τόσο ο αυτοκρατορικός στόλος όσο και οι ντόπιοι έμποροι που παράγγελλαν μικρά ιστιοφόρα, εκμεταλλεύονταν την ποιότητα της λεσβιακής ξυλείας, που ήταν απαραίτητη για την κατασκευή ιστιοφόρων. Από τα τρία ναυπηγεία, του Κάστρου, του Μολύβου και του Πλωμαρίου, κατασκευάζονταν σύμφωνα με την προξενική έκθεση του 1858, ετησίως 20 μικρά καράβια χωρητικότητας 10-20 τόνων προορισμένα να μεταφέρουν εμπορεύματα και κατοίκους από και προς τις γειτονικές μικρασιατικές ακτές, με προτεραιότητα τους κατοίκους του Πλωμαρίου⁶⁹. Παράλληλα δικαιοπραξίες της περιόδου αναφέρουν ότι υπήρχαν καράβια που ήταν αγκυροβολημένα στο λιμάνι της Μυτιλήνης για να μεταφέρουν σάβρα και δέρματα ή να εξάγουν λάδι και σαπούνη⁷⁰.

Εκτός της Λέσβου, τα καράβια αυτά κατασκευάζονταν, ύστερα από παραγγελία, και για τα γύρω λιμάνια της μικρασιατικής ακτής και άλλα νησιά. Η τουρκική κυβέρνηση τους χορηγούσε άδεια υπό τον όρο να φέρουν την οθωμανική σημαία.

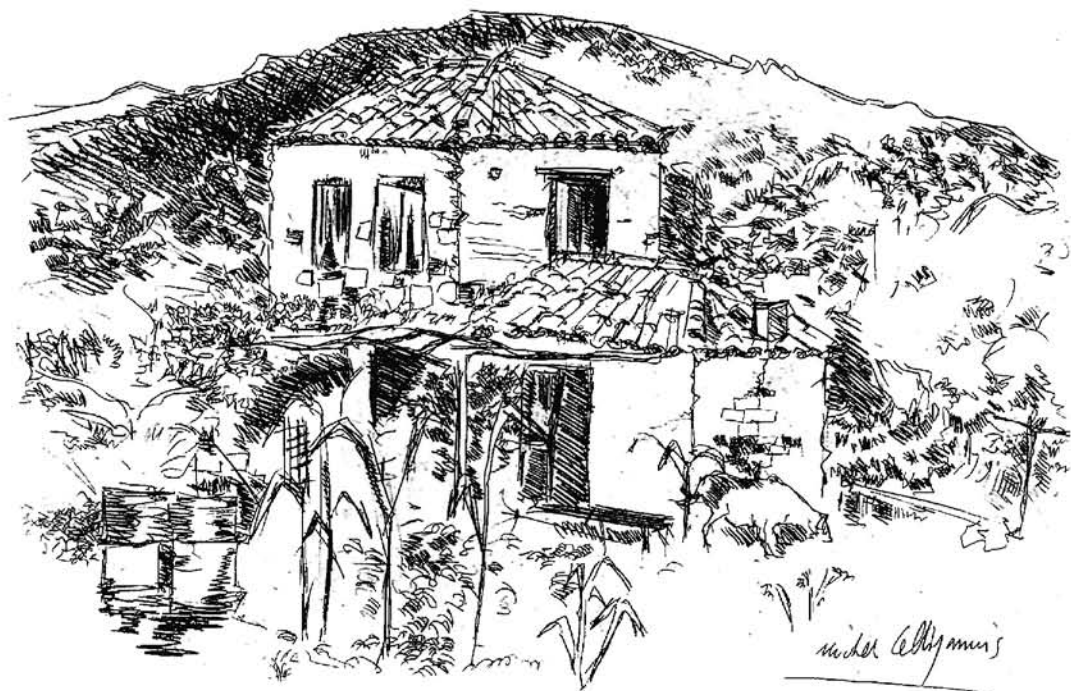
Το 1858, η Λέσβος έχει ένα εμπορικό στόλο τεσσάρων μπρικιών⁷¹ (120-180 τόνων) και 800 μικρών ιστιοφόρων.

Στο ναυπηγείο της πόλης ονομαστοί τεχνίτες ναυπηγούν πλοία μικρής κυρίως χωρητικότητας. Οι μάστορες αυτοί είναι γνωστοί με τα ονόματα: Γεωρ. Γιαννίκου, Απ. Λεοντής, Μιχ. Σολωμός, Απ. Χριστόφας, Γ. Μαραγκός, Γρ. Α. Τσιριγώτου, Ι. Αποστόλου, Μιχ. Ψαριανός, Γ. Αποστόλου, Γ. Κατζικάκης, Ι. Ψαριανέλης, Α. Κατζίκης, Γ. Βουρλιώτης, Γ.Α. Κατζίκης, Χ. Αργυρίου, Θεόδ. Αντωνίου, Δ.Μ. Μαλής και Μ. Στάθης, εγκατεστημένος στη Θεομή.

Σύμφωνα με μια βεβαίωση (αρ. 2449) του Κοινοτικού Συμβουλίου, ο μαστρο-Γιώργης Γιαννίκου Μακαρόνης είναι ο σημαντικότερος κατασκευαστής. Στις δικαιοπραξίες αγοραπωλησίας αναφέρονται και πλοία, από τα οποία το πιο γνωστό μοντέλο ήταν το *τζερνίκι*, μικρό ιστιοφόρο, ταχύπλοο, κατάλληλο για τη μεταφορά λαδιού και σαπουνιού στις ακτές της Μ. Ασίας. Πρόκειται για ένα καράβι που χρησιμοποιείται στις Κυκλάδες, στη θάλασσα του Μαρμαρά και στη Μαύρη Θάλασσα.

Εμφανίζονται επίσης κι άλλοι τύποι καραβιών όπως η *μπομπάρντα*⁷², η *τράτα*, το *πέραμα*⁷³, η *βάρκα*, η *σακολέβα*⁷⁴ κλπ. Στα έγγραφά μας (πιστοποιητικά ιδιοκτησίας, δικαιοπραξίες αγοραπωλησίας, βεβαιώσεις και επιτροπικά) από το 1845 έως το 1857 ναυπηγούνται 44 ιστιοφόρα, κατανεμημένα με τον ακόλουθο τρόπο: τζερνίκια 30, μπομπάρντες 6, τράτες 2, πέραματα 2, βάρκες 2, σακολέβα 1, πλοίο 1.

Ο παραγγελιοδότης όριζε στο ναυπηγό τις διαστάσεις του πλοίου και ο κατασκευαστής πληρωνόταν κατ' αποκοπή: για παράδειγμα, ο Απ. Χριστόφας, ναυπηγός, ναυπήγησε για λογαριασμό των Π. Τζερίνη και Χαλήλ μπέη βουβάρδα ονομαζόμενη *Αγ. Νικόλαος*, μήκους 14 ποδιών, φάρδους κήνης 17 ποδιών και βάθους κήνης 14 ποδιών⁷⁵.

Το Ντάμι, χαρακτηριστικό αγροτικό κτίσμα της Λέσβου. Σχέδιο Μ. Καλλιγιάννης.

Οικία τύπου Α, στην πόλη της Μυτιλήνης. Τοιχοποιεία από μαργδατί. Γνώρισε ευρεία διάδοση πριν από την πυρκαγιά του 1851.

Οικία τύπου Β, πέτρινη, κατά το μικρασιατικό ύφος. Ιδιαίτερα διαδεδομένη μετά την πυρκαγιά.

Πύργος στα Πάμφιλα.

Αστικό μέγαρο της πόλης που ανήκε στην οικογένεια Φορτούνα. Δείγμα εκλεκτικισμού με ανατολίτικες και δυτικές επιρροές.

Ως ιδιοκτήτης τους εμφανίζεται άλλοτε ο καπετάνιος και συνθέστερα έμποροι ως μοναδικοί ιδιοκτήτες ή συνέταιροι, των οποίων παραθέτω τα ονόματα:

Κατάλογος 2

έμποροι, ιδιοκτήτες πλοίων	δικαιοπραξία αρ.
Μ. Χατζή Δ. Αλατζάς	2419
Π.Α. Βουρνάζος (1/4 ενός τζερινκιού)	1732
Π.Α. Βουρνάζος (1/3 ενός μπρικιού)	1949
Μ. Χατζή Δ. Γούτος	2232
Β. Γρηγορίου	5443
Μ. Δομένικος που πουλάει στον Γ. Χ'' Αποστόλου και Σία	1498
Ζερβίνης και Χαλήλ μπέη	1566
Αντ. Π. Καβάς	3687
Ι. και Δ.Π. Καβάς	4894
Α.Π. Καμπάς και Ι.Π. Καμπάς	3908
Δ.Π. Καμπάς	4662
Σ. Κομνηνάκης	5867
Μαρίνος Κουραματζής	2303
Δ. Κουτζούκης και Σία	3948
Δ. Παπουτσάνης	4026
Παραδέλης και Σία	4210
Σ. Πολιτάκης, Β. Πατακόπουλος και Α.Π. Καβάς	3033
Μιχ. Σκαμπαβιάς	1636
Χατζή Θεόδ. Χ'' Αντωνίου	1772
Αθ. Χ'' Αποστόλου	3699
Β. Χ'' Ευαγγελινός	2796
Β. Χ'' Ευαγγελινός και Σία πουλάει στον Μ. Γούτο και Σία	4181

Το κεφάλαιο που ήταν απαραίτητο για την κατασκευή ενός πλοίου ήταν αρκετά μεγάλο, πράγμα που υποχρέωνε τον ιδιοκτήτη να πουλάει ένα μέρος ή μερίδια του πλοίου του, μετά την αποπεράτωση της κατασκευής του. Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι η μορφή της ιδιοκτησίας των περισσότερων ιστιοφόρων ήταν με κλήρους και ανήκαν σε πολλούς συνεταίρους (2-3 κατά μέσο όρο), από τους οποίους ο ένας ήταν ο καπετάνιος.

Οι πλοιοκτήτες αντιμετώπιζαν και ένα άλλο σοβαρό πρόβλημα πριν από την πλοήγηση του σκάφους: την εύρεση κεφαλαίων για τη ναυπήγησή του, την αγορά της ξυλείας, το ενοίκιο του χώρου και την πληρωμή των συνεργείων. Η έλλειψη ρευστού αντιμετωπιζόταν με δύο τρόπους: α. με την εξεύρεση συνεταίρου ή με την προπώληση κλήρων⁷⁶ β. μ' ένα ναυτικό δάνειο, γνωστό με την ονομασία *συρμαγιά*.

Σε έγγραφά μας αναφέρεται ότι ο πλοίαρχος έκανε το ταξίδι με τα χρήματα της *συρμαγιάς*⁷⁷. Με αυτά τα πλοία μετέφεραν εκτός από τα εμπορεύματα και χρηματοδέματα⁷⁸ με τα οποία πλήρωναν τις εμπορικές συναλλαγές⁷⁹. Οι πολίτες και κυρίως οι έμποροι βεβαίωναν συχνά, εξαιτίας ηθελημένων ναυαγίων και άλλων κινδύνων, για το πόσο αξιόσεβαστο πρόσωπο ήταν ο καπετάνιος και τον εφοδίαζαν με πιστοποιητικά «εμπιστοσύνης».

Η αγορά των ιστιοφόρων στο όνομα γυναικών μάς κάνει να πιστέψουμε πως υπήρχαν περιορισμοί στις συναλλαγές των ιστιοφόρων που κινούνταν με οθωμανική σημαία, όπως π.χ. η απαγόρευση της πώλησής τους σε ξένους υπηκόους⁸⁰.

Σ' αυτή την περίπτωση, όπως και στην περίπτωση των κτημάτων, οι ξένοι υπήκοοι αποκτούσαν πλοία διαμέσου των γυναικών τους, που ήταν Οθωμανές υπήκοοι.

Συμπεράσματα για τον τρόπο αγοράς ακινήτων

Α. Τα περισσότερα ακίνητα τα αγόραζαν συνεταιρικά. Διαπιστώνουμε λοιπόν, όπως φαίνεται και από τα προικοσύμφωνα και από τις διαθήκες, πως έως το 1880 υπήρχε έλλειψη επαρκούς κεφαλαίου για την καθ' ολοκληρία απόκτηση ενός ακινήτου. Στη μερική κτήση ενός αγαθού συμβάλλει και η διανομή μεταξύ πολλών κληρονόμων. Από 235 πωλητήρια μεταξύ 1840 και 1868, το 58% αναφέρονται σε συνεταιρικές ιδιοκτησίες, ενώ σε 112 πωλητήρια μεταξύ 1868 και 1870 μόνο 12,5% είναι αυτής της μορφής.

Αυτό λοιπόν φανερώνει μία τάση ελάττωσης των συνεταιρικών αγαθών, που οφείλεται κατά τη γνώμη μας στη μεγαλύτερη οικονομική ανάπτυξη και συνεπώς και στην ύπαρξη περισσότερων διαθέσιμων πλεονασμάτων.

Β. Το μεγαλύτερο μέρος των αγοραστών μεταξύ 1840 και 1860 είναι γυναίκες που με τη συναίνεση του άνδρα τους απέκτησαν ιδιοκτησίες. Αντίθετα, αναφέρονται αργότερα εξίσου συχνά και ανδρικά ονόματα. Έχοντας όμως υπόψη μας τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία της εποχής, υποθέτουμε ότι η συχνότητα με την οποία συμμετείχαν στις συναλλαγές οφειλόταν εν μέρει σε λόγους καθαρά φορολογικούς⁸¹ και εν μέρει στις δυνατότητες που τους προσφέρει το προικικό σύστημα. Μία άλλη πιθανή εξήγηση είναι ότι σ' αυτή την περίπτωση συμπεριλαμβάνονται και οι αγοραστές, ξένοι υπήκοοι, που πριν το Τανζιμάτ απέκτησαν ιδιοκτησίες στο όνομα της γυναίκας τους, που ήταν Οθωμανή υπήκοος⁸².

Γ. Η απόκτηση ακινήτων μικρής, μεσαίας και μεγάλης αξίας δείχνει την κοινωνική διαστρωμάτωση και σκιαγραφεί τον τρόπο κατανομής της γης. Όσον αφορά τις τιμές των αγορασθέντων αγαθών, παρατηρούμε τα εξής:

ακίνητα	έτη	
	1857*	1869*
αξία σε γρόσια		
1. 0-2.500	36,4%	40,2%
2. 2.501-10.000	49,5%	33,6%
3. 10.001-20.000	10,2%	9,7%
4. 20.001-50.000	3,7%	11,9%
5. 50.000 και άνω	-	4,3%

Πηγή: Δικαιοπραξίες του ΚΣΧΚ των ετών 1857 και 1869.
* Αυτά τα έτη αντιπροσωπεύουν την αρχή και το τέλος της περιόδου για την οποία έχουμε αποτιμήσεις περιουσιακών στοιχείων από τους εκτιμητές του Κοινοτικού Συμβουλίου.

Ο πίνακας μας επιτρέπει να κάνουμε τις παρακάτω παρατηρήσεις:

α. Οι αγοραστές αγοράζουν συνήθως μικρές επιφάνειες γης, αξίας 2.500 γροσίων. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι το ποσό που διαθέτει μια οικογένεια χριστιανών ως

πλεόνασμα φτάνει ίσα-ίσα για την αγορά ενός μικρού κτήματος του οποίου το εισόδημα θα χρησιμοποιούνταν για το λάδι της οικογένειας ή για μια συνεταιρική αγορά.

Πρέπει να επισημάνουμε ότι το πνεύμα αποταμίευσης και η εργατικότητα πολλών νησιωτών, σύμφωνα με τον ιστοριογράφο της εποχής Α. Πάππη, συνέβαλαν στην απόκτηση σεβαστών περιουσιών⁸³. Μπορούμε ακόμη να υποθέσουμε πως αυτές οι αγορές γίνονταν με χρήματα που δάνειζαν οι πλούσιοι χριστιανοί σε χωρικούς χριστιανούς, οι οποίοι με την εργασία τους ξεπλήρωναν την οφειλή.

Αντίθετα, τα ποσά που επενδύονταν για αγορές γαιών από γνωστά μέλη της μυτιληναϊκής κοινωνίας ξεπερνούσαν κατά πολύ τα 2.500 γρόσια.

Κατάλογος 3 Αγορές ακινήτων από επώνυμους χριστιανούς

έτη	όνομα	αξία ακινήτου σε γρόσια
1840-45	Απ. Π. Πατζαούρας*	41.000
1845-57	Μαρίνος Κουραματζής*	94.000
1845-57	Νικόλαος Γαγγάνης*	80.000
1861	Παν. Βασιλείου*	92.500

* Μέλη του Κοινοτικού Συμβουλίου.

β. Χαρακτηριστική είναι η κατάτμηση της γης σε μικρούς κλήρους, γεγονός που το επισήμαναν πρώτοι οι περιηγητές⁸⁴.

Από τον πίνακα 1 που ήδη παραθέσαμε μπορούμε κι εμείς να συμπεράνουμε πως η γη ήταν χωρισμένη σε μικρούς κλήρους και μόνο στη Μυτιλήνη συναντάμε πολίτες που είχαν ιδιοκτησίες γης αρκετά σημαντικές. Πολλοί απ' αυτούς, με μεγάλα αποθέματα σε ρευστό, ήταν συγχρόνως και μέλη του Κοινοτικού Συμβουλίου.

Ο διαμελισμός αυτός εξακολουθούσε να ισχύει μέχρι το 1911. Στη διαπίστωση αυτή οδηγεί ο παρακάτω πίνακας του εγγείου φόρου που εισπράχθηκε επί 59.618 ιδιοκτησιών του νησιού και παρουσιάζει την εξέλιξη κατάστασης:

Πίνακας 3 Κατανομή ανά περιφέρεια του κατώτατου ορίου του εγγείου φόρου το 1911		
περιοχή	αριθμός κτημάτων	κατώτατο όριο εγγείου φόρου
Μυτιλήνη	22.758	81,4%
Μόλυβος	26.570	31,0%
Πλωμάρι	9.790	94,2%

Πηγή: Γενική Διοίκηση των Νήσων, *Διάφορες μελέτες*, τόμ. Ι, Λέσβος 1913.
* Το όριο του ελάχιστου φόρου είναι 0-50 γρόσια και υπάρχουν επτά κατηγορίες κτημάτων, ανάλογα με τον έγγειο φόρο.

Οι κατηγορίες του εγγείου φόρου του 1911 μας βοηθούν να κατατάξουμε τους ιδιοκτήτες σε ομάδες, υποθέτοντας πως ο φόρος:

- των 50-100 γροσίων αφορά τους αγρότες που έχουν μικρούς κλήρους γης·
- των 101-500 γροσίων αφορά τους ιδιοκτήτες με μεσαία εισοδήματα, από τους οποίους μερικοί (251-500 γρόσια) ζουν από το εισόδημά τους και άλλοι (101-250 γρόσια) όχι·
- των 501-2.000 γροσίων αφορά τους γαιοκτήμονες μεγάλων εκτάσεων.

Έτσι, μπορούμε να καταλήξουμε σε μια απεικόνιση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης των κατοίκων της πόλης σύμφωνα με τις ιδιοκτησίες γης που διαθέτουν.

Πίνακας 4
Η κοινωνική διαστρωμάτωση κατά περιφέρειες με βάση τον έγγειο φόρο

περιοχές της Λέσβου	μικροκτηματίες 0-100 γρόσια	ιδιοκτήτες με μέτρια εισοδήματα 101-500 γρόσια	μεγαλοκτηματίες 501-2.000 γρόσια
Μυτιλήνη	91,5%	7,2%	1,3%
Μόλυβος	61,1%	30,0%	8,9%
Πλωμάρι	97,03%	2,83%	0,14%

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι οι μουσουλμανικές αρχές δεν προσπαθούν να βάλουν φραγμούς στη μεταβίβαση της ιδιοκτησίας από τους Τούρκους στους Έλληνες κυρίως για λόγους φοροδοτικούς. Τα κτήματα που ανήκαν στους χριστιανούς δουλεύονταν καλύτερα και απέφεραν περισσότερα χρήματα στο Κρατικό Θησαυροφυλάκιο, επειδή κατέβαλλαν, ως ανήκοντα σε χριστιανούς ιδιοκτήτες, τα 7/8 του εγγείου φόρου (βεργί) και επιπλέον τη «δεκάτη», αυξημένη κάθε φορά που η παραγωγή τους βελτιωνόταν. Αυτό ήταν πολύ σημαντικό σε μια περίοδο (μετά το 1873) κατά την οποία η δεκάτη αντιπροσώπευε τη σπουδαιότερη πηγή εσόδων στην Αυτοκρατορία και τη μόνη που είχε κατορθώσει να «διαφύγει» από τον ξένο έλεγχο.

Απ' την άλλη πλευρά, οι χριστιανοί Οθωμανοί υπήκοοι για λόγους οικονομικούς, πολιτικούς και ιδεολογικούς ενδιαφέρονταν να αγοράσουν κτήματα και να κάνουν επενδύσεις στη γη, παρά τη μέτρια απόδοσή της σε σύγκριση με άλλες επενδύσεις⁸⁵. Η γενικότερη αστάθεια των πολιτικών, στρατιωτικών και οικονομικών υποθέσεων στην Αυτοκρατορία, της οποίας οι συνέπειες γίνονται ιδιαίτερα αισθητές στο εμπόριο, οδηγούν τους κατοίκους στην αναζήτηση σταθερών επενδύσεων, που αντέχουν στο χρόνο και που εγγυώνται, σε στιγμές πολιτικής αναταραχής και οικονομικής κρίσης, τη μικρότερη φθορά του κεφαλαίου. Συμβάλλει σ' αυτή την απόφαση η υποτίμηση του νομίσματος και η αύξηση των τιμών, που ενθαρρύνουν τις επενδύσεις σε γη.

Δεν πρέπει ωστόσο ν' αγνοήσουμε τη σπουδαιότητα που είχε για τους χριστιανούς, έθνος υπόδουλο, η επανάκτηση των περιουσιών τους, κυρίως των ιδιοκτησιών γης, που είχαν χάσει. Η επανάκτηση της κυριαρχίας στη γη είναι ένα αποφασιστικό βήμα που ενδυναμώνει την οικονομική τους θέση έναντι των Τούρκων, τροφοδοτεί το εθνικό αίσθημα και διαγράφεται μακροπρόθεσμα στη λογική της απελευθέρωσης. Εξάλλου οι ίδιοι αυτοί άνθρωποι κρατούν στα χέρια τους την παραγωγή και εμπορευματοποίηση του λαδιού και του σαπουνιού, παίρνοντας συγχρόνως ενεργό μέρος στην τοπική εξουσία.

Το εμπόριο, κινητήρια δύναμη της εξέλιξης

Το εμπόριο και η απελευθέρωσή του από κάθε εμπόδιο και περιορισμό υπήρξε χωρίς αμφιβολία η κινητήρια δύναμη για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Λέσβου στην πορεία της προς τον αστικό μετασχηματισμό.

Η περίοδος 1840-1880 είναι ιδιαίτερα σημαντική, γιατί προετοίμασε το έδαφος για το «άνοιγμα» και την ενεργοποίηση της αγοράς και για τη δημιουργία μιας δυνα-

μικής κοινωνικής ομάδας, που την αποτέλεσαν έμποροι ελληνικής καταγωγής. Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για βαθύτερες δομικές αλλαγές, όπως ο εκσυγχρονισμός των τεχνικών μέσων παραγωγής, που εδραιώθηκε με την ανάπτυξη της ατμοκίνητης βιομηχανίας στη δεύτερη φάση (1880-1912). Παρατηρούμε μετά την επικύρωση του Χατ-ι-Σεριφ (1839) δύο στάδια ανάπτυξης:

α. το πρώτο χαρακτηρίζεται από αργές αλλά ουσιαστικές αλλαγές για την οικονομική ανάκαμψη του νησιού και για την ελληνική κοινότητα, που θεωρούσε το εμπόριο αποκλειστική της υπόθεση·

β. το δεύτερο χαρακτηρίζεται από την επιτάχυνση της εμπορικής κίνησης, κυρίως μετά το 1867, και από μετατροπές στον τρόπο παραγωγής.

Σύμφωνα με τις προξενικές αναφορές⁸⁶, διαπιστώνουμε ότι ποικίλα δεδομένα επιβεβαιώνουν αυτά τα διάφορα στάδια. Το 1844 ο Γάλλος υποπρόξενος υπογραμμίζει την προνομιακή γεωγραφική θέση του νησιού και το εύφορο έδαφός του, τα οποία ωστόσο δεν αξιοποιήθηκαν όσο θα έπρεπε.

Σύμφωνα με την ίδια πηγή η κατάσταση στασιμότητας οφειλόταν στις αυθαίρετες ενέργειες των Τούρκων διοικητών και συνδεόταν με τις δυσάρεστες επιπτώσεις από την επιβολή του μονοπωλίου κατά τα τελευταία επτά χρόνια πριν από το Χατ-ι-Σεριφ (1839).

Η ΕΠΙΒΟΛΗ ΤΟΥ ΜΟΝΟΠΩΛΙΟΥ

Το μονοπώλιο υπήρξε η απάντηση του κράτους για ν' ανταποκριθεί στην ανάγκη της Αυτοκρατορίας να εξασφαλίσει πρώτες ύλες σε χαμηλές τιμές και σε μεγάλες ποσότητες. Όπως το επισημαίνει ο M.S. Kütükoglu⁸⁷, από το 1826 η οθωμανική κυβέρνηση άρχισε να εφαρμόζει το σύστημα μονοπωλίου αγοράς ορισμένων προϊόντων που προοριζόνταν για εξαγωγή, όπως το μαλλί, το όπιο, το ελαιόλαδο, το μετάξι, τα δημητριακά, το λουλάκι κλπ.

Αυτό το σύστημα αναδείκνυε ένα μοναδικό αγοραστή του προϊόντος της περιοχής, που θα μπορούσε να είναι ο κυβερνήτης (περίπτωση του Μεχμέτ Αλή πασά της Αιγύπτου) ή και πολίτες οικονομικά ισχυροί (ayans⁸⁸, όπως στην περίπτωση του Καραοσμάνογλου, της πιο γνωστής οικογένειας της περιοχής του Αιγαίου, ή του Κουλαξίζη στη Λέσβο). Ο αγοραστής υποχρέωνε τους παραγωγούς να του πουλήσουν τη συγκομιδή τους σε τιμή καθορισμένη από την κεντρική διοίκηση για να την μεταπυλήσει σε τιμή πολύ πιο υψηλή. Έτσι ακριβώς συνέβη με τα δημητριακά στην περιοχή Θεσσαλονίκης το 1836-37, όταν η οκά του σταριού πληρώθηκε 38 γρόσια στους χωρικούς και πουλήθηκε στο εμπόριο 68,70 γρόσια⁸⁹. Κατά παρόμοιο τρόπο στη Λέσβο, ο Μουσταφά Αγάς Κουλαξίζης, απόγονος μιας από τις πιο πλούσιες οικογένειες του νησιού, ανώτερος υπάλληλος και κυβερνήτης του νησιού μετά το 1822, αγόραζε το λάδι 3 γρόσια το λαγήνη και εξασφάλιζε το μονοπώλιο πουλώντας το 35-40 γρόσια⁹⁰. Στα ίδια μέτρα αναφέρεται και ο περιηγητής W. Turner, που υπογραμμίζει ότι η Πύλη παρεμπόδιζε τους νησιώτες να πουλάνε το λάδι τους σε ξένα πλοία⁹¹.

Πληροφορίες για το μονοπώλιο μας δίνονται και από τους δύο Γάλλους περιηγητές, τον Michaud και τον Roujoulat, που διηγούνται το 1833:

«Ο μουλτεζίμης⁹² του νησιού διατάζει να του πουληθούν όλα τα προϊόντα στην τιμή που ορίζει εκείνος. Αυτό βέβαια δεν τον εμποδίζει να εισπράττει 1/10 επιπλέον και να τους υποχρεώνει να πληρώσουν το χαράτσι⁹³ (kharâdj) ή κεφαλικό φόρο»⁹⁴.

Στην πραγματικότητα, το εμπορικό κύκλωμα ελεγχόταν από τον αγοραστή, ο

οποίος γινόταν ή αγοραστής και αποκλειστικός πωλητής ή παραχωρούσε άδειες αγοράς σε άλλους εμπόρους αμειβόμενος αδρά. Το Χατ-ι-Σερίφ και κυρίως η αγγλο-οθωμανική συνθήκη της 16 Αυγούστου 1838 έθεσαν τέλος σε ό,τι εμπόδιζε την ελεύθερη συναλλαγή, καταργώντας όλα τα μονοπώλια των γεωργικών προϊόντων.

Έτσι άνοιξε η αγορά. Πολλά έγγραφα του Συμβουλίου της Χριστιανικής Κοινότητας Μυτιλήνης μάς δίνουν πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο ασκούσαν το εμπόριο διάφοροι κάτοικοι της πόλης, Οθωμανοί υπήκοοι, και μαρτυρούν τη σπουδαιότητα και το είδος του εμπορίου που διεξαγόταν με άλλες περιοχές. Οι έμποροι αποτελούσαν μια ξεχωριστή κοινωνική ομάδα, ανερχόμενη και δυναμική, στους κόλπους της άρχουσας τάξης και συγχρόνως μία από τις τρεις κοινωνικές ομάδες που απαρτίζουν τη συνέλευση των πολιτών και εκλέγονται στο Συμβούλιο.

Έτσι, στις 11 Μαρτίου του 1843 (δικαιοπραξία αρ. 604) 38 έμποροι αποφασίζουν να συντάξουν και να υπογράψουν μια διαμαρτυρία εναντίον της απόφασης του σουλτάνου να επιβάλει αυθαίρετους φόρους για το λάδι και το σαπούνι⁹⁵. Φαίνεται ότι, παρά την επέμβαση της διοίκησης, που μ' αυτόν τον πλάγιο τρόπο ήθελε να ελέγχει την εξάπλωση του εμπορίου και την απότομη εισχώρηση του ελληνικού χριστιανικού στοιχείου στην αγορά, ο σκοπός της δεν επετεύχθη. Η κατάργηση του μονοπωλίου ενθάρρυνε τους εμπόρους και άνοιξε το δρόμο της οικονομικής και κοινωνικής ανόδου σ' αυτή την τόσο δραστήρια ομάδα. Όσο για τους χριστιανούς εμπόρους, η καινούργια Δημογεροντία δεσμεύτηκε ν' αναλάβει την προάσπιση των συμφερόντων τους.

Τη 12η Μαΐου 1850 το Κοινοτικό Συμβούλιο αποφάσισε κατά τη διάρκεια της Συνέλευσης των κατοίκων να πληρώσει το υπόλοιπο του αυθαίρετου φόρου που τους είχε επιβληθεί⁹⁶.

ΤΑ ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΕΞΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ

Σ' αυτό το πρώτο στάδιο των αργών αλλαγών, όταν το λιμάνι της Μυτιλήνης δεν προσέλκυε ακόμη το ενδιαφέρον του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου σε μεγάλη κλίμακα, υπήρχαν ωστόσο προϊόντα που προοριζόνταν για εξαγωγή.

Ο Γάλλος υποπρόξενος αναφέρει πως η κύρια πηγή πλούτου του νησιού ήταν η μεγάλη εξαγωγή λαδιού, από το οποίο το 1/3 προοριζόταν για τη Γαλλία, το 1/4 για την Αγγλία, το 1/8 για τη Ρωσία και το υπόλοιπο χρησιμοποιούνταν για την τοπική κατανάλωση και τη σαπωνοποιία. Τα σαπούνια που ήταν κακής ποιότητας εξαγόταν στις αγορές της Κωνσταντινούπολης και της Αλεξάνδρειας.

Ήταν όμως αναγκαίο για να καλυτερεύσουν την απόδοση της παραγωγής να βελτιώσουν την τεχνική της σύνθλιψης⁹⁷. Εκτός από τα άλλα προϊόντα οι Άγγλοι αγόραζαν βαλανίδια για βιομηχανική χρήση στα βυρσοδεψεία.

Όσον αφορά το εισαγωγικό εμπόριο, δεν παρουσίαζε κανένα ενδιαφέρον για τους Ευρωπαίους, εφόσον οι ντόπιοι έμποροι πήγαιναν στη Σμύρνη για να προμηθευτούν προϊόντα σε πολύ χαμηλές τιμές. Εξάλλου το σιτάρι που παραγόταν στο νησί κάλυπτε μόλις για ένα μήνα τις καταναλωτικές του ανάγκες, κι έτσι το συμπλήρωμα εισαγόταν σε μεγάλες ποσότητες από τη μικρασιατική ακτή και τη Ρωσία.

Το 1844, ενώ οι μεγάλες Δυνάμεις έκαναν αισθητή την παρουσία τους με τη δημιουργία υποπροξενείων, η ευρωπαϊκή παρουσία ήταν ακόμη αρκετά περιορισμένη⁹⁸. Εντούτοις, ο Roboly επισημαίνει ότι οι Έλληνες που ασκούσαν κάποια επιρροή έφεραν εμπόδια στις ξένες εμπορικές εταιρείες, φοβούμενοι μήπως, εξαιτίας τους, χάσουν το εμπόριο που ως τότε ήταν στα χέρια τους.

Ωστόσο η δεκαετία του 1840 δεν ήταν παρά το πρώτο βήμα για το ξεκίνημα, που θα ολοκληρωνόταν δέκα χρόνια αργότερα. Η αναφορά του Γάλλου υποπροξένου το 1854⁹⁹ μας πληροφορεί πως τα έσοδα του νησιού από τα αγροτικά και βιομηχανικά προϊόντα ανέρχονταν σε 250.000 λίρες στερλίνες, ποσό που αντιστοιχούσε σε 30.000.000 γρόσια. Πρέπει ωστόσο να λάβουμε υπόψη μας τις μεγάλες αυξομειώσεις που υφίστατο όλα αυτά τα χρόνια η αγροτική παραγωγή. Σύμφωνα με τον υποπρόξενο της Αυστροουγγαρίας Ν. Μπαρζίλι, το 1850 η Λέσβος εξήγαγε 300.000 εκατοχιλιόγραμμα λαδιού, ποσότητα που μετά το μεγάλο κύμα ψύχους του 1850 μειώθηκε στη μισή, για να σταθεροποιηθεί και πάλι το 1867 και να δώσει μετά την αποκατάσταση των ελαιοδένδρων 200.000 εκατοχιλιόγραμμα λάδι.

Η προοδευτική βελτίωση των συναλλαγών διαπιστώνεται με την ανάγνωση του πίνακα 5.

έτος	εξαγωγές σε χιλιάδες φράγκα	εισαγωγές σε χιλιάδες φράγκα	συνολικός όγκος των συναλλαγών	μεταβολή απ' τη μια χρονιά στην άλλη
1854	2.362	3.615	5.977	
1855	2.007	2.745	4.752	-20,4
1856	2.699	3.104	5.803	+22,1
1857	2.743	4.831	7.574	+30,5
1858	3.437	4.330	7.767	+2,5
1867	12.000	6.000	18.000	+131,7

Πηγές: 1854-58: FO, 78/1534.

1867: ΑΥΕ, 1867, 39, 12, Αρ. 6166, αναφορά του Μπαρζίλι, «Η Μυτιλήνη πριν και μετά την καταστροφή του 1867».

Σημείωση: Υπολογισμοί που έχουν γίνει σύμφωνα με την αντιστοιχία: 1867: 1 φράγκα = 5 γρόσια, και 1854: 1 λίρα στερλίνα = 120 γρόσια.

Πρέπει καταρχήν να υπογραμμίσουμε πως η προοδευτική αύξηση των εξαγωγών κατά τα χρόνια 1856-58 οφειλόταν στην καλύτερευση των κατεστραμμένων ελαιοδένδρων από το δριμύτατο ψύχος του 1849-50. Όσο για την αύξηση του αριθμού εισαγωγών το 1857 και 1858, αυτή οφειλόταν στον πόλεμο της Κριμαίας¹⁰⁰ και στην επαναποστολή του 1/5 των προϊόντων στην Ανατολή.

Στην πραγματικότητα, η Λέσβος εξελισσόταν σε αποθήκη ευρωπαϊκών εμπορευμάτων εισαγωγής με προορισμό τη Μ. Ασία.

Με εξαίρεση τη ζάχαρη, τον καφέ, τα έπιπλα και τα δέσματα, που εισάγονταν κατευθείαν από τη Μασσαλία, τα υπόλοιπα προϊόντα αγοράζονταν δεύτερο χέρι από τους ντόπιους εμπόρους στα λιμάνια της Σύρας, της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης, σε τιμές πολύ πιο χαμηλές απ' αυτές που ζητούσαν στον τόπο παραγωγής τους.

Κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο οι τιμές των προϊόντων καθημερινής κατανάλωσης, και κυρίως των τροφίμων, είχαν διπλασιαστεί. Το υψηλό κόστος ζωής και η φτώχεια ώθησαν τους κατοίκους του νησιού να οργανώσουν μια διαμαρτυρία απαιτώντας από τις αρχές να πάρουν δραστικά μέτρα για την αντιμετώπιση της κρίσης.

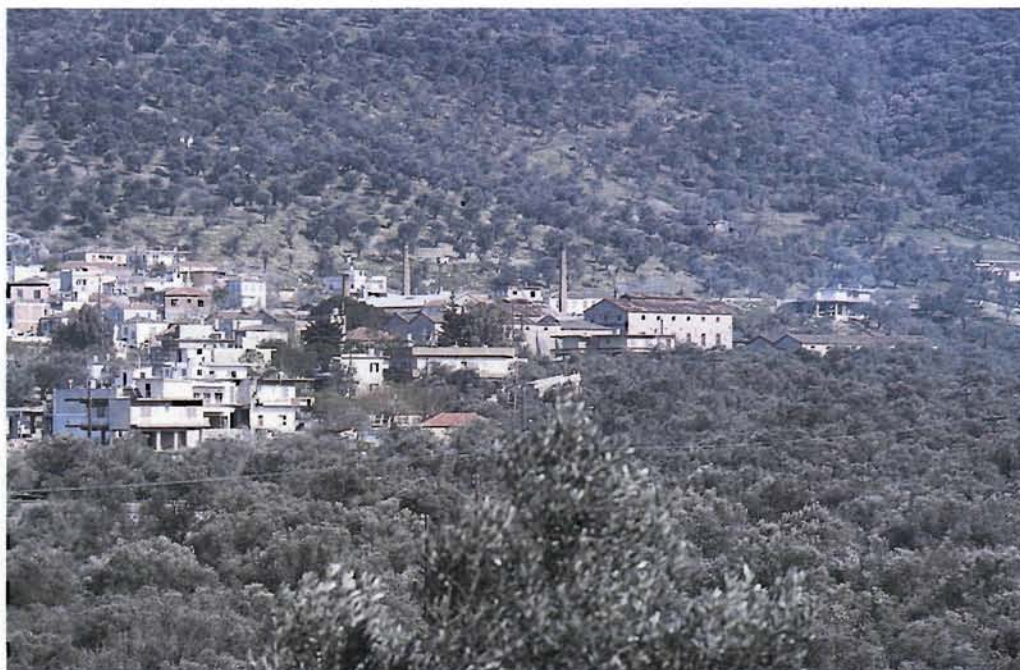
Μόνο το 1867 αρχίζει μια καινούργια οικονομική περίοδος, που χαρακτηρίζεται

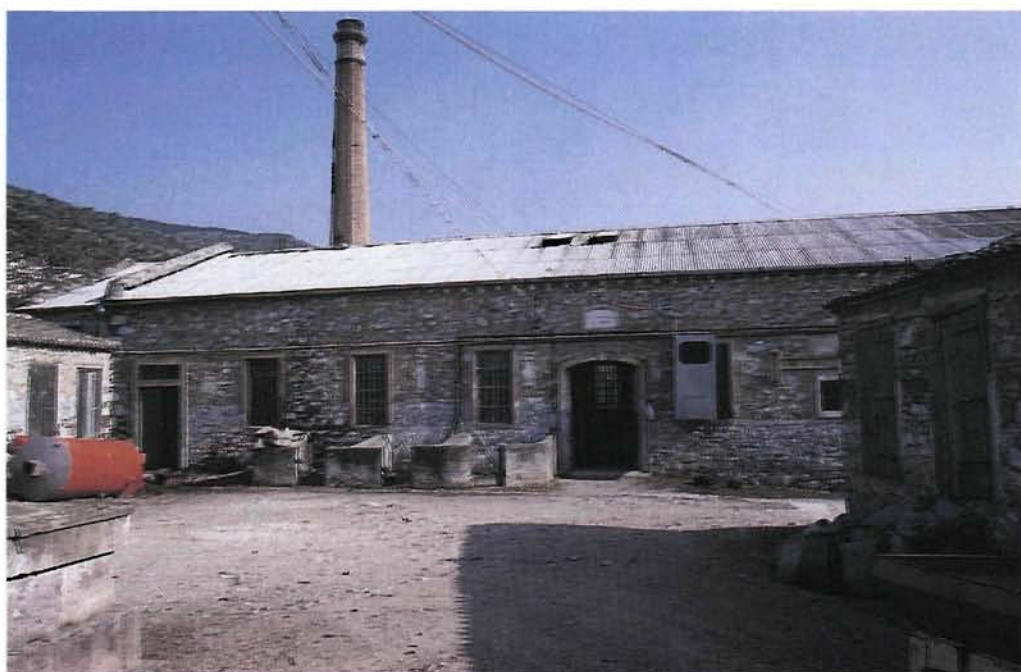
Οι ελαιώνες του κόλπου της Γέρας.

Η σκάλα Λουτρών. Εξαγωγικό λιμάνι της ελαιοφόρας περιοχής των Λουτρών. Διακρίνεται το πυρηνεργοστάσιο Μουζάλα.

Ο ελαιώνας, ο οικισμός των Λουτρών και το βιομηχανικό συγκρότημα του Αλ. Βασιλείου.

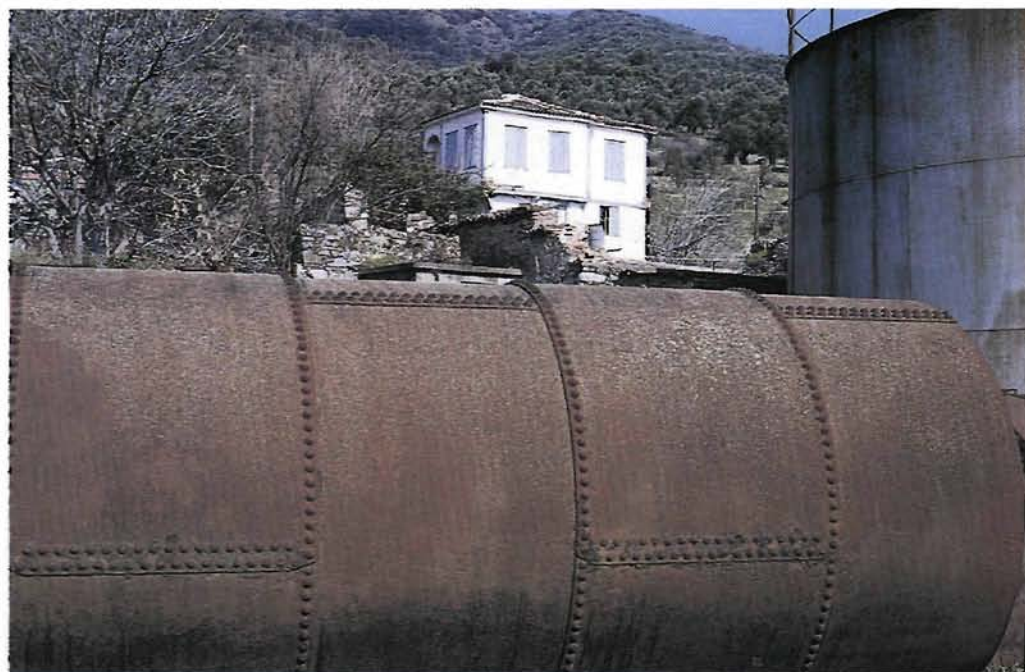
Το ελαιοτριβείο του Αλ. Βασιλείου

Εντοιχισμένη αναθηματική πλάκα με την ημερομηνία ίδρυσης του ελαιουργείου.

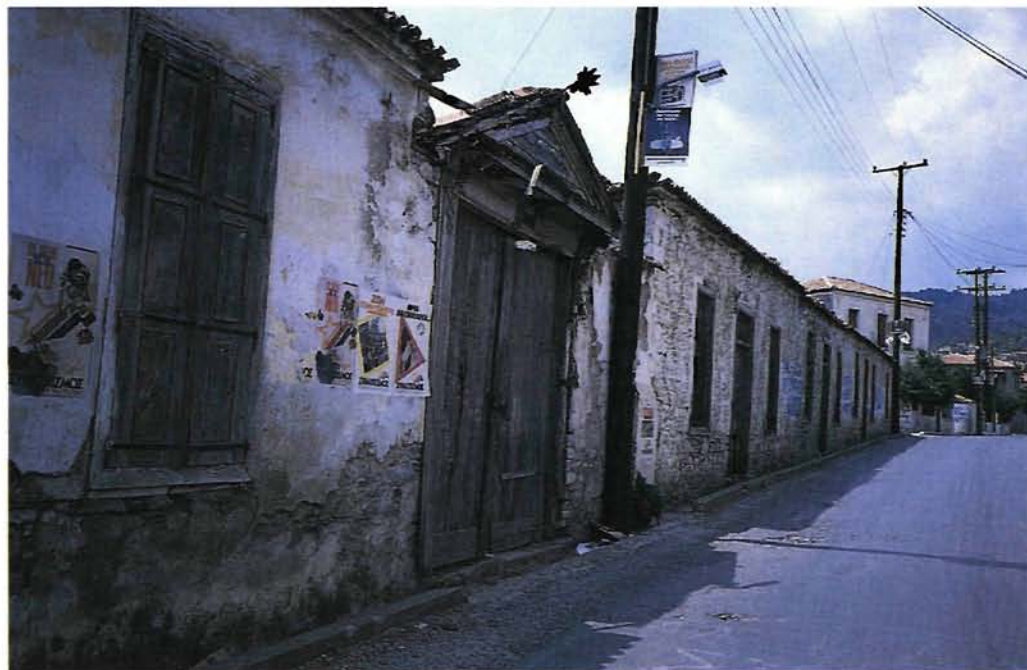
Το πυρηνεργοστάσιο του Αλ. Βασιλείου.

Σιδερένιο τεπόζιτο για αποθήκευση λαδιού σε πρώτο πλάνο και πίσω τα σπίτια των εργατών στο συγκρότημα του Αλ. Βασιλείου.

Σιδερένια τεπόζιτα πυρηνελαίου.

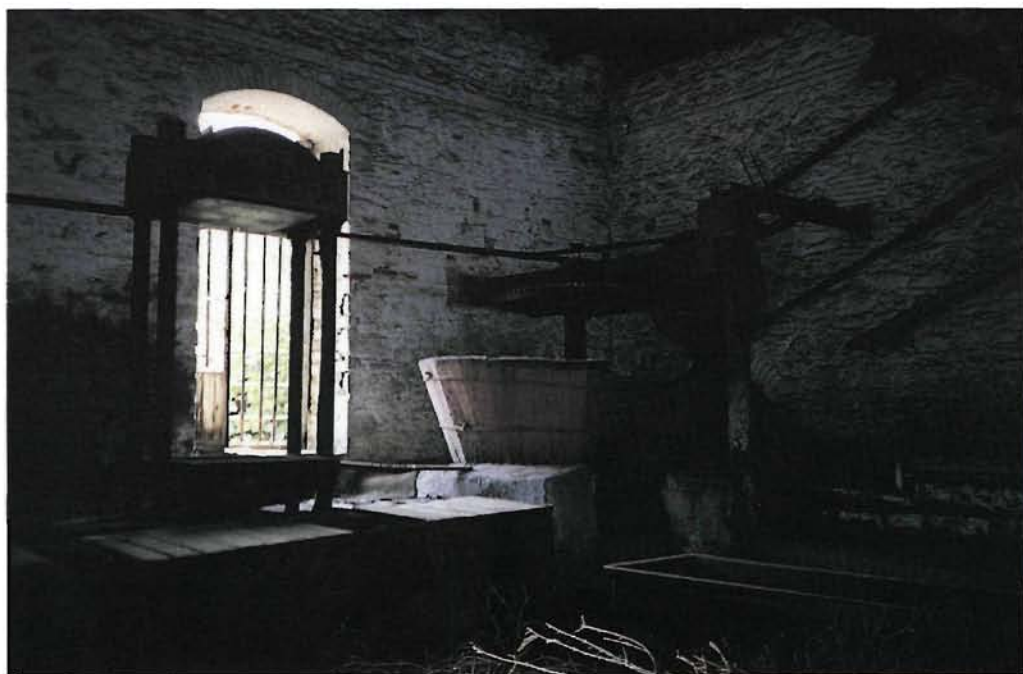
Εξωτερική όψη του βιομηχανικού συγκροτήματος Ταπανλή, στον Παλαιόκηλο της Γέρας.

Αποθήκη με κιούλια στο ελαιοτριβείο Ταπανλή.

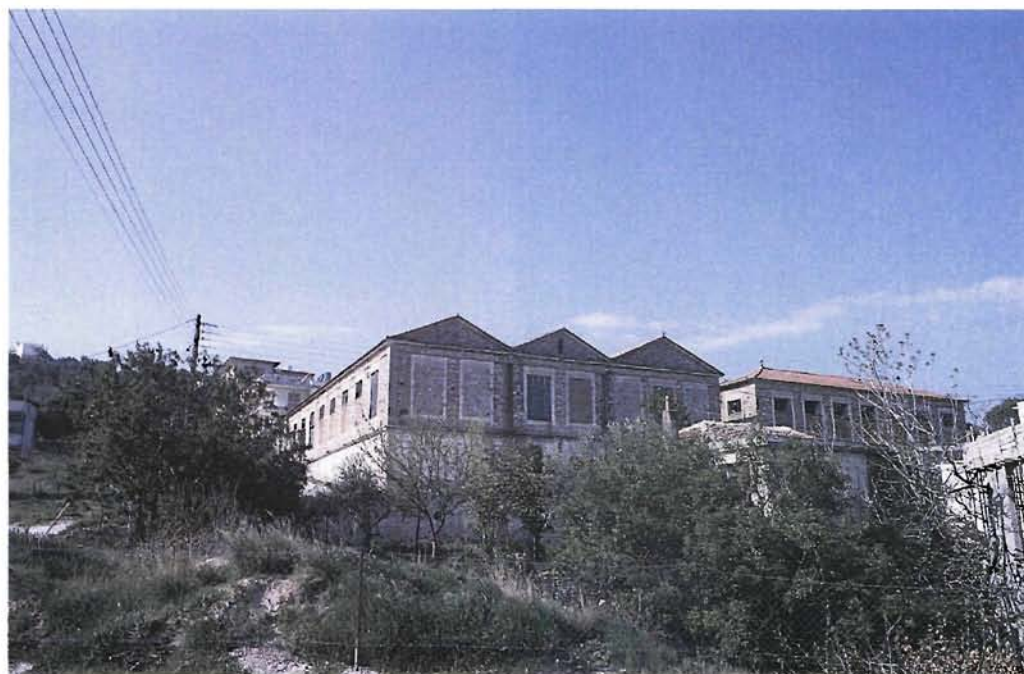
Το ατμοκάζανο του ελαιοτριβείου.

Μυλόπετρες και πιεστήριο στο συγκρότημα Ταπανλή.

Τρία μπασσιά (πιεστήρια) του ελαιοτριβείου Ταπανλή. Συμπιέζαν με υδραυλική πίεση τα σακιά της ελαιόμαζας.

Το υφαντουργείο-νηματοουργείο του Χρ. Αθανασιάδη στην έξοδο της πόλης της Μυτηλήνης. Χαρακτηριστική είναι η προιονωτή στέγη.

Σαπωνολέβητας από το σαπωνοποιείο του Χ' Γιάννη στο Πέραμα.

Αίθουσα ξηραντηρίου του σαπωνοποιείου-ελαιουργείου του Χ' Βασιλείου στο Πλωμάρι.

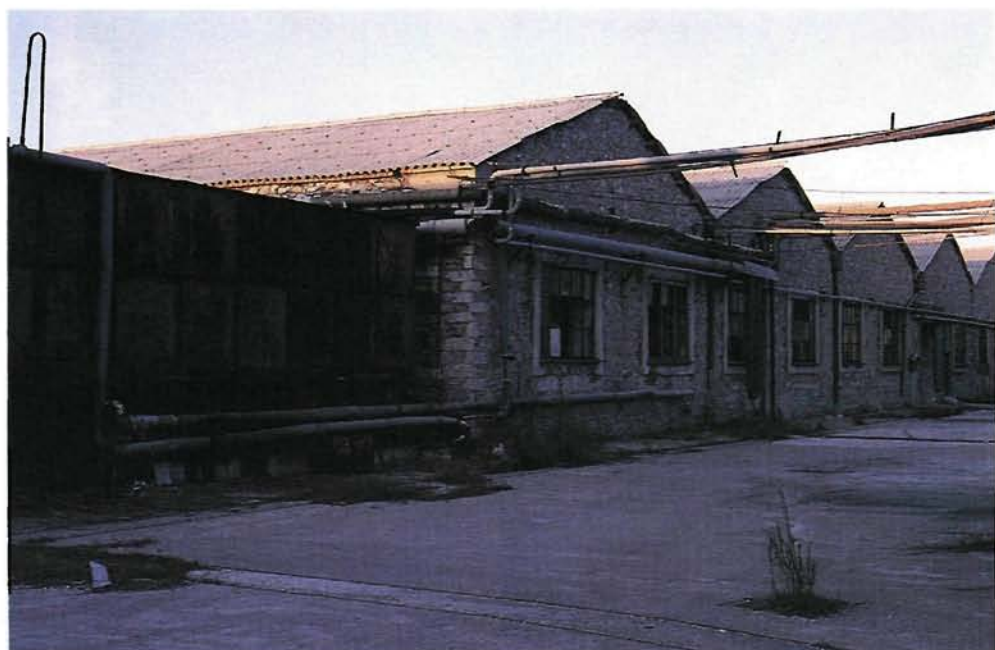
Αίθουσα ξηραντηρίου του σαπωνοποιείου Χ' Γιάννη στο Πέραμα.

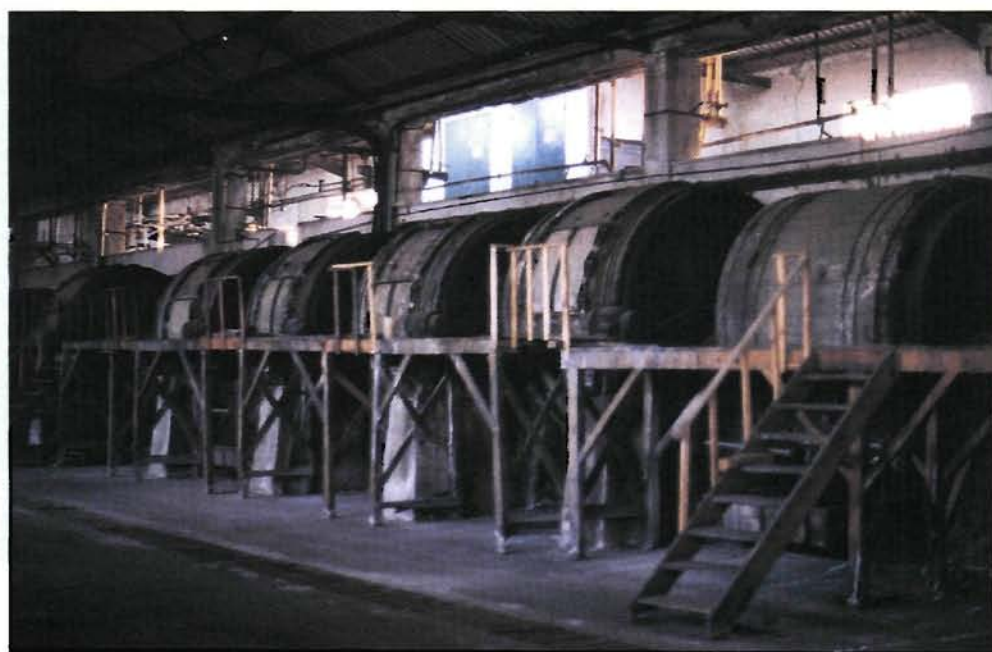
Ετικέττες συσκευασίας σαπουνιών του Πλωμαρίου (φωτ. Σπ. Κατωπόδης).

Ελαιοσπλογή στη Λέσβο το 1950. Οι συνθήκες εργασίας των μεροζαματιών δε μεταβλήθηκαν ιδιαίτερα από το 1880 ως το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (φωτ. αρχείο Ζ. Καμπούρη).

Το μεγαλύτερο βυρσοδεψείο της Λέσβου κτίσθηκε το 1900 από τον Σουρλάγχα στο Πέραμα. Το 1904-5 εξοπλίστηκε με ατμομηχανές.

Οι βαρέλες, όπου γινόταν η κατεργασία των δευμάτων με ασβέστη και κανστική σόδα (φωτό Γ. Ιορδάνου).

SIFNEO FRÈRES.

CONSTANTINOPLE-TAGANROG.

Teleg. SIFNEO.

Taganrog, le 22 Σεπτεμβρίου 1911

Πατέρα μου φίλε
(Μηνύματα)

Εγώ σου γράφω με χαρά
σαν 8 ημέρες. Ο ήλιος μου επιβλέπει
ο ήλιος μου από άκρες -

Να' ημερες τα' ποδηλασία με Καναλά
μου τα' ετήσια. Στο 31η Σεπτεμβρίου
έχω έλθει μαζί. Ημέρα ευτυχίας και
ανάπαυσης. Το ποδήλατο, όλομας ός
διακόσιες, διακομιδής. Έναμι, πενήτα.

Ο Βασις έχει έλθει μαζί, μαζί
μου οι γιοι μου.

Ο ήλιος σου είναι
όσο, ταίς όμοιους, σοβαί
μαζίμας όμοια.
Να' ημερες μαζί
Να' ημερες μαζί
Να' ημερες μαζί

Να' ημερες μαζί
Να' ημερες μαζί
Να' ημερες μαζί

Ατμοβάρζα της εταιρείας Sifneo Frères - Ταϊράνι Ρωσίας.

Φωτογραφία από το γάμο του Α. Σιφναίου με την Ρ. Κανάκη στο Ταϊγάρι. Ο Ζάννος Σιφναίος, πατέρας του Αριστείδη και η γυναίκα του, Ασπασία, έχουν ήδη επιστρέψει και κατοικούν στη Μυτιλήνη.

Αναμνηστική φωτογραφία τον κήλο του εξοχικού του Ζ. Σιφναίου στο Ακλειδιού της Μυτιλήνης το 1904. Διακρίνονται από δεξιά προς τ' αριστερά: Ζάννος Σιφναίος, η κόρη του Σαλφώ, ο γιος του Βασίλης (Βάκας), η γυναίκα του Ασπασία, ο Παναγιώτης Καμπούρης (πίσω της), ο Θρασύβουλος Αλεπουδέλης που κρατά το κλήμα, η γυναίκα του Μαρίκα, η κόρη τους Πιπίτσα και πάνω στο συντριβάνι ο Αριστείδης Σιφναίος.

Οικογενιακά ενθυμιάματα από τη Ρωσία (αρχείο οικ. Σιφναίου).

από αισθητή αύξηση της παραγωγής και θεαματική άνοδο των εμπορικών συναλλαγών. Τότε η Μυτιλήνη γίνεται μία από τις ωραιότερες πόλεις, δεύτερης κατηγορίας, της Αυτοκρατορίας και εφοδιάζει με τα εμπορεύματά της τα ασιατικά παράλια¹⁰¹.

Για τα προϊόντα που εισάγονται και εξάγονται ο πίνακας του 1867 και 1870-72 μας δίνει μια ιδέα.

Πίνακας 6 Το εξωτερικό εμπόριο της Λέσβου 1867-1872			
Α. Προϊόντα εξαγωγής της Λέσβου			
Προϊόντα	1867	1870-72	Προορισμός
λάδι	200.000 εκατοχιλόγραμμα	200.000	2/3 σε Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Μασσαλία, Λονδίνο, Μαύρη Θάλασσα
σαπούνι	60.000 εκ. χιλγ.	80-100.000 εκ. χιλγ.	Μασσαλία
βαλανίδια	20-30.000 εκ. χιλγ.	30-40.000 εκ. χιλγ.	Λονδίνο, Τεργέστη
ζώα	60-80.000 κεφάλια	200.000	
κουκούλια μεταξοσκωλήκων	60-80.000 οκάδες	—	3/4 στη Μασσαλία
μετάξι		60-80.000 οκάδες	
μαλλί	10-13.000 εκ. χιλγ.		
φρούτα	αρκετά μεγάλη ποσότητα		Κωνσταντινούπολη, Αίγυπτος
βαμβάκι	50.000 εκατοχιλόγραμμα		
κρασί και ούζο	μεγάλη ποσότητα		Κωνσταντινούπολη
Β. Προϊόντα εισαγωγής στη Λέσβο			
Προϊόντα	1867	1870-72	Προέλευση
σιτάρι και κριθάρι	100.000 κιλά	ομοίως	Ρούμελη, Μαύρη Θάλασσα, Ανατολία
ζάχαρη	6-8.000 σάκοι	9.000 σάκοι	Μασσαλία
καφές	8-10.000 βαρέλια	11.000 βαρέλια	Μασσαλία
ρύζι	12.000 σάκοι	10.000 σάκοι	Ρούμελη, Αίγυπτος, Γένοβα
βιομηχανικά προϊόντα	2-4.000 κιβώτια	5.000 κιβώτια	Τεργέστη, Μασσαλία, Σύρα, Σμύρνη και Κωνσταντινούπολη
δέρματα	300 μπάλες	500 μπάλες	Μασσαλία, Σύρα
σίδηρος	4.000 εκ. χιλγ.	3.000 εκ. χιλγ.	Αγγλία, Ρωσία
καρφιά	300-400 βαρέλια	400-500 βαρέλια	Βενετία, Μασσαλία
ρούμι	1.000 βαρέλια	1-2.000 βαρέλια	Σύρα, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη
αλίπαστα	3.000 βαρέλια	10.000 βαρέλια	Θάλασσα του Μαρμαρά, Κωνσταντινούπολη, Ρωσία
ξύλο για κατασκευές	Αρκετά μεγάλη ποσότητα	ομοίως	Βενετία, Τεργέστη, Δούναβης, Ανατολία, Ρούμελη

σόδα και Terre de Vicenze (νάτρον)*	54.000 και 50.000 εκ. χλγ.	100.000 εκ. χλγ.
<p>Πηγές: ΙΑΥΕ, 1867, 19, 12, Αρ. 6166· Scherzeri Ch. de, <i>La préfecture de Smyrne</i>, Βιέννη 1873. * Το νάτρο, προϊόν που χρησιμοποιείται στη βιομηχανία σαπουνιού, προέρχεται από την Αίγυπτο και αντικαταστάθηκε το 1870 από την Terre de Vicenze.</p>		

Όσον αφορά τις εξαγωγές, διαπιστώνουμε ότι οι ποσότητες σαπουνιού, ζώων και βαλανιδιών είχαν αυξηθεί. Εκτός από την παραγωγή συνηθισμένων προϊόντων αξίζει ν' αναφέρουμε και την παραγωγή 80.000 οκάδων κουκουλιών από τα οποία έστελναν τα 3/4 στη Μασσαλία. Αυτός ο αριθμός δείχνει ότι υπήρχε ντόπια μεταξουργία και συνεπώς και μεταξωτά υφάσματα που κατασκευάζονταν για εσωτερική κατανάλωση¹⁰².

Τα κουκούλια εξαφανίζονται μετά το 1870-72, φαινόμενο που συνδέεται με την ασθένεια του μεταξοσκώληκα και τη μαζική εισαγωγή υφασμάτων από την Ευρώπη¹⁰³. Στην πραγματικότητα, στη Λέσβο από τα εισαγόμενα βιομηχανικά είδη τα 3/4 ήταν υφάσματα βαμβακερά και το 1/4 μάλλινα και μεταξωτά. Η κύρια παραγωγή του βορινού τμήματος του νησιού ήταν τα βαλανίδια, από τα οποία 20-30.000 εκατοχιλιόγραμμα ετησίως ήταν εκ των προτέρων αγορασμένα από τους εμπόρους της Σμύρνης με προορισμό το Λονδίνο και την Τεργέστη.

Οι εισαγωγές του 1867 παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία από το παρελθόν: η αύξηση του καφέ και της ζάχαρης (μόνο 300-500 σάκοι προορίζονται για την τοπική κατανάλωση) δείχνει ότι το εισαγωγικό εμπόριο δεν έφτασε ακόμα στο σημείο κορεσμού για τις αγορές της Μικράς Ασίας. Οφείλουμε επίσης να υπογραμμίσουμε πως η αύξηση των βιομηχανικών προϊόντων που προέρχονται από την Κεντρική Ευρώπη προκάλεσε μια αναδόμηση των καλλιέργειών στη Μ. Ασία, περιορίζοντας την καλλιέργεια του βαμβακιού και του μεταξιού και προσανατολίζοντας την παραγωγή προς τα καπνά και τους ελαιώδεις σπόρους¹⁰⁴.

Τα απαραίτητα υλικά για την επεξεργασία των βιομηχανικών προϊόντων και τις βιομηχανικές εγκαταστάσεις αρχίζουν να εμφανίζονται στην αγορά, όπως: ξυλεία για κατασκευές, σίδηρος, καρφιά, σόδα και η Terre de Vicenze.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η πραγματική απογείωση του εξωτερικού εμπορίου έγινε μετά το 1867. Οι προηγούμενες δεκαετίες διαμόρφωσαν τις συνθήκες και προετοίμασαν το ανθρώπινο δυναμικό που ήταν απαραίτητο γι' αυτή την ανάπτυξη, κι έτσι οι Έλληνες έμποροι άρχισαν να επιδίδονται με επιτυχία σ' αυτόν τον τομέα. Ο υποπρόξενος της Αυστρίας γράφει σχετικά¹⁰⁵:

«Το εμπόριο είναι η ψυχή των Ελλήνων. Γεννιούνται έχοντας το εμπορικό δαιμόνιο μέσα τους. Να πουλούν και να αγοράζουν για να πλουτίσουν είναι το μεγαλύτερο όνειρό τους... Σε 20.000 Τούρκους που υπάρχουν στο νησί, περίπου 20 είναι έμποροι. Αντίθετα, σε 70.000 Έλληνες τουλάχιστον 20.000 ασχολούνται με το εμπόριο».

Αλλά η ανάπτυξη του εμπορίου που μπορούσε να εκληφθεί σαν μια ιδιαίτερη ικανότητα των Ελλήνων χριστιανών ήταν στην ουσία ένα «ταλέντο» που τους έκανε να «υπερέχουν» έναντι των μουσουλμάνων. Οι τελευταίοι, πιστοί από τη μια στις απαγορεύσεις του Κορανίου (Ser'ī¹⁰⁶) «περί εντόκων δανειών» και έχοντας από την άλλη άλλες δραστηριότητες (όπως να ιδιοποιούνται τα έσοδα από τις εκμισθώσεις και να εκμεταλλεύονται τον κρατικό και διοικητικό μηχανισμό)¹⁰⁷, «άφηναν» το εμπόριο στη δικαιοδοσία των χριστιανών.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η ταχεία ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου μετά το 1867 συνδεόταν με τη γεωγραφική θέση και την αύξηση της εμπορικής ση-

μασίας του νησιού, που βρισκόταν στο πέρασμα όλων των πλοίων που διέσχιζαν τη Μεσόγειο για να κατευθυνθούν προς την Κωνσταντινούπολη, καθώς και με την πολιτική των ατμοπλοϊκών εταιρειών να προσεγγίζουν στο λιμάνι της. Σύμφωνα με την επισήμανση του Αυστριακού υποπροξένου, η ύπαρξη ενός δικτύου αμαξωτών δρόμων στη Λέσβο και η συχνότητα της διά θαλάσσης μεταφοράς ήταν παράγοντες που επηρέαζαν θετικά την εμπορική εξέλιξη¹⁰⁸. Επιπλέον, η διά ξηράς μεταφορά προϊόντων από την οποία επωφελούνταν το νησί λόγω του δικτύου, ήταν πιο οικονομική από τη θαλάσσια μεταφορά, που επιβάρυνε τα προϊόντα με επιπλέον 5% τελωνειακά δικαιώματα.

ΟΙ ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΕΤΑΙΡΕΙΕΣ

Κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, πολλά δικαιοπρακτικά έγγραφα του Κοινοτικού Συμβουλίου της Χριστιανικής Κοινότητας αποτελούν μάρτυρες της εμπορικής κίνησης και επιβεβαιώνουν την ύπαρξη εμπορικών εταιρειών, των οποίων παραθέτω έναν κατάλογο.

Κατάλογος 4
Εμπορικές εταιρείες

συνεταίροι	έτος	δικαιοπραξία αρ.
Δ.Β. Παλαιολόγος και Ν. Χ΄Κονδωνής	1844	849
Δουκάκης Παραδέλης και Σία	1859	2665
Παν. Π. Σαράφης, Κ.Ν. Σαράφης και Σ. Δ. Κυπαρίσσης	1860	2738
Φωτής Γ. Τσαϊλάνης, Κοντής Γ. Μυριντζου & Απ. Σιδέρης	1860	2831
Β. Χ΄Ευαγγελινός και Σία	1862	3218
Νικ. Στρ. Τσαουσέλης και Αντ. Τζοάννου	1863	3347
Μαρ. Κουραματζής, Μ. Γιαννέλης και Ε. Ιωάννου	1864	3674
Ν.Δ. Βλαχόπουλος και Σία	1864	3694
Ευάγγ. Βασιλείου και Σία	1866	3941
Κ. Λάζος, Βασ. Π. Κούμπας & Σία	1866	3941
Παν. Καψιμάλης και Σία	1866	3941
Παν. Γριμάνης, Ευάγγ. Μ. Τσιριγώτης και Αντ. Μουζάλας	1866	4125
Ρήγας Χ΄Κωνσταντής και Σία	1860	2964
Γ. Ξένης και Σία	1861	3019
Β. Πατακόπουλος, Α.Π. Καβιάς και Σ. Κομνηνάκης	1861	3028
Π.Μ. Σκαμπαβιάς και Σία	1860	2934
Χρ. Ι. Φραντζής και Σία	1870	5533
Δημ. Χ΄Μαμόλης και Σία	1843	604
Μιχ. Γριμάνης και Σία	1843	604
Βασ. Μουζάλας και Σία	1843	604
Αποστολάκης Βουρνάζος και Σία	1843	604
Μιχ. Γούτος και Σία	1859	2815
Υιός του Αντ. Χ΄Κονδωνή, Σαραντινός Σαμάρης και Αναγνώστης Ελευθερίου		
Π. Χ΄Τεωργίου και Μαλής Ν. Σαμάρης	1850	2057
Ιω. Καρακούσης και Σία (υποκατάστημα στη Μασσαλία)	1863	3375
Γ. Μαμόλης	1874	5145

Αυτές οι εταιρείες ήταν οικογενειακές ή προέρχονταν από τη συνένωση κεφαλαίων δύο ή τριών συνεταιρών. Εμπορεύονταν λάδι και σαπούνι και ενδιαφέρονταν συνήθως για την εισαγωγή δημητριακών και άλλων προϊόντων απαραίτητων για την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Σε περίπτωση που διέθεταν ένα υποκατάστημα, ένας από τους συνεταιρούς ήταν υποχρεωμένος να πηγαίνει να αγοράσει ή να μείνει προσωρινά σε μία πόλη – που ήταν αγορά των εξαγομένων προϊόντων της Μυτιλήνης και τόπος προέλευσης των προϊόντων εισαγωγής. Ο τρόπος διεξαγωγής του εμπορίου ήταν αρκετά πρωτόγονος. Από τη μια οι δυσκολίες της θαλάσσιας επικοινωνίας με το νησί και από την άλλη τα πολιτικοστρατιωτικά γεγονότα που έπλητταν συχνά την Αυτοκρατορία είχαν ως αποτέλεσμα η αλληλογραφία, ο απολογισμός των λογαριασμών και η αποστολή των χρηματοδεμάτων να πραγματοποιούνται 8 με 10 φορές ετησίως, μέσω της ναυτικής εταιρείας Lloyd ή μέσω των Μυτιληνίων εμπόρων που διέμεναν στην Κωνσταντινούπολη.

Εκτός από τις οικογενειακές επιχειρήσεις, οι άλλες διαρκούσαν ένα ή δύο χρόνια, ακολουθώντας, κατά τη γνώμη μου, τον κύκλο της αγροτικής παραγωγής. Αυτή η μικρή διάρκεια ήταν η δικλείδα ασφαλείας που, σε περίπτωση κακής συγκομιδής, επέτρεπε στους επιχειρηματίες να διαλύσουν την εταιρεία επανοποθετώντας σε πιο προσοδοφόρες δραστηριότητες τα κεφάλαιά τους. Οφείλουμε επίσης ν' αναφέρουμε ότι το είδος των δραστηριοτήτων τους ήταν μικτό και συνδυάζε το εμπόριο παραδοσιακών προϊόντων με επενδύσεις σε γη και σε έντοκα δάνεια.

Παραθέτω ορισμένα αποσπάσματα δικαιοπρακτικών εγγράφων¹⁰⁹:

1. *Εταιρεία...*: Η επωνυμία της εταιρείας παραμένει άγνωστη. Οι συνεταιρείοι είναι της οικογενείας Βασιλείου όπως και στις περιπτώσεις 2 και 4.

Συνέταιροι: Παναγιώτης Βασιλείου και οι αδελφοί Ευθύμιος Βασιλειάδης, Αντώνιος και Ευάγγελος Βασιλείου.

Διάρκεια: Μάρτιος 1852 - Αύγουστος 1854.

Παρατηρήσεις: Ο Π. Βασιλείου έμενε στη Μυτιλήνη, ενώ ο αδελφός του Ευθύμιος διέμενε στη Βάρνα και στην Επαρχία Θεσσαλονίκης. Οι άλλοι δύο στην Κωνσταντινούπολη. Από τον προσωπικό λογαριασμό του Π. Βασιλείου συμπεραίνουμε ότι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου πούλησε 1.117 λαγήνια λαδιού και 317 σάκους σαποουνιού και εισέπραξε 174.448 γρόσια.

Στην αλληλογραφία προς τους αδελφούς, ο Ευθύμιος Βασιλειάδης τους ενημερώνει από τη Βάρνα για τις τρέχουσες τιμές δημητριακών και παραπονιέται για τις δυσκολίες της μεταφοράς εμπορευμάτων, αλληλογραφίας και χρηματοδεμάτων εξ αιτίας του πολέμου που τον εμποδίζει να επιστρέψει στη Μυτιλήνη¹¹⁰.

«Σπεύδω να σας εσωκλείσω τας εκκαθαρίσεις και τρεχούμενους λογαριασμούς δια τα όσα λαδοσαπούνια είχατέ με πέμψει εις Βάρναν και αφού τους παρατηρήσετε, κάμετε τον λογαριασμόν του κέρδους και περάσατε το ανάλογόν μου εις την μερίδα μου. Παρέλειψα δε και αργοπόρησα να σας στείλω τας εκκαθαρίσεις προ καιρού ένεκα όπου είχαν μείνει μερικά βερεσέδια τα οποία απεφάσισα να μείνουν διά λογαριασμόν μου και αν τυχόν ποτέ υπάγω εις Βάρναν και τα συνάξω, καλώς, ει δε και χαθούν ας συγκαταριθμηθούν και αυτά εις όσα άλλα έχασα: να μέμφηταί τις της τύχης του, αλλά αφού τον έλθη αναποδιά πρέπει να υπομείνει και όχι άλλον.

Ουδέν νεώτερον από εδώ. Τα σιτηρά εις ακινησίαν και ουδείς αγοραστής».

2. *Εταιρεία...*: Άγνωστο όνομα, οι συνεταιρείοι είναι τα αδέρφια της οικογενείας Βασιλείου.

Συνέταιροι: Αντώνιος Βασιλειάδης, Ευθύμιος, Παναγιώτης, Βαγγέλης Βασιλείου και Βασίλειος Δ. Βασίλας.

Διάρκεια: Αύγουστος 1862 - Φεβρουάριος 1865.

Παρατηρήσεις: Η εταιρεία εμπορεύεται λάδι και σαπούνι. Κατά τη ρευστοποίηση των μετοχών¹¹¹ οι συνεταιίροι μοίρασαν το ακόλουθο ποσό που περιλαμβάνει το αρχικό κεφάλαιό τους και τα κέρδη τους:

Αντώνιος Βασιλειάδης: 150.000 γρόσια.

Ευθύμιος Βασιλείου: 150.000 γρόσια.

Βαγγέλης Βασιλείου: 150.000 γρόσια.

Ο διαχειριστής της εταιρείας Π. Βασιλείου κρατάει το απόθεμα των εμπορευμάτων και τα τρία πλοία που διέθετε η εταιρεία.

3. Εταιρεία «Π. Γοιμάνης - Ευ. Τσιριγώτης και Σία».

Συνέταιροι: Π. Γοιμάνης και Ενάγγ. Τσιριγώτης.

Διάρκεια: Ένα έτος.

Αρχικό κεφάλαιο: 350.000 γρόσια.

Κέρδη: 81.458 γρόσια.

Ετήσια απόδοση: 23,3%.

Παρατηρήσεις: Η εταιρεία μπόρεσε ν' αποσβέσει σε ένα χρόνο το 1/4 του αρχικού της κεφαλαίου.

Το μεγαλύτερο μέρος των κερδών της προέρχεται από την πώληση εμπορευμάτων, των οποίων το είδος δεν διευκρινίζεται¹¹². Στο λογαριασμό κερδοζημιών εξέχουσα θέση κατέχουν, εκτός από τις ζημιές για κάποια εμπορεύματα, και οι ανατιμήσεις των νομισμάτων Κωνσταντινουπόλεως.

4. Εταιρεία «Βασιλείου και Σία».

Συνέταιροι: Ε. Βασιλείου, Βασ. Δ. Βασίλας και Α. Βασιλειάδης.

Διάρκεια: Οκτώβριος 1867 - Απρίλιος 1871.

Αρχικό κεφάλαιο: 210.000 γρόσια.

Κέρδη: 309.548 γρόσια σε 3,5 χρόνια.

Ετήσια απόδοση: 42,1%.

Παρατηρήσεις: Πρόκειται για μια μικτή, εμπορική εταιρεία που, εκτός από τις συναλλαγές πώλησης λαδιού-σαπουνιού και τις επενδύσεις σε οικόπεδα (τρεις ιδιοκτησίες γης), διαθέτει ένα κεφάλαιο το οποίο δανείζει έντοκα, κυρίως σε Τούρκους, απ' όπου και προέρχεται το μεγαλύτερο κέρδος της. Έτσι, η αξία των κτημάτων αντιπροσωπεύει το 20% των κερδών της και τα δάνεια το 71%¹¹³. Εδώ τα σχόλια περιττεύουν.

5. Εταιρεία «Μαλ. Β. Κολοβούτης και Νικ. Δ. Καράλης».

Συνέταιροι: Μαλ. Β. Κολοβούτης και Ν.Δ. Καράλης.

Διάρκεια: 5 Δεκεμβρίου 1870 - 20 Φεβρουαρίου 1873.

Αρχικό κεφάλαιο: 43.355,38 γρόσια.

Κέρδη: 16.542 γρόσια.

Ετήσια απόδοση: 17,6%.

Παρατηρήσεις: Αυτή η εταιρεία εμπορεύεται σιτάρι, λάδι, θειάφι, ξυλεία, κλπ.¹¹⁴. Κατά τη διάλυση της εταιρείας οι εκτιμητές διατίμησαν και τα παρακάτω σκεύη: ένα καντάρι, ένα σεντούκι, μία καρέκλα, ένα σοφά και 48 παλαιά σακιά.

Για να σχηματίσουμε λοιπόν μια πιο ολοκληρωμένη ιδέα της οργανωμένης εμπορικής δραστηριότητας της περιόδου 1840-1880 παρουσιάζουμε τον πίνακα που ακολουθεί.

Πίνακας 7
Απόδοση των εμπορικών εταιρειών κατά μέσο όρο

εταιρεία	κεφάλαιο σε γρόσια	κέρδη σε γρόσια	διάρκεια σε μήνες	απόδοση σε χρόνο	συνέταιροι
Π. Γριμάνης και Σία	350.000	81.458	12	23,3%	2
Ε. Βασιλείου και Σία	210.000	309.548	42	42,1%	3
Μ. Κολοβούτης και Σία	43.355	16.542	26	17,6%	2
Φ. και Μ. Τσαϊλάνης	48.000	13.094	28	11,6%	2
Ι. Κατσακούλης και Σία	76.000	43.431	26	26,4%	2
Απόδοση κατά μέσο όρο				24,2%	

Πηγές: Δικαιοπραξίες του ΚΣΧΚ Αρ. 4124, 4755, 4963, 6034, 6277.

Επιπλέον, σε πολλές καταγραφές ορφανικών περιουσιών αναφέρονται εμπορικές περιουσίες ή μικτές εταιρείες, όπως φαίνεται στο παράδειγμα:

Δικαιοπραξία αρ. 5944: Εμπορική και κτηματική εταιρεία που ανήκει στους Ευστράτιο και Μιχαήλ, γιους του Π. Γαλιτσέλη. Οι δύο αδελφοί μοιράζονται τις εμπορικές δραστηριότητες της εταιρείας και αγοράζουν κτήματα γύρω απ' την Α-γιάσο. Έδρα της εταιρείας το ομώνυμο χωριό. Απογραφέντα περιουσιακά στοιχεία: α. ελαιοτριβείο στο Ίππειο· β. ελαιοτριβείο στην Περασιά· γ. αποθήκη λαδιού κοντά στην εκκλησία της Αναλήψεως· δ. μαγαζί· ε. πέντε ελαιώνες· στ. οικόπεδο περιβαλλόμενο από πέτρινο τοίχο· ζ. ένα αμπέλι· η. αγρός στο Λισβόρι.

Η δικαιοπραξία αρ. 4732 μας δίνει μια ιδέα της εμπορικής περιουσίας του Μιχ. Γαγγάνη, η οποία μετά το θάνατό του εκτιμήθηκε 285.779 γρόσια. Ο Μιχ. Γαγγάνης είναι καταχωρισμένος μεταξύ των εμπόρων της πόλης της Μυτιλήνης. Εξασκεί το επάγγελμά του πουλώντας μεγάλες ποσότητες λαδιού (6.512 λαγήνια) καθώς και άλλα εμπορεύματα, όπως σόδα, προϊόν απαραίτητο για την παρασκευή σαπουνιού, σάκους συσκευασίας, στόκο κλπ. Το αποθηκευμένο λάδι αντιπροσωπεύει το 84,3% της περιουσίας του.

Τέλος, από το μοναδικό καταστατικό εμπορικής εταιρείας που διαθέτουμε και η οποία ιδρύθηκε το 1864, συμπεραίνουμε τα εξής:

Εταιρεία «Μ. Γιαννέλης και Σία».

Συνέταιροι: Μ. Γιαννέλης, Μαρίνος Κουραματζής και Ε. Ιωάννου.

Κεφάλαιο: 150.000 γρόσια σε τρία μερίδια, των 80.000, των 40.000 και των 30.000 αντιστοίχως.

Έδρα: Μυτιλήνη, με υποκατάστημα στη Ραιδεστό.

Διάρκεια εταιρείας: 1 έτος.

Είδος: λάδι και σαπούνι και άλλα εμπορεύματα των οποίων η πώληση ήταν προσοδοφόρα.

Καταμερισμός των εργασιών: Ο Μ. Γιαννέλης είναι ο γενικός διευθυντής. Ο Ευάγ. Ιωάννου, εγκατεστημένος στη Ραιδεστό της Ρουμανίας, διευθύνει το υποκατάστημα και ασχολείται με την πώληση του λαδιού που του στέλνουν οι άλλοι, με την είσπραξη των βερεσέδων και με την αποστολή δημητριακών στη Μυτιλήνη. «Το ενοίκιον του εν Ραιδεστώ υποκαταστήματος, τα έξοδα τροφής, ακόμη και τα παπούτσια του κ. Ευαγγέλη θέλουν πληρώνεσθαι από την Εταιρείαν». Ο τρίτος εταίρος, ο Μαρίνος Κουραματζής, μέλος του Συμβουλίου της Χριστιανικής Κοινότητας της

Μυτιλήνης, δεν εργάζεται στην εταιρεία αλλά διατηρεί τη θέση του «big boss» χάρις στο αυξημένο κεφάλαιο που διέθεσε γι' αυτήν και στους επωφελείς όρους που επέβαλε και διαφαινόταν στο εταιρικό. Είναι ο μόνος που έχει το δικαίωμα να διατηρεί συγχρόνως κι άλλες εμπορικές δραστηριότητες και εξαγοράζει τη μη εργασία του στην εταιρεία με 30.000 γρόσια.

Παρατηρήσεις: η εμπορική αυτή εταιρεία στηρίζεται στην οικονομική και κοινωνική δύναμη ενός από τους προύχοντες του νησιού, αξιότιμου μέλους της τοπικής εξουσίας και γνωστού και από άλλες εμπορικές ασχολίες. Αυτός μόνο διατηρεί το δικαίωμα να εργάζεται και σε άλλου είδους εμπόριο και είχε υπολογίσει εκ των προτέρων πως η συμμετοχή του, παρά τη ζημιά των 30.000 γροσίων και τη μικρή διάρκεια της επιχείρησης, θα του απέφερε σεβαστά κέρδη.

Η μελέτη διαφόρων εμπορικών εταιρειών της περιόδου πριν από το 1880 επιβεβαιώνει τον πρωτόγονο χαρακτήρα του τρόπου οργάνωσής τους. Πρόκειται, γενικά, για εταιρείες 2 ή 3 ατόμων που συνεταιριζόνταν για την εξεύρεση επαρκούς κεφαλαίου και των οποίων η διάρκεια ήταν ένα ή δύο έτη, ακολουθώντας τον κύκλο της αγροτικής παραγωγής.

Ωστόσο, όλες οι αντιξοότητες αντισταθμίζονται με τις δυνατότητες κέρδους που εγγυάται το εμπόριο λαδοσαπουνίων. Η ετήσια απόδοσή τους (24% κατά μέσο όρο σε σχέση με το αρχικό κεφάλαιο) αποδεικνύει ότι το εμπόριο αποτελεί μια επικερδή επιχείρηση της οποίας τα κέρδη ξεπερνάνε αυτά του δανεισμού (ποσοστό επίσημου επιτόκιου 12-15%)¹¹⁵. Φαίνεται λοιπόν ότι, παρά την ισχνότητα των κεφαλαίων, οι έμποροι κατορθώνουν να δημιουργήσουν βιώσιμες επιχειρήσεις επιστρατεύοντας τις εμπορικές τους ικανότητες, αλλά, κυρίως εκμεταλλευόμενοι τις διεθνείς συγκυρίες.

Η εξέλιξη της βιοτεχνικής και βιομηχανικής παραγωγής

ΒΙΟΤΕΧΝΕΣ ΚΑΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥΣ

Παράλληλα με την οικοτεχνία (οικιακή παραγωγή ειδών για ατομική χρήση) και τη χειροτεχνία, υπάρχει αυτή την εποχή εμπορευματική παραγωγή, δηλαδή παραγωγή ειδών επί παραγγελία του πελάτη. Η χειροτεχνία, που αποτελεί απαραίτητο συστατικό της ζωής της πόλης και απαντάται και στα χωριά ως συμπλήρωμα του νοικοκυριού του αγρότη, παίρνει εδώ χωρίς αμφιβολία μια πιο εμπορευματική μορφή. Μολονότι τα στοιχεία μας είναι αρκετά ελλιπή, τείνουμε να πιστέψουμε πως ο τεχνίτης συνήθως πληρώνεται σε χρήμα και τα προϊόντα του προορίζονται για την αγορά. Έτσι, πολλά εργαστήρια είναι συγχρόνως μαγαζιά.

Τα εργαστήρια και τα μαγαζιά της πρωτεύουσας και των μεγαλύτερων χωριών του καζά¹¹⁶ μαρτυρούν τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας στις αστικές περιοχές και συμπεριλαμβάνουν διάφορα επαγγέλματα που εφοδιάζουν τον πληθυσμό με αγαθά ή του προσφέρουν υπηρεσίες¹¹⁷.

Οι έμποροι και οι μικροτεχνίτες της Μυτιλήνης είναι εγκατεστημένοι στην ελληνική και στην τουρκική αγορά και το τμήμα αυτό της πόλης έχει διάφορους επαγγελματίες: ράφτες¹¹⁸, κρεοπώλες, παντοπώλες¹¹⁹, εργαστήρια ενδυμάτων, υποδημάτων, σακίων¹²⁰, ξυλουργικής¹²¹ κλπ.¹²²

Φαίνεται λοιπόν πως οι τεχνίτες, παράλληλα με τον αγροτικό πληθυσμό και παρ' όλο που προέρχονται απ' αυτόν, εγκαθίστανται στην πόλη και προμηθεύουν

την αγορά με είδη ανάλογα με τη ζήτηση. Τα εργαστήρια και τα μαγαζιά που βρίσκουμε στα έγγραφά μας είναι τα ακόλουθα:

- βαρελοποιοί
- κατασκευαστές παπουτσιών
- κρεοπωλεία
- εργαστήρια χαλβά¹²³
- φούρνοι
- καφενεία
- ταβέρνες
- εργαστήρια ανατολίτικων γλυκών
- παντοπωλεία
- φαρμακεία
- εργαστήριο οικοδομικής ξυλείας¹²⁴ (κερεσετεζίδικο)
- ξυλουργικό εργαστήριο (δογραματζίδικο)¹²⁵
- μεταξουργείο (καζάζικο)¹²⁶
- εργαστήριο επεξεργασίας αλπακά (αλπάκινο)¹²⁷
- εργαστήριο ασκών από τραγίσιο μαλλί (τουλουμτζίδικα¹²⁸), που χρησιμοποιούν για τη μεταφορά του λαδιού
- εργαστήρια και μαγαζιά λαδιού (λαδάδικα) και σαπουνιού
- βυρσοδεψεία και άλλα¹²⁹.

Τα έτη από το 1840 ως το 1860 υπήρξαν ιδιαίτερα σημαντικά για την ιστορία της αγοράς. Η πορεία αυτή αρχίζει ουσιαστικά με την απελευθέρωση του εμπορίου λαδιού, που το μονοπωλούσε ως τότε ο Τούρκος κυβερνήτης, και με την είσοδο στη «σκηνή» των εμπόρων, που διέθεταν ένα ελεύθερο κεφάλαιο για επενδύσεις σε μαγαζιά εμπορίας λαδιού (λαδάδικα), εγκατεστημένα κατά μήκος του δρόμου της αγοράς. Δίπλα σ' αυτά, τεχνίτες διαφόρων ειδικοτήτων μετέτρεπαν, ύστερα από κατάλληλη επεξεργασία, τις πρώτες ύλες σε ενδύματα, παπούτσια, προϊόντα διατροφής, ποτά, σάκους, βαρέλια, σανίδες κλπ.

Το προϊόν της εργασίας τους ανταποκρινόταν στις ανάγκες σε είδη και σε υπηρεσίες τόσο του αστικού πληθυσμού όσο και των διοικητικών υπηρεσιών¹³⁰, είτε αυτές ασχολούνταν με την κατασκευή οικοδομών και πλοίων είτε με τις μεταφορές κτλ.

Το 1851 η πυρκαγιά καταστρέφει μεγάλο μέρος της αγοράς και μόνο μετά το 1856 ανοικοδομείται και ξαναβρίσκει την ακμάζουσα όψη της. Στη νέα της μορφή, η ονομασία αγορά θα διατηρηθεί για να υποδηλώνει το κέντρο των εμπορικών συναλλαγών και βιοτεχνικών επαγγελμάτων, όπως και ο *Κάτω Γιάλος* για να υποδηλώνει την περιοχή των σαπυνοποιείων. Μετά το 1860 γύρω από την αγορά ξαναζωντανεύουν οι γειτονιές που δανείζονται την ονομασία τους από το όνομα του προστάτη αγίου των χριστιανικών εκκλησιών (Αγ. Αικατερίνη, Αγ. Θεράπων, Αγ. Θεόδωρος, Αγ. Συμεών). Όμως τα τοπωνύμια με κάποιο ιδιαίτερο επαγγελματικό χαρακτήρα όπου είναι συγκεντρωμένα εργαστήρια κατά ομάδες (χασάπικα, ραφτάδικα) αντικαθίστανται τώρα από ονομασίες όπως «παλιά χασάπια»¹³¹, «παλιά ραφτάδικα»¹³² κλπ., πράγμα που υποδηλώνει ότι ο επαγγελματικός διαχωρισμός αλλοιώνεται και, μετά το 1860, η αγορά διευρύνεται ακόμα περισσότερο.

ΟΙ ΣΥΝΤΕΧΝΙΕΣ

Οι μικροέμποροι-παραγωγοί, από φόβο μήπως ξένα στοιχεία εισχωρήσουν στο

χώρο τους και τους ανταγωνιστούν, προσπαθούν ατομικά ή συλλογικά να ισχυροποιήσουν τη θέση τους και να την κατοχυρώσουν, δημιουργώντας έτσι συντεχνιακές ενώσεις. «Δεν είναι γνωστό με ακρίβεια πού και πότε εμφανίστηκαν στην Τουρκία επαγγελματικές ενώσεις», γράφει ο G. Baer. «Ο Taeschner συμπέρανε πως η μετάβαση από τους ελεύθερους συνδέσμους σ' ένα σύστημα επαγγελματικών συντεχνιών συντελέστηκε στις αρχές του 16ου αιώνα.

Ο πληθυσμός των τουρκικών πόλεων ήταν οργανωμένος σε συντεχνίες ως μέσο διοικητικής σύνδεσης ανάμεσα στην κυβέρνηση και τον αστικό πληθυσμό. Για όσον καιρό το κράτος δεν είχε την ικανότητα να δημιουργήσει γραφειοκρατία σε μεγάλη κλίμακα, ήταν υποχρεωμένο να χρησιμοποιεί ενδιάμεσες ενότητες για να διεξάγει απογραφές και να καθιερώνει θεσμούς απαραίτητους για τις άμεσες σχέσεις μεταξύ κυβέρνησης και ατόμου»¹³³.

Μεταξύ 1845 και 1861 στα δικαιопρακτικά έγγραφα της Χριστιανικής Κοινότητας βρήκαμε επτά συντεχνίες, των οποίων οι πρωτομάστορες ήταν μέλη της Συνέλευσης των Πολιτών της Μυτιλήνης. Υπάρχουν μεταξύ αυτών πετράδες, καλαφάτες¹³⁴ αρτοποιοί, ράφτες ενδυμάτων «φράγκικης» μόδας¹³⁵, μουσικοί, ζουρείς και εργάτες οικοδομών.

Από την ανάγνωση του βουλευμάτος των καλαφατών συμπεραίνουμε:

α. με την απόφαση αυτή προσπαθούν να ισχυροποιήσουν τη συντεχνία, αλλά και να στηρίξουν καθένα από τα μέλη της χωριστά:

β. οι πληρωμές γίνονται σε μετρητά και όχι έναντι υπηρεσιών. Πρόκειται για εργασίες κατ' αποκοπή σε κατασκευές πλοίων αμειβόμενες με ημερομίσθιο:

γ. ο πρωτομάστορας της ένωσης είχε αποκλειστικά το δικαίωμα της απόφασης. Ο ίδιος είχε και την ευθύνη υπογραφής του συμβολαίου. Αυτός αποφάσιζε για οποιοδήποτε θέμα και υποδείκνυε τον εργάτη που θ' αναλάμβανε το έργο, ακόμα και εάν αυτός που θα έκανε την παραγγελία (τις περισσότερες φορές ο καπετάνιος) ήθελε να υποδείξει ένα πρόσωπο της εκλογής του. Εξάλλου ο πρωτομάστορας, ως μέλος της Συνέλευσης των γαιοκτημόνων και των εμπόρων, υπέγραφε εξ ονόματος της συντεχνίας του όλες τις πράξεις που την αφορούσαν:

δ. κάθε συντεχνία είχε το δικό της εθιμοτυπικό κώδικα: εορταστικές μέρες, σημαίες, ενδύματα τελετών, κουτί για τον έρανο:

ε. οι παραβάτες των κανονισμών πλήρωναν πρόστιμο όχι μόνο στη συντεχνία, αλλά και εισφορά για το νοσοκομείο και τα σχολεία της Μυτιλήνης. Οι συντεχνίες πλήρωναν χρηματική εισφορά στα φιλανθρωπικά καταστήματα της χριστιανικής κοινότητας.

Στα βουλευμάτα άλλων συντεχνιών βλέπουμε ότι καθορίζουν ακόμη και τις τιμές των υλικών και κάθε εργασίας όπως και το ποσό εισφοράς στο κοινό ταμείο αλληλοβοήθειας¹³⁶. Η Κυριακή ορίζεται ως μέρα αργίας.

Οι ράφτες τονίζουν το γεγονός ότι οι νέοι μαθητευόμενοι συχνά πηγαίνουν από το ένα αφεντικό στο άλλο¹³⁷. Πρέπει επίσης ν' αναφέρουμε ότι η συντεχνία των πετράδων αναλαμβάνει έργα όχι μόνο στη Λέσβο, αλλά και στο Αίβαλί, στα παράλια της Μ. Ασίας¹³⁸. Ο αριθμός των μελών κάθε συντεχνίας, μεταξύ των οποίων πολλοί είναι αναλφάβητοι, ανέρχεται σε:

16 στη συντεχνία αρτοποιών το 1859,

7 στη συντεχνία ραφτών το 1860,

12 στη συντεχνία μουσικών το 1860,

13 στη συντεχνία κουρέων το 1860,

7 στη συντεχνία καλαφάδων το 1861.

Έτσι, παρατηρούμε ότι έχουν περιορισμένο αριθμό επαγγελματιών, που επιθυμούν μέσα από αποφάσεις να προστατεύσουν το status τους καθορίζοντας τους όρους της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας και μειώνοντας έτσι τον ανταγωνισμό. Στην περίπτωση της Λέσβου, οι συντεχνίες που βρήκαμε αποτελούνται αποκλειστικά από χριστιανούς Οθωμανούς υπηκόους. Ανάμεσα σ' αυτούς αριθμούνται πολλοί Έλληνες υπήκοοι που διαμένουν στο νησί¹³⁹. Τα μέλη των συντεχνιών διαθέτουν μαγαζιά όπου επεξεργάζονται τα προϊόντα τους.

Οι ενώσεις αυτές χαίρουν μεγάλης εκτίμησης στην κοινωνία της Μυτιλήνης. Αποτελούν το δεύτερο θεσμό κύρους μετά το Δημοτικό Συμβούλιο της Χριστιανικής Κοινότητας. Η σπουδαιότερη εξουσιαστική αρμοδιότητά τους είναι η συμμετοχή στην κατανομή των φόρων¹⁴⁰. Οι εκπρόσωποί τους ταξιδεύουν συχνά στην Κωνσταντινούπολη για να παραπονεθούν για τις αυθαίρετες πράξεις των διοικητών, για τους υπερβολικούς φόρους κλπ.¹⁴¹. Οι αποφάσεις τους διακατέχονται από υψηλό φρόνημα αλληλοβοήθειας και μέριμνας για την οικονομική στήριξη των κοινωφελών καταστημάτων της πόλης¹⁴², χειρονομία στην οποία επίσης οφείλουν το αδιαφιλονίκητο κύρος τους. Ταυτόχρονα έχουν και δικαστικές αρμοδιότητες αρκετά εκτεταμένες, που τους επιτρέπουν να λύνουν τις διαφορές, τις φιλονικίες, τις έριδες μεταξύ των μελών του ίδιου σωματείου ή με δύο αντιπροσώπους άλλων σωματείων, αλλά πάντα χωρίς τη μεσολάβηση της τουρκικής διοίκησης.

Οι συντεχνίες αναπτύχθηκαν στη Λέσβο οπωσδήποτε πριν αλλά και κατά την διάρκεια της περιόδου 1840-1912. Συμπορεύονται με τον εμπορικό κόσμο και προηγούνται του αστικού μετασχηματισμού, όμως η μετάβαση προς τον καπιταλισμό δεν τις έκανε να εκλείψουν¹⁴³. Την περίοδο 1910-1912 εμφανίζονται πολλές μικρές ειδήσεις στον τοπικό τύπο που αφορούν κυρίως τις γιορτές τους¹⁴⁴ καθώς και μια προσπάθεια, τον Νοέμβριο του 1912, να συνενωθούν 32 συντεχνίες σε ένα συνεργατικό σωματείο Λέσβου.

Η εφημερίδα *Λαϊκός Αγών*, που προωθεί τη συνεργασία και οργάνωση των εργαζομένων για την προάσπιση των συμφερόντων τους, χαιρετίζει τη συνέλευση των συντεχνιών, που ο αριθμός των μελών τους φτάνει τα 439¹⁴⁵.

Κατάλογος 5 Συντεχνίες της πόλης της Μυτιλήνης το 1912

Ευλουργοί	63	Φαναρτζήδες	5
Σοβατζήδες	19	Χρυσοχόοι	6
Κτίστες	20	Καφεπώλες	14
Βυρσοδέψες	53	Ζαχαροπλάστες	14
Σαπουνοποιοί	4	Μάγειροι	3
Έμποροι	37	Οπωροπώλες	8
Υπάλληλοι	51	Ναυτικοί	8
Ράφτες	25	Ζωγράφοι	8
Υποδηματοποιοί	12	Καθηγητές	4
Αρτοποιοί	6	Δικηγόροι	4
Κουρείς	5	Μουσικοί	3
Πιλοποιοί	5	Αχθοφόροι	4
Στρωματοποιοί	4	Φαρμακοποιοί	7
Αμαξάδες	6	Γιατροί	3
Εκδότες	9	Γεωργοί	6
Σιδηρουργοί	19	Διάφοροι	7

Πηγή: *Λαϊκός Αγών*, 7 Νοεμβρίου 1912.

Ξεχωρίζουμε λοιπόν συντεχνίες, όπως η συντεχνία των 25 ραφτών, εργατικά σωματεία αλλά και επαγγελματικούς συλλόγους που συνδέονται έμμεσα με την παραγωγή (4 δικηγόροι, 3 γιατροί, 7 φαρμακοποιοί και 4 καθηγητές). Είναι φανερό πως αυτοί οι αριθμοί δεν αντιπροσωπεύουν το σύνολο των προσώπων που ασκεί κάποιο επάγγελμα ή κατέχει μια τέχνη (όπως στην περίπτωση των σαπουνοποιών). Θεωρούμε κατά συνέπεια ότι επικρατεί κάποια σύγχυση γύρω από το διαχωρισμό των επαγγελματιών, ειδικά σε σχέση με την έννοια του βιοτέχνη, του εργάτη και του ελεύθερου επαγγελματία.

Αυτό επιβεβαιώνεται άλλωστε και από τις προφορικές μας πηγές¹⁴⁶ που προέρχονται από το συνδικαλιστικό κίνημα του νησιού και επιμένουν στο γεγονός ότι η εργατική τάξη, υπό διαμόρφωση ακόμα εκείνη την εποχή, δεν είχε απαλλαγεί από το συντεχνιακό πνεύμα και δεν αποτελούσε ακόμα μια τάξη δι' εαυτή¹⁴⁷.

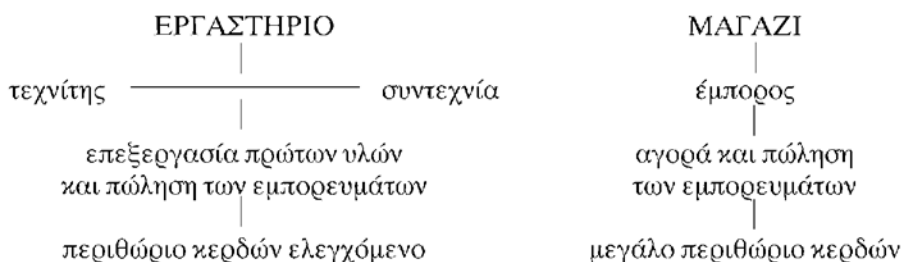
Ιδού ένας συνοπτικός κατάλογος των εργαστηρίων της πόλης:

Κατάλογος 6
Εργαστήρια στην πόλη

έτος	αριθμός	πηγή
1850	Περισσότερα από 300 εργαστήρια και σαπουνοχανάδες	Αναγνώστου Στ., <i>Η Λέσβιας Ωδή</i> , Σμύρνη 1850
1885	297 εργαστήρια	<i>Ημερολόγιο της Νομαρχίας του Αρχιεπισκόπου 1301</i> (στα Ελληνικά και στα τουρκικά)
1912	30 παντοπωλεία, από τα οποία 4 είναι τούρκικα 26 ταβέρνες 7 κρεοπωλεία 7 γαλακτοπωλεία 2 εργαστήρια ζυμαρικών 20 καφενεία 2 κοιμωτήρια 3 αρτοποιεία	<i>Λαϊκός Αγών</i> , 7/21, Μαρτίου του 1912, σύμφωνα με την εκτίμηση της Υγειονομικής Υπηρεσίας της πόλης
1912	σύνολο = 97 71 εργαστήρια 32 συντεχνίες, 439 μέλη	<i>Λαϊκός Αγών</i> , Νοέμβριος 1912

Μερικές σημειώσεις για το διαχωρισμό εργαστηρίων και μαγαζιών.

Εάν δεχθούμε το γενικό σχήμα:

οδηγούμαστε στα εξής συμπεράσματα:

Από τις έρευνές μας στον κατάλογο των ιδιοκτητών¹⁴⁸ εργαστηρίων και μαγαζιών, δηλαδή μέσα από πατρωνυμική μελέτη, δεν μπορούμε να διαχωρίσουμε σαφώς τους τεχνίτες από τους εμπόρους, αλλά ούτε απαραίτητα και να τους ταυτίσουμε¹⁴⁹. Παρά την έμφαση που έχει δοθεί από τους σύγχρονους ιστορικούς στη διάκριση των συντεχνιών σε συντεχνίες εμπόρων από τη μια, και τεχνιτών από την άλλη, ο G. Baer υποστηρίζει: «Μια τέτοια διάκριση ίσως είναι χρήσιμη για τον προσανατολισμό του οικονομικού ιστορικού, αλλά με βεβαιότητα δεν έχει ουσιαστική σημασία για την οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα του 17ου, 18ου και 19ου αιώνα. Πολλοί βιοτέχνες εγκατεστημένοι στο παζάρι πουλούσαν τα ίδια τους τα προϊόντα και θα ήταν πολύ δύσκολο ν' αποφασίσουμε αν πολλοί απ' αυτούς ήταν "τεχνίτες" ή "έμποροι". Εκτός από τους βιοτέχνες-εμπόρους, καθεαυτού έμποροι είχαν επίσης τις δικές τους συντεχνίες... Σε μερικές περιπτώσεις οι έμποροι ορισμένης αγοράς ήταν ενσωματωμένοι σε μια συντεχνία όπως π.χ. οι έμποροι του μπεζεστενιού του Γαλατά».

Συναντάμε συχνά ιδιοκτήτες τόσο εργαστηρίων όσο και μαγαζιών¹⁵⁰. Αν εξαιρέσουμε τις συνιδιοκτησίες, φαινόμενο πολύ διαδομένο στην περίοδο 1840-1880, έχουμε και περιπτώσεις όπου ο ιδιοκτήτης του οικοπέδου του εργαστηρίου είναι διαφορετικός από τον ιδιοκτήτη του οικήματος¹⁵¹.

Επιπλέον, σύμφωνα με το θεσμό της προίκας, οι γυναίκες παίρνουν από τους γονείς, εκτός των άλλων, καταστήματα και εργαστήρια ως συνιδιοκτήτριες με άλλα μέλη της οικογένειας ή και ως μοναδικοί κάτοχοι. Το ίδιο και οι γιοι κληρονομούν αγαθά (εργαστήρια ή καταστήματα) ή από διαθήκες ή από νομή περιουσιών, δωρεών κλπ.

Εντούτοις, οι ενδείξεις «εργαστήριο» και «μαγαζί» διατηρούνται στα έγγραφά μας, γεγονός που φανερώνει ότι η διοίκηση και η τοπική εξουσία αναγνωρίζουν ότι επιτελείται σε κάθε ένα απ' αυτά ένα διαφορετικό είδος εργασίας: στο «εργαστήριο» το προϊόν το ελεξεργάζεται ο βιοτέχνης και το διαθέτει ο ίδιος στην αγορά, και στο «κατάστημα» το προϊόν αγοράζεται και διατίθεται προς πώληση χωρίς ελεξεργασία.

Αν και οι κατάλογοι των ιδιοκτητών των εργαστηρίων και των μαγαζιών δεν μας διασαφηνίζουν το πρόβλημα, υπάρχει διαχωρισμός ανάμεσα σε βιοτέχνες και εμπόρους. Η χριστιανική κοινότητα αναγνωρίζει τους μάστορες σαν μια ξεχωριστή οικονομικοκοινωνική ομάδα, δίπλα στους γαιοκτήμονες και τους εμπόρους.

Οι βιοτέχνες είναι οργανωμένοι σε συντεχνίες με περιορισμένο αριθμό μελών. Υπόκεινται σε διαφορετικό κώδικα λειτουργίας από τους εμπόρους. Οι τιμές τους καθορίζονται από τον κανονισμό του σώματός τους και τα περιθώρια κερδών τους είναι περιορισμένα. Αντίθετα, οι έμποροι είναι πιο ελεύθεροι να ασκούν πλεόνασμα. Γι' αυτόν το λόγο οι τουρκικές αρχές τους επιβάλλουν συμπληρωματικούς φόρους¹⁵², ενώ η χριστιανική κοινότητα, από ενδιαφέρον να προωθήσει το εμπορικό κεφάλαιο, τους διευκολύνει οικονομικά¹⁵³.

Έτσι λοιπόν, από την έρευνά μας στις δικαιοπραξίες δεν είναι σαφές αν οι ιδιοκτήτες εργαστηρίων είναι βιοτέχνες και οι ιδιοκτήτες των μαγαζιών έμποροι. Ποιοι είναι λοιπόν οι κάτοχοι των μαγαζιών και ποιοι των εργαστηρίων; Τι γίνεται επίσης στην περίπτωση των γυναικών-ιδιοκτητών, όταν οι ίδιες δεν εργάζονται σ' αυτά;

Πολλές δικαιοπραξίες εκμίσθωσης μας δείχνουν ότι ο ιδιοκτήτης ενός μαγαζιού είναι διαφορετικός απ' αυτόν που το δουλεύει.

Ως ενδεικτικά στοιχεία παραθέτουμε τα εξής:

Εξοφλητική απόδειξη αρ. 1305: Η Γαρουφαλιά Σουβλεμέτζενα βεβαιώνει πως νοίκιασε το 1840 στον Στ. Γεωργίου Χατζή το εργαστήριο χαλβά με όλα τα σχετικά εργαλεία αντί του ποσού των 1.000 γροσίων.

Εξοφλητική απόδειξη αρ. 2098: Ο Ιωάν. Α. Καραβιάρης νοικιάζει το εργαστήριο του στο Βαρμακαπή στον Κ.Γ. Κων/νο Χαλβατζή¹⁵⁴ αντί του ποσού των 1.000 γροσίων.

Η μελέτη και ο προσδιορισμός των οικογενειακών ονομάτων μάς επιτρέπει να πούμε πως την περίοδο που εξετάζουμε οι ιδιοκτήτες ανήκουν σ' ένα κοινωνικό στρώμα με υψηλά εισοδήματα, που τους παρέχει τη δυνατότητα ν' αγοράσουν ακίνητα, εκτός των άλλων, εργαστήρια ή μαγαζιά, ν' αυξήσουν δηλαδή το κεφάλαιό τους εκμεταλλευόμενοι κάθε ακίνητο μιας κάποιας αξίας. Πρόκειται για επιχειρηματίες των οποίων τα χαρακτηριστικά θα μελετήσουμε αργότερα, μέλη του Κοινοτικού Συμβουλίου ή εμπόρους οικονομικά εύρωστους που «κυκλοφορούν» το χρήμα και επαυξάνουν το κεφάλαιό τους συναλασσόμενοι¹⁵⁵.

Η ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ

Εκτός από τα μαγαζιά και τα εργαστήρια που βρίσκονται στην περιοχή της αγοράς, τα δικαιπρακτικά έγγραφα αναφέρονται σε μικρές επιχειρήσεις που αποτελούν μέσα παραγωγής ατομικά ή συνεταιρικά. Πρόκειται κυρίως για αλευρόμυλους, ελαιουργεία και σαπυνοποιεία που μεταποιούν τα αγροτικά προϊόντα για την παραγωγή αλεύρου, λαδιού και σαπουνιού με παραλήπτη την ντόπια ή και ξένη αγορά. Σ' αυτούς τους τομείς, όπως και στη βυρσοδεψία, υπάρχουν μικρές μονάδες παραγωγής, που μετά το 1880, χρησιμοποιώντας τον ατμό, θ' αποτελέσουν την αγροτική βιομηχανία.

Όσον αφορά τους ιδιοκτήτες τους, μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε εάν ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνικο-οικονομικές ομάδες, που στις αρχές του 20ού αι. θ' αποτελέσουν τους εμπόρους και βιομηχάνους της υπό διαμόρφωση αστικής τάξης¹⁵⁶.

Αυτός ο διαχωρισμός δεν μπορεί να εδραιωθεί επαρκώς λόγω της έλλειψης στατιστικών δεδομένων. Δεν έχουμε καμιά επίσημη απογραφή αυτής της ελοχής. Συμβουλευόμενοι τον κατάλογο των ιδιοκτητών που συντάξαμε και παρουσιάζουμε στο παράρτημα και βοηθούμενοι από την πατρωνυμική έρευνα και τη γνώση της «οικογενειακής ιστορίας» της σύγχρονης Μυτιλήνης, βλέπουμε να διαμορφώνονται τρεις κατηγορίες ιδιοκτητών¹⁵⁷:

α. οι ιδιοκτήτες μαγαζιών, β. οι ιδιοκτήτες εργαστηρίων και γ. οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής και επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων.

Από τη μελέτη μας μπορούμε να διαπιστώσουμε αρχικά ότι ο κοινός συντελεστής και στις τρεις ομάδες είναι η ιδιοκτησία ελαιώνων. Αυτό αποδεικνύει ότι ο εμπορικός και ο βιομηχανικός κλάδος προέρχονται από τον αγροτικό τομέα. Ο χωρικός που διαθέτει κάποια περιουσία σε γη γίνεται ιδιοκτήτης αποθηκών, εργαστηρίων και μύλων και έτσι το πεδίο δραστηριοτήτων του διευρύνεται. Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις, όχι μόνο στην περίοδο 1845-50 αλλά ακόμη και στο τέλος του αιώνα, η ένταξη σε μία απ' αυτές τις κατηγορίες δεν αποκλείει και τις υπόλοιπες. Έτσι, δεν μπορούμε να διαχωρίσουμε ξεκάθαρα αυτές τις τρεις ομάδες.

Η βιομηχανική και εμπορική εξέλιξη του νησιού καθορίζεται από την επεξεργασία ενός κυρίως αγροτικού προϊόντος – της ελιάς. Το προϊόν αυτό θα καθορίσει και τον τύπο της βιομηχανίας (αποκλειστικά γεωργικός-διατροφικός) και θα θέσει περιορισμούς ως προς το μέγεθος (μεσαίες επιχειρήσεις), τη δύναμη και την εξέλιξη της βιομηχανίας αυτής, ακόμη και στην πιο προηγμένη τεχνολογικά μορφή της.

Έτσι, στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για επιχειρήσεις ευρέως φά-

σματος και μικτών δραστηριοτήτων που, ξεκινώντας από ιδιοκτησίες γης, θα συγχωνεύσουν μύλους, σαπυνοποιείες, εμπορικές εταιρείες, μεταφορές μέσω της ιδιοκτησίας πλοίων, χωρίς να παραλείψουν και την τοκογλυφία.

Για να κατανοήσουμε τη φύση του πολυπράγμονα Λεσβίου επιχειρηματία παραθέτουμε ορισμένα παραδείγματα από αποσπάσματα δικαιοπραξιών.

Η περιουσία του *Παναγιώτη Βασιλείου* περιλαμβάνει: ιδιοκτησίες γης στη Μ. Ασία, γαίες στη Λέσβο έκτασης 3.000 μοδίων περίπου, ατμοκίνητο ελαιοτριβείο, ελαιοτριβείο στα Μυστεγνά, ελαιοτριβείο στο Αϊβαλί, σαπυνοποιία, πυρηνεργοστάσιο, αλευρόμυλο, εμπορικό γραφείο και πλοίο.

Η περιουσία του *Δημητρίου Αθανασίου* περιλαμβάνει (αρ. 953, 954, 955 του 1845): 18 ελαιώνες, 2/4 ενός ελαιουργείου, 3 εργαστήρια, 2 ελαιοτριβεία.

Η περιουσία του *Γρηγ. Μ. Παπάζογλου* περιλαμβάνει (αρ. 5753, περιουσιακά στοιχεία όσα απόμειναν από τρεις προικοδοσίες): 4 ελαιώνες, 1 μπαχτσές, 1 χωράφι, 1 καφενείο, 3 μαγαζιά, 1/2 φούρνου, 1 μαγαζί, 1 ελαιοτριβείο και μία αποθήκη, 1/3 μιας σαπυνοποιίας και 1/2 μαγαζιού.

Η περιουσία του *Απόστολου Χ' Δ. Γούτου* (αρ. 6497) περιλαμβάνει: 4 ελαιώνες και 2 αποθήκες λαδιού.

Η περιουσία του *Αθανασίου Γιαννάκη* (εκτός πόλεως, αρ. 1487 του 1840) περιλαμβάνει: 6 ελαιώνες στα Πάμφιλα, 1 εργαστήριο στα Πάμφιλα, 1/2 ελαιοτριβείο στα Πάμφιλα, 1 μαγαζί - αποθήκη λαδιού, 1 φούρνο στη Μυτιλήνη.

Συμπεραίνουμε λοιπόν από τα παραδείγματα ότι υπάρχει στη Λέσβο μια κοινωνική τάξη μεγαλοεισοδηματιών που κρατάει στα χέρια της την οικονομία του νησιού, διαθέτοντας γαίες και μέσα παραγωγής. Είναι αυτή που ηγείται των αλλαγών που έγιναν μετά το 1840.

Η ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΠΡΙΝ ΤΟ 1880

Για τα μέσα παραγωγής που ήδη αναφέραμε και τον τρόπο λειτουργίας τους μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες, πολύ πριν τις προξενικές αναφορές του 1881, από διάφορες πηγές και κύρια από τις δικαιοπραξίες της Χριστιανικής Κοινότητας, μέσα δηλαδή από έγγραφα αγοραπωλησιών, από διαθήκες και από προικοσύμφωνα.

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΛΑΔΙΟΥ ΚΑΙ ΣΑΠΟΥΝΙΟΥ

Η διαδικασία της παραγωγής λαδιού και σαπυνιού στο νησί χωρίζεται σε δύο φάσεις, με ορόσημο την 8η δεκαετία του 19ου αι. και τη χρήση των ατμομηχανών.

Οι πρώτες μας πληροφορίες για τον τρόπο επεξεργασίας του λαδιού αναφέρονται σε μια ρηγή λεκάνη με περιμετρικά χείλη, όπου έριχναν τις ελιές και τις χτυπούσαν μ' έναν ξύλινο κόπανο για να βγάζουν τον πολτό, από τον οποίο στράγγιζαν με πανιά το λάδι¹⁵⁸.

Εξαιτίας των απαιτήσεων της παραγωγής και της μικρής απόδοσης των πρωτόγονων μύλων οι παραγωγοί εφεύρασαν μια βελτιωμένη τεχνική που αποτελούνταν από μία μεγάλη πέτρα σε σχήμα γουδιού μέσα στην οποία γυρνούσε μια άλλη σε σχήμα κόλουρου κώνου. Οι μύλοι αυτοί λειτουργούσαν με την βοήθεια ενός κύριου άξονα γύρω από τον οποίο ήταν προσαρτημένη η κολουροκωνική πέτρα.

Στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκαν ξύλινα πιεστήρια για να μπορούν να βγάζουν το λάδι πιο εύκολα από τα σπασμένα λιοκούκοντσα. Αυτά ονομάστηκαν «μπασσιά»

και αποτελούνταν από δύο πλάκες, μία κινητή και μία ακίνητη. Ένας κοχλίας κατέβαζε σιγά-σιγά την πάνω πλάκα, ενώ στην κάτω οι τρίχινοι σάκοι, γεμάτοι με πολτό, συμπιέζονταν και το λάδι που έτρεχε μαζευτόταν σε τραγιάσια ασκιά. Η μεταφορά γίνονταν με ζώα και το προϊόν το αποθήκευαν σε κούπια¹⁵⁹.

Οι πρώτες μυλόπετρες μπορούσαν να συνθλίψουν ένα μόδι¹⁶⁰ ελιάς την ημέρα. Γενικά, όλοι οι παραγωγοί των οποίων η σοδειά έφτανε τα 80 μόδια κάθε δύο χρόνια διατηρούσαν ένα μύλο κοντά στο σπίτι τους¹⁶¹.

Σώζονται ακόμα στο νησί μερικά κτίρια που διατηρούν το ρυθμό αυτών των πρώτων μύλων. Πρόκειται για μικρά πέτρινα κτίρια με τετράκλιτη στέγη καλυμμένη με βυζαντινά κεραμίδια. Στη συνέχεια προστέθηκε μια ξύλινη εξέδρα απ' όπου έριχναν τις ελιές στη μυλόπετρα. Η καθιέρωση των μηχανών, για τις οποίες θα μιλήσουμε αργότερα, επέβαλλε αλλαγές στους μύλους, που μετατράπηκαν σε ελαιουργικές βιομηχανίες.

Όσο για το σαπούνι, παρασκευαζόταν από τα ιζήματα του λαδιού με την προσθήκη καυστικής σόδας. Πριν από το 1880 οι δικαιοπραξίες αναφέρονται συχνά σε σαπουνοποιεία, γνωστά ως σαπουνχανάδες και σαπουναχαναδιά. Σύμφωνα με το πωλητήριο αρ. 138 του 1840, ο Χ' Φωτής Μανουλάκης πουλάει στον Γρ. Πατζαούρα τα 5/8 μικρού σαπουνχανά έναντι 6.250 γροσίων. Πρόκειται για ένα είδος εργαστηρίου παραγωγής σαπουνιού που περιλαμβάνει ένα καζάνι και ένα βαρελόπιθο.

Μετά το 1881, οι αλλαγές που έγιναν με τη μηχανοποίηση μετέτρεψαν τα σαπυνοποιεία σε βιομηχανίες σαπουνιού για τις οποίες θα μιλήσουμε αργότερα.

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΑΛΕΥΡΙΟΥ

Το αλεύρι, προϊόν απαραίτητο για την καθημερινή διατροφή, παράγεται σε μύλους που λειτουργούν με τη δύναμη του νερού. Γι' αυτό βρίσκονται πάντοτε κτισμένοι κοντά σε πηγές νερού ή σε ρυάκια.

Συνήθως κατασκευάζαν μια τριγωνική δεξαμενή για να συγκεντρώνουν το νερό, που στη συνέχεια διαμέσου ενός αυλακιού διοχετευόταν σε έναν αγωγό. Ο αγωγός είχε σωληνοειδές σχήμα, μήκους 13 μ. και πλάτους 1 μέτρου. Το στόμιό του μικραίνει για να ρυθμίζει την ποσότητα του νερού. Από τον αγωγό το νερό έτρεχε με τέτοιο τρόπο ώστε να θέτει σε κίνηση τη μυλόπετρα¹⁶². Υπήρχε και μια μέθοδος πιο πρωτόγονη που χρησιμοποιούσε τη δύναμη των ζώων για να θέσει σε κίνηση τη μυλόπετρα. Το στάρι έπεφτε σε ένα κιβώτιο χωρητικότητας 80 οκάδων. Ένας ρυθμιστής κανόνιζε την ποσότητα του σταριού που ήταν για άλεσμα.

Οι μύλοι αυτοί, δύο ή τρεις σε κάθε χωριό, ανήκαν σε ιδιοκτήτες που ήταν κάτοχοι σιτοκαλλιεργειών, κυρίως στην περιοχή Καλλονής. Οι χωρικοί άλεθαν εκεί την ποσότητα σταριού που τους ήταν απαραίτητη για το ψωμί της εβδομάδας.

Στο χωριό Αγία Παρασκευή, στα μεσόγεια του νησιού, οι μύλοι βρίσκονταν σε απόσταση μιας ώρας από το χωριό¹⁶³. Την περίοδο του καλοκαιριού οι χωρικοί έπρεπε να περιμένουν να έλθει η σειρά τους περισσότερο από δύο μέρες. «Αποβραδής πήγαιναν στους μύλους για να κρατήσουν σειρά», διηγείται η Ειρ. Βασιλείου για τη Βοΐσα. «Τι τυραννία αυτό το ψωμί, έλεγαν στο χωριό»¹⁶⁴.

Η τιμή για το άλεσμα ήταν υψηλή και οι μυλωνάδες είχαν αποκτήσει τη φήμη φιλάργυρων αφεντικών. Στους μύλους χρησιμοποιούσαν έμμισθους εργάτες. Οι μύλοι εκτιμήθηκαν ως τα πιο ακριβά μέσα παραγωγής από τους εκτιμητές του Κοινοτικού Συμβουλίου λόγω της μεγάλης ζήτησης σταριού, της έλλειψης σταριού για την ντόπια

κατανάλωση και του μικρού αριθμού αλευρόμυλων. Μετά, σύμφωνα με τις ίδιες εκτιμήσεις, ακολουθούσαν τα ελαιοτριβεία, τα μαγαζιά και τα εργαστήρια.

Η ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΔΕΡΜΑΤΩΝ

Οι εγκαταστάσεις των ταμπάκιων ή βυρσοδεψικών εργαστηρίων βρίσκονται έξω από τα χωριά σε παραθαλάσσιες περιοχές για να προμηθεύονται θαλάσσιο νερό και αλάτι. Για την επεξεργασία του δέρματος χρησιμοποιούσαν βαλανίδια που έφεραν από το βόρειο μέρος του νησιού. Τα βαλανίδια τα άλεθαν σε μικρές μυλόπετρες του βυρσοδεψείου.

Οι απαραίτητες ύλες για την επεξεργασία του δέρματος ήταν ο φλοιός του πεύκου, ο ασβέστης και το αλάτι. Χρειαζόταν ν' αφήσουν τα δέρματα να μαλακώσουν μια-δυο μέρες μέσα στο νερό. Στη συνέχεια τα άφηναν για μια βδομάδα σε γούρνες με ασβέστη, για ν' αφαιρέσουν το τρίχωμά τους. Μετά, τα δέρματα μούσκευαν σε κάδους γεμάτους με βαλανίδια και φλοιό πεύκου επί ένα μήνα, για να καθαρίσουν από τον ασβέστη. Η δεύτερη φάση επεξεργασίας συμπεριλάμβανε το ξύσιμο του δέρματος και στη συνέχεια, για να το μαλακώσουν, ένα δεύτερο τρίψιμο με ειδικά λάδια. Κάθε βυρσοδεψείο είχε τρεις εργάτες.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΜΕΣΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΑΠΟ ΤΟ 1840 ΩΣ ΤΟ 1880

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας παρέχουν οι δικαιοπραξίες, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι περισσότεροι μύλοι, ελαιοτριβεία, αλευρόμυλοι, σαπυνοποιεία και ανεμόμυλοι είναι συνεταιριστικές ιδιοκτησίες. Βρίσκουμε πολλές φορές πωλητήρια για μισά μερίδια ή και μικρότερα (6/16, 5/8 κλπ.). Αυτό θα μπορούσε να μας οδηγήσει σ' ένα διπλό συλλογισμό:

1. στην έλλειψη ρευστού κεφαλαίου για την αγορά ολόκληρου του ακινήτου. Αυτή η υπόθεση φαίνεται επικρατέστερη από το γεγονός ότι στο τέλος του αιώνα, οι συνεταιριστικές ιδιοκτησίες συρρικνώθηκαν, λόγω της συσσώρευσης κεφαλαίου και της ιδιοποίησης μεγαλύτερου πλεονάσματος·

2. στην κατάτμηση των ιδιοκτησιών κατά τη διανομή των κληρονομικών μεριδίων. Υπολογίζουμε ότι οι εύπορες οικογένειες είχαν η καθεμιά 4-5 απογόνους (ενώ για τις λιγότερο εύπορες ο μέσος όρος είναι 5-6). Έτσι η κτηματική περιουσία ανακατανέμεται και διασπάται σε πολλούς κληρον, όπως φαίνεται στις διαθήκες, στα προικοσύμφωνα και στις δικαιοπραξίες διανομής περιουσιών.

Συμπεράσματα μπορούμε να εξάγουμε και για το κόστος διαφόρων μέσων παραγωγής και καταστημάτων της περιόδου 1840-81. Η κατάταξη σε κατηγορίες σύμφωνα με την αξία τους ποικίλλει από δεκαετία σε δεκαετία.

Πίνακας 8		
<i>Αξία διαφόρων ακινήτων κατά μέσο όρο (σε γρόσια)</i>		
ακίνητα	1845-57	1866-75
Μαγαζί στην πόλη	13.000	20.880
Μαγαζί εκτός πόλης	5.300	9.400
Ταβέρνα στην πόλη		29.428
Εργαστήριο στην πόλη	15.150	14.800
Εργαστήριο εκτός πόλης	4.700	4.000

Μύλος	10.000	13.000 ⁷
Αλευρόμυλος	14.000	30.000
Σαπωνοποιείο		80.000

Οι τιμές σε γρόσια εκφράζουν τη μέση αξία διαφόρων ακινήτων του ίδιου είδους.
 Πηγή: Δικαιοπραξίες του ΚΣΧΚ (1845-1875).

Από τη μελέτη των νοταριακών εγγράφων συμπεραίνουμε λοιπόν πως η εκτιμηθείσα αξία αυτών των ακινήτων εξαρτάται αφενός μεν από τις διαστάσεις και τη θέση τους (εντός ή εκτός πόλης και σε ποιο μέρος) και αφετέρου από την απόδοσή τους ως μέσων παραγωγής.

Έτσι, στο Βαρμακαπή τα μαγαζιά και τα μέσα παραγωγής είναι πιο ακριβά απ'όσο στην Κουμιδιά¹⁶⁵, ενώ οι ταβέρνες θεωρούνται πιο ακριβές από τα μαγαζιά¹⁶⁶.

Κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου (1845-57) γίνεται συχνά λόγος για εργαστήρια που η αξία τους ξεπερνάει κατά πολύ την αντίστοιχη των ελαιομύλων. Υποθέτουμε λοιπόν πως, κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου οικονομικής ανάκαμψης, οι μικροπαραγωγοί βιοτέχνες παίζουν ουσιαστικότερο ρόλο στην τροφοδότηση της αγοράς (που ήταν ωστόσο ακόμα περιορισμένη), από τους ιδιοκτήτες μύλων, και ίσως τα εργαστήρια αυτά ν' αναπτύσσουν μια οικονομική δραστηριότητα που αποφέρει μεγαλύτερα κέρδη απ'όσο οι μύλοι¹⁶⁷. Επίσης, τα σαπωνοποιεία εκτιμώνται ακριβότερα από τους ελαιομύλους. Αντίθετα, κατά την περίοδο 1866-75, τα μαγαζιά αποκτούν μεγαλύτερη αξία από τα εργαστήρια (και αναφέρονται συχνότερα στις αγοραπωλησίες), επειδή το εμπόριο γίνεται κυρίαρχη ασχολία στην αγορά και ο ρυθμός του επιταχύνεται.

Μετά το 1857, ως επακόλουθο του πολέμου της Κριμαίας, παρατηρείται αύξηση των τιμών, που επηρεάζει την πορεία της οικονομίας και του εμπορίου. Μέρος της εργαστηριακής παραγωγής τείνει να μετατραπεί σε βιομηχανική.

ΜΕΡΙΚΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΕΛΑΧΙΣΤΟ

Αν και τα δεδομένα μας είναι λίγα, θα παρουσιάσουμε μερικά στοιχεία για το μίνιμουμ των ετησίων δαπανών, με σκοπό να εμπλουτίσουμε τις υπό επεξεργασία μελέτες γι' αυτό το τόσο ενδιαφέρον θέμα. Οι πληροφορίες μας είναι περισσότερο ποιοτικές, χωρίς δυνατότητες ποσοτικοποιήσεων. Για να διερευνήσουμε τις καταναλωτικές νόρμες και τις ανάγκες που αφορούν τη διατροφή, την ένδυση και τις άλλες δαπάνες για καταναλωτικά αγαθά, χρειάζεται μια άλλου είδους μελέτη για τη συγκέντρωση και επεξεργασία ενός διάσπαρτου, πλην όμως υπαρκτού υλικού.

Θα λέγαμε εκ των προτέρων ότι από τα συμπεράσματά μας σημασία έχει η ανάδειξη ορισμένων γενικών τάσεων που διαφαίνονται από τα στοιχεία των εισοδημάτων και όχι οι απόλυτοι αριθμοί. Οι τάσεις αυτές είναι δηλωτικές κυρίως για την οικονομική διαστρωμάτωση των ατόμων ή των οικογενειών τους στα πλαίσια της κοινωνίας της Μυτιλήνης. Σε μια περιοχή που χαρακτηρίζεται από τη μονοκαλλιέργεια, δείκτη των εκτιμήσεών μας αποτελεί το λάδι, πόσα δηλαδή λαγίγνια¹⁶⁸ λάδι ετησίως αντιστοιχούν στο μίνιμουμ των δαπανών. Εξάλλου αυτή η ίδια μέτρηση, μετατρέψιμη σε μόδια, διατηρήθηκε στην προφορική παράδοση με τον ακόλουθο τρόπο: Έλεγαν π.χ. ότι όποιος είχε προπολεμικά εισόδημα 50 μόδια ελιές τη διετία μπορούσε να μην εργάζεται και να καλύπτει με το λάδι τα ετήσια έξοδα της οικογένειάς του.

Οι εκτιμήσεις μας στηρίζονται στο συνδυασμό τριών στοιχείων: τα ημερομίσθια,

τη μέση τιμή λαδιού και τις παρατηρήσεις που έγιναν σε ορισμένες διαθήκες, όπου ο διαθέτης κληροδοτεί την περιουσία του απαιτώντας ένα ελάχιστο ποσό για τις ανάγκες διατροφής ή για τα ετήσια έξοδά του. Έτσι, προσπαθήσαμε να προσεγγίσουμε το ελάχιστο των δαπανών στην Λέσβο, που αντιστοιχούσε στην αγορά μιας ορισμένης ποσότητας λαγηνιών λαδιού ετησίως¹⁶⁹.

Το 1862, σύμφωνα με τη δικαιοπραξία αρ. 3243, μια μητέρα μεταβιβάζει την περιουσία της στα τρία παιδιά της, ενήλικους κληρονόμους, υπό τον όρο να της δίνουν 200 γρόσια μηνιαίως για έξοδα διατροφής της. Συμπεραίνουμε λοιπόν απ' αυτό το γεγονός ότι 200 γρόσια το μήνα αντιπροσωπεύουν το ελάχιστο των εξόδων της, δηλαδή το απαραίτητο ποσό για τη συντήρηση μιας γυναίκας. Την ίδια εποχή, έχοντας υπόψη τις διακυμάνσεις της τιμής του λαδιού, υπολογίζουμε ότι χρειάζονται 35 γρόσια κατά μέσο όρο για την αγορά ενός λαγηνιού λαδιού. Επομένως, ένας ενήλικας έχει ανάγκη περίπου από 68,5 λαγήνια λάδι ετησίως για να καλύψει τις στοιχειώδεις ανάγκες του.

Συγκρίναμε αυτά τα δεδομένα με τη διαθήκη αρ. 2356, που αντιστοιχεί στις ίδιες συνθήκες. Ο Χατζή Αποστόλης Αντωνίου κληροδοτεί με την διαθήκη του όλη την ακίνητη περιουσία του στα σχολεία και στο νοσοκομείο της πόλης, εκτός από ένα μικρό ελαιόπρισμα, θέτοντας ως όρο να του δίνουν διά βίου 300 γρόσια μηνιαίως.

Παρατηρούμε ότι αυτό το άτομο για να ζήσει καλά έχει ανάγκη από 100 γρόσια το μήνα πάνω από το ελάχιστο που ζήτησαν στο πρώτο μας παράδειγμα. Υπολογίζοντας λοιπόν την αξία του λαδιού, το 1852, σε 31 γρόσια το λαγήνι, συμπεραίνουμε ότι ένα άτομο για να ζήσει καλά έχει ανάγκη από 116 λαγήνια ετησίως.

Μια άλλη ένδειξη αφορά τις ανάγκες των παιδιών που αντιστοιχούν στο 1/3 των αναγκών μιας ενήλικης γυναίκας. Στην δικαιοπραξία αρ. 2973 που αφορά απογραφή ορφανικής περιουσίας εγκρίνονται 58 γρόσια μηνιαία για τα έξοδα διατροφής του κάθε παιδιού, ποσό που αντιστοιχεί σε 19,8 λαγήνια λαδιού ετησίως¹⁷⁰. Έτσι, μια οικογένεια τεσσάρων παιδιών, που είναι η πιο συχνή περίπτωση των διαθηκών μας, έχει ανάγκη από 216,2 λαγήνια λαδιού ετησίως ως ελάχιστο για την κάλυψη των στοιχειωδών αναγκών της.

Συνεπώς, η τυπική περίπτωση μιας αγροτικής ή εργατικής οικογένειας υπογραμμίζει με βάση τους υπολογισμούς μας τα πολύ χαμηλά ημερομίσθια, που δεν επαρκούν ούτε για στοιχειώδεις ανάγκες¹⁷¹ της.

Στην περίπτωση αυτή έχουμε:

– *Ανδρας (εργάτης ελαιοτριβείου):*

152 μέρες εργασίας κατά μέσο όρο στο ελαιοτριβείο για 6 μήνες $\times 10^{172}$ γρόσια = 1.520.

20,8 ημερομίσθια κατά μέσο όρο το μήνα για τους 6 υπόλοιπους μήνες σε άλλες εργασίες $\times 7,5$ γρόσια¹⁷² = 937,5.

Σύνολο 2.457,5. Αυτό το ποσό αντιστοιχεί σε 79,2 λαγήνια λάδι ετησίως, (1 λαγήνι = 31 γρόσια).

– *Γυναίκα (αγρότισσα):*

200-250 ημερομίσθια¹⁷³ ετησίως $\times 3$ γρόσια¹⁷⁴ = 600-750 γρόσια.

Αυτό το ποσό αντιστοιχεί σε 19,3-24,1 λαγήνια λάδι ετησίως (1 λαγήνι = 31 γρόσια).

– *Παιδί:* 200-300 ημερομίσθια τον χρόνο $\times 3$ γρ.¹⁷⁴ = 600-750 γρόσια.

Αυτό το ποσό αντιστοιχεί σε 19,3-24,1 λαγήνια λάδι (1 λαγήνι = 31 γρόσια).

Τα δεδομένα αυτά μας δίνουν ένα σύνολο 120,5 έως 130,1 ετησίως, στην περι-

πωση που το ένα από τα παιδιά εργάζεται, ή 159,1 έως 178,3 λαγίγια λάδι στην περίπτωση που και τα τρία παιδιά εργάζονται. Παραμένει ωστόσο πάντοτε κατώτερο από το ελάχιστο που θα 'πρεπε ν' αντιστοιχεί σε κατώτατο όριο (η περίπτωση της πράξης 3243) και ανώτατο όριο (η περίπτωση του Χατζή Αποστόλη Αντωνίου). Έτσι, η αγοραστική δύναμη των μισθοδοτούμενων εργατών και αγροτών βρίσκεται κάτω από το οριακό σημείο¹⁷⁵.

Μνεία για τη δύσκολη θέση των αγροτών και των εργαζομένων στην πόλη και στα χωράφια κάνουν οι περιηγητές. Ο περιηγητής J. Giraudeau γράφει το 1835: «Τίποτε άλλο εκτός απ' τη Μυτιλήνη δεν μπορεί να μας δώσει μια τόσο ολοκληρωμένη εικόνα του τι σημαίνει αποικίες των μαύρων, όπου αυτός που εργάζεται εξασφαλίζει στοιχειωδώς το μεροκάματο που του είναι απαραίτητο για να μην πεθάνει της πείνας»¹⁷⁶. Εξάλλου, το 1913 ο επιθεωρητής της ελληνικής διοίκησης στην αναφορά του για την κατάσταση της βιομηχανίας του νησιού υπογραμμίζει την αξιοθρήνητη κατάσταση των αμοιβών των εργατών και κυρίως των γυναικών¹⁷⁷.

Για να κάνουμε μερικές χρήσιμες συγκρίσεις, δίνουμε παρακάτω το ύψος των διαφόρων αμοιβών και την αγοραστική δύναμη που αντιπροσωπεύουν:

Πίνακας 9
Αμοιβές και αντιστοιχία αγοραστικής δύναμης σε λαγίγια λάδι

επάγγελμα	ετήσια αμοιβή (σε γρόσια)	ποσότητα λαδιού (σε λαγίγια)
1. Γυναίκα που παραχωρεί την περιουσία της στα παιδιά της.	2.400	72,7
2. Άτομο που ζει καλά.	3.600	109
3. Αγρότης	1.500-1.875	45,4-56,8
4. Μαζώχτρα	600-750	18,1-22,7
5. Υπηρέτης	5-25	*
6. Εκπρόσωπος των χριστιανών όλων των νήσων στην Κων/πολη	42.000	1.272,7
7. Δάσκαλος που πληρώνεται από τη Χριστιανική Κοινότητα	4.500	136,3
8. Τούρκος διοικητής	60.000	1.818
9. Εισπράκτωρ της δεκάτης	18.000	545,4
10. Αρχηγός Αστυνομίας	6.000	181,8

Η τιμή του λαδιού είναι 33 γρόσια/λαγίγι κατά μέσο όρο. Τα μεροκάματα έχουν υπολογιστεί σε 200-250 ετησίως. Οι αμοιβές είναι: (1) 200 γρόσια/μήνα, (2) 300 γρόσια/μήνα, (3) 7,5 γρόσια/μέρα, (4) 3 γρόσια/μέρα.

* Στην περίπτωση των υπηρετών τα έξοδα διατροφής τους καλύπτονται από το αφεντικό.

Πηγές: Κατά περίπτωση δικαιοπραξίες: (1) Αρ. 3243 του 1862, (2) Αρ. 2356 του 1857, (3) Αρ. 3778 του 1860, (4) Αρ. 3778 του 1860, (5) Αρ. 1415, 1416, 1515, 1764, 1939, 1976, 905 του 1841 έως το 1865, (6) Αρ. 2458 του 1858, (7) Αρ. 301 του 1841, (8), (9) και (10) FO, 78/1534 του 1858.

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟ 1880

Λαμβάνοντας υπόψη μας ότι η Λέσβος ήδη από το 1850, μετά το μεγάλο κύμα ψύχους, στράφηκε προς τη μονοκαλλιέργεια της ελιάς, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι υπάρχουν ελαιοτριβεία σε όλο το νησί. Για την ανατολική πλευρά παρατηρούμε,

σύμφωνα με τις νοταριακές πράξεις της Χριστιανικής Κοινότητας, πως είναι συγκεντρωμένα ή στις ζώνες όπου υπάρχουν μεγάλες ιδιοκτησίες γης ή στα μέρη όπου δύο συνιδιοκτήτες κατασκευάζουν συνεταιρικά ένα ελαιοτριβείο για τη δική τους παραγωγή και για να συνθλίψουν τις ελιές των άλλων χωρικών.

Έτσι, παραδείγματος χάρη, ο Μαρίνος Καμπούρης, μέλος του Κοινοτικού Συμβουλίου και ιδιοκτήτης εννέα ελαιώνων, κατασκευάζει το 1855 ένα ελαιοτριβείο συνεταιρικά στον Κάτω Τρίτο, όπου και το μεγαλύτερο μέρος της κτηματικής περιουσίας του, που κατά τους δημόσιους εκτιμητές¹⁷⁸ φτάνει τα 136.000 γρόσια. Άλλα ελαιοτριβεία βρίσκονται στις εξής τοποθεσίες:

τόπος	ιδιοκτήτης
Λουτρά	Γ. Γριμάνης και Αχμέτ Χότζα (1840)
Τζούφλος	Δ. Αθανασίου και Σ. Φωτεινός (1840)
Αφάλωνα	Γιαν. και Παλ. Σκαμπαβίας
Τζούφλος	Αικατερίνη, κόρη του Γ. Μπούχλια
Παλαιόκηπος	Δ. Κούμπας
Μόρια	Π. Μητρέλιας, Δ. Φωτής και Ν. Κουτσομήτης
Καράτεπε	Εμμ. Ψακής, Χατζή Εξέ αγάς και ορφανά του Χατζή μπέη

Η ανατολική πλευρά του νησιού, που ανήκει στον καζά της Μυτιλήνης, διαθέτει συνθήκες εδάφους πολύ πιο ευνοϊκές για την καλλιέργεια των ελαιών από τη δυτική πλευρά, όπου το έδαφος είναι βραχώδες. Σύμφωνα με τις δικαιοπραξίες, πολλά ελαιοτριβεία βρίσκονται στα Λουτρά, στη Μόρια, στον Μεσαγρό, στον Παλαιόκηπο, στον Αφάλωνα, στο Βαρμακαπή, στο Πυργί, στη Θερμή, στην Αγιάσο, στον Ανώματο κλπ. Συγχρόνως τα σαπωνοποιεία συγκεντρώνονται στα λιμάνια για να διευκολυνθεί η εξαγωγή. Έτσι, για τη Μυτιλήνη τα περισσότερα σαπωνοποιεία βρίσκονται στον Κάτω Γιαλό και στο Βαρμακαπή. Από τον Σ. Αναγνώστου ξέρουμε πως, με βάση υπολογισμούς του 1850, τα σαπωνοποιεία της πόλης ανέρχονται σε 300, συμπεριλαμβανομένων και των εργαστηρίων.

Τέλος, το μεγαλύτερο μέρος αλευρόμυλων έχουν καταγραφεί στην περιφέρεια της πόλης, στην Αγ. Μαρίνα και το Ακρωτήρι. Ένα πολύ σημαντικό έγγραφο (δικαιοπραξία αρ. 1011 του 1845) μας πληροφορεί για μια δίκη που ήγειραν οι κάτοικοι των τριών χωριών Αγ. Μαρίνας, Καγιανιού και Πληγωνιού εναντίον των ιδιοκτητών των μύλων της περιοχής, που τους στερούσαν το νερό όλες τις μέρες εκτός από το Σάββατο.

Η απόφαση του Συμβουλίου υπήρξε ευνοϊκή για τους κατοίκους.

ΤΑ ΚΕΡΑΗ ΕΝΟΣ ΕΛΑΙΟΜΥΛΟΥ

Όσον αφορά τα ελαιοτριβεία της περιόδου 1840-1880, οι λογαριασμοί του Μαρίνου Καμπούρη, μέλους του Κοινοτικού Συμβουλίου, ιδιοκτήτη γης και εισπράκτορα της δεκάτης, τράβηξαν την προσοχή μας¹⁷⁹. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις ελεγκτών που είχαν ορισθεί από το Συμβούλιο, η έγγεια περιουσία του ανερχόταν σε 233.075 γρόσια το 1865.

Αποτελούνταν από:

- 4 ελαιώνες στο Κάτω Τρίτο
- 1/2 ελαιοτριβείο στον Κάτω Τρίτο

- 1 οικόπεδο στον Κάτω Τρίτο
- 1 αποθήκη με κιούπια λαδιού στον Κάτω Τρίτο που την είχε νοικιάσει προς 211 γρόσια ετησίως
- 1 σπίτι και οικόπεδο στον Κάτω Τρίτο
- 1 ντάμι¹⁸⁰
- 4 ελαιώνες στην Γέρα
- 1 ελαιώνα στο Πληγώνι
- 1 αγρό στα Άργαλα
- 1 μαγαζί νοικιασμένο για 1.400 γρόσια ετησίως στην αγορά της πόλης.

Το 1855, εκτός των πολλών κτημάτων που έχει, κτίζει έναν ελαιόμυλο συνεταιρικό στον Κάτω Τρίτο, όπου βρίσκεται το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του, δηλαδή 4 ελαιώνες αξίας 135.000 γροσίων. Τα έξοδα κατασκευής του, το 1855, ανέρχονταν για το μερίδιό του σε 2.504 γρόσια επί συνόλου 5.000 γροσίων και οι δαπάνες λειτουργίας του επί 9 έτη (1855-1863) ανέρχονταν σε 10.687,25 γρόσια.

Ο φόρος που εισπράχθηκε από τις τουρκικές αρχές είναι 18 γρόσια ετησίως, ποσό που αντιστοιχεί σε 0,45% των ετησίων δαπανών. Τα κέρδη εννέα ετών ανερχόμενα σε 1.473 γρόσια δεν μπόρεσαν ν' αποσβέσουν το αρχικό του κεφάλαιο παρά μόνο κατά 58,8%. Εάν λάβουμε υπόψη τα έξοδα για την κατασκευή του μύλου και τα καθαρά του κέρδη ετησίως (163,6 γρόσια), η απόδοση του μύλου του ήταν 6,5%.

Ο μύλος του λειτουργεί δύο έως τέσσερις μήνες το χρόνο. Οι εργάτες πραγματοποιούν κατά μέσο όρο 91 μέρες εργασίας. Είναι προφανές ότι εξυπηρετεί τόσο τις ανάγκες παραγωγής λαδιού του ιδιοκτήτη, που επεξεργάζεται ο ίδιος την παραγωγή του, όσο και των άλλων χωρικών της περιοχής.

Στον ελαιόμυλο χρησιμοποιούνται 3 εργάτες και ένα άλογο. Όσον αφορά τα ημερομίσθια, μεταξύ 1860 και 1863 κυμαίνονται από 8 έως 10 γρόσια όταν η τιμή ενός λαγηνιού λαδιού κυμαίνεται μεταξύ 31,5 και 39 γρόσια. Θα 'πρεπε επίσης να υποθέσουμε ότι οι εργάτες που εργαζόνταν περιοδικά στο μύλο του θα απασχολούνταν και σε άλλες αγροτικές δουλειές μετά το τέλος της συγκομιδής. Το μεροκάματό τους κυμαίνεται από 7 έως 10 γρόσια.

Εντούτοις, στις καλύτερες συνθήκες (εργασία 250 ημερών ετησίως με ημερομίσθιο 10 γρόσια) η αμοιβή τους μόλις επαρκεί για την αγορά 83,3 λαγηνιών λαδιού, ποσότητα που πλησιάζει το ελάχιστο των ετησίων αναγκών τους. Στην περίπτωση μιας οικογένειας, το πολύ χαμηλό ημερομίσθιο της γυναίκας (3 γρόσια ημερησίως) δεν καταφέρνει να καλύψει το ελάχιστο των ετησίων εξόδων, δείκτης που πιστοποιεί τη δύσκολη κατάσταση των μεροκαματιάρηδων της εποχής.

Για τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής θα 'πρεπε να κάνουμε δύο παρατηρήσεις:

α) Συγκρίνοντας τα κέρδη ενός μύλου το 1860 και μιας βιομηχανίας το 1890, συμπεραίνουμε ότι ένας ελαιόμυλος δεν αποσβένει παρά το 6,5% του αρχικού του κεφαλαίου ετησίως. Αντίθετα, το ελαιοτριβείο του Π. Βασιλείου μπορεί ν' αποσβέσει ετησίως το 42,3% των εξόδων κατασκευής του¹⁸¹.

β) Αν και η απόδοση της γης δεν είναι παρά 3%¹⁸², οι χριστιανοί Οθωμανοί υπήκοοι εξακολουθούν να επενδύουν όλο και περισσότερο σε κτήματα, που αποφέρουν περισσότερα κέρδη, χάρη στο ενιαίο κύκλωμα παραγωγής και διάθεσης στην εμπορευματοποίηση των αγροτικών προϊόντων. Οι γαιοκτήμονες έχουν την τάση να κατασκευάζουν μύλους ως συμπληρωματική οικονομική δραστηριότητα για να παράγουν μόνοι τους το λάδι των ελαιώνων τους.

ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ ΚΑΙ ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΑ

Στα ελαιοτριβεία της Λέσβου κατά την προβιομηχανική περίοδο, δηλαδή πριν το 1880, προκύπτει ότι εργάζονταν τρεις εργάτες κατά μέσο όρο σε κάθε μύλο. Στην εμπορική αλληλογραφία του υποπρόξενου της Γαλλίας το 1888¹⁸³ αναφέρονται 400 εργάτες μοιρασμένοι σε 190 πρωτόγονους μύλους, δηλαδή περίπου δύο ή τρεις σε κάθε ελαιοτριβείο. Αυτή η πληροφορία επιβεβαιώνεται από την περίπτωση του μύλου του Μ. Καμπούρη, τον οποίο προαναφέραμε.

Το ημερομίσθιο ενός εργάτη το 1881 ανέρχεται σε 10 γρόσια ημερησίως, ποσό που αντιστοιχεί σε 4 μέρες εργασίας για να αποκτήσει κανείς ένα λαγίνη λάδι, πρέπει δε να εργάστε 238 μέρες ετησίως για να φτάσει την ποσότητα των 72,7 λαγηνιών λαδιού¹⁸⁴, ποσότητα απαραίτητη για να μπορέσει να καλύψει τις στοιχειώδεις ανάγκες του.

Όσον αφορά τα άλλα ημερομίσθια, στις σαπωνοποιείες και στους αλευρόμυλους, δεν έχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες, αλλά ξέρουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των σαπωνοποιείων απασχολούν έναν έως τρεις εργάτες. Η προξενική αναφορά του 1888, για την οποία θα μιλήσουμε αργότερα, μας δίνει πιο ακριβείς πληροφορίες¹⁸⁵ για τις αμοιβές, που όμως αφορούν τη β' περίοδο της μελέτης μας.

4.3. Η κοινωνική δομή

Ο γάμος

«Την προηγούμενη του γάμου μαζεύονται τα κορίτσια στο σαλόνι της νύφης: παρευρίσκονται εκεί και μερικοί νεαροί του πολύ στενού οικογενειακού κύκλου καθισμένοι σε μια γωνία. Η νύφη βρίσκεται στο κέντρο και όλες οι φιληνάδες γύρω της. Πάνω στο κεφάλι της τοποθετούν ένα μεγάλο γλυκό. Διαλέγουν μια νέα κοπέλα, που θα πρέπει να έχει τους γονείς της εν ζωή και να είναι πρωτότοκη, για να κόψει ένα στρογγυλό κομμάτι από το κέντρο του, και να της το προσφέρει. Εκείνη το τρώει χωρίς να της πέσει μήτε ένα ψίχουλο γιατί (πιστεύουν) πως, αν γίνει κάτι τέτοιο, χάνεται μαζί με το ψίχουλο ένα μέρος της ευτυχίας της.

»Κατόπιν τα νεαρά κορίτσια σχηματίζουν έναν κύκλο με τα χέρια πιασμένα και χορεύουν το νυφιάτικο τραγούδι. Την επομένη, κατά το απομεσήμερο, τελείται ο γάμος, σχεδόν πάντα στο σπίτι της νύφης. Κάθε φορά που καταφτάνει κάποιος καλεσμένος, ένα νέο κορίτσι που στέκεται στην είσοδο του βάζει στο στόμα ένα κουτάλακι γλυκό: με τον τρόπο αυτό τον προσκαλεί να κάνει μόνο γλυκές σχέψεις.

»Στη διάρκεια της τελετής οι νεόνυμφοι είναι όρθιοι μπρος στον παπά. Τούτος στην αρχή λέει προσευχές και μετά παίρνει με τα δυο χέρια τα στέφανα και τα εναλλάσσει τρεις φορές, σταυρώνοντάς τα, πάνω από τα κεφάλια των νιόπαντρων: αυτοί κρατιούνται από το μικρό δαχτυλάκι του χεριού· στο τέλος τα εναποθέτει στο κεφάλι τους· διαβάζουν πάλι προσευχές που ακολουθούνται από ένα είδος χορού ή ρυθμικού βαδίσματος γύρω από το τραπέζι. Η νύφη, που θα 'πρεπε, με βάση το έθιμο, να είναι διαρκώς συγκινημένη και χαμηλοβλεπούσα, πάει να κάτσει σ' έναν καναπέ στη μέση της κάμαρας. Είναι φρόνιμο να παραμείνει εκεί και να φαίνεται απορροφημένη από τη μελαγχολική υποδοχή (των καλεσμένων) εξαιτίας του αποχωρισμού από την οικογένειά της. Τότε, όπως σε κάθε ελληνική συγκέντρωση, προσφέρουν καφέ, ρακί, γλυκίσματα κλπ. Χορεύουν ως το πρωί.

»Την επομένη, ενώ η νύφη μένει στο σπίτι, περιφέρουν μετά μουσικής το γαμπρό σε όλη την πόλη. Το βράδυ ξαναρχίζει ο χορός και δεν είναι παρά μόνο στο τέλος της δεύτερης μέρας που αφήνουν επιτέλους μονους τους νεόνυμφους» (L. de Launay, *Chez les Grecs de Turquie*)¹⁸⁶.

Καμιά άλλη στιγμή της καθημερινής ζωής των ραγιάδων δεν έχει τόση σημασία όσο ο γάμος, ακολουθούμενος από τα βαφτίσια και τους θανάτους. Όλες οι παραδόσεις και τα έθιμα που περιβάλλουν αυτά τα γεγονότα διευθετούνται σύμφωνα με ένα αυστηρό τυπικό και τίποτε δεν γίνεται «τυχαία». Οι εκδηλώσεις αυτές υπακούουν σε κανόνες υπαγορευμένους από τη μια από το εθιμικό δίκαιο και από την άλλη από την Εκκλησία και το Συμβούλιο της Χριστιανικής Κοινότητας, αρχές που εμπνέουν σεβασμό σε κάθε πολίτη και αναγνωρίζονται από την τουρκική διοίκηση.

Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η χριστιανορθόδοξη Εκκλησία είχε την αρμοδιότητα εκδίκασης διαφορών αστικής και ποινικής φύσης των χριστιανών ραγιάδων και, κατά συνέπεια, ρύθμιζε ό,τι αφορούσε τη συγγένεια και το γάμο. Με απλές δικονομικές διατυπώσεις ο Μητροπολίτης, άλλοτε μόνος και άλλοτε περιστοιχισμένος από άλλους κληρικούς ή και προεστώτες, έλυε τη διαφορά μεταξύ ενάγοντος και εναγομένου κάνοντας χρήση της *Εξαβίβλου* του Αρμενόπουλου¹⁸⁷, των πατριαρχικών εγκυκλίων και των επιτόπιων εθίμων. Όμως μετά το 1862¹⁸⁸ ιδρύεται το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο της Μητρόπολης, που είναι μικτό σώμα αποτελούμενο από τον μητροπολίτη και τα μέλη της Δημογεροντίας και δικάζει πρωτοδίκως υποθέσεις που αφορούν σύναψη ή λύση μνηστείας, διατροφή και διαφορές συζύγων, εγκυρότητα ή μη διαθηκών, κληρονομικά θέματα και υποθέσεις που αφορούν το τράχωμα και την προίκα.

Τα έγγραφά μας, προικοσύμφωνα και διαθήκες του ΚΣΧΚ, αντικατοπτρίζουν την «ψυχή και το σώμα» της μυτιληναϊκής κοινωνίας και φανερώνουν την αλληλεξάρτηση κοινωνίας και οικονομίας καθώς και τον εξέχοντα ρόλο των τοπικών ιδιαιτεροτήτων και του εθιμικού δικαίου.

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΙΚΑΣ

Το προικοσύμφωνο είναι συμβόλαιο που συνάπτεται με τους γονείς της κοπέλας και το μέλλοντα σύζυγο και διέπεται από καθορισμένους κανόνες υπαγορευμένους αρχικά από τα ήθη και έθιμα της πόλης, κατόπιν από την Εκκλησία και τέλος επικυρωμένους από το κοινοτικό συμβούλιο. Αυτό είναι επιφορτισμένο και για να κρίνει τις παραβιάσεις των όρων του συμβολαίου. Το προικοσύμφωνο, γραπτό ή διά λόγου, δημόσιο ή ιδιωτικό, σφραγίζει τον αρραβώνα, εγγυάται τον ελεγχόμενο γάμο και οι όροι του υλοποιούνται με την τέλεση του μυστηρίου. Τα συμβόλαια, για να έχουν ισχύ, καταχωρίζονται στα βιβλία των δικαιοπρασιών του ΚΣΧΚ από το 1845 και μετά, ενώ σε περίπτωση αγωγής το μητροπολιτικό δικαστήριο προβλέπει τις απαιτούμενες κυρώσεις. Πολλά προικοσύμφωνα που συντάχθηκαν ιδιωτικά πριν το 1845 καταγράφηκαν στους κώδικες υστερότερα για ν' αποκτήσουν εγκυρότητα¹⁸⁹. Η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων από τη θρησκευτική στην κοσμική αρχή αποτέλεσε σημείο τομής στην ιστορία του αστικού δικαίου κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας διότι αφαίρεσε υποθέσεις αποκλειστικής δικαιοδοσίας του μητροπολίτη και τις ανέθεσε στην κρίση των εκλεγμένων μελών της Δημογεροντίας.

Πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι το 16ο και 17ο αι. η συνήθεια να προικίζουν την πρωτότοκη κόρη με όλη την περιουσία των γονέων είναι μέρος του λεσβιακού

εθίμου¹⁹⁰. Ο ταξιδιώτης J. Morrit (1774-1843) γράφει σχετικά¹⁹¹: «Υπάρχει στη Λέσβο μια συνήθεια πολύ παλιά, που ξεκινάει από τους Έλληνες προγόνους τους, και συνηγορεί υπέρ της ανεξαρτησίας των γυναικών. Όταν κάποιος πεθαίνει, η περιουσία του μεταβιβάζεται στην πρωτότοκη κόρη του». Οι περιηγητές αποδίδουν το φαινόμενο σε αίτια κυρίως δημογραφικής υπεροχής των γυναικών.

Τα 1754, και αργότερα το 1852, δημοσιεύονται δύο γενικοί νόμοι που αναφέρονται στον τρόπο διανομής σε τρία μερίδια¹⁹². Στην πραγματικότητα, η Εκκλησία παρεμβαίνει για να ρυθμίσει τη διανομή της περιουσίας ανάμεσα στις απογόνους γυναίκες και για να επανορθώσει, όπως το ονομάζει, την αδικία που είχαν επιβάλει οι παλιές συνήθειες, με τον ακόλουθο τρόπο: μόνο το ένα τρίτο της πατρικής και μητρικής περιουσίας προορίζεται για την πρωτότοκη κόρη, ενώ οι υπόλοιπες κόρες κληρονομούν κάθε φορά ένα τρίτο του υπολοίπου. Έτσι, υπάρχει πάντοτε και κάτι που περισεύει και για τις τελευταίες επί σειρά κόρες, που ήταν συνήθως αδύνατο να παντρευτούν λόγω έλλειψης προικός, καθώς και για τους γονείς για τα έξοδα των γηρατειών. Στους γονείς ανήκουν ακόμη τα έσοδα των κτημάτων που έδωσαν ως προίκα κατά τον πρώτο χρόνο του γάμου.

Η Εκκλησία προσπαθεί να περιορίσει τις σπατάλες¹⁹³ και ν' απαγορεύσει τη δωρεά χρημάτων στο σύζυγο, προσπάθεια που μένει ωστόσο νεκρό γράμμα, όπως θα δούμε αργότερα. Μετά από πολλές αναποτελεσματικές ενέργειες καταδικάζει ως εχθρούς και προδότες της πολιτείας, απίστους και ασεβείς, όσους παρό τους αφορισμούς συνεχίζουν να προικοδοτούν σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο¹⁹⁴.

Τα γαμικά σύμφωνα από το 1845 έως το 1860 δεν παραλείπουν να αναφέρουν ότι έχουν συνταχθεί σύμφωνα με τις συνήθειες της πόλης της Μυτιλήνης, που προικίζουν τη μέλλουσα σύζυγο με το ένα τρίτο της κινητής και ακίνητης περιουσίας των γονέων¹⁹⁵. Η τριμοιρία τηρείται αυστηρά, όπως μαρτυρούν τα καταχωρισμένα στα βιβλία των δικαιιοπραξιών έγγραφα. Εάν τα προικοδοτούμενα αγαθά ξεπερνούν τό ποσό που αντιστοιχεί, με βάση την εκτίμηση των δημοσίων εκτιμητών, στο 1/3 της πατρομητρικής περιουσίας, ο γαμπρός είναι υποχρεωμένος να επιστρέψει σε χρήμα το πλεόνασμα. Στην αντίθετη περίπτωση, αν δηλαδή τα εκτιμηθέντα προικοδοτούμενα ακίνητα υπολείπονται του ενός τρίτου, οι γονείς συμπληρώνουν το ποσό με γρόσια.

Ο νόμος του 1827 ορίζει τη διάρκεια των αρραβώνων σε τρία χρόνια, ωστόσο φαίνεται ότι τα χωριά του Καζά Μυτιλήνης δεν τηρούν αυτή την προθεσμία. Έτσι, το έγγραφο αρ. 3600, που αναφέρεται στο χωριό Αγ. Μαρίνα, μαρτυρεί ότι η προθεσμία ορίζεται σε ένα χρόνο.

Για όλα τα θέματα που αφορούν γαμικά ανταλλάγματα η απόφαση λαμβάνεται από το Συμβούλιο της Κοινότητας, σύμφωνα με τα άρθρα της *Εξαβίβλου* του Αρμενόπουλου¹⁹⁶ και με την επικύρωση του Αγίου Μυτιλήνης. Σε περίπτωση διάλυσης του αρραβώνα, ο υπαίτιος καταβάλλει πρόστιμο 15% σε σχέση με την εκτιμηθείσα αξία της προίκας, ενώ η άλλη πλευρά είναι υποχρεωμένη να συνεισφέρει το 15% του εισπραχθέντος ποσού υπέρ των σχολείων και των φιλανθρωπικών καταστημάτων της πόλης της Μυτιλήνης¹⁹⁷.

Ο θεσμός της προίκας, σύμφωνα με τα έγγραφά μας, υφίσταται διαφοροποιήσεις κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Μετά το 1870, και κάτω από την πίεση του νεοδιαμορφωμένου εμπορικού αστικού στρώματος η επί τρίτου διανομή παύει να αναφέρεται, ή δε πατρομητρική περιουσία μοιράζεται μέσω της προίκας και της κληρονομιάς, στους απογόνους θήλεις και άρρενες εξίσου.

ΑΙΤΙΕΣ ΛΥΣΗΣ ΤΩΝ ΑΡΡΑΒΩΝΩΝ

Παραβίαση της προθεσμίας των αρραβώνων: Αυτό το μέτρο, που επιβλήθηκε για να προστατέψει τους αρχηγούς οικογενειών, παρεμποδίζει τον κατακερματισμό της γονικής περιουσίας και επιτρέπει μια ευνοϊκότερη επένδυση, προς αναζήτηση άλλου συζύγου¹⁹⁸.

Μετανάστευση – πτώχευση – διαγαμία: Η μετανάστευση, η πτώχευση και η διαγαμία εκλαμβάνονται ως αιτίες άξιες να προκαλέσουν τη διακοπή των αρραβώνων. Η προάσπιση του οικονομικού συμφέροντος των οικογενειαρχών στην ευρύτατη αγορά που δημιουργεί το καθεστώς της προικοδοσίας αποτελεί κύριο μέλημα του ΚΣΧΚ¹⁹⁹.

Η παραβίαση της προθεσμίας πληρωμής του προστίμου εκ μέρους του συζύγου και, κατά συνέπεια, η χρησιμοποίηση των αρραβώνων ως μέσου απόλαυσης και πλουτισμού, υποχρεώνουν το συμβούλιο της Χριστιανικής Κοινότητας στην ετυμηγορία του αρ. 11 του 1845, να θεσπίσει έναν άλλο κανονισμό, σύμφωνα με τον οποίο οι υπαίτιοι της διακοπής του αρραβώνα θα είναι υποχρεωμένοι να πληρώσουν αμέσως το μισό του προστίμου. Μια τέτοια απόφαση λάρθηκε από τη Συνέλευση των πολιτών του χωριού Ίπλειος το 1843 (δικαιοπραξία αρ. 589). Σύμφωνα με αυτή το πρόστιμο φτάνει το 20% της προίκας και το 20% του προστίμου μοιράζεται στην εκκλησία της Μητρόπολης, στις υπόλοιπες εκκλησίες και το νοσοκομείο, από 1/3.

Όσον αφορά τα διαζύγια, τα εκδίδει η ερατική αρχή. Το Κοινοτικό Συμβούλιο αποφασίζει στην περίπτωση αθέμιτης συμβίωσης (αρ. 3035) και αυθαίρετου χωρισμού (αρ. 3513), με την επικύρωση βέβαια του Μητροπολίτη.

Τα προικοσύμφωνα που μελετήσαμε, όσο και οι λιγοστές αποφάσεις διάλυσης των αρραβώνων διασαφηνίζουν πως ο γάμος στηρίζεται κύρια σε μια οικονομική συναλλαγή μεταξύ των γονιών της νύφης και του μέλλοντα γαμπρού. Συνεπώς, μοναδική σοβαρή αιτία για τη διάλυση είναι η βλάβη αυτών των συμφερόντων. Αξιοσημείωτο είναι ότι κατά τη διαπραγμάτευση το ενδιαφερόμενο πρόσωπο, η νύφη δηλαδή, δεν έχει σχεδόν κανένα λόγο. Βρίσκεται υπό την πατρική εξουσία και η θέλησή της πρέπει να συμβαδίζει με αυτή. Μόνο σε πολύ εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως στο έγγραφο αρ. 2564, η νύφη λαμβάνει μέρος στην ακροαματική διαδικασία και δηλώνει πως προτιμά ν' αυτοχειριστεί παρά να συζεί με το γαμπρό. Πλην όμως και σ' αυτή την περίπτωση δεν πρόκειται για ουσιαστικό βέτο που ασκεί η ίδια κατά της συνέχισης της συγκατοίκησης, αλλά για δήλωση που κάνει κατόπιν προσυνεννόησης με τους γονείς της.

Κατά τη διάρκεια των αρραβώνων επικρατούσε η συνήθεια του τραχώματος. Εδώ θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η δωρεά χρημάτων ήταν τακτική αυστηρά απαγορευμένη από την Εκκλησία²⁰⁰. Παρ' όλα αυτά οι τοπικοί κώδικες, όπως αυτός της Βατούσας του 1881, τη θέλουν εν ισχύ²⁰¹. Το τραχώμα συνίσταται στη δωρεά χρημάτων από τον πεθερό στο γαμπρό για ν' αντιμετωπίσει τα πρόσθετα έξοδα του γάμου. Η τακτική αυτή, κατά τον Δ. Καμπούρογλου, εγκαινιάστηκε στα μέσα του 18ου αιώνα.²⁰² Στα δικαιοπρακτικά βιβλία της Χριστιανικής Κοινότητας Μυτιλήνης καταχωρίζονται περιπτώσεις τραχώματος που δίδεται σε μετροτά ή λαγήνια λάδι. Το ποσό προσδιορίζεται με βάση μυστική συμφωνία και πληρώνεται σε τακτικά διαστήματα π.χ. κάθε δύο μήνες. Έχει σκοπό την ενίσχυση της οικονομικής συναλλαγής που πραγματοποιείται με το προικοσύμφωνο και το «καπάρωμα» του γαμπρού. Κατά τη διάλυση των αρραβώνων απαιτείται η επιστροφή του.

Για το τράχωμα μας πληροφορεί μια εκτεταμένη απόφαση του ΚΣΧΚ (αρ. 206) το 1841: η Αμερσουδά Μανδρουδά οδηγεί στη δικαιοσύνη τον Φωτεινό Γριμάνη απαιτώντας 450 λαγγίνα λάδι, ποσότητα που ορίστηκε από τον πατέρα της συζύγου και που πρέπει να επιστραφεί από τον αρραβωνιαστικό μετά από τη διάλυση του αρραβώνα. Στην απόφασή του το Συμβούλιο υπογραμμίζει ότι κατά τη διάρκεια της πληρωμής του τραχώματος δεν υπήρχαν μάρτυρες και η μόνη απόδειξη για τη συμφωνία ήταν τα χειρόγραφα κατάστιχα υπογραμμένα από τους γονείς και το μέλλοντα σύζυγο.

Ακόμα, το έγγραφο αρ. 2939 μας πληροφορεί ότι, στην αγωγή που κάνουν οι γονείς της νύφης στο γαμπρό, ορίζεται ότι, εκτός των προικιών, το τράχωμα ήταν 60.000 γρόσια.

ΟΙ ΠΡΟΙΚΟΔΟΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΙΚΟΛΗΠΤΕΣ

Ο οικογενειάρχης από το μέρος της νύφης είναι ο υπεύθυνος της προίκας. Προικοδοτές είναι και οι δύο γονείς²⁰³, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις συναντάμε και άλλα μέλη της οικογένειας. Σε περίπτωση θανάτου του πατέρα, προικοδοτής είναι η μητέρα με την ιδιότητα της χήρας, καθώς και οι κληρονόμοι του πατέρα. Σε περίπτωση θανάτου και των δύο γεννητόρων, οι αδελφοί αναλαμβάνουν να προικίσουν την αδελφή τους²⁰⁴.

Κατά την περίοδο 1845-1860 γίνονταν συχνά εκτιμήσεις της περιουσίας των γονέων, που καθόριζαν το 1/3 της κληρονομικής μερίδας που θα λάμβανε η νύφη ως προίκα (αρ. 732, 733, 851 κλπ.). Απ' αυτό το 1/3 ο γαμπρός ήταν υποχρεωμένος να εισφέρει το 15% στα φιλανθρωπικά ιδρύματα της πόλης και στα σχολεία²⁰⁵. Φαίνεται ωστόσο ότι μετά το 1860 καταργείται προοδευτικά το 1/3. Δεν συναντάμε έγγραφα που ν' αναφέρονται σ' αυτό. Μόνο σε μία περίπτωση θανάτου των γονέων οι εκτιμητές του Κοινοτικού Συμβουλίου, προκειμένου να προικοδοτήσουν την κόρη, εκτιμούν κατ' αρχήν την πατρομητρική περιουσία και της αποδίδουν το 1/3²⁰⁶.

Η προικολήπτρια: Προικολήπτρια μπορεί να είναι η κόρη, η ανειψιά, η υιοθετημένη κόρη ή το άτομο που είναι στην υπηρεσία του προικοδοτή. Σ' όλες τις δικαιοπραξίες υιοθεσίας ή πρόσληψης υπηρετιών τα αφεντικά αναλαμβάνουν τη δέσμευση απέναντι στους γονείς της κοπέλας να την προικίσουν.

ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΙΚΩΝ

Στα προικοσύμφωνα γίνεται λόγος κατ' αρχήν για μια κατοικία και για έναν ελαιώνα τουλάχιστον. Έπονται άλλα ακίνητα, όπως πύργοι, ντάμια, ρουμάνια, μύλοι, μαγαζιά, εργαστήρια, σαπωνοποιεία, αλευρόμυλοι, ανεμόμυλοι, βυρσοδεψεία κλπ. Ακόμη προσφέρουν ως προικιά ελιές, ροδιές, συκιές, λεύκες, βαλανιδιές, πηγές νερού, πέτρινους φράχτες, κιούπια για λάδι, αγροτικά εργαλεία, αρνιά κλπ. Τέλος προστίθεται ένα χρηματικό ποσό (εκτός από το τράχωμα) που προσφέρεται στο μέλλοντα σύζυγο σύμφωνα με τους νόμους και «τα επιτόπια έθιμα», εμπιστευόμενοι σ' αυτόν την πλήρη διαχείρισή του. Πρέπει επίσης να συμπεριλάβουμε τα ασημικά, τα κοσμήματα, τα μπακίρια²⁰⁷, τα έπιπλα και τα οικιακά σκεύη, είδη που μας παρέχουν πληροφορίες για την κατοικία, το ντύσιμο, τη διατροφή, τα ήθη και έθιμα του γάμου.

Ο σύζυγος είναι ο διαχειριστής της προίκας. Σε περίπτωση θανάτου του η δια-

χείριση περιέρχεται σ' έναν άρρενα συγγενή του (συνήθως τον αδελφό) ή σε κάποια δημόσια αρχή, που αναλαμβάνει και την επιτροπεία των ανηλίκων.

Τα προικιά μάς παρέχουν τη δυνατότητα, κατατάσσοντάς τα σε κατηγορίες, να μελετήσουμε την κοινωνική προέλευση των κατόχων τους. Γι' αυτό το λόγο θα περιγράψουμε τα πιο αξιοσημείωτα απ' αυτά.

Η κατοικία

Η κατοικία αποτελεί κύριο μέλημα των γονιών όταν ετοιμάζουν την προίκα της κόρης τους. Κατασκευάζεται με την προοπτική του γάμου και είναι σύμβολο της οικογενειακής συνοχής. Είναι το σημαντικότερο προικιώ και μεταβιβάζεται από μάνα σε κόρη, φαινόμενο που αντανακλά το αυξημένο κοινωνικό γόητρο των νησιωτισσών²⁰⁸. Στην έρευνά της για τα προικοσύμφωνα στη Λέσβο η Μ. Γιαννοπούλου γράφει²⁰⁹: «Το σπίτι ανήκει στην κόρη και η οικογενειακή οργάνωση είναι μητροτοπική. Ο άνδρας είναι το κινητό στοιχείο, ενώ η γυναίκα το σταθερό σημείο αναφοράς».

Σύμφωνα με τη θέση και το είδος της κατοικίας (εξοχική, αστικό σπίτι, πύργος²¹⁰ κλπ.), συντάξαμε τον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 10 Κατηγορίες οικιών 1866-1875*	
τύπος οικίας	μέσος όρος (αξία σε γρόσια)
A. ντάμι	6-10.000
B. Αστικές οικίες, κείμενες κοντά στο κέντρο της Μυτιλήνης και σε μεγάλα χωριά.	10-13.000
Γ. Πύργοι (Πάμφιλα, Θερμή, Χάλικας).	25.000 και πλέον
Δ. Αρχοντικά της κεντρικής περιοχής του Αγ. Θεράποντα ²¹¹ , κείμενα γύρω από την ομώνυμη εκκλησία κοντά στην ελληνική αγορά	35.000 και πλέον

* Μεταξύ 1866-1875 το Συμβούλιο της Κοινότητας εκτιμά όλα τα αγαθά που δίνονται ως προίκα, γεγονός που διευκολύνει τις παρατηρήσεις.

Η κοινωνική διαστρωμάτωση διαφαίνεται από την κατοχή προικιών οικιών με βάση τις κατηγορίες των σπιτιών που παρουσιάζονται στον παραπάνω πίνακα. Έτσι οι ιδιοκτήτες σπιτιών της κατηγορίας Δ ανήκουν στην ελίτ της εύπορης τάξης.

Κατάλογος 7 Οικίες της κατηγορίας Δ

δικαιοπραξία αρ.	έτος	οικία του	προικιώ με προσορισμό την	αξία σε γρόσια
4149	1867	Π.Γ. Καψμάλη	Χρυσώ, σύζυγο του Ευ. Δ. Αλαμανέλη	100.000
4145	1867	Γ. Μάνδρα	Αφροδίτη, σύζυγο του Μαρίνου Κ. Καμπούρη	45.000
4348	1871	Π. Γριμάνη	Μαριγώ, σύζυγο του Μ.Μ. Φωτίου	55.000
4774	1871	οικογένεια Καβά	Βικτώρια, σύζυγο του Δημ. Β. Κατσάνη	35.000

Η υποχρέωση να προικίσουν με σπίτι τις κόρες τους αναγκάζει συχνά τους γονείς να ρευστοποιήσουν όλα τους τα αγαθά. Ειδικά όσον αφορά τις δευτερότοκες, των οποίων ο γάμος αργεί ή δεν πραγματοποιείται ποτέ, οι γονείς αποποιούνται ακόμη και το σπίτι που κατοικούν για να τις προικίσουν. Έτσι εξηγείται γιατί συναντάμε προικοσύμφωνα στα οποία οι προικοδότες ζητάνε από το μέλλοντα σύζυγο να τους χτίσει, στο προικικό οικοπέδο, το «γεροντικό», ένα μικρό σπίτι για να περάσουν εκεί τις στερνές τους μέρες.

Τα κτήματα

Οι προίκες περιλαμβάνουν έναν ή δύο ελαιώνες των οποίων η σπουδαιότητα είναι ζωτική για την οικονομία του νησιού²¹². Τα κτήματα αυτά αποκαλύπτουν ορισμένες πτυχές του καθεστώτος ταξινόμησης της γης, όπως:

- τη γειννιάσή τους με τις τουρκικές ιδιοκτησίες που ανήκουν σε ανώτερους κρατικούς υπαλλήλους ή σε μεγάλους γαιοκτήμονες²¹³,
- τη μεταβίβαση της έγγειας περιουσίας από Τούρκους σε Έλληνες, που χαρακτηρίζει όλο το 19ο αιώνα²¹⁴,
- την προικοδότηση βακουφικών κτημάτων υπό ορισμένους όρους²¹⁵,
- την ύπαρξη κτημάτων στη Μ. Ασία, που επιβεβαιώνουν τις στενές οικονομικές σχέσεις ανάμεσα στη Λέσβο και τα μικρασιατικά παράλια²¹⁶.

Οι αξίες των προικίων κτημάτων όπως εκτιμήθηκαν από το Συμβούλιο της Κοινότητας, μας επιτρέπουν να κάνουμε την παρακάτω ταξινόμηση:

Κατηγορίες κτημάτων περιόδου 1866-1875

- A. Κτήματα αξίας έως 10.000 γρόσια
- B. Κτήματα που αξίζουν από 10.001 έως 30.000 γρόσια
- Γ. Κτήματα που αξίζουν από 30.001 έως 50.000 γρόσια
- Δ. Κτήματα που αξίζουν από 50.001 έως 100.000 γρόσια
- E. Κτήματα που αξίζουν από 100.001 γρόσια

Εκτός από τους ελαιώνες, δίνουν ως προικία αμπέλια, κήπους, συκιές, χωράφια με ελιές ή και για άλλες χρήσεις. Με βάση 368 προικοσύμφωνα της περιόδου 1866-75 συντάξαμε αυτόν τον πίνακα, που παρουσιάζει την κατανομή της γης μεταξύ των χριστιανών:

Πίνακας 11 <i>Κατανομή της έγγειας ιδιοκτησίας μεταξύ των χριστιανών όπως προκύπτει από τα προικοσύμφωνα</i>	
Κατηγορίες	% επί του συνόλου των προικοσυμφώνων
A. 0-10.000 γρόσια	43,4
B. 10.001-30.000 γρόσια	21,1
Γ. 30.001-50.000 γρόσια	6,5
Δ. 50.000-100.000 γρόσια	6,2
E. από 100.001 γρόσια	4,3
Z. χωρίς κτήματα	18,2

Πηγές: Αρχείο Δικαιοπραξιών Κοιν. Συμβουλίου της Χριστ. Κοινότητας.

Από τον παραπάνω πίνακα συνάγουμε πως η πλειοψηφία των κτημάτων (64,5% επί του συνόλου των δικαιοπραξιών) ως 30.000 γρόσια είναι μικροί κλήροι των οποίων η απόδοση υποθέτουμε ότι δεν εξασφαλίζει τα προς το ζην. Οι κάτοχοί τους είναι υποχρεωμένοι να δουλεύουν και σε άλλα κτήματα. Πρέπει ακόμη να σημειώσουμε πως 18,2% των συμβολαίων στερούνται κτημάτων.

Αυτό σημαίνει πως οι κατηγορίες των κτημάτων με βάση τα προικοσύμφωνα δεν υποδηλώνουν κατ' ανάγκη και τις περιουσίες. Υπάρχουν προικοσύμφωνα χωρίς ή με ελάχιστα κτήματα, στα οποία όμως το ύψος των προικίων αγαθών ξεπερνά τα 100.000 γρόσια²¹⁷.

Τέλος, η έρευνα στα προικοσύμφωνα της κατηγορίας Ε φανερώνει τις μεταβιβάσεις μεγάλων ιδιοκτησιών από την οικογένεια του προικοδότη στην οικογένεια του προικολήπτη.

Κατάλογος 8

Μεγαλοκτηματίες με βάση τα προικοσύμφωνα της περιόδου 1866-75

όνομα ιδιοκτήτη	καταγωγή	κόρη	σύζυγος (ο)	αξία σε γρόσια	τόπος
Α. Χ'' Αποστόλου Αν. Σ. Γιαμαλής και η σύζυγος	Μυτιλήνη Λουτρά	Μαριγώ Ρηνιώ	Μ. Χ'' Μαλιάκα Κ.Ν. Σημαντήρης	150.000 100.000	Αλιφαντά Λουτρά
Γ. Μάνδρας	Μυτιλήνη	Αφροδίτη	Μαρ. Κ. Καμπούρης	192.000	Λουτρά
Γ. Ψακίς	Μυτιλήνη	Ειρήνη		118.000	Ακρωτήρι
Γ. Ψακίς	Μυτιλήνη	Ελένη		127.000	Βαρειά
Α. Χ'' Κονδωνής	Μυτιλήνη	Σαπφώ		200.000	Θερμή
Γρηγ. Παπάζογλου	Μυτιλήνη	Κλεοπάτρα	Αθ. Ν. Σαράφης	105.000	Λουτρά
Παν. Χ'' Αποστόλου	Μυτιλήνη	Ελέγκω	Ευστρ. Χ'' Γιαννίτου	162.000	Λουτρά
Ζερμπίνη Ζαχ. Χ'' Αλατζάς	Μυτιλήνη	Μελπομένη	Θεμ. Μ. Κουραματζής	110.000	Θερμή & Αφάλωνα
Κοζ. Π. Πατρούδα και υιοί	Θερμή	Κατίγκω		135.000	Θερμή
Μαρίνος Κουραματζής	Μυτιλήνη	Πηνελόπη	Μ.Β. Κατσάνης	196.000	Θερμή
Β.Π. Κούμπας	Μυτιλήνη	Μαργιόλα	Ν.Δ. Κουκλέλης	129.000	Λουτρά
Αμερσούδα, χήρα του Γ. Κουτσουνκέλη		Ευανθία	Β.Δ. Βασιλείου	110.000	Λουτρά

Πηγές: Προικοσύμφωνα του ΚΣΧΚ Αρ. 4105, 4144, 4145, 4171, 4198, 4199, 4461, 4517, 5014, 4729, 5037, 5238, 5352, 5376.

ΑΛΛΑ ΜΕΣΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Τα άλλα προικώα, όπως εργαστήρια, μαγαζιά, μύλοι, αλευρόμυλοι, σαπωνοποιεία, βυρσοδεφεία κλπ., είναι συντροφικές ιδιοκτησίες όχι μόνο εξαιτίας του μεγάλου αριθμού των απογόνων, που επιβάλλει η ισόμοιρη διανομή της πατρομητρικής περιουσίας, αλλά και διότι η έλλειψη του απαραίτητου κεφαλαίου για την απόκτησή τους έχει ως αποτέλεσμα την αγορά τους από δύο ή και περισσότερους συντάκτους²¹⁸. Τα ελαιοτριβεία είναι διασκορπισμένα σε όλο τον Καζά Μυτιλήνης. Τα σαπωνοποιεία είναι χτισμένα κοντά στη θάλασσα για να διευκολύνεται η εξαγωγή και

η μεταφορά του σαπουνιού, όπως για παράδειγμα στον Κάτω Γιαλό της Μυτιλήνης. Πολλά ελαιοτριβεία, αλευρόμυλοι και υδρόμυλοι έχουν καταγραφεί στην περιοχή της Βαρείας, του Ακρωτηρίου, της Αγ. Μαρίνας κλπ.

Τέλος, στη δικαιοπραξία αρ. 5697 του 1878 αναφέρεται για πρώτη φορά ένα βυρσοδεψείο στην Πάνω Σκάλα, ιδιοκτησία της Αμερσουδάς Χ' Αναστάση Παυλή και των γιων του Σίμου Πολιτάκη, μέλους του Κοινοτικού Συμβουλίου της Χριστιανικής Κοινότητας.

Τα μαγαζιά και τα εργαστήρια βρίσκονται στην αγορά της πόλης και συχνά εργαστήρια της ίδιας ειδικότητας είναι συγκεντρωμένα σε διάφορες γειτονίες. Έμειναν γνωστά ως τα μέσα του 19ου αι. με τις ονομασίες *ραφτάδικα*, *σφαγεία*, *λαδάδικα* κλπ. Τα ακίνητα αυτά έχουν το καθένα διαφορετική αξία. Η αξία – ας πούμε – των ελαιοτριβείων είναι μικρότερη από αυτή των μαγαζιών, των εργαστηρίων (10-20.000 γρόσια) είναι μικρότερη απ' αυτή των σαπυνοποιείων (περισσότερα από 50.000 γρόσια) και των υδρόμυλων (50.000 γρόσια).

Τα μετρητά

Σύμφωνα με το προικώ σύστημα στη Λέσβο, κάθε συμβόλαιο περιλαμβάνει ένα ποσό σε μετρητά, συναλλαγματικές ή ομόλογα, που παραχωρείται στο μέλλοντα σύζυγο, σε προκαθορισμένη ημερομηνία, πριν και μετά το γάμο. Μπορεί όμως ν' αντικατασταθεί κι από άλλα προικώ²¹⁹.

Το ποσό που δίνεται ως προίκα, σύμφωνα με την οικονομική κατάσταση των προικοδοτών, εκτιμάται σε γρόσια, σε χρυσά φράγκα, σε μετζήτια (*medzit*) ή σε τουρκικές χρυσές λίρες²²⁰. Ο μέλλον σύζυγος δεσμεύεται από το προικοσύμφωνο να φροντίζει τους πεθερούς του ή να τους δίνει ετησίως ένα ποσό. Στη δικαιοπραξία αρ. 3508 το προικώ εργαστήριο παραμένει στην ιδιόχρηση του πεθερού αντί ενοικίου. Σε άλλα έγγραφα ο μέλλον σύζυγος δεσμεύεται από το προικοσύμφωνο να κατασκευάσει ένα μικρό σπίτι στην εξοχή, ως κατοικία για τους ζώντες γονείς.

Η εμφάνιση χρηματικών ποσών σε όλα τα προικοσύμφωνα μαρτυρεί τον έντονο εκχρηματισμό της οικονομίας στα μέσα του 19ου αιώνα.

Κοσμήματα – έπιπλα και οικιακά σκεύη

Εκτός από τα ακίνητα, βρίσκουμε σε κάθε πράξη κοσμήματα, μπακίρια, σκεύη και έπιπλα. Οι πληροφορίες που μας παρέχουν εμπλουτίζουν την εικόνα της ενδυμασίας, της κατοικίας, της διατροφής, καθώς και των συνηθειών που διέπουν το γάμο.

Όσον αφορά τα ενδύματα, τόσο η γυναίκα όσο και ο άνδρας φορούν ρούχα χειροποίητα. Η υφαντική και το κέντημα είναι παραγωγικές ασχολίες καθαρά γυναικείες και οικιακές, αλλά συγχρόνως τέχνη που επιτρέπει στις γυναίκες, αν λάβουμε υπόψη το στενό κοινωνικό πλαίσιο, να εκφραστούν, να δείξουν το καλό τους γούστο και να ικανοποιήσουν ανάγκες της οικογένειας²²¹. Το πρόβατο και η γίδα τούς προμηθεύουν τα υλικά. Επίσης το βαμβάκι και το λινάρι χρησιμοποιούνται από το 16ο αιώνα. Ο μεταξοσκώληκας καλλιέργούνταν σε κάθε σπίτι ως τα μέσα του 19ου αιώνα από τις γυναίκες και τους έδινε τη δυνατότητα να κατασκευάζουν μεταξωτά ρούχα. Οι γονείς προμηθεύουν τη μέλλουσα σύζυγο με μια σειρά ρούχων που αρχίζουν να της τα ετοιμάζουν, από τη γέννησή της, σύμφωνα με το έθιμο, και πρέπει να έχουν τελειώσει την ημέρα του γάμου της. Έτσι, η προίκα έδωσε μεγάλη ώθηση στην εξέ-

λιξη της υφαντικής. Στα προικοσύμφωνα δεν έχουμε λεπτομερείς περιγραφές του ρουχισμού της Μυτιλήνης, εκτός από τα φουστάνια. Το κενό αυτό καλύπτουν οι κατάλογοι που συντάσσονται συνήθως κατά την απογραφή των ορφανικών περιουσιών, όπου συχνά καταγράφεται και η αξία τους.

Δίνουμε ένα παράδειγμα ρουχισμού που καταχωρίζεται μεταξύ των κινητών περιουσιακών στοιχείων της θυγατέρας του Μιχ. Χ΄΄Κωσταντή και συζύγου του Μιχ. Χ΄΄Δ. Γούτου:

- 4 εσωφούστανα αξίας 100 γροσίων
- 2 βρασιά αξίας 30 γροσίων
- 2 καζάνες αξίας 20 γροσίων
- 2 υποκαμισέλια ολόσκεπα αξίας 25 γροσίων
- 2 κομμάτια ολόσκεπα αξίας 25 γροσίων
- 6 ποσέλια²²² και τσεμπέρια αξίας 30 γροσίων
- 1 σακέλι, μανικέτια και τραχηλιά²²³ αξίας 20 γροσίων
- 1 φούστα παλαιό αξίας 5 γροσίων
- 1 σαλάκι (μικρό σάλι) καινούργιο αξίας 50 γροσίων

Άλλα έγγραφα του ίδιου τύπου αναφέρουν τα εξής είδη:

Για τις γυναίκες: φουστάνια και φουστάνια ζαμφέσια (μεταξωτά), εσωφούστανα, βρασιά, υποκαμισέλια, υποκάμισα μεταξωτά και χασεδένια, λιμπαντέδες²²⁴, σεγμένικα βελούδινα (είδος λιμπαντέ) και κατεφεδένια (βαμβακερά, βελούδα).

Για τους άνδρες: αντεριά²²⁵, ζωνάρια και βρακοζώνες, ισλίκια²²⁶, σαλβάρια, κοντογούνια.

Πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη μας το γεγονός ότι πολλά είδη νοικοκυριού είναι υφαντά: τα στρώματα²²⁷, οι πετσέτες, τα χράμια, τα σεντόνια, τα μαξιλάρια κλπ. Ορισμένα συμβόλαια αναφέρονται σε είδη που συνδέονται με τις συνήθειες του γάμου, όπως ο μαρχαμάς²²⁸ (marhama), οι τσεβρέδες, ο μοχτσάς²²⁹ (bohtsa) κ.λπ. Το λαϊκό σπίτι δεν έχει έπιπλα. Μόνο το μιντέρι²³⁰ αναφέρεται, που είναι σκεπασμένο με μακάτια²³¹ υφαντά και διακοσμημένο με μαξιλάρια.

Αργότερα προσθέτουν ένα τραπέζι με καθρέφτη για το σύζυγο και ξύλινα σεντούκια. Τα περισσότερα απ' αυτά τα είδη είχαν στην αρχή λειτουργική χρήση²³² και με το πέρασμα του χρόνου απόκτησαν καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα. Συναντούμε επίσης καρπέτες, μαξιλαρούδες, στρώματα αρματωμένα (με πλήρη κλινοστρωμένη) και ξαρομάτα, σεντόνια, σιλτέδες (λαφρόστρωμα), τραπεζομάντιλα κλπ.

Τα οικιακά σκεύη είναι πήλινα ή χάλκινα. Τα βακιρικά εκτιμούνται ανάλογα με το βάρος τους που φτάνει τις 10, 20 και 40 οκάδες²³³. Τα συνηθέστερα είναι: τετζερέδες, τηγάνια, διάφοροι τύποι τασιών για τις πίτες και τα παραδοσιακά γλυκά (βουρεκοτασιά, προκοτασιά), το σινί ή σιδεροσίι, μεγάλος στρογγυλός δίσκος, σιδερένιος ή χάλκινος, όπου σεργίρανε τα φαγητά και έτρωγαν, καράφες, βουτίνες (πήλινο σκεύος), κιούπια, καζάνια, κανάτες με λεκάνη για να παίρνουν νερό από το πιθάρι ή το καζάνι και να πλένονται (λεγενόπρικο), σκάφες κλπ.

Συχνά αναφέρεται το ρακοκάζανο με το σκέπασμά του (καζάνι με το τακίμι του). Σ' αυτό γινόταν η παραγωγή και απόσταξη της ρακής (ούζου) από σταφύλια και γλυκάνισο. Τα μπακίρια ήταν τοποθετημένα σε ράφια, καρφωμένα στον τοίχο και διακοσμημένα με μικρές υφαντές πετσέτες (μισάλια).

Τα ασημικά, που το βάρος υπολογιζόταν σε δράμια (dirhem)²³⁴, ήταν κουτάλια, εικόνες, σταυροί, μικρά πιάτα και φλιτζάνια, ταμπακιέρες, βραχιόλια, μέταλλα, πόρπες ζώνης (κόπτσες) και φυλαχτά (εγκόλπια). Τα κοσμήματα της συζύγου είναι συνή-

θως τρία: ένα δαχτυλίδι, ένα ζευγάρι σκουλαρίκια και ένα περιδέριο (τραχηλιά), χρυσά ή ασημένια. Της προσέφεραν ακόμη σειρές μαργαριτάρια (εξάγια), που τα εκτιμούσαν ανάλογα με το βάρος τους, αλυσίδες, καρφίτσες, σκουλαρίκια, περιδέρια, δουλεμένα με χρυσό, μάλαμα, διαμάντια και ημιπολύτιμες πέτρες. Τα περιδέρια πολλές φορές έφεραν νομίσματα: μαχμουδιέδες²³⁵ (mahmoud) ή βυζαντινά και ισπανικά (δούβια). Τέλος, το χαρακτηριστικό κόσμημα της Λέσβου ήταν το καφασέλι με τα φλουριά του, που έφταναν μέχρι και τον αριθμό των τριακοσίων (τριακοσάρες).

ΟΙ ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ

Οι αρραβώνες, οι γάμοι, τα βαφτίσια και οι ονομαστικές γιορτές είναι οι πιο σημαντικές στιγμές της κοινωνικής ζωής των χριστιανών. Όχι μόνο στην πόλη αλλά και στα πιο απομακρυσμένα χωριά του καζά οι χριστιανικές οικογένειες εκδηλώνουν μεγάλο ενδιαφέρον γι' αυτές τις τελετές και τις προετοιμάζουν με μεγαλοπρέπεια. Αυτό αντέβαινε στο πνεύμα «λιτότητας» της ελληνορθόδοξης Εκκλησίας. Από μια καταχώριση «αφοροστικού» στα βιβλία των δικαιοπραξιών το 1841 διαπιστώνουμε ότι η Εκκλησία αντιδρά στα πολλά έξοδα και τις αλόγιστες σπατάλες. Κατά την άποψή της, η καθημερινή κοινωνική ζωή έπρεπε να προσαρμόζεται στις οικονομικές δυσκολίες του χριστιανικού πληθυσμού. Δεν θα 'πρεπε προπαντός να δίνονται αφορές στην τουρκοική διοίκηση, τη στιγμή που η χριστιανική κοινότητα ζητούσε από την Πύλη ν' απαλλαγεί από τους φόρους. Έτσι, στην αναφορά των εκπροσώπων της χριστιανικής κοινότητας προς την Πύλη τονίζεται ότι «...έχοντας υπόψη την ένδεια των κατοίκων, τα υπερβολικά χρέη μας και την ξηρασία της γης... ζητάμε την απαλλαγή της νήσου από την πρόσθετη φορολογία».

Εξάλλου η Εκκλησία, στην προσπάθειά της να πείσει τους χριστιανούς συζύγους να είναι λιγότερο ενδοτικοί στις απαιτήσεις των γυναικών τους και για να εμποδίσει οθωμανικές συνήθειες που διεισδύουν στην ελληνική κοινωνία, συνέταξε κώδικα κοινωνικής συμπεριφοράς.

Ορίστηκε λοιπόν ότι²³⁶:

– Όσοι έχουν αρραβωνιασμένα παιδιά δεν πρέπει ν' ανταλλάσσουν, ούτε από τη μια πλευρά ούτε από την άλλη, τα συνηθισμένα δώρα σε τρόφιμα και ποτά, δηλαδή, μπακλαβά²³⁷ (baklava), μπελεζε²³⁸ (beleze), γεμάτα²³⁹ αρνιά και ρακί²⁴⁰ (raki). Επιπλέον, πρέπει να λείψει το κάντιο²⁴¹ (kantion) στους αρραβώνες.

– Στους αρραβώνες μπορούν να προσκαλούν έως τρίτου βαθμού συγγενείς και απαγορεύεται να προσκαλούν οποιονδήποτε άλλον.

– Οι κινάδες²⁴² απαγορεύονται.

– Στους γάμους να μη στέλνουν εκ μέρους της συζύγου στα πεθερικά, εκτός από τον ίδιο το μέλλοντα σύζυγο, ούτε πεσκεσλίκια²⁴³ ούτε δώρα παρόμοια με όσα αναφέραμε πιο πάνω, δηλαδή μπακλαβάς κλπ. Οι ξένοι δεν πρέπει να κάνουν δώρα στους μελλοντικούς, αλλά ούτε οι συγγενείς να προσφέρουν φαγώσιμα δώρα ή ποτά, και να μην ανταλλάσσονται όρνια. Οι επισκέψεις των οκτώ είναι ασυγχώρητες.

– Κατά τη διάρκεια της γαμήλιας τελετής να μη γυρίζουν δίσκοι. Είναι καθιερωμένο να πληρώνουν στους ιερείς για ένα γάμο 1ης τάξεως 50 γρόσια, για ένα γάμο 2ας τάξεως 30 γρόσια και για έναν 3ης τάξεως 20 γρόσια. Στον καντηλανάφη για το άναμμα των καντηλιών να πληρώνουν πέντε και τρία γρόσια αντιστοίχως. Για τις καλόγριες, τους σκευοφύλακες και τις στολίστριες, αυτό τ' αφήνανε στην καλή διάθεση του γαμπρού.

Από τη δικαιοπραξία αρ. 3433 του 1863 βλέπουμε ότι οι γάμοι διαρκούν πολλές μέρες, με φαγοποτί, χορούς και ορχήστρα. Το ίδιο έγγραφο αναφέρεται στη γιορτή που έγινε την όγδοη μέρα των γάμων στον πύργο του Ι. Φραγκοράπτη, όπου χόρευαν και τραγουδούσαν νυφιάτικα τραγούδια, πίνοντας κρασί και προσφέροντας κεράσματα και παιχνίδια. Στους μουσικούς φορούσαν στολίδια που κρεμιούνται στα μουσικά όργανα όταν γίνεται ο γάμος²⁴⁴.

Από τη μελέτη του καθεστώτος προικοδοσίας και την περιγραφή των προικίων συνάγουμε ότι ο γάμος, ως η πιο σημαντική εκδήλωση της καθημερινής ζωής, αντικατοπτρίζει την κοινωνική θέση της οικογένειας και αποτελεί τη σπουδαιότερη των οικονομικών συναλλαγών. Στην «αγορά» προικίων, όπου συντελείται ο πιο λυσσαλέος ανταγωνισμός, αναφέρεται ο υποπρόξενος της Αυστροουγγαρίας, ο Μπαρζίλι, προς τον ομόλογό του στη Σμύρνη το 1873. Παρατηρεί ότι ο γάμος, με δεδομένη τη συνήθεια της προίκας, δεν είναι η επισφράγιση της αγάπης, αλλά έμμεσος τρόπος τοκογλυφίας και πλουτισμού²⁴⁵.

Τα προικία συμβόλαια φανερώνουν την κυριαρχία της πατρικής εξουσίας και επισφραγίζουν την εξουσία του άνδρα στη γυναίκα. Τα προικία περιουσιακά στοιχεία ανήκουν εξ ολοκλήρου στη γυναίκα που έχει την ψιλή κυριότητα, αλλά η διαχείρισή τους περνά στο σύζυγο. Αυτός αποφασίζει πώς θα αξιοποιήσει το προικικό κεφάλαιο για να είναι προσοδοφόρο. Τα κτήματα, τα μαγαζιά, τα εργαστήρια και τα χρήματα αποτελούν μέρος των επιχειρήσεων του συζύγου, ενώ στα χέρια των γυναικών μένουν μόνο τα κοσμήματα, τα οικιακά σκεύη και ο ρουχισμός. Εντούτοις η γυναίκα προστατεύεται από τους νόμους σε περίπτωση αλλοίωσης της περιουσίας της ή θανάτου του συζύγου της. Πώληση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς τη συγκατάθεσή της, και είναι εκείνη που υπογράφει το πωλητήριο συμβόλαιο. Τα προικία περιουσιακά στοιχεία αποτελούν μέρος της πατρομητρικής περιουσίας, αλλά δεν συγχωνεύονται ποτέ. Σε περίπτωση θανάτου, η προίκα επιστρέφεται στον πατέρα της νύφης και όλα τα έξοδα που έχει κάνει ο σύζυγος του αποδίδονται. Τα κέρδη όμως από την επένδυση του προικικού κεφαλαίου μένουν στο γαμπρό.

Ο γάμος είναι πάντοτε κάτω από τον απόλυτο έλεγχο του αρχηγού της οικογένειας. Όλες οι συμφωνίες προικοδότησης και οι διαπραγματεύσεις κατά τη διάξευξη γίνονται μεταξύ των γονέων της νύφης και του γαμπρού. Η νύφη παραμένει η μεγάλη απύσα σ' αυτά τα παζαρέματα και «για το καλό της» αποφασίζουν οι γονείς. Δεν εμφανίζεται ποτέ ούτε παίρνει το λόγο, παρά μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις.

Η κατοικία, που αποτελεί μητρική περιουσία και μεταβιβάζεται από μάνα σε κόρη, και το φαινόμενο να κληρονομούν ως τα μέσα του 1860 μόνο οι θυγατέρες το σύνολο της πατρομητρικής περιουσίας επιβεβαιώνουν το αυξημένο κοινωνικό γόητρο των Λεσβίων γυναικών. Η προνομιακή αυτή θέση δεν οφείλεται, όπως σε άλλες κοινωνίες, στον αποκλειστικό ρόλο των γυναικών στην αγροτική παραγωγή. Είναι απόηχος αρχαίων παραδόσεων, σύμφωνα με κάποιους περιηγητές, των οποίων τα αίτια παραμένουν λίγο γνωστά. Εδώ θα έπρεπε να προσθέσουμε πως για τις κοινωνικές συνθήκες της αρχαϊκής εποχής που συνδέονται με τη λεγόμενη «χειροαφέτηση» των Αιολίδων²⁴⁶ γυναικών γνωρίζουμε ελάχιστα και οι όποιες απόψεις παραμένουν στη σφαίρα των υποθέσεων ή ενδείξεων χωρίς ισχυρή επιστημονική τεκμηρίωση²⁴⁷.

Η μελέτη της προικοδοσίας δεν μας πείθει ότι οι γυναίκες έχουν πραγματική εξουσία ακόμα κι όταν παντρεύονται. Βρίσκονται ωστόσο σε πλεονεκτική θέση σε σχέση με άλλα συστήματα προικοδοσίας που δεν μεταβιβάζουν κανένα αγαθό στη γυναίκα. Τον πρωταγωνιστικό ρόλο ασκεί η οικογένειά τους, ενώ οι ίδιες μένουν

πάντοτε υποταγμένες στην πατρική βούληση. Όσοι έχουν κόρες σε ηλικία γάμου ανταγωνίζονται μεταξύ τους για να «δελεάσουν» τον καλύτερο σύζυγο, προσφέροντάς του όλα τους τα αγαθά. Οι άνδρες πλουτίζουν χάρη στην προίκα των γυναικών τους. Ωστόσο η αύξηση του εμπορικού και βιομηχανικού κεφαλαίου μετά το 1880 συντελεί στη σταδιακή εξασθένηση αυτού του θεσμού. Η διανομή της περιουσίας σε ίσα μερίδια αντικατέστησε την τριμοιρία και έτσι, μετά το θάνατο των γονέων, η διανομή περιλάμβανε θήλεις και άρρενες της ίδιας οικογένειας²⁴⁸.

Η ανάλυση της κοινωνικής δομής, με βάση τα προικοσύμφωνα

Η σχέση με τον κοινωνικοοικονομικό περίγυρο

Τα προικοσύμφωνα που εξετάσαμε καλύπτουν μια περίοδο 40 ετών (1840-1880), που ανταποκρίνεται στο πρώτο στάδιο οικονομικής ανάπτυξης του νησιού²⁴⁹. Είναι τα χρόνια της αναμόρφωσης της τοπικής διοίκησης, σύμφωνα με νέα δεδομένα που έθεσαν οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ. Όπως ήδη το έχουμε αναφέρει, οι αλλαγές που επιτελέστηκαν στην οικονομική δομή της Λέσβου συμπυκνώνονται στα ακόλουθα γεγονότα: κατάργηση του τουρκικού μονοπωλίου στο εμπόριο του λαδιού (1839), μεγάλο κύμα ψύχους (1850) που συνοδεύεται από μετανάστευση, αύξηση των εισαγωγών και εξαγωγών μεταξύ 1854-58 και συσσώρευση του εμπορικού κεφαλαίου γύρω στο 1867, με συνέπεια μετατροπές στον τρόπο παραγωγής του λαδιού.

Τα προικοσύμφωνα της ίδιας περιόδου απηχούν σε γενικές γραμμές αυτή την εξέλιξη. Εκτός από την κατάργηση της τριμοιρίας μετά το 1860-1870, μειώνονται και οι συνεταιρικές ιδιοκτησίες που δίδονται ως προίκα. Επισημαίνουμε ακόμη αύξηση της μέσης αξίας των προικών, ειδικά την περίοδο 1861-1874, κατά την οποία έχουμε εκτιμήσεις από τους δημόσιους απογραφείς. Αν και ο δείκτης του μέσου όρου «ομογενοποιεί» τις προίκες και δεν επιτρέπει μια «δομική» ανάγνωση, ο παρακάτω πίνακας είναι ενδεικτικός:

Πίνακας 12 Αξία των προικών σε γρόσια 1861-1874			
έτος	αριθμός προικών	συνολική αξία	αξία κατά μέσο όρο της προίκας
1861	34	1.054.580	31.017
1862	39	979.330	25.111
1863	49	1.922.295	39.230
1864	57	2.661.170	46.687
1866	39	2.031.576	52.091
1867	36	2.428.230	67.450
1868	33	1.931.520	58.530
1870	36	984.660	27.351
1872	39	1.004.330	25.752
1873	51	2.982.800	58.486
1874	32	1.529.450	47.795

Πηγή: Δικαιοπραξίες προικοσυμφώνων του ΚΣΧΚ 1861-1874.

Οι προίκες ακολουθούν το λάδι: η περίοδος 1867-80, περίοδος αύξησης της εμπορικής κίνησης, της παραγωγής και των εξαγωγών και κατά συνέπεια αύξησης των εσόδων, αντικατοπτρίζεται στην αύξηση του μέσου όρου αξίας των προικών. Συγχρόνως αυξάνεται και το κεφάλαιο που προικοδοτείται σε μετρητά, γεγονός που φανερώνει την ύπαρξη μεγαλύτερων πλεονασμάτων στην αγορά, κυρίως μετά το 1875. Να μερικά παραδείγματα από «σεβαστά» ποσά που δίνονται στους γαμβρούς, σε τουρκικές χρυσές λίρες.

Κατάλογος 9
Προικοδότες σημαντικού προικώου χρηματικού κεφαλαίου

έτος	προικοδότες	λίρες
1875	Βασ. Π. Κούμπας	1.000
1875	Αρ. Δ. Φωτίου και Π. Μητρέλια	1.250
1878	Μαρ. Δ. Κουραματζής και Μαριγώ Δ. Κοκκώνη	2.170
1880	Δουκάκης Χ.Γ. Παραδέλης και Μελισσινή Α. Λεοντή	1.000
1880	Δουκ. Ν. Κουκλέλης και Ελέγω Απ. Φωτίου	2.500
1880	Παν. Βασιλείου και Ευθ. Σημαντήρη	5.000
1880	Θεοδ. Αντωνιάδης και Μαριγώ Απ. Πασιούρα	1.200

Πηγή: Προικοσύμφωνα του ΚΣΧΚ αρ. 5352, 5435, 5637, 5994, 6129, 6167, 6125.

Αυτά τα δεδομένα επιβεβαιώνονται από το δημοσιογράφο της *Αμάθειας* της Σμύρνης σε άρθρο του για τη Λέσβο²⁵⁰: «...Εκτός (από την περιουσία που δίνεται για προίκα), οι πεθεροί, λόγω τραχώματος, προσφέρουν στους γαμβρούς βάσει προσυνηνομημένης συμφωνίας, όταν γίνεται ο αρραβώνας, και μετρητά (argent comptant), άλλοι μεν 50.000, άλλοι 100.000, άλλοι δε περισσότερα». Πρέπει λοιπόν να υπογραμμίσουμε ότι η ύπαρξη μεγάλων χρηματικών ποσών δείχνει τη συσσώρευση κεφαλαίου και την ύπαρξη περιουσιών που προέρχονται ή από μια σειρά εμπορικών συναλλαγών ή από την τοκογλυφία.

Ενδείξεις των κοινωνικών διαφορών

Τα προικοσύμφωνα αποτελούν ένα συμπληρωματικό δεδομένο για τη μελέτη της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και της οικονομικής δύναμης των προικοδοτών. Τα εκλαμβάνουμε ως συμπληρωματικά, διότι τα συμπεράσματά μας για την οικονομική τους κατάσταση είναι έμμεσα και όχι άμεσα. Πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η πατρική περιουσία μοιράζεται σε πολλές απογόνους και όσα περιουσιακά στοιχεία μένουν στους γονείς αυτά καταγράφονται στη διαθήκη τους. Εάν δεν γνωρίζουμε λοιπόν τον αριθμό των κοριτσιών που πρέπει να προικίσει κάθε οικογένεια και τα αντίστοιχα έγγραφα καθώς και τη διαθήκη των γονέων, δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε ακριβή συμπεράσματα. Τα προικοσύμφωνα ωστόσο «μιλούν» από μόνα τους για τις διαφορές ανάμεσα στις τάξεις και σκιαγραφούν τις κοινωνικές ομάδες. Ήδη ο κανονισμός του 1841, σύμφωνα με τους ισχύοντες νόμους, ορίζει:

«Η. Έχει αποφασισθεί πως στους γάμους οι σύζυγοι πρώτης τάξης οφείλουν να πληρώνουν 50 γρόσια στους ιερείς και της δευτέρας τάξης 20 γρόσια. Και αντιστοίχως πέντε και τρία γρόσια πρέπει να δίνονται στο νεωκόρο».

Να τι έδιναν για προίκα σε ένα μέλλοντα σύζυγο πρώτης και σ' ένα δεύτερης τάξης:

Πίνακας 13 Προϊκες πρώτης και δεύτερης τάξης		
προικοδότες πρώτης τάξης		προικοδότης δεύτερης τάξης
1 σπίτι	1 σπίτι πρόσφατα χτισμένο	1 πυργάκι
1 ελαιώνας	2 ελαιώνες	3 ελιές
1 πύργος στη Μόρια	1 πύργος κι ένα σπίτι	10 οκάδες σε μπακίρια
1 ραφτάδικο	1 εργαστήριο	3 χρυσά δαχτυλίδια
2/3 ενός μαγαζιού σκευή και κοσμήματα	σκευή και κοσμήματα	
Πηγή: Δικαιοπραξίες αρ. 299, 425 και 282 του ΚΣΧΚ.		

Βλέπουμε λοιπόν πως μεταξύ των τριών αυτών προικιών υπάρχουν σημαντικές διαφορές. Η «δεύτερη» τάξη συμπεριλαμβάνει ένα σπίτι, απαραίτητο αγαθό για να παντρευτεί το κορίτσι, 3 δέντρα, μια μικρή οικοσκευή και ελάχιστα κοσμήματα. Η προίκα «πρώτης» τάξης ανήκει σε έναν έμπορο, τον Μ. Βουρνάζο. Δίνει δύο σπίτια, ένα στην πόλη και ένα στην εξοχή, ένα οικόπεδο και δύο μέσα παραγωγής στην πόλη. Τέλος, ο έμπορος Μαρίνος Κουραματζής, μέλος του Συμβουλίου της Κοινότητας το 1842, 1843 και 1844, δίνει για προίκα κτήματα, 2 σπίτια, εκ των οποίων το ένα πρόσφατα αποκτημένο, και ένα εργαστήριο. Για τις κοινωνικές διαφορές ανάμεσα στις χριστιανικές περιουσίες αρκεί η παραπομπή στον πίνακα αξιών των σπιτιών που δίνονται για προίκα και που αναφέραμε προηγουμένως. Έτσι, ένα συνηθισμένο σπίτι δεν εκτιμάται πάνω από 10.000 γρόσια, ενώ στην αριστοκρατική περιοχή του Αγ. Θεράποντα, στο κέντρο της πόλης, τα καταγεγραμμένα αρχοντικά εκτιμούνται 100.000 γρόσια.

Ταξινόμηση των προικιών και ανάλυση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης

Χάρη στις τιμές που μπορέσαμε να συγκρατήσουμε επί του συνόλου των προικιών αγαθών για την περίοδο 1867-1874, μπορούμε να επιχειρήσουμε μια ανάλυση των κοινωνικών ομάδων:

Πίνακας 14 Κατηγορίες προικιών 1866-1874 % επί του συνόλου των προικιών της χρονιάς									
σύνολο προικιών αγαθών σε γρόσια	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873 1874	σύνολο κατά μέσο όρο
0- 20.000	44	58	46	44	60	40	64	58	52%
20.001- 50.000	16	14	24	22	20	26	24	13	20%
50.001-100.000	12	6	9	20	14	18	8	7	12%
100.001-200.000	24	8	12	6	6	8	4	16	10%
Πάνω από 200.001	4	14	9	8		8		6	6%
Πηγή: Δικαιοπραξία του ΚΣΧΚ 1866-1874.									

Αυτός ο πίνακας μας επιτρέπει να διαχωρίσουμε τρεις μεγάλες κατηγορίες προϊόντας:

A. Προϊόντες αξίας από 0-20.000 γροσσία

Τα προικοσύμφωνα αυτά συμπεριλαμβάνουν:

– ένα σπιτάκι στην εξοχή ή την πόλη τρίτης κατηγορίας (ισοδύναμο της εκτιμηθείσας αξίας των 3.000-10.000 γροσίων)

– πολύ λίγα χρήματα

– σκευή και έπιπλα αξίας 1.500 γροσίων.

Συνήθως παίρνουν και για προϊόντα ελαιώνες ή μικρούς κλήρους γης αξίας 5.000-8.000 γροσίων. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι αυτά τα συμβόλαια αναφέρονται σε ένα φτωχό κοινωνικό στρώμα το οποίο, ακόμη και αν έχει κάποια μικροϊδιοκτησία, δουλεύει για να ζήσει. Πρόκειται για αγρότες που εργάζονται ολημερίς κατανεμημένοι σε νταϊφάδες²⁵¹ στα κτήματα των μεγάλων γαιοκτημόνων, εξασφαλίζοντας έτσι τα προς το ζην.

B. Προϊόντες αξίας 20.001-100.000 γροσίων

Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν οι προϊόντες αξίας 20-50.000 γροσίων, καθώς και άλλες των 50-100.000 γροσίων. Τα προικώα είναι:

– ένα σπίτι στην πόλη δεύτερης κατηγορίας (ισοδύναμο με 10.000-20.000 γροσσία).

– ελαιώνες ή κτήματα μέτριας έκτασης (αξίας 40.000 γροσίων)

– χρήματα και οικιακά σκευή.

Σε ορισμένες περιπτώσεις αυτές οι προϊόντες συμπληρώνονται και από ένα μικρό αμπέλι ή έναν κήπο ή έναν αγρό (αξίας 10.000 γρ.) ή ακόμη κι ένα μύλο συνεταιρικό (4.000 γροσσία), μαγαζί ή εργαστήριο (6.000 γροσσία). Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτή η κατηγορία δεν είναι ομοιογενής. Οι προϊόντες που αντιπροσωπεύουν ποσά της τάξης των 20.000 έως 50.000 αναφέρονται σε αγροτικό ή αστικό πληθυσμό, που δεν είναι αντάραχος οικονομικά και παρέχει μισθωτή εργασία. Παραδείγματος χάρη:

Δικαιοπραξία αρ. 4828, εκτός πόλης, σύνολο προικώων 45.000 γροσσία. Περιουσιακά στοιχεία: ένα σπίτι των 13.000 γροσίων, ένας ελαιώνας των 16.000 γροσίων, 15.000 γροσσία σε χρήματα, σκευή και έπιπλα 1.500 γροσίων.

Δικαιοπραξία αρ. 5327, στην πόλη, σύνολο 34.000 γροσσία. Περιουσιακά στοιχεία: ένα σπίτι των 12.000 γροσίων, ένας ελαιώνας των 10.000 γροσίων, 10.000 γροσσία σε χρήματα, σκευή 2.000 γροσίων.

Κατά τη γνώμη μου, αυτές οι πολύ μικρές περιουσίες δεν επιτρέπουν στους ιδιοκτήτες τους να επιβιώσουν χωρίς να δουλεύουν. Η μισθωτή εργασία έρχεται να συμπληρώσει τα προς το ζην και έτσι μπορούμε να πούμε ότι αυτή η κατηγορία προσεγγίζει αρκετά την πρώτη.

Οι προϊόντες των 50.001-70.000 γροσίων μάς παραπέμπουν σε πρόσωπα που κατέχουν ένα σπίτι και κλήρους μεσαίου μεγέθους και ανήκουν στα μεσαία στρώματα της πόλης ή των χωριών. Παραθέτουμε ως παράδειγμα:

Δικαιοπραξία αρ. 5317, στην πόλη, σύνολο 65.000 γροσσία. Περιουσιακά στοιχεία: σπίτι αξίας 15.000 γροσίων, ελαιώνας αξίας 15.000 γροσίων, 30.000 γροσσία σε χρήματα, οικιακά σκευή αξίας 5.000 γροσίων.

Δικαιοπραξία αρ. 5363, εκτός πόλης, σύνολο 62.000 γροσσία. Περιουσιακά στοιχεία: οικόπεδο αξίας 6.000 γροσίων, πύργος και 1/2 σπίτι 20.000 γροσίων, ελαιώνας αξίας 34.000 γροσίων, σκευή αξίας 2.000 γροσίων.

Τέλος, προίκες αξίας μεγαλύτερης των 70.000 γροσίων αποδίδονται σε τεχνίτες, μαγαζάτορες και μικρεμπόρους, που μπορούν να είναι κάτοχοι μέσω παραγωγής π.χ. εργαστηρίων όπου εργάζονται οι ίδιοι, καθώς και σε χωρικούς των μεσαίων στρωμάτων. Παραθέτουμε τα ακόλουθα ως παράδειγμα:

Δικαιοπραξία αρ. 5114, εντός πόλης, σύνολο 97.000 γρόσια. Περιουσιακά στοιχεία: σπίτι αξίας 38.000 γροσίων, 1/2 ταβέρνα αξίας 11.500 γροσίων, πύργος αξίας 13.000 γροσίων, 2/3 ενός ελαιώνα αξίας 15.500 γροσίων, ελαιώνας αξίας 6.500 γροσίων, 10.000 γρόσια σε χρήματα, σκευή αξίας 3.500 γροσίων.

Δικαιοπραξία αρ. 5063, εκτός πόλης, σύνολο 78.200 γρόσια. Περιουσιακά στοιχεία: σπίτι αξίας 11.000 γροσίων, σπίτι αξίας 6.000 γροσίων, ελαιώνες αξίας 53.000 γροσίων, οικόπεδο αξίας 200 γροσίων, κήπος αξίας 1.000 γροσίων, 5.000 γρόσια σε χρήματα, σκευή αξίας 2.000 γροσίων

Γ. Προίκες αξίας 100.001 γρ. και πάνω

Εδώ διακρίνουμε δύο ομάδες: η μία συμπεριλαμβάνει δικαιοπραξίες αξίας 100.001 έως 200.000 γροσίων και η άλλη περισσότερων των 200.001 γροσίων. Αυτή η κατηγορία προικιών διαθέτει τα ακόλουθα περιουσιακά στοιχεία:

– 2-3 ελαιώνες·

– 2 σπίτια (ένα στην πόλη, που αντιστοιχεί σε 30.000 γρόσια περίπου, και ένα άλλο, τύπου πύργου, που αντιστοιχεί σε 50.000 γρόσια).

– άλλα αγαθά, καθώς και χρηματικά ποσά πολύ μεγάλα.

Πρόκειται για τους εμπόρους, μια νεοδημιουργημένη κοινωνική ομάδα, των οποίων οι προίκες φτάνουν τα 100.000-200.000 γρόσια.

Όσο για τις προίκες των 200.001 γροσίων και πάνω, αυτές ανήκουν σε μεγαλοεισοδηματίες, ιδιοκτήτες γης και μεγαλεμπόρους που συμμετέχουν στην τοπική διοίκηση.

Την κατηγορία αυτή περιγράφει η *Αμάλθεια* της Σμύρνης²⁵², αφού κάνει έναν πρόλογο για την ολέθρια και καταστρεπτική συνήθεια της προικοδοσίας στη Λέσβο, που είναι δυσανάλογη προς τις υλικές δυνάμεις, τα μέσα και τους σκοπούς των οικογενειάρχων: «Οι πλούσιοι [Λέσβιοι] παρέχουν προίκα ανάλογον της κοινωνικής των θέσεως: οικία, έπαυλη ή πύργος, καλώς και επί το ευρωπαϊκότερον διακοσμημένα, εργαστήρια, ελαιώνες, αμπέλια, αγρούς, σύνολο μη υποδεέστερο των τριακοσίων και επέκεινα χιλιάδων».

Ας δούμε πώς διαμορφώνεται η κοινωνική δομή με βάση τις τρεις κατηγορίες προικοσυμφώνων:

Πίνακας 15		
<i>Κοινωνική διαστρωμάτωση με βάση τις προίκες</i>		
	κατηγορία προικιών σε γρόσια	ποσοστό % επί του συνόλου των προικιών
A	0- 20.000	52
B1	20.001- 50.000	20
B2	50.001-100.000	12
Γ	100.001-200.000	10
	πάνω από 200.001	6

Πηγή: Προικοσύμφωνα του ΚΣΧΚ 1866-1873.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι οι κατηγορίες Α και Β (φτωχός αγροτικός πληθυσμός και μέρος των κατοίκων των πόλεων) αντιπροσωπεύουν το 72% των προικοσυμφώνων. Όσοι ανήκουν σ' αυτή την κοινωνική ομάδα δουλεύουν συνήθως κάτω από τέτοιες συνθήκες εκμετάλλευσης ώστε δεν μπορούν ν' αποκτήσουν τα 68²⁵³ λαγήνια λάδι ετησίως που επαρκούν ίσα-ίσα για τα έξοδά τους. Αντίθετα, η προνομιούχα τάξη αντιπροσωπεύει το 16% των προικοσυμφώνων. Εδώ συγκαταλέγονται έμποροι και μεγαλοεισοδηματίες που ακολουθούν ενδογαμική στρατηγική για να διασφαλίσουν τις περιουσίες τους.

Μια άλλη ταξινόμηση ενδεικτική για την κοινωνική δομή μπορεί να γίνει βάσει του ποσού σε μετρητά που δίνεται στο σύζυγο. Μετά το 1870 και επί συνόλου 17 προικοσυμφώνων:

Α. 7 προικίζουν με ποσό κατώτερο από 10.000 γροσά (41,1% των προικοσυμφώνων).

Β1. 5 με ποσό μεταξύ 10.001-20.000 γροσίων (29,4% των προικοσυμφώνων).

Β2. 2 με ποσό μεταξύ 20.001-50.000 γροσίων (11,7% των προικοσυμφώνων).

Γ. 3 με ποσό μεταξύ 100.001-200.000 γροσίων (17,6% των προικοσυμφώνων).

Βλέπουμε και εδώ ότι τα ποσοστά μας συμπίπτουν με εκείνα του προηγούμενου πίνακα. Πρέπει ωστόσο να δηλώσουμε ότι οι προσεγγίσεις αυτές είναι γενικές και βοηθούν να ξεχωρίσουμε δύο βασικές κοινωνικές ομάδες προνομιούχων και μη, είναι όμως αρκετά «θολές», ιδίως όσον αφορά την ακριβή οριοθέτηση κάθε στρώματος προς τα κάτω και προς τα πάνω.

Μπορούμε να συνάγουμε ότι στην κατηγορία των μη προνομιούχων ανήκει ο αγροτικός πληθυσμός, οι μισθωτοί, οι εργάτες, οι υπηρέτες κλπ. και στην άλλη οι έμποροι και οι γαιοκτήμονες, μέλη του ΚΣΧΚ. Στα μεσαία στρώματα ανήκουν οι τεχνίτες και οι μικροεπαγγελματίες, καθώς και οι χωρικοί που είναι κάτοχοι μεσαίων εκτάσεων.

Τα έγγραφά μας είναι πιο πλούσια σε ό,τι αφορά την τρίτη κατηγορία, τους εκκολαπτόμενους αστούς. Για να σχηματίσουμε μια πιο λεπτομερή εικόνα της κυρίαρχης τάξης της κοινωνίας και των εκλεκτών μελών της, θα παρουσιάσουμε τα 14 προικοσύμφωνα των ευπορότερων οικογενειών της κατηγορίας Γ, όπως φαίνονται στους κώδικες της περιόδου 1866-1875.

Κατάλογος 9

Προίκες της περιόδου 1866-1875 αξίας μεγαλύτερης των 200.000 γροσίων

προικοδότες	προικολήπτρια	αξία σε γροσά
Παλ. Ν. Πασιούρας και Βλωτίνα Χ''Μαλιάκα	Μαριγώ, σύζυγος του Κ.Χ. Παλαιολόγου	260.000
Γ. Ψακίς	Ειρήνη	212.000
Γ. Ψακίς	Ελένη	211.000
Γ. Μάνδρας	Χρυσομάλη, σύζυγος του Θεοδ. Α. Σιφναίου	318.000
Γ. Μάνδρας και υιός	Αφροδίτη, σύζυγος του Μαρίνου Καμπούρη	306.000
Παν. Γ. Καφιμάλης και Αν. Χ''Ιωάννου	Χρυσώ, σύζυγος του Ευστφ. Αλαμανέλη	209.000
Κοζ. Χ'' Α. Χ''Κονδωνή και υιός	Μυρτώ, σύζυγος του Θεοδ. Χ''Παναγιώτου	210.000
Κοζ. Χ'' Α. Χ''Κονδωνή και υιός	Κλεάνθη, σύζυγος του Απ. Χ'' Δ. Γούτου	241.500
Παν. Γριμάνης	Μαριγώ, σύζυγος του Μιχ. Μ. Φώτιου	288.500
Ζαχ. Δ. Χ''Αλατζάς και Χαδούλα	Μελλομένη, σύζυγος του Θεμ. Μ.	680.300

Κοζ. Χ'' Α. Χ'' Κονδωνή και υιοις	Κουραματζή	
Βασ. Χαράλάμπους και κόρες, το γένος Καβά	Σαπφώ	260.500
Μαρ. Π. Κουραματζής και Μαριγώ Π. Κοκκώνη	Βικτωρία, σύζυγος του Δημ. Β. Κατσάνη	349.150
Βασ. Π. Κούμπας και Αμ. Μ. Καβά	Πηνελόπη, σύζυγος του Μ.Β. Κατσάνη	500.500
	Μαριγίολα, σύζυγος του Ν.Δ. Κουκλέλη	303.000

Πηγές: Προικοσύμφωνα του ΚΣΧΚ αρ. 4063, 4198, 4199, 4187, 4145, 4149, 4172, 4171, 4348, 4729, 4498, 4774, 5238, 5332.

Αυτή η μελέτη μάς επέτρεψε να καταλήξουμε στα εξής συμπεράσματα:

Σε σύνολο 352 προικοσυμφώνων μόνο 14 ξεπερνούν τα 200.000 γρόσια, δηλαδή το 3,97% ανήκουν στην ελίτ της κυρίαρχης τάξης. Πρόκειται για μεγαλεμπόρους και κτηματίες του αρχοντοαριστικού στρώματος που είναι διαχειριστές της τοπικής εξουσίας²⁵⁴. Στη Λέσβο και ιδίως στη Μυτιλήνη, που προχωρά γοργά προς τον αστικό μετασχηματισμό, η κυρίαρχη τάξη προσπαθεί μέσα από τις γαμήλιες στρατηγικές να διαφυλάξει και να επεκτείνει τα οικονομικά και κοινωνικά της προνόμια. Ήδη ο κατακερματισμός των περιουσιών σε πολλούς απογόνους τροφοδοτεί τις επιγαμίες μεταξύ των αστών και παρεμποδίζει την κοινωνική κινητικότητα. Επιπλέον, μόνο ένα 10% των γάμων διεξάγεται με πλούσιους γαμπρούς που δεν είναι κάτοικοι του νησιού (βλέπε πίνακα 15).

Από τα προικώα συμπεραίνουμε ότι η εύπορη τάξη των χριστιανών διαθέτει κτηματική περιουσία, εμπορικής φύσεως αγαθά και χρήματα που πηγάζουν από έναν ενιαίο κύκλο οικονομικών δραστηριοτήτων²⁵⁵. Για να σκιαγραφήσουμε αυτή την τάξη και τις κοινωνικές ομάδες που την απαρτίζουν, προστρέξαμε στις χρήσιμες ενδείξεις που μας παρέχουν προικοσύμφωνα του ίδιου οικογενειάρχου, αξίας πάνω από 100.000 γρόσια το καθένα. Βλέπουμε λοιπόν ότι η τάξη των ευπόρων πολιτών μπορεί να χωριστεί σε υποκατηγορίες με την εξής φυσιογνωμία:

Ομάδα που βασίζει την περιουσία της στην απόκτηση κτημάτων

Στα έγγραφα μας παρατηρούμε ότι οι γαιοκτήμονες της πόλης της Μυτιλήνης κατέχουν μεγάλους κλήρους γης και πύργους στη Θερμή, στα Πάμφιλα, στα Μυστεγνά και στα Λουτρά²⁵⁶. Έτσι:

– ο Γ. Μάνδρας έχει 5 ελαιώνες στα Λουτρά, που εκτιμήθηκαν 410.000 γρόσια (αρ. 4145 και 4148)·

– ο Γ. Ψακίς έχει 4 ελαιώνες στο Ακρωτήρι που εκτιμήθηκαν 295.000 γρόσια, 2 αγρούς, 1 χωράφι περιτριγυρισμένο από συκιές, 1 έκταση γης ακαλλιεργητή και 1 υδρόμυλο.

Η κατανομή των περιουσιακών τους στοιχείων που δίδουν ως προίκα σχηματίζει την εξής εικόνα:

Για τον Γ. Ψακή (δικαιοπραξίες προικοσυμφώνων αρ. 4198 και 4199). Σύνολο: 423.000 γρόσια.

Κτήματα: 58%

Σπίτια: 14,1%

Μαγαζιά, μύλοι κλπ.: 27%

Σκεύη: 0,9%

Παρατηρήσεις στον Πίνακα 15 *Επιγαμίες μεταξύ των μελών της εύπορης τάξης της Μυτιλήνης κατά την περίοδο 1840-1880.*

1. Ο δυσανάγνωστος γραφικός χαρακτήρας του γραμματέα της Κοινότητας δημιούργησε ορισμένα προβλήματα στην ανάγνωση των ονομάτων. Έτσι τα επίθετα: α. Βουρνάζος και Βουρνάζου ή Μπουρνάζου, β. Πασιούρας και Πατζαούρας, γ. Καμπάς και Καβάς, που συναντιούνται πολύ συχνά στις δικαιοπραξίες, γράφονται με δύο τρόπους. Για την πρώτη περίπτωση, οι έρευνές μας τους κατατάσσουν στην ίδια οικογένεια. Για τις άλλες δύο, σεβαστήκαμε τον τρόπο γραφής του γραμματέα εκλαμβάνοντάς τες ως τέσσερις διαφορετικές οικογένειες.

2. Η επιλογή έγινε βάσει μας ονοματολογικής έρευνας επί των προικοσυμφώνων των κατηγοριών Β2 και Γ και των διαθηκών της κατηγορίας Γ, καθώς και βάσει των προφορικών μας πηγών (συνεντεύξεις με απογόνους του αρχοντοαστικού στρώματος του νησιού).

Πηγές: Προικοσύμφωνα του Αρχείου Δικαιοπραξιών του ΚΣΧΚ αρ. 242, 293, 1367, 1390, 1368, 1612, 2137, 1974, 2032, 2244, 2251, 2422, 2261, 2306, 2268, 2361, 2921, 3027, 3067, 3132, 3350, 3525, 3598, 3681, 3737, 3960, 4063, 4047, 2402, 3395, 4105, 4145, 4149, 4171, 4175, 4172, 4187, 4348, 4319, 4485, 4489, 4729, 4791, 4774, 5864, 4957, 5014, 5113, 5116, 5227, 5238, 5336, 5352, 5451, 5435, 5787, 5697, 5637.

Για τον *Γιάν. Μάνδρα* (δικαιοπραξίες προικοσυμφώνων αρ. 4145 και 5187). Σύνολο: 624.000 γρόσια

Κτήματα: 68,2%

Σπίτια: 20,6%

Μαγαζιά, μύλοι κλπ.: 6,2%

Σκεύη: 3,1%

Άλλα (μαγαζιά κλπ.): 1,9%

Συνεπώς, οι γαιοκτήμονες αποτελούν μια ξεχωριστή ομάδα μεταξύ των εύπορων χριστιανών του νησιού.

Ομάδα που βασιίζει την περιουσία της σε αστικού χαρακτήρα ασχολίες

Σ' αυτή την περίπτωση το εμπόριο και η τοκογλυφία εξασφαλίζουν την ύπαρξη ενός πλεονάσματος χρημάτων που δίνεται ως προίκα. Εξάλλου σημειώνουμε την κατοχή διαφόρων μαγαζιών, εργαστηρίων, καφενείων, ταβερνών, που νοικιάζονται ή είναι προς εκμετάλλευση από τους ιδιοκτήτες τους. Να δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις:

Γρ. Δ. Παπάζογλου (προικοσύμφωνα αρ. 5336, 5338 και 4808). Σύνολο: 272.000 γρόσια.

Χρήματα: 42%

Μαγαζιά, εργαστήρια κλπ.: 23%

Σπίτια: 22%

Κτήματα: 22%

Σκεύη: 1%

Παν. Γριμάνης (προικοσύμφωνο αρ. 4348)

Σύνολο: 288.500 γρόσια.

Χρήματα: 52%

Μαγαζιά κλπ.: 24,6%

Σπίτια: 19%

Κτήματα: 1%

Σκεύη: 3,4%

Συνεπώς, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ομάδα αυτή στηρίζει την οικονομική της ευρωστία στη δυνατότητα επενδύσεων που προσφέρει η πόλη.

Ομάδα που ασχολείται με διάφορες επιχειρήσεις συμπειλαυνομένων και των κτημάτων

Αυτή η ομάδα διατηρεί ιδιοκτησίες και συγχρόνως επιδίδεται στο εμπόριο και σε αγροτοβιομηχανικές επενδύσεις. Οι τρεις προίκες του Χ' Α. Χ' Κονδώνη, εμπόρου και μέλους του Συμβουλίου, είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση.

Χήρα του Χ' Α. Κονδωνή, και υιοί (προικοσύμφωνα αρ. 4171, 4172 και 4461). Σύνολο 717.500 γρούσια.

Κτήματα: 35%

Σπίτια: 16%

Σαπωνοποιείο, πλοίο κλπ.: 21%

Χρήματα: 21%

Σκεύη: 21%

Διάφορα: 4%

Αυτή η ομάδα είναι η πιο συνηθισμένη μεταξύ των ευπόρων χριστιανών. Η ενασχόληση με τη μονοκαλλιέργεια, και κατ' επέκταση με την αγροτική παραγωγή, την επεξεργασία και την εμπορευματοποίηση του λαδιού συνιστά το βασικό επενδυτικό κύκλο.

Η ανάλυση της φυσιογνωμίας επιμέρους ομάδων που συγκαταλέγονται στην προνομιά τάξη της χριστιανικής κοινότητας προέρχεται βέβαια από την ερμηνεία οικονομικών αριθμών της περιόδου 1866-1875 και την εύρεση αντιστοιχιών στον κοινωνικό ιστό. Οι ενδείξεις των προικοσυμφώνων θα εμπλουτιστούν στη συνέχεια του κεφαλαίου και με τις ενδείξεις των συνθηκών. Ανακεφαλαιώνοντας, πρέπει να πούμε ότι, παρά τις δυσκολίες και τα εμπόδια που οφείλουμε να υπερηγήσουμε για να καταλήξουμε σε πιο συγκεκριμένα συμπεράσματα, οι προίκες που έχουμε μελετήσει φανερώνουν ότι ο γάμος υπακούει τελικά σε οικονομικές λογικές και επιβεβαιώνει την ισχύ του πατέρα, του συζύγου και γενικότερα του άνδρα.

Οι περί τον θάνατο συνήθειες

«Η πομπή γίνεται πάντοτε με το πρόσωπο του νεκρού ακάλυπτο και το φέρετρο ανοικτό. Στην κεφαλή της βαδίζει αυτός που φέρει το σκέπασμα. Ακολουθούν οι προσφορές ψωμιού και φρούτων για τις λεγόμενες “αγάπες”, που θα μοιραστούν στο λαό. Συνηθίζεται δε οι κοντινότεροι των συγγενών να είναι ατημέλητοι, έτσι ώστε να φαίνεται ότι η οδύνη δεν τους άφησε το χρόνο να σκεφτούν την ενδυμασία τους. Οι γυναίκες δεν παρευρίσκονται.

Στην εκκλησία, μετά τις προσευχές, λένε: “Πάρε τον τελευταίο χαιρετισμό μας” και ο καθείς περνά να ασπαστεί το φέρετρο. Έπειτα κάνουν το σημείο του σταυρού με το λάδι. Μόνο στο νεκροταφείο κλείνουν το φέρετρο. Την 9η μέρα μετά το θάνατο, καθώς και τη 15η και στο πλήρωμα ενός μήνα, τριών, έξι και ενός χρόνου, στέλνουν σ' όλους τους γνωστούς ένα κομμάτι ψωμί του οποίου η άκρια έχει βουτηχτεί στο μέλι, καθώς και γλυκίσματα από αλεύρι και ζάχαρη μεγέθους όσο ένα ρεβίθι.

Στο Πλωμάρι μόνο υπάρχουν μοιρολογήτρες, όπως και στην Κορσική. Εκεί οι γυναίκες ακολουθούν την πομπή φορώντας απαραίτητα μια κόκκινη φούστα που αποτελεί, στη συνέχεια, μέρος της προίκας κάθε κοριτσιού. Οι κοντινοί συγγενείς έχουν τα μαλλιά λυτά και σκόρπια και τα τραβούν, εναλλάξ, άλλοτε με το δεξί και άλλοτε με το αριστερό χέρι. Παράλληλα, οι γυναίκες που συμμετέχουν στην πομπή συνθέτουν τραγούδια πλέκοντας το εγκώμιο του νεκρού»²⁵⁷.

(L. de Launay, *Chez les Grecs de Turquie*).

ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

Όσον αφορά τις περιουσίες των κατοίκων του Καζά Μυτιλήνης, επεξηγηματικές πληροφορίες έχουμε τόσο από τη μελέτη διαθηκών όσο και από την απογραφή ορφανικών περιουσιών και τα διανεμητήρια. Οι διαθήκες προσφέρουν μια πλήρη εικόνα της κινητής και ακίνητης περιουσίας του διαθέτη, αφού έχει υποστεί διάφορες κατατιμήσεις εξαιτίας των προικιών. Γι' αυτό πολλές διαθήκες έχουν διορθωθεί ή ακυρωθεί για να ανασυνταχθούν αργότερα.

Συνταγμένες σύμφωνα με το βυζαντινό νόμο²⁵⁸, οι διαθήκες αναγνωρίζονται από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια και επικυρώνονται από το Κοινοτικό Συμβούλιο, που είναι επιφορισμένο με την τήρηση των καταγραμμένων.

Υπάρχει μια αξιολογική διαφορά ανάμεσα στο μουσουλμανικό κληρονομικό δίκαιο και το βυζαντινό. Στους μουσουλμάνους τα μερίδια κληρονομιάς των προγόνων και απογόνων είναι αυστηρά καθορισμένα και άνισα²⁵⁹, ενώ στους χριστιανούς όλα τα παιδιά, όποιο κι αν είναι το φύλο τους, απολαμβάνουν ίσων δικαιωμάτων. Στην περίπτωση των κοριτσιών που έχουν ήδη προικιστεί, το ποσό εκπίπτει από το μερίδιο κληρονομιάς τους.

Αφιερώματα

Το κοινό γνώρισμα όλων των διαθηκών είναι τα αφιερώματα, που κατευθύνονται προς: α. τη θρησκευτική εξουσία (Άγιος Μυτιλήνης), β. τα σχολεία και το νοσοκομείο της πόλης, που λειτουργούν με έξοδα της Δημογεροντίας, και γ. τις εκκλησίες και άλλα ιδρύματα. Τα φιλανθρωπικά καταστήματα συντηρούνται από το Κοινοτικό Συμβούλιο και τις δωρεές του χριστιανικού πληθυσμού. Όλα τα σχολεία, καθώς και το νοσοκομείο, προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην Κοινότητα διατηρώντας τη γλώσσα, διαδίδοντας την παιδεία και εξασφαλίζοντας περιποίηση στους αρρώστους ανεξαρτήτως θρησκείας. Από τους πιο εύπορους ως τους πιο φτωχούς πολίτες, δεν υπάρχει καμία διαθήκη χωρίς δωρεά. Στις διαθήκες καθρεφτίζεται το αυξημένο κοινοτικό αίσθημα που υπαγορευόταν από την ανάγκη να διατηρηθεί και να προστατευτεί η ταυτότητα του υπόδουλου Ελληνισμού.

Εκτός από τους τρεις αποδέκτες αφιερωμάτων, έχουμε συγκρατήσει ως ευεργετούμενα τα μοναστήρια του Άθω, του Παναγίου Τάφου, του όρους Σινά, τα μοναστήρια και τις εκκλησίες της Λέσβου, τις εκκλησίες της Μυτιλήνης, τους λωβούς και το λαζαρέτο (λεπροκομείο), τις τοπικές αρχές, για τη μεταφορά νερού και την εγκατάσταση κρήνης, για τη χάραξη καινούργιων δρόμων και για τη συντήρησή τους, και τέλος τα ταμεία αλληλοβοήθειας των σωματείων²⁶⁰. Και για την παιδεία, το ενδιαφέρον των Μυτιληνίων είναι καταφανές. Πολλές διαθήκες διασφαλίζουν με τις δωρεές τους τη λειτουργία αλληλοδιδακτικών σχολείων, τους μισθούς των καθηγητών, υποτροφίες κλπ²⁶¹.

Κληροδοτήματα και προσφορές σε άτομα μη έχοντα βαθμό συγγένειας.

Εδώ συμπεριλαμβάνονται μικρά χρηματικά ποσά που δίνονται:

- σε ιερείς για μνημόσυνα, παρηρησίες, σαρανταλείτουργα, αγρούπνιες κλπ·
- για να μοιραστούν στους φτωχούς τη μέρα της ταφής·
- σε άτομα, λόγω αναβολού (βάφτιση)·
- σε άτομα, κυρίως υπηρέτες, ως αντάλλαγμα για παροχή εκδουλεύσεων·

– στη Δημογεροντία ή τους εφόρους με την υποχρέωση να εκτελούν διάφορα θελήματα του χορηγούντος²⁶².

Οι έφοροι είναι υπεύθυνοι για την κατά γράμμα εκτέλεση των όρων της διαθήκης. Σε περίπτωση μη δίκαιης διανομής μπορούν να ενάγουν το μέρος που αδικεί.

Οι κληρονόμοι

Όλα τα κινητά και ακίνητα αγαθά μιας περιουσίας, αφού πρώτα αφαιρεθούν οι δωρεές και τα κληροδοτήματα, διανέμονται αναλογικά μεταξύ των κληρονόμων, που είναι τα παιδιά και ο/η σύζυγος. Στις διαθήκες μεταξύ 1845 και 1880 οι κληρονόμοι που δικαιούνται μέρος της περιουσίας είναι τρεις έως έξι, πράγμα που οδηγεί στον κατακερματισμό των μεγάλων περιουσιών.

Τα κληροδοτούμενα περιουσιακά στοιχεία

– ακίνητα: σπίτια διαφόρων τύπων, ελαιώνες, ελαιοχώραφα, κτήματα, κήπους, συκιές κλπ.

– κινητά: χρηματικά ποσά, ρούχα, οικιακά σκεύη και κοσμήματα

Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΟΜΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΔΙΑΘΗΚΕΣ

Ενδείξεις των κοινωνικών διαφορών

Μεταξύ 1840 και 1860 καταγράφεται μικρός αριθμός διαθηκών. Ως το 1857 βρήκαμε 25 απ' αυτές, οι οποίες απογράφουν τα αγαθά του διαθέτη, χωρίς να αναφέρεται η εκτίμηση σε γρόσια του συνόλου της περιουσίας. Αργότερα όμως (1866-1874) οι εκτιμήσεις του Κοινοτικού Συμβουλίου μάς δίνουν τις τιμές για κάθε κληροδοτούμενο αγαθό, πράγμα που διευκολύνει την μελέτη της κοινωνικής διαστρωμάτωσης την εποχή αυτή. Μετά το 1875 οι δωρεές που γίνονται σε μετζήτσια, νομισματική μονάδα ανώτερη απ' το γρόσι, καθώς και η εμφάνιση ποσών με την ονομασία «εμπορικό κεφάλαιο» αποδεικνύουν την ύπαρξη πλεονασμάτων προερχομένων από την ανάπτυξη του εμπορίου.

Από τα κληροδοτούμενα αγαθά –κινητά και ακίνητα– μπορούμε να καταγράψουμε τις κοινωνικές κατηγορίες. Ιδού τρεις σημαντικές διαθήκες: πρόκειται για τη

Κατάλογος 11

Διαθήκες που αντιστοιχούν σε διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες

περιουσία	έμπορος	κτηματίας εντός πόλης	κτηματίας εκτός πόλης	κοινή διαθήκη
δωρεές κληροδοτήματα	διάφορα διάφορα	διάφορα διάφορα	32.500 γρόσια 10.000 γρόσια	διάφορα 50 γρόσια 1 πεύκο καλό 1 λεκάνη χάλκινη 1 σεντούκι
σπίτια κτήματα μαγαζιά	9 κτήματα	2 πύργοι 13 κτήματα 1 μαγαζί	1 σπίτι 15 κτήματα	

εργαστήρια μύλοι σαπουνχανάδες φούρνοι	4 εργαστήρια 1 μύλος 1/2 και 3/8 ενός άλλου 1 φούρνος	συντροφικό 1/2 εργαστήριο 1/3 ενός μύλου	1 μύλος συντροφικός
---	--	--	---------------------

Πηγή: Για την πρώτη βλ. διαθήκη αρ. 470 της οικογενείας Σαμπαβία, για τη δεύτερη βλ. διαθήκη αρ. 246 του Γεωργάκη Γριμάνη (κτηματία και Φύλικού), για την τρίτη βλ. διαθήκη αρ. 3314 του Χ' Γρηγόρη Χ' Βρανά, και για την κοινή περίπτωση βλ. διαθήκη αρ. 1527 της Ελληνούδας Μουτζοέλληνα.

διαθήκη ενός εμπόρου, ενός γαιοκτήμονα της Μυτιλήνης και ενός άλλου γαιοκτήμονα στο χωριό Ασόματος του καζά. Αν τις συγκρίνουμε με μια κοινή διαθήκη διαπιστώνουμε το εύρος των διαφορών στη λεσβιακή κοινωνία (βλέπε κατάλογο 11).

Οι περιουσίες αυτές δεν επιτρέπουν να κάνουμε ένα σαφή διαχωρισμό εμπορών και κτηματιών. Αντίθετα, μας προτρέπουν να θεωρήσουμε ως πηγή συσσώρευσης έναν κύκλο γεωργικοεμπορικών δραστηριοτήτων, βασισμένων στην ύπαρξη κτηματικής περιουσίας καθόλου ευκαταφρόνητης. Οι διαθήκες μας είναι ωστόσο επαρκείς για να φανταστούμε τις κοινωνικές διαφορές.

Ταξινόμηση των περιουσιών και ανάλυση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης

Την περίοδο 1866-1874 οι εκτιμητές του Κοινοτικού Συμβουλίου κατέγραφαν την αξία κάθε κληροδοτούμενου αγαθού. Μπορέσαμε έτσι να συντάξουμε τον ακόλουθο πίνακα:

Πίνακας 17 Περιουσίες σύμφωνα με την αξία των διαθηκών, εκτιμηθείσες σε γρόσια									
Ομάδες κληρονομίων σε γρόσια	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874
0- 10.000	4	3	10	8	4	8	12	5	9
10.001- 30.000	3	3	4	12	7	11	11	6	11
30.001- 50.000	1	1	2	2	2	4	2	2	5
50.001-100.000	1			2	1	2	5	1	4
100.001-150.000				1		2	4		
150.001-200.000							1		1
200.001-250.000						1	3		
πάνω από 250.001		1				1	2		1

Πηγή: Διαθήκες του ΚΣΧΚ 1866-1874.

Το σύνολο του ποσού κάθε διαθήκης φανερώνει το μέγεθος της περιουσίας και δίνει μια εικόνα της κοινωνικής διαφοροποίησης του πληθυσμού. Αναφερόμενοι πάντα στις κληρονομίες, μπορούμε να τις διακρίνουμε σε τρεις κατηγορίες:

A. Περιουσίες από 0 ως 30.000 γρόσια

Οι κληρονομίες της κατηγορίας A περιλαμβάνουν συνήθως:

– ένα μικρό ελαιόπαραγαμ που δεν ξεπερνά τα 10.000 γρόσια:

– ένα σπίτι απλό ή πυργάκι²⁶³ 3.000-10.000 γρόσια, ή ρουμάνι²⁶⁴ ή συντροφικό ελαιώνα ή περιβόλι:

– ένα μικρό χρηματικό ποσό·

Πρόκειται λοιπόν για την κατώτερη κοινωνική ομάδα με ελάχιστη περιουσία, τόσο κινητή όσο και ακίνητη, που μισθώνεται ως εργατική δύναμη στην ύπαιθρο ή στην πόλη. Για παράδειγμα:

Διαθήκη αρ. 4451, του Αν. Γρ. Αλεπού, στην πόλη της Μυτιλήνης, σύνολο 15.700 γρόσια.

Δωρεές: 550 γρόσια

Κληροδοτήματα: 600 γρόσια

Περιουσία: 1/3 ενός οικοπέδου 1.670 γροσίων, ελαιώνας 12.500 γροσίων, οικιακά σκεύη 1.000 γροσίων.

B. Περιουσίες από 30.001-100.000 γρόσια

Σ' αυτές τις διαθήκες, γίνεται λόγος για:

– ένα σπίτι ίδιο με της κατηγορίας Α ή λίγο καλύτερο, αξίας περίπου 6.000-15.000 γροσίων·

– δύο ελαιώνες μέτριας έκτασης, έως 25.000 γρόσια·

– ένα περιβόλι ή ελαιοσώθυρο ή εργαστήριο αξίας περίπου 8.000 γροσίων ή ένα μαγαζί ίσης αξίας·

– μικρό χρηματικό ποσό·

Μπορούμε να υποθέσουμε πως το μεγαλύτερο μέρος αυτής της κατηγορίας (30.001-50.000 γρόσια) δεν μπορεί να ζήσει με τα μέσα παραγωγής που διαθέτει. Η κατοχή δύο μικρών κληρών ή ενός μέτριου κλήρου επαρκεί για να καλυφθούν οι ανάγκες σε λάδι μιας οικογένειας, αλλά δεν είναι αρκετή για να εξασφαλίσει το ελάχιστο των ετησίων δαπανών. Έτσι, αυτή η ομάδα πλησιάζει την κατηγορία Α.

Η άλλη (50.001-100.000 γρόσια) πρόσκειται στο μεσαίο στρώμα της πόλης ή των χωριών. Πρόκειται για χωρικούς, ιδιοκτήτες πολλών κληρών μέτριας έκτασης, και μικροϊδιοκτήτες που κατοικούν στην πόλη και έχουν γαίες εκτός πόλης ή σπίτια και μαγαζιά στα σπουδαιότερα χωριά (Παλαιόκηπο, Πάμφιλα, Μόρια, Αγιάσο κ.ά.).

Παραδείγματα:

Διαθήκη αρ. 5129, της Μαρίας, συζύγου του Β. Σκόρου, στην πόλη της Μυτιλήνης, σύνολο 38.550 γρόσια.

Δωρεά: 500 γρόσια.

Κληροδοτήματα: 2.550 γρόσια.

Περιουσία: σπίτι αξίας 5.500 γροσίων, ελαιώνας αξίας 12.000 γροσίων, πυργάκι αξίας 3.500 γροσίων, ελαιώνας αξίας 12.000 γροσίων και μετρητά 2.500 γρόσια.

Διαθήκη αρ. 4464, του Απ. Καραβάλη, καταγόμενου από τον Παπάδο, σύνολο 76.650 γρόσια,

Δωρεές: 800 γρόσια.

Κληροδοτήματα: 650 γρόσια.

Περιουσιακά στοιχεία: ελαιώνας των 10.000 γροσίων, ελαιώνας των 8.000 γροσίων, ελαιώνας των 9.000 γροσίων, 1/2 εργαστήριο των 4.000 γροσίων, ελαιώνας των 5.000 γροσίων, οικοπέδο των 200 γροσίων, ελαιώνας των 20.000 γροσίων, ελαιώνας των 15.000 γροσίων, 1/2 εργαστήριο των 4.000 γροσίων.

Γ. Περιουσίες των 100.001 γροσίων και πλέον

Οι διαθήκες αυτής της κατηγορίας συμπεριλαμβάνουν:

– σπίτι ή πύργο των 30.000 γροσίων·

– σειρά ελαιοπραγμάτων, σωθυριών, ρουμανιών, αμπελιών, 4 ή 5 κατά μέρο όρο·

- σπίτι ή εργαστήριο ή ελαιόμυλο ή σαπουνχανά
- σημαντικό ποσό σε μετρητά.

Διακρίνουμε από τα στοιχεία αυτά και από τη βοήθεια μιας ονοματολογικής έρευνας ότι εδώ ανήκουν οι υπό διαμόρφωση αστοί· έμποροι από τη μια, που εισέδυσαν στην αγορά με την κατάργηση του μονοπωλίου, και κτηματίες από την άλλη, που συχνά εμπορεύονται. Από κει πηγάζει ο ορισμός «εμποροκτηματίας» που απαντάται στους κώδικες. Οι πολίτες αυτοί αποτελούν την προνομιούχο τάξη της κοινωνίας της Μυτιλήνης που συμμετέχει στην πολιτική εξουσία (τοπική αυτοδιοίκηση), χαιρεί αναγνώρισης από τις τουρκικές αρχές, διαθέτει αρκετά μέσα προς το ζην και χρησιμοποιεί μισθωμένη εργατική δύναμη στις δουλειές της. Παράδειγμα:

Διαθήκη αρ. 4917, του Β. Πατακόπουλου, από την πόλη της Μυτιλήνης, σύνολο 138.500 γρόσια.

Δωρεές: 1.100 γρόσια.

Κληροδοτήματα: 850 γρόσια.

Περιοσιακά στοιχεία: 3 x 1/2 μαγαζιά των 29.000 γροσίων, 1/2 ελαιώνας των 7.500 γρ., ελαιώνας των 30.000 γροσίων, σπίτι των 16.500 γροσίων, σκευή των 10.000 γροσίων, μαγαζί των 8.500 γροσίων, 1/2 ελαιώνας των 7.500 γροσίων, σκευή των 10.000 γροσίων, και ... [δυσανάγνωστο στο πρωτότυπο] των 20.000 γροσίων.

Η κοινωνική διαστρωμάτωση λοιπόν με βάση τις τρεις κατηγορίες περιουσιών έχει ως εξής:

Πίνακας 18 <i>Κοινωνική διαστρωμάτωση με βάση τις διαθήκες 1866-1874</i>			
έτος	A % επί του συνόλου των κληρονομιών	B % επί του συνόλου των κληρονομιών	Γ % επί του συνόλου των κληρονομιών
1866	77,7	22,2	0
1867	75	12,5	12,5
1868	87,5	12,5	0
1869	80	16	4
1870	78,5	21,4	0
1871	65,5	20,6	13,7
1872	57,5	17,5	25
1873	78,5	21,4	0
1874	64,5	29	6,45
Σύνολο περιόδου	73,85	19,23	6,85
<p>Όπου Α = 0-30.000 γρόσια, Β = 30.001-100.000 γρόσια, Γ = 100.001 γρόσια και πλέον <i>Πηγές:</i> Διαθήκες του ΚΣΧΚ, 1866-1874.</p>			

ΑΝΤΙ ΓΙΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Εκτιμούμε ότι οι διαθήκες αντανακλούν, ως ένα βαθμό, την κοινωνική πραγματικότητα και μας επιτρέπουν ν' ανάγουμε το ποσοστό που καταγράφεται στις τρεις ομάδες επί του πληθυσμού με δύο προϋποθέσεις: α) ότι η σύνταξη διαθηκών αποτε-

λεί συνήθεια για όλους, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης και β) ότι τα ποσοστά θνησιμότητας δεν παρουσιάζουν μεγάλες διαφοροποιήσεις από τη μια κατηγορία στην άλλη. Θεωρούμε ότι το δείγμα μας είναι αντιπροσωπευτικό και, ακόμα κι αν ο δείκτης θνησιμότητας της ομάδας Α είναι πιο αυξημένος, κάτι τέτοιο δεν θα επηρέαζε κατά πολύ το αποτέλεσμα. Φυσικά, κάτω από το φως άλλων μελετών και ιδιαίτερα με τη συνδρομή της δημογραφίας, τα συμπεράσματά μας θα μπορούσαν να τροποποιηθούν. Ας ελπίσουμε ότι αυτή θα είναι η συμβολή της ιστορικής έρευνας στο άμεσο μέλλον.

Ας δούμε όμως πού καταλήγουμε. Ένα πρώτο συμπέρασμα από την ανάγνωση του πίνακα 17 είναι πως μεταξύ 1866 και 1875 το 73,85% των διαθηκών και κατ' επέκταση του πληθυσμού στον Καζά Μυτιλήνης ανήκει στην κατώτερη κοινωνική τάξη, που στερείται μέσων παραγωγής και προσφέρει εργασία για να ζήσει. Είναι εργαζόμενοι χωρίς ωράριο και αμείβονται με 6 έως 10 γρόσια την ημέρα, όπως μας βεβαιώνουν άλλες πηγές. Κατά συνέπεια, η αμοιβή αυτή δεν αρκεί για να καλύψει τα 68,5 λαγήνια λάδι το χρόνο που αντιστοιχούν στα εντελώς αναγκαία ετήσια έξοδα, και πολύ περισσότερο τα 116 που αντιστοιχούν σε ένα μέσο επίπεδο ζωής²⁶⁵. Οι περιουσίες της κατηγορίας Α αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού, αγροτικής κυρίως, αλλά και αστικής προέλευσης, που βρίσκεται κοντά στο ανεκτό ή κάτω από το ανεκτό όριο ζωής. Εδώ θα πρέπει να προστεθεί και το μέρος της ομάδας Β₁ που πρόσκειται στην Α.

Η ομάδα Β αντιπροσωπεύει τα μεσαία στρώματα, των οποίων τα όρια είναι λίγο ακαθόριστα, τόσο προς τα κάτω όσο και προς τα πάνω. Κατά τη γνώμη μας, αυτό το φαινόμενο εξηγείται αν λάβουμε υπόψη την κοινωνική κινητικότητα αυτού του στρώματος στην περίοδο που μελετάμε, το οποίο άλλοτε «εξαναγκάζεται» να προσεγγίσει την Α κατηγορία και άλλοτε τείνει να ενσωματωθεί στο πρώτο μέρος της ομάδας Γ (100.001-200.000 γρόσια). Η πορεία εξάλλου προς τον αστικό μετασχηματισμό ενισχύει τους δύο πόλους. Τα επαγγελματικά χαρακτηριστικά για την ένταξη σ' αυτή την ομάδα είναι μικροεπαγγέλματα, τεχνίτες και μαγαζάτορες, μικρέμποροι και γενικά έμποροι που δεν «βγήκαν» ποτέ από το νησί. Αυτοί διαθέτουν μέσα παραγωγής όπου εργάζονται ή χρησιμοποιώντας κάποιον βοηθό. Η εργασία τους είναι χειρωνακτική. Εργάζονται συντροφικά ή ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον.

Το ποσοστό επί τοις εκατό της κατηγορίας Γ μέσα στον πληθυσμό κυμαίνεται. Πρέπει να συγκρατήσουμε ότι πρόκειται για μια νέα κοινωνική τάξη στο στάδιο της διαμόρφωσής της, που πριν από το 1880 δεν παρουσιάζει όψη αρκετά σαφή. Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν πρόσωπα που ασχολούνται με το εμπόριο, μεγάλεμποροι εισαγωγών και εξαγωγών, αλλά και οι παλαιοί άρχοντες, συνήθως κτηματίες που απέκτησαν περιουσία αγοράζοντας γη από τους Τούρκους. Στην κατηγορία αυτή δεν ανήκουν χειρωνακτες αλλά, αντίθετα, κάτοχοι κεφαλαίων και μέσων παραγωγής, που έχουν στην υπηρεσία τους εργάτες ή υπαλλήλους και υπηρέτες και ζουν επηρεασμένοι από τον κοσμοπολιτισμό της Ευρώπης. Πρέπει ωστόσο να παρατηρήσουμε την προσέγγιση των ορίων της πρώτης ομάδας της Γ κατηγορίας (100.001-200.000 γρόσια) με την προηγούμενη ομάδα (Β₂).

Ένα δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου δεν υπάρχει αισθητή διαφοροποίηση μεταξύ πόλης και χωριού. Οι κοινωνικές κατηγορίες της πόλης της Μυτιλήνης παρουσιάζουν σχεδόν τα ίδια χαρακτηριστικά με εκείνες εκτός πόλης, όπως φανερώνει ο παρακάτω πίνακας:

Πίνακας 19
*Η κοινωνική δομή του χριστιανικού πληθυσμού στην πόλη και έξω από αυτήν
1866-1875*

Μυτιλήνη κατηγορίες περιουσιών				έξω από την πόλη κατηγορίες περιουσιών			
A	B ₁	B ₂	Γ	A	B ₁	B ₂	Γ
61,7%	13,7%	5,5%	13,7%	63,2%	10,5%	14,9%	11,4%
67,1%		19,2%	13,7%	63,2%		25,4%	11,4%

Πηγή: Διαθήκες του αρχείου δικαιοπραξιών του ΚΣΧΚ 1866-1874.

Τρίτο συμπέρασμα είναι ότι τα έγγραφα μας δεν επιτρέπουν από μόνα τους να καθορίσουμε τα κριτήρια ένταξης των διαθετών στην τάδε ή δείνα υποδιαίρεση της τάξης, και κυρίως όσον αφορά τη μεσαία και την ισχυρή οικονομικά τάξη, διότι οι προικοδοσίες, που προηγήθηκαν αλλοίωσαν την εικόνα του συνόλου των αγαθών του αρχηγού της οικογένειας. Συναντάμε από τη μια πολύ λίγα σπίτια (και λογικό, διότι ήδη προικοδοτήθηκαν) και από την άλλη πολλά κτήματα, πράγμα όμως που δεν σημαίνει ότι οι διαθέτες είναι κτηματίες. Επιπλέον, πολλά έγγραφα με το γενικό τίτλο «λοιπά αγαθά» συμπεριλαμβάνουν ακίνητα που δεν είναι διακριτά για να τα ταξινομήσουμε. Συμβουλευόμενοι πολλά προικοσύμφωνα, αλλά και τη διαθήκη του ίδιου προσώπου, προσπαθήσαμε να καθορίσουμε τις ομάδες κάθε κοινωνικής κατηγορίας και ειδικά όσον αφορά την κυρίαρχη τάξη, μέρος της οποίας είναι:

Οι κτηματίες

Από τις διαθήκες συμπεραίνουμε ποιοι είναι οι κάτοχοι μεγάλων κτηματικών περιουσιών.

Κατάλογος 12
Μεγαλοκτηματίες σύμφωνα με τις διαθήκες από το 1866 ως το 1974

δικαιοπραξία αρ.	διαθέτης	καταγόμενος από	αξία γης σε γρόσια	τοποθεσία
4140	Απ. Α. Πασιούρας	Μυτιλήνη	179.000	Παλαιόκηπος Αγιάσος
4835	Μιχ. Χ'' Π. Μυστεγνώτης	Πάμφιλα	819.000	Θερμή, Πάμφιλα και Μικρά Ασία
4877	Ι. Π. Μιχαλάκης	Παπάδος	107.000	Παπάδος
4990	Μελ. Ι. Χ'' Δούκα	Μεσαγρός	105.000	Μεσαγρός, Γέρα
5257	Σαμφώ Ε. Ζαμπάζη	Μυτιλήνη	150.000	Θερμή
5322	Ι. Χ'' Μαλιάκας	Μυτιλήνη	114.000	Μόρια, Θερμή, Πάμφιλα

Πηγή: Διαθήκες του αρχείου δικαιοπραξιών του ΚΣΧΚ 1866-1874.

Για να δώσουμε μια πιο σαφή εικόνα αυτής της ομάδας της κυρίαρχης τάξης, ας δούμε τον τρόπο κατανομής των ακινήτων ανάλογα με το είδος τους:

Διαθήκη αρ. 4140 του Απ. Α. Πασιούρα.

Σύνολο: 270.300 γρόσια.

Σπίτια: 14,2%

Χρήματα: 22,9%

Κτήματα: 62,3%

Διάφορα: 0,6%.

Πρόκειται λοιπόν για την παλιά τάξη προυχόντων, τους γαιοκτήμονες. «Παλιά» με την έννοια ότι πρώτη αυτή διαμορφώθηκε και ασκούσε οικονομική και διοικητική εξουσία²⁶⁶ που αναγνωριζόταν από τις τουρκικές αρχές.

Οι έμποροι

Αυτή η ομάδα της άρχουσας τάξης είναι πιο πρόσφατη. Ενδυναμώθηκε και πλήθυνε από την εποχή της κατάργησης του μονοπωλίου του λαδιού.

Η περιουσία του Μιχ. Δ. Γαγγάνη είναι χαρακτηριστική αυτής της ομάδας.

Απογραφή της περιουσίας αρ. 4732.

Περιουσία εμπορικής φύσεως: 51,3%

Σπίτια: 10,2%

Κτήματα: 9,9%

Μαγαζιά κλπ.: 21%

Χρήματα: 7,6%.

Ομάδα με μικτές δραστηριότητες στον αγροτοβιομηχανικό και εμπορικό τομέα.

Παρουσιάζω δύο περιουσίες. Η πρώτη ανήκει στον Δουκάκη Χ'' Παραδέλη, έμπορο και κτηματία, και η δεύτερη στον Απ. Χ'' Δ. Γούτο, έμπορο και μέλος του Συμβουλίου της Χριστιανικής Κοινότητας.

Αρ. 6021, ο Δουκάκης Χ'' Παραδέλης κάνει δωρεά:

- 20 μετζίτια στον Αρχιεπίσκοπο

- 150 μετζίτια στα σχολεία

- 75 μετζίτια σε διάφορα πρόσωπα

και διαθέτει:

- 24 ελαιώνες στη Μόρια και στα Μυστεγνά

- 2x1/2 ελαιώνες στη Μόρια

- 1 αγρό στη Μόρια

- 1 μαγαζί στον Αγ. Συμεών στην πόλη

- 2 οικόπεδα στο Σαρήμπαμπα στην πόλη

- 1 σπίτι στο Σαρήμπαμπα

- 1 οικόπεδο

- 14.000 μετζίτια

- 500 τουρκικές χρυσές λίρες, ως εμπορικό κεφάλαιο που κληροδότησε στο γιο του.

Αρ. 6497, ο Απ. Χ'' Δ. Γούτος κάνει δωρεά:

- 20 μετζίτια

- 500 μετζίτια

- 45 μετξήτια
- και διαθέτει:
- 4 ελαιώνες στη Μόρια και στα Πάμφιλα
- 1 αποθήκη λαδιού
- 1 πύργο
- 1 αμπέλι και 1 σπίτι
- 2/3 μιας σαπωνοποιείας
- 1/2 μιας σαπωνοποιείας
- 1 αποθήκη λαδιού
- 1/4 ενός μαγαζιού
- 1 μαγαζί
- 1/2 μαγαζί
- ποσό ως εμπορικό κεφάλαιο
- 1200 μετξήτια και 26 κιούπια λάδι.

Η περιουσία του κληροδοτήθηκε στους έξι απογόνους του και στη γυναίκα του.

Κατά τη γνώμη μου, αυτές οι δύο περιπτώσεις είναι χαρακτηριστικές των μικτών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων που θα συμβάλουν αργότερα (1880-1912) στην ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα.

Για να δούμε τώρα την ελίτ των Μυτιληναίων, παραθέτουμε τις 10 πλουσιότερες διαθήκες της περιόδου. Μεταξύ των ονομάτων φιγουράρουν έμποροι και εκλεγμένα μέλη της Δημογεροντίας.

Κατάλογος 13
Οι πλουσιότεροι Μυτιληνιοί με βάση τις διαθήκες
1866-1874

διαθέτης	καταγωγή	αξία/γρόσια
Μιχ. Χ'' Π. Μυστεγνιώτης	Πάμφιλα	1.006.000
Γρ. Μ. Παπάζογλου	Μυτιλήνη	975.000
Μιχ. Παπάζογλου*	Μυτιλήνη	826.000
Δημ. Σάλας	Πλωμάρι	375.000
Σαπφώ Ε. Ζαμπάζη	Μυτιλήνη	296.000
Απ. Μ. Σκοπελίτης	Μυτιλήνη	292.000
Ι.Χ'' Μαλιάκας	Μυτιλήνη	281.000
Απ. Ν. Πασιούρας	Μυτιλήνη	270.000
Χρ. Γ. Κουτρής	Μυτιλήνη	268.000
Αμερσ. Απ. Μάνδρα	Μυτιλήνη	213.000

Πηγές: Διαθήκες του αρχείου του ΚΣΧΚ Αρ. 4835, 5332, 5299, 5284, 5257, 4949, 5322, 4140, 4901, 4977.

* Μέλος του Κοιν. Συμβουλίου το 1868, 1872, 1873.

** Μέλος του Κοιν. Συμβουλίου το 1844, με την ένδειξη έμπροσος, σύμφωνα με την πράξη 604 της 11ης Μαρτίου 1843.

*** Μέλος του Κοινωτ. Συμβουλίου το 1841-1843, 1845.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αν και οι τοπικές υποθέσεις επιλύονται από τα τοπικά συμβούλια, πολλές αποφάσεις επικυρώνονται από το Συμβούλιο της Μυτιλήνης. Ακόμη, σ' έναν πολύ μεγάλο αριθμό δικαιοπρακτικών εγγράφων συμμετέχουν από το ένα μέρος πολίτες και από τó άλλο αλλοδαποί, γι' αυτό και αυτές οι υποθέσεις είναι καταχωρημένες στις δικαιοπραξίες της Κοινότητας Μυτιλήνης. Κατά συνέπεια, μελετώντας τις υποθέσεις αυτές, μπορούμε να συλλέξουμε πληροφορίες για την κατάσταση του καζά στο σύνολό του.
2. Πάπτης Α., *Τετραλογία Πανηγυρική*, Αθήνα 1863, σ. 161.
3. Ο όρος χανές σημαίνει ούιμα, κατ' επέκταση οικογενειακή εστία, αλλά η χρήση του με βάση τις απογραφές παραπέμπει σε φοροδοτική, φορολογική μονάδα.
4. Αναγνώστου Στ., *Λεσβιάς Ωδή*, Σμύρνη 1850, σ. 114.
5. Ο δείκτης 6 συνάγεται από την επίσημη απογραφή του 1840 και αναφέρεται από τον Α. Πάπτη (Γ. Αριστείδης), *ό.π.*, σ. 162. Αυτή η απογραφή, που πραγματοποιήθηκε για την κατανομή φόρων στους τρεις καζάδες του νησιού, μας δίνει ως αποτέλεσμα 12.127 χανέδες και πληθυσμό 72.776 κατοίκους, ανδρών και γυναικών. Διατηρούμε πάντως αρκετές επιφυλάξεις όσον αφορά αυτή την πρώτη προσέγγιση του οικογενειακού συντελεστή στο βαθμό που οι πληροφορίες μας δεν προέρχονται από πρωτογενείς πηγές.
6. Τάξης Ου., *Συνοπτική ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου*, Μυτιλήνη 1874, σ. 24.
7. Βλ. *ό.π.*, (2).
8. Βλ. *ό.π.*, (6).
9. Γι' αυτό το θέμα ο Γάλλος υποπρόξενος υπογραμμίζει το 1854: «Για να επιτευχθεί διεύρυνση του χώρου αποθήκευσης εμπορευμάτων, θα ήταν σκόπιμο να γίνει εκβάθυνση των λιμανιών της Μυτιλήνης, ή έστω μόνο του νοτίου τμήματος, που είναι σχεδόν κορεσμένο και η πρόσβαση σ' αυτό είναι πλέον δύσκολη για πλοία χωρητικότητας 100 τόνων περλίτου. Χρειάζεται λοιπόν ενός μηνός εργασία, της οποίας τα έξοδα δεν θα ξεπερνούσαν τις 7.000 λίρες στερλίνες, για να φέρει κάποιο αποτέλεσμα». Βλ. FO 78/1534, σ. 262.
10. Βλ. *ό.π.* (4), σ. 122.
11. Σύμφωνα με τον ιστοριογράφο Π. Σαμάρα, που μπόρεσε να μελετήσει τον κώδικα της Μητρόπολης, τα εργαστήρια των ραφτάδων βρίσκονται κοντά στη Μητρόπολη. Βλ. Σαμάρας Π. «Οι Συντεχνίες», *Λεσβιακό Ημερολόγιο*, Μυτιλήνη 1954, σσ. 80-87.
12. Mahala = λέξη τουρκική, που σημαίνει «γειτονιά».
13. Βλ. *ό.π.* (10), σ. 116.
14. Βλ. *ό.π.* (2), σ. 122.
15. Βλ. *ό.π.* (2), σ. 161.
16. Εγκαινιάστηκε τον Νοέμβριο του 1841, σύμφωνα με την εβδομαδιαία, πολιτική εφημερίδα *Αστήρ της Ανατολής*, Νοέμβριος 1841.
17. Βλ. FO, 78/1534, σ. 240.
18. Βλ. *Αμάθεια*, 8 Νοεμβρίου 1869.
19. Κάτω Γαλός = τοποθεσία όπου βρίσκονταν τα εργαστήρια και οι βιομηχανίες σαπουνιού, στα παλιά όρια της πρωτεύουσας.
20. Δικαιοπρακτικά έγγραφα του Κοινοτικού Συμβουλίου αρ. 3663, 4200, 3727 κλπ.
21. Στρ. Κολαξιζέλλη, *Θρύλοι κι ιστορία της Αγιάσου*, άνευ χρονολογίας, σ. 241, όπου και η σχετική περιγραφή.
22. Βλ. Mantran R., *Histoire de l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1989, σ. 491.
23. Βλ. αναφορά του Roboly, υποπρόξενου της Γαλλίας, FO, 78/1534, σ. 240.
24. ΙΑΥΕ, 1867, 39, 12, Αρ. 6166.
25. «Είναι αδύνατο να σχηματίσει κανείς μια ιδέα αυτής της φρικτής καταστροφής», αναφέρει ο υποπρόξενος Μπαρζάλι, και προσθέτει: «Είμαστε όλοι εγκατεστημένοι σε σκηνές και σε ξύλινα παρapiήματα. Η πόλη είναι έρημη και εγκαταλειμμένη, τα λίγα σπίτια που μένουν όρθια είναι ακατοίκητα», *ό.π.* (24).
26. *Αμάθεια*, Σμύρνη, 17 Μαρτίου 1867.
27. *Αμάθεια*, 31 Μαρτίου 1867, σ. 17.
28. Βλ. AMAE, CCC, Métélin, 6 Απριλίου 1867.
29. «Λεσβιακά, ήτοι ιστορική και γεωγραφική περιγραφή της Λέσβου», *Σαπφώ*, Μυτιλήνη, Φεβρουάριος 1881, σσ. 76-84, 100-105, 145-175.
30. Βλ. ΙΑΥΕ, 39, 12, αρ. 6166, «Η Μυτιλήνη πριν και μετά την καταστροφή της 7 Μαρτίου 1867».

31. Το 1871 μια πυρκαγιά καταστρέφει 320 σπίτια στο Νεοχώρι και προκαλεί καταστροφή 3.000.000 γροσίων. Βλ. *Αμύθητα* της Σμύρνης, 19 Αυγούστου 1871, καθώς και την εφημερίδα *Σμύρνη*, 24 Αυγούστου 1871.

32. «Τα “μπάνια”, χωρισμένα σε ανδρικά και γυναικεία, τα επισκέπτονται κυρίως από το Μάιο ως τον Αύγουστο, όχι μόνο οι ντόπιοι αλλά και ξένοι, που προέρχονται από διάφορες επαρχίες της Μ. Ασίας», *Περιοδικό Σαλπώ*, Φεβρουάριος 1881, σ. 104.

33. Αγαθό απόλυτης κυριότητας στα τούρκικα. Στις συνθήκες της κατάκτησης αναφέρονται οι ιστοριογράφοι της εποχής Σ. Αναγνώστου, *Λεσβιάς Ωδή*, Σμύρνη 1850, σ. 47, και Φ. Δήμου-Παροδίτης, *Ιστορία της τουρκοκρατούμενης Λέσβου*, Μυτιλήνη 1931.

34. Barkan Omer, “Caractère religieux et séculier des institutions ottomanes” στο *Contribution à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman*, Louvain 1983.

35. Διάταγμα του σουλτάνου που περιέχει δικαστικές ρυθμίσεις για ένα ειδικό θέμα. Βλ. *Εγκυκλ. Ισλάμ*, τόμ. 4, σ. 586.

36. Ακτσέ = υποδιαίρεση του γροσίου. 1 γρ. = 40 παράδες = 120 ακτσέ.

37. Βλ. Alexander J. Ch., *Contribution à l'histoire de la Grèce post-byzantine; les Kanunnâmes ottomans sur les territoires Grecs, circa 1500 – circa 1600* (αγγλικά), 1985, και Παπουτσάνης Τάκης, «Φορολογικά και διοικητικά νομοθετήματα του 16ου αι. στη Λέσβο», *Λεσβιακά*, τόμ. ΙΒ', Μυτιλήνη 1989, σσ. 235-253.

38. Το κατάστιχο του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης του 1540 αναφέρει 1.457 οικογένειες ελληνικές που προέρχονται από το νησί του Καρατζά, του Yenidji Foça, της Μυτιλήνης, του Καλφά και της Τραπεζούντας. Βλ. Todorov N., *La ville balkanique aux XV-XIX siècles*, Βουκουρέστι 1980, σ. 68.

39. Χωρίς δεσπότη, «αγνώστου κυριότητος».

40. Στρατιώτες του τουρκικού πεζικού, φύλακες του σουλτάνου.

41. Βλ. Δήμου-Παροδίτης Φ., *Ιστορία της τουρκοκρατούμενης Λέσβου*, Μυτιλήνη 1931.

42. Λόγω της ασκητικής, μοναχικής ζωής των γενιτσάρων δεν υπήρχε πρόβλημα διαδοχής για τις περιουσίες τους.

43. Δημόσιες γαίες που ανήκαν στο Κρατικό Θησαυροφυλάκιο.

44. Στις δικαιοπραξίες της εποχής συναντάμε τον όρο «σουλτανικά κτήματα».

45. Γη της οποίας τα κέρδη παραχωρούνταν σ' έναν τιμαριώτη, στρατιωτικό ή διοικητικό υπάλληλο, ως αντάλλαγμα για τις στρατιωτικές του υπηρεσίες.

46. Τιμάριο εισοδήματος τουλάχιστον 20.000 άσπρων. Για τους διάφορους τύπους ιδιοκτησίας, βλ. Cvetkova B., “L'évolution du régime féodal turc de la fin du XVIe jusqu'au milieu du XVIIIe s.”, στο *Etudes historiques*, I, Σόφια 1960, σσ. 171-203· Gürsel S., *L'Empire Ottoman face au Capitalisme*, Παρίσι 1987, σσ. 14-20.

47. Βλ. Rycaut P., *The Present State of the Ottoman Empire*, Λονδίνο 1668, σ. 179.

48. Ispenca (σπέντζα): προσωπικός φόρος, αντίστοιχος του *resm-i çift* (δικαίωμα ζευγαριού) των μουσουλμάνων *τέαγα*. Η σπέντζα ήταν απαίτηση από κάθε ενήλικα χριστιανό και κατά κανόνα, καθιερωμένη σ' ένα σταθερό ποσό. Βλ. Ασδραχάς Σ., *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αι.)*, Αθήνα 1978, σσ. 32-34.

49. *Sırahî* = ιππέας.

50. *Ό.π.* (5), σ. 246.

51. Βλ. Ελευθεριάδης Ν.Π., *Τα βακούφια εν Ελλάδι*, Αθήνα 1903.

52. Π.χ. Δικαιοπραξίες αρ. 8657, 2862, 2509, 6062, του ΚΣΧΚ.

53. Δικαιοπραξία αρ. 8657: διαθήκη του Ηρ. Φουρτούνα που κληροδοτεί στους απογόνους του βακουφικά κτήματα, και προικοσύμφωνο αρ. 6062 που αναφέρει κτήματα *ναφ* που παραχωρήθηκαν ως προίκα χωρίς την έγκριση του Μουτεβελή (θηρσκευτικού αρχηγού των μουσουλμάνων).

54. Πάπτης Α., *Τετραλογία Πανηγυρική*, Μυτιλήνη 1863, σ. 159.

55. Καρυδώνης Σ., *Τα εν Καλλονή της Λέσβου ιερά σταυροπηγιάκα μοναστήρια του Αγ. Ιγνατίου*, Κωνσταντινούπολη 1900, σσ. 120-173.

56. Βλ. ΙΑΥΕ, 1867, 49, 2, «Παρατηρήσεις επί της εφαρμογής του Χατ-ι-Χουμαγιούν».

57. Πάπτης Α., *ό.π.*, σ. 171.

58. Βλ. *ό.π.* (55), σσ. 120-121.

59. Μετά το 1875 είναι πολύ διαδεδομένο να συναντάμε στις διαθήκες ακίνητα που σημειώνονται ως *ιδιοκτησία mülk*.

60. Γράφει ο Α. Πάπτης: «Η φιλοπονία και η οικονομία χαρακτηρίζει πάντας ανεξαιρέτως, και εις ταύτας τας δύο αρετάς οφείλουσι πολλές ελαιοφυτείας και πολλά κτήματα άτινα αγόρασαν παρά των Τούρκων

μετά το 1840, ότε πλέον έπανσαν η ωλιγόστεισαν αι επί των Χριστιανών καταπιέσεις και αυθαιρεσία, και εγκατελείφθη εις την ιδίαν αυτών ικανότητα η συντήρησις και διατροφή των». Βλ. ό.π. (54), σ. 159.

61. Βλ. «Οικονομική Γεωγραφία της Λέσβου» στο άρθρο «Μυτιλήνη» της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας Πυρός*, τόμ. 10, Αθήνα 1931, σελ. 926.

62. Τίτλος νόμιμης ιδιοκτησίας χορηγούμενος από τις τουρκικές αρχές.

63. Ιερό δικαστήριο για το διακανονισμό κτηματικών υποθέσεων.

64. Η έλλειψη αγοραπωλησιών μετά το 1872 μας κάνει να υποθέσουμε ότι καταγράφονταν και φυλάσσονταν χωριστά, σε ένα άλλο βιβλίο. Στην πραγματικότητα, παρατηρήσεις για τις πράξεις που καταχωρίστηκαν μετά απ' αυτή την ημερομηνία βεβαιώνουν ότι για την καταχώρηση των τίτλων ιδιοκτησίας υπήρχε ένα άλλο βιβλίο, του οποίου τα ίχνη χάθηκαν.

65. Σε περίπτωση θανάτου ή αποδοχής του μεριδίου της πατρικής περιουσίας, καθώς και σε πιστοποιητικά της Δημογεροντίας, για κάποιον που ανασχωρεί με σκοπό την πώληση αγαθών στη Μ. Ασία ή διορίζει επίτροπο.

66. Ως παράδειγμα αναφέρονται οι δικαιοπραξίες αρ. 4625, 6294, 7995, 8479 του ΚΣΧΚ. Ο Καζάς Αϊβαλιού κατοικείται, σύμφωνα με τις τουρκικές και ελληνικές εκτιμήσεις, από 93,1% και 99,8% Έλληνες. Βλ. Αναγνωστοπούλου Α., *Οι ελληνικές κοινότητες της Μ. Ασίας 1897-1919. Πλευρές της εξέλιξης μιας «εθνικής κοινότητας» στην καρδιά της Αυτοκρατορίας*, διδακτορική διατριβή που παρουσιάστηκε στην Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, τόμ. ΙΙ, Παρίσι 1993, σελ. 149.

67. Συμφωνητικό εμπορικής εταιρείας μεταξύ Μαλιάκα Νιάνια, Κωνσταντίνου Νιάνια και Γεωργίου Ζεμβάλη, εν Κυδωνία, Απρίλιος 1873. Πωλητήριο δύο ελαιοτριβείων εις Μαλιάκα και Κωνσταντίνο Νιάνια, εν Κυδωνία, 15 Δεκ. 1858. Πωλητήριο σαπωνοποιείου εις Μαλιάκα και Κωνσταντίνο Νιάνια, εν Κυδωνία, 25 Φεβρ. 1858. Συμπληρωματικές πληροφορίες αντήσαμε και από το αρχείο του Δ. Νιάνια, τον οποίο και ευχαριστούμε.

68. Βλ. ιδιωτικά αρχεία Βασιλείου, Βεβαίωση του Κοινοτικού Συμβουλίου του Αϊβαλιού, 16 Μαρτίου 1870.

69. FO, 78/1534.

70. Σύμφωνα με τη δικαιοπραξία αρ. 1138 του ΚΣΧΚ, ο έμπορος Αμηνράς εισάγει στάρι από το λιμάνι του Βόλου. Επίσης, στο συμβόλαιο 3206 του ΚΣΧΚ, ο έμπορος και ιδιοκτήτης βυρσοδεψείου Σ. Πολιτάκης εισάγει δέρματα από το Αϊβαλί.

71. Ιστιοφόρο με μυτερή πλώρη που χρησιμοποιούνταν το 18ο και 19ο αιώνα για το εμπόριο. Οι εξαρτήσεις του βρίσκονται τοποθετημένες πιο κοντά μεταξύ τους απ' αυτές της γολέτας. Η κεραία που στηρίζει τα πανιά είναι ίση με το πλάτος του.

72. Δικάταρτο σκάφος χωρητικότητας μικρότερης των 200 τόνων. Είδος ιστιοφορίας που χρησιμοποιούνταν στο Αιγαίο και τη Μαύρη Θάλασσα, ιδιαίτερα διαδεδομένο στη Χίο και τη Μυτιλήνη. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος και η θέση που τοποθετούνταν οι αντένες των πανιών του για να εξοικονομείται χώρος, όταν τα σκάφη ήταν ελλιμενισμένα στα μικρά λιμάνια του Αιγαίου.

73. Καράβι που εξυπηρετεί δύο κοντινές ακτές. Εμπορικό και μεταφορικό σκάφος με χαρακτηριστικές απολήξεις στις κουπαστές της πλώρης και της πρύμνης.

74. Μονόστυλο σκάφος με τραπεζοειδές πανί που στηρίζονταν σε λοξή αντένα. Θεωρείται το καλύτερο για τρικυμώδη θάλασσα.

75. Δικ. αρ. 1971 του 1846.

76. Δικαιοπραξία αρ. 1922 του ΚΣΧΚ.

77. Η δικαιοπραξία αρ. 1509 του ΚΣΧΚ δείχνει ότι ο κάτοικος του χωριού Τελώνια Π. Μ. το 1846 έκανε ένα ναυτικό δάνειο στο ελληνικό τζερνίκι *Αγία Τριάδα* και απαιτεί την επιστροφή του κεφαλαίου του.

78. Σάκος με νομίσματα σφραγισμένος που ταχυδρομούσαν από τον έναν τόπο στον άλλο.

79. Δικαιοπραξία αρ. 4984: βεβαίωση των πολιτών της πόλης για τη μεταφορά εμπορευμάτων και σάκων με νομίσματα από τη Μυτιλήνη στη Σμύρνη με το ελληνικό πλοίο *Αγ. Νικόλας*. Επιπλέον, η εμπορική αλληλογραφία του Θεμιστοκλή Μαρίνου με την Αίγυπτο, τη Σμύρνη, την Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη αποκαλύπτει το σημαντικό ρόλο της κυκλοφορίας των πλοίων για τη διεκπεραίωση των χρηματικών συναλλαγών. Βλ. ιδιωτικά αρχεία Χατζηδήμου, αντίγραφα επιστολών του Θεμιστοκλή Μαρίνου 1884-1887.

80. Βλ. δικαιοπραξία αρ. 2124 του ΚΣΧΚ.

81. Οι γυναίκες δεν απογράφονταν από τις αρχές όταν γίνονταν η δημογραφική καταγραφή για την κατανομή των φόρων και επομένως δεν πλήρωναν ούτε φόρο ιδιοκτησίας ούτε χαρτοσήμου.

82. ΙΑΥΕ, 1867, 49, 2, Σημειώσεις για το Χατ-ι-Χουμαγιούν.

83. Α. Πάπλης, *ό.π.* (54).
84. Βλ. L. de Launay, *Chez les Grecs en Turquie*, Παρίσι 1897, σ. 84.
85. Βλ. κεφ. «Η απόδοση των επιχειρήσεων», σσ. 226.
86. Προξενικές αναφορές: 1844, «Notions Commerciales sur l'île de Mytilène» του Γάλλου υποπρόξενου Roboly, AMAE, CCC, τόμ. 2, Métélin 1843-61. 1854, εμπορική αναφορά του Roboly, FO, 78/1534. 1867, αναφορά του Μπαρζίλι, υποπρόξενου της Αυστροουγγαρίας, ΙΑΥΕ, 1867, 39, 12, αρ. 6166. Άλλες πηγές για το ίδιο θέμα: Αρχείο Δικαιοπ. του ΚΣΧΚ της Μυτιλήνης και τύπος της εποχής.
87. Kütükoglu M.Σ., *Les relations économiques anglo-ottomanes*, εκδ. Türk Kültürünü Arastırma Enstitüsü, Άγκυρα 1974, τ. 1 (1580-1938), σ. 24.
88. Τοπικά πρόσωπα που βοήθησαν τους κυβερνήτες στα διοικητικά τους καθήκοντα. Με την εξάφanie της στρατιωτικής γραφειοκρατίας αποτέλεσαν τις καινούργιες κυρίαρχες τάξεις στην ύπαιθρο, σε επίπεδο πολιτικό και διοικητικό.
89. AMAE, CCC, «Θεσσαλονίκη», τ. 22, στον S. Gürsel, *ό.π.*, σ. 178.
90. Σαμαρά Π.Ι., *Οι Κουλακισζήδες*, Μυτιλήνη 1948, σ. 14.
91. Βλ. Turner W., *Journal of a Tour in the Levant*, Λονδίνο 1820, τόμ. II, και αναφορά στον Π. Παρασκευαΐδη, *Οι περιηγητές για τη Λέσβο*, Αθήνα 1983, σ. 97.
92. Multezim = εκμισθωτής κτήματος στα τούρκικα
93. Φόρος που επιβαλλόταν συγχρόνως ως έγγειος φόρος και ως κεφαλικός και που βάραινε τους μη Οθωμανούς υπηκόους του κράτους. Βλ. *Εγκυκλ. Ισλάμ*, λήμμα «Kharadj», τόμ. 4, σ. 1961. Βλ. και Moutafcieva V., *ό.π.*, σ. 258.
94. Βλ. Michaud/Poujoulat, *Correspondance d'Orient*, Παρίσι 1833, σ. 320.
95. Το έγγραφο υπογράφεται από τους: Μανουήλ Ψαχή, Παναγιώτη Γριμάνη, Μαρίνο Κουραματζή, Παύλου Χ' Αποστόλου, Ν. Χ' Κονδώνη, Ιωάν. Χ' Μαλιάκα, Βασ. Μουζάλα, Στρατή Χ' Σταματίου, Δημ. Νικολάου, Παναγιώτη Ιωάννου, Βασ. Π. Κούμπα, Νικ. Ιωάννου, Ιωάν. Μ. Μαλούκη, Γιαννίκο Μάνδρα, Στανθράκη Μπούχλια, Παλαιολό. Πατοσούρα, Δημ. Χ' Μαρμόλη, Παν. Ζερμπίνη, Απ. Σιφναίο, Ιωάν. Σαμπαβία, Απ. Βουρνάζο, Στρατή Μειμάρη, Χατζή Νικόλα Γεωργίου, Αντώνιο Γριμάνη, Νικόλαο Γαγγάνη, Ιωάν. Μουζάλα, Κοντή Βουρνάζο, Γιαν. Πασιούρα, Δουκάκη Καψιάλη, Μιχ. Δουκαρέλη, Γεώργ. Χ' Ιωάννου, Μιχ. Γριμάνη, Δημ. Μουζάλα, Ρίγα Χ' Κωνσταντή, Στρατή Βεκλή, Βασ. Παλαιολόγου, Γαβρ. Χ' Γιαννάκη, Μιχ. Γιαννέλη. Βλ. Δικαιοπραξία αρ. 604 του ΚΣΧΚ, 11 Μαρτίου 1843.
96. Απόφαση 12 Μαΐου 1850 του ΚΣΧΚ.
97. Για την παλιά μέθοδο έκθλιψης της ελιάς βλ. κεφ. «Η επεξεργασία των αγροτικών προϊόντων πριν το 1880», σσ. 142-3.
98. «Υπάρχουν τέσσερις γαλλικοί εμπορικοί οίκοι και πολλοί αντιπρόσωποι εμπορικών οίκων που ασχολούνται εδώ με το εμπόριο. Οι Εγγλέζοι έχουν στείλει προς το παρόν δύο και οι Γενουάτες ένα και μοναδικό». Βλ. FO 78/1534.
99. Βλ. AMAE, CCC, "Mytilène", τ. 51, 1867-77, αναφορά της 21 Μαρτίου 1867.
100. Ο πόλεμος της Κριμαίας προκάλεσε, ας πούμε, μια αφύσικη άνοδο του εξωτερικού εμπορίου και αύξηση των τιμών κυρίως των ειδών διατροφής, που οφειλόταν στην προμήθεια τροφών των γαλλικών και αγγλικών στρατευμάτων από τα οθωμανικά εδάφη και την αλλαγή ορισμένων εμπορικών οδών.
101. Ο Μπαρζίλι γράφει σχετικά: «Έτσι, πολλές εμπορικές επιχειρήσεις αρκετά σημαντικές σε σημείο που να έχουν ιδρύσει υποκαταστήματα στο εξωτερικό και κυρίως στη Μαύρη Θάλασσα, στην Κωνσταντινούπολη, στην Τεργέστη, στο Λονδίνο, στη Μασσαλία κ.α. δημιουργήθηκαν εκεί [στη Λέσβο]. Βλ. ΙΑΥΕ, 1867, 39, 12, αρ. 6166, «Η Μυτιλήνη πριν και μετά την καταστροφή της 7 Μαρτίου 1867».
102. Στα προικοσύμφωνα καθώς και στις καταγραφές ορφανικών περιουσιών – μικρής αξίας – του ΚΣΧΚ βρίσκουμε μεταξωτά είδη ρουχιισμού.
103. Βλ. Gürsel S., *L'Empire Ottoman face au capitalisme*, Παρίσι 1987, σσ. 204-206.
104. Βλ. *ό.π.* σ. 202.
105. Βλ. παραπάνω (101).
106. Ser'i = ό,τι εγγράφεται στο seriyat (στον ορθό δρόμο των εντολών του θεού). Πρόκειται για τις ερμηνείες του Κορανίου από το ισλαμικό ιερατείο.
107. Βλ. Todorov N., «Sur quelques aspects du passage au capitalisme dans les territoires balkaniques de L'Empire Ottoman», *Revue des Etudes Sur-Est Européennes*, 1/1-2, σ. 136.
108. «Η μεγάλη ναυτική αυστριακή εταιρεία Lloyd υπήρξε η πρώτη που έκανε την τακτική σύνδεση της Λέσβου με όλα τα διαμερίσματα της Τουρκικής Αυτοκρατορίας, και λίγο αργότερα με τις κυριότερες ναυτικές πόλεις της Ευρώπης. Από τότε το εμπόριο του νησιού γνώρισε μια καινούργια ανάπτυξη».

ξη, εφόσον εξυπηρετούνταν από τέσσερις αυτοκρατορικές εταιρείες. Έτσι η Μυτιλήνη δίκαια χαρακτηρίστηκε αποθήκη εμπορευμάτων». Βλ. παραπάνω (101).

109. Τα μαρτυρικά έγγραφα εταιρειών του ΚΣΧΚ φανερώουν συχνά τη διάλυση μετοχικών εταιρειών λόγω θανάτου ενός από τους μετόχους.

110. Βλ. ιδιωτικά αρχεία Βασιλείου, αλληλογραφία Φυθμίου Βασιλειάδη, 14 Ιανουαρίου 1856.

111. Βλ. έγγραφο διάλυσης της εταιρείας της 22 Φεβρουαρίου 1865. Βλ. αλληλογραφία, ιδιωτικά αρχεία Βασιλείου.

112. Βλ. δικαιοπραξία αρ. 4124 του ΚΣΧΚ του έτους 1866.

113. Δικαιοπραξία ρευστοποίησης αρ. 4755 του ΚΣΧΚ.

114. Βλ. δικαιοπραξία ρευστοποίησης αρ. 5034 του ΚΣΧΚ.

115. Τα έντοκα δάνεια που υπογράφουν οι χριστιανοί στα βιβλία των δικαιοπραξιών και αφορούν δανεισμό μεταξύ χριστιανών έχουν επιτόκιο 12-15%.

116. Καταχωρισμένες στα έγγραφα μας, ως παράδειγμα: οι δικαιοπραξίες του ΚΣΧΚ αρ. 967, 968, 986, 1059, 1179, 1183, 1361, 1149, 1602, 1824, 1928, 2185, 2196, 2796, 2808, 2879, 3329, 3356, 3437, 3595, 3971, 4081, 4234, 4305, 4551, 4721, 4990, που αναφέρονται σε βιοτεχνικές ασχολίες.

117. Ο Τούρκος ιστορικός Η. Inalcik υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα του συντεχνιακού συστήματος, που είναι εν προοίμιο αντίθετο με την καπιταλιστική νοοτροπία και ασκεί πρωταγωνιστικό ρόλο στην οικονομική και κοινωνική δομή της Εγγύς Ανατολής. «Στις πόλεις της Εγγύς Ανατολής η παραγωγή και η κατανομή εξαρτούνταν τελικά από το σύστημα των συντεχνιών. Αν αφήσουμε στην άκρη τις λίγες μεγάλες πόλεις που παρήγαν για τις μακρινές αγορές, βρίσκουμε ότι οι υπόλοιπες εξαρτούνταν από μια μέθοδο παραγωγής οργανωμένη για να προμηθεύει μόνο τη διπλανή περιοχή, δηλαδή μια αγορά σαφώς καθορισμένη και περιορισμένη. Έτσι το σύστημα των συντεχνιών, που είχε καταργήσει εντελώς το συναγωνισμό, ήταν γι' αυτές ένας ιδανικός μηχανισμός που εξασφάλιζε την αρμονία και την επιβίωση της κοινωνίας που εξυπηρετούσε». Βλ. Inalcik Η., «Capital formation in the Ottoman Empire», *Journal of Economic History*, XXIX, 1969, σσ. 97-140.

118. Βλ. δικαιοπραξίες ΚΣΧΚ αρ. 968 και 1102.

119. Βλ. δικαιοπραξίες ΚΣΧΚ αρ. 968, 867, 996 και 1306.

120. Βλ. δικαιοπραξίες ΚΣΧΚ αρ. 968 και 2039.

121. Βλ. δικαιοπραξίες ΚΣΧΚ αρ. 968, 1368, 2032 και 4729.

122. Όσο για το σύστημα που εφάρμοζαν οι συντεχνίες να συγκεντρώνονται κατά δρόμο ή περιοχή, το ίδιο ισχύει και για τις συντεχνίες των Οθωμανών. Βλ. Baer G. «Monopolies and restrictive practices of Turkish guilds». *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XIII/2 (1970) σσ. 145-165.

123. Γλυκό τούρκικο με βάση το αλεύρι, μέλι, σησάμειο, φρούτα και αμύγδαλα.

124. Από το τούρκικο kereste, που σημαίνει ξύλο. Εννοεί το εμπόριο οικοδομικής ξυλείας και ξύλινων εξαρτημάτων για πλοία.

125. Από την τουρκική λέξη dogramadzi, ξυλουργός.

126. Βλ. δικαιοπραξία ΚΣΧΚ αρ. 6004, που βεβαιώνει πως ο Α.Κ. Κούτρας πουλάει το μαγαζί της γυναίκας του, Α. Ζ. Καζάτσι.

127. Από την τουρκική ονομασία alpaca, που σημαίνει είδος μαλλιού.

128. Από την τουρκική λέξη tulum, που σημαίνει σάκος.

129. Μπορούμε επίσης να συμπληρώσουμε αυτόν τον κατάλογο με μια σειρά παραδοσιακών επαγγελμάτων, που αναφέρονται στο άρθρο του Π. Σαμαρά «Οι συντεχνίες», *Λεοβιακό Ημερολόγιο*, Μυτιλήνη 1954, σσ. 89-87. Πρόκειται για εργαστήρια μπακιρένιων σκευών (bakirs), γούνας και ασημικών.

130. Στην απόφασή της αρ. 2698 του 1859 η συντεχνία των αρτοποιών αποφασίζει να μην εργάζονται την Κυριακή εκτός από τη γιορτή του Ραμαζανίου και όταν ο αυτοκρατορικός στόλος αγκυροβολεί στο λιμάνι.

131. Δικαιοπραξία του ΚΣΧΚ αρ. 4808.

132. Δικαιοπραξία του ΚΣΧΚ αρ. 5463. Υποθέτουμε πως και αυτή η μετονομασία ανταποκρίνεται στην ανανέωση της αγοράς μετά την πυρκαγιά.

133. Βλ., Baer G., «Administrative, economic and social functions of Turkish guilds», *International Journal of Middle East Studies*, I, No 1 (1970), σσ. 28-50. Βλ. επίσης ίδιου, *ό.π.* (122)· Inalcik Η., *ό.π.* (117)· Todorov N., *La ville balkanique aux XVe - XIXe siècles. Développement socio-économique et démographique*, Βουκουρεστί 1980.

134. Εργάτης ο οποίος καλαφατίζει το σκαρί του πλοίου.

135. Σύμφωνα με τον Π. Σαμαρά, που μελέτησε τους κώδικες της Μητρόπολης, οι πιο παλιές συντεχνίες ήταν των ραφτάδων, των γουναράδων και των μεταξουργών. Βλ. *ό.π.*, (129).

136. Δικαιοπραξίες ΚΣΧΚ. Απόφαση της συντεχνίας ραφτών ενδυμάτων ευρωπαϊκής μόδας, της 1ης Μαΐου 1860, που ορίζει διά μεν τα παντελόνια και ασάλ γελέκια γρόσια 15, για τα σταυρωτά 18, τα βατωτά παλτά, καλώς καμωμένα, γρόσια 90, σουρτούκια σταυρωτά γρόσια 70 και για τα τρωτά γρόσια 60.

137. «Μαθηταί παραιτούμενοι του Κυρίου των και αποβαλλόμενοι δι' ελάττωμά τι να μη γίνονται δεκτοί υπ' ουδενός των ομοτέχνων άνευ της συγκαταθέσεως του πρώην Κυρίου των». Και ακολουθεί η παρατήρηση πως το άρθρον τούτο δείχνει ότι κίνητρο μάλλον των παραιτουμένων είναι να «φοιτήσωσι παρά των ομοτέχνων των επί υποσχέσει πλειοτέρου μισθού». Από τα παραπάνω οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως η ευρωπαϊκή μόδα είχε ζήτηση στη Λέσβο, γεγονός που επέτεινε τον ανταγωνισμό μεταξύ των ομοτέχνων.

138. Δικαιοπραξία ΚΣΧΚ, αρ. 358.

139. Βλ. FO, 78/654, 23 Ιανουαρίου 1846.

140. Δικαιοπραξία ΚΣΧΚ αρ. 475 του 1842. Απόφαση για την κατανομή φόρων υπογραμμένη από τους γαιοκτήμονες, τους εμπόρους και τους προέδρους των συντεχνιών.

141. Δικαιοπραξία ΚΣΧΚ αρ. 412, μήνυση που υποβλήθηκε στον ναύαρχο Ταχίρ πασά εφέντη εναντίον του διοικητή Ισμαήλ μπέη.

142. Δικαιοπραξία ΚΣΧΚ αρ. 3031 του 1861. Απόφαση του σωματείου των καλφάδων, που ορίζει την υποχρεωτική εισφορά στο ταμείο των σχολείων και του νοσοκομείου για κάθε κάλφα, πολίτη άλλης πόλης, που αναλαμβάνει έργα στην πόλη της Μυτιλήνης. Ακόμη, η απόφαση του σωματείου ραφτών ευρωπαϊκής μόδας, από την 1η Μαρτίου 1860, ορίζει πως οι αντιφρονούντες στο καταστατικό οφείλουν να πληρώνουν πρόστιμο στο ίδιο ταμείο.

143. «Για να ισχυροποιηθεί η πορεία προς τον καπιταλισμό ώστε να ακολουθήσει έναν καπιταλιστικό δρόμο ανάπτυξης, θα 'πρεπε το συντεχνιακό σύστημα να φθίνει όλο και περισσότερο», Gürsel S., *L'Empire Ottoman face au capitalisme*, Παρίσι 1987, σ. 133.

144. *Λαϊκός Αγών*, 8 Απριλίου 1912, 29 Ιουλίου 1912.

145. *Σάλπιγξ*, 20 Φεβρουαρίου 1910, 18 Μαρτίου 1910.

146. Συνέντευξη με τον συνδικαλιστή Κώστα Βασσάλο για την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος, που αναπτύσσεται κυρίως μετά το 1912.

147. Χρησιμοποιούμε εδώ το μαρξιστικό όρο για να προσδιορίσουμε την ανθρώπινη ομάδα που καθορίζεται πρωτίστως από την οικονομική της κατάσταση και έχει συνείδηση των συλλογικών της συμφερόντων. Βλ. Marx K. *Oeuvres, le 18 Brumaire de Louis Bonaparte*, Παρίσι 1963, σσ. 104-105.

148. Βλέπε Παράρτημα, Ιδιοκτήτες και ιδιοκτήτριες μέσων παραγωγής, σσ. 356-368.

149. Το ίδιο πρόβλημα τίθεται και από τον G. Baer, *ό.π.* (122).

150. Δικαιοπραξία ΚΣΧΚ αρ. 4877.

151. Δικαιοπραξία αρ. 1272.

152. Για την «εχθρότητα» της μουσουλμανικής κοινωνίας έναντι των εμπόρων πρέπει να συγκρατήσουμε ότι οι θρησκευτικές αδελφότητες, καθώς και μέλη της ανώτερης διοίκησης που προέρχονται από τη θρησκευτική ιεραρχία, τον αγώνα για το κέρδος, την αναζήτηση περισσότερων χρημάτων απ' όσα χρειάζεται κανείς για να ζήσει, το θεωρούσαν ως την πηγή των σοβαρότερων ηθικών ελαττωμάτων. Αν ένας συντεχνίτης γινόταν πάρα πολύ πλούσιος, οι συνάδελφοί του τον έδιωχναν από τη συντεχνία και τον μεταχειρίζονταν «σαν έμπορο». Βλ. Inalcik H., *ό.π.* (117).

153. Βούλευμα της χριστιανικής κοινότητας της 12 Μαΐου 1850, που αποφασίζει να πληρώσει η ίδια χρέος 62.000 γροσίων που οφείλουν από έκτακτους φόρους οι έμποροι στις μουσουλμανικές αρχές.

154. Όνομα που δείχνει το επάγγελμα του ζαχαροπλάστη που παρασκευάζει το χαλβά. Μια από τις κατηγορίες σχηματισμού επιθέτων στη Λέσβο, αλλά και αλλού, προέρχεται από το επάγγελμα.

155. Πρέπει ωστόσο να λάβουμε υπόψη πως για την υπό εξέταση περίοδο οι περισσότερες από τις δικαιοπραξίες αγοραπωλησιών αναφέρονται σε οικοπέδα και σπίτια. Έτσι, η δειγματοληψία για τα μαγαζιά και τα εργαστήρια είναι περιορισμένη. Μόνο ένα 6% απ' αυτές αφορούν τα εργαστήρια και τα μαγαζιά στα έτη 1845-1857 και ένα 3,6% στα έτη 1857-1873.

156. Προτάσσουμε εδώ την ανάγκη κοινωνικού προσδιορισμού όσων κατέχουν τα μέσα παραγωγής για να γίνουν κατανοητές οι απαρχές της βιομηχανίας στη Λέσβο.

157. Βλ. Παράρτημα. Ιδιοκτήτες και ιδιοκτήτριες μέσων παραγωγής, σσ. 356-368.

158. Βλ. Νομαρχία Λέσβου, *Βιομηχανικά κτίρια στη Λέσβο. 19ος και αρχές 20ού αι.* Λέσβος 1986, σ. 46.

159. Νομαρχία Λέσβου, *ό.π.*, σ. 47.

160. 1 μόδι = 640 κιλά = 500 οκάδες.

161. Η Ειρήνη Βασιλείου, που γεννήθηκε το 1905 στο χωριό Βρίσα, ανακαλεί στην παρακάτω διήγηση μνήμες από τη λειτουργία των μύλων στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας: «Δεκατέσσερ' μύλ' είχε το χωριό. Εμείς είχαμε δυο πέτρες στο δικό μας και το γαϊδουράκι γύριζε γύρω-γύρω, όπως γυρίζουν το νερό που βγάζαν τα παλιά χρόνια στα περβόλια. Όλοι οι μύλοι είχαν και πηγάδια τα οποία πολλά σώζονται, πολλά τα παραχώσαν. Οι νοικοκυραίοι μάζευαν στο σπίτι 4-5 γομάρια ελιές, κάναν ένα μόδι κι ο μύλος έβγαζε ένα μόδι τη μέρα. Εγώ θ'μαμ' τ'ς αμούρες [χαμούρες = πολτός] που τρέχαν μες στο δρόμο, οι αμούρες αυτές [ήταν] τα κατακάθια απ' τις ελιές, τρέχαν μες στο δρόμο. Καταλαβαίνεις πια τι ήταν τα χωριά εκείνα τα χρόνια, κόρη μ'. Οι μύλοι δε δ'έυθαν κάθε μέρα. Αυτό γίνηκε όταν ήρθαν "οι μηχανές". Το πρώτο εργοστάσιο ήταν του Καμαρού, ήταν η καταγωγή του απ' τ'ν Αγιάσο» (συνέντευξη Ειρ. Βασιλείου, Οκτώβριος 1986).

162. Χρ. Τραγέλλης, *Περασμένα αλλά όχι ξεχασμένα. Παλιά επαγγέλματα της Καλλονής Λέσβου*, Αθήνα 1986.

163. Χρ. Παρασκευαΐδης, *Η παλιά Αγ. Παρασκευή*, Μυτιλήνη 1936, σ. 63-65.

164. *Ο.π.* (161).

165. Βλ. Πράξεις του ΚΣΧΚ αρ. 4319 και 5116.

166. Βλ. Πράξεις του ΚΣΧΚ αρ. 4047 και 5076.

167. Βλ. Κεφ. 4, «Τα κέρδη ενός ελαιόμυλου», σσ. 148-149.

168. Λαγήνη: μονάδα μέτρησης λαδιού που χρησιμοποιούνταν στη Λέσβο ως το 1937 και ισοδυναμεί με 6,48 οκάδες ή 8,19 κιλά.

169. Το λάδι, του οποίου ο μέσος όρος ετήσιας κατανάλωσης είναι στις μέρες μας 20 κιλά κατ' άτομο (βλ. Amouretti M.-C., *Le pain et l'huile dans la Grèce antique*, Παρίσι 1986, σ. 287, πίνακας VIII), έδειχνε εκείνη την εποχή την αγοραστική δύναμη των κατοίκων. Ένα μέρος καταναλωνόταν από την οικογένεια και το υπόλοιπο ανταλλάσσόταν με άλλα είδη διατροφής (στάρι, κρασί, λαχανικά και σπανιότερα κρέας και ψάρι).

170. Η τιμή ενός λαγηνιού λάδι = 35 γρόσια.

171. Για τους εργάτες των ελαιοτριβείων, υπολογίσαμε, σύμφωνα με τα λογιστικά βιβλία του Βασιλείου, το 1890, σε 152 περίπου τις εργάσιμες μέρες, (βλ. ΓΑΚ Νομού Λέσβου, ιδιωτικό αρχείο Βασιλείου). Για τους εργάτες ενός μύλου πρέπει να υπολογίσουμε, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Μ. Καμπούρη, τις μέρες εργασίας σε 91 περίπου, (βλ. δικαιοπραξία αρ. 3778 του ΚΣΧΚ).

172. Αγροτικά ημερομίσθια δικ. αρ. 3778 του 1860.

173. Για τις αγροτικές εργασίες υπολογίσαμε 200-250 αμειβόμενες μέρες ετησίως. Έτσι συμπίπτουμε με τις εκτιμήσεις του Σ. Ασδραχά για τον περιορισμένο αριθμό εργασίων ημερών. Βλ. Ασδραχάς Σ., *Ελληνική οικονομία και κοινωνία ΙΗ' - ΙΘ' αι.* (υποθέσεις και προσεγγίσεις), Αθήνα 1982.

174. Εργατικά και αγροτικά ημερομίσθια. Βλ. βιβλία λογαριασμών R. Hadkinson, ιδιωτικό αρχείο και ΚΣΧΚ, Δικαιοπραξία αρ. 3778 του 1860.

175. Σε παρόμοια αποτελέσματα έχει καταλήξει και ο Σ. Ασδραχάς πάνω στην αγοραστική δύναμη των ημερομισθίων σε μερικές ελληνικές επαρχίες (τέλος 18ου-αρχές 19ου αιώνα). Βλ. *ό.π.* σ. 28, πίνακες 6, 7, 8, 9.

176. Girardeau J., *L'Italie, la Sicile, Malte, la Grèce, l'Archipel. Souvenirs d'un voyage*, Παρίσι 1835, σ. 300.

177. «Εκ της άνω εκθέσεως εμφανίζεται πόσο γλισχρός αμειβονται οι εργάται, εις πόσον ανθυγιεινά κελία εργάζονται. [Μόνο ενδεικτικά, το μεροκάματο μιας γυναίκας στα υφαντήρια αντιστοιχούσε σε 2 γρόσια = 0,40 δρχ. για δωδεκάωρη εργασία.] Οι εργάται είναι η μόνη δυστυχούσα τάξις εν σχέσει με το περιβάλλον». (βλ. *Γενική Διοίκηση Νήσων. Διάφορα Μελέται*, τόμ. Α', Λέσβος 1913, Έκθεση Σοφιανόπουλου για τη βιομηχανική δραστηριότητα, σσ. 9-15).

178. Άτομο που υποδεικνύει το Κοινοτικό Συμβούλιο για την εκτίμηση της ιδιοκτησίας.

179. *Ο.π.*, δικαιοπραξία Αρ. 3778 του ΚΣΧΚ.

180. Αγροτικό κτίσμα.

181. Το 1890 ο Π. Βασιλείου πλήρωσε 258.000 γρόσια για να κατασκευάσει ατμοκίνητο ελαιοτριβείο στα Λουτρά. Εάν λάβουμε υπόψη μας τον ισολογισμό εξόδων (830.015 γρόσια έξοδα και 1.039.553 γρόσια έσοδα επί 23 μήνες μπορούσε να αποσβέσει το 42,3% του κεφαλαίου του ετησίως. *Πηγή*: ιδιωτικό αρχείο Βασιλείου, χειρόγραφα τετράδια λογαριασμών Β και Γ, 1892, σσ. 8-11, 43-44, 50-55, 62-65, 74-75, 96-97, 118, και τετράδιο του 1893, σ. 1.

182. Η απόδοση της γης είναι γνωστή από τα λογιστικά βιβλία του Μ. Φ. Καμπούρη, το 1865, που αφορούν την περιουσία του στον Κάτω Τρίτο και στη Γέρα. Εάν λάβουμε υπόψη την αξία της γης, που ανέρχεται σε 187.027 γρόσια, έχει καθαρά κέρδη 5.716 γρόσια ετησίως, ίσο με την πώληση της παραγωγής του σε

λάδι, απ' όπου συμπεραίνουμε πως η απόδοση είναι 3,05% ό.π., δικαιωπραξία αρ. 3778 του ΚΣΧΚ.

183. Βλ. AMAE, CCC, Mételin, αρ. 19, 23 Απριλίου 1889.

184. Η τιμή ενός λαγηνιού λάδι υπολογίζεται 33 γρόσια κατά μέσο όρο.

185. Βλ. Κεφ. 5, «Η οικονομική και κοινωνική δομή από το 1880-1912», σ. 222.

186. De Launay L., *Chez les Grecs de Turquie*, Παρίσι 1896, σ. 77.

187. Βλ. και Geib Gustav, *Παρουσίαση της κατάστασης του δικαίου στην Ελλάδα στη διάρκεια της τουρκοκρατίας και ως τον ερχομό του βασιλιά Όθωνα Α'*, Χαϊδελβέργη 1835, ελλ. μτφ.: Εκδ. Γκοβόστη, πρόλογος Ν. Σ. Πανταζόπουλος, Αθήνα, σ. 73.

188. Καραβοκύρης Γ. Μ., *Κλεις της Οθωμανικής Νομοθεσίας*, Κωνσταντινούπολη, 1882, σ. 158.

189. Έχουμε περιπτώσεις όπου προικοσύμφωνα καταγράφονται δέκα χρόνια μετά την σύναψη του συμβολαίου (δικ. αρ. 2495).

190. Η ίδια συνήθεια είναι γνωστή και σε άλλα νησιά του Αιγαίου, όπως στη Σκιάθο, στη Σύρο, στη Νάξο, στη Σκύρο και στη Λήμνο, και αποδίδεται, κατά τον ταξιδιώτη P. Guys (1756-1814), σε μια παράδοση που έχει τις ρίζες της στην Αρχαία Ελλάδα. Βλ. Guys P., *Voyage Littéraire de la Grèce*, Παρίσι 1783, μνεία στο βιβλίο του Π. Παρασκευαΐδη, *Οι περιηγητές για τη Λέσβο*, Αθήνα 1983, σ. 72. Τα Δωδεκάνησα αντίθετα παρουσιάζουν διαφορετικό σύστημα συγγένειας, που ξεχωρίζει τους πρωτότοκους και των δύο φύλων στους οποίους μεταβιβάζονται τα αγαθά μέσω δύο ξεχωρών γραμμών συγγένειας, ήτοι της μάνας από τη μια και του πατέρα από την άλλη. Ειδικότερα για την Κάρπαθο βλ. την εξαιρετική μελέτη του B. Vernier *La genèse sociale des sentiments. Aînés et cadets dans l'île grecque de Karpathos*, Παρίσι 1991.

191. Ό.π. σσ. 79-80.

192. Για το σύνολο των νομοθετημάτων που είχε εκδώσει κατά το τέλος του 18ου αι. με αρχές του 19ου αι. η Εκκλησία στη Λέσβο, βλέπε Papataxiarchis E., «La valeur du ménage. Classes sociales, stratégies matrimoniales et lois ecclésiastiques à Lesbos au XIXe siècle» στο *Espaces et familles dans l'Europe du Sud à l'âge moderne*, Παρίσι 1993, σ. 119.

193. Για το πνεύμα λιτότητας και την εναντίωση στην πολυτέλεια που χαρακτηρίζει την ελληνορθόδοξη Εκκλησία, βλ. Γεδεών Μ., «Κανονισμοί των επαρχιών και νομοθετήματα του Πατριάρχη όσον αφορά τις προίκες», *Εκκλησιαστική αλήθεια*, 8, 1887-8, σσ. 215-236.

194. Βλ. Κλεομβρότου Ι., «Ένα ανέκδοτο συγγίλιο του πατριάρχη Κυρίλλου που επικυρώνει την νομοθεσίαν του Μητροπολίτου Μυτιλήνης Α. Βερτούμη διά τας προικοδοσίας των θυγατέρων της Μυτιλήνης, εκδοθέν εν έτει 1754», στα *Λεσβιακά*, Μυτιλήνη 1985, σσ. 5-12.

195. Έτσι, το συμβόλαιο αρ. 3027 του 1860 συμπεριλαμβάνει:

προικοδότες	προικολήπτρια	περιουσία που λαμβάνει ως προίκα	
		είδος	τόπος
		α. της μητέρας	
Ρήγενα Α. Βουρνάζου και υιός	Κλεοπάτρα Δ. Παλαιολόγου σύζυγος Ευαγ. Βασιλείου	κήτημα	Αγ. Συμεών
		ελαιόπραγμα	Μόρια
		ελαιόπραγμα	Μόρια
		ελαιόπραγμα	Γέρα
		ελαιόπραγμα	Γέρα
		πύργος* με αυλή	Μόρια
		β. του πατέρα	
		ελαιόπραγμα	Μόρια
		ελαιόπραγμα	Μόρια
		ελαιόπραγμα	Αφάλωνα
		ελαιόπραγμα	Αφάλωνα
		1 ζευγάρι σκουλαρίκια διαμαντένια	
		1 ζευγάρι βραχιόλια χρυσά, δεμένα με διαμάντια	
		3 δαχτυλίδια, τα δύο δεμένα με διαμάντια και μια δούβια**	

* Σπίτι, με δύο ορόφους, σύμφωνα με την τοπική αρχιτεκτονική.

** Ισπανικό νόμισμα

196. Έξι βιβλία νόμων που αποτελούν τη βάση του βυζαντινο-ρωμαϊκού δικαίου. Βλ. Αρμενόπουλος Κ., *Εξάβιβλος* (α. 1345), εκδ. G. E. Heimbach, Λευψία 1851.

197. Έτσι, στο έγγραφο αρ. 922 του 1841, που αναφέρεται στη λύση των αρραβώνων ανάμεσα στον Μαρίνο Γ. Κεφαλά και την Πουπουλιά, κόρη του Π. Σοβαντζή, αφού εκτιμήθηκε η προίκα από τους εκτιμητές του συμβουλίου σε 8.533 γρόσια, αποφασίστηκε ότι ο γαμπρός όφειλε να πληρώσει στη μητέρα της μέλλουσας συζύγου του 15% από αυτό το ποσό, δηλαδή 1.283 γρόσια, και πως εκείνη όφειλε, στη συνέχεια, να δώσει στο νοσοκομείο, στο γυμνάσιο και στην εκκλησία της Μητροπολιτικής Αρχιεπισκοπής 15% από το εισπραχθέν ποσό, δηλαδή 192,20 γρόσια.

198. Έτσι, στη δικαιοπραξία αρ. 2560 οι αδελφές Ν. Μακρογιάννη ενάγουν τον Αθ. Π. Βοσπάνη, που, αρραβωνιασμένος επί 10 χρόνια με τη Μαριγώ, αρνείται να προχωρήσει σε γάμο. Το Συμβούλιο δικαιώνει τους ενάγοντες και καταδικάζει τον υποψήφιο σύζυγο στην πληρωμή του προστίμου.

199. Αρ. 932: η οικογένεια του Ν. Φορτοίνα ζητάει από το Συμβούλιο αποζημίωση με πρόσχημα την αδυναμία του συζύγου της κόρης τους να τεκνοποιήσει. Αλλά, μετά από ακρόαση μαρτύρων, φαίνεται ότι ο μοναδικός λόγος της λύσης του γάμου είναι η οικονομική πτώχευση του συζύγου. Οι γονείς προτιμούν να πληρώσουν αποζημίωση στο σύζυγο με την προοπτική να ξαναπαντρεύσουν την κόρη τους με άλλον άντρα, πιο εύρωστο οικονομικά. Αυτή η αποζημίωση, που καταβάλλεται από τους γονείς, συμπεριλαμβάνει και τα απαιτούμενα από το σύζυγο ποσά για διάφορες δαπάνες ενδυμασίας, αγορής κοσμημάτων, δαπάνες για τους ελαιώνες της συζύγου, έξοδα γάμου και διατροφής ενός έτους.

Αρ. 3553: σ' αυτή την περίπτωση, ο λόγος λύσης του αρραβώνα είναι η πυρκαγιά που προκλήθηκε στην κατοικία της συζύγου, που έχασε όλη της την οικοσκευή. Αυτή η απόφαση οφείλεται στην αδυναμία του πατέρα να επανορθώσει τις απώλειες, και ο αρραβώνας διαλύθηκε χωρίς καμιά αποζημίωση.

Αρ. 3234: ο Π. Αγγελινός κάνει αγωγή εναντίον του μέλλοντα συζύγου της κόρης του, διότι, αρραβωνιασμένος επί επτά χρόνια, έφυγε στη Μ. Ασία, όπου, σύμφωνα με τους μάρτυρες, αρραβωνιάστηκε για δεύτερη φορά.

Σε μια άλλη πράξη το Κοινοτικό Συμβούλιο ματαιώνει τον αρραβώνα που ήδη είχε γίνει με κάποιον που δεν είχε πάρει διαζύγιο.

200. Βλ. παραπάνω (194).

201. Σταυρακόγλου Χρ., «Μητροπολιτική Επιστολή του 1847», στα *Λεσβιακά*, τόμ. Ι Γ', Μυτιλήνη 1991, σ. 337.

202. Καμπούρογλου Δ., *Ιστορία των Αθηνών*, «Τουρκοκρατία», τόμ. Γ', Αθήνα 1896, σ. 52.

203. Ο πατέρας παρουσιάζεται με το όνομα και το επίθετό του και η μητέρα με το γένος της, όπως στη δικαιοπραξία αρ. 396: «Ο Μιχαήλ Σημαντήρης και η Μελισσινή Α. Ελευθέρη δίδουν ως προίκα...» Αναφέρονται επίσης εάν είναι κάτοικοι της Μυτιλήνης ή αλλοδαποί (κάτοικοι άλλων χωριών του καζά).

204. Έτσι, στη δικαιοπραξία αρ. 6033 οι αδελφοί Ζερμίνη, κάτοικοι του Πέμπ της Αιγύπτου, δίνουν στην αδελφή τους Ελεονώρα ως προίκα 300 τούρκικες λίρες.

205. Αρ. 733: αξιολόγηση του 1/3 της περιουσίας του Χατζή Γ. Παρά και της γυναίκας του, που ισοδυναμεί με 110.000 γρόσια, για να το δώσουν ως προίκα. Σ' αυτή την περίπτωση ο σύζυγος επέστρεψε στους γονείς της κοπέλας 934 γρόσια, διότι τα προικιά ξεπερνούσαν το προκαθορισμένο ποσό.

206. Στη δικαιοπραξία αρ. 6464 του 1880 η Αικατερίνη, κόρη του Κ. Βουρνάζου, μέλους του Κοινοτικού Συμβουλίου, πήρε εκ των προτέρων 9.500 λίρες χρυσές τούρκικες από τη χρηματική περιουσία του πατέρα της, διότι η εκτίμηση της ακίνητης περιουσίας του δεν είχε ακόμη πραγματοποιηθεί.

207. Σκευή κουζίνας από χαλκό.

208. Το συμβόλαιο αρ. 3732 στα πληροφορεί πως, σύμφωνα με τις διατάξεις των Παμφίλων, ένα και μόνο σπίτι δίδεται ως προίκα στα κορίτσια. Τα έγγραφά μας μας δίνουν και άλλες παραλλαγές. Ως παράδειγμα αναφέρουμε: στο συμβόλαιο αρ. 2803 του 1859 δίνουν στο μέλλοντα σύζυγο ένα σπίτι στην Κουλμπάρα, με τον όρο να το επισκευάσει πριν από το γάμο. Στη δικαιοπραξία αρ. 2735 δίνουν για προίκα έναν ελαιώνα αντί για σπίτι. Υποθέτουμε ότι αφορά δευτερότοκη. Στο συμβόλαιο αρ. 3157 του 1860 οι γονείς προσφέρουν 8.000 γρόσια για την κατασκευή ενός προικιού σπιτιού.

209. Βλ. Γιαννοπούλου Μ., *La Grecia insulare ai confini del mondo islamico (contratti matrimoniali di Lecce ad XIX secolo)*, Università degli Studi dell'Aquila, Facoltà di Magistero, tesi di Laurea, 1990-1991, σ. 62.

210. Οικία κτισμένη σε δύο επίπεδα, σύμφωνα με την παραδοσιακή αρχιτεκτονική του νησιού.

211. Η μνημειώδης εκκλησία του Αγ. Θεράποντα, γνωστή για την ιδιαιτερότητα του ρυθμού της, χτίστηκε από τον αρχιτέκτονα Αδαλή.

212. Στοιχεία έχουμε μόνο για τα όρια και τη θέση των κτημάτων. Ως παράδειγμα, δικ. αρ. 242 του 1841: «Η Σαφράγια, σύζυγος του πότε Αντωνίου και οι γιοι της Παναγιώτης και Αντώνιος (Χλιμίζα)

προικοδοτούν την Ελέγω, ως ένομον γυναικα του Απ. Λουκά με το εν τρίτον της πατρομητρικής περιουσίας, ήτοι: πύργον, ελαιοχώραρον και δεύτερον ελαιοχώραρον [προσδιορισμός κτήματος:] εις Αγ. Φωτεινήν, πλησίον ο Γ. Χ΄΄Ιωάννου, ο Γ. Ψωμάς, ο Στρ. Μείμαρης, ο Παν. Χλιμιάς και ο ποταμός».

213. Η δικαιοπραξία αρ. 5733 αναφέρεται σ' έναν ελαιώνα στα Μυστεγνά που συνόρευε με τους ελαιώνες του Ισμαήλ πασά Κουλακσιζαδέ. Ο Τούρκος διοικητής κατείχε στον Κάτω Γιαλό, στην πόλη της Μυτιλήνης, μεγάλο ελαιόμυλο (βλ. δικαιοπραξία αρ. 2471).

214. Αρ. 3939 του 1866. Ελαιώνας στα Λουτρά που δόθηκε ως προίκα στη Μελισσηνή, κόρη Μιχαήλου, αγορασμένος από τον Απτή μπέη.

215. Σύμφωνα με τον οθωμανικό νόμο περί κτημάτων, τα βακούφια δεν μπορούν ούτε να πουληθούν ούτε να υποθηκευτούν, αλλά μπορούν να κληρονομηθούν από τους άμεσους απογόνους. Έτσι, πολλοί χωρικοί στο χείλος της καταστροφής δίνουν τα αγαθά τους σε θρησκευτικά ιδρύματα για να τα προστατεύσουν και συγχρόνως να διατηρήσουν την ιδιόχρηση με αντάλλαγμα μια μικρή εισφορά.

Η πράξη αρ. 6228 υπογραμμίζει πως όλα τα υποθηκευμένα αγαθά, καθώς και τα βαζούφια δεν μπορούν να δοθούν για προίκα παρά μόνο με τη συναίνεση του μουτεβελέ (θρησκευτικός αρχηγός των μουσουλμάνων).

Στο προικοσύμφωνο αρ. 6402 του 1882 αναφέρεται ένας ελαιώνας βακουφικός στα Λουτρά, που υπόκειται σε ετήσια εισφορά 11 οζάδων και 100 δραμιών στο βακούφι.

216. Οι κάτοικοι κυρίως των Παμφύλων και των Μυστεγνών κατέχουν ελαιώνες, ελαιοτριβεία, βυρσοδεφεία, στην Ανατολή (βλ. Κεφ. 4, «Το έγγειο καθεστώς», σ. 99). Έτσι, στο προικοσύμφωνο αρ. 3457 του 1863 ο Μιχαήλος Χ΄΄Παναγιώτης Μυστεγνώτης προικίζει την κόρη του Βασιλίνα με έναν ελαιώνα στη Θεομή και ένα μαγαζί στα Πάμφυλα, αντί για το μερίδιό της από την πατριική περιουσία στην Ανατολή.

217. Βλ. δικαιοπραξία αρ. 4319 του ΚΣΧΚ.

218. Από τα συμβόλαια συγκεντρώσαμε μερικά ονόματα συνεταιρών διαφόρων μέσων παραγωγής, που φαίνονται στον παρακάτω πίνακα:

Κατάλογος συνιδιοκτητών			
ιδιοκτήτης	αγαθό	τόπος διαμονής	άλλοι συνέταροι
Αμερσουδά, σύζυγος του Δ. Σ. Ζαχαρία	1/2 εργατήριο	Μυτιλήνη
Αμερσουδά, σύζυγος του Δ. Παπουδαμιζουδά	καφενείο	Αγ. Γεώργιος στην πόλη
Ελένη, κόρη Αντωνίου	1/4 ελαιοτριβείο	Μεσαργός	1/2 Γ. Αντωνίου Χατζή, Κ. Αρώνης
Εριέττα Γιαννάκη, σύζυγος του Β.Μ. Βενλή	1/4 σαπουνχανά	Κ. Γιαλός στην πόλη	6/46 Π. Β. Γριμάνης, 6/16 Γρ. Μ. Παπάζογλου
Αφροδίτη, κόρη Φωτή	αλευρόμυλος	Καγιάνι	1/2 Αθαν. Ν. Φωτής 1/4 Γ. Τζοάννου
Ελένη, κόρη Ψαχή	νερόμυλος	Μύλοι	
Κλεοπάτρα, κόρη Αθαν. Ν. Μητρέλια	1/2 ελαιοτριβείο	Τζούφλος στην πόλη	1/2 Ν. Δ. Μητρέλιας

Πηγές: Δικαιοπραξίες του ΚΣΧΚ αρ. 2448, 2504, 2962, 3003, 3926, 4198, 4962.

219. Έτσι, στη δικαιοπραξία αρ. 5502 του 1876 ο Ζαχαρίας Χ΄΄Αλατζάς δίνει ως προίκα στην ανεψιά του ομόλογα των σιδηροδρόμων της Ρωμυλίας σε αντάλλαγμα για το προκαθορισμένο ποσό, ενώ στο προικοσύμφωνο αρ. 5606, αντί για μετρητά, οι γονείς δίνουν τις ετήσιες σοδειές των ελαιώνων τους. Στην δικαιοπραξία αρ. 3161 ο μέλλον σύζυγος ζητάει από τους μέλλοντες πεθερούς του ν' αντικαταστήσουν τα μετρητά με κτήματα ίσης αξίας. Στο προικοσύμφωνο αρ. 4175, παρά τους κανονισμούς του τόπου, κατά τους οποίους η ετήσια σοδεία πρέπει να μένει στους γονείς, την παραχωρούν στο μέλλοντα σύζυγο.

220. 1 φράγγο = 5 γρόσια. 1 μετζήτι = 20-25 γρόσια. 1 λίρα τουρκική χρυσή = 100-120 γρόσια. Ισοτιμίες βάσει εγγράφων του ΚΣΧΚ.

221. Βλ. Αναγνωστοπούλου Μαρία Α., *Τα υφαντά της Λέσβου*, Αθήνα 1990. Ο περιηγητής L. de Launay, που επισκέφθηκε το νησί το 1896, γράφει σχετικά: «Όλες οι γυναίκες χειρίζονται τον αργα-

λειό που διαθέτει κάθε σπίτι, υφαινόνας τα προικιά τους, τα σεντόνια τους, τις πετσέτες τους, τις μπλούζες τους, τα πουκάμισά τους, τις βράκες τους, τα ασπρόρουχά τους και τα ρούχα τους, των οποίων η αφθονία και η ποιότητα είναι γι' αυτές θέμα εγωισμού. Ο γάμος δεν γίνεται παρά μόνο όταν τα προικιά ετοιμαστούν». (βλ. Launay L. de, *ό.π.*, Παρίσι 1897, σ. 79).

222. Ποσέλι = μαντίλι.

223. Τραχηλιά = περιδέραιο.

224. Λιμπαντές = κοντό ανοιχτό ζακατάκι με όρθιο λαιμό και μονοκόμματα ίσια μανίκια.

225. Αντερί = ανοιχτή πουκαμισία.

226. Ισλίκι = ένδυμα, πανωκόρι.

227. «Το χαρακτηριστικό σπίτι της Λέσβου, και κυρίως το αγροτόσπιτο, δεν έχει κρεβάτια. Τα αντικαθιστούν υφαντά στρώματα γεμισμένα με μαλλί που τα απλώνουν στο πάτωμα και το κρεβάτι είναι έτοιμο. Τα στρώματα με τα υφαντά σεντόνια φυλάγονται σε εσοχές στους τοίχους που χρησιμεύουν ως ντουλάπες». Βλ. Launay L. de, *ό.π.*, σ. 52.

228. Πετσέτα στενόμακρη, που χρησιμοποιείται από το σύζυγο για το ξύρισμα πριν από το γάμο. Υφάνεται και προσφέρεται από τη σύζυγο και διακοσμεί το σπίτι για τη μέρα του γάμου.

229. Μεγάλη τετράγωνη πετσέτα μέσα στην οποία τυλίνουν τα δώρα που θα προσφερθούν στο μέλλοντα σύζυγο, στα πεθερικά και στους κουμπάρους.

230. Είδος καναπέ, ενσωματωμένος στο πάτωμα.

231. Λευκό κάλυμμα του καναπέ.

232. Συνδεμένα με τις συνήθειες του γάμου.

233. Εξ ου και η λαϊκή φράση «Πόσα μπακίρια έχει ο γαμπρός!».

234. Δράμι (dirhem) = βάρος ασημιού 3,207 γραμμαρίων.

235. Χρυσό μεταλλικό νόμισμα του σουλτάνου Μαχμούτ Β' (1808-1839). Κομμένα σε μικρές ποσότητες, χρησιμοποιήθηκαν από το 1850 ως κοσμήματα.

236. Βλ. έγγραφο του 1841, «Τα εξ αφοριστικού επ' εκκλησίας απαγορευθέντα». Δικαιοπραξίες ΚΣΧΚ.

237. Περιφίμιο γλυκό της Λέσβου, τουρκικής προέλευσης, που γίνεται με φύλλο λεπτό, μέλι και αμύγδαλα.

238. Όνομα τουρκικής προέλευσης. Κρέμα σε μορφή ζελέ που γίνεται με ρυζάλευρο και νερό.

239. Γεμιστά γλυκά.

240. Λιζέρ της ανατολής από οινόπνευμα με γλυκάνισο.

241. Είδος γλυκού από χρωματιστούς βούλους κρυσταλλωμένης ζάχαρης που προσέφερε η νύφη στην πεθερά όταν πρωτοπήγαινε στο σπίτι του γαμπρού.

242. Από την τουρκική ρίζα κπα: κόκκινη πούδρα που χρησιμοποιούσαν στο γάμο οι Οθωμανές για να βάψουν τα μαλλιά, τα δάχτυλα και τα μάγουλα.

243. Συνηθισμένο δώρο σε τρόφιμα ή και κοσμήματα.

244. Για την περιγραφή του γάμου, της βάπτισης και της ταφής στη Μυτιλήνη ενδιαφέρουσες είναι οι εντυπώσεις των περιηγητών του 19ου αι. L. Davcsiés de Pointés, M. Walker, L. de Launay. Βλ. Παρασκευαΐδης Π., *Οι περιηγητές για τη Λέσβο*, 1973, σ. 76, Walker M., *Eastern life and scenery with excursions in Asia Minor, Mytilene, Crete and Roumania*. Λονδίνο 1886, τόμ. II, σ. 198, και Launay L. de, *ό.π.*

245. Βλ. ΙΑΥΕ, 1867, 39, 12, σφ. 6166.

246. Αιολίδα: αρχαία περιοχή του βορειοδυτικού τμήματος της Μ. Ασίας. Εκτεινόταν από τον Ελλήσποντο, γύρω από την Τρωάδα, έως την Ιωνία, κοντά στη Σμύρνη.

247. Σημειώνουμε το κενό στις ιστορικές σπουδές για τη γυναίκα της Αιολίδας, σε σχέση με τις μελέτες για τη γυναίκα άλλων πόλεων του κλασικού κόσμου. Μοναδικό έργο ενός συγκριτικού δοκιμίου (εκτός από την Αιολίδα γυναίκα): Leduc C., «Comment la donner en mariage? La mariée en pays grec (IXe et IVe s. av. J.C.)» στο G. Duby και Michelle Perrot, *Histoire des femmes en Occident*, τόμ. 1, (L'antiquité), Παρίσι 1991, σσ. 260-316.

248. Το μερίδιο των θυγατέρων αποδίδεται υπολογίζοντας την προίκα που έχουν ήδη λάβει.

249. Βλ. κεφ. «Η οικονομική και κοινωνική δομή. 1840-1880», σσ. 109-110.

250. Βλ. *Αμάλθεια*, 22 Νοεμβρίου 1869.

251. Ομάδες εργατών γης υπό τις διαταγές ενός επιστάτη.

252. Βλ. *Αμάλθεια*, 22 Νοεμβρίου 1869.

253. Βλ. κεφ. «Η οικονομική και κοινωνική δομή 1840-1880». («Ενδείξεις για το οικονομικό ελάχιστο»), σ. 145.

254. Οί Γ. Μάνδρας, Μαρ. Καμπούρης, Απ. Χ. Γούτος, Π. Γριμάνης, Μαρ. Κουραματζής και Μ. Β.

Κατσάνης υπήρξαν μέλη του Κοινοτικού Συμβουλίου.

255. Βλ. κεφ. «Η οικονομική και κοινωνική δομή 1840-1880», σ. 100-1 και 161-135

256. Βλ. περιοδικό *Σαπφώ*, Φεβρουάριος 1881, σσ. 101-104.

257. L. de Launey, *Chez les Grecs de Turquie*, Παρίσι 1896, σσ. 87-88.

258. Πριν από το 1862 η Εκκλησία έχαιρε διευρημένης δικαστικής εξουσίας και ο νόμος περί διαθηκών ήταν συνταγμένος σύμφωνα με την *Εξάβιβλο* του Αρμενόπουλου, τις εγκυκλίους του Πατριαρχείου και τους εθιμικούς νόμους. Οι μεταρρυθμίσεις του 1862 καθιέρωσαν τις ανώτατες δικαστικές αρχές, δηλαδή την Ιερά Σύνοδο, το Συμβούλιο των Πατριαρχείων, που έχει την έδρα του στην Κωνσταντινούπολη, και τα κατώτερα εκκλησιαστικά δικαστήρια, που παραμένουν στην έδρα της Μητρόπολης, όπως π.χ. στη Λέσβο. Η Λέσβος έχει δύο θρησκευτικές αρχές: την επισκοπή της Μυτιλήνης και την επισκοπή του Μολύβου. Σε κάθε μητροπολιτικό συμβούλιο προεδρεύει ο Αρχιεπίσκοπος με τη βοήθεια των μελών του Κοινοτικού Συμβουλίου. Οι υποθέσεις αναφέρονται σε προικοσύμφωνα, διαθήκες, πράξεις διανομής, ελέγχου εξόδων και εσόδων των φιλανθρωπικών καταστημάτων. Βλ. Shaw S., και Shaw E. K., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τόμ. II, Καίμπριτζ 1992, σσ. 123-127.

259. Οι μουσουλμανικές κληρονομικές τάξεις διαφέρουν ανάλογα με το είδος της περιουσίας. Ο κληρονόμος από αρρενογονία αποκλείει τον εκ θηλυγονίας εκτός από τις δημόσιες γαίες και τα βακούφια. Βλ. Καραβοκύρης Μ., *Κλεις της Οθωμανικής Νομοθεσίας*, Κωνσταντινούπολη 1882, σ. 227.

260. Παράδειγμα της χριστιανικής αλληλεγγύης των κατοίκων του νησιού είναι η ακόλουθη διαθήκη:

Δικαιοπραξία αρ. 2563.

Κληροδότης ο Σταύρος Αθανασίου: καταγόμενος από την Αγιάσο, κάνει δωρεά:

1.100 γρόσια στον Άγιο Μυτιλήνης

2.000 γρόσια στο νοσοκομείο

300 γρόσια στην εκκλησία και στο σχολείο Παπάδου

100 γρόσια στον Πανάγιο Τάφο

100 γρόσια στο Άγιον Όρος

50 γρόσια στην Ιερά Μονή του Σινά

250 γρόσια στην εκκλησία Σκούνας

100 γρόσια στα σχολεία

100 γρόσια στους ιερείς

100 γρόσια στους λεπρούς

100 γρόσια για το δρόμο της Καρίνης

200 γρόσια για την ύδρευση του χωριού Ντίτι

200 γρόσια για το δρόμο της Βουλωμένης Πέτρας.

Ακόμα, δικαιοπραξία αρ. 3198: η Χρυσάνθη, κόρη Ν. Γαγγάνη, μέλους της Δημογεροντίας, κάνει μια δωρεά 20.000 γρόσια στο νοσοκομείο για να κατασκευάσει μια αίθουσα με 5 κρεβάτια, στη μνήμη του πατέρα της, που θα φέρει το όνομα «Νικόλαος Γαγγάνης».

261. Ως παράδειγμα:

Δικαιοπραξία αρ. 3292: ο Γ. Μακρόπουλος παραχωρεί 4.000 γρόσια στους προεστώτες του χωριού του Κλωμιάδου για την ίδρυση ενός αλληλοδιδασκτικού σχολείου.

Δικαιοπραξία αρ. 2253: Ο Χ΄ Γρηγόρης Χ΄ Βρανάς παραχωρεί το καφενείο του στους δημογέροντες του Ασώματος για να χτιστεί ένα σχολείο, όπως και 3.000 γρόσια των οποίων οι τόκοι θα χρησιμεύσουν για το μισθό του δασκάλου.

Δικαιοπραξία αρ. 3561: Ο Απόστολος Χ΄ Βασιλείου, καταγόμενος από τη Μόρια, κάνει μια δωρεά 14.500 γρόσια για την κατασκευή μιας βιβλιοθήκης στο μονοθέσιο σχολείο του χωριού του, προς χρήση των φοιτητών.

Σε μια άλλη διαθήκη όλη η περιουσία του διαθέτου προορίζεται για την Ιερατική Σχολή της Ριζαρείου, υπό τον όρο να καθιερώσει μια ετήσια υποτροφία για δύο νέους της Μυτιλήνης.

262. Παραθέτουμε τη διαθήκη της Βλωτίνας, κόρης του Φώτη Χ΄ Αποστολέλη, που είναι χαρακτηριστική για τα κληροδοτήματά της:

220 γρόσια στον Πανιερώτατο Κυρίαρχο

100 γρόσια στο ίδιο πρόσωπο για δύο λειτουργίες

1.000 γρόσια στα σχολεία και στο νοσοκομείο

50 γρόσια στην εκκλησία της Μητρόπολης για μια ολονυχτία

5 γρόσια σε κάθε μία από τις πέντε εκκλησίες της πόλης της Μυτιλήνης

5 γρόσια σε κάθε μία από τις τέσσερις εκκλησίες των χωριών Μόρια, Αφάλωνα, Στενή,

Πάμφιλα

- 100 γρόσια στον αναδεκτό της
- 50 γρόσια σ' έναν άλλον αναδεκτό της
- 50 γρόσια σ' άλλον αναδεκτό
- 50 γρόσια στην αναδεξιμά της.

Σε άλλες διαθήκες φαίνονται διάφορες επιθυμίες του διαθέτη:

Δικαιοπραξία αρ. 2460: η Μελισσινή, κόρη του Ι. Ρακιτζή, από το χωριό Παλαιόκηπος, κληροδοτεί ένα ποσό στους Εφόρους με σκοπό το όνομά της να μνημονευτεί στον κώδικα της Δημογεροντίας.

Δικαιοπραξία αρ. 2755 του 1861: η Διαμάντη Γιαννάκη Καρακούση, σύζυγος του Π. Καλονιάτη, απαιτεί να ταφεί σε τάφο πρώτης τάξεως.

Δικαιοπραξία αρ. 3198 του 1862: η Παλογού Στρατή Σαρατίνη δωρίζει στην αναδεξιμά της 635 γρόσια υπό τον όρο να πληρώσει τα έξοδα ταφής της.

Δικαιοπραξία αρ. 3120 του 1862: η Μαρία Γ. Αρμελίνου κληροδοτεί το σπίτι του Άη-Γιώργη, στην πόλη της Μυτιλήνης, στην αναδεξιμά της, σε αναγνώριση των εκδουλεύσεών της, με τον όρο να μην την εγκαταλείψει ως το θάνατό της.

2627. Διαθήκη αρ. 3313: Ο Διαμαντής Ευστρατίου Κ(Β)αβούρας, από το Πλακάδο, παραχωρεί στη γυναίκα του τη χρήση των ελαιώνων και ζητάει από τους Εφόρους να τους παραχωρήσουν στο νοσοκομείο μετά το θάνατό του.

Διαθήκη αρ. 3265: ο Ι. Πασιούρας ζητάει από τους Εφόρους να ελέγχουν τη συμπεριφορά των υιών του και, σε περίπτωση που είναι ανάρμοστη, να παραχωρήσουν το 1/5 της περιουσίας του στα σχολεία και στο νοσοκομείο αντί σ' αυτούς.

263. Μικρός πύργος.

264. Ακαλλιέργητο κτήμα, θαμνώδες.

265. Βλ. Κεφ. 4, «Μερικές ενδείξεις για το οικονομικό ελάχιστο», σ. 145.

266. Οι γαιοκτήμονες είναι η πρώτη κοινωνική ομάδα που έχει το δικαίωμα να συμμετάσχει στη Συνέλευση των Πολιτών της πόλης και να εκλέγει αντιπροσώπους στη Δημογεροντία.

5. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ ΑΠΟ ΤΟ 1880 ΩΣ ΤΟ 1912

Από το 1880 έως το 1912 η λεσβιακή οικονομία χαρακτηρίζεται από ένα εντυπωσιακό take-off, που το επιβεβαιώνουν σημαντικές ποσοτικές και ποιοτικές αλλαγές.

Πρόκειται για το απόγειο της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πνευματικής προόδου που γνώρισε το νησί επί Τουρκοκρατίας. Στη συνέχεια, η ένωση της Λέσβου με το Ελληνικό Κράτος μεταβάλλει όχι μόνο το πλαίσιο μελέτης της λεσβιακής οικονομίας, αλλά και όλες τις παραμέτρους σε συνάρτηση με τις οποίες ερευνήθηκε ως το σημείο αυτό η οικονομία του νησιού.

Τα τελευταία 32 χρόνια της Τουρκοκρατίας αντιπροσωπεύουν την πορεία προς τον αστικό μετασχηματισμό. Όμως, με εξαίρεση κάποιες μεγάλες πόλεις και λιμάνια, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επικρατούν συνολικά πολύ πιο καθυστερημένες δομές που εμποδίζουν τη δημιουργία των προϋποθέσεων για το πέρασμα στον καπιταλισμό¹. Επιβάλλεται λοιπόν να δώσουμε απάντηση στα ακόλουθα ερωτήματα:

– Ποιος υπήρξε ο ρόλος της Λέσβου στην οικονομία και την κοινωνία των Οθωμανών;

– Μπορούμε να μιλάμε για καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής στο νησί μεταξύ 1880-1912;

Θα προσεγγίσουμε τις απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά, αν «κατευθύνουμε» το υπό μελέτη αρχειακό υλικό στην έρευνα των εξής ζητημάτων:

- την αύξηση της αγροτικής παραγωγής
- την ανάπτυξη της ατμοκίνητης βιομηχανίας
- τη συσσώρευση κεφαλαίου και που επενδύεται
- την επέκταση της δραστηριότητας των Μυτιληνίων στις παροικίες και την οικονομική τους σχέση με το νησί
- την ανάπτυξη χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων και την δημιουργία τραπεζών
- τέλος, την εμφάνιση των αστών και της εργατικής τάξης στο μέτρο που αναπτύσσονταν οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις.

Γύρω από τους άξονες αυτούς κινείται το ακόλουθο μέρος της ερευνάς μας.

5.1. Η βιομηχανική ανάπτυξη

Η πρώτη φάση² της εκβιομηχάνισης του νησιού τοποθετείται μεταξύ 1880-1912 και χαρακτηρίζεται από την έλευση ατμομηχανών που αντικατέστησαν τους μύλους με ελαιοβιομηχανίες. Ας δούμε όμως τι συντελεί στη βιομηχανική πρόοδο.

Ευνοϊκές προϋποθέσεις για την εκβιομηχάνιση.

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Οι προξενικές αναφορές του 1881 σημειώνουν ότι η παραγωγή ελαιών του 1880 κατέρριψε όλα τα ρεκόρ αποδοτικότητας για το β' μισό του 19ου αι. Αυτή η υπερπαραγωγή που έπρεπε να διοχετευτεί στην αγορά μετά από την ανάλογη επεξεργασία επέφερε σημαντικές αλλαγές στους ελαιόμυλους με στόχο τη βελτίωση τόσο της παραγωγικότητας όσο και της ποιότητας του λαδιού. Δεν είναι λοιπόν καθόλου τυχαίο ότι τα πρώτα ατμοκίνητα ελαιοτριβεία λειτούργησαν τη χρονιά αυτή.

Η ΥΠΑΡΞΗ ΔΙΑΘΕΣΙΜΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Τα νέα βιομηχανικά καταστήματα, τόσο για την υποδομή όσο και για τα τεχνολογικά μέσα που χρησιμοποιήσαν, χρειάζονταν ένα σημειωτικό αρχικό κεφάλαιο, που να είναι διαθέσιμο και να μην έχει απορροφηθεί σε άλλες δραστηριότητες όπως π.χ. στο εμπόριο ή στο δανεισμό.

Οι ανανεωμένες καλλιέργειες μετά το 1850, που πολλαπλασίασαν τις εξαγωγές, και η ενίσχυση του λιμανιού της Μυτιλήνης ως διαμετακομιστικού κέντρου εισαγωγής εμπορευμάτων με προορισμό τη Μ. Ασία έδωσαν αποφασιστική ώθηση στο εξωτερικό εμπόριο, του οποίου η πρόοδος φαίνεται από τον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 1 <i>Εξωτερικό εμπόριο 1867/1881</i>			
έτος	εξαγωγή σε φράγκα	εισαγωγή σε φράγκα	πηγή
1867	12.000.000	6.000.000	Μπαρζέλι*
1881	14.893.000	13.599.730	Ρουγκόν**

Πηγή: Αναφορές των προξενείων, ΑΜΑΕ, CCC, Métélin, 1881, και ΑΥΕ, 1867, 39, 12, αρ. 6166.
* Υποπρόξενος της Αυστροουγγαρίας
** Υποπρόξενος της Γαλλίας

Άλλη σημαντική πηγή διαθέσιμου πλεονάσματος είναι τα κέρδη των επενδεδυμένων στη διεθνή αγορά κεφαλαίων από Μυτιληνιούς εγκατεστημένους στην Αίγυπτο, τη Ρουμανία και τη Ρωσία. Για το ειδικό βάρος της Αιγύπτου στη λεσβιακή οικονομία είναι ενδεικτική η αναφορά του υποπρόξενου της Γαλλίας το 1899:

«Είναι βέβαιο ότι τα τελευταία τριάντα χρόνια εισπράξαμε από την Αίγυπτο περισσότερα από 23.000.000 φράγκα. Επιπλέον, 55 εμπορικοί οίκοι (Μυτιληνιών) εγκατεστημένοι σ' αυτή τη χώρα φέρνουν κέρδη 550.000 φράγκων ετησίως. Το κεφάλαιο αυτό συνεισέφερε τα μέγιστα στην ανάπτυξη τόσο της τοπικής βιομηχανίας όσο και στη βελτίωση της γεωργίας»³.

Εκτός λοιπόν από την αυτοχρηματοδότηση των εμπορικών δραστηριοτήτων, λόγω έλλειψης τραπεζών, από τους ίδιους τους εμπόρους, ένα σημαντικό πλεόνασμα από το εξωτερικό εμπόριο κατευθύνθηκε στο δευτερογενή τομέα.

Η ΠΡΟΝΟΜΙΟΥΧΑ ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΥΠΗΚΩΝ

Τα ανανεωμένα προνόμια των ξένων υπηκόων όσον αφορά την απαλλαγή τόσο από ατομικούς φόρους (π.χ. τον στρατιωτικό) όσο και από το φόρο επιτηδεύματος (*temetu*), προήγαγαν τη βιομηχανική ανάπτυξη, της οποίας οι πρωταγωνιστές βρισκόνταν υπό την προστασία των υποπροξενείων⁴. Αυτό βέβαια σήμαινε τη διαφυγή από το αυτοκρατορικό ταμείο του συνόλου των κερδών που προέρχονταν από τις βιομηχανικές, επαγγελματικές και εμπορικές δραστηριότητες των ξένων υπηκόων.

Ως παράδειγμα αναφέρουμε τους βιομήχανους της Λέσβου: R. Hadkinson (υποπρόξενος της Αγγλίας), με πυρηνεργοστάσιο και ελαιοτριβείο στα Πάμφιλα, Π. Βασιλείου (υποπρόξενος της Ισπανίας), με πυρηνεργοστάσιο και ελαιοτριβείο στα Λουτρά, Λουκά-Καραμιτζόπουλο (ο δεύτερος Έλληνας υπήκοος), με μηχανουργείο στη Μυτιλήνη, Ν. Γεωργιάδης (Έλληνας υπήκοος), με αλευροποιείο και ελαιοτριβείο στη Μυτιλήνη, Χρ. Αθανασιάδης (Έλληνας υπήκοος) με νηματουργείο στη Μυτιλήνη, Αλκ. Φιδέλης-Νέζης (υποπρόξενος της Ιταλίας), με ελαιοτριβείο στη Γέρα, που επωφελούνταν αυτών των προνομίων.

Η ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΤΩΝ ΤΕΛΩΝΕΙΑΚΩΝ ΟΡΩΝ

Αξιοσημείωτη είναι η μείωση έως και εξαφάνιση του φόρου επί των εξαγωγίων προϊόντων και η παράλληλη αύξηση του φόρου εισαγωγής, που φτάνει το 11% το 1909.

Ειδικά για τη Μυτιλήνη σημειώνουμε ότι το βόρειο λιμάνι χαίρει ατέλειας στα τέλη του αιώνα, ενώ οι μεγαλύτεροι εισαγωγών διαμαρτύρονται για την υπέρογκη φορολογία που επιβαρύνει τα προϊόντα τους, σε αντίθεση με τα εξαγώγιμα⁵.

Η βιομηχανική ανάπτυξη μετά το 1880

Τα δεδομένα διαφορετικών πηγών μάς επέτρεψαν να καταρτίσουμε τον πίνακα βιομηχανικής ανάπτυξης της Λέσβου μετά το 1880.

Πίνακας 2 Βιομηχανικά καταστήματα της Λέσβου						
	1885	1888	1890	1894	1909	1913
ελαιόμυλοι	269	190	190	200		79
ατμοκίνητα ελαιοτριβεία	10	12	12	32	57	113
ατμοκίνητα πυρηνεργοστάσια		2	*	2	5	6
σαπωνοποιεία	36	50	92	47	35 ¹	34
ατμοκίνητα σαπωνοποιεία						8
βυρσοδεψεία	13	*	9	16	17 ²	17
ατμοκίνητα βυρσοδεψεία						4
αλευρόμυλοι	165	*	249	34		61
ατμοκίνητοι αλευρόμυλοι		1	1	9	8	6
αλευροβιομηχανίες						2+7 ³
νηματοργεία				17 ⁴	2	3+16 ⁵
διάφορα εργοστάσια	5		8	1		63 ⁶
βιομηχανίες ζυμαρικών					1	1

Πηγές:
1885: Ημερολόγιο της Νομαρχίας του Αρχιπελάγους 1301.

1888: Αναφορά αρ. 34 του υποπρόξενου της Σμύρνης, ιδιωτικό αρχείο Ζ. Καμπούρη.

1890: Cuinet V., *La Turquie d'Asie*, τόμ. Ι, Παρίσι 1892, σ. 465.

1909: Τάξης Ο., *Συνοπτική ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου*, Κωνσταντινούπολη 1874, Κάιρο 1909.

1913: Αναφορά του Σοφιανόπουλου για τη βιομηχανική δραστηριότητα της Λέσβου, *Γενική Διοίκηση Νήσων Αιγαίου, Διάφορα Μελέται περί των Νήσων, Α', Λέσβος*, 1913, σ. 9.

Παρατηρήσεις:

* Χωρίς στοιχεία

1. Οι σαπωνοποιίες πλήγηκαν από την τετράμηνη διάρκεια απεργία των εργατών του Πλωμαρίου το 1910 και από τη χολέρα στην Τουρκία, που ελάττωσαν τις πωλήσεις.

2. Ο πίνακας δεν αντικατοπτρίζει την ελάττωση του αριθμού των βυρσοδεψείων, το 1910, που αναγκάστηκαν να σταματήσουν τις εργασίες τους εξαιτίας των εργατικών διεκδικήσεων και της αύξησης του φόρου επί των εισαγομένων πρώτων υλών σε 11%.

3. Δύο ατμοκίνητες και επτά πετρελαιοκίνητες

4. Υφαντήρια που παράγουν συγχρόνως τσούπια από μαλλί αιγός.

5. Τρία εργοστάσια και 16 εργαστήρια

6. Επτά πλινθοποιεία, ένα εργοστάσιο παραγωγής υδραυλικής ασβέστου και μαρμαροκονίας, τρία εργοστάσια ζαχαροπλαστικής, ένα εργοστάσιο γλυκερίνης, 4 μηχανουργεία εκ των οποίων τα δύο ατμοκίνητα, 13 ποτοποιείες, 32 καμίνια αργίλου, 3 εργοστάσια παραγωγής ισλανδικής κρυστάλλου, 5 υδρόμυλοι, 3 με σπρόβιλο και 2 πετρελαιοκίνητοι, καθώς και ξυλουργεία.

Αναφερόμαστε κατ' αρχήν στην πρώτη απογραφή των οθωμανικών αρχών του 1885, όπου φαίνεται πως υπάρχουν 269 ελαιόμυλοι, από τους οποίους 10 ατμοκίνητοι, 36 σαπωνοποιεία, 13 βυρσοδεψεία και 165 αλευρόμυλοι, από τους οποίους 1 ατμοκίνητος. Αυτά τα πρώτα στοιχεία επιβεβαιώνονται τρία χρόνια αργότερα από την εμπορική αναφορά του Γάλλου υποπρόξενου, που εκτιμά ότι ο αριθμός των ατμοκίνητων ελαιοτριβείων είναι 12 και των σαπωνοποιείων 50.

Η απόκλιση μεταξύ των αριθμών της πρώτης και της δεύτερης πηγής οφείλεται στο γεγονός ότι οι τουρκικές πηγές απογράφουν όλα τα υπάρχοντα κτίρια και εμπεριέχουν στην απογραφή τους κι αυτά που έπαιψαν για κάποιους λόγους να λειτουργούν. Έτσι ο V. Cuinet, που παρουσιάζει τον πίνακα των βιομηχανικών κτιρίων το 1890 σύμφωνα με τις τουρκικές πηγές, απογράφει 297 ελαιόμυλους, εκ των οποίων μόνο 190 είναι σε λειτουργία, και 268 αλευρόμυλους, εκ των οποίων 249 είναι σε λειτουργία⁶. Το 1894, σύμφωνα με την αναφορά του υποπρόξενου της Ρωσίας, τα ατμοκίνητα ελαιοτριβεία φτάνουν τα 32. Τα νούμερα του 1909 αναφέρονται στην τελευταία έκδοση του βιβλίου του ιστοριογράφου Οι. Τάξη, που δημοσιεύτηκε στο Κάιρο, ενώ στην πρώτη έκδοση του ίδιου βιβλίου, το 1874, δεν καταγράφονται βιομηχανικά κτίρια.

Το 1913, αφού η Λέσβος έφτασε στο απόγειο της οικονομικής της προόδου υπό τουρκική διοίκηση και ένα χρόνο μετά την ένωσή της με το Ελληνικό Κράτος, η ελληνική αναφορά του Σοφιανόπουλου σχετικά με τη βιομηχανική δραστηριότητα καταγράφει 113 ελαιοτριβεία και 79 μύλους (με πρωτόγονα μέσα), 6 εργοστάσια επεξεργασίας πυρήνας, 42 σαπωνοποιείες, 2 αλευροβιομηχανίες ατμοκίνητες, 6 ατμοκίνητους αλευρόμυλους και 7 πετρελαιοκίνητους.

Για να συγκρίνουμε τα βιομηχανικά κτίρια στη Λέσβο με τα πιο σημαντικά βιομηχανικά κέντρα της Ελλάδας, θα πάρουμε ως βάση τον πίνακα του V. Cuinet, για το έτος 1890.

εγκαταστάσεις	αριθμός		παραγωγή		δύναμη μηχανών σε ίππους	αριθμός εργατών	ημερομίσθιο σε γρόσια
	Υ	Λ	Π	Α			
αλευρόμυλοι πρωτόγονοι	268	249	10	6			
αλευροποιεία ατμοκίνητα	1	1	5,7	3	100	35	9,5
ατμοκίνητοι μύλοι	12	12	6	4,5	280	140	14 1/4
ελαιοτριβεία πρωτόγονα	297	190	10	6		600	14 1/4
σαπωνοποιεία	92	92	4,07	3,8		800	20
βυρσοδεψεία	14	9	*	*		144	9,5
κεραμοποιεία, πλινθοποιεία	7	7	*	*		40	9,5
εργοστάσιο υδραυλικής ασβέστου	1	1	12	3,5	20	50	8

φρέζατα
100 κιλά

Υ: Υπάρχουν, Λ: Λειτουργούν, Π: Ποσότητα σε χιλιάδες κιλά, Α: Αξία σε χιλιάδες φράγκα, *: άγνωστα
 Πηγή: Cuinet V., ό.π., σ. 465.

Όσον αφορά τον αριθμό των βιομηχανικών κτιρίων που χρησιμοποιούν τον ατμό, η Μυτιλήνη κατέχει την τέταρτη θέση μεταξύ των πιο προηγμένων βιομηχανικά πόλεων του Ελληνικού Κράτους. Φυσικά η εικόνα αυτή είναι πολύ πιο διαφοροποιημένη το 1912, χρονιά για την οποία δεν βρήκαμε επαρκή συγκριτικά στοιχεία.

Πίνακας 3 Βιομηχανικά κτίρια που χρησιμοποιούν ατμό το 1890	
Πειραιάς	52
Ερμούπολη	23
Πάτρα	20-24
Μυτιλήνη	14
Αθήνα	12-13

Πηγές: Αγκριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αι.*, Αθήνα 1986, Tableau des bâtiments industriels de la Grèce par ville, No 14 b, σ. 414, και Cuinet V., ό.π., σελ. 456.

Μια άλλη σύγκριση μπορεί να γίνει με τα άλλα νησιά του Αρχιπελάγους και κυρίως με την Κρήτη, που συναγωνίζεται τη Λέσβο στην παραγωγή λαδιού και σαπουνιού.

Πίνακας 4 Συγκριτικός πίνακας, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της μέσης παραγωγής (σε εκατομμύρια χιλιόγραμμα)			
	Λέσβος	Κρήτη	Σάμος
λάδι	10	9-13	2
σαπούνι	3,8	1,8	0,25

Πηγές: Cuinet V., ό.π., σσ. 456 και 458, Δετοράκης Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986, σ. 404.

Πρέπει ωστόσο να δεχτούμε ότι το ύψος της παραγωγής είναι πολύ ευμετάβλητο απ' τη μια χρονιά στην άλλη και από το ένα νησί στο άλλο. Έτσι, για το έτος 1890, που είναι κακή χρονιά για τη Λέσβο, έχουμε τον ακόλουθο πίνακα:

Πίνακας 5		
Συγκριτικός πίνακας του 1890 (σε χιλιάδες φράγκα)		
εξαγωγές	Κρήτη	Μυτιλήνη
λάδι ελιάς	13.000	2.931
σαπούνι	1.800	5.492
βαλανίδια	300	920
βιομηχανικά καταστήματα		
σαπωνοποιεία	29	92
<i>Πηγές: Cuinet V., ό.π., σσ. 561 και 456.</i>		

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι οι εξαγωγές λαδιού της Κρήτης κατέχουν την πρώτη θέση. Το λάδι της Λέσβου δεν είναι καλής ποιότητας και συνεπώς δεν είναι περιζήτητο στη Δύση, ενώ το λάδι της Σάμου θεωρείται ως το καλύτερο της Ανατολής. Επιπλέον, το 1890 είναι μια κακή χρονιά για τη γεωργική παραγωγή της Λέσβου, που βρίσκεται κάτω από τον ετήσιο μέσο όρο. Δύο χρόνια πριν, μια άλλη αναφορά του Γάλλου υποπρόξενου μας πληροφορεί ότι η παραγωγή της χρονιάς έφτασε τα 7.500.000 φράγκα⁷.

Ελλείψει στοιχείων για τις ελαιοβιομηχανίες της Κρήτης, οι συγκρίσεις μας μένουν στα σαπωνοποιεία. Η χρησιμοποίηση του λαδιού για την παραγωγή σαπουνιού, ιδιαίτερα όσον αφορά τα καταστήματα που χρησιμοποιούν ατμό, παροτρύνει τους βιομηχάνους να κτίσουν ενιαία συγκροτήματα στα οποία εντάσσονται και τα σαπωνοποιεία.

Ατμοκίνητες βιομηχανίες: η μελέτη δύο περιπτώσεων

Η εισαγωγή της νέας τεχνολογίας επέφερε τη ριζική αναδιοργάνωση του τρόπου παραγωγής. Οι περισσότερες μονάδες κτίστηκαν στις εισόδους χωριών ή πόλεων, κοντά σε κολπίσκους και λιμάνια καθώς και σε μεγάλες ελαιοπαραγωγικές περιοχές. Στην πόλη της Μυτιλήνης αλλά και στα μεγάλα εμπορικά λιμάνια δημιουργήθηκαν βιομηχανικές ζώνες. Για την εισαγωγή του ατμού αξιοποιήθηκε ως καύσιμη ύλη η πυρήνα, που αφθονούσε στο νησί και που εξασφάλιζε μειωμένο κόστος λειτουργίας στις επιχειρήσεις.

Σημαντική τοπική ιδιομορφία, αλλά και ένδειξη του βαθμού ανάπτυξης των κοινωνικών αγώνων στη Λέσβο κατά την ύστερη Τουρκοκρατία, αποτελεί ο κοινοτικός χαρακτήρας πολλών καταστημάτων. Τα εργοστάσια αυτά συνέβαλαν τόσο στην απελευθέρωση των χωρικών από το ζυγό του εργοστασιάρχη όσο και στη δημιουργία σημαντικού κοινωνικού και εκπαιδευτικού έργου, επενδύοντας τα κέρδη τους υπέρ των σκοπών της κοινότητας.

Όσον αφορά τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των νέων κτιρίων, τις λειτουργίες που περιέκλειαν και τα τεχνολογικά μέσα που χρησιμοποιούσαν, έχουμε μια θαυμάσια αποτίμηση στο βιβλίο της Νομαρχίας Λέσβου *Βιομηχανικά κτίρια στη Λέσβο. 19ος και αρχές του 20ού αι. Ελαιοτριβεία-σαπωνοποιεία*⁸. Εμείς θα αρκεστούμε

να προσθέσουμε δυο μονογραφικές μελέτες βιομηχανικών καταστημάτων, των οποίων το αρχειακό υλικό (εμπορική αλληλογραφία, βιβλία λογαριασμών κλπ.) προσέθεσε πολλά στην έρευνά μας.

Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΣΤΑ ΛΟΥΤΡΑ

Η βασική πηγή σύμφωνα με την οποία θα πραγματευτούμε αυτό το κεφάλαιο, είναι τα τέσσερα χειρόγραφα τετράδια του ιδιοκτήτη του ελαιοτριβείου, Αλέξανδρου Βασιλείου⁹.

Το παλιό ελαιοτριβείο του Αλ. Βασιλείου στα Λουτρά¹⁰ χτίστηκε τον Δεκέμβριο του 1891, σύμφωνα με την εντοιχισμένη πλάκα που βρίσκεται στο υπέρθυρο της εισόδου, και λειτουργεί μέχρι σήμερα. Αποτελείται από τα εξής κτίρια: κατ' αρχήν το ελαιοτριβείο με τις «μπατές» για την αποθήκευση του καρπού, καθώς και τέσσερις πύργους που χρησιμοποιούνταν για κατοικία των εργατών. Στο αρχικό συγκρότημα προστέθηκαν το 1909 μια μεγάλη αποθήκη για τις ελιές, το πυρηνεργοστάσιο, δύο αποθήκες για τη στέγαση της κατεργασμένης και ακατέργαστης πυρήνας. Το 1936 χτίστηκαν το χημείο και το γραφείο διοίκησης. Το 1891 τοποθετήθηκαν τα μηχανήματα που λειτουργούσαν με ατμοκίνηση και προέρχονταν από τη Σμύρνη.

Ο ιδρυτής Α. Βασιλείου ήταν απόγονος οικογένειας μεγάλων κτηματιών του νησιού, που εμπορεύονταν το λάδι και το σαπούνι. Κληρονόμησε από τον πατέρα του, Παναγιώτη Βασιλείου, 500 μόδια ελιές το 1891 και επεξέτεινε την περιουσία του στα Λουτρά φτάνοντας τα 3.000 μόδια (κατά άλλες πηγές, προφορικές, δεν ξεπέρασε τα 2.000 μόδια). Παράλληλα, ίδρυσε ένα νέο τύπο εργοστασίου για την επεξεργασία της πυρήνας που αποδείχτηκε ιδιαίτερα επικερδής τα χρόνια εκείνα.

Σπούδασε σε εμπορική σχολή στη Μασσαλία, όπου η οικογένειά του είχε ήδη ανοίξει υποκατάστημα, όπως και στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη. Το όνομα της οικογένειας Βασιλείου εμφανίζεται στο παλιό λεξικό του Λαρούς ως γραφείο εισαγωγής-εξαγωγής λαδιού και σαπουνιού. Από τα νεανικά του χρόνια, ο Α.Β. συμμετείχε στις επιχειρηματικές δραστηριότητες του πατέρα του, στα κτήματα καθώς και στον ελαιόμυλο των Μυστεγνών. Έτσι, διαθέτοντας πείρα στη διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας¹¹, μπόρεσε πολύ γρήγορα να προαγάγει τις δικές του υποθέσεις.

Θ' ακολουθήσουμε την οικονομική του πορεία μέσα από τα χειρόγραφα τεφτέρια του, που η οικογένειά του είχε την ευγένεια να μας παραχωρήσει. Δυστυχώς, κανένα από τα χειρόγραφα δεν μας επιτρέπει να εκτιμήσουμε τη συνολική έκταση των κτημάτων του.

Μελέτη των χειρογράφων τετραδίων του Α. Βασιλείου

Από τη μελέτη των τεφτερών του Α. Βασιλείου, που περιλαμβάνουν σημειώσεις, λογαριασμούς, σχέδια, υπομνήσεις, βρίσκουμε πληροφορίες για τα έξοδα και τα έσοδα των επιχειρήσεών του κατά τη διάρκεια των ετών 1891-97. Τα στοιχεία αυτά θα μπορούσαν να θεωρηθούν μεμονωμένα και αποσπασματικά. Ωστόσο, αντανakλούν τη γενικότερη οικονομική πρόοδο των εύπορων στρωμάτων της μυτιληναϊκής κοινωνίας και μπορούν μαζί με άλλα στοιχεία να οδηγήσουν στην εξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων για την οικονομική ανάπτυξη της εποχής.

Θα παρουσιάσουμε τα τεφτέρια ακολουθώντας τη χρονολογική τους σειρά.

Τεφτέρι Α'

Σ' αυτό το γαλλικής προέλευσης σημειωματάριο βρήκαμε τα ακόλουθα στοιχεία:

Α. Το κτηματολόγιο των Λουτρών του 1891, χωρίς αναφορά στην πηγή προέλευσής του. Υποθέτουμε όμως ότι στηρίχτηκε είτε στο οθωμανικό κτηματολόγιο είτε σε τοπικές εκτιμήσεις για την παραγωγή του κάθε ιδιοκτήτη.

Κατάλογος 1
Κτηματολόγιο Λουτρών

	μόδια		μόδια
1. Γ. Αμηράς	150	20. Νουλέλης	50
2. Σιφνιός	40	21. Βασ. Κούμπας	40
3. διάφοροι χωρικοί	80	22. Κουτζούκ Αποστόλης	50
4. Αθαν. Σαράφης	25	23. Λεμονός	30
5. Πουλανταλή	80	24. Εμ. Ευστρατίου	80
6. Βασ. Μάνδρας	80	25. Γαβρ. Ευστρατίου	20
7. Μιχ. Φωτίου	25	26. Γεωρ. Βαμβούρης	40
8. Ευαν. Παπουρούδα	50	27. Δ. Ελευθεριάδης	25
9. Μαρ. Καμπούρης	100	28. Σημανδήρηδες	30
10. Μιχ. Καράς	100	29. Μιχ. Γρημάνη	30
11. Φώτιος Καμπούρης	70	30. Β. Χατζηβατζελινού	20
12. Πην. Γουλιάτου	50	31. Γαμβρός Αμηρά	20
13. Πατάζογλου	50	32. Χάμσα	20
14. Πατζαβουρέλια	60	33. Δημ. Ψακή	20
15. Παν. Χατζημαμάλης	80	34. Κωνσταντινίδης	40
16. Μιχ. Κούμπας	40	35. Βακουφ. των Λουτρών	400
17. Μιχ. Κούμπας	60	36. Α. Βασιλείου	100
18. Χήρα Σαράφη	40		
19. Πέτρος Γρημάνης	40		2.275

Το χωριό φτάνει τα 2.275 μόδια, κατανεμημένα μεταξύ 37 ιδιοκτητών, από τους οποίους οι 26 κατέχουν λιγότερο από 61 μόδια, 3 φτάνουν τα 100 μόδια και 1 τα 150. Κατά πάσα πιθανότητα οι βακουφικές γαίες είναι 400 μόδια.

Κρίνω σκόπιμο τα στοιχεία αυτά να εξακριβωθούν, όσο γίνεται, κι από τους σημερινούς ιδιοκτήτες.

B. Κτήματα Λουτρών

Πιο συγκεκριμένες πληροφορίες μπορεί να εξαγάγει κανείς για τα κτήματα του Α. Βασιλείου στα Λουτρά. Στους λεπτομερέστατους λογαριασμούς του αναφέρονται γαίες σε πέντε τοπωνύμια: Αλή Τζελεπή, Επτά Βουνά, Παλιά Εκκλησιά, Μονόλια και Σχίνος. Δεν έχουμε αναφορές για την έκταση, ούτε μπορούμε να συμπεράνουμε τις διαστάσεις τους από τον αριθμό των ημερομισθίων που είναι σημειωμένα στα τεφτέρια, γιατί αυτά άλλοτε αριθμούνται και άλλοτε καταγράφεται το ολικό ποσό πληρωμής για διάφορες εργασίες των οποίων η τιμή ποικίλλει. Υπολογίσαμε ωστόσο το συνολικό ποσό που ξόδεψε για την καλλιέργεια των ελαιώνων σε 29.912 γρόσια από τον Ιανουάριο ως τον Μάρτιο του 1891. Την ίδια εποχή ξόδεψε 1.145 γρόσια σε κτηματικό φόρο (το 5,35%) και είχε παραγωγή ετήσια το 1891 52 μόδια

που δίνουν περίπου 9.984 χγρ. λαδιού × 29,25 το λαγήνι = 35.655, 75 γρόσια¹². Σημειώνουμε ακόμα ότι οι περισσότερες εργασίες αφορούν βελτιώσεις στο κτήμα Αλή Τζελεπή, επιδιορθώσεις στα σέτια κλπ.

Γ. Έξοδα κατασκευής του ελαιοτριβείου

Άλλο στοιχείο που συνάγεται από τη μελέτη του τετραδίου Α είναι τα έξοδα κατασκευής του ελαιοτριβείου. Σύμφωνα με τον κατάλογο εξόδων, η ανέγερση του κτιρίου αρχίζει τον Δεκέμβριο του 1890 με την αγορά της απαραίτητης έκτασης και τελειώνει τον Ιανουάριο του 1891. Το ολικό ποσό που ξοδεύτηκε φτάνει τα 258.000 γρόσια. Τα μηχανήματα πληρώθηκαν σε 4 δόσεις στον S. H. Papps, προμηθευτή των ατμομηχανών. Πλήρωσε ακόμα 13.448 γρόσια στον μηχανικό Άνθη Προκόπη για υποδείξεις και συμβουλές. Βρήκαμε ακόμα πληροφορίες για την προέλευση των υλικών κατασκευής, όπως ξύλο από το Αδραμύτιο, και ορισμένες τιμές μονάδος που ήταν εύκολο να υπολογιστούν:

1 γομάρι ¹³ πέτρες	25 παράδες ¹⁴
1.000 τούβλα	23 γρόσια
1 νεροσάνιδο	3 γρόσια
1 καπλαμάς	4 γρόσια

Πρέπει να σημειώσουμε ότι το τεφτέρι του 1891 δεν μας επιτρέπει να βρούμε τον ισολογισμό του ιδιοκτήτη. Όμως μπορούμε να εντοπίσουμε τις βασικές πηγές των εσόδων του:

- α' από την αγροτική παραγωγή και την πώληση του λαδιού του.
- β' από το λάδι που παρήγαγε το ελαιοτριβείο και τα αλεστικά άλλων παραγωγών.
- γ' από τα έσοδα του γραφείου εμπορίας λαδιού-σαπουνιού «Α. Κοκκώνη-Αφοί Βασιλείου», όπου ο Α.Β. κρατούσε ατομικό λογαριασμό·

δ' από τα δάνεια που έκανε σε επιχειρηματίες της Μυτιλήνης, Έλληνες ή Τούρκους, και την είσπραξη των αντίστοιχων τόκων. Για το 1891 μετρήσαμε 46 ονομαστικά ομόλογα που ανέρχονταν στο ποσό των 1.698.339,8 γροσίων (!)

Δ. Τέλος παρέχουμε ορισμένες τιμές του 1891:

μεροκάματο ενός ζευγά	13,26 γρόσια
μεροκάματο μιας γυναίκας	3 γρόσια
τιμή πώλησης λαδιού	29,25 γρόσια / λαγήνι
1 γομάρι λίπασμα	3 ή 2,14 γρόσια
1 οκά σακιά	6 γρόσια
1 κιλό τοιμέντο γαλλικό	35 γρόσια
ραβδιστικά και μάζεμα 1 μοδιού	69,14 γρόσια
1 άλογο	2.160 γρόσια
1 αγώγι ελιάς	1,25 γρόσια
Αλεστικά 1 μοδιού	40 γρόσια

Τεφτέρι Β'

Στο τετράδιο αυτό βρέθηκαν τέσσερα είδη λογαριασμών των ετών 1892-3.

Α. Λογαριασμοί των κτημάτων στα Λοντρά

Πρόκειται για έξοδα των τριών ετών (1891, 1892, 1893) που ανέρχονται στο ποσό των 67.903 γροσίων, από τα οποία ο πρώτος χρόνος, όπως ήδη προαναφέραμε,

φτάνει τα 29.912 γρόσια, και χωρίζονται σε τέσσερις βασικές κατηγορίες:

α' φόροι για το 1891		1.139,5	γρόσια
φόροι για το 1892		2.289,25	γρόσια
φόροι για το 1893		2.376	γρόσια
β' έξοδα καλλιέργειας 1891		28.772	γρόσια
έξοδα καλλιέργειας 1892		13.386,5	γρόσια
για ράβδισμα και μάζεμα 1891		4.286	γρόσια
για ράβδισμα και μάζεμα 1892		3.800	γρόσια
γ' για άλεσμα 1891	52 μόδια	2.080	γρόσια
για άλεσμα 1892	42 μόδια	1.680	γρόσια
δ' μισθός επιστάτη		3.650	γρόσια

Συγχρόνως, τα κέρδη από την πώληση του λαδιού του για το 1891-2 φτάνουν τα 64.457 γρόσια. Τα στοιχεία που μπορέσαμε να συλλέξουμε δεν μας επιτρέπουν να έχουμε μια πιο ακριβή εικόνα για τις οικονομικές δραστηριότητες του Α.Β. μεταξύ 1891 και 1893. Όμως στις γαίες που αναφέρονται, παρουσιάζεται ένας ακόμα κήπος, πράγμα που προϋποθέτει είτε την αγορά είτε την εκμετάλλευση μίας ακόμα έκτασης. Μπορέσαμε ωστόσο να μετρήσουμε μεταξύ Φεβρουαρίου και Ιουνίου του 1893 πάνω από 846 μεροκάματα στα Λουτρά, των οποίων η τιμή διαφέρει ανάλογα με την εργασία, το φύλο και την ηλικία.

Β. Λογαριασμοί ελαιοτριβείου

Εδώ συμπεριλαμβάνονται τα έξοδα του ελαιοτριβείου από τον Απρίλιο του 1891 ως τον Οκτώβριο του 1893. Είναι ποσά που έδινε ο Α.Β. στον διαχειριστή Β. Γρημάνη, ενώ εκείνος του απέδιδε λογαριασμό.

Τα σημαντικότερα έσοδα προέρχονται από την πώληση 31.631 λαγηνιών λαδιού και πυρήνας. Σύμφωνα με τον κατάλογο, το γραφείο των αδελφών Βασιλείου είναι ο σημαντικότερος αγοραστής των πρώτων χρόνων.

Κατάλογος 2 Αγοραστές ελαιοτριβείου Λουτρών 1892-1893

αγοραστές	ποσότητα	ημερομηνία
Αφοι Βασιλείου	12.122 λαγήνια	28 Μαρτίου 1892-Δεκέμβριος 1892
Ν. Σουρλάγκας	4.551 λαγήνια	—"
Ευστ. Νικολάου	2.500 λαγήνια	—"
Μουζάλας	πυρήνια	—"
Σύνολο:		473.292 γρόσια
Αφοι Βασιλείου	4.552 λαγήνια	9 Ιανουαρίου 1893-19 Οκτωβρίου 1893
Γ. Βουσβούνης	3.596 λαγήνια	—"
Μουζάλας-Γλύψης	πυρήνια	—"
Ε. Σουρλάγκας	1.950 λαγήνια	—"
Ν. Σουρλάγκας	2.247 λαγήνια	—"
Σύνολο:		423.603 γρόσια

Έτσι τα έσοδα 1891-1893 του ελαιοτριβείου φτάνουν τα 896.895 γρόσια.

Από τον κατάλογο εξόδων που φτάνει τα 875.770 γρόσια τα σπουδαιότερα ποσά έχουν ξοδευτεί ως εξής:

— για αγορά ποσοτήτων λαδιού από διάφορους παραγωγούς·

- για πληρωμή της δεκάτης πάνω στην ελιά και το λάδι:
- για φόρους του εργοστασίου: 809 γρόσια για το 1893.
- για μισθοδοσία μηχανικού: 45 μετζήτια το μήνα:
- για κατασκευή μεγάλης αποθήκης λαδιού: 32.651 γρόσια.

Όσον αφορά τα κέρδη του ελαιοτριβείου στα τρία χρόνια έχουμε μια εικόνα λογιστικά τουλάχιστον σχεδόν ισοσκελισμένη: έξοδα 875.770 γρόσια, έσοδα 896.895 γρόσια.

Τα κέρδη που φαίνονται είναι 21.125 γρόσια. Ωστόσο πρέπει να πάρουμε υπόψη ότι στη στήλη των εξόδων περιλαμβάνονται 4 μήνες επιπλέον εργασίας, ότι ένα μέρος αυτών των εξόδων έχει δαπανηθεί σε αγορά ποσοτήτων λαδιού που μετά θα πουληθούν στο γραφείο εμπορίας των Αφών Βασιλείου. Πρέπει να επισημάνουμε ότι οι προφορικές μας πηγές λένε πως τα ελαιοτριβεία την εποχή εκείνη ήταν πραγματικά χρυσωρυχεία, στοιχείο που δεν γίνεται βέβαια φανερό από τα παραπάνω «λογιστικά» επεξεργασμένα αριθμητικά δεδομένα.

Γ. Οικογενειακοί λογαριασμοί

Με μεγάλη επιμέλεια διατηρούνται οι λογαριασμοί της οικογένειας, που μας επιτρέπουν να ανακαλύψουμε τις πηγές χρηματοδότησης του Α. Βασιλείου καθώς και την κατάσταση της οικογενειακής του περιουσίας.

Το γραφείο εμπορίας χρησιμεύει ως βασική πηγή χρηματοδότησης για τα έξοδα του ελαιοτριβείου. Η οικογενειακή περιουσία σε κτήματα περιλαμβάνει εκτάσεις στα Λουτρά, Μυστεγνά, Γέρα, Θερμιά, Κάτω Τρίτο, μύλο στους Λάμπου-Μύλους, ελαιόμυλο στα Μυστεγνά και ενδείξεις για νοίκιασμα γαιών στη Μ. Ασία (Κερέμκοϊ για τέταρτο κατά σειρά έτος). Τέλος, πληρώνουν φόρους για κτίρια στην προκυμαία της Μυτιλήνης (δημαρχείο, τηλεγραφείο, καταστήματα).

Από την άλλη η οικογένεια Βασιλείου, όπως επίσης και ο Α. Β., παίζουν ρόλο δανειστή. Για το 1892 μετρήσαμε πάνω από 70 χρεώστες των οποίων ο τόκος κυμαίνεται από 5 έως 9% και το συνολικό χρεωστούμενο ποσό σε 1.200.464 γρόσια. Το γεγονός αυτό προϋποθέτει μια μεγάλη επάρκεια σε ρευστό, που προέρχεται από τα έσοδα της οικογενειακής περιουσίας. Έτσι, η οικογένεια Βασιλείου είναι συγχρόνως έμποροι, κτηματίες, βιομήχανοι και δανειστές.

Δ. Κατάλογος τιμών

Κατάλογος 3

Τιμές διαφόρων υλικών, μισθών και οικιακών ειδών

Υλικά		Οικιακά είδη	
1 οκά σακιά	13 γρόσια	1 οκά κρέας	5 γρόσια
1 μεγάλο πιθάρι	105 γρόσια	1 λάμπα	54 γρόσια
1 μικρό πιθάρι	62,5 γρόσια	1 μουλάρι	324 γρόσια
1 οκά αλάτι	22,5 παράδες		
1 γομάρι νερό	5 γρόσια	Εξάμηνη συνδρομή στο θέατρο	80 γρόσια
1 οκά κάρβουνο	14 παράδες	1 φανέλα ανδρική	12 γρόσια
		1 καρφίτσα	60,75 γρόσια
Μισθοί		Τιμές λαδιού-πυρήνας	
μηχανικού	45 μετζήτια/μήνα	1 λαγήνι (8,19 κιλά)	22,5-24,5 γρόσια
ζευγά	12,5-13 γρόσια/μέρα	πυρήνα: 1 καντάρι (56,32 κιλά)	10 γρόσια
κτίστης	7-7,5 γρόσια/μέρα		
ανήλικο παιδί	4 γρόσια		
γυναίκα	3 γρόσια		

Τελειώνοντας, θα 'θελα να σημειώσω ότι, για να οδηγηθούμε σε γενικότερα συμπεράσματα για τα βιομηχανικά κέρδη, η έρευνα θα 'πρεπε να συμπεριλάβει δειγματοληπτικά καμιά 20αριά περιπτώσεις. Τείνω ωστόσο να πιστεύω ότι τα σημαντικότερα κέρδη, όπως προκύπτει από την περίπτωση Βασιλείου, προέρχονται από τον τοκισμό και το εμπόριο.

Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΤΟΥ Ρ. ΑΤΚΙΝΣΟΝ ΣΤΑ ΠΑΜΦΙΛΑ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ

Προερχόμενος από τη Σμύρνη, ο Ρόμπερτ Άτκινσον, Άγγλος υπήκοος του οποίου η οικογένεια συνδέεται με την εξαγωγή χρωμίου στη Μ. Ασία¹⁵, εγκαθίσταται μαζί με τον αδελφό του Φρέντερικ στα Πάμφιλα. Το μικρό αυτό χωριό, που απέχει μόλις 15 χλμ. από τη Μυτιλήνη, «φλερτάρει» λόγω θέσης τα μικρασιατικά παράλια. Από τον τόπο αυτό οι δύο αδελφοί ξεκινούν στις αρχές του 1878 μιας μεγάλης εμβέλειας επιχειρηματική δραστηριότητα.

Τόσο ο τόπος όσο και ο χρόνος δεν είναι τυχαία επιλεγμένοι. Για το πυρηνέλαιο και το σαπούνι χρειάζεται ένα παραθαλάσσιο χωριό, που να διευκολύνει τη μεταφορά της πρώτης ύλης και την εξαγωγή των προϊόντων. Απαιτείται όμως και ένα τολμηρό επιχειρηματικό πνεύμα, που θα προβλέψει πως το μέλλον συνδέεται με τον ατμό και θα πάρει το ρίσκο της επένδυσης σημαντικών κεφαλαίων σε μια πρωτοποριακή βιομηχανική μονάδα.

Είχε δίκιο λοιπόν ο γυμνασιάρχης Μυτιλήνης Γ. Α. Πάππης στο λόγο του της 30 Ιανουαρίου 1859, μέρας εορτής των σχολείων Μυτιλήνης, όταν έλεγε ότι: «*Ηδη η ανάγκη γνώσεων ευρύτερων εγένετο απαισθητή, αι αξιώσεις του εμπορίου ηυξηθήσαν, αι κοινωνικαί χρειαι επολλαπλασιάσθησαν, και ο ατμός τοσούτον πλησίασεν ημάς, ώστε απαιτείται να τροποποιηθεί ο διοργανισμός των ελληνικών σχολείων και η διδασκαλία να αποβεί τελεσφορωτέρα*»¹⁶.

Η μονάδα του Ρ. Άτκινσον περιλαμβάνει τριών ειδών βιομηχανικά κτίρια: ένα για την παρασκευή πυρηνελαίου, ένα για το διθειάνθρακα (CS₂), ένα σαπωνοποιείο και πολύ αργότερα ένα εργοστάσιο γαλβανισμού πιστονιών. Με το έργο αυτό, αναδεικνύεται σε έναν από τους πρώτους βιομηχάνους του νησιού. Στα τέλη του αιώνα αναλαμβάνει και χρέη υποπρόξενου (της Αγγλίας). Από τα βιβλία λογαριασμών καθώς και άλλα έντυπα που χρειάστηκε να σώσουμε από τα ερείπια, και που σήμερα βρίσκονται στα ΓΑΚ Ν. Λέσβου¹⁷, θα παρουσιάσουμε την πορεία των εργασιών του, με αφετηριακή χρονολογία το 1877:

Η πορεία των εργασιών κατά το 1877-1878

Σ' ένα αγορασμένο οικόπεδο για 6.000 γρόσια έκανε τις εξής κτιριολογικές κατασκευές:

- πυρηνεργοστάσιο
- εργοστάσιο παραγωγής διθειάνθρακα
- διθειούχο φούρνο για παραγωγή ξυλάνθρακα
- κατασκευή καζανιού
- αποθήκη πυρηνελαίου
- αποθήκη ξυλάνθρακα
- αποθήκη πυρηνάς

- σιδηρουργείο
- καπνοδόχο
- στάβλο
- αποβάθρα και δρόμο
- κατοικία
- τοιχοποιεία περιβόλου
- πηγάδι

Από τα έργα αυτά, το εργοστάσιο εξαγωγής πυρηνελαίου κόστισε 62.828 γρόσια, το διθειούχο εργοστάσιο 81.664 γρόσια και η οικία του 68.731 γρόσια. Από το σύνολο των εξόδων κατασκευής τους αποσβένει στους ετήσιους ισολογισμούς του το 10%.

1. Το πυρηνεργοστάσιο και το εργοστάσιο παραγωγής διθειάνθρακα

Μάλλον είναι το πρώτο που χτίστηκε στη Λέσβο για την παραγωγή λαδιού από πυρήνα καθώς και διθειάνθρακα, που είναι ο απαραίτητος διαλύτης για την εξαγωγή πυρηνελαίου.

Η Λέσβος, πλούσια σε ελαιώνες, προσφέρεται γι' αυτό το είδος παραγωγής, αφού η πρώτη ύλη, δηλαδή η πυρήνα, βρίσκεται επιτόπου ή στα απέναντι παράλια. Αυτόν εξάλλου το βιομηχανικό νεωτερισμό υμνεί το *Ημερολόγιο της Νομαρχίας Αρχιεπελάγου 1301*, όταν γράφει το 1885¹⁹: «Υπάρχουν δύο εργοστάσια νεωστί εφευρεθέντα και μη ευρισκόμενα εις ουδέν άλλο μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αξιοσημείωτος είναι και η ωφέλεια η προσγιγνομένη τη νήσω διά των δύο τούτων εργοστασίων. Προ της ιδρύσεώς των, τα στέμφυλα (πυρήνα) εχρησίμευον ως καύσιμος ύλη εν τοις πλινθοποιείοις και κλιβάνοις, πωλουμένων 100 χλγ. αντί 40-50 παράδων. Μετά δε την ίδρυσιν άρχισαν τα 100 χλγ. να τιμώνται 6-7 γρόσια».

Η κατεργασία του πυρηνελαίου: Το πυρηνέλαιο δεν είναι βρώσιμο, έχει όμως ευρύτατη βιομηχανική χρήση στη σαπωνοποιία. Εξάγεται από τον πολτοποιημένο ελαιόκαρπο με τη μέθοδο της εκχύλισης, χρησιμοποιώντας τον κατάλληλο διαλύτη.

Η επεξεργασία αυτή γίνεται σε μεγάλους σιδερένιους εκχυλιστήρες, ερμητικά κλεισμένους, στους οποίους μέσα από κατάλληλες σωληνώσεις διοχετεύεται ο διθειάνθρακας. Βρέχοντας έτσι την πυρήνα, συμπαρασύρει την ποσότητα του πυρηνέλαιου που αυτή περιέχει. Στη συνέχεια, με τη μέθοδο της απόσταξης ξεχωρίζει το πυρηνέλαιο από το διαλύτη.

Η παραγωγή διθειάνθρακα: Η ιδέα να παράγει ο ίδιος το διαλύτη που θα του επιτρέψει την κατεργασία της πρώτης ύλης είναι ίδιο γνώρισμα του βιομηχανικού δαιμονίου του Άτκινσον. Για την παρασκευή του χρειάζεται να θερμάνουμε ταυτόχρονα, σε καμίνι, θείο, ξυλάνθρακα και κωκ και στη συνέχεια να συμπυκνώσουμε τους εξατμιζόμενους ατμούς σε κατάλληλο ψυκτήρα.

Ενδειξεις για τη δραστηριότητα αυτή, του έτους 1878, έχουμε από τα βιβλία λογαριασμών: παραγωγή 61.500 κιλών διθειάνθρακα.

Για το σκοπό αυτό καταναλώθηκαν 85.286 κιλά θείου, 31.180 κιλά ξυλάνθρακα και 86.784 κιλά κωκ.

Το θείο το προμηθεύονταν από το Παλέρνο της Ιταλίας, επιβαρυνόμενο με 8% φόρο (3% φόρος εισαγωγής ευρωπαϊκών προϊόντων + 5% φόρος εσωτερικών τελωνείων, όταν τα προϊόντα αυτά έχουν εισαχθεί από άλλο λιμάνι και μεταφέρονται στον τόπο κατανάλωσής τους). Τον ξυλάνθρακα παρήγαγε από το πεύκο της Λέσβου, της Σμύρνης και του Αϊβαλιού, ενώ το κωκ το εισήγαγε από την Τουρκία.

Το 1881 υπολογίζει την ημερήσια παραγωγή διθειάνθρακα σε 241,44 οκάδες.

Για το σκοπό αυτό αναλώνει: 278,5 οκάδες θείο, 116,75 οκάδες ξυλάνθρακα και 402,75 οκάδες κωκ. Το ίδιο έτος το εργοστάσιο δουλεύει 140 μέρες, από 1η Φεβρουαρίου ως 20 Ιουνίου. Η τιμή κόστους για ένα κιλό CS_2 είναι 1,8 γρόσια.

Το 1878 το πυρηνεργοστάσιο παρήγαγε αντίστοιχα 1.202 κιλά πυρηνέλαιου. Η απόδοση πυρηνέλαιου-πυρήνας κυμαίνεται:

1878	6,9%
1879	8,6%
1880	7,6%
1881	7,6%
1882	7,0%

Η εισαγωγή πυρήνας δεν έγινε μόνο από τις περιοχές της Λέσβου, όπως τα Μυστεγνά, η Θερμιά, η Συκαμιά, η Πέτρα, η Αγία Παρασκευή, αλλά και από τη Μικρά Ασία (Αϊβαλί, Αδραμύτιο, Δικελί, Ατζανός). Εκτός από την τιμή αγοράς, που κυμαινόταν γύρω στα 4,5 γρόσια το κιλό, ο Άτκινσον επιβαρύνεται με το ναύλο και τα τέλη εισαγόμενου προϊόντος (8%). Μέρος της πυρήνας χρησιμοποιούσε και ως καύσιμο ύλη.

2. Το σαπωνοποιείο

Ο κύκλος της βιομηχανικής δραστηριότητας στη μονάδα του Άτκινσον ολοκληρώνεται με την παρασκευή σαπουνιού. Από τα υπολείμματα του πυρηνέλαιου με την προσθήκη αλκαλιού (καυστικού νατρίου ή καλίου) έφτιαχνε πράσινα σαπούνια ή κίτρινα, όταν το πυρηνέλαιο ήταν παλιό. Το εργοστάσιο σαπουνιού πρέπει να άρχισε να λειτουργεί τον Δεκέμβριο του 1878. Για πρώτη ύλη χρησιμοποίησε πυρηνέλαιο δικής του παραγωγής και ανόργανες ουσίες όπως σόδα, βαρυντή και πυριτικό αλάτι. Έκανε δοκιμές ανάμιξης σαπουνιού με ταλκ. Όπως μας πληροφορεί η προξενική αλληλογραφία²⁰, η νόθευση του σαπουνιού με ταλκ, που είχε εξαπλωθεί στη Λέσβο, προκάλεσε την έκδοση βεξυρικού απαγορευτικού διατάγματος με αποτέλεσμα το κλείσιμο πολλών σαπωνουργείων, τη ζημιά των βιομηχάνων και την απόλεια εργασίας των σαπωνοποιών, αχθοφόρων και μουλαράδων που ζούσαν από το σαπούνι.

Ο τρόπος παρασκευής: Σε λέβητες που θερμαίνονταν με φωτιά ή με ατμό έριχναν το αλκαλικό διάλυμα με το νερό και τη λιπαρή ουσία και θέρμαιναν το καζάνι για 4-5 ώρες ως το σημείο βρασμού. Στη συνέχεια προσέθεταν πυκνότερες ποσότητες αλκαλίων ως ότου φτιαχτεί μια ομοιογενής μάζα. Ενώ συνεχιζόταν η θέρμανση, προσέθεταν και μαγειρικό αλάτι για ν' αποχωριστεί το σαπούνι από τις υδατικές διαλύσεις του. Έτσι, το σαπούνι έμενε στην επιφάνεια, ενώ τα απόβρατα έφευγαν από τον πυθμένα του λέβητα. Ακολουθούσε η στερεοποίηση. Η μάζα χυνόταν σε πλαίσια και κοβόταν με μαχαίρια, με τη βοήθεια συστήματος κατάλληλων συρμάτων. Το σαπούνι στέγνωνε σε κατάλληλους χώρους. Για το σκοπό αυτό τα σαπωνοποιεία της Λέσβου διέθεταν και δεύτερο όροφο με μεγάλα ανοίγματα για τον αερισμό. Μια ζωντανή εικόνα για τη διαδικασία παρασκευής του σαπουνιού παρουσιάζουν τα έξοδα του τρίτου, τέταρτου και πέμπτου βρασίσματος, που πραγματοποιήθηκαν τον Μάιο του 1881:

Κατάλογος 4
Έξοδα καζανιάς σαπουνιού

είδος	τιμή/γρόσια
2 σκούπες για το σαπωνοποιείο	4
6 μαχαίρια για το κόψιμο των σαπουνιών	45
1 τροχαλία και ένα σκοινί για το πηγάδι	12,5
2 μεγάλες ξύλινοι ράβδοι για ανακάτεμα	40
2 μικρές ξύλινες σκάφες για μεταφορά λιωμένου σαπουνιού	30
50 κιλά σόδα	2.686,5
18 φορτία ασβέστη	173,5
μισθοί εργατών για βράσιμο	960
μισθοί εργατών για χύσιμο και σφράγισμα	390
μισθοί εργατών για κόψιμο και ζύγισμα	255
μισθοί εργατών για κόψιμο γωνιών	150
μισθός επιστάτη	242
νυχτερινο φως-8 οκάδες λάδι	36
5 δέσμες λεπτό ύφασμα	125
51 φορτία καύσιμη ύλη και μεταφορικά	349,5
167 σάκοι	774,5
ράψιμο και τακτοποίηση σάκων	15
παρασκευή τριών βαφών	20
αλάτισμα, πλύσιμο μεμβράνης και αλάτι	25
μεταφορά στο πλοίο 54 σάκων	10
επιβίβαση	11
φόρος αποβάθρας για 71 κιλά σαπουνιού	513,5

3. Τα μηχανήματα και η χρονολογία των εργασιών (1879-1890)

Ο Άτκινσον αγόρασε μηχανήματα αξίας 260.000 γροσίων με ετήσια απόσβεση 10%. Προοριζόνταν για το πυρηνεργοστάσιο, το εργοστάσιο παραγωγής διθειάνθρακα και το σαπωνοποιείο. Ήταν αγγλικού τύπου και προμηθευτής το εργοστάσιο του Ισηγόνη στη Σμύρνη. Στην τιμή τους έχει συνυπολογίσει το κόστος, το ναύλο, την ασφάλεια και τα έξοδα τελωνείου²¹. Η συναρμολόγηση έγινε επιτόπου.

Ο ατμός που πολλαπλασίαζε την παραγωγική ικανότητα των παλαιών ελαιομύλων και σαπωνοποιείων (σαπουνχανάδων) θεωρήθηκε τρομακτική τεχνολογική ανακαίνιση του 19ου αι. και σημειώνεται ως βήμα προόδου σε όλες τις προξενικές και άλλες επίσημες εκθέσεις για το νησί. Έτσι, οι ατμομηχανές του Άτκινσον αποτελούν μία από τις 12 ατμοκίνητες μονάδες που απαριθμεί η προξενική γαλλική έκθεση του 1888²².

Από τα βιβλία της επιχείρησης²³ ακολουθούμε τη χρονολογία αγοράς των μηχανημάτων:

Το 1879 έφερε:

- 4 αντλίες αξίας 35 τουρκικών λιρών η μία
- 1 ατμομηχανή αξίας 50 τουρκικών λιρών
- 1 ατμοκάζανο αξίας 18 τουρκικών λιρών

4 σιδερένιες κυκλικές δεξαμενές πυρηνελαίου χωρητικότητας 12.600 οκάδων η μία
1 αποστακτήρα
1 ψυγείο, ψυκτήρα και δύο καζάνια σαπουνιού

Το 1880 έφερε:

2 νέες αντλίες
1 καζάνι
1 ατμομηχανή
1 μηχανή σύνθλιψης της πυρήνας
1 σιδερένια δεξαμενή
1 καζάνι ατμού
1 βραστήρα με δικτυωτό πλέγμα προστασίας
1 δεξαμενή αποσταγμένου διθειάνθρακα
2 μικρά ντεπόζιτα συλλογής διθειάνθρακα

Το 1881 μεταφέρει στα Πάμφιλα:

1 ακόμα αποστακτήρα
μανόμετρα
1 κυκλικό αποστακτήρα
1 δεξαμενή πυρηνελαίου
1 μηχανήμα για γεωτρήσεις

και τέλος μέσα στο 1882 αγοράζει μηχανήματα για παραγωγή οξικού οξέως. Το 1890 συμπληρώνει τον τεχνολογικό του εξοπλισμό για το ατμοκίνητο ελαιοτριβείο. Την ίδια περίοδο προσθέτει και τα απαραίτητα εξαρτήματα. Για το σαπωνοποιείο, για παράδειγμα, σημειώνει:

Αύγουστος 1878: μεταφορά δύο ειδικών καζανιών για το βράσιμο του σαπουνιού.

Απρίλιος 1879: αγορά σκοινιού για σάκους μεταφοράς, στάμπες σαπουνιού με τη φίρμα του, δοκιμές βαφών, ξύλο για τα καλούπια, τούβλα για κατασκευή θόλου καζανιού, μπάρες αλατιού για την παρασκευή σαπουνιού.

Νοέμβριος 1879: αγορά μουσαμά.

Δεκέμβριος 1879: αγορά ξύλινων κουτιών για συσκευασία.

Για το εργοστάσιο διθειάνθρακα: ένα σιδερένιο κόσκινο για ν' ανακατεύει το θείο και τον ξυλάνθρακα. Τον Απρίλιο του 1880 κατασκευάζει κυκλική δεξαμενή απόσταξης.

Η πορεία των εργασιών κατά το 1879-1890

Το 1879 παρασκευάζει τρία βιομηχανικά προϊόντα: το πυρηνέλαιο, το διθειάνθρακα και το σαπούνι. Το 1880 αρχίζει η λειτουργία του σιδηρουργείου, εξοπλισμένου με τόρνο. Συγχρόνως κατασκευάζει το δωμάτιο του επιστάτη, την αποβάθρα, ναπηγεί και εξοπλίζει δικό του πλοίο, το *Olivia*. Με αυτό και με πλοίαρχο τον Ν. Δραγόνα εκτελεί τις μεταφορές της πυρήνας από τα διάφορα λιμάνια της Λέσβου και της Μ. Ασίας στα Πάμφιλα. Παράλληλα συνεχίζει τον εξοπλισμό του εργοστασίου διθειάνθρακα με μηχανήματα, ντεπόζιτο και φούρνο για το κάψιμο του ξυλάνθρακα. Κατασκευάζει ακόμα και αρτεσιανό φρέαρ.

Το 1881, ενώ συνεχίζει το έργο της αποβάθρας, της πλατφόρμας και της μικρής

σιδηροδρομικής γραμμής, προχωρά στην κατασκευή μεγάλων καζανιών. Ενοικιάζει για μισό χρόνο το σαπωνοποιείο και ξεκινά την κατασκευή νέας αποθήκης λαδιού και νέας δεξαμενής.

Το 1882 βελτιώνει την οπωροκαλλιέργεια στην έκταση που περιβάλλει την οικία του και εκτρέφει ορνιθοειδή²⁴. Αγοράζει δύο νέα οικοπέδα προς 5.600 γρόσια για να επεκτείνει την ιδιοκτησία του, εξοπλίζει το διθειούχο εργοστάσιο με διυλιστήρα και προεκτείνει την περίβολο. Πειραματίζεται με τα νέα μηχανήματα παρασκευής οξικού οξέως και καλεί τον καθηγητή Σμυθ για να τον εκπαιδεύσει στη λειτουργία τους. Χρησιμοποιεί νέα μέθοδο για το καθάρισμα του λαδιού με θειικό οξύ. Το 1883 κάνει αίτηση για λειτουργία εργοστασίου παρασκευής οξέως. Τέλος σπαράγματα λογαριασμών του 1890 μαρτυρούν την ύπαρξη ατμοκίνητου ελαιοτριβείου, ανεμόμυλου και ντεπό αποθήκευσης ελαίων.

Η επιχείρηση του Άτκινσον μετά το 1890

Η λειτουργία του εργοστασίου αρχίζει τον Οκτώβριο του 1889. Είναι και αυτό ατμοκίνητο. Κατά συνέπεια, στον κύκλο των κερδών του προστίθενται και αυτά από την παρασκευή και εμπορία του λαδιού. Χρησιμοποιεί κατά μέσο όρο 20 εργάτες το μήνα, με μεροκάματο γύρω στα 8,5 γρόσια, ενώ το λάδι πουλιέται προς 25,5 γρόσια το λαγίγι.

Το 1893 ο Ρ. Άτκινσον αναλαμβάνει το Βρετανικό Υποπροξενείο Λέσβου και εκτός από τις επιχειρήσεις του διεκπεραιώνει τις αγγλικές διπλωματικές υποθέσεις στο νησί. Δεν είναι τυχαίο ότι η σκλήρυνση της αγγλικής στάσης απέναντι στην τουρκική διοίκηση σημειώνεται προς τα τέλη του αιώνα. Θα θεωρούσε κανείς πως το καθυστάς των διομολογήσεων και τα προνόμια που παραχωρεί ο σουλτάνος στους ξένους υπηκόους επιβάλλουν μια φιλική στάση προς τις οθωμανικές αρχές. Όμως το διεθνές σκηνικό έχει αλλάξει. Από το 1856, όταν εκδίδεται ο νόμος που παραχωρεί στους ξένους το δικαίωμα ιδιοκτησίας, ως το 1890 η οικονομική υποχρέωση και οι εδαφικοί ακρωτηριασμοί της Αυτοκρατορίας είναι συνεχείς, ενώ στο διπλωματικό τομέα έχουμε μια σαφή αλλαγή στάσης. Αυτό που διαχωρίζει τη Συνδιάσκεψη των Παρισίων, που έβαλε τέλος στον Κριμαϊκό Πόλεμο το 1876, από τη Συνθήκη του Βερολίνου, που σφράγισε το Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1878, είναι το γεγονός ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν θα εγγυώνται στο μέλλον την ακεραιότητα της Αυτοκρατορίας, αλλά θα μπορούν να επέμβουν στην περίπτωση που οι ζητούμενες μεταρρυθμίσεις δεν θα γίνονται σεβαστές.

Ο Άτκινσον από τα κέρδη που ιδιοποιείται επενδύει κύρια στη χημική βιομηχανία. Παράλληλα αγοράζει, στις 19 Οκτωβρίου 1893, τέσσερις ελαιώνες, δύο στα Λουτρά και δύο στα Κεραμιά. Ενώ όμως ακολουθεί όλες τις νόμιμες διαδικασίες για την εγγραφή των τίτλων, φαίνεται ότι η κτήση τους δεν αναγνωρίστηκε από τις τουρκικές αρχές²⁵. Στις αρχές του αιώνα θίγεται προσωπικά από την άνοδο του εθνικισμού και τα συνεχή γεγονότα που υποδηλώνουν όξυνση των σχέσεων μεταξύ των δύο εθνοτήτων. Το 1909 τα γαλλικά αρχεία μάς πληροφορούν για προπηλακισμούς που έλαβαν χώρα στα Πάμφιλα, όταν απόσπασμα Τούρκων στρατιωτών παραβίασε την ιδιοκτησία του. Ο τόνος στις διπλωματικές αναφορές προς την Κωνσταντινούπολη σκληραίνει και το διπλωματικό σώμα εντείνει τις πιέσεις του προς την τουρκική διοίκηση.

Τέλος, μία από τις τελευταίες επενδυτικές πρωτοβουλίες φαίνεται ότι ήταν η

νέα μονάδα που ήθελε ν' ανοίξει για γαλβάνισμα πιστονιών. Εύγλωττη μαρτυρία η προξενική έκθεση της 26ης Σεπτεμβρίου 1904, όπου δηλώνεται η εισαγωγή 25 κιλών ποτασίου του κυανίου. Όμως το προϊόν καταστράφηκε στο λιμάνι της Σμύρνης και έτσι ο Άτκινσον έμεινε εκτεθειμένος στους πελάτες του που του είχαν ήδη αποστείλει δέκα βραχίονες υδραυλικών πρεσών για γαλβάνισμα.

Τα οικοδομικά υλικά της επιχείρησης Άτκινσον είναι ξυλεία, πέτρες, ασβέστης, τούβλα και κεραμίδια. Η ξυλεία αγοράζεται από διάφορους ντόπιους προμηθευτές, όπως τον Δημήτριο από την Παναγιούδα, τον Δ. Δουκάκη, τον Α. Βογιαντζόγλου ή εισάγεται απευθείας από το Αδραμύτιο.

Ανάλογα με το είδος του ξύλου και τη χρήση του έχει και τις αντίστοιχες τιμές:

Κατάλογος 5
Τιμές ξυλείας

είδος	αξία/γρόσια
γαλαγάνια	8 το ένα
ταβάνια	4,5
σαράι ντερέκια	3,25
μεσοτάβανα	6,5
σακίσια	15
ταβανόβεργες	6,125
νεροσάνιδα	6,5
γιαλάνια	6,5
δογγραμάδες	3
καπλαμάδες	4,5
τσιφτέ ντερέκια	7,5
μπιτσιμέδες	3,5

Η τιμή τους επιβαρυνόταν φυσικά με το ναύλο και το φόρο εισαγωγής. Ξυλεία χρησιμοποιήθηκε κυρίως για την κατασκευή της κατοικίας και των αποθηκών. Οι πέτρες είναι άλλοτε από τα Μυστεγνά και άλλοτε από το Σαρμουσάκ της Μ. Ασίας. Πρόκειται για τα γνωστά Σαρμουσάκια, μεγάλες κόκκινες σμιλεμένες πέτρες, που χρησιμοποιούνται σε ειδικά σημεία της τοιχοποιίας καθώς και στις υπόγειες δεξαμενές λαδιού. Ο ίδιος ο Άτκινσον οργανώνει το νταμάρι και τα συνεργεία που δουλεύουν. Για την εξόρυξη της πέτρας νοικιάζει πλοίο και μεταφέρει τους εργάτες με 9,5 γρόσια μεροκάματο και το κρασί πληρωμένο. Στους χαμάληδες αγοράζει τα παπούτσια.

Οι πέτρες μεταφέρονται αρχικά με ζώα και στη συνέχεια με το πλοίο. Μεγάλες ποσότητες πέτρας χρησιμοποιήθηκαν στην τοιχοποιία, στο εργοστάσιο πυρηνελαίου και το διθειούχο εργοστάσιο. Για την καπνοδόχο χρησιμοποίησε πέτρες Μάλτας. Αγοράζει ακόμα και ποσότητες υδραυλικής ασβέστου καθώς και άμμου, που μεταφέρει στα Πάμφιλα με πλοίο. Κεραμίδια και τούβλα φέρνει συχνά από το Αδραμύτιο και το Γενιτσαροχώρι. Τα περισσότερα χρησιμοποιούνται στο κτίριο εξαγωγής πυρηνελαίου, στη διθειούχο κάμινο, στην κατασκευή καζανιών και στις αποθήκες πυρήνας και πυρηνελαίου.

Το εργατικό δυναμικό που απασχόλησε για όλη την κατασκευαστική περίοδο (Μάρτιο ως Δεκέμβριο 1878) έκανε συνολικά 4.163 μεροκάματα. Ειδικά τους μήνες Μάρτιο, Απρίλιο και Μάιο, που η οικοδομική δραστηριότητα ήταν στο απόγειό της, πρέπει να απασχολούσε όχι μόνο το σύνολο του εργατικού δυναμικού των Παμφί-

λων αλλά και των γύρω χωριών. Πρόκειται για κτίστες, σκαφτιάδες, ξυλουργούς, πετράδες, γυναίκες και παιδιά αχθοφόρους, γυψαδόρους, μιογιατζήδες, εξορύντες πέτρας κλπ. Οι μισθοί τους κυμαίνονται ως εξής:

Κατάλογος 6
Τιμές εργατικών ημερομισθίων

είδος	μεροκάματο σε γρόσια
ξυλουργοί	13 - 18
κτίστες	9 - 15
σκαφτιάδες	5,5 - 8
παιδιά και γυναίκες	4

Αρχικό κεφάλαιο

Το αρχικό κεφάλαιο της επένδυσης του Άτκινσον είναι 500.000 γρόσια, που κατανέμονται σε 240.000 για την ιδιοκτησία και τα κτίρια και 260.000 για τα μηχανήματα. Από το ποσό αυτό αποσβάνει το 10% σε ετήσια βάση. Για το σύνολο της ιδιοκτησίας (γη και κτίρια) και τα μηχανήματα φορολογείται με βάση το *εμλάκ*, που αντιστοιχεί στην ατομική φοροδοτική ευθύνη, μετά τη σύνταξη κτηματολογίου στη Λέσβο, με 2.848 γρόσια τον Απρίλιο του 1890. Για το 1878 και 1879 πληρώνει *εμλάκ* 25,5 γρόσια για το οικοπέδο αξίας 6.000 γροσίων. Για τα κτίσματα, τα μηχανήματα και την ιδιοκτησία πληρώνει 2.130,5 γρόσια για το 1880, 1881 και 1882.

Πρόκειται δηλαδή για μικρή σχετικά φορολογία, αν λάβουμε υπόψη ότι οι ξένοι υπήκοοι εξαιρούνται του στρατιωτικού φόρου καθώς και του φόρου επιτηδεύματος, που επιβάλλεται από το 1860 και μετά σε όλους όσους ασχολούνται με το εμπόριο και τη βιομηχανία και αντιστοιχούσε αρχικά στο 3% και στη συνέχεια στο 4% και 5% επί των κερδών.

Παραγωγή – τιμή κόστους – αγορές

1. Κτίρια εξαγωγής πυρηνέλαιου και διθειάνθρακα

Το 1878 παρήγαγε 61.500 κιλά διθειάνθρακα. Το εργοστάσιο δούλεψε 184 μέρες και η τιμή κόστους είναι 3,46 γρόσια/κιλό. Το 1879 δούλεψε 214 μέρες παράγοντας 304,34 κιλά ημερησίως και το κόστος έπεσε σε 2,11 γρόσια το κιλό. Το 1881 το κτίριο εξαγωγής διθειάνθρακα δούλεψε 140 μέρες παράγοντας 241,44 κιλά την ημέρα. Ο Άτκινσον υπολογίζει ότι για το σκοπό αυτό ξόδεψε 278,5 κιλά θείου, 116,3 κιλά γαιάνθρακα και 402,3 κιλά κωκ τη μέρα. Το κόστος παραγωγής έπεσε στα 1,8 γρόσια το κιλό. Το 1883 εργάστηκε 110 μέρες παρασκευάζοντας 40.975 κιλά, ενώ το κόστος ανέβηκε στα 2 γρόσια. Μπορούμε να εκτιμήσουμε τη συνολική του παραγωγή από το 1878 ως το 1883 σε 167.810 κιλά διθειάνθρακα, από τον οποίο χρησιμοποίησε 99.546 κιλά για την εξαγωγή πυρηνέλαιου.

Όσον αφορά το πυρηνέλαιο, παρήγαγε:

έτος	ποσότητα σε κιλά
1878	1.151,69
1879	5.746,79

1880	3.680,68
1881	7.618,03
1882	5.443,62

Γίνεται φανερό λοιπόν ότι η μεγαλύτερη παραγωγή συμπίπτει με το έτος 1881, που υπήρξε η καλύτερη μαξουλοχρονιά του β' μισού του 19ου αιώνα. Η αυξημένη αγροτική παραγωγή λειτούργησε ως προωθητικός παράγοντας για τη δημιουργία ατμοκίνητων ελαιοτριβείων.

Η τιμή του λαδιού έχει τις συνηθεις διακυμάνσεις: από 22,9 ως 29 γρόσια το λαγύνη. Στην πραγματικότητα η τιμή του δεν καθορίζεται μόνο από την ποσότητα της παραγωγής και την αύξηση ή μείωση του κόστους, αλλά επηρεάζεται κύρια από την κατάσταση της διεθνούς αγοράς, την προσφορά και τη ζήτηση, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης, και από τη σταθερότητα των πολιτικών και στρατιωτικών υποθέσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Κατά συνέπεια, το είδος αυτό της καλλιέργειας είναι επιρρεπές στις διακυμάνσεις της αγοράς, πράγμα που θεωρείται ιδιαίτερα μειονεκτικό για μια οικονομία στηριγμένη στη μονοκαλλιέργεια.

Ο Άτκινσον φαίνεται καλά δικτυωμένος στη διεθνή αγορά. Οι οικονομικές δραστηριότητες της οικογενείας του και η προϋπηρεσία του στην εκμετάλλευση του τουρκικού υπεδάφους προς όφελος του αγγλικού κεφαλαίου τον πλουτίζει με γνώσεις και πείρα και του επιτρέπει να χειρίζεται με επιτυχία τις διασυνδέσεις του για εξεύρεση νέων αγορών.

Το 1878 διοχετεύει πυρηνέλαιο στη Μασσαλία. Το 1879 στη Γιάφφα, Σμύρνη, Μασσαλία, Καβάλα, Πόλη, Αϊβαλί και Πλωμάρι. Παράλληλα στέλνει δείγματα στο Λονδίνο. Το 1880 συνεργάζεται με όλες τις προηγούμενες αγορές, αλλά εξάγει κύρια στη Σμύρνη, τη Μασσαλία, την Καβάλα και τη Θεσσαλονίκη. Την ίδια χρονιά εισχωρεί στην αγορά του Λίβερπουλ, του Μπρίντιζι και του Αλγερίου. Το 1881 επαναλαμβάνει τις συνηθισμένες πωλήσεις και στέλνει δείγματα στη Γερμανία.

Για τη διοχέτευση του πυρηνέλαιου συνεργάζεται με εμπορομεσιτικά γραφεία της Μυτιλήνης παραχωρώντας τους το 1-2% των πωλήσεων. Αυτά είναι: το γραφείο Κουρτζή-Κούμπα για Θεσσαλονίκη, Αϊβαλί, Καβάλα, ο F. Votta για Μασσαλία, ο Αρμένιος Γκουρουμιάν για το Αλγέρι, ο Ισηγόνης για τη Σμύρνη, ο Λ. Αμηνάς για το Λίβερπουλ, ο Π. Πούλιας για το Πλωμάρι, ο Χρ. Αθανασιάδης για τη Μυτιλήνη, ο Σαπουναδέλης για την Αγιάσο, οι Αβαγιανός, Θ. Δουβαλατέλης, Γ. Πιττής και τα γραφεία Γ. Κουκλέλη-Φ. Καμπούρη και Φωτιάδη-Σβίλαριτς για διάφορα μέρη.

2. Το σαπυνοποιείο

Οι πωλήσεις σαπυνοποιείου κυμαίνονται από 3.000-20.000 γρόσια το μήνα. Παραθέτουμε τον πίνακα ετήσιων πωλήσεων από τον Δεκέμβριο του 1878 ως τον Δεκέμβριο του 1882.

Πίνακας 6	
<i>Πωλήσεις σαπυνοποιείου Άτκινσον</i>	
έτος	ποσό σε γρόσια
Δεκ. 1878-Δεκ. 1879	366.272,5
Ιαν. 1880-Δεκ. 1880	91.520,75
Ιαν. 1881-Δεκ. 1881	97.510,25
Ιαν. 1882-Δεκ. 1882	56.769,00

Από τον Οκτώβριο του 1881, αφού επιδιόρθωσε την αντλία του σαπωνοποιείου, το νοικιάζει για 6 μήνες προς 2.400 γρόσια. Ενδείξεις ενοικίου έχουμε και για μηχανήματα όπως το ένα σαπυνοκάζανο που νοικιάζει από τον Μάρτιο ως τον Σεπτέμβριο στον Μ. Σάλτα, κάτοικο Παμφύλων και ιδιοκτήτη ελαιοτριβείου.

Η τιμή του σαπουνιού είναι μικρότερη αυτής του πυρηνέλαιου.

1879 1 οκά = 4,14 γρόσια

1880 1 οκά = 3,33 γρόσια

1881 1 οκά = 5 γρόσια

Εκτός των Λεσβίων που αγοράζουν μικρές ποσότητες για οικιακή χρήση, ο κύριος όγκος της παραγωγής φεύγει για την Πόλη, τη Ρόδο, την Αττάλεια, την Καλλίπολη, την Καισάρεια, τα Δαρδανέλλια, τη Τζέντα, τη Μερσίνα, το Κίρκαγατς και τη Μαγνησία²⁶.

Το σύνολο των εργατών που χρησιμοποιεί φτάνει τους 32, που κατανέμονται με τον ακόλουθο τρόπο:

2 στο σαπωνοποιείο επί 5 μεροκάματα την εβδομάδα προς 5-7 γρόσια

2 στο κτίριο παρασκευής διθειάνθρακα

1 στο κτίριο εξαγωγής πυρηνέλαιου

1 παιδί για τα θελήματα και τις μικροδουλειές

2 για την επισκευή σάκων

1 στο σιδηρουργείο

1-2 για επισκευές βαρελιών και 1 επιστάτη.

Στο ελαιοτριβείο χρησιμοποιεί 20 εργάτες.

Σε μηνιαία βάση πληρώνει 6 άτομα: τον καπετάνιο και έναν ναύτη, τον Φ. Βόττα και τον Κασσιανό, που αναλαμβάνουν τη διεκπεραίωση των πωλήσεων του λαδιού ταξιδεύοντας συχνά στη Σμύρνη και τη Μασσαλία, τον Σάλβο Πορτέλη, τον Τζ. Αποστόλη, τον Α. Μαρτς, τον Θ. Μανάφη, έναν υπηρέτη για το σπίτι και ένα γκρουπ Αρμενίων που αποτελείται από 9 άτομα για τις συναλλαγές του στη Σμύρνη. Τέλος, στους αχθοφόρους εκτός από το μεροκάματο τους αγοράζει τα παπούτσια και τους πληρώνει το κρασί.

Κέρδη και ζημιές: ένας μικρός απολογισμός

Υπολογίζοντας τα έξοδα του Άτκινσον για την κατασκευή και τον εξοπλισμό της επιχείρησής του, βλέπουμε ότι επένδυσε ένα αρχικό κεφάλαιο 500.000 γροσίων. Αντίστοιχα, τα καθαρά κέρδη του από τις πωλήσεις πυρηνέλαιου και σαπουνιού το διάστημα 1878-1882 ανέρχονται σε 763.425 γρόσια. Η απόδοση του κεφαλαίου ανά έτος είναι 30,4%.

Πίνακας 7
Κερδοζημιές Ρ. Άτκινσον σε γρόσια

έτος	δούναι	λαβείν			κέρδη-ζημιά
		πυρηνέλαιο	σαπούνι	σύνολο	
1878	229.504	132.220	—	132.220	-97.284
1879	870.870	778.307	366.272,5	1.144.579	+273.709
1880	520.482	512.156	91.520,7	603.676	+83.194
1881	740.344	1.160.024	97.510	1.257.534	+517.190
1882	662.903	592.750	56.760	649.519	-13.384
Σύνολο	3.024.103			3.787.528	763.425

Ο πίνακας λοιπόν δείχνει πως η βιομηχανοποίηση της παραγωγής με τη χρήση του ατμού, στην όγδοη δεκαετία του 19ου αιώνα, ήταν ιδιαίτερα προσοδοφόρα επιχείρηση, παρά τους κινδύνους που ενείχε η μονοκαλλιέργεια και η καταλυτική πολλές φορές συγκυρία (καιρικές συνθήκες, κατάσταση διεθνούς αγοράς, διακυμάνσεις στην τιμή του λαδιού, πολιτικές συνθήκες).

Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε ότι το βιομηχανικό δαιμόνιο του Άτκινσον εκμεταλλεύεται όλες τις δυνατότητες του κύκλου παραγωγής. Με συνεχείς δοκιμές, χημικούς πειραματισμούς και τεχνολογικές καινοτομίες παράγει ένα σύνολο προϊόντων που του είναι απαραίτητα στο νέο τρόπο κατεργασίας της πυρήνας. Έτσι γλιτώνει σημαντικά έξοδα από την αγορά υλών που χρησιμοποιεί κατά την παραγωγική διαδικασία.

Δεν πρέπει βέβαια να λησμονούμε πως η εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης σε ευρεία κλίμακα, συμπεριλαμβανομένων των γυναικών και παιδιών, καθώς και τα μεροκάματα που οριοθετούνται από την ανατολή και τη δύση του ήλιου και αντιστοιχούν, στην καλύτερη περίπτωση, στο ένα τρίτο της τιμής ενός λαγηνιού λαδιού, επιτρέπουν στους βιομηχάνους μεγάλα περιθώρια κέρδους.

Ο Άτκινσον δεν ανήκει στην τοπική περίπτωση των βιομηχάνων που, οικειοποιούμενοι τα κέρδη από το εμπόριο ή και το αγροτικό πλεόνασμα (στην περίπτωση των μεγάλων εμποροκτηματιών), τα επενδύουν και στο δευτερογενή τομέα. Εξάλλου η λογική ανάπτυξης της επιχείρησής του στηρίζεται σε ένα καθαρά βιομηχανικό πνεύμα που γνωρίζει καλά και εμπιστεύεται τα πλεονεκτήματα α) της εκμετάλλευσης των ντόπιων πρώτων υλών, β) της χρησιμοποίησης μοντέρνας τεχνολογίας που αυξάνει την παραγωγή, βελτιώνει την ποιότητα και κατακτά νέες αγορές, γ) την ύπαρξη διαθέσιμης εργατικής δύναμης που εργάζεται χωρίς ωράριο και με τη συμμετοχή ανήλικων και γυναικών, και δ) της επανεπένδυσης στη βιομηχανία για την παραγωγή υλικών απαραίτητων στον τρόπο παραγωγής καθώς και συμπληρωματικών βιομηχανικών δραστηριοτήτων.

Σ' αυτή την πρώιμη φάση για τη βιομηχανία της Λέσβου, ένας Βρετανός υπήκοος, εκμεταλλευόμενος το προνομιακό καθεστώς της ιδιότητάς του και τη γεωγραφική θέση του νησιού, δεν διστάζει να ανατρέψει το γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνταν η οθωμανική οικονομία και που ήταν, με δυο λόγια, αποτρεπτικό για την ανάπτυξη της βιομηχανίας²⁷.

Η κοινωνική ζωή

Οι δύο αδελφοί, ο Ρόμπερτ και ο Φρέντερικ, αγγλικής καταγωγής και κάτοικοι Σμύρνης, εγκαταστάθηκαν στα Πάμφιλα, αφήνοντας πίσω τον Τζέημς και τον Άλφρεντ, που τους εξυπηρετούσαν στις πωλήσεις του πυρηνελαίου. Εκτός από τα βιομηχανικά κτίρια έχτισαν και μια έπαυλη δίπλα στη θάλασσα, όπου εγκαταστάθηκαν με τις οικογένειές τους και το υπηρετικό προσωπικό.

Τα βιβλία λογαριασμών καθώς και άλλα έντυπα που βρέθηκαν στα ερείπια της κατοικίας τους αποκαλύπτουν ανάγλυφα τη ζωή των δύο πλούσιων Βρετανών υπηκόων, που με καταπληκτική ευστροφία εκμεταλλεύονται την ευνοϊκή θέση της Λέσβου σε σχέση με τα απέναντι παράλια για να γίνουν οι πρώτοι βιομήχανοι του νησιού. Είναι χαρακτηριστικό πως στους λογαριασμούς τους δεν εμφανίζονται παρά ελάχιστα έντοκα δάνεια (με 5%), γεγονός που αντανακλά τη νοοτροπία του εκκολλημένου βιομήχανου αστού, σε αντίθεση προς το πνεύμα του μεγαλοκτηματία-τοκιστή-εμπόρου-βιομηχάνου, όπως είναι η περίπτωση του Α. Βασιλείου.

Στα Πάμφιλα αναβιώνει σε μικρογραφία η αγγλική αστική τάξη με όλες της τις συνήθειες και τους τρόπους. Ανάμεσα στα δύο αδέρφια υπάρχει καταμερισμός εργασιών. Ο Ρόμπερτ ασχολείται αποκλειστικά με τη βιομηχανική παραγωγή, ενώ ο Φρέντερικ με τη διαχείριση του σπιτιού, την περιποίηση του κήπου, την παρατήρηση των καιρικών φαινομένων, που καταγράφει συστηματικά σε ειδικό βιβλίο τρεις φορές τη μέρα, και τα επαγγελματικά ταξίδια στη Σμύρνη και αλλού.

Ιδού μερικές πινελιές ενός βρετανικού τρόπου ζωής: αγορά τεσσάρων σκύλων για το κυνήγι και αλόγων για ιππασία και τις μετακινήσεις διά Ξηράς, κατασκευή στάβλου, αγορές βρώμης, έξοδα πεταλώματος, αγορά στολής ιππασίας. Το 1879 ο Φρέντερικ παντρεύεται τη Τζέσι και τον Αύγουστο του 1890 γεννιέται το παιδί τους. Οι εργασίες του κήπου αφορούν μια μεγάλης έκτασης καλλιέργεια οπωροφόρων και ιδίως πορτοκαλιών. Συχνά επισκέπονται τα γύρω χωριά, σταματούν στα χάνια να πιουν και να καπνίσουν κι άλλοτε διοργανώνουν οικογενειακές εκδρομές στην εξοχή, όπου στρώνονται τραπέζια για οκτώ άτομα.

Πληρώνουν τακτικά τη συνδρομή τους στους *Τάιμς*, συμμετέχουν στις λαχειοφόρους του Ροταριανού Ομίλου κλπ. Τυπικό αγγλικό σπορ, το κανό αγοράζεται για βόλτες στον όρμο των Παμφίλων, ενώ η Τζέσι παίζει πιάνο και τα αδέρφια καταναλώνουν ποσότητες καπνού. Η διατροφή τους είναι ίδια με την κλασική διατροφή ενός σημερινού Άγγλου τουρίστα στα μέρη αυτά: βούτυρο και μαρμελάδες Αγγλίας, κορν-μπιφ, πίκλες, ψάρια, φρούτα και ξηροί καρποί. Σ' αυτά προστίθεται το χαβιάρι, το κονιάκ και τα γαλλικά κρασιά, οι μπίρες από την Τεργέστη, μέλι και σύκα από τη Σμύρνη, σαρδέλες, σολομός, τόνος, μπιζέλια, βρετανικό τσάι της καλύτερης ποιότητας, σταφύλια σουλτανιά και καρπούζια. Κάθε εβδομάδα αγοράζουν το πόσιμο νερό.

Τα έπιπλα του σπιτιού και η οικουσκευή έρχονται από τη Σμύρνη. Δίνουμε χαρακτηριστικά μερικά είδη:

- σαλατιέρα
- πιατέλα ψαριού
- πιατέλα για πίκλες
- σουπιέρα
- δύο δωδεκάδες ποτήρια και πιάτα
- αυγουλιέρες
- δύο δωδεκάδες φλιτζάνια καφέ
- ένα στρώμα και μια κουνουπιέρα
- πιάνο
- μια σιδερένια μπανιέρα
- κρεβατάκι μωρού
- δοχείο νυκτός
- ταψί για καταΐφι.

Για τα κλινοσκεπάσματα, τις κουρτίνες, τα μαξιλάρια, τα τραπεζομάντιλα, αλλά και για ορισμένα είδη ρουχισμού (πουκάμισα εξόδου, νυχτικιές, σακάκια, φορέματα κλπ.) αγοράζουν υφάσματα από:

- ποπλίνα
- κάμποτο, καφέ, ροζ και άσπρο
- ύφασμα πικέ για κλινοσκεπάσμα
- τούλι ολλανδικό
- λινό ύφασμα για κουβέρτες

– κασμίρι κλπ. και τα δίνουν για ράψιμο.

Καταγράφονται ακόμα πολύ συχνές αγορές παπουτσιών, πολλαπλά ζευγάρια μπότες για τους άνδρες, παπούτσια εξόδου ανδρικά και γυναικεία, παντόφλες μάλλινες κ.ά., ενώ τουλάχιστον δύο ή τρεις φορές το μήνα τα στέλνουν για επιδιόρθωση στους τσαγκάρηδες.

Άλλα γυναικεία είδη που χρεώνεται ο Φρέντερικ ν' αγοράσει είναι:

– μεταξωτές κάλτσες και γάντια

– μεταξωτές κορδέλες

– κορσέδες

– διαμαντένιο δαχτυλίδι

– ομπρέλα ήλιου (παρασόλι), απ' όπου και η λεσβιακή παροιμία: *Όταν έβρεχ' ο Θεός μυαλό, εσύ κράταγες παρασόλι.*

Στο σπίτι του Άτκινσον υπάρχει ένας υπηρέτης. Η Τζέσι παίρνει 200 γρόσια την εβδομάδα για έξοδα σπιτιού, ενώ ο Φρέντερικ πληρώνεται 80 γρόσια το μήνα για την περιποίηση του κήπου. Πρόκειται για ένα British way of life σε όλο του το μεγαλείο!

Η επιμέρους μελέτη δύο βασικών βιομηχανικών μονάδων του νησιού και οι πληροφορίες που αποκομίσαμε επιτρέπουν την εξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων για τη βιομηχανία στη Λέσβο την περίοδο 1880-1912.

Η έρευνά μας προσανατολίστηκε προς ορισμένες κατευθύνσεις και πρώτα απ' όλα, όσον αφορά τους:

ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ

Με βάση τις δικαιοπραξίες καταρτίσαμε έναν κατάλογο ιδιοκτητών ελαιομύλων και σαπωνοποιείων της περιόδου 1845-1912.

Κατάλογος 7

Ιδιοκτήτες και ιδιοκτήτριες ελαιομύλων και σαπωνοποιείων

πράξη αρ.	ιδιοκτήτης	μέσο παραγωγής	θέση	αξία (γρόσια)
4149	Χρυσώ, σύζ. Ε. Δ. Αλαμανέλη	1/4 σαπωνοποιείου ελαιουργείο	Αγ. Θεράπων Θερμή	26.500 16.000
6565	Πηνελόπη, σύζ. Γ. Μιχ. Γιαννέλη	σαπωνοποιείο	Κουλιμπάρα	
1407	Βασιλίνα, σύζ. Ν. Γιαμόγλου	1/8 σαπωνοποιείου	Πόλη	
6584	Παρ. Φραντζέσκου	ελαιουργείο, μαγαζί λαδιού και 1/2 σαπωνοποιείου	Πέραμα	
6480	Παύλ. Αποστόλου	ελαιουργείο και αποθήκη λαδιού	Λουτρά	
1390	Ελένη, σύζ. Χ'' Γ. Ασλάνη	1/4 σαπωνοποιείου	Κάτω Γιαλός	
7301	..., γένος Παν. Φ. Χ'' Δημητρίου	1/2 ελαιουργείου	Ίππειος	
4990	Μελισσινή Δούκα	ελαιουργείο και 1/2 ελαιουργείο	Μεσαγρός	
6497	Απ. Χ'' Δ. Γούτου και η γυναίκα του	ελαιουργείο		
6497	Απ. Χ'' Δ. Γούτου και αδελφός του Κλεάνθη, σύζ. του Απ. Χ'' Δ. Γούτου	σαπωνοποιείο 1/3 σαπωνοποιείου	Κάτω Γιαλός Κάτω Γιαλός	24.000

2253	Χ'' Γρ. Χ'' Βρανάς	2/4 ελαιουργείου	Ασώματος	
3314	Χ'' Γρ. Χ'' Βρανάς	1/2 ελαιουργείου	Ασώματος	
5780	Χ'' Γ. Χ'' Ιωάννου	1/2 ελαιουργείου και 2 αποθήκες λαδιού	Μυτιλήνη Πλάτανος	
1390	Ελένη, σύζυγος Χ'' Γιαννάκη Ασλάνη	1/4 σαπωνοποιείου	Κάτω Γιαλός	
1877	Στρ. Κ. Μειμάρης και Δ. Ψακής	ελαιουργείο	Παπιανά	
4877	Ι.Π. Μιχαλάκης	1/4 ελαιουργείου 1/2 ελαιουργείου	Παπάδος	
4835	Μιχ. Χ'' Π. Μυστεγνιώτης	3/16 ελαιουργείου 1/3 σαπωνοποιείου	Πάμφιλα Αϊβαλί	
1880	Παν. Παλαιολόγου	ελαιουργείο	Παπάδος	
5435	Κλεοπάτρα, σύζυγος του Εμμ. Γρ. Παπάζογλου	1/2 ελαιουργείου	Μυτιλήνη	
1875	Γρ. Μ. Παπάζογλου	1/2 σαπωνοποιείου	Κάτω Γιαλός	
6345	Νικ. Παράσχου	ελαιουργείο	Λουτρά Σκόπελος	
5929	Στρ. Σιδέρης	ελαιουργείο και αποθήκη λαδιού	Ασώματος	
6583	Πηνελόπη Μ. Σημαντήρη, σύζ. του Π. Βουγιούκα	ελαιουργείο	Παλαιόκηπος	
4640	Μαρία, σύζυγος του Εφ. Σιδερέλη	1/2 ελαιουργείου	Ασώματος	5.000
6583	Πηνελόπη Μ. Σημαντήρη και Ευθυμία, σύζ. του Π. Βασιλείου	ελαιουργείο	Σκόπελος	
7875	Πηνελόπη, σύζ. του Σοφ. Γ. Σημαντήρη	ελαιουργείο και αποθήκη	Ακλιδιού	
2335	Ελληνούδα, σύζ. Ν. Σκαμπαβία	1/4 ελαιουργείου	Μόρια	
4640	Μαριγώ, σύζ. Σίμου Β. Σκορδά	1/4 ελαιουργείου	Αφάλωνα	
7620	Σαπφώ, σύζ. Γ. Εμμ. Σωμαρίπα	1/4 ελαιουργείου	Βαρμακαπή	
2313	Διαμάντη, σύζ. του Γ. Μ. Σωμετζέλη	1/4 ελαιουργείου	Μόρια	
6149	Αντ. Δ. Σπύρη και Δόμνα Κοντή	ελαιουργείο	Αφάλωνα	4.000
4038	Χαρίκλεια, σύζ. του Γ. Σταματίου	1/2 ελαιουργείου	Θερμή	7.000
2962	Ελένη, το γένος Αντωνίου, Γ. Αντωνίου και Χ' Κωνσταντής Αρώνης	ελαιουργείο	Μεσαργός	
3525	Βικτωρία, σύζ. του Γ.Μ.Χ. Πιττή, Αντώνιος και Αθανάσιος Χ'' Αποστόλου και απόγονοι του Δ. Ν. Κουκλέλη	σαπωνοποιείο	Κάτω Γιαλός	
3126	Κατίγκω, σύζ. Ι. Χριστοδουλίδη	1/4 σαπωνοποιείου	Βαρβακαπή	22.000
5740	Μαριγώ, σύζ. του Κ. Χ'' Χριστόφα	σαπωνοποιείο	Καλαφάτ γιερό	
8607	Αμερσούδα, σύζ. του Γ. Π. Χ'' Σάββα	σαπωνοποιείο	Προκουμαία	
7060	Μαριάνθη, σύζ. του Αρ. Ιωάννου	ελαιουργείο	Μυστεγνά	
6371	Βικτωρία, σύζ. του Μαλ. Δ. Ιωαννόπουλου	ελαιουργείο	Αγ. Θεράτων	
4045	Γε. Απ. Π.Χ. ...	1/2 ελαιουργείου	Μόρια	
3443	Γρ. Δ. Κακάμπουρας	ελαιουργείο	Λαγκάδα	
3215	Γρ. Καλαγάνης	ελαιουργείο	Αγιάσος	
8333	Ευβουλία, σύζ. του Τιμ. Μ. Καμπούρη	1/4 σαπωνοποιείου	Μόρια	
.....	Ι. Γ. Καμίτσας	1/2 ελαιουργείου	Μεσαργός	
1109	Κατερίνη, σύζυγος Δ. Κόντη	1/4 ελαιουργείου	Μόρια	
1880	Κ. Κοντέλλης	2 ελαιουργεία	Πηγή	

1880	Γ.Γ. Κουκουλής και Στρ.Κ. Βεδογένης	ελαιουργείο	Πάμφιλα	
4624	Παν. Ν. Κουρκουλής	1/2 ελαιουργείου	Μεσαργρός	
5463	Πηνελόπη, σύζυγος του Γ. Λύδη	ελαιουργείο	Θερμή	
5076	Αγλαΐα, σύζ. Α. Γ. Λογοθέτη Λεούδη	1/2 ελαιουργείου	Αγ. Θεράπων	11.000
1874	Αμερσοΐδα Ι. Μαγγανά	ελαιουργείο	Μόρια	
1876	Χρ. Μαθιέλης	ελαιουργείο	Πλωμάρι	
5087	Ν. Βαγιανού	1/4 ελαιουργείου	Πάμφιλα	
6185	Γρ. Π. Βαμβακέλης και κόρη	1/2 ελαιουργείου	Ίππειος	
6361	Δημ. Π. Βενλής	3/10 ελαιουργείου	Πάμφιλα	
7884	Λοπασίαν σύζ. Παν. Παπαθεοδώρου	1/4 ελαιουργείου	Ταξιάρχης	
3003	Εριέττα, σύζ. του Β. Μ. Βενλή, Παν. Β. Γρωμάνης και Γρ. Μ. Παπάζογλου	σαπωνοποιείο	Κάτω Γιαλός	
7973	Μυροΐνη, σύζ. του Θεόδ. Δ. Παραδέλη	1/2 ελαιουργείου	Ίππειο	
8128	Χαρίκλεια σύζ. του Βασ. Μ. Παρασκευά	1/2 ελαιουργείου	Πάμφιλα	
6890	Ευανθία, σύζ. του Αντ. Π. Πατσακούλη	ελαιουργείο και αποθήκη	Λουτρά	
8140	Δέσποινα, σύζ. του Μιχ. Π. Σιφναίου	3/8 σαπωνοποιείου	Προκυμαία	
8128	Ελένη, σύζυγος του Αντ. Βοσάνη	1/4 ελαιουργείου	Πάμφιλα	
3960	Πηνελόπη, σύζ. του Π. Δ. Βουγιούκα	1/4 σαπωνοποιείου	Κάτω Γιαλός	15.000
7667	Κλεοπάτρα, σύζ. του Ι. Δ. Ζερμπίνη	σαπωνοποιείο	Μυτιλήνη	
4962	Κλεοπάτρα, σύζ. του Ν. Ζησίδη	1/2 ελαιουργείου	Τζούφλος	9.500

Πηγή: Προικοσύμφωνα και διαθήκες του ΚΣΧΚ 1845-1912.

Σημείωση: Η ένδειξη ελαιουργείο αντιστοιχεί στον ελαιόμυλο. Το ποσό σε γρόσια ανταποκρίνεται στις εκτιμήσεις αξιών του Κοινοτικού Συμβουλίου που καταγράφηκαν κατά την περίοδο 1866-1875.

Έχουμε λοιπόν ιδιοκτήτριες γυναίκες, λόγω του προικώου συστήματος, καθώς και άνδρες, στην περίπτωση κατά την οποία το συγκεκριμένο μέσο παραγωγής «ξέφυγε» από τον «Μινώταυρο» των προικών και παρέμεινε στην ιδιοκτησία του αρχηγού της οικογενείας ως τη σύνταξη της διαθήκης του ή αποκτήθηκε μετά τις διαδοχικές προικοδοσίες των θυγατέρων. Όσον αφορά τις ατμοκίνητες φάμπρικες, μπορέσαμε με τη βοήθεια της βιομηχανικής αρχαιολογίας να καταρτίσουμε ένα κατάλογο κτιρίων που ανήκουν περισσότερο στην κατηγορία των βιομηχανικών καταστημάτων παρά στην κατηγορία των πρωτόγονων μύλων και από τους οποίους μερικοί λειτουργούσαν, πριν το 1900, με ατμό.

Οι περισσότεροι ιδιοκτήτες ατμοκίνητων ελαιοτριβείων διαθέτουν σημαντική κτηματική περιουσία και πλεόνασμα που προέρχεται από το εμπόριο του λαδιού²⁸.

Κατάλογος 8

Ιδιοκτήτες ελαιοτριβείων, σαπωνοποιείων και πυρηνεργοστασίων

ιδιοκτήτης	μέσο παραγωγής	χρονολογία	θέση
Κληρονόμοι Ζερμπίνη	Ε	1890	Μόρια
Βοσάνης	Σ,Ε και Π.	1880	Πάμφιλα
Άτκινσον	Σ,Ε και Π.	1880	Πάμφιλα
Τριανταφυλλίδης	Ε	τέλος 19ου αι.	Πάμφιλα
Σάλτας	Ε	τέλος 19ου αι.	Πάμφιλα
Βασιλείου	Ε	1885	Μυστεργνά
Παυλέλης	Ε	1890	Ασώματος

Κακάμπουρας και Μιρασγεντής	Σ	τέλος 19ου αι.	Σκάλα Πολυχνίτου
Ι. Ταλιάνης	Ε	1880	Βασιλικά
Καλίας και Γ. Αποστολίδης	Ε	1892	Βρίσα
Βασιλέλης	Ε	1892	Ίππειος
Αλαμανέλης Α.	Ε	τέλος 19ου αι.	Ίππειος
Χονδρομπίλας	Ε	1900	Ίππειος
Ξενοδοχείο Αγιάσου	Ε	1900	Αγιάσος
Βουνάτσος	Ε	1900	Αγιάσος
Σαπουναδέλης	Ε	τέλος 19ου αι.	Αγιάσος
Μανταμαδιώτης	Ε	1900	Μιχού
Βρανάς	Ε	1887	Παπάδος
Καραμβάλης	Ε	1900	Παπάδος
Δουραχάνης	Ε	τέλος 19ου αι.	Παπάδος
Ταπανλής	Ε	1890	Παλαιόκηπος
Εοσέμ	Ε	1870	Πέραμα
Χατζηβασιλείου	Σ	1850	Πέραμα
Βασιλείου Αλ.	Ε,Σ και Π.	1890	Λουτρά
Βόμβας	Ε	τέλος 19ου αι.	Αγ. Μαρίνα
Κληρονόμοι Τραγάκη	Ε	τέλος 19ου αι.	Πλαγιά
Παπαχρυσοστόμου	Ε	τέλος 19ου αι.	Μεγάλο Χωριό
Μαραγκέλης	Ε	τέλος 19ου αι.	Πλωμάρι
Συνεταιρισμός Νεοχωριού	Ε	1900	Νέο Χωριό
Παπουτσάνης	Ε	1867	Πλωμάρι
«Η Αναγέννηση»	Ε	τέλος 19ου αι.	Σκάλα Σκαμνιάς
Κοινότητα Φίλιας	Ε	1874	Φίλια
Π. Θεοδοσιάδης	Ε	1900	Αγ. Παρασκευή
Τζέμις Αριστάρχης	Ε	1890	Αγ. Παρασκευή
Εκκλησία Ταξιάρχης	Ε,Α	1910	Αγ. Παρασκευή

Σημείωση: Ε = Ελαιοτριβείο, Π = Πυρηνεργοστάσιο, Σ = Σαπωνοποιείο, Α = Αλευρόμυλος

Δαπάνες κατασκευής

Σύμφωνα με τη μελέτη λεπτομερειακών λογαριασμών των δύο επιχειρήσεων, από το 1880 μέχρι το 1890 διαπιστώνουμε ότι:

1. Σχετικά με τις δαπάνες κατασκευής

Το 1890 το ατμοκίνητο ελαιοτριβείο του Π. Βασιλείου, μέλους της Δημογεροντίας και κτηματία, στοίχισε 258.000 γρόσια, από τα οποία 56,5% δαπανήθηκαν για την αγορά ατμομηχανών εισαγόμενων απ' την Αγγλία. Συγχρόνως, ο Ρ. Άτκινσον, αγγλικής καταγωγής, κτίζει στα Πάμφιλα το 1879 το πρώτο εργοστάσιο στο νησί για την επεξεργασία πυρήνας, για την παρασκευή του διθειάνθρακα και ένα σαπωνοποιείο. Δαπανά για το σύνολο των κτιρίων του το ποσό των 500.000 γροσίων από το οποίο το 45% ξοδεύτηκε για τις μηχανές.

Εργασία - ημερομίσθια

Το εργατικό δυναμικό που χρησιμοποιούνταν στις ατμοκίνητες βιομηχανίες ήταν κατά μέσο όρο 14 εργάτες ανά εργοστάσιο. Διακρίνονται σε αχθοφόρους, ειδι-

κευμένους εργάτες που εργάζονται στις μηχανές (καζάνια, πιεστήριο) και απλούς βοηθούς. Στα σαπωνοποιεία που λειτουργούν χωρίς μηχανήματα υπολογίζουμε 3-5 μόνιμους εργάτες και στα εργοστάσια σαπουνιού 6-8.

Στην ιδιαίτερη περίπτωση μας, η ελαιουργία του Π. Βασιλείου έχει:

- 1 εργάτη για το καζάνι
- 2 εργάτες για κάθε πιεστήριο
- 6-7 αχθοφόρους για να μεταφέρουν τις ελιές από τους χώρους αποθήκευσης

στις μηχανές

- 1 επιβλέποντα
- 1 βοηθό

Το πυρηνεργοστάσιο του Άτκινσον απασχολεί:

- 1 εργάτη για την κατεργασία της πυρήνας
- 2 για την επισκευή των βαρελιών
- 2 για το σαπωνοποιείο
- 1 επιβλέποντα
- 1 παιδί-εργάτη

και για το ατμοκίνητο ελαιουργικό του εργοστάσιο το 1890 ο Άτκινσον χρησιμοποιεί 20 εργάτες.

Το σύνολο των εργατών που χρησιμοποιούνται στα βιομηχανικά εργοστάσια το 1890 φτάνει τους 1.809 και το 1912 τους 3.325²⁹. Το ημερομίσθιο το 1890 είναι 10 γρόσια στην περίπτωση του Α. Βασιλείου και στην περίπτωση του Άτκινσον 8,5 γρόσια ημερησίως. Το 1912, σύμφωνα με την αναφορά του Σοφιανόπουλου, η τιμή ενός ημερομισθίου είναι 2-5 δραχμές (10-25 γρόσια) για τον αχθοφόρο, 7 δραχμές (35 γρόσια) για τον επιβλέποντα και 2-5 δραχμές (10-25 γρόσια) για το βοηθό. Για να δώσουμε ένα πιο λεπτομερές παράδειγμα της διαφοροποίησης των ημερομισθίων, σύμφωνα με την ειδίκευση και την προσφερόμενη εργασία δίνουμε τον πίνακα 8.

Πίνακας 8			
<i>Ημερομίσθια των εργαζομένων σε εργοστάσια</i>			
τύπος εργοστασίου	1878-82	1898	1912
σαπωνοποιεία ελαιουργεία	5-7 γρόσια/μέρα 8,5 γρόσια/μέρα 4-5 γρόσια/μέρα (παιδί)	23-26 γρόσια/μέρα (επιβλέπων) 13-17 γρόσια/μέρα (βοηθός) 10-12 γρόσια/μέρα (αχθοφόρος)	17,5 γρόσια/μέρα 35 γρόσια/μέρα (επιβλέπων) 10-25 γρόσια/μέρα (βοηθοί) (αχθοφόροι)
<i>Πηγή:</i> Λογιστικά βιβλία του Ρ. Άτκινσον για τα έτη 1878-892. Λογιστικά βιβλία του Α. Βασιλείου για το έτος 1898 και <i>Γενική Διοίκηση των Νήσων, Διάφορες μελέτες, Α'. Λέσβος</i> , Αναφορά Σοφιανόπουλου, 1912, σ. 9-15.			

Ο παραπάνω πίνακας μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε μια αισθητή αύξηση των ημερομισθίων των εργατών μεταξύ 1878 και 1912. Κάνοντας τις απαραίτητες συ-

γκρίσεις με την αύξηση της τιμής του λαδιού για την ίδια περίοδο (43,1%)³⁰ συμπεραίνουμε ότι το ημερομίσθιο ενός εργάτη σαπωνοποιείου αυξήθηκε κατά 148,5%, ενώ το ημερομίσθιο ενός βοηθού αχθοφόρου ενός ελαιουργείου αυξήθηκε κατά 56,9%³¹. Πρέπει ωστόσο να υπολογίσουμε ότι τα ημερομίσθια των εργατών είναι, γενικά, πιο υψηλά από τα ημερομίσθια των εργατών γης³².

Οι δαπάνες σε εργατικά ημερομίσθια στην περίπτωση του Άτκινσον δεν ξεπερνούν το 17% των ετησίων εξόδων της βιομηχανίας για τα έτη 1878-1882.

Πίνακας 9 <i>Αντιστοιχία δαπανών ημερομισθίων επί του συνόλου των δαπανών του εργοστασίου</i>			
έτος	δαπάνες εργοστασίου σε γρόσια	δαπάνες ημερομισθίων σε γρόσια	%
1878	229.504	31.550	13,7
1879	870.870	148.325	17
1880	520.482	83.978	16,1
1881	740.344	97.721	13,2
1882	662.903	77.144	11,6

Πηγή: Λογιστικά βιβλία του Ρ. Άτκινσον, ιδιωτικό αρχείο του Άτκινσον. Στην περίπτωση Βασιλείου οι δαπάνες για τα ημερομίσθια των εργατών και του μηχανικού ισοδυναμούν με 18,4% για τα έτη 1891-1893.

Η τιμή του λαδιού

Πίνακας 10 <i>Τιμές λαδιού</i>		<i>Πηγές:</i> Πωλήσεις του Ρ. Άτκινσον, βιβλία λογαριασμών, ιδιωτικό αρχείο Άτκινσον: πωλήσεις Βασιλείου, βιβλία λογαριασμών, ιδιωτικό αρχείο Βασιλείου: <i>Βιβλίο γενικής διοίκησης των Νήσων, Λέσβος</i> , Αναφορά Σοφιανόπουλου, σ. 9-15. Σύμφωνα με τον Σοφιανόπουλο, 1 χλγ. λάδι = 0,9 δραχμές (1 δρχ. = 5 γρόσια).
έτη	τιμή λαδιού ανά λαγήνη (σε γρόσια)	
1878-1882	22,9-28	
1891-1894	23,5-29,25	
1912	36,8	

Έχουμε διαπιστώσει διάφορες τιμές λαδιού για τα έτη που μας ενδιαφέρουν:

Οι διακυμάνσεις της τιμής του λαδιού εξαρτώνται από πολλούς παράγοντες: την κατάσταση της ευρωπαϊκής αγοράς, την προσφορά και τη ζήτηση, τη σταθερότητα των πολιτικών και στρατιωτικών υποθέσεων στην Αυτοκρατορία, τις περιόδους υπερπαραγωγής και τις περιόδους κακής σοδειάς.

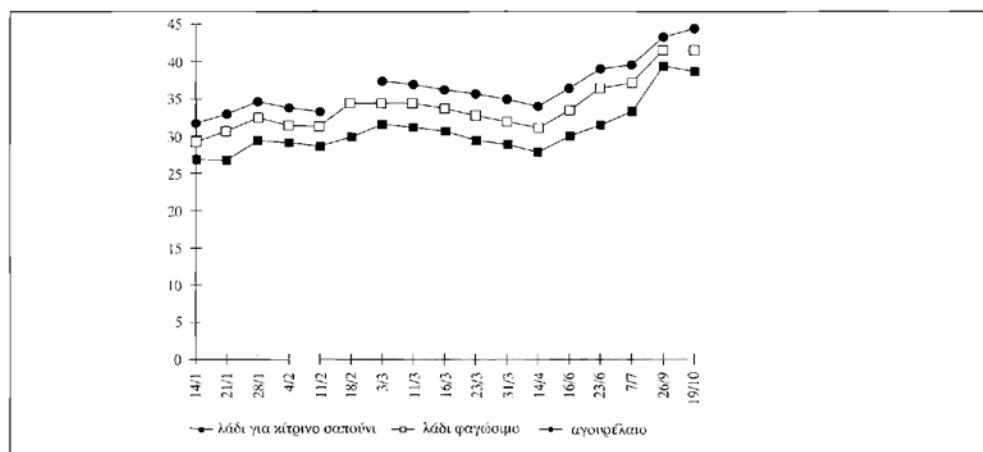
Ας δούμε μερικά παραδείγματα:

Όπως και τα άλλα αγροτικά προϊόντα, το λάδι δεν έχει μια σταθερή τιμή κατά τη διάρκεια του χρόνου. Διακρίνουμε μια περίοδο υψηλών τιμών το καλοκαίρι και χαμηλών κατά τη συγκομιδή και την περίοδο λειτουργίας των μύλων. Αυτό επιβεβαιώνει ο παρακάτω πίνακας:

Πίνακας 11
Τιμή λαδιού για το έτος 1912*

ημερομηνία	λάδι για κίτρινο σαπούνι	λάδι φαγώσιμο	αγουρέλαιο
14/1	27,5	29,25	31,5
21/1	27,5	30,5	33
28/1	29,5	32	34,25
4/2	29,5	31,5	33,5
11/2	29,25	31,5	33,5
18/2	30,25	34,5	
3/3	31,25	34,5	37
11/3	31,25	34,5	37
16/3	30,75	33	35,5
23/3	30	32,75	35
31/3	29,75	32	34,75
14/4	29,25	31,5	34
16/6	30,75	33,5	36
23/6	32	36	39
7/7	33,25	37	39
26/9	39,25	42	43,5
19/10	38,75	41,25	44

* Η τιμή υπολογίζεται σε γρόσια ανά λαγήνι.

Σε σχέση με τα διεθνή γεγονότα που καθορίζουν την αγορά σημειώνουμε:

Το 1882 και 1883, οι εξαγωγές υφίστανται μια σημαντική ελάττωση της τάξης των 3 εκατομμυρίων φράγκων. Αυτή η μείωση οφείλεται από τη μια στην πολιτική κρίση στην Αίγυπτο και από την άλλη στη χαμηλή τιμή του ελαιόλαδου στις ευρωπαϊκές αγορές. Αντίθετα, η αύξηση των εξαγωγών κατά 4 εκατομμύρια φράγκα μεταξύ 1896 και 1897 οφείλεται στην εξέγερση της Κρήτης, από την οποία επωφελήθηκαν οι έμποροι της Λέσβου για να υποσκελίσουν τους ανταγωνιστές τους στις ευρωπαϊκές αγορές. Το 1898 η Γαλλία, που απορροφά λίγο λεσβιακό λάδι, έρχεται τέταρτη κατά σειρά μεταξύ των αγοραστών εξαιτίας της κακής σοδειάς στη νότια Γαλλία, την Αλγερία και την Τυνησία. Κατά συνέπεια, το λάδι ως προϊόν είναι ιδιαίτερα ευαίσθητο στις διακυμάνσεις της αγοράς, πράγμα που αποτελεί σοβαρό μειονέκτημα για μια οικονομία στηριγμένη στην μονοκαλλιέργεια.

Ζημίες και κέρδη

Για να εκτιμήσουμε την απόδοση των ατμοκίνητων εργοστασίων χρησιμοποιήσαμε τα λογιστικά βιβλία του Ρ. Άτκινσον.

Το βιομηχανικό κατάστημα του Ρ. Άτκινσον μας δίνει έναν ισολογισμό των εξόδων και εσόδων για μια πενταετία, όπως είδαμε στον πίνακα 7 αυτού του κεφαλαίου. Στο σύνολο τα κέρδη ανέρχονται σε 763.425 γρόσια, αριθμός που αντιστοιχεί σε 152.000 γρόσια ετησίως. Εάν υπολογίσουμε το αρχικό κεφάλαιο που επενδύθηκε (500.000), έχουμε μια απόδοση 30,4% κατά μέσο όρο.

Ο Σοφιανόπουλος το 1913 υπολογίζει την ετήσια απόσβεση των μύλων σε 25%, των ελαιοτριβείων σε 2,5%, των πυρηνεργοστασίων σε 8% και των σαπωνοποιείων σε 9%. Διατείνεται δε ότι η βιομηχανία παρέχει κέρδη δεκαπλάσια των τόκων των κατατεθέντων κεφαλαίων³³.

Είναι λοιπόν προφανές ότι η βιομηχανοποίηση της παραγωγής λαδιού και σαπουνιού, με την εισαγωγή των ατμομηχανών το 1880, υπήρξε χρυσή επένδυση για τη Λέσβο, παρά τους κινδύνους που ενείχε η μονοκαλλιέργεια και παρά την αστάθεια των κερδών που καθορίζονταν από τόσες συγκυρίες: ατμοσφαιρικές συνθήκες, που επηρεάζουν το μαξούλι, κατάσταση της παγκόσμιας αγοράς, διακυμάνσεις των τιμών λαδιού κλπ. Εδώ, πρέπει να συνυπολογίσουμε και την εκμετάλλευση στο έπακρο της εργατικής δύναμης, που άφηγε στους βιομηχάνους μεγάλα περιθώρια δημιουργίας πλεονάσματος.

Συμπέρασμα για τη βιομηχανική ανάπτυξη

Στη Λέσβο το πιο εμπορεύσιμο προϊόν είναι το λάδι και το παράγωγό του, το σαπουνι, που, πριν φτάσει στην αγορά, προϋποθέτει μια βιομηχανική επεξεργασία. Η βελτίωση της τεχνικής των μέσων παραγωγής με την εισαγωγή του ατμού σηματοδότησε την αρχή της πορείας προς τον καπιταλισμό.

Αυτή την αλλαγή τη διαπιστώνουμε στο νησί στη δεκαετία 1880-1890 με την εμφάνιση των «μηχανών» για ελαιοτριβεία και για άλλου είδους εργοστάσια. Έχουμε από τη μια το ίζημα του λαδιού, που ανακυκλωνόταν για την παρασκευή του σαπουνιού και απ' την άλλη την κατεργασία των πυρήνων (λιοκούκουτσα), που παρήγε λάδι για βιομηχανική χρήση.

Οι μεγάλες ατμοκίνητες μονάδες για τις οποίες έχουμε ήδη μιλήσει συγκεντρώνουν στα χέρια τους το μεγάλο όγκο της παραγωγής. Το 1888, σύμφωνα με την αναφορά του υποπρόξενου Ρουγκόν, υπολογίζουμε ότι 12 ελαιοτριβεία παράγουν το 60% της εξαγωγής λαδιού και 190 μύλοι το υπόλοιπο 40%.

Πίνακας 12
Συγκριτικός πίνακας ατμοκίνητων εργοστασίων και ελαιομύλων

	δύναμη	παραγωγή σε κιλά	αξία σε φράγκα
12 ατμοκίνητα ελαιουργεία	280 ίπτοι	6.000.000	4.500.000
190 μύλοι	μυλόπετρα και ανθρώπινη ή ζωική δύναμη	4.600.000	3.000.000

Το 1912 αντλούμε από την αναφορά του Σοφιανόπουλου τα εξής στοιχεία:

Ατμοκίνητες ελαιουργίες: 113 Παραγωγή: 14.277.242 κιλά
Μύλοι: 79 Παραγωγή: 1.017.971 κιλά

Οι ιδιοκτήτες τους, παράλληλα με την οικογενειακή παραγωγή, αγοράζουν εκ των προτέρων το αγροτικό προϊόν από τους παραγωγούς, το επεξεργάζονται και στη συνέχεια είτε το εμπορεύονται οι ίδιοι, είτε το πωλούν σε ελαιομεσίτες. Αυτές οι επιχειρήσεις αποτελούν συχνά μέρος ενός εκτεταμένου κύκλου ιδιωτικών εμποροβιομηχανικών δραστηριοτήτων που στηρίζεται σε μια σημαντική κτηματική περιουσία.

Έτσι λοιπόν συμπεραίνουμε ότι:

α) Στην Λέσβο ο κύριος βιομηχανικός κλάδος, που είναι ατμοκίνητος, συνδέεται με την επεξεργασία λαδιού. Δεν συναντάμε, εκτός από εξαιρέσεις³⁴, άλλου τύπου κλάδους, καθαρά βιομηχανικό, μεταλλουργικό ή εξορυκτικό³⁵.

β) Ο αριθμός των εργατών που απασχολείται στην ελαιοβιομηχανία, μολονότι πέντε φορές μεγαλύτερος από τον αριθμό εργατών των μύλων, δεν ξεπερνά τους 15 έως 20 για κάθε εργοστάσιο. Συνεπώς, δεν μπορούμε να μιλάμε για μεγάλης εμβέλειας βιομηχανία σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά δεδομένα. Για το επίπεδο ανάπτυξης όμως της συγκεκριμένης οικονομίας, η διαφορά ανάμεσα στο μύλο και στην ελαιοβιομηχανία βάσει του αριθμού των μισθωτών είναι ποιοτική.

γ) Εξαιτίας του γεωργικοδιατροφικού χαρακτήρα της, η βιομηχανία αυτή λειτουργεί περιοδικά. Η εργασία, τόσο στους μύλους όσο και στα ελαιοτριβεία, είναι εποχιακή.

δ) Εκείνο που υφίσταται τις μεγαλύτερες διακυμάνσεις της εσωτερικής (στην Οθωμανική Αυτοκρατορία) και παγκόσμιας αγοράς είναι η εμπορευματοποίηση του αγροτικού προϊόντος, αφού προηγουμένως έχει υποστεί επεξεργασία. Έτσι, το εμπόριο καθορίζει τον όγκο της παραγωγής και η βιομηχανία εξαρτάται απ' αυτό. Και στη Λέσβο αυτό που κυριαρχεί είναι το εμπορικό κεφάλαιο σε βάρος της βιομηχανικής ανάπτυξης. Τέτοια παραδείγματα έχουμε και από άλλες πρώιμες βιομηχανικές «εμπειρίες», όπως αυτή της Σύρου³⁶.

Η ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

Με βάση τις πληροφορίες που συλλέξαμε από τις οικονομικές δραστηριότητες της εποχής θα κάνουμε και ορισμένες σύντομες παρατηρήσεις για την απόδοση των διαφόρων επιχειρήσεων με τις οποίες καταγίνονται οι Μυτιληνιοί εντός και εκτός Λέσβου.

Πίνακας 13 Απόδοση διαφόρων επιχειρήσεων	
Δραστηριότητες	% κέρδη επί του επενδυμένου κεφαλαίου
1. γη	3,05
2. εμπόριο	24,2
3. ατμοκίνητη βιομηχανία	30,4
4. ελαιόμυλος	6,5
5. εταιρεία στο εξωτερικό	17,2
6. ατμοπλοία στην Αζοφική Θάλασσα	20-25
7. έντοκο δάνειο στην Λέσβο	12-15
8. έντοκο δάνειο στην Αιγυπτιακή επαρχία	150-200

Για να ερμηνεύσουμε καλύτερα αυτόν τον πίνακα, επισημαίνουμε τα εξής:

1. Η απόδοση της γης βασίζεται στους λογαριασμούς του Μ. Φ. Καμπούρη, το 1865, για τα κτήματά του στον Κάτω Τρίτο και στη Γέρα. Αν λάβουμε υπόψη μας την αξία των κτημάτων του, που φτάνει τα 187.027 γρόσια, έχει καθαρά κέρδη 5.716 γρόσια ετησίως, ποσό που ισοδυναμεί με την αξία της παραγωγής του σε λάδι. Έτσι, συμπεραίνουμε ότι η απόδοση είναι της τάξης του 3,05%³⁷. Αυτός ο αριθμός επιβεβαιώνεται από τις προφορικές μας πηγές³⁸ που διατείνονται ότι η απόδοση της γης στο νησί κυμαίνεται μεταξύ 3% και 5%.

2. Ο μέσος όρος απόδοσης της εμπορικής εταιρείας απορρέει από τη ρευστοποίηση των λογαριασμών πέντε εμπορικών εταιρειών³⁹.

3. Σύμφωνα με την απόδοση του πυρηνεργοστασίου του Ρ. Άτκινσον, τα καθαρά κέρδη φτάνουν τα 152.685 γρόσια το χρόνο. Αν λάβουμε υπόψη τα έξοδα της κατασκευής του (500.000 γρόσια) έχουμε μια απόδοση 30,4%⁴⁰.

4. Ο υπολογισμός έγινε με βάση τα λογιστικά βιβλία του Μ. Καμπούρη, που έχει ένα συντροφικό ελαιόμυλο στον Κάτω Τρίτο, όπου βρίσκεται το μεγαλύτερο μέρος των ιδιοκτησιών του. Εάν λάβουμε υπόψη τα έξοδα για την κατασκευή και τον εξοπλισμό του μύλου (5.000 γρόσια) και το μέσο όρο των καθαρών κερδών ετησίως (368 γρόσια), η απόδοση ισοδυναμεί με 6,5%⁴¹.

5-6. Σε ό,τι αφορά την απόδοση των εμπορικών επιχειρήσεων όσων μεταναστεύουν στο εξωτερικό, παρατηρούμε ότι στην περίπτωση της επιχείρησης «Αδελφοί Σιφναίοι» ο συνδυασμός του εξαγωγικού εμπορίου με την απόκτηση ατμοπλοίων, απέφερε σημαντικό πλεόνασμα. Η πρώτη γενιά παροίκων που επενδύει στο εμπόριο έχει απόδοση της τάξης του 17,2% κατά μέσο όρο ετησίως. Αυτό εκφράζεται με τους ακόλουθους αριθμούς: το 1879 το κεφάλαιο της επιχείρησης είναι 36.520 ρούβλια και το 1900 είναι 174.752 ρούβλια, πράγμα που σημαίνει αύξηση του κεφαλαίου κατά 378,5% μέσα σε 22 χρόνια⁴². Τα κέρδη που προέρχονται από το εμπόριο πρέπει να προστεθούν στα κέρδη που αποφέρει η ναυτιλία στην Αζοφική Θάλασσα. Το ελληνικό προξενείο θεωρεί ότι είναι της τάξης του 20-25%⁴³.

7-8. Το ύψος του τόκου στο νησί και στο εξωτερικό προέρχεται από τον κατάλογο δανείων του Αλ. Βασιλείου, από άλλα έγγραφα του ΚΣΧΚ⁴⁴ και από διάφορες προφορικές πηγές, που θα εκτεθούν παρακάτω⁴⁵.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι, όσον αφορά τις επενδύσεις στο νησί, η ατμοκίνητη βιομηχανία είναι από τις πλέον προσοδοφόρες επιχειρήσεις.

5.2. Η εμπορική ανάπτυξη

Όγκος και σύνθεση του εξωτερικού εμπορίου

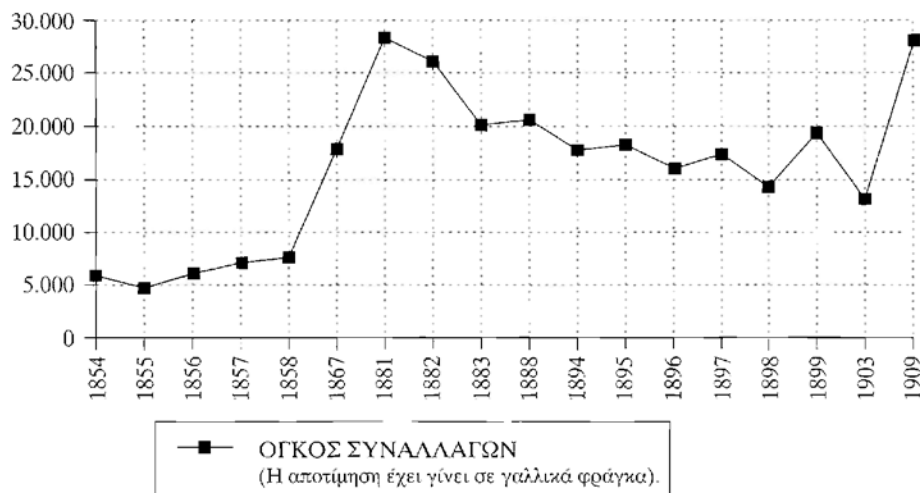
Το εξωτερικό εμπόριο της περιόδου 1840-1880 έχει ήδη μελετηθεί. Για να σχηματίσουμε πλήρη εικόνα της εξέλιξής του για όλη την υπό μελέτη περίοδο παραθέτουμε τον παρακάτω πίνακα.

Πίνακας 14 Εξωτερικό εμπόριο της Λέσβου σε χιλιάδες γαλ. φράγκα		
έτη	όγκος των συναλλαγών	διαφοροποίηση από χρόνο σε χρόνο
1854	5.977	
1855	4.752	-20,4
1856	5.803	+22,1
1857	7.574	+30,5
1858	7.767	+2,5
1867	18.000	+131,7
1881	28.492	+58,3
1882	25.623	-10
1883	20.053	-21,7
1888	20.400	+1,7
1894	17.942	-12
1895	18.285	+1,9
1896	15.719	-14
1897	17.142	+9
1898	14.555	-15
1899	19.530	+34,2
1903	12.999	-33,4
1909	28.000	+115,4

Πηγές: Εκθέσεις Προξένων, ΑΜΑΕ, CCC, «Métélin», τόμ. 51, 54, 55, 56, 57. FO. 78/1534. ΙΑΥΕ, 1867, 39, 12, Νο 6166. Προξενική Έκθεση του 1899, που παρουσιάστηκε στη Γενική Διοίκηση των νήσων του Αιγαίου. Διάφορες μελέτες. Α'. Λέσβος, σ. 151. Έκθεση του υποπρόξενου της Ισπανίας για το 1903, ιδιωτικό αρχείο Βασιλείου.

Η διαφοροποίηση λοιπόν του όγκου των συναλλαγών συνοψίζεται ως εξής: μεταξύ 1854 και 1867: +201%, μεταξύ 1867 και 1881: +58%, μεταξύ 1881 και 1909: 0.

Οι αριθμοί αυτοί σκιαγραφούν την πορεία του εξωτερικού εμπορίου, που παρουσιάζει θεαματική άνοδο μεταξύ 1854 και 1867 και συνεχή βελτίωση μεταξύ 1867 και 1881. Ακολουθεί μια πτωτική τάση για να καταλήξουμε σε νέα άνοδο το 1909, χρονιά που ισοδυναμεί με το έτος 1881, ρεκόρ για την αγροτική παραγωγή.

Είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι η ταχεία ανάπτυξη που γνώρισε το εξωτερικό εμπόριο της Λέσβου βρίσκεται σε άμεση σχέση με το διαμετακομιστικό ρόλο του λιμανιού της Μυτιλήνης, που λειτουργεί ως αποθήκη εμπορευμάτων με προορισμό τα ασιατικά παράλια. Η φθίνουσα τάση του δείκτη ανάπτυξης στις δεκαετίες που ακολουθούν υποδηλώνει για μια ακόμα φορά πως το 1881 και το 1909 αποτελούν τα μέγιστα όρια τόσο της αγροτικής παραγωγής όσο και της ζήτησης εισαγομένων δυτικών προϊόντων.

Ο λεπτομερής πίνακας των εισαγωγών και εξαγωγών εξηγεί καλύτερα αυτό το φαινόμενο.

Πίνακας 15
Εισαγωγές και εξαγωγές της Λέσβου

έτη	εξαγωγές σε χιλ. γαλ. φράγκα	εισαγωγές σε χιλ. γαλ. φράγκα
1867	12.000	6.000
1881	14.893	13.599
1882	10.730	13.588
1883	8.830	11.223
1888	8.000	12.400
1894	9.943	7.999
1895	9.664	8.621
1896	6.639	9.080
1897	10.770	8.760
1898	6.908	7.647
1899	10.770	8.760
1903	6.888	6.111
1909	13.000	15.000

Πηγές: Οι ίδιες με του Πίνακα 15.

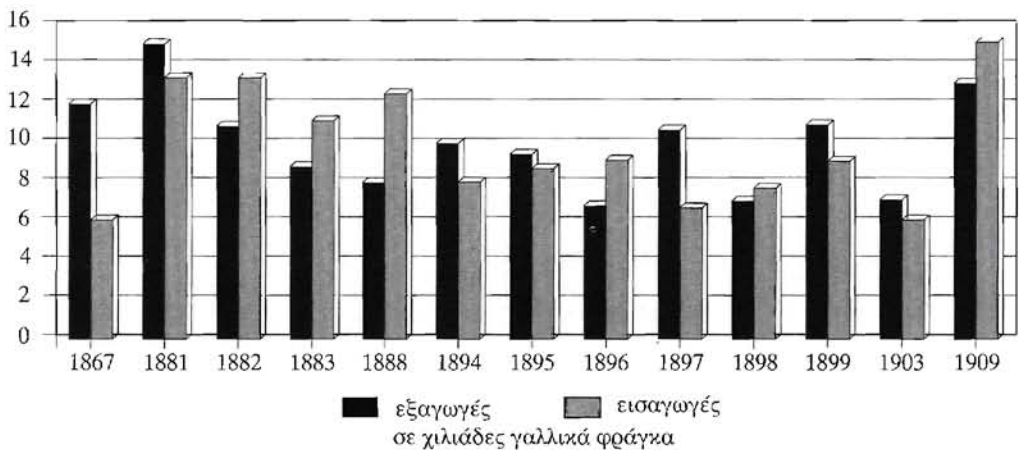
Το εξωτερικό εμπόριο συνίσταται σε εξαγωγές αγροτικών και βιομηχανικών προϊόντων, ενώ οι εισαγωγές αφορούν δημητριακά, βιομηχανικά είδη και αποικιακά που προορίζονται είτε για τοπική κατανάλωση είτε για επανεξαγωγή. Το μέγι-

στο σημείο του πίνακα είναι το 1881 και αιτιολογείται από την εξαιρετικά καλή σοδειά εκείνης της χρονιάς. Ως επακόλουθό του έχουμε αύξηση των εξαγωγών και των εισαγωγών, που στη συνέχεια θα μειωθούν προοδευτικά μεταξύ 1882 και 1900, σε συνδυασμό με τις διακυμάνσεις του διεθνούς εμπορίου και την επίδραση μιας σειράς άλλων παραγόντων που θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε.

Οι έντονες αυξομειώσεις των εξαγωγών και εισαγωγών οφείλονται σε παράγοντες εσωτερικούς και εξωτερικούς και κάνουν πρόδηλη τη σύνδεση-εξάρτηση της οικονομίας της Λέσβου από την οθωμανική οικονομία και την παγκόσμια αγορά. Το εμπορικό έλλειμμα που παρουσιάζεται στα χρόνια της κακής σοδειάς οφείλεται στη δομική αδυναμία της οικονομίας της μονοκαλλιέργειας και ακριβέστερα στην ανεπάρκεια καλλιέργειας σιτηρών, που είναι και το κυριότερο προϊόν εισαγωγής.

Ας εξετάσουμε όμως λεπτομερέστερα τον τομέα των εξαγωγών.

ΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ

Η αύξηση των εξαγωγών το 1881 συνδέεται με την άριστη μαξουλοχρονιά, που μία από τις συνέπειές της ήταν και η ίδρυση ατμο-βιομηχανιών. Η πτώση των εξαγωγών το 1882 (κατά 27,9%) σε σχέση με το 1881 οφείλεται στη χαμηλή παραγωγή λαδιού στο νησί και στις ταραχές της Αιγύπτου, όπου πολλοί Μυτιληνιοί έμποροι είχαν δεσμεύσει τα κεφάλαιά τους. Το ίδιο συμβαίνει και το 1883 (-17,7% σε σχέση με το 1882). Η πολιτική αστάθεια στην Αίγυπτο και η χαμηλή τιμή του ελαιόλαδου στις ευρωπαϊκές αγορές, όπου υπάρχει πλεόνασμα, επηρεάζουν τις εξαγωγές.

Αντίθετα, η αύξηση των εξαγωγών το 1894 (κατά 24,3%) σε σχέση με το 1888, οφείλεται στην καλή απόδοση εκείνης της χρονιάς. Η μεγάλη πτώση των εξαγωγών (κατά 31,3%) το 1896 σε σχέση με το 1895, αιτιολογείται από τη μειωμένη παραγωγή και την ταραχώδη πολιτική κατάσταση εξ αιτίας του ελληνοτουρκικού πολέμου. Αυξημένες εξαγωγές (κατά 62,2%) έχουμε το 1897 σε σχέση με το 1896. Στην περίπτωση αυτή ο ελληνοτουρκικός πόλεμος επιτρέπει στις εξαγωγές της Μυτιλήνης να αντικαταστήσουν τις εξαγωγές της Κρήτης στις γαλλικές αγορές και κυρίως στη

Μασσαλία. Η πώση του 1898 οφείλεται πάλι στο κακό μαξούλι καθώς και στα μέτρα που πήραν οι τουρκικές αρχές απαγορεύοντας για έξι μήνες την εξαγωγή του σαπουνιού. Μετά από μία πολύ μέτρια σοδειά το 1908, το 1909 ήταν η τελευταία ευδόκιμη συγκομιδή υπό τουρκική κυριαρχία⁴⁶.

Συμπερασματικά, ο επηρεασμός του όγκου της αγροτικής παραγωγής από τις κλιματολογικές συνθήκες είναι ο πρώτος παράγοντας από τον οποίον εξαρτάται η ποσότητα των εξαγωγών. Δεν πρέπει να υποτιμούμε βέβαια και άλλους, όπως τη διαθεσιμότητα σε μέσα παραγωγής, τον εκσυγχρονισμό της τεχνολογίας και την επάρκεια σε εργατικά χέρια. Όλα τούτα εξασφαλίζουν την παραγωγή και βελτιώνουν την ποιότητά της. Ταυτόχρονα, οι εξαγωγές εξαρτώνται από τη ζήτηση, δηλαδή την ύπαρξη αγορών για την πώληση του λαδιού και του σαπουνιού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στην Ευρώπη. Το στοιχείο αυτό συνδέεται με καταστάσεις πολιτικού, οικονομικού και στρατιωτικού χαρακτήρα που επηρεάζουν τις ανταλλαγές, όπως προηγουμένως είδαμε. Να λάβουμε επίσης υπόψη ότι η τιμή του λαδιού ποικίλλει ανάλογα με την προσφορά και τη ζήτηση.

Ακόμη, η αύξηση της γεωργικής παραγωγής και κατά συνέπεια των εξαγωγών εξαρτάται από την επέκταση των καλλιεργημένων επιφανειών. Ας ριξουμε μια ματιά στους ακόλουθους πίνακες:

Πίνακας 16
Γεωργική παραγωγή σε λάδι

έτη	χιλιάδες τόνοι	πηγή
1843	4,5	Werry, υποπρόξενος Αγγλίας, FO 78/571
1844	11,2	Werry, υποπρόξενος Αγγλίας, FO 78/571
1845	9	υποπρόξενος Αγγλίας, FO 78/614
1851	Μεγάλη Καμάδα	
μετά το 1851	4,5 (μέτρια σοδειά)	Bargigli, υποπρόξενος Αυστρίας, ΙΑΥΕ, 1867, 39, 12, Νο 6166
1867	11,2	Bargigli, υποπρόξενος Αυστρίας, ΙΑΥΕ, 1867, 39, 12, Νο 6166
1882	12	υποπρόξενος Γαλλίας, AMAE CCC, Archipel, τόμ. 54, 5 Μαΐου 1883
1888	10,5	υποπρόξενος Γαλλίας, AMAE, CCC, Archipel, τόμ. 55, Νο 19
1895	8,5+9,1 στις αποθήκες	υποπρόξενος Ρωσίας, Νο 34, Ιδιωτικό αρχείο Ζ. Καμπούρη
1903	3,2 (κακή σοδειά)	υποπρόξενος Ισπανίας, Ιδιωτικό αρχείο Βασιλείου
	15	Γενική Διοίκηση των νήσων του Αιγαίου, Διάφορες μελέτες. Α', Λέσβος, 1912, έκθεση Α. Σοφιανόπουλου, σ. 39.
Σημείωση: Οι παρατιθέμενοι αριθμοί έχουν υπολογιστεί με βάση την αντιστοιχία: 1 quintal = 44 οκάδες = 56,32 χλγ.· 1 οκά = 1,28 χλγ.· 1 λαγνή λάδι = 8,19 χλγ.		

Μετά το μεγάλο κύμα ψύχους και τη μείωση της ετήσιας σοδειάς σε 4.500 τόνους, μια νέα άνοδος καταγράφεται το 1867, λόγω της ανανέωσης των καλλιεργειών. Στη συνέχεια οι χρονιές 1881, 1894 και 1909 έχουν καλό μαξούλι, για να φτάσουμε το 1913 στους 16.000 τόνους κατά μέσο όρο, που είναι το προϊόν της συγκομιδής 10.000.000 δέντρων.

Πίνακας 17			
<i>Αριθμός ελαιόδεντρων στο νησί</i>			
έτη	δέντρα σε χιλ.	μέση ετήσια παραγωγή σε χιλιάδες τόνους	πηγή
1896	10.000	16	Ρωσική Έκθεση
1913	10.000	16	Ελληνική έκθεση

Πηγές: Οί ίδιες με του πίνακα 17.

Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι η αύξηση της παραγωγής συνδέεται με την αύξηση του αριθμού των ελαιόδεντρων που φτεύονται στο νησί μετά το 1850, και επομένως με την επέκταση ή πυκνώση των καλλιεργημένων εκτάσεων. Ο συγκριτικός πίνακας 19 της κατανομής των καλλιεργειών δείχνει ότι από το 1896 και μετά η έκταση των ελαιώνων είναι η ίδια με το 1928⁴⁷.

Πίνακας 18			
<i>Κατανομή των καλλιεργειών σε %</i>			
τύποι επιφανειών	1896	1928	
	Λέσβος	Λέσβος	Μυτιλήνη
ελαιώνες	24	24,3	38,4
κάμποι (στάρι, βαμβάκι)	7	10	8,6
βελανιδιές	2,7		
αμπελώνες	2,1	0,4	0,5
κήποι	0,9	0,6	0,9
πεύκα	23,7	21,4	29,8
κτηνοτροφία		38,7	18,3
ακαλλιεργητες γαίες	39,4	3,1	3,2

Πηγές: Αναφορά αριθ. 95, 19/31, Οκτώβριος 1896, υποπρόξενος Ρωσίας, ιδιωτικό αρχείο Ζ. Καμπούρη. Για το 1928, Κοντής Ι., *Η Λέσβος και η μικρασιατική περιοχή της*, Αθήνα 1970.

Ο παραπάνω πίνακας δείχνει την καλλιεργημένη επιφάνεια του νησιού. Το 1913 οι ελαιώνες καλύπτουν το 24% του εδάφους, αφήνοντας τα 2/3 της γης ακαλλιεργητα, κυρίως στα βόρεια και δυτικά του νησιού. Οι περιφέρειες αυτές δεν υπάρχουν στην περιοχή του Καζά Μυτιλήνης.

Ο Καζάς Μυτιλήνης συγκεντρώνει το μεγαλύτερο μέρος των ελαιώνων του νησιού. Λίγες ακαλλιεργητες γαίες συναντώνται. Ο πίνακας του 1928 παρουσιάζει την κατανομή των επιφανειών και συμπίπτει όσον αφορά τους ελαιώνες με εκείνη του τέλους του 19ου αιώνα. Έτσι λοιπόν, η βελτίωση της γεωργικής παραγωγής επιφέρει αύξηση των εξαγωγών, επηρεάζοντας θετικά το σύνολο των ανταλλαγών (εισαγωγές-εξα-

γωγές), ενώ παράλληλα διαμέσου της δεκάτης αυξάνονται και οι κρατικές πρόσδοι.

Άλλος σημαντικός παράγοντας για την πρόοδο των εξαγωγών βρίσκεται στην ύπαρξη ενός ικανοποιητικού δικτύου οδικών και θαλασσιών επικοινωνιών. Αυτή η προϋπόθεση ανάπτυξης του εμπορίου υπογραμμίζεται τόσο στις προξενικές εκθέσεις όσο και από τον ιστορικό Ζ. Καμπούρη⁴⁸, που αποδίδει την οικονομική ζωτικότητα της Λέσβου στην προνομακή γεωγραφική της θέση πάνω στη θαλάσσια οδό Σμύρνης-Κωνσταντινούπολης.

Ο Γάλλος υποπρόξενος αρκετά συχνά αιτιολογεί την πτώση του γαλλικού εμπορίου στη Μυτιλήνη με την ανεπάρκεια τακτικού δρομολογίου των γαλλικών επιβατηγών. Αντίθετα, στην αναφορά του το 1888, τονίζει ότι η αύξηση του ρουμανικού εμπορίου με τη Μυτιλήνη οφείλεται στις συχνές σκάλες που πραγματοποιούν στο νησί τα πλοία που εξυπηρετούν το Γαλάτσι της Ρουμανίας⁴⁹. Σύμφωνα με την ίδια πηγή, οι εξαγωγές της Λέσβου το 1897 βελτιώθηκαν πολύ, χάρη στο εβδομαδιαίο δρομολόγιο των ατμοπλοίων της μυτιληναϊκής εταιρείας «Αιγαίο» των Κουρτζή και Σία, που εξυπηρετούν συγχρόνως το Πέραμα και το Πλωμάρι, λιμάνια σημαντικά για την εξαγωγή λαδιού και σαπουνιού. Πρέπει ακόμα ν' αναφέρουμε ότι η διάνοιξη νέων σιδηροδρομικών γραμμών στην Αυτοκρατορία, όπως αυτή της Άγκυρας, προσέφερε νέες αγορές για το εμπόριο λαδιού και σαπουνιού της Λέσβου⁵⁰. Τον ίδιο χρόνο, το λεσβιακό οδικό δίκτυο, 400 χλμ. περίπου, θέτει σε επικοινωνία τα σημαντικότερα χωριά με την πρωτεύουσα και τα κύρια λιμάνια.

Σύνθεση των εξαγωγών

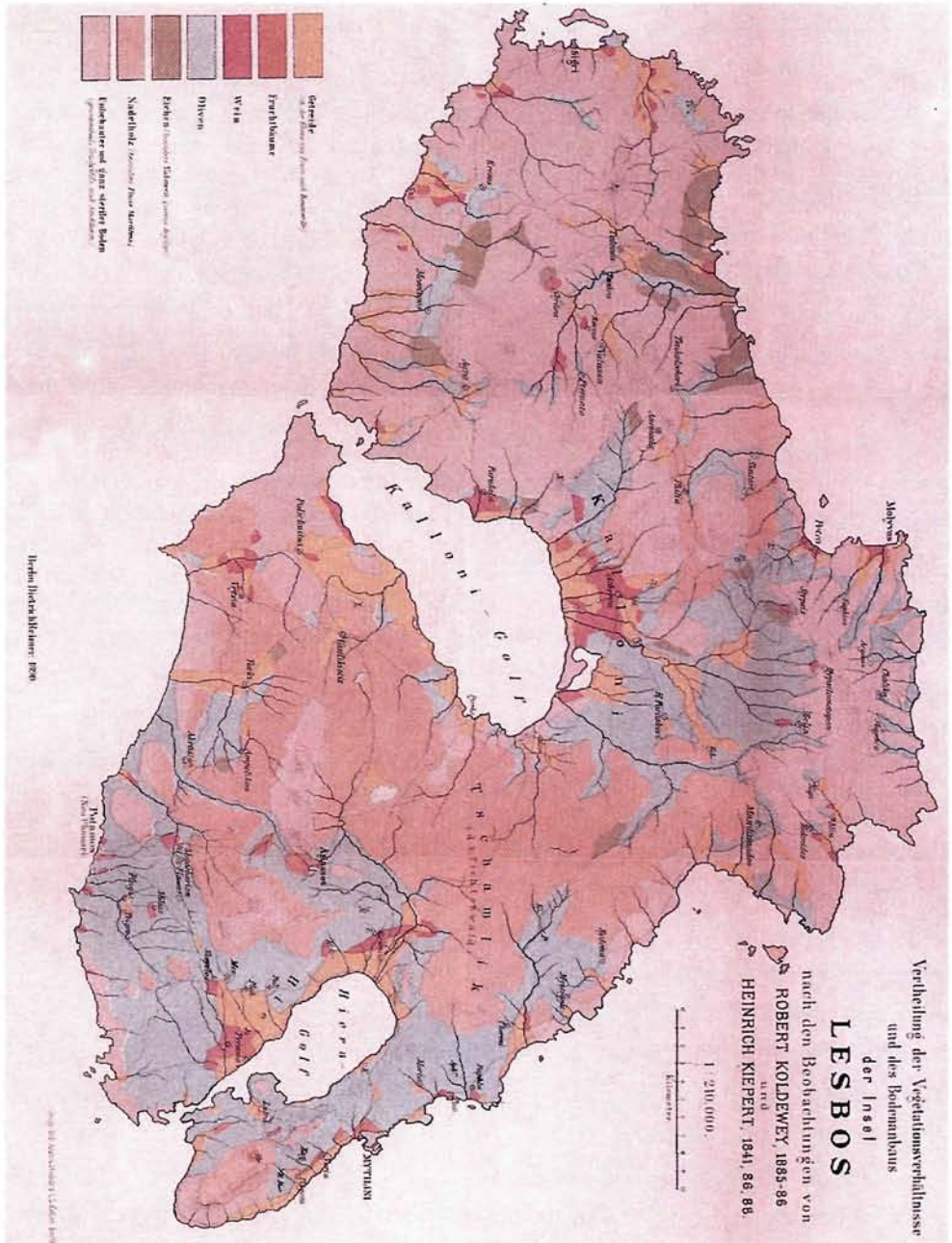
Τα κυριότερα μετά από βιομηχανική επεξεργασία προϊόντα είναι το λάδι, το σαπούνι, τα κατεργασμένα δέρματα και προϊόντα εργοστασίων νέου τύπου, όπως το πυρηνέλαιο, το ταλκ, το οινόπνευμα κλπ. Ο κατάλογος συμπληρώνεται από γεωργικά προϊόντα, φρούτα και λαχανικά σε μικρές ποσότητες και ακατέργαστα δέρματα προβάτων και εριφίων.

Το 1892 ο V. Cuinet δίνει μία εικόνα του μέσου όρου των εξαγωγών για κάθε χρόνο:

<i>Μέσος όρος των εξαγωγών στη Λέσβο</i>	
λάδι	10.000.000 χλγ.
σαπούνι	3.800.000 χλγ.
σύκα	200.000 χλγ.
σαρδέλλες	50.000 χλγ.
βαλανίδια	3.500.000 χλγ.
δέρματα	150.000 χλγ.
λάδι ελαιοπυρήνων	200.000 χλγ.
<i>Πηγή: Cuinet V., ό.π., σ. 457.</i>	

Ο πίνακας 20 δείχνει τη σπουδαιότητα κάθε προϊόντος, στο σύνολο των εξαγωγών του νησιού.

Η σύνθεση των εξαγωγών δεν υφίσταται σοβαρές διαφοροποιήσεις: το λάδι και το σαπούνι αντιπροσωπεύουν το 70-80% των εξαγωγών εξαιτίας της εξάπλωσης της μονοκαλλιέργειας της ελιάς μετά το 1850.

Χάρτης της Λέσβου με την κατανομή της βλάστησης και του υεδάφους. Η. Kiepert και R. Koldewey 1886. Κλίμακα 1:210.000, Βερολίνο.

Getreide: δημητριακά (στην περιοχή της Ερεσσού υπάρχει επίσης βαμβάκι)

Fruchtbäume: οπωροφόρα

Wein: κρασί

Oliven: ελιές

Eichen: βαλανιδιές (περισσότερο Quercus Aegilops)

Nadelholz: πεύκο (περισσότερο Pinus Maritima)

Unbebaute und ganz steriler boden: άγονα, μη καλλιεργημένα εδάφη (κυρίως αμμόλοφοι και πετρώδη)

Οι εξαγωγές ανά χώρα

Πίνακας 20 Εξαγωγές / χώρα (%)					
Έτος	Οθωμανική Αυτοκρ.	Βουλγαρία	Ρουμανία	Αγγλία	Γαλλία
1888	87,5				
1895	81,8	5,16	2,29	2,89	0,97
1896	82,7	5,83	3,44	3,28	0,83
1897	62,3	12,84	5,93	3,81	4,89
1898	51,21	1,88	1,21	14,52	2,87

Πηγές: Οι ίδιες με του Πίνακα 12.

Οι εξαγωγές της Λέσβου κατά την περίοδο 1880-1912 προσανατολίζονται κυρίως προς τις οθωμανικές αγορές, πράγμα που σημαίνει πως τα πολιτικοστρατιωτικά πράγματα της Αυτοκρατορίας, καθώς και η οικονομική κατάσταση της, επηρεάζουν άμεσα το εμπόριο. Γράφει η γαλλική προξενική έκθεση του 1897:

«Η κήρυξη του ελληνοτουρκικού πολέμου διέκοψε τις εμπορικές δοσοληψίες κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών, τόσο πριν όσο και μετά τα γεγονότα». Δευτερεύουσες αγορές είναι αυτές της Βουλγαρίας και Ρουμανίας, ως πιο κοντινές, και μετά της Αγγλίας και Γαλλίας. Τούτο αποτελεί νέο φαινόμενο σε σχέση με την κατάσταση των συναλλαγών μισό αιώνα πριν⁵⁴.

Κατά την άποψή μας, σ' αυτή την περίοδο της οικονομικής άνθησης της Λέσβου⁵⁵ παρατηρείται μια αλλαγή που χαρακτηριστικό της είναι η εγκατάλειψη των παραδοσιακών αγορών και η στροφή προς νέες, γεωγραφικά πλησιέστερες. Ας δούμε πώς εξελίσσεται αυτή η αλλαγή: σύμφωνα με την έκθεση του 1844, η Γαλλία, και κυρίως το λιμάνι της Μασσαλίας, απορροφά το 1/3 της παραγωγής του λαδιού του νησιού, ενώ το 1/4 εξάγεται στην Αγγλία. Ήδη το 1867 σημειώνεται κάποια μετατόπιση, όπως τονίζει η έκθεση του υπο-πρόξενου της Αυστροουγγαρίας Μπαρζίλι: «Η Μυτιλήνη εξάγει 200.000 quintal λαδιού ετησίως, εκ των οποίων τα 2/3 πηγαίνουν στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, τη Μασσαλία, το Λονδίνο και τη Μαύρη Θάλασσα»⁵⁶.

Προς τα τέλη του αιώνα οι εξαγωγές στην Αγγλία και τη Γαλλία μειώνονται σε 3-5% και 1-3% αντίστοιχα. Η πώση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί από την πρόκριση αγορών γεωγραφικά εγγύτερων, αλλά και από τον προσανατολισμό των ευρωπαϊκών κέντρων σε χώρες παραγωγής λαδιού καλύτερης ποιότητας. Η Μασσαλία, για παράδειγμα, από καιρό προτιμά το κρητικό λάδι και σαπούνι. «Λόγω της γεωγραφικής θέσης του νησιού αλλά και της συχνότητας των επικοινωνιών του αφενός με Κωνσταντινούπολη - Σμύρνη και αφετέρου με τις ενδιάμεσες σκάλες και τα δευτερεύοντα λιμάνια των ασιατικών παραλίων, η Τουρκία έρχεται πρώτη στις εξαγωγές της Λέσβου», επιβεβαιώνει η γαλλική προξενική έκθεση του 1895⁵⁷. Δύο χρόνια αργότερα η προξενική εμπορική αλληλογραφία αναφέρει ότι οι εξαγωγές προς τη Γαλλία αυξήθηκαν αισθητά, αλλά από συγκυριακή αιτία: τη μειωμένη σοδειά της Ν. Γαλλίας, της Αλγερίας και της Τυνησίας⁵⁸.

Έτσι λοιπόν, η προνομακή θέση της Λέσβου ως προς την Αυτοκρατορία, η αναζήτηση από τη Γαλλία άλλων πλησιέστερων αγορών (Αλγερία, Τυνησία), η έλλειψη

σταθερής επικοινωνίας και σε ορισμένες περιπτώσεις η κακή ποιότητα των προϊόντων της συνθέτουν τις κύριες αιτίες της μείωσης των εξαγωγών προς την Ευρώπη.

Η σύνθεση των εισαγωγών

Πίνακας 21					
Σύνθεση των εισαγωγών (%)					
προϊόντα	1888	1895	1897	1898	1903
αλεύρι και σάρι	24,5	15,8	27,6	29,6	16,4
προϊόντα για την ντόπια βιομηχανία	9	12,1	14,2	16,1	7,1..+
βιομηχανικά είδη	13	24,4	3,5	2,9	3,7..+
καφές και ζάχαρη	5,2	6,6	6,8	7,2	9
κιγκαλερία, σίδηρα, υαλικά, φαρμακευτικά	2	2,5	4,9	6,3	2,9..+
καπνός	25	8	9,1	8,	0
ακατέργαστα δέρματα		5,4	5,7	6,1	8,9
οινόπνευμα, πετρέλαιο, κερι	3,3	3,0	3,9	3,3	1,5..+
ξερά λαχανικά, ρύζι	5,5	1,9	3,2		4,9
λάδι		3,5	2,9	0,2	
άλλα τρόφιμα		3,1	3,3	4,4	1,2
<p><i>Ταξινόμηση κατηγοριών:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - αλεύρι και σάρι - προϊόντα για τη βιομηχανία (σόδα, ξύλο οικοδομής, χημικά προϊόντα, γαιάνθρακες, νάτρο, διάφορα σκυροδέματα, χρωστικά, κενού σάκοι κλπ.) - βιομηχανικά είδη (βαμβακονήματα, λευκά είδη) - καφές και ζάχαρη - καπνός - κιγκαλερία και σίδηρα (υαλικά, φαρμακευτικά, σιδηρικά, χάλυβας, μηχανές) - ακατέργαστα δέρματα - οινόπνευμα, πετρέλαιο και κερι - ελαιόλαδο - άλλα τρόφιμα (βούτυρο, παστά ψάρια, χαβιάρι, ταραμάς, γεώμηλα, φασόλια, μπιζέλια κλπ.). <p>Η ένδειξη ..+ αναφέρεται στα «διάφορα είδη» της έκθεσης του 1903, τα οποία καταλαμβάνουν το 35% των εισαγωγών και περιλαμβάνουν κυρίως προϊόντα των ξένων υφαντουργείων ή είδη κιγκαλερίας.</p> <p><i>Πηγές:</i> Οι ίδιες με του Πίνακα 15.</p>					

Ήδη από το 1867 η Μυτιλήνη έχει μετατραπεί σε αποθήκη εμπορευμάτων που εφοδιάζουν τις απέναντι πόλεις. Το ύψος των εισαγωγών που προορίζονται για τη Μικρά Ασία γίνεται όλο και περισσότερο αισθητό. Το 1854 επανεξάγει το 1/5 των εισαγωγών και το 1888 το 1/2⁵⁹. Τούτο προϋποθέτει επέκταση της ακτοπλοΐας αλλά και παροχή φθηνότερων υπηρεσιών από τα ιστιοφόρα⁶⁰. Το κόστος μεταφοράς των εμπορευμάτων είναι πιο συμφέρον σε σύγκριση με τα ατιμόπλοια, αλλά και σε σχέση με άλλους τρόπους διακίνησης (δρόμοι, όπου υπάρχουν, και δικαιώματα διαμετακόμισης που επιβαρύνουν την αξία του εισαγόμενου προϊόντος).

Οι εισαγωγές ανά χώρα

Η σύνθεση των εισαγωγών καταδειχνει τη δομική αδυναμία της οικονομίας της

Λέσβου, που στηρίζεται στη μονοκαλλιέργεια. Η ανεπάρκεια σε δημητριακά, απαραίτητα για τη διατροφή του πληθυσμού⁶¹, εξηγεί γιατί το αλεύρι και το σάρι καταλαμβάνουν το 22,5% (κατά μέσο όρο) των εισαγωγών (1888-1903). Οι προξενικές εκθέσεις αναφέρονται στη δυνατότητα να βελτιωθεί η καλλιέργεια δημητριακών παράλληλα με τη καλλιέργεια της ελιάς, πράγμα που θα επέτρεπε την εξισορρόπηση του εμπορικού ελλείμματος κατά την περίοδο των κρίσεων, όταν η τιμή του λαδιού είναι χαμηλή, ή στις περιόδους της κακής συγκομιδής.

Ο Γάλλος υποπρόξενος επικρίνει την «προαιώνια προκατάληψη» των νησιωτών, που αντιδρούν στην καλλιέργεια των σιτηρών στη σκιά των ελαιώνων. Οι αγορές προέλευσης του εισαγόμενου σίτου είναι η Τουρκία, οι πεδιάδες της Κάτω Βλαχίας στη Ρουμανία και η Ρωσία. Πρέπει να τονίσουμε ότι οι πάροικοι της Μυτιλήνης που είναι εγκατεστημένοι στις τρεις αυτές χώρες επιδίδονται στο εμπόριο σταριού, ενώ παράλληλα πωλούν λάδι, σαπούνι, φρούτα κλπ. που εξάγουν από τη Λέσβο.

Μελετώντας τον πίνακα των εισαγωγών ανά προϊόν, σημειώνουμε την αύξηση των προϊόντων που είναι απαραίτητα για τη βιομηχανία και για την ανέγερση μεγάλου αριθμού εργοστασίων με στόχο τη βελτίωση της ποιότητας και της αποδοτικότητας της παραγωγής: οικοδομική ξυλεία, σκυρόδεμα, καρφιά, νάφθα (νέφτι), λινέλαιο, γαιάνθρακα (όταν το πυρηνέλαιο που χρησιμοποιείται ως καύσιμος ύλη στα εργοστάσια έχει υψηλή τιμή), ψευδάργυρο, σόδα, νάτρο, χρωστικά χημικά προϊόντα. Εξαιτίας της ανάπτυξης της βυρσοδεψίας αυξάνεται η εισαγωγή ακατέργαστων δερμάτων. Ο καφές και η ζάχαρη, προϊόντα πολυτελείας εκείνη την εποχή, αντί να φθάσουν σε κάποιο όριο από τη στάσιμη πρακτικά κατανάλωσή τους, εμφανίζουν ποσοστό σταθερής αύξησης, πράγμα που προϋποθέτει την εξάπλωση των εξαγωγικών πωλήσεων από το λιμάνι της Μυτιλήνης προς τη Μ. Ασία. Αυτή η υπόθεση ενισχύεται και από τη διαπίστωση του Γάλλου υποπρόξενου, το 1898, σύμφωνα με την οποία οι πάροικοι της Μυτιλήνης με τα ιστιοφόρα τους φθάνουν μέχρι τη Φώκαια⁶² και το ακρωτήριο Baba⁶³.

Τέλος, η κατηγορία «βιομηχανικά προϊόντα» (κυρίως υφάσματα και μεταλλευτική παραγωγή) που συναντήσαμε στη στήλη «Βιομηχανικά είδη, κιγκαλεριά, σίδηρος και χάλυβας» των προξενικών εκθέσεων εξελίσσεται ως εξής:

Πίνακας 22					
<i>Εξέλιξη των βιομηχανικών προϊόντων εισαγωγής</i>					
βιομηχανικά είδη	1888	1895	1897	1898	1903
υφάσματα	13	24,4	3,5	2,9	3,7
κιγκαλεριά, σίδηρος και χάλυβας	2	2,5	4,9	6,3	2,9
σύνολο	15	26,9	8,4	9,2	6,6
<i>Πηγές: AMAE, CCC, Mételin, 1888, 1895, 1897, 1898.</i>					

Από την άνοδο των βιομηχανικών προϊόντων ανάμεσα στο 1888 και το 1895 είναι δυνατό να θεωρηθεί ότι οι ευρωπαϊκές βιομηχανίες ενσωμάτωσαν την αγορά της Λέσβου και την ενέταξαν στη σφαίρα απορρόφησης της παραγωγής τους. Η προξενική έκθεση του 1895 υπογραμμίζει ότι η αγορά της Μυτιλήνης δεν είναι κορεσμένη και ότι υπάρχουν περιθώρια για την εισαγωγή υφασμάτων για ράφιμο ενδυμάτων⁶⁴.

Η άνοδος αυτή ωστόσο συνοδεύεται από μια θεαματική πτώση (1897-98), φαι-

νόμενο που εξηγείται εν μέρει από τη γενικότερη παύση των δΟΣΟΛΗΨΙΩΝ κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου. Όμως οφείλεται και στην ύπαρξη εγχώριας νηματουργίας και υφαντουργίας μετά το 1894⁶⁵. Η έκθεση του 1903 μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι στη στήλη «Διάφορα προϊόντα», που καλύπτει το 35,5% των εισαγωγών, βρίσκονται βιομηχανικά προϊόντα που μπαίνουν στη κατηγορία «Κιγκαλερία, σίδηρος και χάλυβας».

Όσον αφορά τον καπνό, επειδή η καλλιέργειά του είχε απαγορευτεί από την Régie⁶⁶ μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, το προϊόν αυτό εισαγόταν σε μεγάλες ποσότητες. Το 1913, στην πρώτη αναφορά της Ελληνικής Διοίκησης, σημειώνεται η εξαγωγή μικρής ποσότητας καπνού⁶⁷.

Πίνακας 23
Εισαγωγές κατά χώρα (%)

χώρα προέλευσης	1895	1896	1897	1898
Οθωμανική Αυτοκρατορία	45,5	46,2	61,3	46,2
Αγγλία	16,6	18,6	12	13
Αυστρία	8,6	5,8	7,1	7,3
Γερμανία	6,2	10,3	3,8	3,5
Γαλλία	3,4	3,6	2,9	2,5
Βουλγαρία	2,7	2,3	0,9	1,6
Ρουμανία	0,9	0,6	1,7	10,8
Αίγυπτος	3,9	4,2	1,7	2,4
Βέλγιο	4,3	4,5	3,0	4,3
Ρωσία	2,6	2,9	3,0	4
Ελλάδα	1,6	2,0	0,7	0,6
Ιταλία	0,9	1	0,6	

Πηγές: Οι ίδιες με του Πίνακα 15.

Η κατανομή των εισαγωγών κατά χώρα προέλευσης δείχνει ότι:

α) Οι εισαγωγές της Μυτιλήνης προέρχονται κυρίως από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στο σημείο αυτό, όπως εξηγούν οι πρόξενοι (1888), πρέπει να υπολογιστεί ότι σημαντική ποσότητα ευρωπαϊκών προϊόντων που εισάγονται από άλλες σκάλες της αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη) μετά την πληρωμή του φόρου εισαγωγής διοχετεύονται στο νησί.

β) Η Αγγλία βρήκε πρόσφορη αγορά για τα βιομηχανικά προϊόντα της (υφάσματα και βαμβάκι). Εφοδιάζει τη Λέσβο με σίδηρο και ατμομηχανές μέσω του λιμανιού της Σμύρνης. Εξάγει με τον ίδιο τρόπο γαιάνθρακα για τη λειτουργία των μηχανών, ενώ τα αποθέματα χρησιμοποιούνται από τα περαστικά πλοία. Τέλος, στέλνει βαρέλια για την παραγωγή σαπουνιών. Σε αντάλλαγμα δέχεται βαλανίδια για τη βυρσοδεψία.

γ) Η Αυστρία και η Γερμανία στέλνουν βιομηχανικά είδη, κιγκαλερία, ζάχαρη, φαρμακευτικά, υαλικά, βιομηχανικό οινόπνευμα και αγοράζουν λάδι. Η Τεργέστη διατηρεί το μονοπώλιο της ζάχαρης, εξάγοντας στη Μυτιλήνη 30.000 σάκους. Έτσι, όταν το 1909 η Τουρκία κηρύσσει το εμπόριο στα αυστριακά προϊόντα εξαιτίας της προσάρτησης της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από την Αυστρία, το εμπόριο της Μυτιλήνης και ειδικά οι μεγαλοεισαγωγείς βλάπτονται σοβαρά.

δ) Η Βουλγαρία αποστέλλει εγχώρια υφάσματα και δέχεται ελαιόλαδο, πυρήνα, σαπούνι και δέρματα.

ε) Η Γαλλία στέλνει αποικιακά προϊόντα, τσιμέντο, δέρματα, κερί και δέχεται λάδι, σαπούνι και μαλακά δέρματα εριφίων. Οι πρόξενοι επιβεβαιώνουν ότι το γαλλικό εμπόριο με τη Λέσβο θα μπορούσε να βελτιωθεί σημαντικά αν υπήρχε κανονικό δρομολόγιο πλοίων. Η Τεργέστη αντικατέστησε τη Μασσαλία στο εμπόριο αποικιακών προϊόντων, χάρη στις προσφερόμενες από τις ναυτικές εταιρείες της διευκολύνσεις.

Ο Γάλλος υποπρόξενος είχε προτείνει την εγκατάσταση εργοστασίου κατασκευής σόδας, που θα επωφελούνταν από τη μεγάλη παραγωγή των ντόπιων αλικών και τα προνόμια που παρείχαν οι τοπικές αρχές για την διάθεσή της (απαλλαγή από φόρους εσωτερικής διακίνησης). Με το έργο αυτό θα μπορούσε να παραγκωνίσει τον αγγλικό ανταγωνισμό.

στ) Πληροφορούμαστε ότι η έκθεση του 1903, χωρίς να παρέχει σαφή στοιχεία, σημειώνει την άνοδο της ιταλικής παρουσίας. Η χώρα αυτή εξάγει προς το λιμάνι της Μυτιλήνης ρύζι, καφέ, βαμβακονήματα, άδειους σάκους, θειάφι, μόλυβδο και άλλα είδη. Τα ιταλικά κεφάλαια ενδιαφέρονται να επενδύσουν στο σιδηροδρομικό δίκτυο του νησιού μετά το 1910⁶⁸.

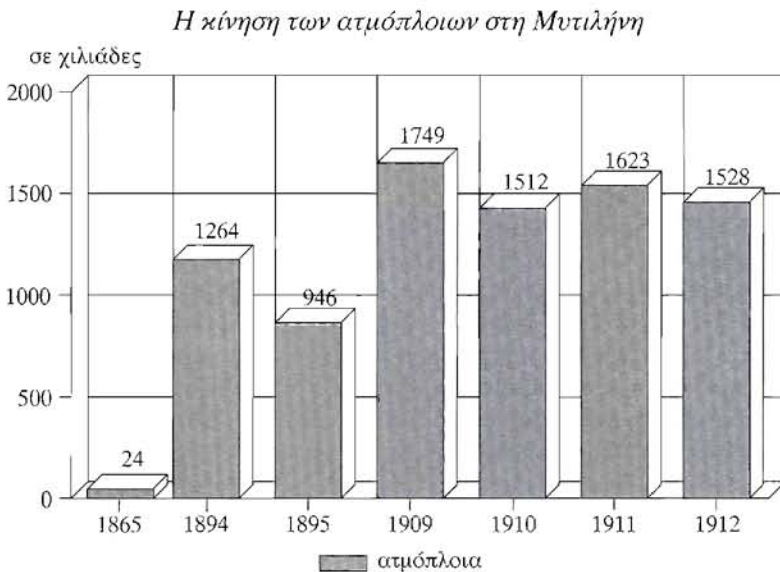
Συμπερασματικά θα λέγαμε για τις εισαγωγές και τις εξαγωγές ότι σ' αυτή την εποχή των ελεύθερων ανταλλαγών των ευρωπαϊκών χωρών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία η κατανομή και ταξινόμηση του εμπορίου προσαρμόζεται στις απαιτήσεις και τις ανάγκες των χωρών του βιομηχανικού κέντρου. Η οικονομία της Λέσβου ενσωματώνεται στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Εντούτοις, η Λέσβος πλεονεκτεί απέναντι στις χώρες της κεντρικής Ευρώπης και τη Γαλλία εξαιτίας της γειννίας της με τις αγορές της Ανατολής.

5.3. Άλλοι παράγοντες της ανάπτυξης

Η ναυτική κίνηση

Πίνακας 24						
<i>Η ναυτική κίνηση του λιμανιού της Μυτιλήνης</i>						
έτη	ιστιοφόρα	χωρητικότητα σε τόνους	ατμόπλοια	χωρητικότητα σε τόνους	σύνολο	χωρητικότητα σε τόνους
1865	7.664	73.646	24	6.350	7.688	79.996
1894	3.122	38.515	1.264	440.402	4.386	478.917
1895	2.791	30.715	946	375.917	3.737	406.632
1896						528.175
1897						540.795
1909	3.352	29.706	1.749	877.916	5.101	907.622
1910	4.079	42.341	1.512	819.364	5.591	861.705
1911	4.661	38.710	1.623	890.441	6.284	929.151
1912	4.099	26.928	1.528	777.378	5.627	804.306

Πηγές: Οι ίδιες με του Πίνακα 15.
 Για το έτος 1865: N. Michoff, *Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie. Rapports consulaires français et autres documents officiels*, Svichtov 1950, τόμ. 3, σ. 600.

Πίνακας 25
Η ναυτική κίνηση ανά χώρα

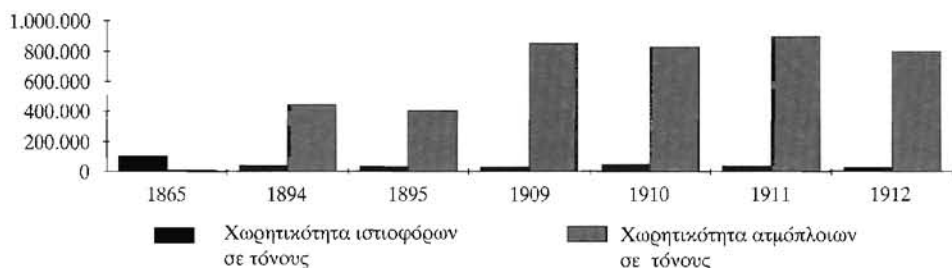
έτος	τουρκικά	αγγλικά	αυστριακά	ελληνικά	ρωσικά	γαλλικά	βουλγαρικά	αιγυπτιακά
1882	2.879	76	200	236		98		
1895	3.019	308	62	304				
1909	3.838*	174	101	848	20	2	42	23
1910	4.309	162	100	452	71		30	351
1911	4.873	195	117	338	251**		24	364

Πηγές: Οι ίδιες με του Πίνακα 15.

* Από αυτά τα 358 είναι Ελλήνων ιδιοκτητών υπό οθωμανική σημαία. Ομοίως: 132 για το 1910 και 138 για το 1911.

** Από αυτά 199 ανήκουν σε Έλληνες ιδιοκτήτες και φέρουν ρωσική σημαία.

Σύγκριση χωρητικότητας ιστιοφόρων και ατμόπλοιων

Ο πίνακας της ναυτικής κίνησης επιβεβαιώνει την αύξηση του εξωτερικού εμπορίου του νησιού την περίοδο 1880-1912⁶⁹. Το εμπόριο εξαρτάται άμεσα από τις θαλάσσιες μεταφορές και από τη συχνότητα με την οποία τα πλοία διαφόρων εταιρειών επισκέπτονται το λιμάνι της Μυτιλήνης. Η Μυτιλήνη βρίσκεται επάνω στο διπλό εμπορικό δρόμο Σμύρνης - Κωνσταντινούπολης και Πειραιά - Αλεξάνδρειας - Θεσσαλονίκης. Η μεγάλη χωρητικότητα των ατμόπλοιων αυξάνει τις δυνατότητες του εμπορίου διαμετακόμισης που έχει προορισμό τα ασιατικά παράλια.

Η αύξηση του θαλασσιού εμπορίου και κυρίως των ατμόπλοιων συνδέεται με δύο φαινόμενα:

– την παρουσία πολλών ασφαλιστικών εταιρειών, μεταξύ των οποίων ο Αρχάγγελος, εταιρεία ελληνική, οι Γενικές Ασφάλειες Τεργέστης και η Lloyd⁷⁰.

– τη διαμόρφωση εργατικού δυναμικού που ασχολείται με το ξεφόρτωμα των εμπορευμάτων και που έχει τη δική του συντεχνιακή οργάνωση. Για ακόμα μεγαλύτερη επέκταση του εμπορίου υπολείπεται για πραγματοποίηση ένα σημαντικό δημόσιο έργο: η εκβάθυνση του λιμανιού, η οποία το 1912⁷¹, υπολογίζεται ότι είναι της τάξης των 9.000-11.000 τουρκικών λιρών.

Τέλος, για να εξηγήσουμε λεπτομερέστερα τις διακυμάνσεις του θαλασσιού εμπορίου, πρέπει να σημειώσουμε μερικά στοιχεία:

α. Η αύξηση της τάξης του 498,6%, ανάμεσα στο 1865 και το 1894 εξηγείται από τη σημασία που απέκτησε το λιμάνι της Μυτιλήνης για το διεθνές εμπόριο και τη διοχέτευση των εμπορευμάτων προς τα ασιατικά παράλια. Με αυτό συνδέεται και η αύξηση των ατμοπλοίων σε σχέση με τα ιστιοφόρα.

β. Η μείωση της ναυτιλιακής κίνησης του 1895 οφείλεται στα πολιτικά γεγονότα της Κωνσταντινούπολης και της Μικράς Ασίας, που είχαν συνέπεια μια σαφή επιβράδυνση των ανταλλαγών με τις αγορές των ασιατικών παραλίων.

γ. Η αύξηση της χωρητικότητας σε τόνους το 1897 οφείλεται στην είσοδο ρωσικών και γερμανικών πλοίων στη γραμμή.

δ. Η πτώση του 1910 εξηγείται από τον επιβληθέντα αποκλεισμό που επέβαλαν οι τουρκικές αρχές στα πλοία με ελληνική σημαία.

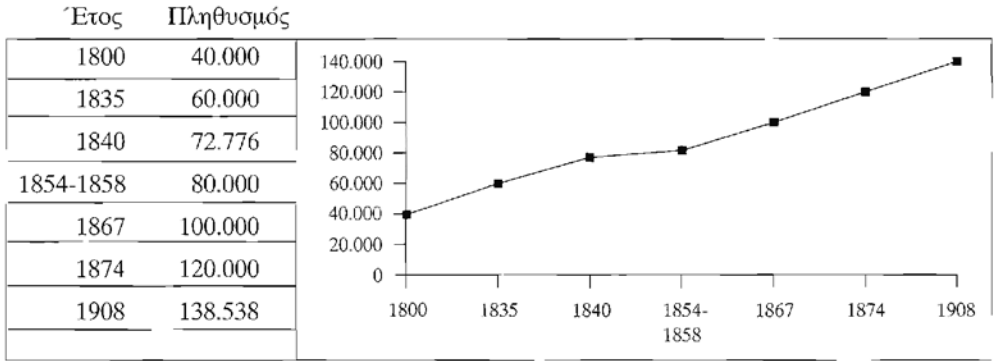
ε. Η μείωση του 1912 οφείλεται στον πόλεμο Τουρκίας-Ιταλίας που έκλεισε τα Στενά καθώς και στα προσηγηθέντα των Βαλκανικών Πολέμων.

Η δημογραφική ανάπτυξη

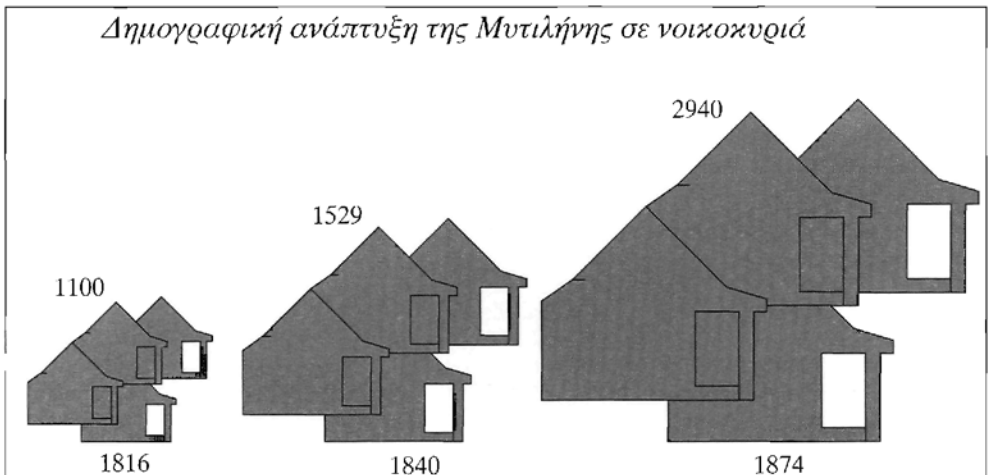
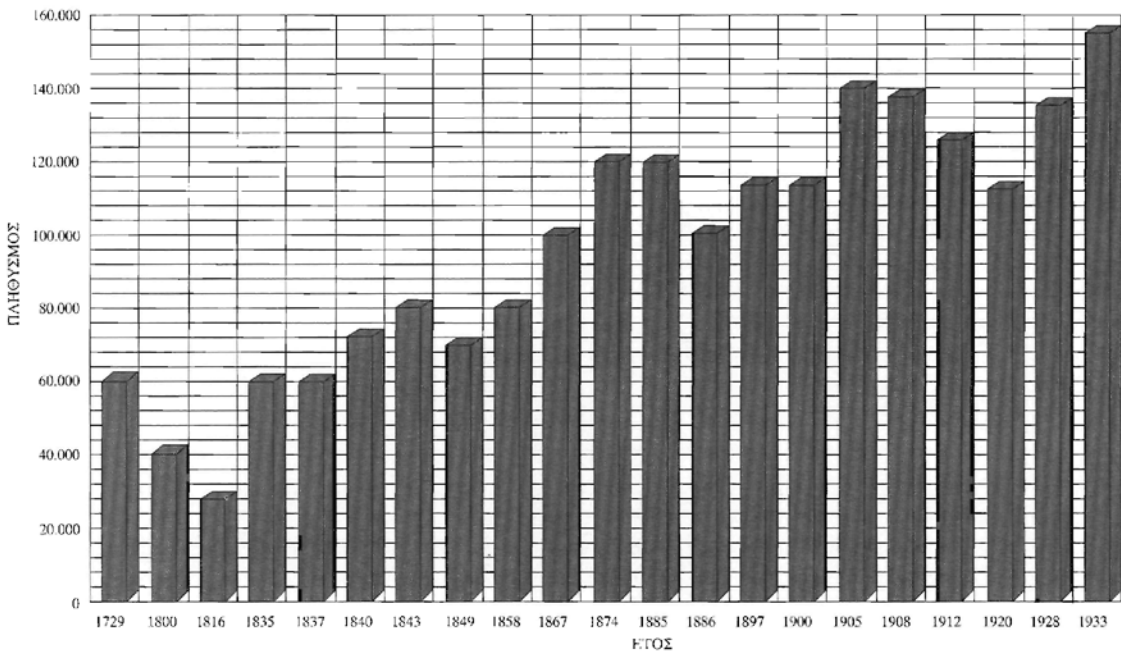
Πίνακας 26 Δημογραφική ανάπτυξη της νήσου και της πρωτεύουσας					
έτος	σύνολο	Λέσβος		Μυτιλήνη	
		Έλληνες	Τούρκοι	χανέδες	πληθυσμός
1729	60.000				
1800	40.000				
1816	28.000	25.000	3.000	1.100	
1835	60.000				
1837	60.000				
1840	72.776	60.532	12.244	1.529	
1843	80.000				10.000-14.000
1849	70.000	56.000	14.000		
1854-58	80.000	60.000	20.000		10.000
1867	100.000	70.000-80.000			
1874	120.000			2.940	
1885	120.000	110.000	10.000		15.000
1886	100.000	80.000	20.000		20.000
1897	115.000	100.000	15.000		15.000
1900	115.000	100.000	15.000		15.000
1905	140.000				17.000
1908	138.538	120.361	18.177		
1909	150.000				25.000
1912	125.753	111.277	14.476		
1920	113.368				18.314
1928	137.160				
1933	157.160				

Πηγές:

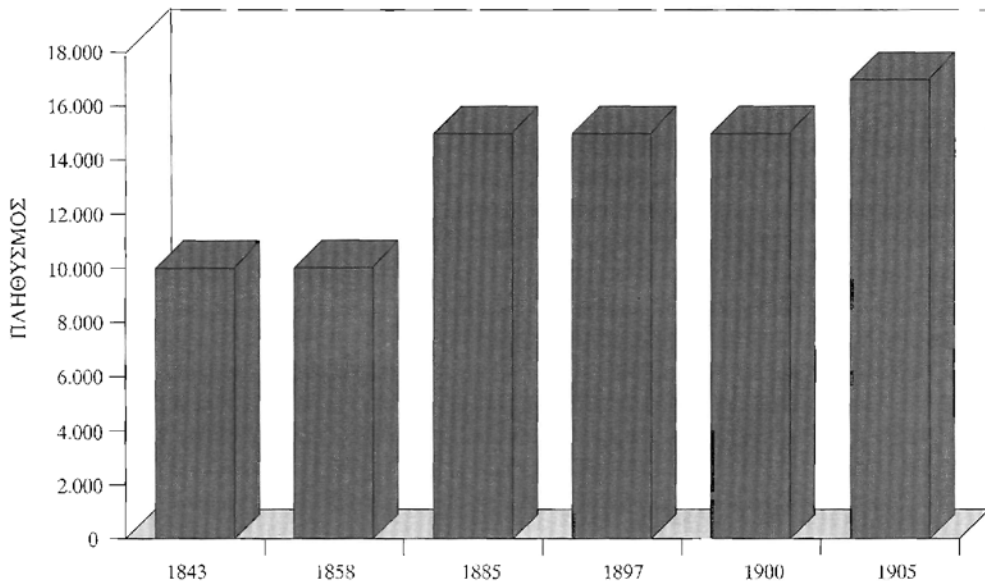
- Για το 1729, Fourmont M. στο Παρασκευαΐδης Π., *Οι περιηγητές στη Λέσβο*, Αθήνα 1973, σ. 54.
 Για το 1800, Olivier G., *ό.π.*, σ. 77.
 Για το 1816, Turner W., *Journal of a Tour in the Levant*, Λονδίνο 1830, τόμ. II, σ. 293-302.
 Για το 1835, Girardeau J., *Souvenirs de Voyage*, Παρίσι 1835, σ. 258.
 Για το 1837, Μπαρζΐλι, βλ., ΙΑΥΕ, 1867, 39, 12, No 6166.
 Για το 1840, τουρκική απογραφή για την κατανομή των φόρων, βλ. Πάππης Α., *Πανηγυρική Τετραλογία*, Αθήνα 1863, σ. 161.
 Για το 1843, Roboly, βλ., AMAE, CCC, Métélin, 1843-61, *Notions Commerciales sur l'île de Métélin par Mr. Roboly*.
 Για το 1849, Plehn S. *Λεσβιακά*, Αθήνα 1849.
 Για το 1854-58, Roboly, βλ. FO, 78/1534.
 Για το 1867, Μπαρζΐλι, *ό.π.*
 Για το 1874, τουρκική απογραφή, παρουσιάστηκε στο Τάξης Οι., *Συνοπτική ιστορία της Λέσβου, Μυτιλήνη 1873*, σ. 24.
 Για το 1885, *L'Annuaire Oriental du Commerce, de l'industrie et de la Magistrature de 1885*.
 Για το 1886, Tozer H., *Les îles d'Egée*, Οξφόρδη 1890, σ. 119.
 Για το 1897, Hauttecoeur H., «Το νησί της Λέσβου», Αμβέρσα 1902, στο Παρασκευαΐδης Π., *ό.π.*, σ. 183.
 Για το 1900, *L'Annuaire Oriental de 1900*.
 Για το 1905, *L'Annuaire Oriental de 1905*.
 Για το 1908, Τάξης Οι., *ό.π.*, β' έκδοση, Κάιρο 1909.
 Για το 1909, *L'Annuaire Oriental de 1909*.
 Για το 1912, *Γενική Διοίκηση των νήσων του Αιγαίου. Διάφορες Μελέτες. Α'. Λέσβος*, 1912.
 Για το 1920, ελληνική απογραφή του ίδιου έτους, *Εθνική Στατιστική Υπηρεσία*, Αθήνα 1920.
 Για το 1928, ελληνική απογραφή του ίδιου έτους, *ό.π.*
 Για το 1931, *Η Συνθήκη της Λωζάννης*, κείμενα.
 Για το 1933, ελληνική απογραφή του ίδιου έτους *ό.π.*

Δημογραφική ανάπτυξη νήσου Λέσβου

Δημογραφική ανάπτυξη Μυτιλήνης

Για τα μεθοδολογικά προβλήματα της δημογραφικής μελέτης της Λέσβου αλλά και για τις γενικές τάσεις που διαμορφώνονται με επίκεντρο ορισμένα γεγονότα μιλήσαμε στην αρχή αυτού του βιβλίου⁷². Επανερχόμαστε μονάχα για να κάνουμε ορισμένες χρήσιμες διαπιστώσεις κάτω από το πρίσμα της οικονομικής και κοινωνικής ανόδου της περιόδου 1880-1912.

Χωρίς να είναι η δημογραφία ο καθοριστικός δείκτης της οικονομικής ανάπτυξης, η αύξηση του πληθυσμού κυρίως μετά τα έτη 1860-1870 ερμηνεύει και ενισχύει την οικονομική απογείωση. Μπορεί να υποθεθεί ότι έχουμε ταυτόχρονα αύξηση της εργατικής δύναμης σε άνδρες, γυναίκες και παιδιά, η οποία –παρά τις απώλειες λόγω του φόβου στράτευσης⁷³– δημιούργησε μια θετική προϋπόθεση για την ανάπτυξη της παραγωγής και της κατανάλωσης. Η δημογραφική εικόνα της Λέσβου δεν μπορεί να μελετηθεί χωρίς να υπολογίσουμε τους στενούς δεσμούς, οικονομικούς και πολιτιστικούς, με τα ασιατικά παράλια. Τα χωριά Γέρα, Αγ. Παρασκευή και κυρίως αυτά του νοτιοανατολικού μέρους του νησιού στέλνουν αποίκους στα παράλια της Μικράς Ασίας, όπως επίσης και εποχιακό εργατικό δυναμικό που μεταναστεύει το καλοκαίρι, από τον Μάιο ως τον Οκτώβριο, και άλλοτε εγκαθίσταται μόνιμα. Για παράδειγμα, 200 από τις 250 οικογένειες του χωριού Υψηλομέτωπο μετανάστευσαν μεταξύ 1867 και 1912 προς τις κοινότητες Αδραμυτίου, Ζειντελί, Κεμέρι και Γιαλοχώρια (Μικρά Ασία)⁷⁴.

Όμως τα μεγάλης έκτασης φαινόμενα μετακινήσεων πληθυσμού κυρίως από τη Μ. Ασία προς τη Λέσβο λαμβάνουν χώρα μετά το 1912, ενώ με τη Μικρασιατική καταστροφή και τις μετέπειτα ρυθμίσεις της Συνθήκης της Λωζάννης διακόπτεται οριστικά μια πανάρχαιη συνήθεια επικοινωνίας.

Τέλος, ο μεγαλύτερος δείκτης αστικοποίησης (66%) σε σχέση με τη συνολική δημογραφική ανάπτυξη (25%)⁷⁵ από το 1885 ως το 1909 υποδηλώνει τη μετατροπή

της πόλης της Μυτιλήνης σε σημαντικό εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο. Στην πόλη αναπτύσσονται μια σειρά επαγγέλματα αστικού χαρακτήρα που, μαζί με τα επαγγέλματα του λιμανιού και εκείνα της αγοράς αποτελούν σοβαρά οικονομικά και κοινωνικά κίνητρα για τη μετοίκηση των κατοίκων της υπαίθρου.

Επομένως, η δημογραφική άνοδος συμπληρώνει την εικόνα της οικονομικής ανάπτυξης της περιόδου 1880-1912.

Η επέκταση και ανανέωση της αγοράς

Το 1885 η αγορά της πόλης αριθμεί 297 εργαστήρια⁷⁶. Τα στοιχεία του *Annuaire Orientale du Commerce de l'Industrie et de la Magistraiure* (εμπορικός και βιομηχανικός οδηγός) από το 1885 ως το 1911 φανερώουν την επέκταση της αγοράς, ως εξής:

α) μ' ένα πιο πλήρες δίκτυο υπηρεσιών, κυρίως σε ό,τι έχει σχέση με το χρηματοπιστωτικό σύστημα (τράπεζες, τραπεζίτες, μεσίτες κλπ.), αντιπρόσωποι ναυτιλιακών εταιρειών και ασφαλειών (ζωής, πυρκαϊάς και ναυτικές).

β) με μια μεγαλύτερη ποικιλία και εξειδίκευση των εμπορικών καταστημάτων. Έτσι, το 1885 τα καταστήματα εμπορίου περιλαμβάνουν:

- 5 για αποικιακά,
- 3 για κρύσταλλα, πορσελάνες, είδη κιγκαλερίας,
- 8 ελαίου
- 17 γενικού εμπορίου
- 6 ερσιούχων υφασμάτων
- 5 σάπωνος
- 5 δέρματος.

Το 1911 σημειώνουμε μια αξιοσημείωτη εξειδίκευση των μαγαζιών. Για παράδειγμα, στον τομέα του λαδιού συναντούμε:

- 12 εμπόρους ελαιόλαδου,
- 17 εξαγωγείς λαδιού, τους περισσότερους βιομήχανους,
- 5 ελαιομεσίτες.

Για τα σαπούνια:

- 9 έμποροι, η πλειοψηφία των οποίων είναι ιδιοκτήτες σαπωνοποιείων.

Για τα δέρματα:

- 5 κατασκευαστές
- 5 έμποροι
- 8 ιδιοκτήτες βυρσοδεψείων.

Τα παντοπωλεία διακρίνονται σε:

- 5 λιανικής πώλησης
- 8 χονδρικής πώλησης.

Παρατηρείται επίσης μια πιο συγκεκριμένη διαίρεση της εργασίας και στα ελεύθερα επαγγέλματα, όπως π.χ. σε ηλεκτρολόγους, μηχανικούς, συμβούλους μηχανικούς, τυπογράφους, εκτελωνιστές. Οι γιατροί διακρίνονται σε παθολόγους, οδοντιάτρους, φαρμακεμπόρους, φαρμακοποιούς και οπτικούς.

Άλλο χαρακτηριστικό είναι η εμφάνιση επαγγελμάτων που συνδέονται με τις ανάγκες των αστών: μοδίστρες, καπελούδες, επιπλοποιοί, κατασκευαστές μουσικών οργάνων, ράφτες ευρωπαϊκών ρούχων, κομμωτές, ωρολογοποιοί, χρυσοχόοι, ανθοπώλες, φωτογράφοι, παλαιοπώλες κλπ.

Η απαρίθμηση όμως αυτών των καταστημάτων και εργαστηρίων δεν είναι αρκε-

τή για να εξαντλήσουμε τις διαστάσεις της αγοράς και την εμβέλεια δράσης του λιμανιού της Μυτιλήνης. Η πόλη της Μυτιλήνης, σύμφωνα με τα έσοδα από το φόρο επιτηδεύματος του 1911, παρουσιάζει έναν πιο προχωρημένο βαθμό αστικοποίησης και ανάπτυξης της αγοράς της από τις άλλες πόλεις-λιμάνια του νησιού (58,7% των εσόδων προέρχονται από τη Μυτιλήνη, 16,3% από τον Μόλυβο και 24,8% από το Πλωμάρι⁷⁸).

Στη αγορά της πρωτεύουσας δρουν το 1885 εμπορικές εταιρείες που μνημονεύονται στον ετήσιο Οδηγό ως εξής:

επωνυμία εταιρείας	είδη εμπορίου
Αγιομαυρίτης και Σία	κρύσταλλα
Βουγιούκας και Σία	κρύσταλλα
Α. Χ' Χριστόφας και Γ. Ράλλης	αποικιακά
Κομνηνάκης Σ. και Σία	αποικιακά
Αφοί Βενλή και Σία	αποικιακά – κατασκευαστές και μεσάζοντες λαδιού-σαπουνιού
Κοκκώνης Α., Π. Βασιλείου Υιοί	λάδι
Κουρτζής-Κούμπας και Σία	λάδι
Αφοί Φορτούνα	έμπορος γενικός
Μουζάλας-Γλύψης και Σία	έμπορος γενικός (έμπορος και κατασκευαστής)
Εμ. Ζανέλλης	έμπορος γενικός (εμπορομεσίτης)

Πηγή: *L'Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie et de la Magistrature*, 1885.

Οι περισσότεροι απ' αυτούς έχουν υποκαταστήματα στην Κωνσταντινούπολη, όπως φαίνεται στον Οδηγό του 1905: Αφοί Σιφναίου, Κουρουβακάλης, Κουρτζής Δ.Μ. και Σία, Φωτιάδης Αλ., Γιαννουλάτος Α.Π., Βενλής-Γούτος κλπ. Μια λεπτομερέστερη έρευνα αναδεικνύει το μικτό χαρακτήρα των περισσότερων επιχειρήσεων. Θα εξετάσουμε την περίπτωση Βασιλείου, μία από τις μεγαλύτερες εξαγωγικές εμπορικές εταιρείες του νησιού.

ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΤΑΙΡΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

Επωνυμία: «Υιοί Π. Βασιλείου»

Ιδρύθηκε το 1894, μετά το θάνατο του πατέρα τους Π. Βασιλείου. Πτώχευσε το 1913.

Εταίροι: οι τέσσερις αδελφοί, Περικλής Π. Βασιλείου, Αλέξανδρος Π. Βασιλείου, Βασίλειος Π. Βασιλείου, Μιχαήλ Π. Βασιλείου.

Αρχικό κεφάλαιο: 1.000.000 γρόσια

Κέρδη: 8.698.000 γρόσια σε οκτώ χρόνια.

Απόδοση/έτος: 109%.

Σημειώνουμε τον μικτό και οικογενειακό χαρακτήρα της εταιρείας, η οποία ιδρύθηκε από τα περιουσιακά στοιχεία των τεσσάρων αδελφών και της μητέρας τους.

Πιο συγκεκριμένα, η περιουσία της επιχείρησης περιλαμβάνει:

– εμπορεύματα (λάδι και σαπούνι)

– τρέχοντες λογαριασμούς των αντιπροσωπειών τους στη Μυτιλήνη και στο εξωτερικό

– ομόλογα

– ακίνητα: αυτά που κληρονόμησαν από τον πατέρα τους στην Ανατολή⁷⁹ και

κτηματική περιουσία αξίας 1.350.000 γροσίων, που αγόρασε η εταιρεία μετά το θάνατο του πατέρα τους

– πλοίο

– μέσα παραγωγής: ελαιοτριβείο στα Μυστεγνά. Το εργοστάσιο των Λουτρών, ιδιοκτησία του Αλεξάνδρου Π. Βασιλείου, μισθώθηκε στην εταιρεία το 1894 για 400 λίρες/έτος·

– μετρητά: το χρηματικό κεφάλαιο της μητέρας τους.

Σε επιστολή της εταιρείας προς τον Μιχαήλ Π. Βασιλείου το 1902 παρουσιάζε-ται ο ισολογισμός της περιουσίας των τεσσάρων αδελφών:

<i>Περιουσιακά στοιχεία της Εταιρείας «Υιοί Π. Βασιλείου»</i>	
Κεφάλαιο	1.000.000 γρόσια
Δάνεια σε τρίτους	2.041.726 γρόσια
Δάνεια από τη μητέρα τους	378.000 γρόσια
Κέρδη τεσσάρων ετών (σαπυνοποιεία και αποθήκες)	500.000 γρόσια
αξία περιουσίας που αποκτήθηκε μετά το 1891	1.350.000 γρόσια
Κεφαλαιοποιημένα κέρδη μέχρι Φεβρ. 1903	3.128.314 γρόσια
Εισόδημα από το εργοστάσιο Μυστεγνών για το 1902-3	300.000 γρόσια
Σύνολο	8.698.040 γρόσια σε οκτώ χρόνια.

Στο ποσό αυτό δεν συμπεριλαμβάνεται το εισόδημα του συνόλου της κτηματικής τους περιουσίας για το έτος 1903 και τα ακίνητα εξ αδιαίρετου που κληρονόμησαν από τον πατέρα τους. Πρέπει εντούτοις να σημειωθεί ότι ο ισολογισμός αυτός δεν έγινε δεκτός από τον Μιχαήλ Βασιλείου, που δεν συμμετέχει άμεσα στη διαχείριση της εταιρείας και αντιδίκησε μ' αυτήν κυρίως για τα καθαρά κέρδη της, που κατ' αυτόν υπολογίζονταν σε 16.000 λίρες Τουρκίας περίπου, παραπάνω από το ποσό που είχε παρουσιαστεί.

Οι εταιρείες αυτές έχουν μικτό χαρακτήρα. Διαπιστώσαμε από την ρευστοποίηση άλλων επιχειρήσεων ότι δεν μπορούμε να διαχωρίσουμε σαφώς την εμπορική από τη βιομηχανική δραστηριότητα, επειδή οι ιδιοκτήτες τους συχνά ασκούν και τις δύο. Ας δούμε το παράδειγμα της εταιρείας «Υιοί Β. Ρουσέλλη και Σία».

Επωνυμία: «Υιοί Β. Ρουσέλλη και Σία»

Εταίροι: Π. Ρουσέλλης και Δημ. Β. Ρουσέλλης.

Έδρα: Μυτιλήνη.

Περιουσιακά στοιχεία: Εμπορικό γραφείο και αποθήκες.

Πτώχευση: Νοέμβριος 1913.

Από την υποθηκευμένη περιουσία του Γρ. Ρουσέλλη διαφαίνεται ο μικτός χαρακτήρας των δραστηριοτήτων της επιχείρησης:

– μία σαπυνοποιεία

– ένα εργοστάσιο παρασκευής γλυκερίνης

– οικόπεδο που χρησιμοποιείται ως αποθήκη άνθρακα

– αγρός

– το μισό των είκοσι κτημάτων που είναι καταγεγραμμένα στο κτηματολόγιο της πόλης

– μισός αγρός στο Κιόσκι

- δύο αγροί στην Ακλειδιού
- ένας ελαιώνας στον Αφάλωνα
- ένας ελαιώνας στη Μόρια.

Η ΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΩΝ ΕΤΩΝ

Για τους εμπόρους της Μυτιλήνης των οποίων οι επιχειρήσεις γνώρισαν την επιτυχία κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, η πολιτική και οικονομική κατάσταση μετά το 1910 αποτελεί δυσεπίλυτο πρόβλημα. Πολλές εταιρείες και επιχειρήσεις πτωχεύουν. Τον Δεκέμβριο του 1911 η αναγγελία πτώχευσης της Τράπεζας Μυτιλήνης συγκλόνησε τη μυτιληναϊκή κοινωνία⁸⁰. Οι μικροί καταθέτες και ο λαός, που είχαν εναποθέσει τις αποταμιεύσεις τους σε σίγουρο μέρος, δημιουργημένο από το ντόπιο κεφάλαιο, πανικοβλήθηκαν μπροστά στον κίνδυνο να τις χάσουν.

Η πτώχευση της εμπορικής εταιρείας Βενλή τον ίδιο μήνα, όπως και η πτώχευση άλλων επιχειρήσεων, προκάλεσαν έντονες συζητήσεις στον τύπο και στον κόσμο της αγοράς. Τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων γεμίζουν με άρθρα που υπογράμιζαν αφενός μεν τη χειροτέρευση του εξωτερικού εμπορίου λόγω του ιταλοτουρκικού πολέμου και αφετέρου την πλεονεξία των εμπόρων, που προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν την περίσταση. Κατά τον *Λαϊκό Αγώνα*⁸¹, οι εξαγωγικές επιχειρήσεις κυρίως, με εξαίρεση όσες είχαν υποκαταστήματα και πωλούσαν επί πιστώσει, είναι αυτές που αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο της πτώχευσης. Εντούτοις η κοινή γνώμη δεν απέκλειε την πιθανότητα εικονικής πτώχευσης επιχειρήσεων, συμπεριλαμβανομένης και της Τράπεζας Μυτιλήνης⁸².

Το φαινόμενο αυτό της κρίσης δεν επρόκειτο να λυθεί άμεσα. Τα επόμενα χρόνια της ένωσης της Λέσβου με το Ελληνικό Κράτος και της πολιτικής και οικονομικής αστάθειας εξαιτίας των Βαλκανικών και του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου ανέκοψαν τη ροή του εμπορίου και μετέβαλαν το μέχρι τότε ευνοϊκό για την εξέλιξη του υλικού βίου πλαίσιο. Η Λέσβος εντάχθηκε σε μίαν οικονομία με διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης και λειτουργίες. Ο ρόλος του νησιού στον καταμερισμό της ελληνικής πραγματικότητας άλλαξε σε σχέση με το προηγούμενο καθεστώς.

Η δημιουργία τραπεζικού συστήματος

Η εικόνα της ευδαιμονίας που παρουσιάζει το νησί μετά το 1880, με την αύξηση της γεωργικής παραγωγής του, την εξάπλωση της αγοράς του και τα νέα βιομηχανικά κτίρια που χρησιμοποιούν τον ατμό, φανερώνει την εξέλιξη της Λέσβου σε καπιταλιστική κατεύθυνση, εξέλιξη που όμως δυσχεραίνεται λόγω της έλλειψης ανεπτυγμένου χρηματοπιστωτικού τομέα.

Σύμφωνα με τη γαλλική προξενική αναφορά του 1888: «Οι πληρωμές προς την Ευρώπη δεν γίνονται στη Μυτιλήνη, αλλά γίνονται μέσω των τραπεζών της Σμύρνης. Οι τράπεζες αυτές ανοίγουν πιστώσεις στους αντιπροσώπους με συνήθειες υπερόγκους τόκους, οι δε λογαριασμοί ανάμεσα στις δύο πλευρές διακανονίζονται ανάλογα με τις διακυμάνσεις στην αγορά νομισμάτων»⁸³.

Οι εμπορικές συναλλαγές στη Λέσβο μεταξύ 1840 και 1880 γίνονται με τη μορφή ομολόγων-αξιογράφων ή επιστολών συναλλάγματος: για την πληρωμή τους, ο έμπορος ή ο διαχειριστής στέλνεται συνήθως στο εξωτερικό.

Όπως φαίνεται από τα άρθρα των εφημερίδων στην ύπαιθρο, είναι αισθητή η

έλλειψη αγροτικής τράπεζας. Σε μια ανταπόκριση από τον Μόλυβο που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Αμάθεια* της Σμύρνης⁸⁴ σκιαγραφείται η άθλια κατάσταση της περιφέρειας αυτής και ο συντάκτης του άρθρου αναρωτιέται: «Πώς μπορούμε να πληρώσουμε τους φόρους μας; Η μόνη λύση είναι να δανειστούμε από τον έμπορο· αλλά ο έμπορος δεν δανείζει· προαγοράζει [τη σοδειά (σημ. δική μου)]. Έτσι δεν μας μένει παρά να πουλήσουμε τα χωράφια μας».

Ο τύπος της Σμύρνης, κυρίως μετά την καταστροφή του 1867, επιμένει στην ανάγκη ίδρυσης τράπεζας που να μπορεί να στηρίξει τη γεωργία, το εμπόριο και στη συνέχεια τη βιομηχανία. Το σχέδιο τούτο δεν επιτεύχθηκε παρά στα τέλη του αιώνα. Πριν δημιουργηθεί μια τέτοια τράπεζα, οι τοκογλύφοι και οι πρωτοπραπεζίτες τόσο της πόλης όσο και της υπαίθρου «κάλυπταν» το κενό.

Η ΤΟΚΟΓΛΥΦΙΑ

Παρ' όλο που το φαινόμενο της τοκογλυφίας είναι διαδεδομένο στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, το έντοκο δάνειο αντίκειται στις εντολές του Κοραίου και κατά συνέπεια αποτελούσε πράξη ανόσια για τους μουσουλμάνους. Η απαγόρευση του έντοκου δανεισμού και των επισφαλών οικονομικών παιχνιδιών, έχουν ως συνέπεια το εμπόριο του χρήματος να μονοπωλείται από τους χριστιανούς.

Όπως παρατηρεί ο μελετητής του Ισλάμ M. Rodinson: «Είναι βέβαιο ότι η παρούσα, δίπλα στους Τούρκους, αρκετών [μη μουσουλμανικών] κοινοτήτων επέτρεπε στους μουσουλμάνους να βρίσκουν στα σίγουρα δανειστές, όπως επίσης και ονοματοδοτές για επιχειρήσεις που η θρησκεία τους απαγόρευε, εάν επέμεναν να την ακολουθούν χωρίς παρεκκλίσεις»⁸⁵.

Έτσι, η πρακτική γνώση ως *σελέμ* είναι η αιτία πλουτισμού πολλών Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων και δημιουργίας μεγάλων εγγείων ιδιοκτησιών. Ανάμεσα στις περιπτώσεις που μελετήθηκαν, ο Π. Βασιλείου, πλούσιος κτηματίας και εκπρόσωπος της Χριστιανικής Κοινότητας, απέκτησε με τη μέθοδο αυτή σημαντική κτηματική περιουσία τόσο από Τούρκους όσο και από Έλληνες⁸⁶.

Με την αποδελτίωση των Πράξεων του Κοινοτικού Συμβουλίου μελετήσαμε συγκεκριμένες περιπτώσεις δανεισμού με υποθήκευση κτημάτων. Στο έγγραφο αρ. 5272 σημειώνεται πως η Ε. Μ. Μυρίντζου οφείλει στον Α.Ν. Κοκκώνη 469 αργυρά μετζήτια⁸⁷ με επιτόκιο 12% και ως εγγύηση υποθηκεύει τον ελαιώνα της στη Λακέρδα.

Αλλά ποιοι είναι αυτοί οι δανειστές;

Είναι αυτονόητο ότι οποιοσδήποτε διέθετε διαθέσιμο κεφάλαιο μπορούσε να κάνει ένα δάνειο. Τούτο στην ύπαιθρο συμβαίνει ως εξής: αυτοί που έχουν μια κάποια ευχέρεια σε ρευστό, δηλαδή οι έμποροι και οι ιδιοκτήτες ελαιόμυλων, κάνουν πιστώσεις στους αγρότες, μικροπρόθεσμα ή βραχυπρόθεσμα, επιβάλλοντας επιτόκια από 12 έως 25%.

Παρ' όλο που το Αυτοκρατορικό Φιρμάνι του 1851-2 ορίζει το επίσημο επιτόκιο σε 8% και 9% το 1888, εντούτοις αρκετές συναλλαγές που έχουν εγγραφεί επίσημα στις πράξεις της Χριστιανικής Κοινότητας ξεπερνούν αυτό το ποσοστό. Έτσι, στην πράξη αρ. 5811, η Κοινότητα βεβαιώνει ότι ο Η.Ε. Δημητρίου, προερχόμενος από το Αϊβαλί (Κυδωνίες), οφείλει 2.000 γρόσια με τόκο 12% ετησίως σε έναν Μυτιληνιό μετά από μια συναλλαγή του 1856. Στα έγγραφα που καταγράφονται στις δικαιοπραξίες το επιτόκιο κυμαίνεται μεταξύ 12 και 15%⁸⁸.

Στους καταλόγους των δανείων που συναντάμε στους λογαριασμούς των ελαιοτρι-

βείων είναι φυσικό να βρίσκουμε επιτόκια υψηλότερα απ' αυτό το ποσοστό. Παρ' όλα αυτά, οι περισσότερες γραπτές μαρτυρίες που αφορούν δάνεια μεταξύ χριστιανών κινούνται πιο πολύ σε επίπεδα δανεισμού παρά σε επίπεδα τοκογλυφίας. Αντίθετα, υψηλά επιτόκια (150-200%) ορίζουν οι Λέσβιοι πάροικοι, κυρίως στην Αίγυπτο. Φαίνεται ακόμη από τα έγγραφα μας ότι αρκετοί χριστιανοί Οθωμανοί υπήκοοι ασκούν τον τοκοφόρο δανεισμό ως κύρια οικονομική δραστηριότητα. Ας δούμε παραδείγματα από τις αποτιμήσεις περιουσιών⁸⁹:

Καταγραφή της περιουσίας του Α. Μανουήλ

Κεφάλαιο σε έντοκα δάνεια	382.420	γρόσια που ισοδυναμεί με το 80% της περιουσίας του
Νομίσματα	3.480,10	γρόσια
Τόκοι	82.028	γρόσια
Έγγεια πρόσσος	8.844	γρόσια
Κέρδη από την μετατροπή διαφόρων νομισμάτων	211,25	γρόσια
Δάνειο στην Κοινότητα Σκοπέλου	1.000	γρόσια
Σύνολο	477.983,35	γρόσια

Καταχώρηση της περιουσίας του Α.Μ. Καβά

91 ομόλογα, που αντιπροσωπεύουν ένα κεφάλαιο	333.628,65	γρόσια
Τόκοι	90.762,35	γρόσια
Νομισματικές διαφορές	336,25	γρόσια
Έγγεια πρόσσος	14.749,75	γρόσια
Τόκοι	247	γρόσια
(αύξηση αξίας) 62 κρεμιζίων ⁹⁰	124	γρόσια
Δάνειο στον Ν.Μ.	161,13	γρόσια
Σύνολο	440.009,13	γρόσια

Το δανειοδοτηθέν κεφάλαιο λοιπόν αντιστοιχεί στο 75,8% της περιουσίας του.

Ένα παράδειγμα του κατεξοχήν δανειοδοτικού χαρακτήρα των δραστηριοτήτων των κατοίκων της Λέσβου, στο ίδιο το νησί και στο εξωτερικό, είναι η περίπτωση του Θεμιστοκλή Μαρίνου, από την αλληλογραφία του οποίου (1884-87 και 1891-93) συμπεραίνουμε πως:

α) είναι αντιπρόσωπος της ελληνικής ασφαλιστικής εταιρείας Φοίνιξ και ασφαλίζει φορτία για τους εμπόρους και τους βιομήχανους του νησιού⁹¹ στο διάστημα 1884-87·

β) έχει συνάψει δάνεια με πολλούς Τούρκους του Μολύβου, της Θερμής και του Μανταμάδου, απαιτώντας την εξαργύρωσή τους·

γ) δανείζει χρήματα στους εμπόρους και βιομηχάνους του νησιού⁹².

δ) αγοράζει ελληνικά ομόλογα, καθώς και:

- 34 κουπόνια από το λαχειοφόρο δάνειο της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδας,
- 101 μετοχές της Société Générale,
- 6 κουπόνια από το Αυστριακό δάνειο,
- μετοχές της ασφαλιστικής εταιρείας Αρμονία,
- μετοχές της επιχείρησης μεταλλείων του Λαυρίου,

– μετοχές της Ελληνικής Ατμοπλοΐας,
και συμμετέχει στο χρηματιστήριο αγοράζοντας 5.000 ρώσικα ρούβλια. Εκφράζει επιπλέον ενδιαφέρον για να εισέλθει στο χρηματιστήριο βάμβακος της Αιγύπτου·

ε) στην Αίγυπτο κάνει τοποθετήσεις κεφαλαίων σε διάφορες επιχειρήσεις:

– στους αδελφούς του στην Αλεξάνδρεια και στην επαρχία της Αιγύπτου, που του οφείλουν 1.300 τουρκικές λίρες τον Μάρτιο 1887·

– στον Α.Κ. Νικολάου, Λέσβιο πάροικο στην Αίγυπτο με επιχειρήσεις στην αιγυπτιακή επαρχία που του οφείλει 2.000 λίρες τον Μάρτιο 1887·

– στον Αλ. Αλαμανέλη, επιχειρηματία στην αιγυπτιακή επαρχία που του οφείλει την καταβολή 2.300 τουρκικών λιρών τον Μάρτιο 1993.

Παρ' όλη την δυσκολία στις επικοινωνίες⁹³, ο Θεμιστοκλής Μαρίνου, όπως και οι περισσότεροι επιχειρηματίες του νησιού, προσπαθούν όχι μόνο να ενημερώνονται για την κίνηση των ευρωπαϊκών χρηματιστηρίων και κεφαλαίων, αλλά και να συμμετέχουν στο τοκογλυφικό παιχνίδι μέσω δικτύου συμπατριωτών και φίλων που έχουν εγκατασταθεί σε καίρια σημεία: Αδραμύτιο, Σμύρνη, Αλεξάνδρεια, Ταϊγάνι, Κωνσταντινούπολη, Τεργέστη και Αθήνα. Οι φίλοι και συνεργάτες του του γράφουν καθημερινά για να τον πληροφορήσουν για την κίνηση των νομισμάτων, κάνοντας προβλέψεις και παρατηρήσεις για την πολιτική κάθε χώρας που επηρεάζει την νομισματική αγορά. Εξ' άλλου οι αιγυπτιακές εφημερίδες, και κυρίως η *Bourse* κυκλοφορούν στα καφενεία του νησιού και οι προύχοντες της αστικής τάξης της Μυτιλήνης συζητούν για επενδύσεις των κεφαλαίων τους σ' όλες τις αγορές της Ευρώπης.

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΤΡΑΠΕΖΩΝ

Το Χατ-ι-Χουμαγιούν του 1856 έθεσε ως σκοπό του κράτους τη δημιουργία τραπεζών και άλλων παρομοίων κινήτρων για την ανάπτυξη του εμπορίου. Εντούτοις έπρεπε να περάσουν σαράντα χρόνια για να υλοποιηθεί αυτή η απόφαση. Στη Λέσβο για πρώτη φορά η αναφορά του 1898 μνημονεύει τη δημιουργία χρηματοδοτικού φορέα⁹⁴: «Η τιμότητα χαρακτηρίζει τους εμπόρους της Μυτιλήνης. Οι Γάλλοι επιχειρηματίες εφοδιάζονται μέσω του υποκαταστήματος που μόλις ίδρυσε η Οθωμανική Αυτοκρατορική Τράπεζα. Αλλά οι εισπράξεις που κάνει η τελευταία επιβαρύνονται από τα ποσοστά προμήθειας που εισπράττει».

Οι *Οδηγοί* εμπορίου και βιομηχανίας μάς προσφέρουν πληρέστερη εικόνα της ανάπτυξης του τραπεζικού συστήματος. Το 1885 δεν υπάρχει κανένα χρηματοπιστωτικό ίδρυμα. Το 1901 εμφανίζονται η Οθωμανική Αυτοκρατορική Τράπεζα και η Τράπεζα της Μυτιλήνης, που ιδρύθηκε το 1891 από ντόπια κεφάλαια (Κουρτζής) αξίας 6.000.000 φράγκων. Η ίδια πηγή καταγράφει το 1909: Οθωμανική Αυτοκρατορική Τράπεζα, Τράπεζα Μυτιλήνης, Αγροτική Τράπεζα, Τράπεζα Ανατολής, με έδρα την Αθήνα, υποκατάστημα στη Μυτιλήνη και κεφάλαιο 15 εκατ. φράγκα. Επιπλέον, εμφανίζεται ένας κατάλογος σαράφηδων, τραπεζιτών και χρηματομεσιτών.

Από όλα αυτά τα ιδρύματα, για τις συναλλαγές των οποίων δεν έχουμε στοιχεία, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η Τράπεζα της Μυτιλήνης. Λειτουργήσε από το 1891 ως το 1911 με πολλά υποκαταστήματα στη Σμύρνη, Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα, Αθήνα, Ναζλί, Σώκια, Αϊβαλί, Άγιο Όρος, Χίο, Αγιάσο, Πλωμάρι και Αλεξάνδρεια. Το 1909 μεταφέρει την έδρα της από τη Μυτιλήνη στην Κωνσταντινούπολη. Εκτός

από τις αποταμιεύσεις με τόκο ύψους 4% κατά έτος, εμπορεύεται και λάδι στο εξωτερικό. Η τράπεζα αυτή έχαιρε μεγάλης υποστήριξης από τους νησιώτες που της εμπιστεύθηκαν τις καταθέσεις τους. Στην περίοδο των τεσσάρων τελευταίων μηνών της λειτουργίας της (Ιούλιος-Οκτώβριος 1910) αύξησε τα έσοδά της κατά 23,45% και τις καταθέσεις της κατά 202,2%.

Πίνακας 27
Συναλλαγές της Τράπεζας Μυτιλήνης Ιούλιος - Οκτώβριος 1910

διάρκεια	εργασίες	
	συναλλαγές-σύνολο	αποταμιεύσεις
ισολογισμός Ιούλιος 1910	1.807.047 τουρκικές λίρες	205.627 τουρκικές λίρες
ισολογισμός Οκτώβριος 1910	2.230.842 τουρκικές λίρες	621.396 τουρκικές λίρες

Πηγή: Σάλπιγξ, 30 Ιουλίου 1910 και 31 Οκτωβρίου 1910.

Τον Νοέμβριο του 1911 πτωχεύει εξαιτίας κακής διαχείρισης του υποκαταστήματός της στην Αλεξάνδρεια. Αυτό προκάλεσε έντονες συζητήσεις στο νησί, όπως αναφέρει ο τοπικός τύπος⁹⁵, χωρίς να αποκλείεται η πιθανότητα εικονικής πτώχευσης.

5.4. Μεταναστευτικό ρεύμα και πάροικοι

Οι Μυτιληνιοί ταξιδεύουν στο εξωτερικό για μόνιμη ή παροδική εγκατάσταση, ωθούμενοι από συγκυρίες οικονομικές και πολιτικές. Το μεταναστευτικό ρεύμα πήρε μαζικές διαστάσεις μετά το μεγάλο κύμα ψύχους στα μέσα του 19ου αιώνα, όπως αναφέρει ο ιστοριογράφος Οι. Τάξης⁹⁶: «Η καταστροφή των ελαιώνων αυτή αιτία αφ' ετέρου εγένετο, όπως αναπτυχθή το σπαργανώδες μέχρι της εποχής εκείνης εμπόριον της νήσου· διότι των κατοίκων πολλοί των προτέρων του καρπού τούτου προσόδων εξαίφνης στερηθέντες, ηναγκάσθησαν εκόντες άκοντες να επιδοθώσιν εις τα του εμπορίου, όπερ και τους άνδρας, ως γνωστόν ευτυχεί και τας κοινωνίας ζωηροτέρας καθίστησιν[...] Έμποροι Μυτιληναίοι εις τας πλείστας της Τουρκίας, των Ηγεμονειών, της Αιγύπτου και της δυτικής Ρωσίας πόλεις, δηλ. εις Κωνσταντινούπολιν, Ιβράιλαν, Σμύρνην, Θεσσαλονίκην, Βουκουρέστιον, Ταϊγάνιον, Αλεξάνδρειαν, Γαλάζιον κ.τ.λ. προ πολλού αποκαταστάντες σημαντικόν ενεργούσι εμπόριον εισαγωγής τε και εξαγωγής δι' ανταποκρίσεως εν τη πατρίδι αυτών Μυτιλήνη, μεθ' ης, ως γνωστόν, τα πλείστα της κατέναντι Ανατολής μέρη συνεμπορεύονται».

Το φαινόμενο αυτό επιβεβαιώνεται από μαρτυρικά έγγραφα⁹⁷ που περιέχονται στα αρχεία της Χριστιανικής Κοινότητας και συχνά αναφέρονται στις μεταναστεύσεις, ακόμα και πριν το 1840⁹⁸. Ξέρουμε έτσι ότι ο Γ. Γρημάνης και η εταιρεία του έχουν εγκατασταθεί στο Αδραμύτιο από το 1836⁹⁹.

Το μεταναστευτικό ρεύμα από τη Μυτιλήνη κατευθύνεται κύρια προς:

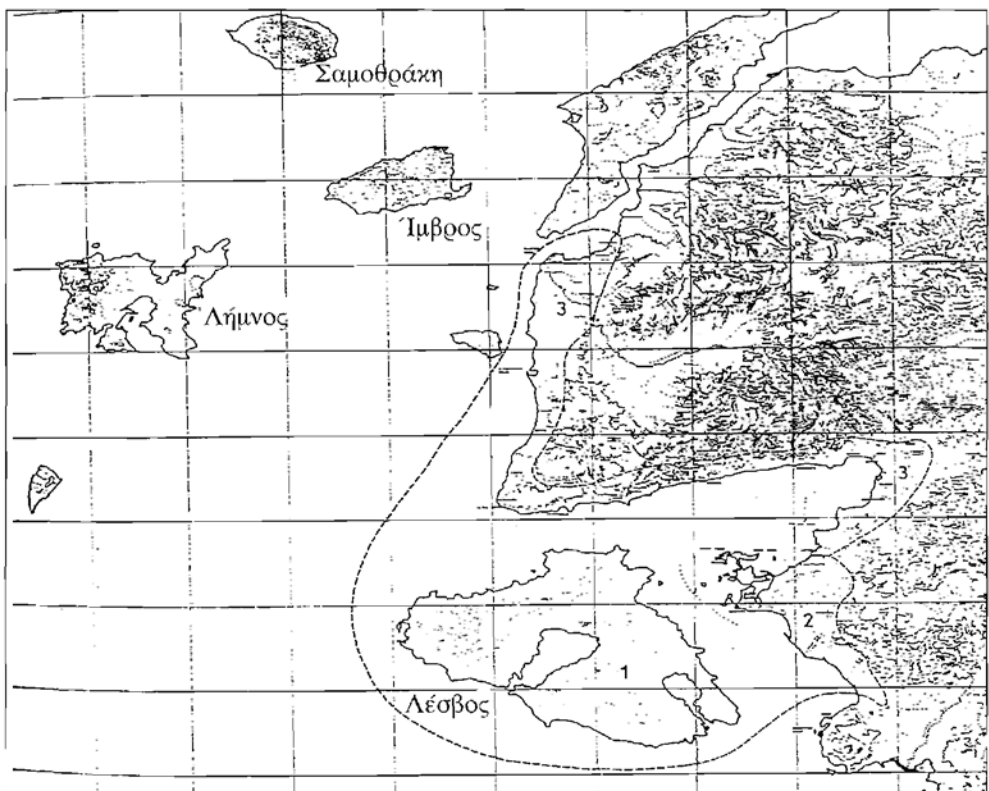
- τα παράλια της Μικράς Ασίας και την Κωνσταντινούπολη
- τη Ρωσία
- τις παραδουνάβιες χώρες
- την Αίγυπτο
- το λιμάνι της Μασσαλίας.

Οι Μυτιληνιοί εγκαθίστανται στις πόλεις Ροστόφ, Ταϊγάνι, Οδησό, Κάιρο,

Αλεξάνδρεια, Χαρτούμ, Βράιλα, Βάρνα, Βιέννη κ.α. Όπως και στη σύγχρονη μετανάστευση από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου προς την Ευρώπη, έτσι και τότε τους καλούν συγγενείς ή συμπατριώτες τους που πρώτοι δοκίμασαν την εγκατάσταση σε μια ξένη μητρόπολη και «τακτοποιήθηκαν» κατά κάποιον τρόπο. Κάθε ένα από αυτά τα κέντρα υποδοχής παροίκων είναι συνδεδεμένο με μια ορισμένου είδους οικονομική δραστηριότητα.

Όσον αφορά τη Μικρά Ασία, οι εμπορικές σχέσεις με τη Λέσβο διακρίνονται από σταθερότητα και συνέχεια. Η σχέση Λέσβου-Μ. Ασίας διατρανώνει έναν αδιάλειπτο «διάλογο», ήδη από την αρχαιότητα, που ενισχύεται από τη γεωγραφική θέση του νησιού στην είσοδο του κόλπου του Αδραμυττίου. Έτσι, η Λέσβος είναι το κέντρο φυσικού ανεφοδιασμού για τις απέναντι ακτές. Λόγω της κατάστασης των χερσαίων οδών, των εσωτερικών τελωνείων και της έλλειψης σιδηροδρομικού δικτύου, ο ανεφοδιασμός του Αδραμυττίου και του Αϊβαλιού είναι συμφερότερος εάν γίνεται από τη Μυτιλήνη, παρά από τη Σμύρνη.

Η Λέσβος και ο αιγιαλός των Μυτιληναίων όπως φαίνεται στα αρχαία κείμενα

1. Λέσβος
2. «Ο Αιγιαλός των Μυτιληναίων».
3. Οι παράκτιες πόλεις.

Από το βιβλίο του Ι. Κόντη, *Η Λέσβος και οι Μικρασιατική της περιοχή*, Αθήνα 1970, βασισμένο σε ερευνητικό πρόγραμμα για τις ελληνικές πόλεις της αρχαιότητας.

Πολλές μνείες για την μετανάστευση προς την Μ. Ασία έχουμε το 19ο αιώνα, και κυρίως με την πανώλη του 1832, όταν οι κάτοικοι του ανατολικού μέρους του νησιού μετανάστευσαν για να αποφύγουν την επιδημία. Η εξοδος προς τις μικρασιατικές ακτές ήταν διπλής φύσεως: είχαμε ένα ρεύμα εποχικό κατά το τέλος των γεωργικών εργασιών στο νησί (Μάιο - Οκτώβριο) και ένα ρεύμα μόνιμο. Ο κόλπος του Αδριαμυττίου και η περιοχή που εκτείνεται μέχρι το Δικελί υποδέχθηκαν αποίκους από το βόρειο και ανατολικό μέρος του νησιού, η περιοχή της Σμύρνης και της Μαγνησίας από το ανατολικό μέρος, ενώ η περιοχή της Μαινεμένης από το κεντρικό (Καλλονή και Αγία Παρασκευή)¹⁰⁰.

Πρέπει επίσης να έχουμε υπόψη μας ότι προς το τέλος του αιώνα πολλοί εργάτες γης της Λέσβου απασχολούνται σε μεγάλες ιδιοκτησίες καπιταλιστικού τύπου (εκτάσεως 500-2.000 dönüm)¹⁰¹ που δημιουργήθηκαν από τους Έλληνες στην περιοχή της Σμύρνης¹⁰².

Όσον αφορά την Κωνσταντινούπολη, το μεταναστευτικό ρεύμα από τη Μυτιλήνη αρχίζει λόγω της επέκτασης των εξαγωγών του λαδιού. Η λαδαγορά της Πόλης βρίσκεται στα χέρια Λεσβίων εμπόρων. Εξάλλου η πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας, καθώς είναι συνδεδεμένη με όλα τα μεγάλα λιμάνια, αποτελεί στρατηγικό σημείο εμπορικών και χρηματοπιστωτικών συναλλαγών.

Από την άλλη πλευρά της Ευρώπης, η Μασσαλία ήταν πάντοτε ένα παραδοσιακό κέντρο εισαγωγής λαδιού της Λέσβου, κυρίως πριν το 1850¹⁰³. Τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, τα καθαρά, ας πούμε, λάδια εξαφανίζονται στις εισαγωγές του λιμανιού της Μασσαλίας και δεν μένουν παρά μόνο αυτά που χρησιμοποιούνται για τη σαπωνοποιία¹⁰⁴. Όμως η σημασία του λιμανιού της Μασσαλίας ως κέντρου παροχής γνώσεων σε θέματα εμπορίου όλο και μεγαλώνει. Πολλοί Λέσβιοι επιχειρηματίες στέλνουν τους γιους τους να μορφωθούν στην εμπορική της σχολή.

Από τα μέσα ως τα τέλη του 19ου αιώνα, η μετανάστευση προς τη Ρουμανία βρίσκεται σε πλήρη άνθηση, εξαιτίας της ανάπτυξης της ποταμοπολοίας και του εμπορίου των σιτηρών. Τη δραστηριότητα αυτή κάμπτει στα τέλη του αιώνα ο έντονος διεθνής ανταγωνισμός στον Δούναβη.

Όσον αφορά την Αίγυπτο, αρχίζει να δέχεται στοχευμένα μετανάστες από την εποχή των μεταρρυθμίσεων του Μωχάμετ Άλι. Στο έδαφός της εγκαθίστανται γνωστές οικογενείες εμπόρων λαδιού¹⁰⁵. Το σημαντικό ρεύμα μετανάστευσης μετά το 1840 οφείλεται στη συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση του αιγυπτιακού μπαμπακιού στις ευρωπαϊκές αγορές, ιδιαίτερα μετά την αιτοδοεία εξαιτίας του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου.

Η Ρωσία, τέλος, υποδέχεται κατά το τελευταίο τέταρτο του 17ου αιώνα μετανάστες από τα νησιά του Αιγαίου, του Ιονίου κ.ά. Έχοντας ως κέντρο τη νότια Ρωσία και κυρίως τη χερσόνησο της Κριμαίας, οι Έλληνες επιδίδονται στο εμπόριο σταριού και σε ό,τι έχει σχέση με τη θαλάσσια και ποτάμια ναυσιπλοία στην Αζοφική Θάλασσα και τον Δούναβη.

Αιτία μετανάστευσης και ρόλος των μεταναστών

Το μεταναστευτικό ρεύμα μετά το 1850 δεν οφείλεται πάντοτε σε ομοιογενή αίτια. Μπορούμε ωστόσο να διακρίνουμε δύο μεγάλες κατηγορίες οικονομικών και πολιτικών λόγων που ωθούν τους νησιώτες προς τη μετανάστευση.

Η «Μεγάλη Καμάδα», που σφράγισε τη μετανάστευση, καθώς και οι δύσκολες

εδαφολογικές συνθήκες του ανατολικού τμήματος της Λέσβου αποτελούν κίνητρα στη βάση τους οικονομικά. Αντίθετα, η έξοδος για την αποφυγή της στράτευσης το 1910 που το μέγεθός της σημειώνεται με ανησυχία από τον τοπικό τύπο¹⁰⁶, έχει πολιτικά κίνητρα. Η εφαρμογή της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας από την κυβέρνηση των Νεοτούρκων είχε ως επακόλουθο το ξεριζώμα πολλών νέων, που οδήγησε στην έλλειψη εργατικών χεριών και στην αύξηση των ημερομισθίων.

Η δραστηριότητα των παροίκων της Λέσβου και κυρίως του πιο δυναμικού τους κομματιού, που είναι οι Μυτιληνιοί έμποροι, συμβαδίζει με την επέκταση και ενδυνάμωση του καπιταλισμού στην Ευρώπη και με την υπεροχή του βιομηχανικού κεφαλαίου. Έτσι, ο πάροικος αντιπροσωπεύει έναν κρίκο ανάμεσα στο βιομηχανικά αναπτυγμένο ευρωπαϊκό κέντρο και στις αγορές της περιφέρειας.

Βεβαίως, αυτός που φεύγει για την Αμερική¹⁰⁷ ή ο εποχιακός μετανάστης στα τσιφλίκια των ασιατικών παραλιών δεν είχαν την ίδια τύχη με τον έμπορο της Ρουμανίας ή τον τοκογλύφο στην Αίγυπτο. Αυτό εξάλλου αποδεικνύει το αποτέλεσμα της παροικιακής δραστηριότητας της Αιγύπτου μέσα σε τριάντα χρόνια. Σύμφωνα με την αναφορά του Γάλλου υποπρόξενου το 1899¹⁰⁸, μεταξύ 1869 και 1899 οι Μυτιληνιοί έμποροι που είχαν εγκατασταθεί στην Αίγυπτο έφεραν στη Μυτιλήνη περισσότερες από 1.000.000 λίρες Τουρκίας, δηλ. 23.000.000 γαλλικά φράγκα. Επιπλέον, 55 επιχειρήσεις εγκαταστημένες στην Αίγυπτο με κεφάλαια Μυτιληνίων δεν απέφεραν λιγότερα από 10.000 φράγκα η κάθε μια, ήτοι 550.000 φράγκα το χρόνο. Η αγορά της Μυτιλήνης επανατροφοδοτούνταν και αναπτύσσονταν από μεγάλο μέρος των κερδών αυτών.

Με την εξάπλωση του παγκόσμιου εμπορίου η θέση των περιφερειακών χωρών στο διεθνή καταμερισμό εργασίας καθόρισε και τις δραστηριότητες των παροίκων. Τούτο έγινε πιο εμφανές στην περίπτωση της Αιγύπτου, προορισμένης από το γεωργικό της πλούτο να εφοδιάζει τις ευρωπαϊκές μητροπόλεις με πρώτες ύλες. Εκεί οι επιχειρηματίες πάροικοι υπηρετούν το κύκλωμα της εξάπλωσης της μονοκαλλιέργειας του μπαμπακιού και της εκμετάλλευσης της αιγυπτιακής υπαίθρου, με αποτέλεσμα να πενταπλασιαστούν οι αιγυπτιακές εξαγωγές μεταξύ 1840-1860, με κύριο αποδέκτη την αγγλική υφαντουργία¹⁰⁹.

Αν πριν το 1850 ο Λέσβιος πάροικος εγκαθίστατο στο εξωτερικό με σκοπό να προωθήσει τα προϊόντα της γενέτειράς του, τις δυο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα οι δραστηριότητές του έχουν κατά πολύ ξεπεράσει έναν καθαρά εμπορικό χαρακτήρα. Ο πάροικος δεν είναι μόνο έμπορος. Είναι και μεσάζων, τραπεζίτης, γαιοκτήμονας, τοκογλύφος και βιομήχανος. Κάτι τέτοιο διαβεβαιώνει η οικογενειακή και η εμπορική αλληλογραφία της Λέσβου με την Αίγυπτο. Από τις επιστολές του επιχειρηματία της Μυτιλήνης Θεμιστοκλή Μαρίνου προς τους συμπατριώτες του στην Αίγυπτο (1884-1893) διαφαίνεται πως ασκεί τον ακόλουθο κύκλο εργασιών: εμπόριο, τοκοφόρα δάνεια στην επαρχία, αγορά και πώληση κτημάτων και προσοδοφόρες επενδύσεις στο χρηματιστήριο μπαμπακιού της Αλεξάνδρειας¹¹⁰.

Τέλος, η μετανάστευση προς τη Ρωσία είναι συνδεδεμένη με την εξαγωγή σιτηρών¹¹¹. Το εμπόριο εξαγωγής συνδέεται με τα κέρδη από τη θαλάσσια ναυσιπλοΐα ενώ μέρος του πλεονάσματος επενδύεται στη βιομηχανία της Ρωσίας και της Ελλάδας¹¹².

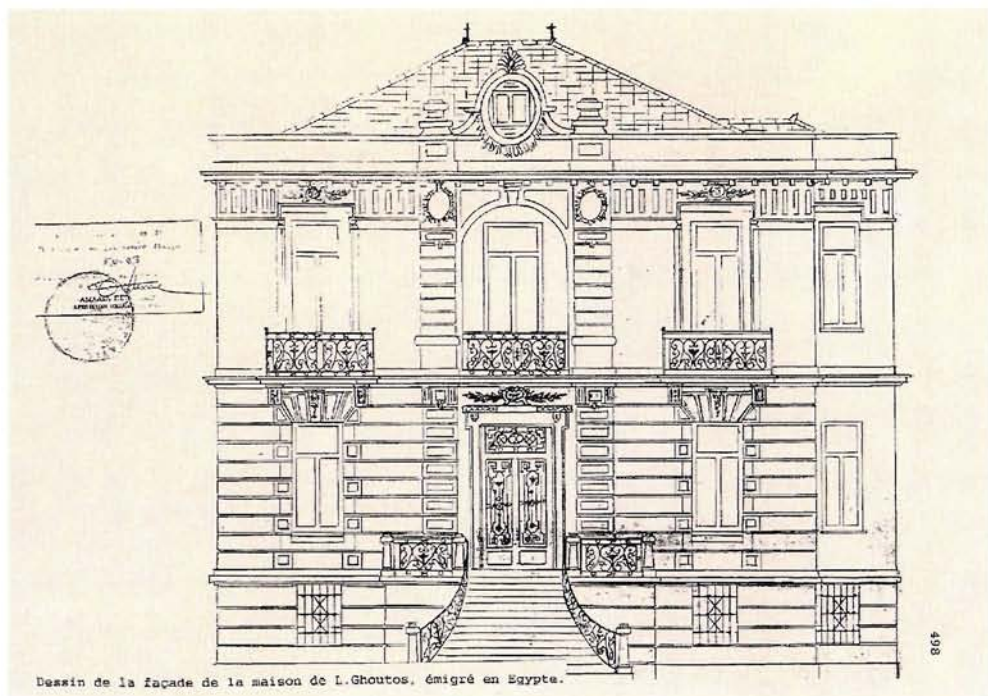
Οι πάροικοι αποτελούν μέρος της ντόπιας αστικής τάξης ή άλλοτε (π.χ. στην Αίγυπτο) αναπληρώνουν το κενό μιας τέτοιας και πραγματοποιούν κέρδη ασυγκρίτως ανώτερα από ό,τι θα είχαν στη Λέσβο. Ας θυμηθούμε ότι από κτήματα αξίας

107. MUSÉE DU LOUVRE. — J. B. HILAIRE
LA LECTURE

Η ανάγνωση. Carte-postale από το Λούβρο που στάλθηκε από τη Μαριέττα Σιφναίου στη Σαπφώ Καμπούρη, στη Μυτιλήνη.

Πρόσοψη της οικίας του Λουκή Γούτου εμπόρου στην Αίγυπτο.

Το σαλόνι του σπιτιού. Άνοιξε μόνο στις επίσημες γιορτές. Τα έπιπλα αγοράστηκαν στην Κωνσταντινούπολη το 1898, στους γάμους του. Οι κουρτίνες ήρθαν από τη Σμύρνη. Το σπίτι σχεδιάστηκε από το Σμυρνιό αρχιτέκτονα Βαφειάδη που έκτισε και το σπίτι του Αχ. Βουρνάζου, στο Κιόσκι, όπου σήμερα στεγάζεται το Αρχαιολογικό Μουσείο.

ΜΟΥΣΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ ΜΥΤΙΑΙΝΗΣ
ΦΑΡΙΟΝ
Β'. ΣΥΝΑΥΛΙΑ
 ΔΟΘΗΣΟΜΕΝΗ
 ΕΝ ΤΩ ΝΕΩ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΙ ΤΟΥ ΟΜΙΛΟΥ
 ΥΠΟ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΑΥΤΟΥ
 ΤΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙ ΤΟΥ ΜΟΥΣΙΚΟΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ
Κ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΣΥΝΔΑ
 ΤΗ: 26 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1897 ΗΜΕΡΑ: ΚΥΡΙΑΚΗ
 ΑΡΧΕΤΑΙ ΤΗ: 9 1/2 ΩΡΑ: Μ. Μ. ΑΚΡΙΒΩΣ
 Αι πρώται σειραι των Έδωλιων ώρισθησαν
 δια τας Κυρίας.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ.

Η Συναυλία άρχεται δια της άνακρούσεως του ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΥ ΘΕΩΜ. ΥΜΝΟΥ, μεθ' εν ο κ. Στ. Γρηγοριάδης, γραμματικώς του Όμιλου, έκφωνήσει επί τη συμπληρώσει του Β' έτους αυτού κατάλληλων πανηγυρικών.

ΜΕΡΟΣ Α'.

1. MARCHÉ	εκ του 'Ιταλικού
υπό των έμπνευστών	
2. LUCREZIA BORGIA	άπάνθισμα DONIZETTI
υπό των έγγέρδων.	
3. STELLA ROMANCE	ROBAUDI
μονωδία πλαγκιούλου τη συνοδεία κλειδοκουμβέλου.	
4. LOIN DU BAL, Valse	GILLET
υπό των έγγέρδων.	
5. PAGLIACCI, άπάνθισμα	LEONCAVALLO
μονωδία μινωδίνου τη συνοδεία κλειδοκουμβέλου.	
6. ΤΟ ΧΑΡΑΓΜΑ (εκ του ύποφ. βουλευτού) ΣΗ. ΣΥΝΔΑ	
υπό του χορού τη συνοδεία όρχήστρας.	

ΜΕΡΟΣ Β'.

1. GRAN VIA, άπάνθισμα	VALVERDE
υπό των έμπνευστών.	
2. TYRANA, Danse Espagnole	
υπό των έγγέρδων.	
3. TRAVIATA, άπάνθισμα	VERDI
μονωδία πλαγκιούλου τη συνοδεία κλειδοκουμβέλου.	
4. QUADRILLES, Danse Havanaise	
υπό των έγγέρδων.	
5. ΝΕΡΑΤΙΔΕΣ, λιμωδία	ΑΑΜΗΕΛΕΤΗ
υπό του χορού τη συνοδεία όρχήστρας.	
6. COLUMBUS, Marche	εκ του Γερμανικού.
υπό των έμπνευστών.	

Το μέρος του Κλειδοκουμβέλου, παρακληθείσα, άπέδωθη εύγενώς υπό έκτελέση ή καλλιτέχνης δεσποινίς ΡΥΒΑ.

باچه تياروسي

صالي افسامي « نورما » نام اوپرا موقع تماشايد قونيله جقدر

ΘΕΑΤΡΟΝ ΚΗΠΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΜΕΛΟΔΡΑΜΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ

Κ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΛΑΥΡΑΓΚΑ

ΠΑΡΑΣΤΑΣΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ

Τρίτη 22 Αυγούστου 1906 ὥραν 9 ¹/₂ μ. μ. ἀκριβῶς

ΔΙΑ ΠΡΩΤΗΝ ΦΟΡΑΝ

Ν Ο Ρ Μ Α

Μελόδρ. εἰς πράξεις 4 τοῦ μουσουργ. ΜΙΕΛΑΝΙ

ΠΡΟΣΩΠΑ

Νόρμα
'Αδαλγίζα
Πολίων
'Οροβίζος
Φλάβιος
Κλοτίλδη

ΗΘΟΠΟΙΟΙ

ΕΛΕΝΗ ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ
ΒΙΚΤ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ
Ν. ΜΩΡΑΪΤΗΣ
Μ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ
Γ. ΣΚΛΑΒΟΣ
ΕΡΜ. ΠΑΝΤΕΛΙΑΔΟΥ

Χορός ἐξ 20 προσώπων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν

Δ. ΛΑΥΡΑΓΚΑΣ Διευθ. ὁρχήστρας. - Γ. ἀντιπρόσ. Κ. ΒΕΝΤΟΥΡΑΣ

ΤΙΜΑΙ

Θέσις Α'. γρ. 15. - Θέσις Β'. γρ. 10. - Θέσις Γ'. γρ. 5.

Τύποις Κικελιάδου - Μυτιλήνη.

Προγράμματα καλλιτεχνικῶν ἐκδηλώσεων τον 1897 και τον 1906 με ἔργα Verdi, Puccini και τη Νόρμα τον Bellini.

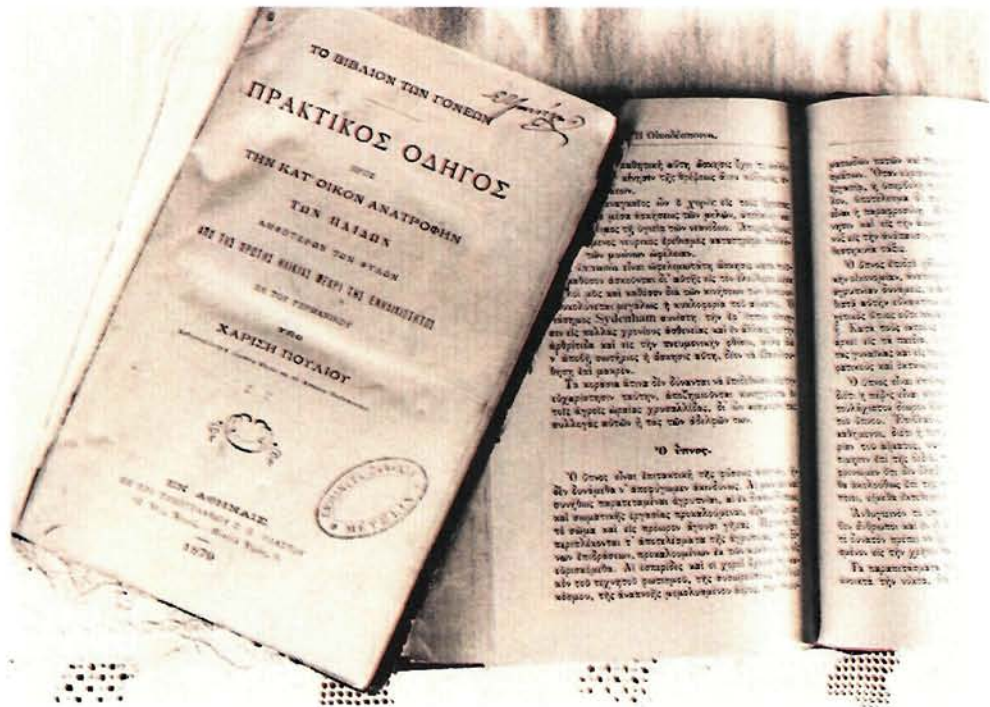
Αστικό μέγαρο που κτίστηκε από το Μιχαήλ Βαμβούρη και τη Μαριγώ Γριμάνη στο Ακλειδίου. Η Μαριγώ, γνωστή για τη φιλανθρωπική δράση της, υπέγραφε την εμπορική αλληλογραφία και επέβλεπε όλες τις εργασίες κατασκευής του. Στα 1919 όταν υιοχθήκε η μυστική διαθήκη του Μιχαήλ, η οικία αποτιμήθηκε 100.000 δρχ. μαζί με όλα τα κινητά και ακίνητά της. Απ' αυτά 12.000 δρχ. κόστιζαν τα έπιπλα, ενδύματα, βιβλία κ.λπ. και 10.000 δρχ. τα κοσμήματα, τιμαλή και αργυρά σκεύη (ιδ. αρχείο Απ. Γριμάνη).

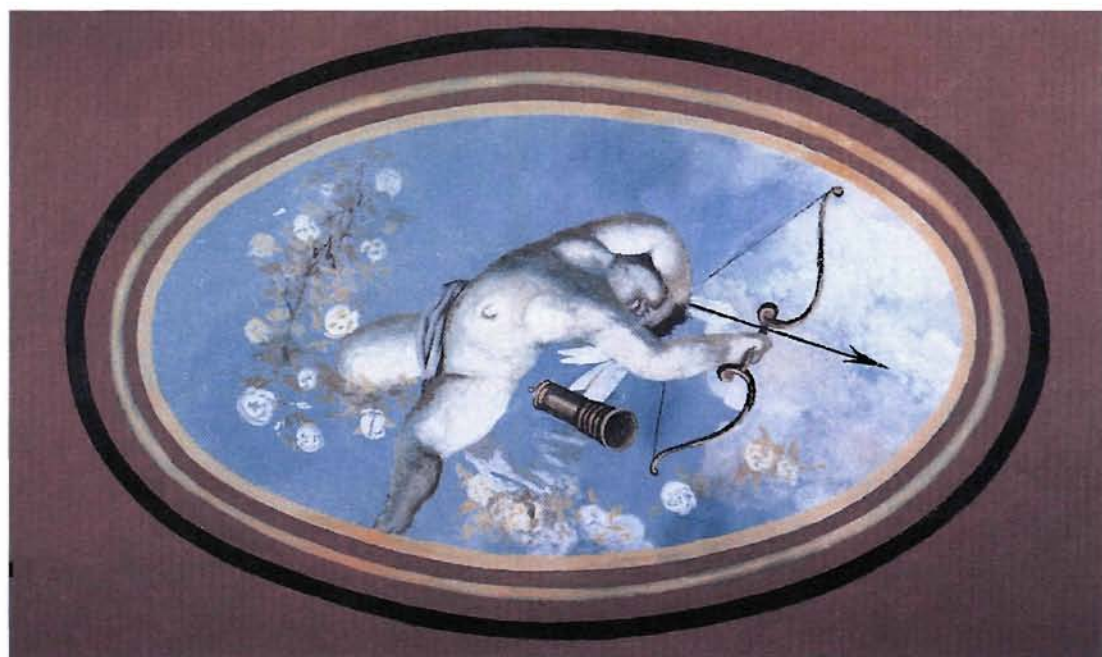
Πρόσοψη της οικίας του Αχ. Βουρναζου στη Βαρειά. Η πρόταση της δεξιάς πλευράς του πύργου θυμίζει μεσαιωνικό παλατάκι, ενώ έντονο είναι «το πάντρεμα» με νεοκλασσικά στοιχεία. Τα κοσμήματα της στέγης προέρχονται από την τουρκοαραβική κληρονομιά.

Η οικία του Αχ. Βουρνάζου στη Βαρεία. Κτίστηκε την ίδια περίπου εποχή με το μέγαρο στο Κίτσι.

Πρακτικός Οδηγός προς την κατ' οίκον ανατροφή των παιδών., Αθήνα 1879. Από τη βιβλιοθήκη της Καζ Ε. Τζανέλη, απ' όπου διαβάζουμε το «περί ιππασίας» απόσπασμα: «Τα κοράσια άτινα δεν δύνανται να επιδοθώσιν εις την ευχαρίστησιν ταύτην (της ιππασίας), αποξημιούνται κηρυγούντα εν τοις αγροίς ωραίας χρυσαλλίδας, δι ων κοσμοῦσι τας συλλογάς αυτών ή τας των αδελφών των...» (σελ. 412).

Ζωγραφιστά ταβάνια της οικίας Βουρνάξου στη Βαρειά (φωτ. Σπ. Κατωπόδης).

BIJOUTERIE - JOAILLERIE

Ancienne Maison MILLER

N. PICKMANN

PIÈCES
de
COMMANDE
++++
RÉPARATIONS
et
TRANSFORMATIONS
en tous Genres

53, Rue des Francs-Bourgeois

PARIS (IVme)

Mr. Gladys duonys. Doit
Paris, le 4 Oct. 1913

1	Bagadère perles fausses, monture argent, or roses et turquoises fines.	}	
3	Barettes or platine dont une fermoir avec roses.		
1	Broche or pour scarabée.		
1	Pendentif platine.		900. -
1	lot de 10 br. o. 12 à 250 fr		30. -
1	Brillant pour pendentif		7. -
1	Belière de Pendentif.		10. -
1	Bag. a grand air		5. -
1	Cachet à cire graver.		5. -
			957. -
<p>Recu neuf cents francs = 900 fr. N. Pickmann 18 October 1913</p>			

Κατάλογος κοσμημάτων που αγοράστηκαν στη Γαλλία από το κατάστημα N. Pickmann και για λογαριασμό του Δ. Χατζηδήμου αξίας 900 γαλλικών φράγκων. Προορίζονταν για τη γυναίκα του, Μελομένη Αλατζά (οικ. αρχείο Α. Χατζηδήμου).

Το ξενοδοχείο Grand Hotel Sarlize στη Λουτρόπολη Θεσσαλονίκης, φημισμένος τόπος ιαματικής θεραπείας και αναψυχής. Σήμερα αναζητά τους «γενναίους» που θα του δώσουν την παλιά του αίγλη (φωτ. Γ. Ιορδάνου).

Το ξενοδοχείο «Ράδιον Παλλάς» και τα ραδιούχα λουτρά Κουρτζή (Coutigibad) στην έξοδο της πόλης προς την Παναγιούδα.
 Διέθετε 100 δωμάτια με μονές και διπλές κλίνες, εστιατόριο, σφαιροιστήριο, αναγνωστήριο, ιδιαίτερη εξέδρα μοναχικής, εξώστες με θέα και παραλιακή πλατεία με θαλάσσια λουτρά (συλλογή Αντώνη Μαΐλλη).

Εκδρομή του Σωματείου Αλληλοβοηθείας (συλλογή Αντώνη Μαίλλη).

Ο Μόλος του λιμανιού της Μυτιλήνης. Στερεοσκοπική carte-postale του φωτογράφου Χ' Δανάη (από τη συλλογή του Αντώνη Μαίλλη).

Άποψη του λιμανιού. Το Κουμερκάκι, όπου αποβιβάζονταν οι ελιβάτες, και από πίσω το Ξενοδοχείο του Μαλακού «Νεάπολις» (μετέπειτα «Μεγάλη Βρετανία»). Δίπλα το υποδηματοποιείο Καραβιά. Πίσω από το Κουμερκάκι διακρίνεται η τριόροφη αποθήκη ξυλείας του Πετρόπουλου και άμαξα με 2 άλογα (αρχείο Σ. Χοντζαίου).

Η κίνηση του λιμανιού στον εορτασμό του Συντάγματος το 1908. Όλοι έρχονται να πανηγυρίσουν με ελληνικές, τουρκικές και ιταλικές σημαίες. Διακρίνονται τα καλοκαιρινά λινά κοστούμια των αστών, οι βράκες και τα φέσια των βαρκαρηδών. Ο κόσμος βιάζεται να αποβιβαστεί στο Κουμερκάκι. Στο κέντρο διακρίνεται ατμοκίνητο ρυμουλκό (αρχείο Σ. Χοντζαίου).

Mételin. Quai Côté du Jardin.

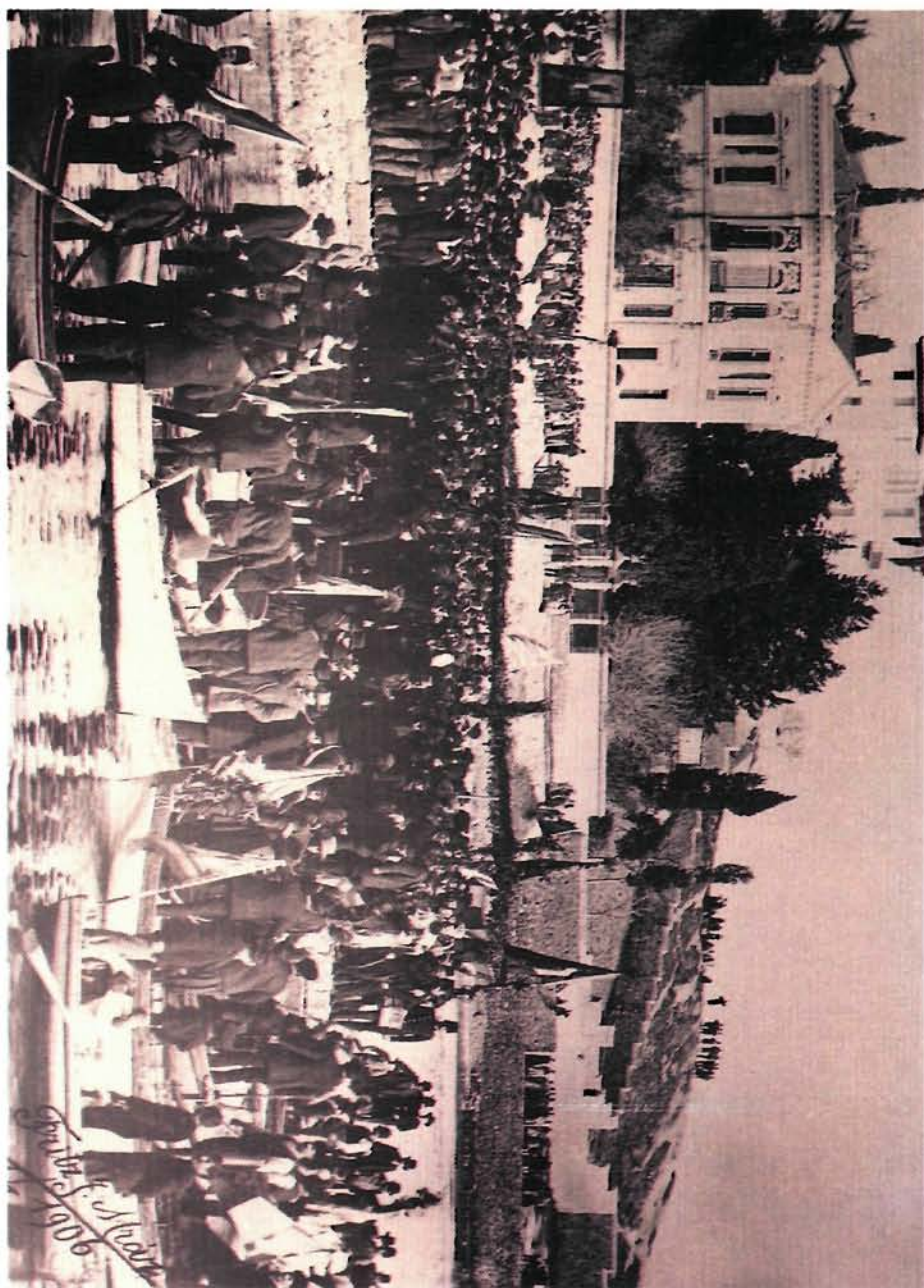

Ιδού το περίφημο «Quai», για το κτίσιμο του οποίου έγινε σκληρός αγώνας ανάμεσα στην Δημοκρατία και την Τουρκική διοίκηση. Ο κήπος βρίσκεται στη θέση του Ταρσανά και στο βάθος, εκεί που σήμερα είναι το Φανάρι, μεγάλες αποθήκες και τα γραφεία της Régie (Αρχείο Σ. Χουτζαίου).

Aklidieu (Faubourg de Mételin)

Το Ακλειδιού, προάστειο της Μυτιλήνης. Διακρίνονται τα τρία αρχοντικά των Σιφναίων, του Π. Σιφναίου, του Ι. Σιφναίου και του Ζ. Σιφναίου καθώς και ο πέτρινος περίβολος της οικίας Βαμβούρη. Είναι από τις παλαιότερες φωτογραφίες του προαστείου που συνδέονταν με την πόλη με κακοφτιαγμένο δρόμο. Η μετακίνηση των κατοίκων προς Μυτιλήνη γίνονταν με βάρκες, ενώ τα φορτία μεταφέρονταν με αραμπά (αρχείο Σ. Χουτζαίου).

Το σπίτι του Αχιλλέα Βουρνάζου στο Κιόσκι, στην εορτή των Θεοφανείων. Φωτογράφος ο αυστριακής καταγωγής Φρίτς που ήταν συνεργάτης του Σ. Χοντζαίου και ήρθε στη Μυτιλήνη ως μάγειρας σε πλούσια οικογένεια. Αυτή η εξαιρετικής σημασίας φωτογραφία αποθανάτισε τον πανηγυρικό και μεγαλοπρεπή τρόπο με τον οποίο γιορτάζονταν τα Θεοφάνεια στην Πετρούσκαλα. Επικεφαλής ο Μητροπολίτης Κύριλλος, μετέπειτα Πατριάρχης Αλεξανδρείας, ελληνικές και τουρκικές σημαίες στις βάρκες, οι σημαίες των Προξενείων καθώς και τα λάβαρα των συντεχνιών. Επικρατεί η φραγκική ενδυμασία και μόνον οι βαρκαρήδες φορούν τη λαϊκή φορεσιά. Δίπλα στον Μητροπολίτη, διακρίνονται δύο οθωμανοί αξιωματούχοι με βούρδουλα. Στα δεξιά του επίσης το κλουβί με τα περιστέρια που άφηναν ελεύθερα όταν ακούγονταν το «Εν Ιορδάνη βαπτιζομένου σου Κύριε...». Πάνω από το σπίτι του Βουρνάζου φαίνεται το τουρκικό διοικητήριο.

Ο Βασις Αγγ. Βασιλείου Πόδινα
 ως Αγγλός Τουλιάτου

		Πολύ παρόρισην λ/ομαδ	Τρ	2242.50
Αυγ. 14	1	Βασίλειο χρυσοσάν	Τρ. 30	
,	1	στήριγμα καπέλλου	4.50	
Απρίλ 3.	1	καπέρι χρυσοσάν 1/2, γ' 1 καπέρι υφασμ	2.50	
,	17	22 ισο γουρ	20 440	
,	18	2 ζεντι σκαρπινάκια 50	60	
,	,	10 , σταλάμι 5/18 5/125	215	
Ιουνίου 8	2	, σαρσούρι	1 2	
,	2	2 1/2 , σατέν υφασμ	2 1/2 61.5	
,	,	1 , χαρς μαγαυό 1/2	4.50	
,	15	6 , υφάσα	4 1/2 27	846.75
				<hr/>
				3089.25
				389
				<hr/> 2800.

Αθήνα, 19 Φεβρουάριου 1893

Πολύ παρόρισην

Βασιλείου

Απόδειξη λογαριασμού από το κατάστημα των Αφών Τουλιάτου για ρούχα και αξεσουάρ σε χρέωση Αλ. Βασιλείου, το 1893. Περιλαμβάνει ένα χρυσό διάδημα, ένα στήριγμα καπέλλου, ένα ζενγάρι σκαρπινάκια, μεταξωτά και σατέν υφάσματα για ράφιο (οικ. αρχείο Βασιλείου).

187.027 γροσίων ο Μ. Καμπούρης έχει κέρδος 5.716 γρόσια¹¹³ το χρόνο, ενώ ο ετήσιος απολογισμός της επιχείρησης του Ν. Χριστοδούλου στην Αίγυπτο παρουσιάζει κέρδη 230.000 γροσίων. Παρ' ότι δεν γνωρίζουμε το ακριβές ποσό του επενδυμένου κεφαλαίου, υποθέτουμε ότι δεν ξεπερνάει τις 2.000 λίρες¹¹⁴.

Όσον αφορά την τοκογλυφία των Λεσβίων παροίκων, οι προφορικές πηγές μάς πληροφορούν ότι το επιτόκιο στην αιγυπτιακή ύπαιθρο κυμαινόταν από 150 μέχρι 200%¹¹⁵. Διηγείτο ο Ευ. Αλατζάς: «Λίγοι ήταν στο χρηματιστήριο. Αυτοί που έκαναν λεφτά και τα έφεραν εδώ ήταν αυτοί που έκαναν τον τόκο στα χωριά. Δάνειζαν με 200% τους φελάχους. Οι φελάχοι έπαιρναν τα χρήματα και οι περισσότεροι τα πλήρωναν στη λήξη της σοδειάς του βαμβακιού. Και έτσι οι Μυτιληνιοί έκαναν αυτή την ακούραστη δουλειά και πλούτισαν. Όσον αφορά δε το κεφάλαιο, ήταν ελάχιστο. Πήγαιναν στην Αίγυπτο με 50 εικοσόφραγκα και στην πρώτη σοδειά γίνονταν 200, ή εδανείζοντο από εδώ με τόκο 7-8% και πήγαιναν στην Αίγυπτο και τα δάνειζαν στους φελάχους με 80-200%»¹¹⁶.

Οι επιχειρήσεις, κατά συνέπεια, των εμπόρων της Μυτιλήνης στην Αίγυπτο ανθούσαν πολύ. Για να έχουμε μια συγκριτική εικόνα των κερδών των διαφόρων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, παραθέτουμε τον πίνακα με την αποδοτικότητα των διαφόρων επιχειρήσεων μέσα και έξω από το νησί:

Πίνακας 28	
Αποδοτικότητα διαφόρων επενδύσεων*	
δραστηριότητες	% κέρδη επί του επενδυμένου κεφαλαίου
1. γη	3,05
2. εμπόριο	24,2
3. ατμοβιομηχανία	30,4
4. ελαιόμυλος	6,5
5. εταιρεία στο εξωτερικό	17,2
6. ατμοπλοία στην Αζοφική	20-25
7. τοκοφόρο δάνειο στη Λέσβο	12-25
8. τοκοφόρο δάνειο στην αιγυπτιακή επαρχία	150-200

* Για τα παραδείγματα 1-4, βλ. Κεφ. 5, σσ. 226-227.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι οι οικονομικές δραστηριότητες στο νησί είναι πολύ λιγότερο προσοδοφόρες σε σχέση με εκείνες στο εξωτερικό· η Ρωσία προσφέρει τη δυνατότητα κέρδους που απορρέει από το συνδυασμό εμπορίου και ναυσιπλοΐας, η δε Αίγυπτος παρουσιάζει τη χαρακτηριστικότερη περίπτωση τοκογλυφίας, που μας επιτρέπει να «δούμε» την ανάπτυξη στη Μυτιλήνη ως αποτέλεσμα των χρηματιστηριακών δραστηριοτήτων των παροίκων της στο εξωτερικό.

Οι προφορικές πηγές μας¹¹⁷ επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι η πρακτική της τοκογλυφίας στην Αίγυπτο άφηνε τεράστια περιθώρια κέρδους. Η κερδοσκοπία έφτασε στο απόγειό της μεταξύ 1880 και 1910. Οι Μυτιληνιοί που εγκαταστάθηκαν στα χωριά όπου το επιτόκιο ήταν εξαιρετικά υψηλό ειδικεύτηκαν στα τοκογλυφικά δάνεια.

Η κρίση του 1882 επηρέασε πολύ την ελληνική παροικία στην Αίγυπτο, και επομένως και τους Μυτιληνιούς εμπόρους και την αγορά της Λέσβου¹¹⁸. Άρχισε με την πυρκαγιά και την καταστροφή της Αλεξάνδρειας στο διάστημα που μεσολάβησε

ανάμεσα στο βομβαρδισμό από τον αγγλικό στόλο και την απόβαση των πρώτων στρατευμάτων. Οι επιχειρηματίες στερήθηκαν την υποθηκευτική δυνατότητα πάνω στα ακίνητα έτσι ώστε να δανειζονται σε περιόδους εμπορικής κρίσης. Τελικά οι Έλληνες υπήκοοι έλαβαν το 24% του συνόλου της αποζημίωσης που παραχωρήθηκε στα θύματα της πυρκαγιάς δύο χρόνια μετά την καταστροφή¹¹⁹.

Το 1912 η εφημερίδα *Σάβιλι*¹²⁰ επιβεβαιώνει ότι πάνω από ενάμισι εκατομμύριο λίρες στεργλίνες που ανήκαν στους Μυτιληνιούς ήταν δανεισμένες σε μικροκαλλιεργητές και το συνολικό κεφάλαιο κινδύνευε να χαθεί εξαιτίας του νόμου που προστάτευε τις μικροϊδιοκτησίες από την κατάσχεση. Στον κατάλογο των παροίκων που δημοσιεύουμε στο παράρτημα¹²¹ συναντάμε τα ονόματα γνωστών οικογενειών της Μυτιλήνης που έχουν στα χέρια τους την οικονομική και πολιτική εξουσία του νησιού. Πολλοί από τους δημογέροντες και εφόρους είναι έμποροι που πέρασαν πολλά χρόνια στο εξωτερικό ή είναι μέλη οικογενειών της διασποράς, όπως μνημονεύονται στα μαρτυρικά έγγραφα της Κοινότητας. Παραθέτουμε ενδεικτικά:

δικαιοπραξία Αρ.	χρονολογία	όνομα	πόλη
3344	1863	Ι. Α. Κούμπας	Ταϊγάνι
3418	1863	Λ. Α. Σημαντήρης	Κωνσταντινούπολη
3792	1864	Φ. Π. Καμπούρης	Αλεξάνδρεια
4527	1869	Κ. Δ. Μουζάλας	Χαρτούμ
4648	1870	Ι. Α. Σιφναίος	Κωνσταντινούπολη
5428	1876	Π. Α. Πασιούρας	Βάρνα
*	1893	Αλαμανέλλης	Αίγυπτος
*	1880	Αλατζάς	Αίγυπτος
*	1910	Γούτος	Αίγυπτος
*	1910	Παραδέλλης	Αίγυπτος

* Οι πληροφορίες έχουν δοθεί από τους απογόνους των σχετικών οικογενειών.

Η εμπορική επέκταση ξεκινά πρώτα προς τη Μ. Ασία και την Κωνσταντινούπολη. Για παράδειγμα, έμποροι των Παμφίλων επενδύουν τα κεφάλαιά τους στα ασιατικά παράλια και κυρίως στο Αϊβαλί και στη γύρω του περιοχή. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι οι αδελφοί Κωνσταντίνος και Μαλιάκας Νιάνιας, κτηματίες¹²² και ιδιοκτήτες ενός ελαιόμυλου στα Πάμφιλα. Οι ίδιοι στο Αϊβαλί (Κυδωνίες):

– αγοράζουν το 1858 ένα σαπωνοποιείο στην τιμή των 23.500 γροσίων και δύο ελαιόμυλους στην τιμή των 21.000 γροσίων·

– ιδρύουν το 1873 μία εμπορική εταιρεία που ασχολείται με την αγοραπωλησία λαδιού και σαπωνιού και άλλων εμπορευμάτων. Σύμφωνα με το καταστατικό της οι εταίροι είναι τρεις: ο Μαλιάκας Νιάνιας, ο Κωνσταντίνος Νιάνιας και ο Γ. Ζεμβούλης. Το αρχικό κεφάλαιο ανέρχεται σε 512.592 γροσία. Η διάρκεια της εταιρείας έχει προβλεφθεί για ένα έτος και οι διευθυντές της (τα δύο αδέρφια) εδρεύουν ο ένας στο Κερέμκιοί (Μ. Ασία) και ο άλλος στις Κυδωνίες.

Όσον αφορά την Κωνσταντινούπολη, ο *Ετήσιος Οδηγός του εμπορίου και της βιομηχανίας* μάς δίνει πολλές διευθύνσεις εμπόρων της Λέσβου εγκατεστημένων εκεί με κύρια απασχόληση το εμπόριο των λαδοσαπουνιών¹²³.

Φυσικά, η διαμονή στην Κωνσταντινούπολη και η εμπειρία χρόνων στην εμπορική σταδιοδρομία αποτελούν εφόδια για μεγαλύτερα «πετάγματα» προς τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία, τη Ρωσία (αν εξαιρέσουμε όσους πήγαν προ του 1840) και την Αίγυπτο, που απορρόφησε το μεγαλύτερο αριθμό παροίκων. Την εμπορική κατάρ-

τιση της δεύτερης γενιάς παροίκων ανέλαβαν οι φημισμένες σχολές της Μασσαλίας, της Σμύρνης και της Χάλκης. Παράδειγμα η πορεία της οικογένειας Καμπούρη¹²⁴, της οποίας οι γιοι, Παναγιώτης και Νικόλαος, παρακολουθούν τα μαθήματα της Ανώτερης Εμπορικής Σχολής της Μασσαλίας με σκοπό να αναλάβουν στη συνέχεια τις οικογενειακές επιχειρήσεις στην Αίγυπτο¹²⁵.

Για τους ορίζοντες των αστών της εποχής, η Μυτιλήνη το 1898 δεν είναι παρά ένας χώρος περιορισμένος και καθυστερημένος· ο Νικόλαος γράφει από τη Γαλλία στην μητέρα του¹²⁶: «Δεν μπορούμε να μείνουμε στη Μυτιλήνη και να γυρνάμε άσκοπα στους δρόμους. Γιατί ενοχλείσαι; Επειδή είμαστε μακριά από αυτή τη ζωή της οκνηρίας και της διαφθοράς;» Σε μία άλλη επιστολή, απαντώντας στη μητέρα του, που βιώνει με πόνο το χωρισμό από τα παιδιά της, αποκαλύπτει: «Σε τι ακριβώς συνίσταται η εργασία που μας προσφέρετε [εννοεί στο νησί]; Να πάμε στα κτήματα στα Λουτρά και να φτιάξουμε μια εταιρεία αργόσχολων με τον εξάδελφό μου...;»

Εφοδιασμένοι με τις απαραίτητες τεχνικές και εμπορικές γνώσεις, αυτοί οι νέοι επιχειρηματίες αναχωρούν μετά το πέρας των σπουδών τους για τη γη της επαγγελίας, την Αίγυπτο, όπου αρχικά επιδίδονται στη βαμβακοκαλλιέργεια και στη συνέχεια κατασκευάζουν μια μονάδα παραγωγής αλεύρου.

Η επαφή με την Ευρώπη ήταν σαν «ένα πέραςμα από το σκοτάδι στο φως». Το υπόλοιπο, με τις ιδέες του φιλελευθερισμού βοήθησε στη συγκρότηση εθνικής συνείδησης. Οι δύο αδελφοί ονειρεύονταν ως υπόδουλοι, Έλληνες, την απελευθέρωση της Λέσβου και τη δημιουργία ενός νεοελληνικού κράτους ισχυρού και ισότιμου απέναντι στην Ευρώπη.

Από την εβδομαδιαία αλληλογραφία τους με τη Μυτιλήνη σε όλη την διάρκεια των σπουδών τους, τόσο ο Παναγιώτης όσο και ο Νικόλαος ενημερώνουν τους γονείς τους για την πολιτική κίνηση στην Ελλάδα και την Τουρκία (κρητική εξέγερση) και σχολιάζουν αρνητικά τη στάση των Δυνάμεων απέναντι στην Αυτοκρατορία.

Με αφορμή τις σφαγές στην Κωνσταντινούπολη, ο Παναγιώτης γράφει στις 29 Σεπτεμβρίου 1896: «Για τα συμφέροντά της, η δυνατή και πολιτισμένη Ευρώπη επιτρέπει στο σκληρό και αιμοβόρο Οθωμανό να ασκεί την τυραννική και θηριώδη κυριαρχία τους στους αδύνατους λαούς. Όλη η ενοχή πέφτει στην “ημέτερη” Ρωσία, η οποία με το πρόσχημα της προστάτιδας του χριστιανισμού, καλύπτει άλλους τυράννους. Ακολουθείται από τη Γαλλία, τελευταία της σύμμαχο. Η Αγγλία δεν μπορεί να κάνει τίποτα, ακόμη κι αν έχει τη θέληση. Ως συνήθως περιμένει από τους άλλους να μιλήσουν πρώτοι. Στην πραγματικότητα οι άλλες δυνάμεις είναι αδιάφορες ή, για να το πούμε καλύτερα, φιλότουρκες». Σε άλλη επιστολή, πολύ σκληρή, κατηγορεί τη μητέρα του και κατ’επέκταση μεγάλο αριθμό προυχόντων της Μυτιλήνης για συνεισφορά προς τις τουρικές αρχές¹²⁷: «Μετά από αυτά που ακούω για τη γνώμη σας επί των πολιτικών γεγονότων¹²⁸, αγαπητή μητέρα, διαπιστώνω με λύπη ότι απέχετε πολύ από του να είσθε όπως οι γυναίκες των προγόνων και συγχρόνων μας που είναι πραγματικά ΕΛΛΗΝΙΔΕΣ».

Οι πάροικοι της Αιγύπτου δεν λησμονούν να δηλώσουν την υποστήριξή τους προς τον αγώνα για την απελευθέρωση των νησιών. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Σάλπιγξ*¹²⁹ πάνω από 52 έρανοι έγιναν από Λέσβιους στην Αίγυπτο για την ενίσχυση του ελληνικού εθνικού στόλου.

Παραθέτουμε τα παρακάτω ονόματα:

οικογένεια	ποσό/φράγκα
Δουκαρέλλης	2.000

Αρ. Κούμπας	2.000
Γ. Καψιμάλης	1.500
Κ. Καψιμάλης	2.000
Α. Καψιμάλης	1.500
Κανδύλης	1.500
Λ. Α. Γούτος	1.500
Α. Μποσάνης	1.000
Ν. Κούμπας	2.000
Γ. Ζερμπίνης	10.000
Η. Λεοντής	1.000
Α. Λεοντής	1.000
Μ. Βαμβούρης	2.000
Ν. Καμπάς	5.000
Π. Καμπάς	1.000

Πριν κλείσουμε το κεφάλαιο με τη μελέτη μιας περίπτωσης παροίκων της Ρωσίας, της οποίας διαθέτουμε το πλήρες αρχείο, θα θέλαμε να επισημάνουμε δύο σημεία: η παρουσίαση του παροικιακού φαινομένου σ' αυτή τη μελέτη δεν υπερβαίνει ένα πρώτο σχεδιάσμα. Η συγκέντρωση του πλουσιότατου υλικού των ιδιωτικών αρχείων και η κριτική μελέτη τους παραμένει αιτούμενο. Ακολουθώντας το νήμα της έρευνάς μας, εξέχουσας σημασίας είναι οι μορφές αξιοποίησης του πλεονάσματος των παροίκων της Λέσβου.

Τα κέρδη των επιχειρήσεων επανεπενδύονται σε τρεις κύριες κατευθύνσεις και μια δευτερεύουσα:

α. κατασκευή αστικών μεγάρων που να δηλώνουν την κοινωνική «ετερότητα» και υπεροχή των παροίκων·

β. επανατροφοδότηση της μυτιληναϊκής αγοράς με ίδρυση εταιρειών και δραστηριοτήτων εμπορικής φύσης (εισαγωγικό εμπόριο)·

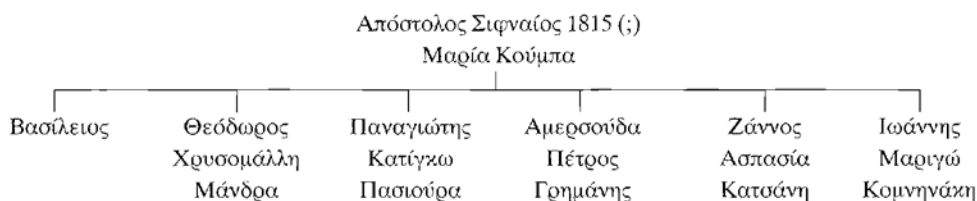
γ. χρηματοδότηση με μορφή δανείου άλλων Λεσβίων εμπόρων των παροικιών, οι οποίοι, λόγω έλλειψης τραπεζών ως το 1891, αλλά και μετά, δανείζονταν από πλούσιους συμπατριώτες τους. Μεγάλο επίσης μέρος των κερδών διατίθονταν για αγορά χρεωγράφων·

δ. τέλος, αγορά κτημάτων που τα θεωρούσαν ως αμελητέα ποσότητα μπρος στην άλλη περιουσία τους.

Μια περίπτωση παροίκων στη Ρωσία: Το εμπόριο εισαγωγών-εξαγωγών των αδελφών Σιφναίων

Χαρακτηριστικό της εμπορικής δραστηριότητας των παροίκων Μυτιληνίων στη Ρωσία αποτελεί η εταιρεία «Sifneo Frères, Taganrog». Ήταν οικογενειακή εμπορική εταιρεία εισαγωγών και εξαγωγών που μετά το 1850 ίδρυσε στο Ταϊγάνι της Ρωσίας ο Θεόδωρος Σιφναίος με τον αδελφό του Ζάννο Σιφναίο, κάτοικο Μυτιλήνης.¹³⁰

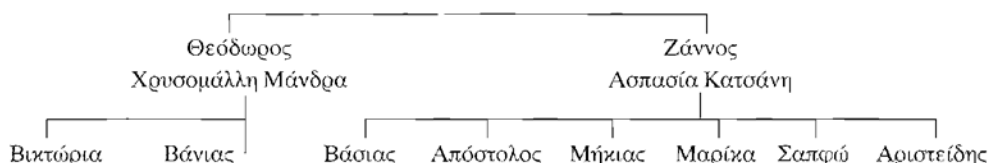
Υποκατάστημα της εταιρείας ιδρύθηκε από τον Θεόδωρο και στην Κωνσταντινούπολη με συμμετοχή του Ζάννου, του αδελφού του Παναγιώτη¹³¹ και του γαμπρού του Π. Γρημάνη (βλ. γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας). Τέλος, στη Μυτιλήνη υπήρχε η φίρμα «Σιφναίος-Γρημάνης», Μυτιληνιοί έμποροι που διαθέτουν αποθήκες ελαιόλαδου και άλλα ασφαλισμένα εμπορεύματα επί της προκυμαίας, κοντά στο Ταχυδρομείο¹³².

Η εταιρεία κατά το 1850-1912

Η πορεία του καταστήματος Ταϊγανίου μέσα στο πλαίσιο της περιόδου που εξετάζουμε περιλαμβάνει τρεις φάσεις. Η πρώτη είναι από την ίδρυση του γραφείου ως το 1896 με κύριους μετόχους τα δυο αδελφια Θεόδωρο και Ζάννο. Μετά το θάνατο του πρώτου, ο γιος του Ιωάννης (Βάνιας) μοιράζεται τα κέρδη της εταιρείας με τον αδελφό του πατέρα του. Το 1896 υπογράφεται στο Ταϊγάνι νέο συμφωνητικό μεταξύ Ζάννου και Ιωάννη που καθορίζει ως είδος των εργασιών «την προμήθεια και δι' ίδιον λογαριασμόν πρόβλεψιν και εξαποστολήν ειδών μπακαλικής εξαγωγής και εισαγωγής και την επί προμηθεία αποστολή σιτηρών». Το αρχικό κεφάλαιο αποτελείται από δύο μερίδια: 127.132,42 αργυρά ρούβλια για το μερίδιο του Ζάννου και 93.222,31 για τον Ιωάννη.

Μετά το 1878 ο Ζάννος έχει αποσυρθεί στη Μυτιλήνη και τη δουλειά κυρίως κινούν οι τρεις μεγαλύτεροι γιοι του Βασίλειος (Βάσιας), Δημήτριος (Μήκιας) και Απόστολος.

Οι τελευταίοι δουλεύουν με συνολικό μισθό 5.000 ρούβλια και αποδίδουν ετήσιο λογαριασμό στον πατέρα τους στη Μυτιλήνη. Ως το 1878 ο Ζάννος νέμεται το 40% των κερδών, ενώ το 1886 το 38% των κερδών, αφήνοντας ένα 10-12% για τους γιους του. Η δεύτερη φάση της εταιρείας αρχίζει από το 1898, οπότε ο Βάνιας αποσύρεται από τη δουλειά. Αγοράζει το ατιμόπλοιο Θεόδωρος Σιφναίος και ανοίγει δικό του γραφείο στο Ροστόφ. Από το 1898 ως το 1909, οι τρεις βασικοί συντελεστές της δουλειάς είναι ο Βάσιας, ο Μήκιας και ο Απόστολος, που ζουν με τις οικογένειές τους στο Ταϊγάνι και επισκέπτονται τη Μυτιλήνη για διακοπές. Η τρίτη φάση της εταιρείας αρχίζει από το 1909, όταν μπαίνει ως μέτοχος και ο τέταρτος αδελφός Αριστείδης και τα κέρδη νέμονται τα τέσσερα αδελφια. Η εταιρεία συνεχίζει τη δράση της ως το 1918, όμως τα τελευταία έξι χρόνια δεν εμπίπτουν στο πλαίσιο της έρευνάς μας.

Από τους λογαριασμούς της εταιρείας που καλύπτουν με λεπτομέρεια την περίοδο 1883-1909 συμπεραίνουμε τα εξής:

Α. Είδος εμπορίου

Η εταιρεία «Sifno Frères» κάνει εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο. Εισάγει λάδι¹³³, σύκα, φουντούκια, καρύδια, χαρούπια, κορινθιακή σταφίδα και χαλβά. Εξάγει γεννημάτα (σιτοφορτία και κριθαροφορτία), ταραμά, χαβιάρι, βούτυρο, αλείμματα κλπ.

Β. Συναλλαγές

Συναλλάσσεται με την Κωνσταντινούπολη, Μ. Ασία, Ελλάδα, Κρήτη, Μυτιλήνη, Ιταλία (λιμάνια Κατάνης και Γένουας) και Γαλλία (Μασσαλία). Η εταιρεία έχει περίπου τριάντα αγοραστές, Ρώσους, Αρμένιους, Έλληνες και Τούρκους. Με την αγορά της Μυτιλήνης συναλλάσσεται με τους Αφούς Βενλή και Γ. Γεωργιάδη.

Γ. Μέσα μεταφοράς

Οι αδελφοί Σιφναίοι έχουν φορηγίδες (μπάρζες), πλοία με ρηγή καρίνα που μεταφέρουν τα κριθαροφορτία και άλλα προϊόντα από τον ποταμό Δον στην Αζοφική Θάλασσα φορτώνοντάς τα από τις σιτοπαραγωγικές περιοχές να τα μεταφέρουν στα ατμόπλοια.

Οι αδελφοί Σιφναίου είναι συγχρόνως και πλοιοκτήτες. Πολύ σωστά εξηγεί τη δραστηριότητα των Ελλήνων παροίκων η έκθεση του Ελληνικού Προξενείου Ταϊγανίου στις 31 Δεκεμβρίου 1899¹³⁴: «Πλείστοι των ενταύθα Ελλήνων μεγαλεμπόρων εισί και ιδιοκτήται ατμοπλοίων, η δε προς την πλοιοκτησίαν ορμή εγενικεύθη εις την εμπορικήν τάξιν, αφ' ης κατά τα τελευταία έτη κατέστη δήλον, ότι η ατιμήρης ναυτιλία εν τη Αζοφική αποδίδει κατά μέσον όρον πρόσοδον 20-25%».

Με την επέκταση του εμπορίου και χάρη στην τρομερά επικερδή δουλειά του σταριού αποκτούν και ατμόπλοια: το *Ζάννος Σιφναίος*, 4.500-5.000 τόνων, και κατόπιν το *Αδελφοί Σιφναίοι*¹³⁵. Το 1911, πολύ καλή χρονιά για τα εμπορικά χρονικά, αποφασίζουν την αγορά και τρίτου ατμόπλοιου.

Δ. Η περιουσία της εταιρείας συνίσταται σε:

- γραφείο στο Ταϊγάνι και μικρό γραφείο στο Ροστόφ
- χρεώγραφα και μετοχές διαφόρων τραπεζών και εταιρειών (κυρίως ρωσικών)
- αποθήκες
- μπάρζες (το 1867 είναι μία και στο τέλος του αιώνα τρεις)
- ατμόπλοια
- αγροκήπιο στο Ταϊγάνι
- οικία στο Ταϊγάνι (αργότερα είναι δύο)
- κτήματα στο Ταϊγάνι.

Το Ταϊγάνι, μικρή πόλη στο σιτοβολώνα της Ρωσίας, αποτελεί μια τεράστια γεννηματογορά. Το 1899 το Ελληνικό Προξενείο σημειώνει την εισδοχή των Εβραίων εμπόρων στον οικονομικά ζωτικό αυτό χώρο με αποτέλεσμα την ελάττωση των κερδών των μεγαλεμπόρων¹³⁶. Παρ' όλα αυτά οι Έλληνες έμποροι κατέχουν στην εξαγωγή το 1/3 και στην εισαγωγή την αποκλειστικότητα.

Το 1899 η εξαγωγή γεννημάτων από το Ταϊγάνι φτάνει τα 53.758.499 ρούβλια και οι αδελφοί Σιφναίου καταλαμβάνουν την έβδομη θέση μεταξύ των εξαγωγέων.

1899			
<i>Εξαγωγή δημητριακών και μαλλιών από Ταϊγάνι και Ροστόφ</i>			
εταιρείες	σίτος σε ψάθες	σίκαλη σε ψάθες	σύνολο*
«Έξπορτ» (ρωσ. εταιρεία)	424.210	438.145	1.216.144
Λ. Δρέυφους και Σία	184.850	262.399	796.960
Μ. Βαλλιάνος	185.585	224.984	709.548
Ιδιωτ. Τραπετ. Πετρούπολης	76.835	204.355	464.575
Α. Βλάχωφ	104.172	106.165	384.994
Παραμόνωφ	105.486	232.696	380.553
Σιφναίος	257.773	33.539	359.502

* Ο πίνακας περιλαμβάνει και άλλα προϊόντα προ του συνόλου.
 Πηγή: ΙΑΥΕ, 1899, 5Α, 42Γ, Α/ΠΡ. 289.

Το πρώτο εξάμηνο του 1899 φαίνονται τα κέρδη του γραφείου από το εμπόριο σιτηρών. Οι αδελφοί Σιφναίου αναλαμβάνουν διάφορα σιτοφορτία μαζί με άλλους με συμμετοχή στα κέρδη ή τις ζημιές.

<i>Ανάλυση κερδοζημιών σιτηρών από 1 έως 30 Ιουνίου 1898</i>		
	ενεργητικό σε αργυρά ρούβλια	παθητικό σε αργυρά ρούβλια
35% κέρδους εκ της εκκαθ. Αριάδνης	3.309,08	
Κέρδος εκκαθ. σιτοφ/ου Μασσαλίας	4.924,68	
40% κέρδος ψαθ. 1868 s/s Βράλιας	32,52	
Κέρδος αγοραπωλ. ψ. 2.000 Ρούσου-Στάντου	1.000	
Κέρδος αγοραπωλ. ψ. 7.500 Νεγρεπόντη	10.625	
Υπολ. μερίδος προμηθειών α' εξαμήνου σιτηρών	11.293,19	
	<u>31.184,47</u>	
30% ζημίας ψ. 2.000 σίτου Βράλιας		337,85
3/5 ζημίας ψ. 5.000 κριθής Ζερδέφ		3.000
Ζημιά ψαθών 2.000 σίτου Τουρκων		4.100
Έξοδα γραφείου αναλογίας Ι.Θ. Σιφν.		<u>1.455,80</u>
		8.893,65
Καθαρό κέρδος σε αργυρά ρούβλια	22.290,82	

Ε. Το είδος των εργασιών

Εκτός των εισαγωγών-εξαγωγών, των οποίων το κέρδος κυμαίνεται και καθορίζεται από πολλούς παράγοντες: τιμές αγοράς και πώλησης, συνθήκες μεταφοράς, διεθνείς συνθήκες ευνοϊκές ή μη για τη ναυτιλία κλπ., τα μεγαλύτερα κέρδη προέρχονται από τις προμήθειες:

έτος	ποσοστό
1883	30,7% των κερδών
1886	32 % των κερδών
1900	36,4% των κερδών
1901	47,6% των κερδών

Φαίνεται ότι η εταιρεία κλείνει δουλειές και για άλλους εμπόρους και εισπράττει προμήθεια. Γνώστες τόσο της μυτιληναϊκής όσο και της ρωσικής αγοράς και κάτοχοι των μέσων μεταφοράς είναι σε θέση να διαπραγματεύονται εκ μέρους τρίτων ή και να ναυλώνουν τα πλοία τους για μεταφορές εμπορευμάτων τρίτων. Εκτός αυτού, κέρδη έχουν και από αγοραπωλησίες νομισμάτων. Αγοράζουν ομολογίες και χρεώγραφα και, όταν η τιμή τους ανεβαίνει στο χρηματιστήριο, τα πωλούν.

ΣΤ. Το γραφείο στο Ταϊγάνι

Για το γραφείο Ταϊγανίου γνωρίζουμε ότι είχε τέσσερις υπαλλήλους που, εκτός από τους μισθούς και τα δώρα, παίρνουν και το ρουχισμό για τους ίδιους και τις οικογένειές τους. Το 1891 ο Ζάννος Σιφναίος από τη Μυτιλήνη¹³⁷ στέλνει στο συνεταιίρο του, Βάνια, ύφασμα διά μανδύας, 120 πήχεις αλατζά για τις γυναίκες και τα παιδιά και δυο δωδεκάδες κάλτσες. Τα ετήσια έξοδα του γραφείου κυμαίνονται από 29-60% των συνολικών δαπανών της εταιρείας.

Μια ιδέα για την κατανομή των εξόδων του γραφείου έχουμε από μια ανάλυση εξόδων του 1896:

<i>Αναλυτικός λογ/σμός εξόδων του 1896</i>	
Μισθοί υπαλλήλων	38,8%
Τηλεφωνικά μπάτζας και γραφείου Ροστόφ	1,5%
Φόροι (επιτηδεύματος, αποθηκών, Ζ. Σιφναίου)	21,4%
Χαρτόσημα, συμβολαιογραφικά δικαιώματα, είδη γραφείου, θέρμανση κλπ.	21 %
Ενοίκιο γραφείου	4 %
Γραφείο Ροστόφ	4 %
Συνδρομές εφημερίδων (ρωσικές, ελληνικές, Κωνσταντινούπολης) υπέρ σχολείων, πτωχών, Κρητών κ.λπ.	3,2%

Κέρδη και ζημιές

Στη διάρκεια των χρόνων αυτών (1883-1909) μόνο το 1895 είχαν ζημιές. Αυτό αποδεικνύει ότι, παρά το ριψοκίνδυνο της δουλειάς, το εμπόριο εισαγωγής και εξαγωγής είναι ιδιαίτερα κερδοφόρο.

1. Ο Ζάννος Σιφναίος, μέτοχος κατά το ήμισυ από την ίδρυση της εταιρείας ως το 1899, αύξησε το κεφάλαιό του κατά 378% μεταξύ 1878-1900, πράγμα που ισοδυναμεί με αύξηση 17% ανά έτος και επιβεβαιώνει τις εκτιμήσεις της προξενικής έκθεσης.

2. Τα κέρδη ανά έτος σε ρούβλια ήταν:

Πίνακας 29 <i>Κέρδη Καταστήματος Ταϊγανίου «Αδελφών Σιφναίου»</i>		
έτος	κέρδη σε ρούβλια	ζημιές σε ρούβλια
1883	27.971	
1884	20.214	
1885	22.714	
1886	24.474	

1887	41.034	
1888	12.826	
1890	18.960	
1893	18.594	
1894	13.482	
1895		1.685
1896	13.420	
1897	60.741	
1898	15.716	
1899	10.865	
1900	30.000	
1901	15.000	
1902	34.000	
1903	33.000	
1904	30.000	
1905	65.000	
1906	46.000	
1907	98.304	
1908	87.000	
1909	149.000	

Από τον παραπάνω πίνακα είναι ενδεικτικό ότι υπάρχει μια σημαντική άνοδος των κερδών από το 1903 και ύστερα. Αυτό, εκτός από την εκμετάλλευση της διεθνούς συγκυρίας, οφείλεται και στο γεγονός του περάσματος στο ενεργητικό των κερδών ναυλώσεων και μεσιτειών ή και μερισμάτων από τα ατμόπλοια Ζάννος Σιφναίος και Αδελφοί Σιφναίου.

Ζ. Το γραφείο της Κωνσταντινουπόλεως

Στην Κωνσταντινούπολη η εταιρεία έχει ανοίξει υποκατάστημα με την επωνυμία «Sifneo Frères», Constantinople. Στεγάζεται στην οδό Valide Sultan II,S και οι ιδιοκτήτες είναι εγγεγραμμένοι στο Τουρκικό Εμπορικό Επιμελητήριο. Εκεί εργάζονταν αρχικά οι δυο αδελφοί και στη συνέχεια ο γιος του Ζάννου, Απόστολος¹³⁸. Το υποκατάστημα εμπορεύεται επί πλέον δέρματα και είναι στενά συνδεδεμένο με την αγορά της Μυτιλήνης, σε αντίθεση με το Ταϊγάνι. Στους ισολογισμούς του καταστήματος Ταϊγανίου περνάνε τις ετήσιες κερδοζημιές του υποκαταστήματος Κωνσταντινουπόλεως απ' όπου φαίνεται ότι το υποκατάστημα δεν είναι πάντοτε κερδοφόρο, ενώ τα κέρδη των τελευταίων ετών είναι εντυπωσιακά (σε ρούβλια):

Πίνακας 30 Κερδοζημιές «Αδελφών Σιφναίου» Κωνσταντινουπόλεως		
έτος	κέρδη	ζημιές
1884		2.051
1886	5.000	
1887	9.000	
1888		2.888
1889	2.265	
1890	3.284	
1900	47.155	

1901		9.578
1902		16.186
1903		8.322
1904	96.039	
1905	73.862	
1906	60.556	
1907	105.096	

Η. Επενδύσεις των κερδών

Η εταιρεία από την πρώτη της κιόλας περίοδο επενδύει τα κέρδη της στους παρακάτω τομείς:

– Χρηματιστήριο: αγορά νομισμάτων,

– Αγορά μετοχών: φέρονται κάτοχοι 34 μετοχών του Ρωσικού Λαχειοφόρου Δανείου, μετόχων της Αζοφικής Τραπεζής και της Τραπεζής Αλεξανδριανής Πίστεως.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ενίσχυση της επιχειρηματικής δραστηριότητας των Αθηνών με την αγορά μετοχών διαφόρων εταιρειών:

1870: 5 μετοχές συνολικής αξίας 2.500 φράγκων της Ασφαλιστικής Εταιρείας Αργοναύται.

1872: 5 μετοχές συνολικής αξίας 1.500 φράγκων της Ανωνύμου Μεταλλευτικής Εταιρείας Κάρυστος. 23 μετοχές συνολικής αξίας 9.200 φράγκων της Ναυτικής Τράπεζας «Ο Αρχάγγελος».

– Αγορά μαρζών και ατμοπλοίων: ως το 1912 η εταιρεία έχει τρεις μάρζες. Απ' αυτές η *Ζανέττα* έχει πραγματοποιήσει 147 ταξίδια και αφήνει πολλά κέρδη. Το ατμόπλοιο *Ζάννος* κάνει ταξίδια μεταξύ Ρωσίας - Ιταλίας με πολύ καλούς ναύλους, όπως το παραπάνω ταξίδι με ναύλο 28.000 φράγκων το 1911. Το *Αδελφοί Σιφναίου* μεταφέρει και φορτίο βαρελιών πετρελαίου. Τέλος, την ίδια χρονιά αποφασίζουν την αγορά και τρίτου ατμόπλοιου. Στον ισολογισμό του 1903 φαίνεται για πρώτη φορά η αξία των βαποριών: 37.115,56 ρούβλια για το *Ζάννος Σιφναίος* και 31.976,94 ρούβλια για το *Αδελφοί Σιφναίου* που και τα δυο μαζί αντιστοιχούν στο 11,77% του ενεργητικού της εταιρείας.

– Αγορά γης: αγορά αγροκτηπίου στη Ρωσία και αγορά οικοπέδου εις Ακλειδιού Μυτιλήνης όπου κτίστηκε διώροφη εξοχική οικία.

– Αφήνουν τα μερίσματα στην εταιρεία για μεγαλύτερη χρηματική ευχέρεια.

Φαίνεται ότι από τις επενδύσεις αυτές οι πλέον αποδοτικές είναι τα ατμόπλοια, γιατί αυτά επέτρεψαν στην επιχείρηση να επιβιώσει από τους πολιτικούς και οικονομικούς κλυδωνισμούς των τριών πρώτων δεκαετιών του αιώνα (κατάληψη Μυτιλήνης το 1912, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος το 1914, Οκτωβριανή Επανάσταση το 1917).

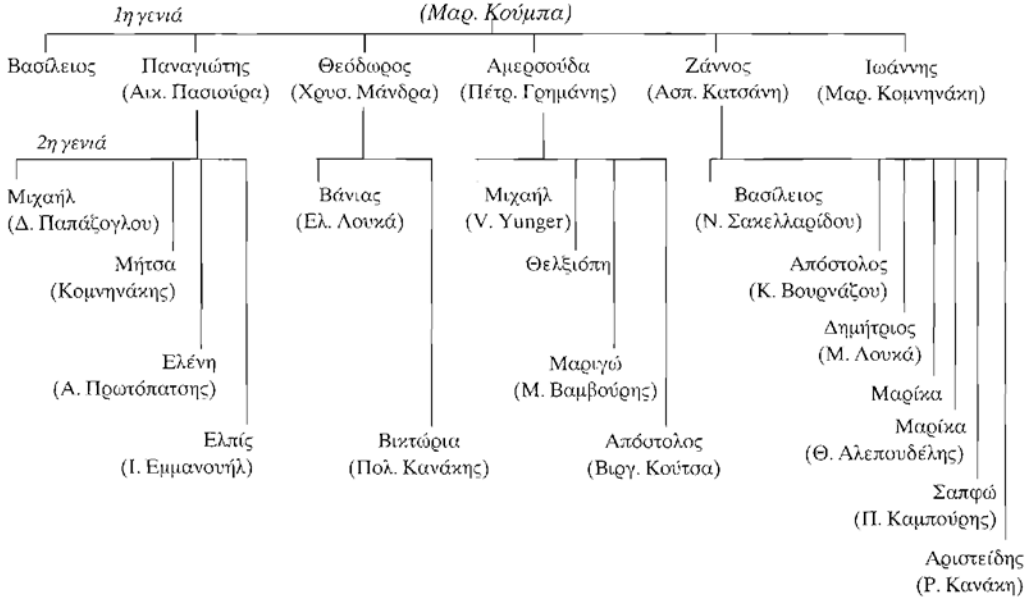
Η ζωή στο εξωτερικό

Οι «Αδελφοί Σιφναίου» της δεύτερης γενιάς συνιστούν αρχικά τρεις και στη συνέχεια τέσσερις οικογενειακούς πυρήνες που βρίσκονται εγκατεστημένοι οι δυο στο Ταϊγάνι (Βάσιας, Μήκιας), ο τρίτος στην Κωνσταντινούπολη (Απόστολος) και ο τέταρτος μετά την αποφοίτησή του από τη Σχολή της Χάλκης στο Ταϊγάνι.

Γενεαλογικό δέντρο

Απόστολος Σιφναίος

(Μαρ. Κούμπα)

Παράλληλα, ο άλλος κλάδος της οικογένειας, εκπροσωπούμενος από τον Βάνια βρίσκεται στο Ροστόφ¹³⁹, όπου και το αντίστοιχο γραφείο, ενώ η οικογένεια του γαμπρού του, Πολύβιου Κανάκη, κατοικεί στο Ροστόφ και στο Ταϊγάνι¹⁴⁰.

Από την οικογενειακή αλληλογραφία που διασώθηκε¹⁴¹ θα εξετάσουμε τη ζωή και τη νοοτροπία των παροίκων του εξωτερικού, και ειδικά της Ρωσίας.

Στις εμπορικές κυρίως επιστολές της πρώτης περιόδου φαίνεται ο εξαρτησιακός χαρακτήρας της οικογενειακής αυτής επιχείρησης από την οικογενειακή ιεραρχία. Κέντρο αποφάσεων αποτελούν οι γονείς (Θεόδωρος και Ζάννος) που είναι και οι αρχικοί μέτοχοι. Οι γιοι, αν και ουσιαστικοί διευθυντές της δουλειάς, είναι υποχρεωμένοι να ενημερώνουν και να λογοδοτούν στους γονείς τους που βρίσκονται στη Μυτιλήνη. Διακρίνουμε λοιπόν μια έντονη προσωπική εξάρτηση, μια ιεραρχία που σέβεται την ηλικία και την πατρική εξουσία.

Τα δύο γραφεία, Κωνσταντινούπολης και Ταϊγανίου, επικοινωνούν μεταξύ τους καθώς και με τη Μυτιλήνη με τακτική επιστολογραφία που μεταφέρουν τα αμύπλοια ή μέσω διαφόρων Μυτιληναίων εμπόρων που ταξιδεύουν σ' αυτή τη γραμμή. Αναφέρονται οι τρέχουσες τιμές αγοράς και πώλησης των διαφόρων προϊόντων, οι συμφέρουσες ναυλώσεις, οι δυνατότητες απορρόφησης της ντόπιας αγοράς. «Η βάρζα μας πάει καλά», γράφει από το Ταϊγάνι το 1867 ο Ζάννος Σιφναίος στον αδελφό του. «Έχουμε κέρδος από τα φουντούκια που καλοπουλήθηκαν, ενώ αντιθέτως τα σιταριάσια αλεύρια είναι ακριβά και δε συμφέρουν. Όλοι αι πραγματεΐαι εισαγωγής εφέτος ωφελούν. Περί του εμπορίου εξαγωγής θα το μάθετε από τον Ιωάννη [Βάνια, γιο του Θεόδωρου]». Για τα επείγοντα, π.χ. ναυλώσεις φορτίων και επενδύσεις, χρησιμοποιείται ο τηλεγράφος. Το 1891 ο Ζάννος Σιφναίος τηλεγραφεύει από τη Μυτιλήνη στο Ροστόφ να του αγοράσουν 50 μετοχές βιομηχανίας.

Συμπερασματικά, η εμπορική αλληλογραφία αντανακλά το στενά οικογενειακό

χαρακτήρα της εμπορικής επιχείρησης, την εξάρτηση των μελών της από την οικογενειακή κεφαλή στην πρώτη φάση, και στη συνέχεια την εξασφάλιση της ισότιμης συμμετοχής των μελών της (τεσσάρων αδελφών). Αυτό το πλέγμα σχέσεων επεκτείνεται και στον οικογενειακό βίο και συνιστά το πρότυπο της προσωπικής ζωής των τεσσάρων οικογενειών.

Ας εξετάσουμε όμως τις βάσεις της οικογενειακής ευημερίας: Στο Ταϊγάνι, μικρή πόλη 43.000 κατοίκων, κατοικούν οι οικογένειες του Βάσια και του Μήκια σε δύο ιδιόκτητα σπίτια, χτισμένα το ένα απέναντι από το άλλο. Ο Πολύβιος Κανάκης διαθέτει ένα σπίτι στο Ταϊγάνι και ένα στο Ροστόφ, όπου εργάζεται. Τέλος ο γαμπρός του Βάνιας έχει σπίτι στο Ροστόφ. Τα δυο αδέρφια της οικογένειας Ζ. Σιφναίου διαθέτουν παράλληλα και κτήμα με εξοχικό, όπου περνάνε τις διακοπές τους τα παιδιά το καλοκαίρι, όταν δεν επισκέπτονται τη Μυτιλήνη, καθώς επίσης και αυτοκίνητο, από τα πρώτα που κυκλοφόρησαν στο Ταϊγάνι.

Πάνω σ' αυτή τη στερεά υλική βάση η ζωή στη Ρωσία κυλά αντικειμενικά πλουσιοπάροχα, μα για τους ίδιους μονότονα, με μοναδικό ενδιαφέρον τις εμπορικές εργασίες. «Οφείλω να ομολογήσω ότι η αρκετή εργασία που έχω με διασκεδάζει», γράφει το 1901 ο Μήκιας στη μητέρα του. «Καταγινόμεθα εις τα βιβλία και τους λογαριασμούς», συμπληρώνει από το ίδιο μέρος ο αδελφός του Απόστολος. Και η Μαριέττα στην πεθερά της: «Εφέτος ο χειμών ήτο πάρα πολύ ήσυχος. Καμμιά διασκέδασις. Πιθανόν να υπάγωμεν διά δεκαπέντε μέρας εις την Μόσχαν διά να διασκεδάσωμεν ολίγον».

Στο Ταϊγάνι η ζωή είναι μουντή και χωρίς ενδιαφέρον. Οι περιορισμένες δυνατότητες μιας μικρής επαρχιακής πόλης κάνουν τους αστούς κοσμοπολίτες της εποχής ν' ασφυκτιούν. Τρεις-τέσσερις μήνες το χρόνο ταξιδεύουν στην Ευρώπη για δουλειές και διασκέδαση. Τα παιδιά τα εμπιστεύονται στις παραμάνες και τις θείες. Παράλληλα με το κλείσιμο κάποιων δουλειών, επισκέπτονται τ' αξιιοθέατα, κάνουν αγορές της μόδας και φέρνουν κρασιά και σαμπάνιες.

«Τας εσπέρας συναθροιζόμεθα όλοι εις της Βικτωρίας [εξαδέλφη], όπου και επίνομεν το τσάι μας υπό τους ήχους της μουσικής», γράφει το 1901 ο Μήκιας από το Ταϊγάνι. «Το κυνήγι είναι η λαμπροτέρα διασκέδασις». «Εμείς τις βραδιές τις περνούμε με τις εφημερίδες», γράφει το 1912 η Μαριέττα στην πεθερά της στη Μυτιλήνη. Το σπίτι είναι επίκεντρο της κοινωνικής ζωής. Χώρος συγκέντρωσης, συζητήσεων, δείπνου, ροφημάτων, χορών και διασκέδασης. Χώρια από τις δουλειές, η οικογένεια δεν σχετίζεται με τη ρωσική κοινωνία, τα ήθη της οποίας βλέπει και με ορισμένη περιφρόνηση.

Να πώς σκιαγραφεί τον υποψήφιο γαμπρό της εξαδέλφης του ο Απόστολος σε επιστολή προς τη μητέρα του: «Γνωρίζει καλά την εργασία του, δεν πίνει και δεν χαροπαικτεί, προσόντα πράγματι σπάνια διά τους ζώντας εις Ρωσίαν». Έτσι, το κλειστό μοντέλο ζωής είναι ένα θετικό πρότυπο απέναντι σ' έναν τρόπο ζωής μη αποδεκτό.

Η καλή λειτουργία του σπιτιού βασίζεται στην αποδοτικότητα του υπηρετικού προσωπικού, που υπό την καθοδήγηση των κυριών φροντίζει να αναδεικνύει και να καταξιώνει το χώρο αυτό ως κέντρο της οικογενειακής και κοινωνικής ζωής. Εκτός των δασκαλισσών, υπάρχουν μόνιμα τέσσερις υπηρέτες: μία μαγειρίσσα, μία καμαριέρα, μία βοηθός και ο κηπουρός. Σ' αυτούς προστίθονταν ο σωφέρ, οι παραμάνες, οι εκπαιδευτικοί κλπ. Το μενού της ημέρας περιλάμβανε τρία πιάτα και γλυκό ή φρούτο, μεσημέρι βράδυ. Στο διαιτολόγιο συχνά προστιθόταν και φαγητό της ρωσι-

κης κουζίνας: σούπα borsch, blini, piroshki και χαβιάρι, που συνοδεύονταν από γαλλικά κρασιά και βότκα. Η συνήθεια αυτή μεταφέρθηκε και στη Μυτιλήνη όταν επέστρεψαν μετά το 1918, φέροντας μαζί τους και το υπηρετικό προσωπικό.

Συχνά στη διάρκεια του χρόνου ταξιδεύουν αποκλειστικά για δουλειές στην Αγγλία, την Ιταλία, την Ελλάδα και στην επιστροφή περνούν από τη Μυτιλήνη. Από την Κωνσταντινούπολη στη Μυτιλήνη και από το Ταιγάνι στη Μυτιλήνη και αντίστροφα, εκτός από τα γράμματα στέλνονται διάφορα πακέτα σε δέματα ή σεντούκια ανάλογα με τις ανάγκες και τις ελλείψεις στον κάθε τόπο. Να τι παραγγέλλουν οι αστοί της Μυτιλήνης το 1900 στο γιο τους Απόστολο, που βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη: πακέτα τσάι, καντηλιέρια, φωνόγραφο, νότες για το πιάνο της κόρης τους, ομπρέλα, ασπρόρουχα, ματογυάλια, υφάσματα και γραβάτα. Αντίθετα, οι προτιμήσεις των ξενιτεμένων αδελφών συνίστανται σε λιχουδιές της μυτιληναϊκής κουζίνας, που η αφθονία και η ποικιλία τους γέμιζε με λαχταριστές μυρουδιές κάθε αστικό σπίτι και η προετοιμασία τους αποτελούσε την κύρια ενασχόληση των γυναικών και του υπηρετικού προσωπικού: σύκα γεμιστά, κουλουράκια για το τσάι, τριφτό κυδώνι, γεμάτα (αμυγδαλωτά), μπαρμπούνια μαρινάτα ή καλαμαράκια.

Για τους αστούς-παροίκους τομείς όπως η παιδεία και η υγεία βρίσκονται σε «καλά χέρια» χάρη στην ικανότητά τους να ξοδεύουν χρήμα σε ιδιώτες δασκάλους και γιατρούς, σημάδι και αυτό της κοινωνικής τους υπεροχής.

Υδροθεραπείες στο Κάρλσμπατ της Γερμανίας, επισκέψεις σε γιατρούς και χειρουργικές επεμβάσεις στο Παρίσι και το Βισύ, και ταξίδια για να περάσουν το χειμώνα σε ξηρότερα κλίματα (Αθήνα), σύμφωνα με τις ιατρικές συστάσεις. Ωστόσο όλα αυτά επιτελούνται με συναίσθηση της προνομιακής θέσης έναντι των άλλων που τους επιφυλάσσει η κοινωνική τους τάξη. «Να δοξάζεις το Θεό, διότι απολαμβάνομεν όλοι υγείας και πολλών άλλων αγαθών τα οποία πολλοί στερούνται», γράφει ο Βάσιος στη μητέρα του.

Το σπίτι είναι το εκπαιδευτικό κίτταρο. Δάσκαλοι κάθε είδους μπεινοβγαίνουν αναλαμβάνοντας την παροχή μιας ανώτερης ποιότητας μόρφωσης από αυτή των δημοσίων σχολείων. Τα αγόρια της τρίτης γενιάς έχουν καθηγητή που έχει έρθει ειδικά από το Βουκουρέστι και τα κορίτσια Γαλλίδες institutrices. Η γκάμα περιλαμβάνει μέχρι και δασκάλους χορού για ταγκό και πόλκα. Φυσικά, η γαλλική γλώσσα, ίδιον του ευρωκεντρικού προσανατολισμού της εκπαίδευσης, αποτελούσε την πρώτη αναγκαία εκμάθηση. Στην καθυστερημένη Ρωσία οι Έλληνες πάροικοι προσβλέπουν προς την Ευρώπη, από την οποία εξαρτάται η τύχη των επιχειρησέων τους και με την οποία συνδέονται οι βλέψεις τους. Η ελληνική γλώσσα δεν αποτελούσε πρώτης προτεραιότητας εκπαιδευτική ανάγκη. Εξάλλου πολλά από τα παιδιά της τρίτης γενιάς γνώρισαν τη Μυτιλήνη και στη συνέχεια την Αθήνα μετά την αναγκαστική επιστροφή το 1918. Η γενέτειρα πατρίδα υπήρχε μονάχα στις διηγήσεις των μεγάλων ή και σαν ανάμνηση κάποιων αραιών διακοπών, πολύ λιγότερο απ' όση η Ελβετία, η Δρέσδη και το Παρίσι. «Για την Ελλάδα δεν ενδιαφερόμεθα. Ούτε και για τη Μυτιλήνη, αφού δεν τη ξέραμε. Όταν φτάσαμε το 1918, μας φάνηκε Παράδεισος»¹⁴².

Η προετοιμασία των αυριανών hommes d'affaires είχε διαφορετικό περιεχόμενο ανάλογα με την κάθε γενιά. Στην πρώτη γενιά παροίκων (Θεόδωρος και Ζάννος) η εμπορική επιτυχία στηρίζεται στην πρακτική εμπειρία, την κατατριβή με το εμπόριο και τα ατομικά χαρίσματα, τη διορατικότητα και την ιδιοφυΐα ως προς την εκμετάλλευση ορισμένων συγκυριών. Η επέκταση των δραστηριοτήτων τους εκτός Μυτιλήνης, η επαφή με την Κωνσταντινούπολη και τη Ρωσία διευρύναν τους ορίζο-

ντές τους και τους προσέδωσαν μια γενικότερη καλλιέργεια. Στη συνέχεια, ως επιτυχημένοι έμποροι, μερίμνησαν για την προστασία των γραμμάτων στη γενέτειρά τους Μυτιλήνη. (Ο Ζάννος εκλέγεται μέλος της Εφορείας των Φιλανθρωπικών Καταστημάτων και αγοράζει τη βιβλιοθήκη του Γ. Βερναρδάκη, την οποία δωρίζει στο Γυμνάσιο Μυτιλήνης.)

Η δεύτερη γενιά παροίκων, όντας αυτή που θα διαδεχτεί μια ήδη στημένη και ευημερούσα επιχείρηση χρειάζεται ειδική κατάρτιση. Έτσι, μαζί με πολλούς άλλους διαδόχους Μυτιληνίων εμπόρων, φοιτά στην Εμπορική Σχολή της Μασσαλίας και σε άλλες ονομαστές σχολές, όπως αυτή της Χάλκης. Η τρίτη κατά σειρά γενιά έχει περισσότερο ευρωπαϊκό προσανατολισμό στις σπουδές της. Φοιτά στα καλύτερα Πανεπιστήμια της Ευρώπης, στο Καίμπριτζ, στο Παρίσι, στο Βερολίνο και τη Δρέσδη. Είναι η γενιά των αστών που προετοιμάζεται ολόπλευρα να επωμιστεί τον πρωταγωνιστικό ρόλο που της επιφυλάσσει ο 20ός αιώνας.

Ας δούμε όμως ποιες αξίες και ιδανικά διαμορφώνουν οι εκκολαπτόμενοι αστοί της εποχής, έτσι όπως τα σκιαγραφεί η οικογενειακή αλληλογραφία:

– Η αγάπη για την εργασία και την επιτυχία, ως αποτέλεσμα της ατομικής προσπάθειας. Αυτό είναι και το βασικό διακριτικό γνώρισμα των αστών από την παλιά αριστοκρατία, ότι κατακτούν την κοινωνική τους θέση και δεν την κατέχουν λόγω αίματος ή συγγένειας.

– Η αγάπη προς τους γονείς και την οικογένεια. Η φροντίδα για τη διατήρηση της οικογενειακής ενότητας, θεμέλιου λίθου της οικονομικής και κοινωνικής επιτυχίας. Γράφει ο Μήκας το 1901 προς τη μητέρα του: «Η αναχώρησή σας μου εκόστισεν υπερβολικά. Μου λείπετε πάρα πολύ. Πότε θα μαζευθώμεν όλοι μαζί, πότε πάλιν θα συγκεντρωθεί η οικογένειά μας, η γλυκειά και πολυπόθητος;» Και συμπληρώνει η Ρούρα προς την πεθερά της: «Λογίζομαι ευτυχής εισερχομένη στην τόσο αγαπητή μου οικογένεια και μακαρίζω την ημέρα ήτις θα με συνδέσει διά στενοτέρου δεσμού μετ' αυτής».

Στην περίπτωση της οικογένειας Σιφναίου έχουμε αρκετές ενδοσυγγενικές ενώσεις. Ωστόσο, τέτοιου είδους σχέσεις δεν είναι εξαρχής αποδεκτές από την επικρατούσα ηθική. Σ' ένα περιβάλλον (Μυτιλήνη στις αρχές του αιώνα) όπου οι γάμοι μειτούνταν με τις λίγες της υποσχόμενης προίκας και οι γαμπροί ήταν περιζήτητοι, μια ενδοσυγγενική ένωση αίματος δεν μπορούσε παρά να ξεσηκώσει θύελλα αντιρρήσεων συνεπικουρούμενων από την αντίθεση της εκκλησίας και τον κοινωνικό σχολιασμό. Υπήρχαν ωστόσο και οι φωτεινές εξαιρέσεις: «Οι νόμοι έγιναν για να τους τηρούν και να τους σέβονται οι άνθρωποι. Ερωτώ όμως εμαυτήν: Έχομεν το δικαίωμα να εμποδίσωμεν ολόκληρον ζωήν, την ευτυχίαν δύο νεαρών υπάρξεων, μόνο και μόνον διότι μερικοί άνθρωποι, προ ημών, έθεσαν τους νόμους αυτούς;» γράφει η Βικτωρία στη θεία της, που αντίκειται στο γάμο του γιου της με την ανιψιά της.

Το φιλελεύθερο πνεύμα βρίσκει τους εκφραστές του ήδη το 1867 όταν ο Ζάννος γράφει από το Ταϊγάνι, απαντώντας στις προτάσεις του αδελφού του Θεόδωρου: «Περί των μυτιληναϊκών προτερημάτων της νύφης και της προίκας γνωρίζω, αλλά περί ανατροφής και συμπεριφοράς της δεν γνωρίζω τίποτα. Η γνώμη μου είναι ότι δεν πρέπει ν' αποφασίσω προς το παρόν, αν δεν ιδώ ο ίδιος τη γυναίκα που θα πάρω».

– Η αγάπη προς την ιδιαίτερη πατρίδα και η στάση τους απέναντι στην απελευθέρωση του νησιού.

Η αγάπη προς την ιδιαίτερη πατρίδα τους, τη Λέσβο, είναι χαρακτηριστικό των παροίκων της δεύτερης γενιάς. Από τα γράμματά τους, όπου υμνούνται οι φυσικές

καλλονές του νησιού και η Μυτιλήνη παρουσιάζεται ως Γη της Επαγγελίας, είναι διάχυτη η εντύπωση πως η παραμονή στη Ρωσία αποτελεί αναγκαστική επιλογή, επιβεβλημένη από τα οικονομικά συμφέροντα της οικογένειας. «Φαντάζομαι πόσο ωραία θα είναι η πατρίς μου κατόπιν των συνεχών βροχών που έκαμεν και ποια ποιικιλία φυσικών καλλονών θα σας περιστοιχίζει. Με την μοναξιά μας το Ταϊγάνι θα ήτο ακατοίμητο», γράφει ο Μήκας το 1901 στους γονείς του. Και το 1911 συμπληρώνει με νοσταλγία ο αδελφός του: «Δε θα λησμονήσω ποτέ τον χειμώνα που διήλθον πέρυσι εν Μυτιλήνη, τους θαυμαστούς περιπάτους, την ηλιακήν θάλπην και έπειτα το ζεστό καταφύγιον εις το σπίτι μας». «Να είσθε βεβαία, σεβαστή μήτηρ», γράφει η νεότερη νύφη στην πεθερά της, «ότι πάντοτε μετά μεγάλης ευχαριστήσεως θα τον συνοδεύω [εννοεί το σύζυγό της] και, αν και έως τώρα δεν εγνώρισα τη Λέσβο, εξ όσων ήκουσα την αγαπώ και θα την αγαπήσω περισσότερον ακόμη, σαν ιδώ τα θέληγτρα της και σχετιστώ μετά των εκεί ζώντων καλών μας συγγενών».

Πρέπει να σημειώσουμε ότι η Μυτιλήνη αποτελεί για την οικογένεια τον ευχάριστο χώρο των οικογενειακών διακοπών και όχι κάποιο ζωτικό χώρο οικονομικών επιχειρήσεων. Μοναδική οικονομική επένδυση, αλλά καθόλου ευκαταφρόνητη αποτελεί η οικοδόμηση ή αγορά στερεών επαύλεων που χτίζονται με τα καλύτερα ευρωπαϊκά υλικά¹⁴³, και υψώνονται σαν αδιάψευστοι μάρτυρες της αίγλης των αστών του εξωτερικού.

Σήμερα τα σπίτια που κατοικούσαν οι αδελφοί Σιφναίου είναι συγκεντρωμένα στον κατήφορο του Ακλειδιού¹⁴⁴ και είναι τα εξής:

- εξοχικό Ζάννου Σιφναίου που χτίστηκε το 1884
- οικία Θεοδ. Σιφναίου, που δόθηκε στην κόρη του Βικτωρία (Κανάκη)
- οικία Εμμ. Σιφναίου (γένος Π. Σιφναίου)
- οικία Ελένης (Πρωτοπάτη), γένος Π. Σιφναίου
- οικία Ιωάννη Σιφναίου.

Ακόμη πρέπει να προστεθούν: η οικία του Ζ. Σιφναίου στην πόλη, η οικία που αγόρασε όταν επέστρεψε από τη Ρωσία ο Μήκας και το αγρόκτημα της Κρατήγυ.¹⁴⁵ Εκτός των σπιτιών, μεγάλες δωρεές γίνονται υπέρ των φιλανθρωπικών Καταστημάτων¹⁴⁶ καθώς και της Ακλειδιανής Εκκλησίας, στο γραφικό λόφο της οποίας αναπαύονται οι τέσσερις αδελφοί της πρώτης γενιάς. «Τώρα που θα περάσει από τη Μυτιλήνη ο... να μην τον αφήσωμεν χωρίς να εγγραφεί υπέρ της Ακλειδιανής», γράφει από το Ταϊγάνι το 1901 ο Μήκας.

Η ανώμαλη πολιτική κατάσταση του 1911-12 δυσκολεύει την επικοινωνία με το νησί. Στη Ρωσία είναι διάχυτη η ανησυχία για πιθανή κατάληψη της Λέσβου από τους Ιταλούς. «Είμεθα ανήσυχoi με τα πολιτικά», γράφει τον Σεπτέμβριο του 1912 από τη Ρωσία ο Μήκας προς τη μητέρα του. «Προσπαθούμε να τακτοποιήσωμεν τα των φορτώσεών μας όπως μη ευρεθώμεν εκτεθειμένοι. Δεν ευρίσκω όμως ακίνδυνον την διαμονήν σας εις Μυτιλήνην με την παρούσαν κατάστασιν». Ήδη από το 1902, που το πολιτικό κλίμα έχει βαρύνει στην Τουρκία, ο Βάσιος κάνει διατυπώσεις για να γραφεί ως Ρώσος έμπορος Ταϊγανίου. «Δεν το επιθυμώ», γράφει στους γονείς του, «διότι η ρωσική υπηκοότης βαρύνει πολύ. Έπρεπε όμως, για να εξασφαλισθούν τα συμφέροντά μας εις Κωνσταντινούπολιν».

Η απελευθέρωση του νησιού τον Νοέμβριο του 1912 φτάνει ως ανέλπιστα είδηση που αναπτρώνει τις ελπίδες των παροίκων για μια Μεγάλη Ελλάδα. «Ήτο δυνατόν να φαντασθώμεν τον Ιανουάριο του 1912 ότι η κυανόλευκος θα εξαγνίζε το ενετικό φρούριο της πατρίδος μας;» γράφει ο Βάσιος στην αδελφή του στην Αθήνα.

Αν και η χρονιά είναι επιζήμια για τον εμπόριο, οι αδελφοί δεν λησμονούν να εκφράσουν την απεριόριστη χαρά τους. Γράφει ο Μήκιας προς τη μητέρα του το Δεκέμβριο του 1912: «Θα είχον αληθείς τύψεις συνειδήσεως, αν με εισήκουες και μετέβαινες εις Αθήνας. Θα εγενόμην ούτως ακουσίως αφορμή να στερηθείς των ωραιοτέρων ημερών του βίου σου. Διότι δεν υπάρχει μεγαλυτέρα ευτυχία από του να ζη κανείς τας ημέρας ταύτας εν Μυτιλήνη και να γίνει αυτόπτης μάρτυς της απελευθέρωσης της πατρίδος μας».

Ένα χρόνο ο αργότερα οι εμπορικές εργασίες καλυτερεύουν. «Διπλασιασθείσης της Ελλάδος, διπλασιάσθησαν οι φορτώσεις σιτηρών». Οι πάροικοι του εξωτερικού, αποτελώντας το ευρωστότερο οικονομικό κομμάτι του ελληνισμού, προσβλέπουν στη δημιουργία ενός σύγχρονου Ελληνικού Κράτους, μιας Μεγάλης Ελλάδας, στην οποία θα είναι οι πρωταγωνιστές, και αναγνωρίζουν στην προσωπικότητα του Ελευθερίου Βενιζέλου τον πολιτικό ηγέτη αυτής της Ανασυγκρότησης.

«Δεν πρέπει να λησμονούμεν ότι δεν είμεθα πλέον η Ελλάς του 1897», γράφει ο Βάσιος στην αδελφή του το 1912. Και συμπληρώνει ο αδελφός του στις 15 Μαρτίου: «Απ' άκρου σ' άκρο όλος ο ελληνισμός της Ρωσίας πανηγυρίζει τη μεγάλη νίκη των φιλελευθέρων και του Σωτήρος μας, Ελ. Βενιζέλου, από τον οποίον όλοι περιμένουν μια Ελλάδα διοργανωμένη και ισχυράν, ήτις να δυνηθεί εν καιρώ τω δέοντι να πραγματοποιήσει τα όνειρα της φυλής μας και να απελευθερώσει τα καταβασανισόμενα τμήματα του αλύτρωτου Ελληνισμού. Αυτή είναι άλλωστε και η Μεγάλη Εθνική Ιδέα, ην κρύπτουσι ευλαβώς εις τα ψυχάς των άπασαι αι ελληνικάί καρδίαι και ήτις μεσουρανούντος του αγέρος του Βενιζέλου άρχισε να λαμβάνει σάρκα και οστά...»

Οι αδελφοί Βάσιος και Απόστολος γνωρίστηκαν προσωπικά με τον Βενιζέλο το 1912, σ' ένα από τα ταξίδια τους στην Αθήνα. Υπήρξαν από τους οικονομικούς αρωγούς των Φιλελευθέρων. Αργότερα από την ίδια οικογένεια εκλέχτηκαν δυο βενιζελικοί βουλευτές.

5.5 Κοινωνική διαστρωμάτωση

«Εκείνα τα χρόνια [στις αρχές του αιώνα] όλες οι κοπέλες με προξενιό παντρεύονταν. Γνωρίζονταν βεβαίως, όταν έρχονταν ο γαμπρός. Τον σέρβριζε η κοπέλα κι έτσι τον έβλεπε! Αν τον ενέκρινε ή όχι, θεός φυλάξοι, τον έπαιρνε μια φορά!

Στους αρραβώνες γίνονταν ο μπακλαβάς. Σ' ένα ταψί, το σινί –μεγάλο σαν τραπέζι–, έβαζαν τριάντα κιλά αμύγδαλα, καθαρισμένα, στεγνωμένα και ψήνονταν στο φούρνο. Τον έκοβαν δαχτυλωτά πριν τον ψήσουν κι έμπαινε σε κάθε κομμάτι ένα μοσχοκάρφι. Έπειτα περιχύνονταν με μέλι· έβαζαν στο ταψί τσεβρέδες γύρω-γύρω, λουλούδια κι έρχονταν το αμάξι. Ανέβαιναν δυο υπηρέτριες με την ποδιά και το πήγαιναν στο σπίτι του γαμπρού. Η μητέρα του δέχονταν συγχαρητήρια και έδινε στον καθένα, στο φευγιό, από ένα κομμάτι, που το έβγαζε εκείνη και το τύλιγε. Στους γάμους η στέψη γίνονταν στα σπίτια και μετά σέρβριζαν πτι-φουρ και λικέρ. Έπιναν ακόμα κρασί και ρακί» (Διήγηση κας Αγλαΐας Γούτου).

Η κοινωνική δομή

Τα προικοσύμφωνα της περιόδου 1880-1912 συνιστούν μια από τις πρωτογενείς πη-

γές από όπου αντλούμε πληροφορίες για την οικονομική και κοινωνική ζωή. Υπάρχουν ωστόσο πολλοί τρόποι να τα μελετήσει κανείς: εμείς επιμείναμε στη βασική μας κατεύθυνση, που είναι να δώσουμε μια ερμηνεία της πορείας ανάπτυξης της Λέσβου, και γι' αυτό ας μας συγχωρηθούν τυχόν παραλείψεις και κενά.

Ας ξεκινήσουμε από μια θεμελιώδη διαπίστωση:

Ο θεσμός της προίκας την περίοδο που εξετάζουμε αλλάζει, ειδικά όσον αφορά την εγκατάλειψη των αυξημένων προνομίων των θυγατέρων επί της κληρονομιάς. Το νέο πνεύμα της ισομοιρίας, που επιβάλλεται στα ήθη με την παρότρυνση της εμπορικής αστικής τάξης, σκοπεύει στην ισότιμη κατανομή της περιουσίας μεταξύ θήλεων και άρρενων τέκνων. Έτσι, μόνο αν καταθέσει την προίκα της η κ. Μαριγώ, κόρη του Παν. Γρημάνη και σύζυγος του Μιχ. Μ. Φωτίου, μπορεί να συμμετέχει στην πατρική και μητρική περιουσία, με ίσο μερίδιο¹⁴⁷.

Κατά τα άλλα, ο σύζυγος έχει, όπως και πριν, τη διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων της γυναίκας του, ενώ η προίκα μένει «ιερή κι αναπαλλοτρίωτος»¹⁴⁸. Σε περίπτωση θανάτου της συζύγου ελιστρέφεται στους γονείς της, αφού αφαιρεθούν τα έξοδα «διαχείρισης» στα οποία υποβλήθηκε ο γαμπρός.

Κανένα στοιχείο δεν μαρτυρεί πραγματική εξουσία της κόρης επί της προίκας της, τουλάχιστον όσον αφορά τον τρόπο διαχείρισής της, αρκεί να μην υπάρχει κίνδυνος απαλλοτρίωσής της. Ακόμα και οι 10 αίγες που παραχωρούνται από τους γονείς στο μέλλοντα σύζυγο στο προικοσύμφωνο Αρ. 7935 είναι κατ' εκλογή του γαμπρού!

Η κοινωνική δομή με βάση τα προικοσύμφωνα της περιόδου 1880-1912

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση του κοινωνικού ιστού πρέπει να έχουμε υπόψη μας, από μεθοδολογική άποψη, τα εξής:

Βάση των συμπερασμάτων μας αποτελούν 910 προικοσύμφωνα¹⁴⁹ καταγραμμένα στο βιβλίο Δικαιοπραξιών της Χριστιανικής Κοινότητας την περίοδο 1880-1912. Ο αριθμός αυτός υποδηλώνει τους γάμους για τους οποίους συντάχθηκε ένα επίσημο δημόσιο έγγραφο, προσδίδοντάς τους τη μεγαλύτερη δυνατή νομιμότητα και για τη σύνταξη και καταγραφή των οποίων καταβλήθηκε το απαραίτητο ποσό¹⁵⁰. Εξάλλου μετά το 1868 για να νομιμοποιηθεί η μνηστεία πρέπει να συνταχθεί προικοσύμφωνο.

Ο αριθμός των προικοσυμφώνων που είναι καταγραμμένα στα βιβλία των Δικαιοπραξιών της Κοινότητας μειώνεται σταδιακά καθώς προσεγγίζουμε την περίοδο 1903-1912. Αυτό δεν θα πρέπει να μας κάνει να συμπεράνουμε ότι μειώθηκαν και οι αντίστοιχοι γάμοι. Θα πρέπει ακόμα να επισημάνουμε ότι συναντούμε προικοσύμφωνα που «περνούν» στα βιβλία 7 ως και 15 χρόνια μετά τη σύνταξή τους.

Μια άλλη παρατήρηση αφορά την εκτίμηση της αξίας των προικοσυμφώνων σε γρόσια. Σε αντίθεση με την περίοδο που εξετάσαμε προηγούμενα (1840-1880), δεν διαθέτουμε πλέον τον πολύτιμο δείκτη της αποτίμησης σε γρόσια του συνόλου των προικίων αγαθών. Μπορούμε ωστόσο, μετά το 1880, να τα κατατάξουμε κατά προσέγγιση σε εισοδηματικές κατηγορίες, με βάση το επάγγελμα των γονιών που προικοδοτούν και του συζύγου που διαχειρίζεται την προίκα. Έχοντας λοιπόν κατά νου την ένδειξη του επαγγέλματος, τον αριθμό, το είδος των προικίων καθώς και το κεφάλαιο σε μετρητά που δίνεται στο γαμπρό, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τις ίδιες κατηγορίες όπως και για την περίοδο 1840-1880.

Κατηγορίες προικιών

κατηγορίες	αξία σε γρόσια
A	0- 70.000
AB	70.001-150.000
B	150.001-300.000
Γ	300.001 και άνω

Ας δούμε τώρα τι αγαθά εμπεριέχονται σε κάθε κατηγορία προίκιας.

Κατηγορία A: ένα σπίτι κοντά στην πρωτεύουσα ή σε χωριό της περιοχής. Πολυές φορές αντικαθίσταται από ένα κτηματάκι (όταν προικίζεται δευτερότοκη ή τρίτοτοκη): ένα μικρό χρηματικό ποσό: οικιακά σκεύη, έπιπλα και ρουχισμός.

Αυτή η ομάδα προικοσυμφώνων δεν ξεπερνά τα 70.000 γρόσια.

Κατηγορία AB: ένα σπίτι: δυο ελαιοπράγματα: ένας κήπος (μπαχτσές): ένα μαγαζί ή εργαστήριο: ένα μικρό χρηματικό ποσό.

Η αξία των παραπάνω αγαθών κυμαίνεται στα 70.001-150.000 γρόσια.

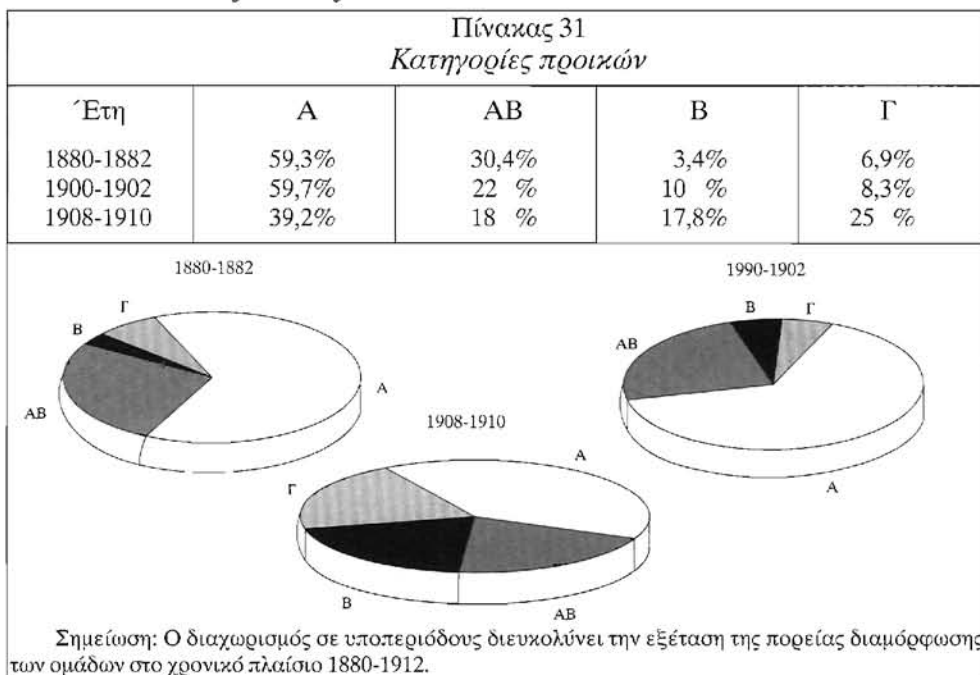
Κατηγορία B: ένα σπίτι στους μαχαλάδες της πρωτεύουσας: τρία ως πέντε ελαιοπράγματα: μέσα παραγωγής (μύλοι, σαπουνάδικα): ένα σημαντικό χρηματικό ποσό.

Τα αγαθά που περιλαμβάνονται στα προικοσύμφωνα αυτής της κατηγορίας εκτιμούνται στα 150.001-300.000 γρόσια.

Κατηγορία Γ

Αυτή η κατηγορία περιέχει όλα τα αγαθά που αναφέρονται στις προηγούμενες καθώς και ένα σημαντικό κεφάλαιο σε χρήματα. Το σύνολο της αξίας ξεπερνά τα 300.001 γρόσια.

Από την καταχώριση λοιπόν των προικοσυμφώνων στις παραπάνω ομάδες προκύπτει ο ακόλουθος πίνακας:

Ο πίνακας αυτός μας επιτρέπει τις ακόλουθες παρατηρήσεις:

α) Η πρόσθεση των ποσοστών των δύο πρώτων ομάδων, Α και ΑΒ, μας δίνει 89,7%, 81,7% και 57,2% για τις τρεις υποπεριόδους. Τα προοικουσύμφωνα αυτά αντιπροσωπεύουν τη μεγάλη πλειονότητα των κατοίκων της νήσου.

β) Η μείωση του ποσοστού της κατηγορίας Α, καθώς πλησιάζουμε το 1908-1910, ενισχύει την υπόθεση της μείωσης του αριθμού των ανθρώπων που ζουν σε συνθήκες (απόλυτης ή σχετικής) φτώχειας.

γ) Γύρω στο 1900-1910 η κατηγορία ΑΒ απομακρύνεται από την Α και σχηματίζει μια αυτοτελή ομάδα που μπορεί να ξεχωρίσει τόσο από την Α όσο και από τη Β. Ενώ μειώνεται αριθμητικά, αποκτά πιο σαφή και ευδιάκριτα χαρακτηριστικά.

δ) Η κατηγορία Γ, που εκπροσωπεί το αρχοντοαστικό στρώμα, ισχυροποιείται και αντιστοιχεί στο 25% των προοικουσύμφωνων για την περίοδο 1908-1910.

Τα προοικουσύμφωνα που εξετάζουμε κινούνται σε μια χρονική περίοδο κατά την οποία οι όροι της ανταλλαγής μεταξύ των προϊόντων της οθωμανικής οικονομίας κι της βιομηχανικής Ευρώπης είναι αρχικά δυσμενείς και στη συνέχεια ευνοϊκοί¹⁵¹ για την Τουρκία. Ενώ η απαρχή της εκβιομηχάνισης στη Λέσβο συμπίπτει με μια περίοδο δυσμενή για το εξωτερικό εμπόριο, η αμέσως επόμενη φάση (1897-1913) που χαρακτηρίζεται από αύξηση της παραγωγικότητας και κατά συνέπεια και των εξαγωγών, που διεξάγονται τώρα με πιο επωφελείς όρους, οδηγεί στη βελτίωση του κρατικού και τοπικού εισοδήματος κατανεμημένου, ωστόσο, άνισα.

Στη Λέσβο ειδικότερα, το εισόδημα του νησιού αυξάνεται από 8.000 χρυσές λίρες το 1874 σε 12.700 το 1909, γεγονός που συμβάλλει αναντίρροπα σε ένα γενικό πλουτισμό. Αυτό ακριβώς το φαινόμενο μεταφράζεται στα προοικουσύμφωνα της περιόδου με τη μείωση του ποσοστού εκείνων των εγγραφών που αντιπροσωπεύουν όσους στερούνται μέσων επιβίωσης, με την ενίσχυση ενός μεσαίου στρώματος μικρεμπόρων και με την ισχυροποίηση των αστών.

Από τις δικαιιοπραξίες αυτές συνάγονται ενδιαφέροντα συμπεράσματα για την κοινωνική διαστρωμάτωση. Διαγράφονται με σαφήνεια οι διαφορές ανάμεσα στις τρεις κατηγορίες της κοινωνικής κλίμακας της Λέσβου και αποσαφηνίζονται τα όρια ανάμεσα στη μια και την άλλη κατηγορία. «Αναλόγως της τάξεώς μας», δηλώνουν τα έγγραφα για τα κοσμήματα και το χρηματικό ποσό που δίδεται στο γαμπρό, αλλά και για το πρόστιμο που οφείλει να πληρώσει το ένα από τα δύο μέλη στην περίπτωση διάλυσης του αρραβώνα.

Ποιος παντρεύεται ποιον; Να μια ενδιαφέρουσα ανάλυση των συμβολαίων γάμου με βάση το επάγγελμα:

Κατάλογος 9

Κοινωνική διαφοροποίηση κατά την προοικοδοσία με βάση το επάγγελμα

κατηγορία	δικ. αρ.	πατέρας προοικοδότης	σύζυγος της προοικοδοτηθείσας
Α/ΑΒ	6903	αγρότης	κλειδαράς
	6997	σιδηρουργός	ράπτης
	7145	εργάτης	μπακάλης
	7251	κτίστης	παπουτσιής
	7622	σαπωνοποιός	κουρέας
	Β	6917	έμπορος
6995		κτηματίας	έμπορος

	6989	κτηματίας	έμπορος
Γ	7144	υποπρόξενος	μεγαλέμπορος
	7190	ιατρός	μεγαλέμπορος
	7843	μεγαλέμπορος	μεγαλέμπορος

Δείκτες ιδιαίτερα εύγλωπτοι για τις κοινωνικές διαφορές είναι τα πρόστιμα, τα μετρητά και τα κοσμήματα «αναλόγως της κοινωνικής τάξεως» που φέρει κάθε προϊόντα.

Κατάλογος 10 Α. Πρόστιμα*

κατηγορία	αρ. προικοσυμφώνου	αξία σε γρόσια
A	7164	100 αργ. μετζήτια = 2.000 γρόσια
B	7043	80 χρυσές λίρες = 8.000 γρόσια
Γ	7144	1.500 χρυσές λίρες = 150.000 γρόσια

Σημείωση: Αφορά το έτος 1890.

*Για το ενδεχόμενο της διάλυσης του αρραβώνα.

B. Χρηματικό κεφάλαιο

κατηγορία	αρ. προικοσυμφώνου	αξία σε γρόσια
A	7192	—
B	7187	180 χρυσές λίρες = 16.200 γρόσια
Γ	7190	1.500 χρυσές λίρες = 162.000 γρόσια

Σημείωση: Αφορά το έτος 1891.

Γ. Κοσμήματα

κατηγορία	αρ. προικοσυμφώνου	αξία σε γρόσια
A	7518	1 ζεύγος σκουλαρίκια χρυσά
B	6990	3 εξάγια ¹⁵² μαργαριτάρια
		2 ζευγάρια σκουλαρίκια
		3 δαχτυλίδια χρυσά
		15 σκάδες μπακίρια
		2 βουτίνες ¹⁵³
Γ	6983	κοσμήματα αξίας 334 χρυσών λιρών, σκεύη ασημένια και έπιπλα αξίας 124 χρυσών λιρών

Σύμφωνα με τις προφορικές πηγές μας¹⁵⁴, ένα κοινό συμβόλαιο γάμου περιλαμβάνει ένα ζευγάρι σκουλαρίκια και ένα περιδέραιο. Αυτά αποτελούν το ελάχιστο δώρο μιας λαϊκής οικογένειας προς τη νύφη.

Ιδού τώρα ο κατάλογος των κοσμημάτων της Όλγας Β., συζύγου του βιομηχάνου Α.Β., που κληροδότησε στην κόρη της Χαρίκλεια¹⁵⁵:

- μαργαριτάρι με κόπτσα αδαμάντινο
- βραχιόνιο αδαμάντινο
- δαχτυλίδι αδαμάντινο με μεγάλη πέτρα

- δαχτυλίδι αδαμάντινο με μικρή πέτρα
- κόπτσα μεγάλη αδαμάντινη
- σταυρός αδαμάντινος με προφίλια
- σταυρός αδαμάντινος με αλυσίδα
- σταυρός αδαμάντινος
- σταυρός αδαμάντινος με αλυσίδα
- σταυρός αδαμάντινος
- κόπτσα αδαμάντινη
- ζεύγος σκουλαρίκια αδαμάντινα
- βραχιόνιο χρυσό
- ρολόι χρυσό του Αλεξάνδρου
- ρολόι χρυσό του Λεάνδρου
- δαχτυλίδι αδαμάντινο της Όλγας
- κουτί με κουμπιά χρυσά

5 πεντόλιαρα, 3.100 φράγκα, 2 δούπιες (νομίσματα, δώρα των παιδιών)

κουτί εντός του οποίου ευρίσκονται: 1 δαχτυλίδι αδαμάντινο, 2 δαχτυλίδια χρυσά του Αλεξάνδρου και διάφοροι αντίκαι, ρολόι χρυσό, 2 καρφίδες του Αλεξάνδρου, 1 αλυσίδα χρυσή, 2 κουμπιά του Αλεξάνδρου, ένα ρολόι χρυσό.

Ας δούμε όμως τι δωρίζουν τα μέλη της Δημογεροντίας όταν κανονίζουν τα του γάμου της κόρης τους με εκλεκτά μέλη του αρχοντοαστικού στρώματος της πόλης.

όνομα προικοδότη	αρ. δικ.	προικοδοτούμενη	αγαθά
Βασ. Π. Μάνδρας	8465	Πελαγία, σύζ. του Γ. Μ. Κούμπα	οικία στον Πάνω Χαλικιά οικοδόμημα στην Προκυμαία (Μέγα Ξενοδοχείο Μαλακού) μαγαζί στα Τελώνια και 4.000 χρυσές λίρες.
Βασ. Δουκάκης και Ευανθία	8367	Μερόπη, σύζ. του Απ. Γ. Καλπάκα	ελαιόκτημα Λουτρά 1.500 χρ. λίρες 1/4 οικοπέδου
Μιχ. Καρράς και Μαριγώ	7190	Κλειώ, σύζ. του Οδ. Γ. Κουκλέλη	μαγαζί στην Κουμινιά 4 ελαιοπράγματα εις Λουτρά και Γέρα 1/2 οικίας με αυλή 1.500 χρυσές λίρες 1/2 εκκαθαρισμένης περιουσίας, μετά την προικοδότηση της άλλης κόρης, όταν αποβιώσουν οι προικοδότες.

Τα προικοσύμφωνα λοιπόν είναι ο καλύτερος μάρτυρας για την απεικόνιση της διαστρωμάτωσης της μυτιληναϊκής κοινωνίας και για τις διαφορές που χωρίζουν το αρχοντοαστικό της στρώμα από τις λαϊκές τάξεις. Η διαίρεση αυτή βαθαίνει περισσότερο όσο πλησιάζουμε στο κατώφλι του 20ού αι. και ιδίως στις δυο πρώτες δεκαετίες του.

Οι αλληλοδιασταυρούμενοι γάμοι, φαινόμενο που χαρακτηρίζει το εύπορο στρώμα της πόλης της Μυτιλήνης, είναι το κοινωνικό αποκραυστάλλωμα μιας αγωνίας. Η επιλογή της γαμήλιας στρατηγικής από τις προνομιούχες οικογένειες της πόλης υπακούει στη λογική του μη κατακερματισμού των περιουσιών.

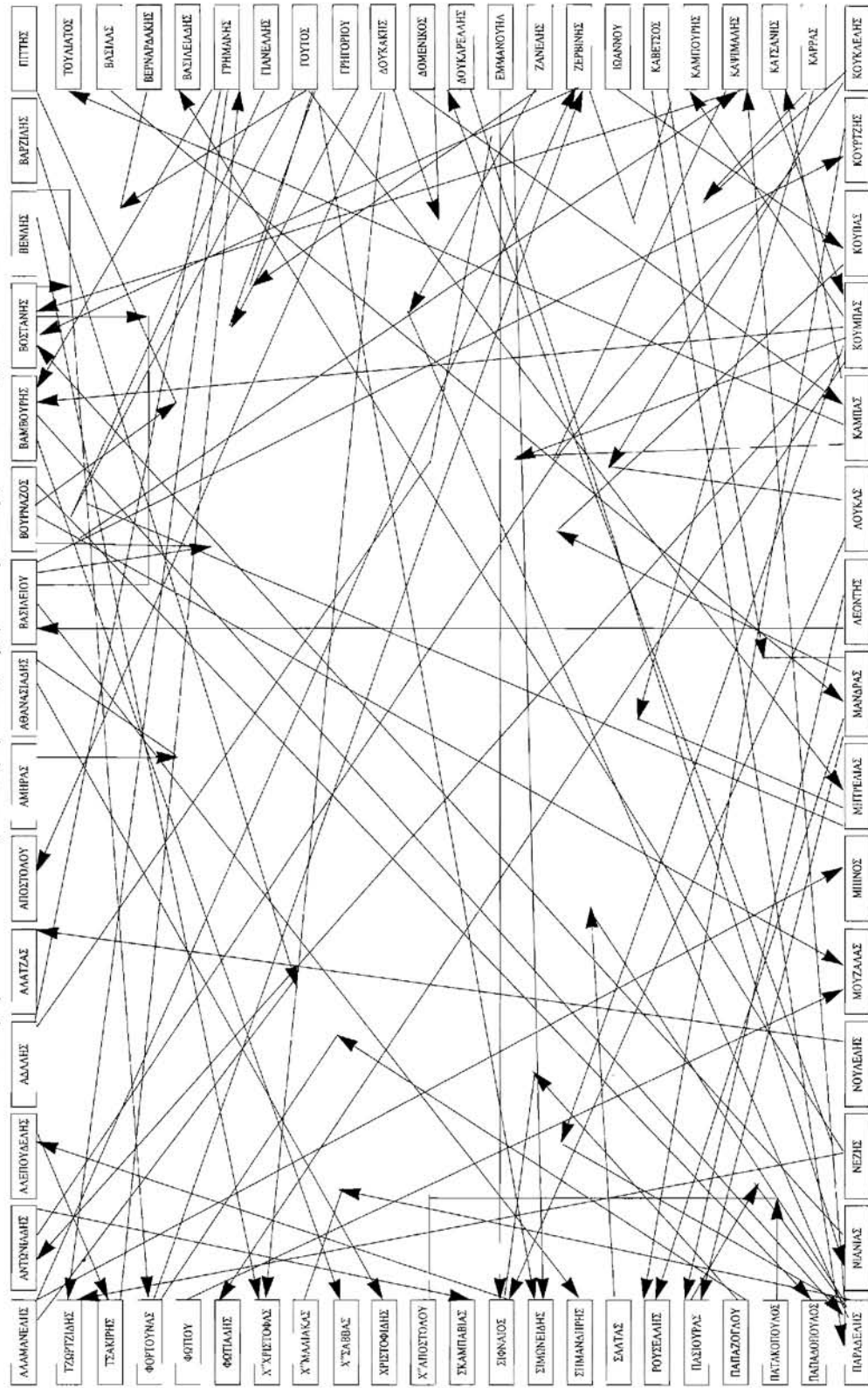
Όπως προκύπτει από την επιστολογραφία του Θεμιστοκλή Μαρίνου, έμπορου, προς το φίλο του, Χριστοδουλίδη, που βρίσκεται στην Αίγυπτο για δουλειές, ένας

- 1.) 4 χρυσά ισορροπία
- 2.) 1 χρυσάκιον με σφαιρίδιον
- 3.) bracelet en brillants
- 4.) tabatière en or
- 5.) 2 tabatières en or
- 6.) une boîte contenant 3 hochets en or, 1 en diamants 3 broches en or, 1 en or, 1 bracelet chaîne en or, une croix en or, 1 collier en corail, 1 chaîne de montre en or, 2 alliances -
- 7.) une boîte contenant 4 bagues en brillants y compris fines
- 8.) " " " 1 bague en emeraude, brillants
- 9.) " " " 2 bagues en saphir y compris
- 10.) " " " 1 bague en or, corail
- 11.) " " " 1 " " "
- 12.) " " " 2 " " " rubis
- 13.) " " " boucles d'oreille en diamants
- 14.) " " " broche en or y brillants
- 15.) 4 bracelets fines
- 16.) 1 boîte contenant un paire boutons de manchettes y boutons brillants rubis

Ο κατάλογος των κοσμημάτων της Όλγας Β., συζύγου του βιομηχάνου Α.Β. Βρίσκονταν κατατεθειμένα σε θυρίδα της Τράπεζας Μυτιλήνης.

σκληρός ανταγωνισμός διαποτίζει τις οικογένειες που έχουν κόρες σε ηλικία γάμου: «Η θεία ζητά 2.500 λίρες για την προικοδότηση της Θελεσιόπης. Οι συγγενείς του γαμβρού επισκέφθησαν την πεθερά και είπον ότι θα έλθει το Πάσχα. Ρώτησαν αν είναι έτοιμοι, ερωτώντας για τα χρήματα. Προς δε και επειδή και παλιάν ηκούσθησαν, ως λέγει, λόγοι τινές ότι τρεις άλλαι νύμφαι πλουσίου προτίθενται να τον ζητήσουν, διά πάντα τοιαύτα σας έγγραφε να προετοιμάσητε τα διά την προικοδότησιν απαιτούμενα χρήματα.[...] Εάν γίνει τώρα ο γάμος, εκ της πώλησεως των βαμβακίων ή άλλων προϊόντων θα εξοικονομήσετε μόνον 1.500 λίρες. Ενώ αν καταπεισθή να γίνει Σεπτέμβριον ή Νοέμβριον, με την πώλησιν των βαμβακίων και γαιών θα εξασφαλίσετε 2.000 ... Δεν βλέπω την ανάγκην να καταφεύγετε σε δάνειον το οποίον λόγω της αχρηματίας θα έχει βαρείς όρους»¹⁵⁶.

Δίκτυο επαγγελματιών του εμπόρου στρώματος της μυτιληναικής κοινωνίας, 1880-1912

Επεξήγηση του πίνακα 34: Τα επίθετα παραμένουν όπως τα καταγράφει στα αντίστοιχα συμβόλαια ο γραμματέας της Δημογεροντίας. Η επιλογή έγινε με βάση μια πατρωνυμική μελέτη των συμβολαίων γάμου και διαθηκών της Γ κατηγορίας σε συνδυασμό με συνεντεύξεις απογόνων των ίδιων οικογενειών.

Από τα έγγραφα παρατηρείται ότι οι μυτιληναϊκές οικογένειες συνάπτουν λίγους γάμους με γαμβρούς εκτός της πόλης (12%), αλλά και σ' αυτή την περίπτωση κοιτάζοντας να προέρχονται από το ίδιο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον. Κύριο κατά συνέπεια ενδιαφέρον των οικογενειάρχων του εύπορου στρώματος της Μυτιλήνης είναι η διατήρηση και επαύξηση της περιουσίας τους διευρύνοντας τους συγγενικούς δεσμούς στο πλαίσιο της πόλης και της ίδιας τάξης.

Οι οικογένειες του αρχοντοαστικού στρώματος πληθαίνουν σε σχέση με την περίοδο 1840-1880 και το δίκτυο των αλληλοδιαστυρούμενων γάμων πυκνώνει, χαρακτηριστικό σημάδι της διαμόρφωσης της αστικής τάξης την εποχή αυτή. Οι αστοί αυξάνονται αριθμητικά και η ταξική τους συνείδηση καθορίζει τις επιλογές της συγγένειας με σκοπό την ενίσχυση της κοινωνικής τους θέσης τόσο από οικονομική άποψη όσο και ως γόητρο.

Πηγές: Προικοσύμφωνα του Αρχείου Δικαιοπραξιών της Χριστιανικής Κοινότητας Μυτιλήνης, αρ.: 5994, 6027, 6129, 6167, 5797, 6203, 6272, 6351, 6371, 6385, 6461, 6546, 6565, 6609, 6632, 6800, 6960, 6975, 6995, 6989, 8383, 7695, 7692, 7673, 7691, 7641, 7667, 7527, 7330, 7531, 7624, 7504, 8359, 8367, 7435, 7436, 7392, 7384, 7280, 7281, 7220, 7229, 7198, 7169, 7190, 7144, 7136, 7095, 7099, 7055, 7755, 7756, 7757, 7759, 7815, 7843, 7844, 7846, 7853, 7851, 7894, 7928, 7934, 7942, 7973, 7992, 8041, 8091, 8140, 8173, 8230, 8278, 8297, 8333, 8347, 8383, 8231, 8238, 8418, 8472, 8530, 8463, 8464, 8465, 8541, 8542, 8558, 8567, 8569, 8612

Ας εξετάσουμε τώρα χωριστά τις κατηγορίες προικιών των δύο περιόδων.

Πίνακας 33		
<i>Συγκριτική μελέτη των προικοσυμφώνων πριν και μετά το 1880</i>		
κατηγορίες	% στο σύνολο των προικοσυμφώνων	
	περίοδος Α (1872-1874)	περίοδος Β (1880-1910)
A	61	52,8
AB	18,5	23,4
B	7,5	10,4
Γ	13	13,4

Για να εξαγάγουμε ορισμένα συμπεράσματα από τη σύγκριση του πίνακα, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι τα έγγραφα που ανήκουν στις αντίστοιχες κατηγορίες Α, ΑΒ, Β και Γ της περιόδου Α (1840-1880) αντιπροσωπεύουν μια κλίμακα τιμών χαμηλότερη από την αντίστοιχη της περιόδου 1880-1910.

Στην περίοδο Β έχουμε μια αύξηση των ρευστών διαθεσίμων σε όλες τις κατηγορίες και κύρια στην κατηγορία Γ, που υποδηλώνει παρά τη γενική αύξηση των τιμών¹⁵⁷ μια συνολική μετατόπιση του βιοτικού επιπέδου και των οικονομικών δυνατοτήτων των νοικοκυριών.

Ο ΤΡΟΠΟΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

Υπακούοντας σ' ένα πολύπλοκο σύστημα συμβολαιογραφικών πράξεων, τα περιουσιακά στοιχεία διανέμονται σε ίσα μερίδια μεταξύ των κληρονόμων. Οι μεν κόρες, όσων οι γάμοι προηγούνται του θανάτου των γονιών, παίρνουν ένα κατ' αρχήν μερίδιο που στη συνέχεια, μετά το θάνατο και των δύο και την καταγραφή της κινητής και ακίνητης περιουσίας τους, εξισώνεται με τα μερίδια των υπολοίπων. Τα αρ-

ρενα τέκνα περιμένουν τη διαθήκη για τη μεταβίβαση των περιουσιακών στοιχείων των γονέων.

Άψογη είναι απ' αυτή την άποψη η μοιρασιά της περιουσίας του Δημογέροντα Π. Βασιλείου, τις διαδοχικές φάσεις της οποίας εκθέτουμε με συντομία: Τον Σεπτέμβριο του 1881 ο Π. Βασιλείου και η σύζυγός του Ευθυμία Μιχ. Σημαντήρη «εκδίδουν» τη γνήσια αυτών θυγατέρα, Μυρσινιώ, εις τον κ. Πάνον Μ. Κουρτζή και μετρούν εις αυτήν 5.000 οθωμανικές λίρες. Δεσμεύονται οι γονείς να μην παραχωρήσουν ποτέ όσο ζουν, είτε διά διαθήκης είτε διά προικοσυμφώνου, ποσό μεγαλύτερο από αυτή την προίκα σε κανένα από τα παιδιά τους. Όταν δε αποθάνουν και διατιμηθεί η συνολική κτηματική και χρηματική τους περιουσία, αφού αποδοθεί σε κάθε παιδί ένα ίσο ποσό, τότε ό,τι απομείνει να διανεμηθεί σε ίσα μερίδια «άνευ διακρίσεων αρρένων και θηλέων».

Την απόφαση αυτή επιβεβαιώνουν στη συνέχεια οι παρακάτω συμβολαιογραφικές πράξεις: διαθήκη αρ. 7172 του 1891, συμφωνητικό 6 Αυγούστου 1891 και εξοφλητικό έγγραφο του 1899.

Η κοινωνική δομή με βάση τις διαθήκες της περιόδου 1880-1912

Οι διαθήκες ως πηγή πληροφόρησης σκιαγραφούν το κοινωνικό πλαίσιο της περιόδου 1880-1912 και δίνουν το πανόραμα της οικονομικής και κοινωνικής άνθησης του νησιού.

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΠΟΧΗ

Αν υποθέσουμε πως οι «μοντέρνοι καιροί» αρχίζουν στη δεκαετία του 1880, πολλοί είναι οι δείκτες που τους προαναγγέλλουν στις νοταριακές πράξεις της περιόδου:

1) Ανάμεσα στους αποδέκτες των κληροδοτημάτων εμφανίζονται για πρώτη φορά σωματεία και ενώσεις όπως η Εργατική Αδελφότης (δικ. αρ. 6575) και η Αδελφότης των Κυριών (δικ. αρ. 7807)¹⁵⁸, ενώ διάφορα χρηματικά ποσά προορίζονται για τον Εθνικό Στόλο της Ελλάδας, υποδηλώνοντας τη συμπάθεια των Μυτιληνίων για την ελληνική υπόθεση. Οι διαθέτες, ανάλογα με το ύψος των προσφορών τους προς τα φιλανθρωπικά καταστήματα της πόλης, τιμούνται ως ευεργέτες, μεγαλοευεργέτες και μέγιστοι ευεργέτες του κοινού της πόλης (για 500 αργυρά μεζήτια, 250 χρυσές λίρες και πάνω από 1.000 λίρες αντίστοιχα).

Ανάμεσα στους προύχοντες της πόλης, ο Αλόστολος Αθ. Βαμβούρης δωρίζει με τη διαθήκη του το 1905 όλη του την περιουσία, κινητή και ακίνητη, στα φιλανθρωπικά ιδρύματα.

όνομα	αποδέκτης	αγαθά
Αλόστολος Αθ. Βαμβούρης	φιλανθρωπικά καταστήματα της Πόλης	οικία αποθήκη γεμάτη λάδι 1/2 ελαιόπραγμα 2 χωραφεία 4 ελαιοπράγματα πύργος με περιοχή κιβώτιο αργυρό

μεγάλο χρυσό ρολόι και
κοσμήματα
10.000 γρόσια και 50 αργυ-
ρά μετζίτια

2) Την εποχή αυτή οι νοταριακές μεταβιβάσεις των περιουσιακών στοιχείων καθρεφτίζουν την κυρίαρχη θέση που έχει αποκτήσει το εμπόριο (εντός και εκτός του νησιού) στη λεσβιακή οικονομία¹⁵⁹. Σημαντικά χρηματικά ποσά που καταχωρίζονται ως «εμπορικό χρηματικό κεφάλαιο» και κυμαίνονται από 5.000 ως 54.000 γρόσια μεταβιβάζονται στους απογόνους. Στη διαθήκη αρ. 8384 ο έμπορος Παναγιώτης Γριμάνης μνημονεύει το αρχικό κεφάλαιο που έδωσε στους τρεις γιους του για «να μπουν στο εμπορικό στάδιο» και να αναλάβουν το υποκατάστημα Κωνσταντινουπόλεως, που στη συνέχεια υπέπεσε σε πτώχευση λόγω κακής διαχείρισης του γιου του¹⁶⁰.

Άλλα έγγραφα της ίδιας κατηγορίας μαρτυρούν τις ανακατατάξεις και μετατροπές στον τομέα της παραγωγής με την επανάσταση που έφερε ο ατμός. Έτσι, η Μαριγώ Ξυπτερά από τον Ποταμό Πλωμαρίου μεταβιβάζει στους απογόνους της 1/16 ατμοκίνητου ελαιοτριβείου¹⁶¹. Εκτός από τα χρηματικά ποσά, αναφέρονται ακόμα και μεταβιβάσεις μετοχών:

– 30 μετοχές των Σιδηροδρόμων Κωνσταντινουπόλεως μεταβιβάζει ο Α. Αποστόλου, κτηματίας, από την πόλη της Μυτιλήνης¹⁶².

– 20 μετοχές της Τράπεζας Μυτιλήνης αφιερώνει ο Μιχ. Α. Κούμπας στα φιλανθρωπικά¹⁶³.

3) Άλλες μαρτυρίες με ερμηνευτικές αξιώσεις προκύπτουν από τις διαθήκες για την επέκταση των οικονομικών επιχειρήσεων των Μυτιληνίων εκτός της νήσου. Ανάμεσα στις χώρες υποδοχής και επώασης των νέων επιχειρηματιών η Αίγυπτος κατέχει την πιο εξέχουσα θέση:

Στη διαθήκη αρ. 7472 η κινητή και ακίνητη περιουσία του Ι. Χριστοφίδη τόσο στη Λέσβο όσο και στην Αίγυπτο μοιράζεται στα τρία παιδιά του. 100 χρυσές λίρες πηγαίνουν στον επιστάτη στην Αίγυπτο, καθώς και το 5% επί των καθαρών κερδών, αν δείξει καλή διαγωγή. Στη γυναίκα του κληροδοτεί την οικία, που εκτιμάται 1.000 χρυσές λίρες περίπου, και 100 χρυσές λίρες το χρόνο για τα έξοδά της (διατροφή, ενδυμασία κλπ.).

Στη διαθήκη αρ. 7691 του 1897 ο Σίμος Βασταγίδης, έμπορος που εργαζόταν συνεταιρικά με τον αδελφό του στο Μελίκ του νομού Μενουφίας της Αιγύπτου, αφήνει στους τρεις κληρονόμους της γυναίκας του μίαν οικία στην Αίγυπτο και 4.256,92 αιγυπτιακές λίρες. Στο έγγραφο αρ. 8467 ο Απ. Π. Ζερμπίνης, με περιουσία στη Λέσβο και την Αίγυπτο, αφήνει στη σύζυγό του 500 οθωμανικές λίρες ανά έτος.

Συνάγουμε επίσης πληροφορίες για τις εμπορικές δραστηριότητες των Λεσβίων στη Μασσαλία και τις ΗΠΑ: Σύμφωνα με το έγγραφο αρ. 8053, ο Δημοσθένης Γρημάνης, κάτοικος Μασσαλίας, αφιερώνει 2.500 γαλλικά χρυσά φράγκα στα σχολεία και το νοσοκομείο της πόλεως Μυτιλήνης και 500 χρυσά φράγκα στην ελληνική εκκλησία Μασσαλίας. Το 1912 ο Πέτρος Αντωνάκης, από τον Ποταμό Πλωμαρίου, έχει συνεταιρικό κατάστημα με τους ανιψιούς του εις ΗΠΑ. Διαθέτει στο Πλωμαρι οικία στον Ταρσανά, που εκτιμάται 10.000 γρόσια, καφενείο στην Πλαγιά, ελαιόπαραγμα στον Γαβαθά και περιβολάκι στην Πλαγιά. Στο χρηματικό κεφάλαιο που απαρτίζεται από ξένα νομίσματα (αγγλικές λίρες, εικοσόφραγκα κλπ.) βρίσκεται και ένα ποσό 54.000 γροσίων ως κεφάλαιο δανεισμένο στους Αφούς Γεωργαντέλη¹⁶⁴.

Από την ταξινόμηση των διαθηκών ανά κατηγορίες προκύπτει ο ακόλουθος πίνακας:

Πίνακας 34
Κοινωνικές κατηγορίες με βάση τις διαθήκες (1880-1912)

κατηγορία	A	AB	B	Γ
1880-1886	61 %	28 %	9,4%	1,6%
1887-1900	49,6%	30,7%	12,6%	7,1%
1901-1912	54,8%	23,4%	13,7%	8,1%

Σημείωση: Οι αριθμοί αντιπροσωπεύουν το ποσοστό % επί του συνόλου των διαθηκών.

Πηγές: Διαθήκες ΚΣΧΚ 1880-1912.

Ο πίνακας αυτός, αν θελήσουμε να εφαρμόσουμε τις μετρήσεις του στο κοινωνικό σώμα, έχει αξιόλογες ερμηνευτικές αξιώσεις. Φαίνεται ότι η κατηγορία Α/ΑΒ των διαθηκών, που αντιστοιχεί σε άτομα που εργάζονται και δεν διαθέτουν αγαθά για να συντηρηθούν, αποτελεί την πλειοψηφία του κοινωνικού σώματος (89%, 80,3% και 78,2% αντίστοιχα). Θα πρέπει ακόμα να επισημάνουμε μια θετική τάση μείωσης των ορίων της μάζας των α-κλήρων, από περιουσιακή άποψη, επί του συνόλου του πληθυσμού, καθώς πλησιάζουμε στο 1900-1910.

Παράλληλα, μια άλλη κοινωνική μετατόπιση αφορά την κατηγορία Β, που αυξάνεται σταδιακά καθώς πλησιάζουμε στην αυγή του 20ού αιώνα. Εδώ ανήκουν χωρικοί με μέση περιουσία καθώς και τα μεσαία στρώματα της πόλης. Αυτό που προβάλλει ως νέο φαινόμενο είναι η διαμόρφωση και ισχυροποίηση της κατηγορίας Γ, που περιλαμβάνει την τοπική αστική τάξη, μεγαλεμπόρους και βιομηχάνους καθώς και όσους προέρχονται από το παλαιό αρχοντικό στρώμα των κτηματιών.

Στη συνέχεια του κεφαλαίου θα προσπαθήσω να δώσω το στίγμα της κάθε κοινωνικής κατηγορίας, ξεκινώντας από την καταχώριση του επαγγέλματος του κληροδότη. Η πολύτιμη αυτή ένδειξη είναι δηλωμένη μόνο σε 90 από τις 340 δημόσιες και έγκυρες διαθήκες¹⁶⁵. Από αυτές το 41,2% ανήκει στην κατηγορία Α, το 25,5% στην ΑΒ, το 23,3% στη Β και το 10% στη Γ.

Το επάγγελμα λοιπόν του διαθέτη προσιδιάζει σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, όπως δείχνει ο πίνακας:

Κατάλογος 11
Ταξινόμηση διαθηκών ανά επάγγελμα

δικ. αρ.	A/AB	δικ. αρ.	B	δικ. αρ.	Γ
7944	κηπουρός	8149	κτηματίας	6021	εμποροκτηματίας κτηματίας
8391	σαπωναποιοός	7492	ιατρός	8212	
8381	υφασματοπώλης	6972	κτηματίας		
7021	αλευροποιός				
7244	κτίστης				
8368	τουλουμτζής				
7536	χαλβατζής				
7768	ξύλουργός				
8015	εργάτης				
8033	αγωγιάτης				
8193	βαρελοποιός				

Διάγραμμα της κοινωνικής δομής με βάση τις διαθήκες

Ας περάσουμε τώρα από την παρατήρηση στην καταχώριση: Τα έγγραφα μας μπορούν και σ' αυτή την περίοδο να ταξινομηθούν σε τέσσερις κατηγορίες: Α, ΑΒ, Β, Γ.

Στην ομάδα Α ανήκουν διαθήκες που περιλαμβάνουν:

- 1-3 μικρά ελαιοπράγματα, αξίας 3.000-5.000 γροσίων
- 1-2 κτηματάκια
- 1 σπίτι ή μαγαζί ή καφενείο
- οικιακά σκεύη.

Στην κατηγορία ΑΒ περιλαμβάνονται:

- 3-5 ελαιοπράγματα μικρού ή μεσαίου μεγέθους
- 1 μπαχτσές
- κάποιο μέσο παραγωγής (μύλος) συνιδιόκτητο ή μια αποθήκη ελαίου ή 2 χωράφια.

Η ομάδα αυτή πρόκειται στην Α.

Στην κατηγορία Β περιλαμβάνονται:

- 6-9 ελαιοπράγματα των οποίων η καλλιέργεια και περιποίηση απαιτεί εκμίσθωση εργατικής δύναμης
- 1-2 σπίτια
- κάποιο μέσο παραγωγής, που δεν είναι συνιδιόκτητο, ή ένας μύλος για το άλεσμα των ελαιών
- 1 μαγαζί ή αποθήκη
- χωράφια, μπαχτσέδες κλπ.

Στην ομάδα αυτή μπορούμε να κατατάξουμε τους πλούσιους χωρικούς καθώς και τα μεσαία στρώματα της πόλης.

Στην κατηγορία Γ ανήκουν:

- πολλά ελαιοπράγματα
- σπίτια και πύργοι
- χωράφια, κήποι, οικόπεδα
- διάφορα μέσα παραγωγής
- αφιερώματα που ξεπερνούν τα 500 αργυρά μετξήτια.

Στην ομάδα αυτή ανήκουν οι αστοί, έμποροι και μεταπράτες, τοκογλύφοι, βιομήχανοι, οι κτηματίες και τα μέλη της Δημογεροντίας κλπ.

Ας σημειώσουμε ότι τα επαγγέλματα που ανήκουν στην κατώτερη κοινωνική ομάδα (Α/ΑΒ) είναι κυρίως εργατικά και ορισμένες φορές βιοτεχνικά. Στα πρώτα συγκαταλέγονται όσοι εργάζονται σε εργοστάσια, σαπωνοποιεία, αλευρόμυλους κλπ. χωρίς να κατέχουν οι ίδιοι μέσα παραγωγής. Οι λεγόμενοι «κτηματίες» της κατηγορίας Β είναι στην πραγματικότητα μεσαίοι παραγωγοί, αν λάβουμε υπόψη την κτηματική τους περιουσία, ενώ η κατηγορία Γ περιλαμβάνει μεγαλοκτηματίες, μεγαλεμπόρους, εμπορομεσίτες, βιομηχάνους και τοκιστές.

Ας παρουσιάσουμε τώρα μερικά συγκεκριμένα παραδείγματα πολιτών που ανήκουν στις τρεις κατηγορίες. Η αναλυτική καταγραφή των περιουσιακών τους

στοιχείων μας επιτρέπει να ταυτίσουμε κάθε κατηγορία με μια κοινωνική ομάδα που κατέχει ορισμένη θέση, αυστηρά καθορισμένη, στον κοινωνικό ιστό.

Περιουσίες της Α κατηγορίας

Διαθήκη αρ. 8267

Διαθέτης: Ιωάννης Στ. Επανωμάτης.

Επάγγελμα: άνεργος.

Αφιερώματα: 2 αργυρά μετξήτια στον Αρχιεπίσκοπο και 5 αργυρά μετξήτια στα φιλανθρωπικά καταστήματα του Κοινού.

Περιουσιακά στοιχεία: Σπίτι στο Σαρήβαμβα της Μυτιλήνης, ελαιόπραγμα στ' Αλιφαντά

Διαθήκη αρ. 8391

Διαθέτης: Δημήτριος Ν. Τζώρτζης, από τον Πάνω Χαλικιά.

Επάγγελμα: σαπωνοποιός.

Αφιερώματα: 50 γρόσια στον Αρχιεπίσκοπο και 100 γρόσια στα φιλανθρωπικά

Περιουσιακά στοιχεία: μαγαζί στον Πάνω Χάλικα, ελαιώνα με αμπέλι, οικιακά σκεύη και έπιπλα

Περιουσίες της Β κατηγορίας

Διαθήκη αρ. 8389

Διαθέτης: Ηλίας Χ" Χατζηγιαννάκης, από τη Μυτιλήνη.

Επάγγελμα: έμπορος.

Αφιερώματα: 5 αργυρά μετξήτια στον Αρχιεπίσκοπο και 25 αργυρά μετξήτια στα φιλανθρωπικά.

Περιουσιακά στοιχεία: κτίρια στο Σκόπελο και Πέραμα, ελαιοπράγματα στη Γέρα, αμπέλια στη Γέρα, εμπορεύματα και χρήματα.

Διαθήκη αρ. 8066

Διαθέτης: Ν. Τριανταφύλλου, από τα Μυστεγνά.

Αφιερώματα:

Περιουσιακά στοιχεία: 8 ελαιοπράγματα, νερόμυλος στα Μυστεγνά, αμπέλι, μαγαζί, μπακάλλικο στα Μυστεγνά, οικία στα Μυστεγνά.

Περιουσίες της Γ κατηγορίας

Διαθήκη αρ. 8212

Διαθέτης: Παρασκευάς Π. Βοσάνη, από τη Μυτιλήνη.

Επάγγελμα: κτηματίας.

Αφιερώματα: 20 αργυρά μετξήτια στον Αρχιεπίσκοπο, 100 αργυρά μετξήτια στα φιλανθρωπικά, 30 αργυρά μετξήτια στην εκκλησία Παμφίλων, 15 αργυρά μετξήτια στην εκκλησία Μανταμάδου.

Περιουσιακά στοιχεία: Στη πρωτότοκη θυγατέρα: 6 ελαιοπράγματα στα Πάμφιλα, χωράφι στα Πάμφιλα, 1.000 χρυσές λίρες.

Στη δεύτερη κόρη: 4 ελαιοπράγματα στα Πάμφιλα, 1.000 χρυσές λίρες.

Τα άρρενα τέκνα να κτίσουν οικία αξίας 400-500 χρυσών λιρών για τη δευτερότοκη κόρη. Η λοιπή κτηματική περιουσία εις Πάμφιλα, Γέρα, Κεραμιά, Ίππειο, Καλλονή να μοιραστεί μεταξύ των τεσσάρων αδελφών¹⁶⁶.

Την ίδια εποχή τα νοταριακά βιβλία εμπλουτίζονται με διαθέκτες εξεχόντων μελών του Κοινού της πόλης που συγκεντρώνουν οικονομική εξουσία και κοινωνικό γόητρο: είναι τα μέλη της Δημογεροντίας, κάποιες διαθέκτες των οποίων παρουσιάζουμε:

Διαθήκη αρ. 7172

Διαθέτης: Παναγιώτης Βασιλείου.

Επάγγελμα: κτηματίας.

Αφιερώματα: 150 αργυρά μετζήτια στον Αρχιεπίσκοπο και 120 αργυρά μετζήτια στα φιλανθρωπικά.

Περιουσιακά στοιχεία: ελαιοκτήματα εις Γέρα, μαγαζί στην Προκυμαία, σαπωνοποιείο, τρία ελαιοπράγματα, αλευρόμυλος εις Λάμπου Μύλους, μαγαζί στο Τελωνείο, φούρνο στα Τουλουμτζίδικα, 2 μαγαζιά στο Τελωνείο, 4/5 ταβέρνας, οικία στον Αγ. Γεώργιο, κτηματική περιουσία στη Μυτιλήνη και την Ανατολή.

Διαθήκη αρ. 7547

Διαθέτης: Αντώνιος Π. Καμπάς.

Επάγγελμα: αδήλωτο.

Αφιερώματα: 15 αργυρά μετζήτια στον Αρχιεπίσκοπο και 10.000 γρόσια στο νοσοκομείο.

Περιουσιακά στοιχεία: 2 μαγαζιά στην Αγορά της πόλης, 1/2 μαγαζί στα Π. Χασάπικα, 1/2 μαγαζί στο Καρακόλ Τσαρσί, αποθήκη ελαίων, μαγαζί εις Μάτα Τσεζμέ, 940 χρυσές λίρες, ομόλογο που χρωστά στο γιο του, που βρίσκεται στο Ταϊγάνι Ρωσίας.

Διαθήκη αρ. 8604

Διαθέτης: Ιωάννης Σιφναίος.

Επάγγελμα: ιατρός.

Αφιερώματα: 2 χρυσές λίρες στον Αρχιεπίσκοπο και 350 χρυσές λίρες στα φιλανθρωπικά, 85 χρυσές λίρες στον ιεροκήρυκα της εκκλησίας Ακλειδίου για να πηγαίνει στα χωριά Αγ. Μαρίνα, Καγιάνι κλπ. τρεις φορές το έτος και να κηρύσσει το λόγο του Θεού σε απλή γλώσσα, 100 χρυσές λίρες υπέρ της διδασκαλίας στο νυχτερινό σχολείο, 100 χρυσές λίρες στο ...

Περιουσιακά στοιχεία: 2 οικίες στον Αγ. Συμεών, μικρή εξοχική οικία και ελαιώνα εις Ακλειδίου¹⁶⁷.

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΔΙΑΘΗΚΩΝ 1840-1880 ΚΑΙ 1880-1912

Ας περάσουμε τώρα στη σύγκριση των δύο εποχών. Επιλέξαμε για τη σύγκριση των διαθηκών μια δεκαετία από την κάθε μία. Χρειάστηκε ωστόσο να υπερπηδήσουμε ένα μεθοδολογικό πρόβλημα που παρουσιάζεται σε σχέση με την ομοιογένεια των κριτηρίων που χρησιμοποιούμε για την ταξινόμηση των εγγράφων σε κάθε κατηγορία.

Στη δεκαετία της πρώτης περιόδου, η εκτίμηση της αξίας σε γρόσια των περιουσιακών στοιχείων που εμπεριέχουν οι διαθέκτες από τους ίδιους τους εκτιμητές της Δημογεροντίας δεν αφήνει περιθώρια λάθους. Στη δεκαετία της δεύτερης περιόδου (1900-1910) δεν απεικονίζεται πουθενά η ολική αξία σε γρόσια. Προχωρήσαμε

στην ταξινόμηση των διαθηκών ανά κατηγορία, προσδιορίζοντας κατά προσέγγιση την αξία τους από το είδος, τον αριθμό και την τοποθεσία της ακίνητης περιουσίας, το χρηματικό κεφάλαιο που μεταβιβάζει στους απογόνους και την ένδειξη του επαγγέλματος του διαθέτη.

Με τα δεδομένα αυτά και υπολογίζοντας ένα σχετικό περιθώριο ενδεχόμενου λάθους, η ταξινόμηση έχει ως εξής:

Πίνακας 35 <i>Κοινωνική δομή με βάση τις διαθήκες 1840-1880, 1880-1912</i>		
κατηγορίες	1866-1875	1900-1910
A	73,9%	54,8%
AB	10,8%	23,4%
B	8,2%	13,7%
Γ	7,1%	8,1%

Σε τι συμπεράσματα μπορούμε να καταλήξουμε μελετώντας τις δύο προτεινόμενες δεκαετίες; Κατ' αρχήν στο ειδικό βάρος που κατέχουν επί του πληθυσμού τα φτωχά νοικοκυριά, δεύτερον, στην ενίσχυση των μεσαίων στρωμάτων στις αρχές του 20ού αιώνα, και τρίτον, στην εμφάνιση της αστικής τάξης, που είναι σχετικά νέα ηλικιακά (αντιστοιχεί στην πρώτη γενιά αστών) για να συντάσσει δικαιοπραξίες μεταβίβασης περιουσιακών στοιχείων¹⁶⁸.

Όσον αφορά την κοινωνική κινητικότητα, ένα μέρος της πρώτης κατηγορίας (A/AB) προσεγγίζει την ομάδα των μεσαίων στρωμάτων και ένα μέρος της B πραγματοποιεί το όνειρό της να γίνει μέρος του αστικού κόσμου.

Εν είδει συμπεράσματος μπορούμε να πούμε ότι τόσο οι διαθήκες όσο και τα προικοσύμφωνα αποκαλύπτουν ανάγλυφα τον κοινωνικό ιστό και το διαχωρισμό του κοινωνικού σώματος σε προνομιούχους και μη. Το κατώτερο κοινωνικό στρώμα αφορά την πλειοψηφία του πληθυσμού, τόσο αγροτικού όσο και αστικού. Εδώ ανήκουν οι αγρότες χωρίς γη ή όσοι κατέχουν ένα μικρό κλήρο, οι εργάτες γης, οι άνεργοι και πένητες της πρωτεύουσας, οι χειρώνακτες και οι υπηρέτες-υπηρετρίες. Μνημονεύουμε ξεχωρά την εμφάνιση των εργατών στο κοινωνικό προσκήνιο¹⁶⁹. Ο εργατικός πληθυσμός, συνέκδρομο της εκβιομηχάνισης, τείνει να διαμορφωθεί σε τάξη στις δύο πρώτες δεκαετίες του αιώνα και φτάνει το 1928 το 27,9% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της νήσου¹⁷⁰. Πρόκειται για μια εργατική δύναμη εξαιρετικά κακοπληρωμένη και δυστυχική, όπως την περιγράφει το 1913 ο Σοφιανόπουλος στην έκθεσή του προς την ελληνική διοίκηση¹⁷¹.

Οι συμβολαιογραφικές πράξεις υποδεικνύουν επίσης την ύπαρξη ενός μεσαίου στρώματος μικροϊδιοκτητών, μαγαζατόρων και μικρεμπόρων καθώς και ιδιοκτητών εργαστηρίων που τα δουλεύουν μόνοι τους ή με κάποιο βοηθό.

Εξέχουσα θέση στην κοινωνική κλίμακα κατέχουν οι αστοί μεγαλέμποροι, βιομήχανοι, τοκιστές και τραπεζίτες, που μαζί με τους γαιοκτήμονες συνιστούν τη χριστιανική άρχουσα τάξη. Στη Λέσβο, όπως και σε άλλα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διαπιστώνουμε πως οι αστοί συγκροτούνται από τις μη μουσουλμανικές μειονότητες. Ενώ είναι κυριαρχούμενοι εθνικά και διοικητικά, κυριαρχούν στο οικονομικό επίπεδο, διατηρώντας παράλληλα μιαν αναγνωρισμένη αυτονομία σε ό,τι αφορά τη διαχείριση της Χριστιανικής Κοινότητας. Πρέπει να σημειώσουμε, ότι πα-

ρά το πλαίσιο της κυριαρχίας, ο χριστιανικός πληθυσμός με τις οικονομικές δραστηριότητές του ωθεί τις παραγωγικές σχέσεις προς τον καπιταλισμό. Το στοιχείο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για να κατανοήσουμε τη διαδικασία διαμόρφωσης της ιδεολογίας της τάξης αυτής, και ειδικότερα το πώς ενστερνίζεται και καθοδηγεί το όχημα της Μεγάλης Ιδέας¹⁷².

Σημειώνουμε ακόμα πως την περίοδο 1880-1912 το σύστημα προικοδότησης και μεταβίβασης της κληρονομιάς υφίσταται σοβαρές αλλαγές με την παρεμβάση των αστών. Η κυρίαρχη τάξη της Μυτιλήνης προσστατεύει και επεκτείνει τα οικονομικά της συμφέροντα μέσα από ένα δίκτυο ισχυρής ενδογαμίας. Εγκαταλείπει οριστικά την πρωτοτοκία και τη βελιωμένη έκδοσή της, την τριμοιρία, και διαλέγει μέσα από ένα σύνθετο σύστημα αλληπαλλήλων μοιρασιών, που περιλαμβάνει προικοσύμφωνα, διαθήκη, διανεμητήρια και εξοφλητήρια, την ισότιμη διανομή της κινητής και ακίνητης περιουσίας στους νόμιμους κληρονόμους, τα παιδιά, άρρενα και θήλεα, και τον ή τη σύζυγο.

5.6. Ο αστικός κόσμος

Ο αστικός κόσμος εκδηλώνεται στο βαθμό που οι πρωταγωνιστές του, μεγαλέμποροι, βιομήχανοι και τραπεζίτες, συγκροτούνται σε ηγεμονική τάξη και μαζί με τους γαιοκτήμονες συνιστούν το λεγόμενο αρχοντοαστικό στρώμα. Το φαινόμενο αυτό λαμβάνει χώρα την περίοδο 1880-1912 και ιδιαίτερα τα τελευταία δώδεκα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Η αστική κοινωνία, στηριγμένη κατά κύριο λόγο σε πηγές συσσώρευσης του εξωτερικού, χαρακτηρίζεται από το «άνοιγμα» προς το σύγχρονο κόσμο, τον κόσμο των ευρωπαϊκών μητροπόλεων, και από την αναπαραγωγή ενός τρόπου ζωής με ιδιαίτερο γνώρισμά του τον κοσμοπολιτισμό.

Η κατοικία, η ενδυμασία, οι διατροφικές συνήθειες, η ιδιωτική και δημόσια ζωή, ο τρόπος διάθεσης του ελεύθερου χρόνου και το είδος της ψυχαγωγίας φανερώουν τις υλικές και πνευματικές αναζητήσεις τούτης της νέας τάξης ανθρώπων που είναι γοητευμένοι από τα ευρωπαϊκά μηνύματα. Από ένα απλό ξεφύλλισμα του τύπου της εποχής δεν περνά απαρατήρητη η αλλαγή στα γούστα και τις προτιμήσεις. Οι γραπτές πηγές υπογραμμίζουν την πρόοδο, την οικονομική άνεση και την αρχοντιά των Μυτιληναίων, το λεπτό τους γούστο, την αγάπη τους για την τέχνη και τέλος το επιχειρηματικό τους πνεύμα. Ας δούμε όμως ποιοι είναι αυτοί οι αστοί και σε τι συνίσταται η ευημερία τους.

Η υποδομή της πρωτεύουσας

Το 1905 η πόλη της Μυτιλήνης αριθμεί 17.000 κατοίκους, με βάση τις εκτιμήσεις του Οθωμανικού Εμπορικού Οδηγού¹⁷³. Η βιομηχανική της υποδομή είναι αξιόλογη, όπως ήδη ξέρουμε¹⁷⁴, ενώ συγχρόνως διαθέτει ένα σημαντικό δίκτυο υπηρεσιών. Τριάντα παντοπωλεία, 26 εστιατόρια, 7 κρεοπωλεία, 7 γαλακτοπωλεία, 2 μακαρονοποιείες, 2 κουρεία, 3 αρτοποιεία και 20 καφενεία έχουν καταγραφεί στην αναφορά του Ασιατρου της Μυτιλήνης¹⁷⁵. Επίσης υπάρχουν οκτώ έκκλησιες, ένα νοσοκομείο, τρία σχολεία, που δέχονται 1830 μαθητές, και ένα γαλλικό σχολείο με 74 μαθητές. Οι ατμοκίνητες βιομηχανίες, οι εμπορικοί οίκοι, οι ατμοπλοϊκές εταιρείες και τράπεζες υποδηλώνουν τη νέα αστική εποχή.

Η πόλη έχει επίσης ένα τριώροφο ξενοδοχείο, δύο θέατρα, δύο κινηματογράφους, ένα εμπορικό επιμελητήριο, 12 δικηγόρους και διάφορα φιλανθρωπικά σωματεία, λέσχες κλπ. Ναυτιλιακές και ασφαλιστικές εταιρείες έχουν την έδρα τους στην προκυμαία, ενώ ο χρηματοπιστωτικός τομέας εξυπηρετείται από έξι καταστήματα, εκ των οποίων τα τρία ιδρύθηκαν με ντόπια κεφάλαια:

- η Οθωμανική Τράπεζα (1898)
- η Τράπεζα της Ανατολής (1912)
- η Τράπεζα Αθηνών
- η Τράπεζα Μυτιλήνης (1891, ιδιοκτησία της οικογένειας Κουρτζή)
- η Τράπεζα Ράλλη (ιδιοκτησία της οικογένειας Ράλλη)
- η Τράπεζα των Αφών Χ' Χριστόφα (ιδιοκτησία Αφών Χ' Χριστόφα, Ελλήνων υπηκόων).

Τα εκπαιδευτικά καταστήματα που επιχορηγούνται από την ελληνική κοινότητα με 4.000 χρυσές λίρες το 1881, και 100.000 χρυσά γαλλικά φράγκα το 1910¹⁷⁶ είναι: το γυμνάσιο, η αστική σχολή, το παρθενγωγείο, τα αλληλοδιδασκτικά και τα νυκτερινά λαϊκά και κυριακάτικα σχολεία.

Ο τύπος μετά την άρση της απαγόρευσης φτάνει σε μεγάλη ακμή. Πολλαπλασιάζονται η κυκλοφορία των εφημερίδων και περιοδικών και η εκδοτική δραστηριότητα είναι ενδεικτική του δημοσιογραφικού ζήλου και του σατιρικού πνεύματος των Μυτιληναίων¹⁷⁷.

<i>Η εκδοτική κίνηση στη Λέσβο</i>			
περιοδικά			
<i>Πιπτακός</i>	διμηνιαίο	Οκτ. 1877 - Οκτ. 1879	48 εκδόσεις
<i>Πανδέκτης</i>	μηνιαίο	Απρ. 1879 - Μάρτ. 1880	12 εκδόσεις
<i>Σαλπώ</i>	μηνιαίο	Ιαν. 1881 - Δεκ. 1881	12 εκδόσεις
<i>Ώραι Σχόλης</i>		1898	
<i>Εμπρός</i>	εβδομαδιαίο	1909	
<i>Χαραυγή</i>	διμηνιαίο	Οκτ. 1910 - Οκτ. 1913	65 εκδόσεις
<i>Μόρφωσις</i>	μηνιαίο	Οκτ. 1910	3 εκδόσεις
<i>Λάβαρον</i>	εβδομαδιαίο	Μάρτ. 1911 - 1911	3 εκδόσεις
<i>Σκριπτ</i>	εβδομαδιαίο	Αύγ. 1911 - 1911	
<i>Στρικ Στρακ</i>	εβδομαδιαίο	Αύγ. 1912	
εφημερίδες			
<i>Σάλπιγξ</i>	3 φορές την εβδομάδα	1909-1929	
<i>Μυτιληνιός</i>	εβδομαδιαίο	1909-1912	
<i>Λέσβος</i>	3 φορές την εβδομάδα	1911-1914	
<i>Λαϊκός Αγών</i>		1911-1913	
<i>Ιδέα</i>	εβδομαδιαίο	1912	
<i>Σκορπιός</i>		1909-1917	

Μέσω του τύπου βρίσκουν διέξοδο οι κοινωνικές και ιδεολογικές ανησυχίες, ενώ οι συναθροίσεις πληθαίνουν με την ελευθερία των δημοσίων συγκεντρώσεων. Λέσχες και σύλλογοι «φυτρώνουν» παντού και προσελκύουν τους κατοίκους της πόλης ανάλογα με το επάγγελμα, την κοινωνική τους θέση και τις ψυχαγωγικές επιλογές κατά τον ελεύθερο χρόνο τους. Μερικά απ' αυτά είναι ο «Μουσικός Όμιλος» (1891) και ο μουσικός όμιλος «Αρίων», η «Φιλόπρωχος Αδελφότης των Κυριών», η

λέσχη «Πρόοδος», η λέσχη της «Εργατικής Αδελφότητας», η «Μυτιληναϊκή Μαντολινάτα», η «Εμπορική Λέσχη», η «Ναυτική Λέσχη», η «Λέσχη των Εκδρομέων», τα αθλητικά και επαγγελματικά σωματεία. Ο εκδότης του *Σκορπιού* είχε καταμετρήσει το 1911 περισσότερους από 1.237 συλλόγους¹⁷⁸.

Το 1910 κάνουν την εμφάνισή τους στην πόλη 12 αυτοκίνητα. Ο φωτισμός παράγεται με το σύστημα αερίοφωτος Riche και η αλληλογραφία εξυπηρετείται από τα ξένα ταχυδρομεία και τον τηλεγράφο. Την πόλη, που είναι φημισμένη για τις ιαματικές πηγές¹⁷⁹, επισκέπτονται πολλοί ασθeneείς που προέρχονται από τη Σμύρνη ή και από άλλα μέρη της Αυτοκρατορίας.

Με τα καπέλα Μπορσαλίνο και τους αγγλικούς πομπέδες, τα τρανσπαράν στις καλλιτεχνικές εσπερίδες και την Κλεοπάτρα στον κινηματογράφο «Σαπφώ», η Μυτιλήνη αποτελεί μικρογραφία μιας ευρωπαϊκής μητρόπολης. Την ίδια εποχή σημαντικά έργα υποδομής και δημόσια κτίρια αλλάζουν την πολεοδομική όψη της πόλης.

Το 1890 χιτίζεται το ελληνικό γυμνάσιο, στο χώρο που κατελάμβανε παλιότερα «Το Μεγάλο Περιβόλι»¹⁸⁰. Το 1891 το Τουρκικό Γυμνάσιο και το Παρθεναγωγείο, το 1892 το Τελωνείο, το 1893 το Διοικητήριο, το 1898 το Ελληνικό Παρθεναγωγείο. Στην ίδια δεκαετία έχουμε τον Άγιο Θεράποντα, τη θεμελίωση του Δημαρχείου, που τελείωσε επί δημάρχου Κ. Καβέτσου (1898-1906), και το μέγαρο του Αμπεντίν πασά Ντίνο στη ΝΑ γωνία του Κιοσκιού.

Τη δεκαετία 1870-1880 και επί δημαρχίας Μαρίνου Καμπούρη άρχισε η κατασκευή «κανονικής καθ' όλα προκυμαίας» στο νότιο λιμάνι, από τη «Μεγάλη Βρεταννία» ως το σημερινό κέντρο «Φοντάνα». Το έργο αυτό, που συνέβαλε όχι μόνο στον καλλωπισμό αλλά και στην επέκταση και αναβάθμιση της πόλης προς Νότο και στον οριστικό πολεοδομικό διαχωρισμό τουρκετικού και ελληνικού στοιχείου, δεν χρηματοδοτήθηκε από την τουρκική διοίκηση, ακριβώς γιατί δεν επελέγη ως τόπος κατασκευής του περιήφμου «quai» το βόρειο λιμάνι, που στην πλειονότητά του κατοικούνταν από Οθωμανούς.

Φτάνοντας στη Μυτιλήνη με το *Αράπικο*, το βαπόρι της αιγυπτιακής ατμοπλοΐας, που δεν έμπαινε βέβαια στο ρηχό λιμάνι, η εικόνα της πόλης παρουσιάζονταν ως εξής¹⁸¹: «Στη μέση της προκυμαίας υψώνεται το ξενοδοχείο “Μεγάλη Βρεταννία”, που ξεχωρίζει με τα χρωματιστά τ' αγκωνάρια του και την κάπως παράξενη σκεπή του... Δεξιά του το θέατρο Καψιμάλη, πιο πέρα η λέσχη... Αντίκρου και λοξά προς τη “Μεγάλη Βρεταννία”, το “Κουμερκέλι” (το μικρό τελωνείο και η αποβάθρα), όπου γίνονταν ο έλεγχος για τα διαβατήρια, βιβλία και περιοδικά επιλήψιμα... «Ζερβά, πέρα απ' το δρόμο που ένωνε την προκυμαία με την αγορά, δίπατα κτίρια –κάποιο σαπουνάδικο με τις απανωτές τζαμαρίες του– και στην άκρη άλλο ξενοδοχείο. Κάτω απ' όλα τούτα τα κτίσματα βλέπεις καφενεία, τα πιο μεγάλα στις δύο άκρες, με πόρτες τόσο προς το λιμάνι όσο και προς την αγορά».

Σε τι διαφέρει η νέα πόλη από την παλιά;

Σ' αυτή την πόλη, έτσι όπως αναδύεται από τις προηγούμενες περιγραφές, έχουν συντελεστεί μια σειρά από δομικές αλλαγές. Ας δούμε ποιες είναι αυτές: κατ' αρχήν η γη παύει ν' αποτελεί τον κύριο τομέα απασχόλησης και πηγής εσόδων των κατοίκων της πρωτεύουσας. Τα προικοσύμφωνα του ΚΣΧΚ. είναι ενδεικτικά όσον αφορά αυτή την σταδιακή μεταβολή. Από το 1840 και μετά αρχίζουν να δημιουργούνται χρηματικές περιουσίες που πηγάζουν από άλλου είδους οικονομικές δραστηριότητες.

Πίνακας 36 Σύνθεση της προίκας στη Μυτιλήνη			
έτος	κτηματική περιουσία	χρήματα	σκευή
1861	79,4%	15,1%	6,3%
1862	81,4%	14,1%	4,4%
1863	<u>78,5%</u>	<u>15,9%</u>	<u>5,3%</u>
κατά μέσο όρο	79,7%	15 %	5,3%
1872	51,7%	43 %	5,1%
1873	72,5%	24,1%	3,2%
1874	<u>63,5%</u>	<u>32,7%</u>	<u>3,6%</u>
κατά μέσο όρο	62,5%	33,2%	3,9%
1880	48 %	51 %	
1881	26,8%	63,8%	
1882*	<u>72 %</u>	<u>27,7%</u>	
κατά μέσο όρο	48,9%	47,5%	3,6%

Πηγές: Συνοπτικά στοιχεία του Συμβολαιογραφικού Γραφείου της Χριστιανικής Κοινότητας για τα έτη 1861, 1862, 1863, 1872, 1873, 1874, 1880, 1881, 1882, από τις δικαστικές δικαιοπραξίες του ΚΣΧΚ.
* Η κρίση στην Αίγυπτο μειώνει την εισαγωγή των κεφαλαίων των Μυτιληναίων επιχειρηματιών που εργάζονται εκεί και κατά συνέπεια η έλλειψη ρευστού αποτυπώνεται και στα προικοσύμφωνα.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι οι προίκες στην πόλη τείνουν να προέρχονται όλο και πιο πολύ από χρηματικό κεφάλαιο παρά από ακίνητη ιδιοκτησία, φαινόμενο που αποδεικνύει την όλο και μεγαλύτερη σημασία που αποκτά το εμπόριο στην οικονομική ζωή της πόλης.

Μια δεύτερη διαπίστωση στηρίζεται και πάλι στα προικοσύμφωνα και φανερώνει τη σαφή τάση διαφοροποίησης μεταξύ αστικού κέντρου και υπαίθρου το 1880. Οι παρακάτω πίνακες το επιβεβαιώνουν:

Πίνακας 37 Προίκες				
έτη	εντός της πόλης		εκτός της πόλης	
	κτηματική περιουσία	μετρητά	κτηματική περιουσία	μετρητά
1880	48 %	51 %	68,9%	31 %
1881	26,8%	63 %	79 %	21 %
1882	<u>72 %</u>	<u>27,9%</u>	<u>94,6%</u>	<u>5,3%</u>
Κατα μέσο όρο	48,9%	47,3%	80,8%	19,1%

Πηγές: Συνοπτικά στοιχεία του Συμβολαιογραφικού Γραφείου 1880, 1881, 1882.

Πίνακας 38 Κοινωνική διαστρωμάτωση 1866-1873 Κληρονομιές		
κατηγορίες περιουσιών	Μυτιλήνη	εκτός Μυτιλήνης
0- 30.000 γρόσια	68,3%	68,6%
30.001- 50.000 γρόσια	10,2%	11,6%
50.001-100.000 γρόσια	9,1%	10,4%
πάνω από 100.001 γρόσια	12,2%	9,1%

Πηγή: Διαθήκες του ΚΣΧΚ, 1866-1873, που εκτιμήθηκαν σε γρόσια από τους εκτιμητές του Συμβουλίου.

Από τους παραπάνω πίνακες συμπεραίνουμε τις αλλαγές μεταξύ πόλης και υπαίθρου σε διάστημα είκοσι χρόνων. Οι προίκες στην πρωτεύουσα την όγδοη δεκαετία του 19ου αι. αποτελούνται κατά 48% από κτηματική περιουσία και 17% μετρητά, ενώ στην ύπαιθρο συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Αυτό σημαίνει ότι ο αγροτικός πληθυσμός παραμένει στην ύπαιθρο, ενώ στην πόλη οι περιουσίες δεν βασίζονται πια στη γεωργία, αλλά κυρίως στο εμπόριο, στη βιοτεχνία, στην τοκογλυφία και σε άλλες αστικές δραστηριότητες.

Οι συγκρίσεις με τον πίνακα 40, που καταγράφει τις κατηγορίες περιουσιών μεταξύ πόλης και υπαίθρου το 1860 και φανερώνει τις ελάχιστες διαφοροποιήσεις που υπάρχουν, μας επιτρέπουν να συλλάβουμε τις παραμέτρους της εξέλιξης.

Η πόλη το 1860, ως προς τη κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού της και με βάση τις ασχολίες του, δεν εμφανίζει σαφείς διαφοροποιήσεις από τον υπόλοιπο καζά.

Η κατοικία των πλουσίων

Ας εξετάσουμε τώρα τον καθρέφτη της καθημερινής ζωής, την κατοικία, που επηρεάζεται ιδιαίτερα από τις κοινωνικές αλλαγές. Σύμβολο της ηγεμονικότητας και της επιτυχίας των αστών, είναι το κέντρο της ιδιωτικής ζωής και φέρνει τη σφραγίδα όλων των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών της εποχής.

Τα βιομηχανικά καταστήματα και οι κατοικίες όσων ηγούνται της κοινωνικής ιεραρχίας έχουν κοινά γνωρίσματα: μεγαλοπρέπεια, στέρεη κατασκευή και ξένες αισθητικές αναφορές. Τα κτίρια αυτά, που δεσπόζουν στο γύρω χώρο, αντανακλούν την αυτοπεποίθηση και τις αρχιτεκτονικές προτιμήσεις των κατόχων τους. Πολλές κατασκευές, χωρίς να έχουν κάποιον ιδιαίτερο ρυθμό, έχουν σαφείς αναφορές στην ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική της εποχής. Τα βιομηχανικά κτίρια μεταφέρουν στοιχεία της πρώτης βιομηχανικής περιόδου της Αγγλίας, ενώ οι κατοικίες το κίνημα του εκλεκτικισμού, που είναι αρκετά διαδεδομένο στην Ευρώπη. Συχνά όμως διαφαίνεται μια «λεσβιακή» αναπροσαρμογή με συγκεκριασμούς από τη βυζαντινή, την ελληνική και την τουρκοϊσλαμική κληρονομιά, που είναι πιο κοντά στον τρόπο ζωής και συμπεριφοράς της ντόπιας αστικής κοινωνίας.

Στη μελέτη της για τα «αστικά μέγαρα» της Λέσβου, η αρχιτέκτων Ι. Σωτηρίου¹⁸² εντοπίζει τριών ειδών κτίρια. Αυτός ο διαχωρισμός υφακούς στην προτεινόμενη περιοδολόγηση της οικονομικής ιστορίας, που εστιάζει το ενδιαφέρον της και ερευνά τόσο τις επιχειρηματικές δραστηριότητες της διασποράς όσο και τον τρόπο απόκτησης κεφαλαίων των ιδιοκτητών αυτών των μεγάρων.

Στην πρώτη κατηγορία κατοικιών, που εντοπίζονται γύρω στο 1850-1885, όπως η οικία του Αχ. Βουρνάζου και του Χαλήμ μπέη, οι ιδιοκτήτες είναι κυρίως γαιοκτήμονες και τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των κτιρίων έχουν σαφείς επιρροές από τα αρχοντικά της Τουρκοκρατίας. Στο υπόγειο βρίσκονται οι βοηθητικοί χώροι, οι υγροί χώροι (χαμάμ) σε χωριστά κτίσματα, και επίσημοι χώροι υποδοχής (οντάδες), κατά το τουρκικό πρότυπο, στον όροφο της εισόδου. Τα υπνοδωμάτια βρίσκονται στο δεύτερο όροφο της κύριας κατοικίας.

Ας δούμε πώς περιγράφει ένα σπίτι της κατηγορίας αυτής η Ειρήνη Βασιλείου, εγγονή του Αχιλλέα Βουρνάζου¹⁸³:

«Το σπίτι του παππού μου ήταν στο Κίόσκι. Το έκτισε ο Αχιλλέας Βουρνάζος και σ' αυτό έμενε με τη γιαγιά μου, Πηνελόπη, και τα πέντε παιδιά τους: τέσσερα

αγόρια (Κοντής, Παναγιώτης, Σοφοκλής, Μανόλης και Ζαφείρης) και η μητέρα μου Αικατερίνη. Όταν δόθηκε για προίκα στη μητέρα μου, γύρω στο 1910, έκτισαν το διπλανό, το σπίτι όπου σήμερα στεγάζεται το Μουσείο, για να πάει η γιαγιά μου με τους γιους της.

»Στο σπίτι του παππού μου κατέβαινες 4-5 σκαλάκια και ήταν τα υπόγεια. Μια μεγάλη κουζίνα, δυο κελάρια όπου φύλαγαν τα λάδια, τα σαπούνια και άλλα είδη, ένας λουτρος τουρκικός (χαμάμ) και ένα πελώριο στρογγυλό δωμάτιο με οντά, όπου καθόσουν όταν έβγαινες από το χαμάμ. Δωμάτιο υπηρεσίας, μπάνιο και καμπινές. Το χαμάμ ζεσταίνονταν από ένα καζάνι με ξύλα».

Ακολουθεί η περιγραφή της εισόδου: «Στο πρώτο πάτωμα συναντούσες ένα χολ με ταβάνι από καρυδιά, σε καρό τετράγωνο, με μπουαζερί στο κέντρο. Δεξιά του χολ ήταν ένα σαλονάκι τούρκικο, όλο ζωγραφισμένο, τοίχοι και ταβάνι, με ρητά του Κορανίου, χοτζάδες κλπ. Ήταν ωραία επιπλωμένο με χαμηλά ντιβάνια, από κόκκινο βελούδο, με μαγκάλια, τραπεζάκια χαμηλά με ναογιλέδες επάνω, όπου ο παππούς μου δέχονταν τους Τούρκους. Η μαμά μου, που πήρε το σπίτι προίκα, το κράτησε έτσι για μερικά χρόνια και στη συνέχεια το άλλαξε, είτε γιατί βαρέθηκαν αυτά τα έπιπλα, είτε γιατί δεν τους άρεσαν ή επειδή απελευθερώθηκε η Μυτιλήνη και δεν ήθελε το σπίτι να θυμίζει τους Τούρκους.

»Αριστερά του χολ ήταν το στρογγυλό δωμάτιο, σε στυλ ροκοκό. Οι κουρτίνες σε γαλλικό στυλ, ένας καναπές με μια μπερζέρ (πολυθρόνα), καρεκλίτσες, πολυθρονάκια, άλλος καναπές για να ξαπλώνουν σαν ημίκλιτρο και τέλος ένα μεγάλο έπιπλο με πόδια και πελώριο καθρέφτη που το εσωτερικό του ήταν ζαρντινιέρα που έφερε θαναμάσια ψεύτικα λουλούδια (γλαδιόλες κλπ.), φερμένα από το Παρίσι.

»Το ταβάνι έφερε ζωγραφιστές χρυσές καρυάτιδες που βαστούσαν στο κεφάλι τους το ταβάνι με αμεικνίση του Ηφαίστου που κατέβαινε απ' τον Όλυμπο με το σφυρί στο χέρι. Πιο μέσα βρισκονταν άλλο σαλόνι πολύ μεγάλο. Ενώνονταν με το στρογγυλό με καρυδένιες πόρτες που έφεραν θαναμάσια μπρούντζινα χερούλια, αγορασμένα στη Ρωσία, όπου ο παππούς μου είχε περιουσία. Όταν γεννήθηκα εγώ, το σαλόνι ήταν επιπλωμένο με έπιπλα Λουδοβίκου 15ου που τα 'χαν αγοράσει στο γάμο τους από το Παρίσι. Τα μισά απ' αυτά ήταν γκομπλέν και τα άλλα μισά με χρυσή ψάθα και πολύ ωραία στόφα. Υπήρχε στρωμένο και ένα ωραιότατο χαλί. Το δε ταβάνι έφερε παραστάσεις από τη μυθολογία. Συνολικά το πρώτο πάτωμα είχε τρία σαλόνια και στο βάθος τραπεζαρία με τζάκι και καθρέφτη ως το ταβάνι. Η τραπεζαρία ήταν επιπλωμένη μ' ένα μεγάλο μαύρο μπουφέ, βελούδινες κόκκινες κουρτίνες, πολυθρόνες και καρέκλες. Το ταβάνι ήταν ίδιο με το χολ, όλο μπουαζερί με σκαλιστά άστρα στο βάθος του κάθε τετραγώνου.

»Καθημερινά χρησιμοποιούσαμε όλους τους χώρους. Λίγο λιγότερο εύχρηστο ήταν το σαλόνι Λουδοβίκου 15ου. Στο χολ υπήρχε καθρέφτης και καναπέδες. Όλα τα σαλόνια ήταν κάθε μέρα ανοιχτά και στην τραπεζαρία ανέβαζαν τα φαγητά με σκαλίτσα από το υπόγειο, όπου ήταν η κουζίνα. Τότε υπήρχαν δύο καμαριέρες, μία μαγειρίτσα, μία δασκάλα, η νταντά του μικρού και ο κηπουρός.

»Μπάνιο δεν υπήρχε, φτιάχτηκε αργότερα. Το χαμάμ άναβε δυο-τρεις φορές την εβδομάδα.

»Από το χολ με μια καρυδένια σκάλα ανέβαινες στον πρώτο όροφο. Όλο το ταβάνι ήταν ζωγραφιστό, από κάποιον ζωγράφο, που νομίζω ονομάζονταν Κεσσανλής.

»Στο δεύτερο πάτωμα υπήρχαν πέντε υπνοδωμάτια που συγκοινωνούσαν μετα-

ξύ τους διαμέσου ενός τετράγωνου χωλ που η μητέρα μου το έλεγε μπουντουάρ. Διέθετε πελώριες ντουλάπες ως το ταβάνι για τα χειμωνιάτικα, από σκαλιστή καρυδιά.

»Όλα τα δωμάτια είχαν πολύ βαριά έπιπλα. Καρυδένιες ντουλάπες με καθρέφτη και ασορτί τουαλέτα. Λαβομάνα το κάθε ένα διότι εκεί πλένονταν. Το λαβομάνο ήταν έπιπλο από καρυδιά και μάρμαρο επάνω. Πάνω στο μάρμαρο βρισκονταν η λεκάνη, η καράφα, η σαπουνιέρα και ένας κάδος, όλα λουλουδένια ασορτί. Τα κρεβάτια ήταν σιδερένια ή μπρούντζινα με κολόνες και ουρανό. Στα δωμάτια είχαμε πολυθρόνες καναπεδάκια. Κουρτίνες ασορτί με κορνίζα από καρυδιά και ύφασμα εξαιρετα δουλεμένο. Όλα τα ασπρόρουχα, το τραπεζομάντιλο και οι πετσέτες καθαώς και τα σεντόνια του χειμώνα ήταν 'φαντά στην κρεβατή.

»Από τα υπνοδωμάτια ένα ήταν ζωγραφισμένο σε κινέζικο στυλ, ενώ η κρεβατοκάμαρα, που αντιστοιχούσε στο στρογγυλό σαλόνι του πρώτου ορόφου, έφερε τρία μπαλκόνια και τις καρυδιάδες που κρόταγαν το ταβάνι με το άρμα της αυγής. Το πρωινό το παίρναμε στο υπνοδωμάτιο.

»Για να ζεσταθούμε ανοίγαμε τις πόρτες και στο χολ υπήρχε μια μεγάλη θερμάστρα με ξύλα. Ο κάτω όροφος ζεσταίνονταν από το τζάκι και από δυο θερμάστρες, μία στο σαλόνι και μία στο χολ.

»Οι άντρες ζούσαν και αυτοί το σπίτι. Έφευγαν το πρωί στα γραφεία και γύριζαν να φαν το μεσημέρι. Το απόγευμα πήγαιναν βεγγέρα, après-souper, εννιά με δώδεκα το βράδυ. Στις συναντήσεις αυτές συζητούσαν, έπαιζαν τόμπολα κλπ.

»Θυμάμαι το σπίτι μας πάντα γεμάτο. Το ζούσαμε πολύ τόσο το σπίτι όσο και τον κήπο, ιδίως το καλοκαίρι, με τις hamack [αιώρες].

»Το βράδυ, επί Τουρκοκρατίας, θυμάμαι μου έλεγε η μητέρα μου, ο φύλακας άναβε το φανάρι και γύριζε όλο τον κήπο γιατί φοβόντουσαν για κλοπές. Κτύπαγε μ' ένα σίδερο τα παράθυρα του πρώτου πατώματος που σφάλιζαν για την περίπτωση...»

Στη *δεύτερη ομάδα αστικών κατοικιών* ανήκουν όσα φτιάχτηκαν την περίοδο 1885-1900 από τους Λεσβίους εμπόρους της διασποράς που ήταν εγκατεστημένοι σε πλούσιες παροικίες του εξωτερικού. Τα σπίτια αυτά ανεγείρονται στα προάστια της πόλης (Μακρύ Γιαλό, Ακλειδιού) και στο Κιόσκι. Διαθέτουν ένα ολοκληρωμένο κλειστό σύστημα εξοπλισμού, ταξινομημένο μέσα σ' έναν περιβάλλοντα χώρο 2-5 στρεμμάτων.

Στο κτίριο της προηγούμενης περιόδου προστίθεται η σοφίτα. Στο υπόγειο συγκεντρώνονται οι βοηθητικές λειτουργίες (κουζίνα, πλυσταριό, αποθήκες) καθώς και η καθημερινή ζωή της οικογένειας, ενώ στο ισόγειο βρίσκονται οι χώροι υποδοχής και στον πάνω όροφο τα υπνοδωμάτια. Η Ι. Σωτηρίου αποδίδει στις κατοικίες αυτές απομιμήσεις της υψηλής ακαδημαϊκής αρχιτεκτονικής του Second-Empire, Beaux-Arts και του νεοκλασικισμού.

Μετά το 1900 παρουσιάζεται μια *τρίτη κατηγορία*: ένας συνεκτικότερος τύπος οικίας, όπου στον πρώτο όροφο συνυπάρχουν χώροι υποδοχής (σαλόνια) και καθημερινής διαβίωσης (τραπεζαρία, καθιστικό) μαζί με τους βοηθητικούς χώρους (κουζίνα). Τα σπίτια απομακρύνονται από τα νεοκλασικά πρότυπα της συμμετρίας, παρουσιάζουν έντονες κλίσεις στη στέγη και, κατά την Ι. Σωτηρίου, κατατάσσονται σ' ένα αρχιτεκτονικό στυλ pittoresco, που είναι «παραμόρφωση» του εκλεκτικισμού. Από τα χαρακτηριστικότερα ο Πύργος του Γιανέλλη στ' Ακλειδιού και η οικία του Λ. Γούτου στην Καβέτσου. Θεωρούμε όμως ότι ούτε αυτή η στυλιστική επιλογή είναι αμιγής. Στον πύργο του Γιανέλλη π.χ., που θέλει να μιμηθεί ένα «γοθθικίζον» οίκη-

μα της Κεντρικής Ευρώπης, το ύφος του δεν είναι καθαρό. Παρατηρούμε λόγου χάρη ότι στο μέσο της κύριας όψης «ξεφτυρώνει» ένα μεσογειακό μπαλκόνι που το διαφοροποιεί από τις χαρακτηριστικές κατοικίες της Αυστρίας. Αντίστοιχο παράδειγμα έχουμε και από το σπίτι του Αχ. Βουρνάζου στο Κιόσκι, του οποίου η πρόσοψη συνδυάζει νεοκλασικά στοιχεία από τη μια και στοιχεία Second-Empire στην ημικυκλική γωνία. Όμως οι εσοχές ανάμεσα στα νεοκλασικά παράθυρα προέρχονται από το μπαρόκ.

Θεωρώ ότι οι αστικές κατοικίες της Λέσβου αποτελούν ένα κατ' εξοχή στυλ *emporium*, δημιουργία των εμπόρων της διασποράς. Αυτοί οι *hommes d'affaires* εντυπωσιάζονται από τα τοπικά αρχιτεκτονικά ιδιώματα των χωρών όπου ζουν και εργάζονται τουλάχιστο το μισό χρόνο του έτους. Αυτά τα στυλιστικά πρότυπα επιλέγουν και τ' αναπαράγουν στα σπίτια που χτίζουν στη Λέσβο.

Οι αστικές κατοικίες του νησιού είναι παραλλαγές ενός εκλεκτικισμού που συνήθως υιοθετείται από κοινωνίες που βρίσκονται στο ύψιστο σημείο ανάπτυξης τους και που δεν ακολουθούν ένα, αλλά πολλά μοντέλα αναφοράς. Κοινωνίες που έχουν μεγάλη εμπιστοσύνη στον εαυτό τους και μπορούν να «παίζουν», να διαλέγουν, να διαφοροποιούνται, να αυτοειρωνεύονται και να βάζουν σε κρίση το ίδιο το εποικιστικό τους. Οι αστικές κατοικίες της Λέσβου βρίσκονται πραγματικά στο όριο μεταξύ κίτς και αριστουργήματος.

Η λεσβιακή διασπορά, ανεξάρτητα από τον τόπο εγκατάστασης και εργασίας της, επενδύει σημαντικό μέρος των κερδών της στην οικοδόμηση, επίπλωση και διακόσμηση μιας ή περισσότερων αστικών κατοικιών στη Λέσβο, που λειτουργούν και ως σύμβολα κύρους και αίγλης. Η δυναμική της επιλογής τότε αλλά και η λογική της ανάγνωσής τους σήμερα θα πρέπει να προσανατολιστεί στα παρακάτω σημεία:

- στην επιλογή της θέσης
- του οικοπέδου
- της εξωτερικής όψης, που βλέπει στο δημόσιο δρόμο
- και το σημαντικότερο, στον τρόπο οργάνωσης και στην ποιότητα των εσωτερικών χώρων.

Προτιμητέες θέσεις ο Άγιος Θεράπων, το Κιόσκι, και ο Μακρύ Γιαλός ή το Ακλειδιού (αρχικά για εξοχικές κατοικίες), όπου εγκαθίστανται και τα υποπροξενεία. «Εις όλον τον κόσμον αι κατοικίαι και τα παρεπόμενά των γίνονται διά τους ιδιοκτήτας των, ενώ εδώ σχεδόν γενικώς γίνονται προς επίδειξιν εις τους ξένους», γράφει η Σάλπιγξ¹⁸⁴. Και ο Κ. Κόντος συμπληρώνει στο διήγημά του για τη Μυτιλήνη στις αρχές του αιώνα¹⁸⁵: «Ας είναι καλά η Αίγυπτο. Με δικές της λίρες είναι κτισμένες οι πιότερες βίλες· λιγότερες με ρούσια ρούβλια και μια-δυο με ρουμάνικα».

Από προφορικές πηγές γνωρίζουμε το μέγεθος των κεφαλαίων που δαπανήθηκαν για την κατασκευή αστικών οικιών. Ο Λ. Βαμβούρης, για παράδειγμα, διηγείται¹⁸⁶ ότι ο παππούς του Δημητρός Βαμβούρης, όταν επέστρεψε από τη Ρουμανία, όπου έκανε εμπόριο σιτηρών με έδρα τη Βραίλα, έφερε 50.000 λίρες Τουρκίας, από τις οποίες διέθεσε 5.000 για την κατασκευή της οικίας τους στον Μακρύ Γιαλό, ακολουθώντας τα σχέδια του αρχιτέκτονα Αργ. Αδαλή.

Οι ιδιοκτήτες των αστικών μεγάρων δεν φείδονται χρημάτων για τη μεταφορά υλικών από το εξωτερικό και τη Μ. Ασία, αλλά και για τη διακόσμηση και επίπλωση με ανικεϊμένα που υποδηλώνουν πλούτο και αισθητικές ευρωπαϊκές επιλογές. Πα-

ραθέτουμε ορισμένα υλικά από το συμβόλαιο τεχνικών όρων για την κατασκευή της οικίας του Ζάννου Σιφναίου εις Ακλειδιού¹⁸⁷ το 1884 (σημειωτέον ότι η οικία γίνεται βάσει ετοιμού σχεδίου που κυκλοφορεί την εποχή εκείνη και εφαρμόζεται με παραλλαγές και με υποσημειώσεις του ιδιοκτήτη, όπου καταγράφεται: «Θέλει γίνει ως του κ. Τιμολέοντα Καμπούρη ή ως του κ. Μιχαήλ Κατσάνη»):

«Αργόλιθοι Σαρμουσαίου, τούβλα διάτρητα Μυριοφύτου, κάγκελα εκ πέτρας Μασσαλίας (pierre d'Arles), στέγη εκ κεράμων Ευρώπης (tuiles mécaniques), μακάσια εκ ξυλείας Σουηδίας, πάτωμα και ταβάνια εκ ξύλου Μαύρης Θαλάσσης, τα πλακάκια της κουζίνας κόκκινα Μασσαλίας, αι οροφάι πρώτου πατώματος εκ ξυλείας Τεργέστης (αγγλικού τύπου), παράθυρα γαλλικού συστήματος εκ ξυλείας Σουηδίας».

Απαραίτητο συμπλήρωμα των αστικών μεγάρων είναι οι ευρύχωρες ταράτσες και τα μπαλκόνια, περιτριγυρισμένα από περιποιημένους κήπους με πεύκα, οπωροφόρα δέντρα, άνθη και διακοσμημένα με πέτρινα και μαρμάρινα συντριβάνια. Ο κήπος είναι η προέκταση της κοινωνικής ζωής του σπιτιού στον εξωτερικό χώρο κατά τους ζεστούς μήνες.

Το εσωτερικό ανάδινε μια ατμόσφαιρα άνεσης και ηρεμίας: τα περισσότερα έπιπλα ήταν γαλλικού τύπου: σαλόνια Λουδοβίκου 15ου και 16ου. Έπιπλα βαριά, ντουλάπες με καθρέφτες, καναπέδες «dogmeuse» και γωνιακοί καναπέδες, άφθονη χρήση καρυδιάς και δρυός σε συνδυασμούς ξύλου και μαρμάρου. Μπουφέδες, μεγάλη τραπέζια, τραπεζάκια με διακοσμήσεις από μάρμαρο, μαξιλάρια και κουρτίνες από βαρύ μεταξωτό ύφασμα με σιρότσια και φούντες. Τέλος, στους τοίχους πίνακες με νεκρές φύσεις και καθρέφτες με ξύλινες κορνίζες θαναμαστά δουλεμένες και επιχρυσωμένες συμπλήρωναν τη διακόσμηση των εσωτερικών χώρων.

Στα περισσότερα αστικά σπίτια οι τοίχοι είναι ακόμη διακοσμημένοι με μεγάλα ξύλινα σκαλιστά ρολόγια, βαρόμετρα καθρέφτες και πίνακες.

Αξιομνημόνευτη για το καλλιτεχνικό ταλέντο και την ομορφιά της ήταν η επίπλωση που έφερε ο Μανώλης Βουρνάζος από τη Ρωσία όπου εργαζόταν. Μπουφές σκαλισμένους με αγριογούρουνα, λαγούς, πάπιες και σκηνές κυνηγιού. Τα ταβάνια ήταν ζωγραφισμένα και στολισμένα με ανάγλυφα σχέδια. Το σπίτι του Κατσάνη είχε διακοσμηθεί από τον ζωγράφο Μαλέα, ενώ η εσωτερική διακόσμηση της βίλας του Αχ. Βουρνάζου στη Βαρεία είναι εμπνευσμένη από θέματα της Ανατολής, που έδωσαν το όνομά τους σε διάφορα δωμάτια όπως «το δωμάτιο των χελιδονιών», το «κινέζικο» σαλόνι, το «γιαπωνέζικο» σαλόνι. Τα χαλιά διατηρούσαν τη ζεστασιά που ανάδινε το χειμώνα το μαγκάλι.

Από τα αστικά σπίτια της Μυτιλήνης δεν έλειπαν και τα βιβλία γαλλικής, ρωσικής, αγγλικής και τουρκικής λογοτεχνίας, καθώς και περιοδικά και σπάνιες εκδόσεις ελληνικών βιβλίων με τα ονόματα των συνδρομητών του νησιού στην τελευταία σελίδα. Το πιάνο, ένα από τα πιο ακριβά μουσικά όργανα, αλλά απαραίτητος σύντροφος στις γιορτές και τις δεξιώσεις, συμπλήρωνε την εικόνα της ευημερίας και της πολυτέλειας. Μια σειρά οικιακών σκευών δείχνουν την προσαρμογή αυτών των επιχειρηματιών στο *modus vivendi* της ευρωπαϊκής αστικής τάξης. Αντιγράφουμε από τους καταλόγους απογραφής ορισμένα είδη:

1 σερβίτσιο αργυρό του οίκου Cristofle, από δώδεκα τεμάχια το κάθε κομμάτι, ένα ρολόι καθιστό μεγάλο, έξι καρέκλες ντυμένες με βελούδο, 2 κηροπήγια (σανδάνια) τρίκηρα Cristofle, ένα ντουφέκι διπλό Ρωσίας¹⁸⁸, αργυρές ταμπακιέρες και σφραγίδες, δύο μικροσκόπια, 53 τόμοι διαφόρων βιβλίων, 12 καρέκλες καρύνες, 1

τράπεζα καρύνη μετὰ μαρμάρου, 1 σκρίνιο με μάρμαρο και καθρέφτη, οκτώμισι δωδεκάδες πιάτα κλπ. Σαμοβάρια για το τσάι, όπλα κυνηγιού, ρώσικα, γαλλικά και αγγλικά, σύνεργα για την παρασκευή κρασιού, κανάτες νερού πορσελάνινες και ποτήρια ασημένια.¹⁸⁹

Η αστή

Οι γυναίκες περιφρουρούν την αρμονία του σπιτιού και της οικογένειας και φροντίζουν για την ομαλή λειτουργία του. Είναι υπεύθυνες για το μέγλωμα των παιδιών και την επίβλεψη των υπηρετών. Κύρια ενασχόλησή τους είναι η οικογένεια.

Όσοσο το αστικό περιβάλλον των ετών 1880-1912 έφερε μια αλλαγή στη θέση της γυναίκας, η οποία κατάφερε να «βγει» από τον οικιακό χώρο για να επιδοθεί σε σπουδές (κατά προτίμηση στο γαλλικό σχολείο), ν' ασχοληθεί με τη φιλανθρωπία και με άλλες ψυχαγωγικές δραστηριότητες όπως το θέατρο, οι χοροεσπερίδες, τα σπορ, τα μπάνια και οι θερινές διακοπές.

Αντίθετα, στην άλλη όχθη της κοινωνίας, η αγρότισσα ασχολείται με τον αργαλειό, τη γη, τα γίδια και το αλεύρι. Σε αντίθεση λοιπόν με τη γυναίκα της υπαίθρου ή την εργάτρια των νηματουργείων, που εκτιμάται ως καλή δουλεύτρια, η αστή είναι απαλλαγμένη από την προσωπική εργασία. Η γυναικεία εργατική δύναμη απασχολείται στο μάζεμα του λίσκαρπου, στο θερισμό και στο τρύγημα των σταφυλιών. Ένα τρίτο κομμάτι χτυπά τις πόρτες των αστικών μεγάρων για να διεκδικήσει μια θέση στο υπηρετικό προσωπικό.

Η αστή παίζει το ρόλο-κλειδί στην οργάνωση του σπιτιού. Επιβλέπει την άρτια λειτουργία του, προγραμματίζει τις δουλειές και το μενού και διοικεί το υπηρετικό προσωπικό. Επιστατεί στην παραγωγή γλυκών, εργοχείρων, κεντημάτων, υφαντών και ασπροούχων, που αποτελούσαν πραγματική βιομηχανία στα σπίτια της ανώτερης τάξης.

«Τα γλυκά ήταν έθιμο στο μυτιληναϊκό σπίτι», διηγείται η κα. Αγγαία Γούτου. «Στις συγκεντρώσεις των τριάντα ατόμων, έβγαινε ο ασημένιος δίσκος με τα γλυκά. Θα 'ταν τέσσερα τουλάχιστον, γιατί ένα δεν έβγαζαν ούτε στον κηπουρό! Βερίκοκο, κεράσι, βύσσινο, πορτοκαλάκι, νεραντζάκι, καρυδάκι, συκαλάκι. Έκαναν κιλά πολλά.

»Όταν ήταν η εποχή του βερίκοκου, μέρες κάθονταν η μητέρα μου στο υπόγειο. Εκεί στο πλυσταριό ήταν η βιομηχανία. Η μητέρα μου επέβλεπε. Έμπαινε μια φουφού με κάρβουνα και πάνω σε κάτι νταβάδες ψήνονταν το βύσσινο και το κεράσι. Γυάλες ολοκληρες. Και δεν ήταν μόνο τα γλυκά. Η καμαριέρα σέρβριζε γλυκό, καφέ, δυο-τρία βουτημάτα, όλα του σπιτιού. Κουλουράκια, κέικ. Άσε τα γεμάτα και τα σύκα, οι κουραμπιέδες, τα σουζούκια, το παστοκύδωνο. Την εποχή των σύκων η μητέρα μου κάθονταν επί μια βδομάδα στην κουζίνα. Γίνονταν η διαλογή και μετά ετοιμάζονταν τα γεμιστά, με καρύδι, με μοσχοκάρφια, τα σαμωτά ή και σκέτα ζεματιστά. Άνοιγαν το σύκο ξηρό και το βούταγαν στο σουσάμι, στην κανέλα, στο μοσχοκάρφι και έπειτα τα 'βαζαν σε ταψί και λίγο στο φούρνο. Τα 'στελναν έξω για ψήσιμο και ζεστά τα τοποθετούσαν σε κοιτιά με φύλλο δάφνης. Τον τραχανά έρχονταν ειδικός άνθρωπος και τον έκανε. Φτιάχναν ακόμα αλευριά κι όταν έβραζε στο καζάνι είχαμε περασμένα σε κλωστή καρυδιά ζεματισμένα και τα βουτούσαμε στην αλευριά όπου έπιαναν ζυμάρι. Μετά τα κρεμούσαμε σε καλάμι και στέγγωναν. Αυτά ήταν τα σουζούκια.

»Γέλος το παστοκύδωνο. Βράζαν τα κυδώνια καθαρισμένα στο καζάνι, καμιά

δεκαριά κιλά· τα πέραναν και τον πολτό με τη ζάχαρη τα βάζαμε σε φορμάκια. Όταν κρύωναν γεμίζαμε κοντιά για τις βεγγέρες».

Αλλά και τα ασπρόρουχα ήταν ατελείωτα. Όλα γίνονταν στο σπίτι. Χρησιμοποιούσαν λινό, βατίστα και χασέ, εκτός από τα μεταξωτά που φορούσαν στις εορτές. Γαρνιρισμένα ωραία, προσκέφαλα, σεντόνια, πετσέτες, ετοιμάζονταν δωδεκάδες ολόκληρες. Υπήρχε μια παρτίδα υφαντά και μια παρτίδα λινά που έφεραν το μονόγραμμα. Για να γίνουν έρχονταν απ' έξω κοπέλες, οι ασπρόρουχούδες, και ύφαιναν. Την εποχή εκείνη ήταν αδύνατο να φας χωρίς σεμέν ντε ταμπλ.

Εκτός των σπιτικών ειδών, εξέχουσα θέση είχε και το ντύσιμο. «Η θεία φόρεσε την καλή της φορεσιά», γράφει ο Κ. Κόντος¹⁹⁰, «με μακριά ουρά και φουσκωτά μανίκια· κορσέ που οι μπανέλες του σχημάτιζαν σιδερένιο θώρακα γύρω στο στήθος. Στο κεφάλι καπέλο με πολύχρωμα φτερά. Είχε τον αέρα της αρχοντιάς, όχι χωρίς κάποιο ξιπασμό». Παρόμοια κριτική δέχεται η καλή κοινωνία της Μυτιλήνης, και ειδικά οι γυναίκες, για το ότι αγνοεί τη Σαλφώ, ενώ από τον προφορικό λόγο¹⁹¹ γνωρίζουμε πορτρέτο της εποχής που φτιάχτηκε για ν' απεικονίσει κυρία της καλής κοινωνίας που κρατά στα χέρια της ένα βιβλίο ανάποδα!

Οι κυρίες αποτελούν στόχο της διαφήμισης και των εντύπων που μιλούν για μόδα. Όντας οι καλύτερες πελάτισσες, τραβούν το ενδιαφέρον των κατασκευαστών ευρωπαϊκών ενδυμασιών, καπέλων και γαντιών, που αποτελούν το σήμα κατατεθέν των ανωτέρων τάξεων.

Περιτριγυρισμένη από καλοφτιαγμένα έπιπλα και βαριές κουρτίνες, μια τυπική ασπή γράφει στον αδελφό της, που είναι ο διαχειριστής της οικογενειακής κληρονομιάς¹⁹²: «Ενυμφεύθη με χαρτιά, θέλω λοιπόν να ιδώ οφθαλμοφανώς ότι αυτά τα χαρτιά είναι χρυσός. Σε παρακαλώ λοιπόν, να φροντίσεις να εύρης πρόσωπα κατάλληλα διά να τοποθετηθούν τα χρήματά μου, διότι θα αναγκασθώμεν να βάλωμεν τα μετοχήτά μας εις μιαγούλα και συρτάρια. Εγώ δεν θέλω να τοκισθούν τα χρήματά μου εις μικρεμπόρους της Γέρας...»

Σε μια άλλη περίπτωση, η Μαριγώ Γρημάνη, γνωστή για τη φιλανθρωπική της δράση στη Φιλόπτωχο Αδελφότητα διαχειρίζεται η ίδια και υπογράφει εμπορική αλληλογραφία. Εκτός από συνδρομήτρια σε γυναικεία περιοδικά όπως η *Κλειώ*, που εκδόθηκε στη Λευψία το 1885, η Μαριγώ παραγγέλνει ιδιοχείρως τα υλικά για το κτίσιμο της βίλας, στο Ακλειδιού:

Μυτιλήνη, 29 Μαΐου 1891

Αγαπητέ κ. Κ...

εις Κωνσταντινούπολιν.

Θα ερωτήσω τον αρχιτέκτονα και θα σας γράψω εν υστερογράφω όπως με στείλητε και βερνίκι, αν χρειάζεται[...]

Παρακαλώ να μοι στείλητε και μιαν οκάν τρίχαν Ανατολής, προσέχοντες να μην είναι ρωσική, διότι η ρωσική δεν είναι καλή[...]

Διατελώ

Μαριγώ Βαμβούρη

Τόσο αφύσικη ήταν για τις γυναίκες της εποχής εκείνης η ανάληψη τέτοιου είδους πρωτοβουλιών, ώστε λεγόταν για τη Μαριγώ: «Μαριγώ est une homme d'affaires»¹⁹³.

Φαίνεται όμως πως, παρά την έλλειψη μόρφωσης που χαρακτήριζε την πλειοψη-

φία των γυναικών, υπάρχουν ανάμεσα στις αστές αρκετές εξαιρέσεις, ιδίως όσο προσεγγίζουμε το 1900. Αυτό εξάλλου μαρτυρεί η διάδοση των γυναικείων περιοδικών στα οποία γράφονται συνδρομητρίες. Καταγράφουμε απόσπασμα από ενδιαφέρουσα αλληλογραφία μεταξύ δύο εξαδέλφων που η μια βρισκόταν στο Ταϊγάνι της Ρωσίας και η άλλη στη Μυτιλήνη:

«Πεφιλημένη μου εξαδέλφη [από Ταϊγάνι εις Μυτιλήνη], Φαντάζομαι τη φούρια σου όταν είδες ότι η βιβλιοθήκη του σπιτιού δεν έχει πολλά βιβλία. Εξάίρετον είναι το *Dame aux Camélias* [Η κυρία με τις καμέλιες]¹⁹⁴. Από την ίδια αποστολέα, μαθαίνουμε τρία χρόνια αργότερα: «Χαίρω να ακούω ότι σου αρέσει το *Annales* και διαβάζεις τα μυθιστορήματά του σε συνέχειες. Εγώ το αναγιγνώσκω επί πέντε έτη και υπερευχαριστούμαι με αυτό και τόσο το εσυνήθισα που άμα αργήσει στενοχωρούμαι να μην το έχω»¹⁹⁵.

Η μόρφωση για τις γυναίκες της τελευταίας γενιάς του 1900, όταν δεν γινόταν στη Γαλλική Σχολή και το Παρθεναγωγείο, προσφερόταν στο σπίτι με δάσκαλο, στις περιπτώσεις βέβαια που κρινόταν απαραίτητη, ενώ τα αγόρια στέλνονταν στο ελληνικό γυμνάσιο και στη συνέχεια σε εμπορικές σχολές του εξωτερικού.

Παρά τις περιπτώσεις που αναφέραμε, τα παραδείγματα γυναικείου δυναμισμού και χειραφέτησης είναι ακόμα λιγοστά. Στα τέλη του αιώνα ο περιηγητής sir Charles Thomas Newton γράφει πως οι γυναίκες της Λέσβου είναι εντελώς αδιάφορες για τα «δικαιώματα των γυναικών» και για άλλα καυτά θέματα που απασχολούν τις βρετανίδες αδελφές τους¹⁹⁶.

Από τα σχόλια και τη στωϊκή διάθεση του τύπου διαφαίνεται πως τέτοιες σποραδικές κινήσεις γυναικών είναι ασύνηθες γεγονός και προκαλούν την έκπληξη αλλά και έντονες αντιδράσεις στο κοινωνικό σώμα. Γράφει ο *Σκορπιός*¹⁹⁷: «Στην Κάπη, χωριό με 100 σπίτια, οι γυναίκες πέρασαν τις σουφραζέτες. Διαδήλωσαν στο σχολείο με τα μωρά στην αγκαλιά και εγκαθίδρυσαν τον ευνοούμενο δάσκαλο. Η εγκαθίδρυση δεν πέρασε και το χωριό έχει τώρα ιδιωτική Σχολή».

Εκτός από τα λιγοστά αυτά παραδείγματα, η γυναίκα ακόμη και από τη θέση της ως αστής παραμένει στο παρασκήνιο της ιδιωτικής ζωής, με μοναδική εξαίρεση τις διασκεδάσεις: «Δεν είχαν πολλές πρωτοβουλίες οι γυναίκες τότε. Υποχωρούσαν, έκαναν εκείνο που θέλει ο άντρας τους» (διήγηση κυρίας Α. Γούτου).

«Οι γυναίκες ζουν κλεισμένες στο σπίτι. Είναι θα πεις η Εκκλησία κάθε Κυριακή και σχολή. Τα κορίτσια περιμένουν την Μεγάλη Βδομάδα για να μπορέσουν να βγουν λίγο έξω... Τον άλλον καιρό σαν τους κούκους με τα εργόχειρα και τα κεντήματα», γράφει ο Κ. Κόντος¹⁹⁸.

«Εγώ θυμούμαι ότι ευκαιρίες για έξοδο και ντύσιμο ήταν: η Μεγάλη Παρασκευή, όπου οι κυρίες έβγαιναν με τα μαύρα, τα 12 ευαγγέλια, στα οποία υπήρχε μεγάλο λούσο με ωραία φουστάνια, το θέατρο και οι ονομαστικές εορτές. Τα σπίτια ήταν ανοιχτά, οι καμαριέρες ντυμένες και ο κόσμος μπαινόβγαινε. Τέλος η Πρωτοχρονιά, κατά την οποία απέδιδαν επίσκεψη μόνον οι Κύριοι», (διήγηση κυρίας Ειρ. Βασιλείου).

Παρ' όλο λοιπόν που οι αστές δεν διανοήθηκαν ποτέ να στρώσουν το τραπέζι ή να ετοιμάσουν τα κρεβάτια, καθήκοντα καθαρά του υπηρετικού προσωπικού, ο ρόλος τους δεν παύει να είναι δευτερεύων ακόμη και στα θέματα οικονομικής διαχείρισης της οικογενειακής ζωής. «Αγαπητέ μου αδελφέ, Θα σε παρακαλέσω να μας εξαποστείλεις δι' ανθρώπου του καταστήματος 40-50 λίρας διά να προπληρώσωμεν εξαμηνίαν της οικίας και δι' άλλας ανάγκας»¹⁹⁹.

Τα χειρόγραφα σημειωματάρια των βιομηχάνων και άλλων μεγαλεμπόρων επιβεβαιώνουν ότι τα οικογενειακά έξοδα και οι αγορές «κρατώνται» από τους ίδιους και περνιούνται σε ξεχωριστό λογαριασμό «της οικίας», που καταγράφεται δίπλα στα έξοδα κατασκευής ελαιοτριβείου ή σε λογαριασμούς διακίνησης λαδιών.

Χάρη στην προίκα τους, οι γυναίκες επαυξάνουν την οικογενειακή περιουσία και συμβάλλουν στη διεύρυνση των επιχειρήσεων. Έτσι, η οικογένεια δεν αποτελεί μόνο την ιδιωτική σφαίρα της αστικής κοινωνίας, είναι και το κέντρο των επιχειρησιακών της δραστηριοτήτων.

Για τους άντρες, η καλύτερη καριέρα είναι ο γάμος. Η προίκα, με τα ακίνητα που μεταβιβάζει στις θυγατέρες, ισχυροποιεί τη θέση της γυναίκας στο σύστημα συναλλαγών, προσδίδοντάς της οντότητα και κύρος, ενώ ταυτόχρονα τη λανσάρει στην αγορά, ως εμπόρευμα «άξιο» ν' αποκτηθεί. Στην πραγματικότητα όμως η γυναίκα παραμένει υποταγμένη στην πατριαρχική δομή της οικογένειας, που τη χρησιμοποιεί ως δέλεαρ για τη διατήρηση των οικονομικών ισορροπιών στα πλαίσια μιας ορισμένης τάξης.

Η θέση αυτή είναι κοινός τόπος για τον γυναικείο πληθυσμό ανεξάρτητα από την κοινωνική του προέλευση. Η ύπαρξη και μεταβίβαση κινητών και ακινήτων αγαθών στις γυναίκες δεν σημαίνει πραγματική παραχώρηση δυνατοτήτων επιλογής και διαχείρισης. Αποτελεί συγχρόνως εμπόδιο για τη μετακίνηση ή μετανάστευση των γυναικών, φαινόμενο που απαντάται ιδιαίτερα στο ανδρικό στοιχείο. Για την εποχή που εξετάζουμε, η ελευθερία επιλογής στο θέμα του γάμου ή ακόμη και του διαζυγίου ήταν αδιανόητη και επιβαλλόταν μόνο από κίνητρα καθαρά οικονομικά²⁰⁰.

«Στην εποχή του πατέρα μου και της μητέρας μου όλες οι κοπέλες παντρεύονταν με προξενιά. Γνωρίζονταν βεβαίως, αλλά οι γονείς αποφάσιζαν ότι ο τάδε ήταν κατάλληλος για την κόρη τους» (διήγηση κυρίας Α. Γούτου).

Για τα πάσαρέματα των αρραβώνων και τους γάμους γράφουν συχνά οι χρονικογράφοι της εποχής: «Ο έρωσ τ'εξεύει όχι γυναικείας καρδιάς αλλά μιαν παραδοσασκούλα. Μόνον εις την σινδόνην του κινηματογράφου κατήντησε να φαίνεται με την πραγματικήν του αποστολήν»²⁰¹. «Διαπραγματεύσεις διά τα συνοικέσια»²⁰². «Αδιδάκτος Μινώταυρος οι προίκες. Ο αληθινός έρωσ και η αγνή αγάπη εκλείπουν από τα μάτια των Δον Ζουάν μας»²⁰³. «Εύρε περισσότερα θέληγτρα εις την ντάμαν καρρώ παρά εις εκείνην με την οποίαν έζησε τόσον καιρόν»²⁰⁴.

Όπως συμπληρώνει εύγλωττα ο κ. Ν. Εμμανουήλ, όταν τον ρωτήσαμε εάν υπήρχαν περιπτώσεις που παντρεύονταν από έρωτα: «Δεν γνωρίζω καμιάν περίπτωση. Φαίνεται πως δεν ήτο απαραίτητος»²⁰⁵.

Το υπηρετικό προσωπικό

Η «Αγία Οικογένεια» της Belle Epoque (Χρυσή Εποχή) των αστών δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς το υπηρετικό προσωπικό. Η παρουσία τους δίπλα στους εργάτες, «εκ των ων οικ άνευ» για τον αστικό κόσμο, αποτελεί κριτήριο διαφοροποίησης των αστών από τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις.

Όπως αποκαλύπτουν τα έγγραφα μας, με ή χωρίς συμβόλαια οι κοπέλες από τα χωριά «νοικιάζονταν» από τους γονείς τους στους άρχοντες της πόλης. Η λύση αυτή επέτρεπε στην αγροτική οικογένεια ν' απαλλαγεί από τη φροντίδα διατροφής, ενδυμασίας αλλά και προικοδότησης ενός από τα πολλά μέλη της και έδινε την ευκαιρία στις νεαρές υπάρεξες να προσεγγίσουν τον κόσμο της ευημερίας και πιθανόν της τύχης.

Τα συμβόλαια «ενοικίασης» νεαρών κοριτσιών ή αγοριών τούς εξασφάλιζαν τη διατροφή και την ενδυμασία ως αντάλλαγμα των υπηρεσιών τους, έναντι ενός ετήσιου «συμβολικού» μισθού που κυμαινόταν από 5 έως 300 γρόσια το χρόνο. Πολλές βεβαιώσεις, πιστοποιητικά, συμβόλαια ενοικίου και δικαιοπραξίες υιοθεσίας του ΚΣΧΚ Μυτιλήνης μας πληροφορούν για τους μικρούς δούλους, όπως τους ονομάζουν και τις υπηρεσίες που προσφέρουν στα αφεντικά τους. Τα συμβόλαια αυτά συχνά παραχωρούνται έναντι δωρεάν εργασίας στο εργαστήριο ή στη συγκομιδή των ελαιών (πράξη αρ. 2737).

Ως «ενοικιαστές» εμφανίζονται μέλη του Κοινοτικού Συμβουλίου (Κοντής Βουρνάζος, Β. Μάνδρας, Δημ. Καραπαναγιώτης) ή οι γυναίκες τους (Οργιέτα, σύζ. του Μιχ. Σκαμπαβία), καθώς και πολίτες που υπέγραψαν τον κατάλογο των εμπόρων, του 1850 (Απ. Π. Πατζαούρας, Αλ. Γ. Πολιτάκης, Παν. Γριμάνης). Η διάρκεια της ενοικίασης είναι από επτά έως δεκαπέντε χρόνια και πολλές φορές μετατρέπεται σε ολόκληρη ζωή.

Φαίνεται ότι η κατάσταση των υπηρετών βελτιώνεται μετά το 1860. Κατά τα συμφωνηθέντα, μεταξύ των υποχρεώσεων του αφεντικού αναφέρονται η μόρφωση, η εκμάθηση μιας τέχνης ή η δωρεά ενός ελαιώνα ή ενός μικρού σπιτιού καθώς και ενδυμάτων. Με μορφή υιοθεσίας έχουν υποπέσει στην αντίληψή μας συμβόλαια σύμφωνα με τα οποία οι προσφερόμενες στο αφεντικό υπηρεσίες ισοδυναμούν με μισθό 50 γροσίων ετησίως, χωρίς βέβαια την παραχώρηση πλήρων δικαιωμάτων κληρονομιάς.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι με τη μορφή της υιοθεσίας δηλώνεται η προστασία από το αφεντικό με αντίτιμο την προσωπική εξάρτηση του υπηρέτη, που οφείλει συχνά διά βίου να παρέχει δωρεάν εργασία. Κατά τη δεύτερη περίοδο της μελέτης μας (1880-1912), τα δικαιοπρακτικά έγγραφα της Κοινότητας αναφέρονται σε αρκετές περιπτώσεις φυγής υπηρετών και αθέτησης του συμβολαίου που είχε συμφωνηθεί με τους γονείς. Στις περιπτώσεις αυτές ο συμφωνηθείς μισθός των 500 γροσίων ετησίως μειώνονταν σε 10(!) γρόσια και το μπογαλάκι με τα ρούχα του υπηρέτη.

Έχουμε ακόμη γλαφυρά παραδείγματα, όπως στο συμβόλαιο αρ. 7677, σύμφωνα με το οποίο ο υπηρέτης απευθύνεται στο Κοινοτικό Συμβούλιο διατυπώνοντας παράπονα εναντίον των αφεντικών του διότι τους υπηρετούσε επί επτά χρόνια χωρίς συμβόλαιο. Αποκαλυπτικά στοιχεία για τις συνθήκες διαβίωσης των υπηρετών γύρω στο 1910 παρέχουν ο τύπος και η προφορική παράδοση: με κύριο τίτλο «Έλεος και όχι τυραννία», ο χρονογράφος της *Σάλπιγγος*²⁰⁶ ξεσπαθώνει: «Εκείνο όμως το οποίο δεν μπορείτε να αρνηθείτε είναι ότι και τα μικρά και φτωχά εκείνα πλάσματα που τα επέταξεν η τύχη εις την κουζίνα ενός παλατιού έχουνε το δικαίωμα να ζούνε ως άνθρωποι». Την ίδια κριτική στάση κρατά και ο Κ. Κόντος, στο διήγημά του για τη Μυτιλήνη των αρχών του αιώνα²⁰⁷: «“Είναι οι δούλες μας”, είπε η θεία. “Μα η δούλα, Θόδωρε, είναι για να κάνει τις δουλειές· γι’ αυτό την πλερώνουμε και την ταγίζουμε και την ντύνουμε. Το ευχαριστώ το λεν σε ανθρώπους της σειράς των”».

Στα αστικά σπίτια οι υπηρέτριες έμεναν στο υπόγειο, στο μεσοπάτωμα ή στο «σερβανί» (σοφίτα). «Τις πλήρωναν με το χρόνο και τις κρατάγαν 10-15 χρόνια. Η έξοδος ήταν μια βόλτα στον Μακρύ Γιαλό. Ήταν συμμαζεμένες, έστρωναν και σέρβιραν. Οι χωρικοί έρχονταν με τα πόδια από τα χωριά, φορώντας τις βράκες των, για να επισκεφθούν τις κόρες των»²⁰⁸.

Οι συνήθειες διατροφής

Ενώ ο αγροτικός πληθυσμός τρέφεται με όσπρια, σαλάτες, ψωμί, τυρί, ελιές και λάδι, στα αστικά σπίτια η διαίτα περιλαμβάνει «και του πουλιού το γάλα». Εκτός από τα βασικά είδη, κρέας και ψάρι, καταναλώνονται εισαγόμενα είδη από την Ευρώπη. Δεν λείπει ούτε το χαβιάρι, ούτε οι εγγλέζικες μαρμελάδες, το κονιάκ, οι μπύρες Τεργέστης, τα γαλλικά κρασιά κλπ. Ειδικά όσον αφορά τους Λεσβίους των παροικιών, εμπλουτίζουν το μενού τους στη Λέσβο με φαγητά από το διαιτολόγιο των χωρών προσωρινής εγκατάστασης²⁰⁹. Το μενού περιλαμβάνει τρία πιάτα και η ώρα του γεύματος τηρείται με θρησκευτική ευλάβεια. Το μεσημέρι, δύο φαγητά μαγειρεύονταν απαραίτητα και σερβίρονταν από μία ή δύο καμαριέρρες. Ψάρι, κρέας, φρούτο και γλυκό. Το βράδυ άλλο είδους κρέας (κρέας βραστό) με σούπα, ή λαδερό, σαλάτα, φρούτο κλπ.

Το 1910 η αύξηση της τιμής του κρέατος σε 14 γρόσια την οκά σχολιάζεται με καυστικότητα από τον τοπικό τύπο. Η σατιρική εφημερίδα *Σκορπιός* γράφει σχετικά²¹⁰: «Η άνοδος της τιμής του κρέατος συναγωνίζεται το ύψος του συμπολίτη μας κ. Κατσάνη. Μετά εν μήνα θα τρώγουν κρέας μόνο οι κ.κ. Κουρτζής, Φουρτούνας, Μπίνος και μερικοί άλλοι».

Υπάρχουν σπίτια των οποίων τα ημερήσια έξοδα, στην αρχή του αιώνα, ανέρχονταν σε 1 χρυσή τουρκική λίρα, ποσό που είναι δύσκολο να ξοδευτεί αν δεν διάγει κανείς ζωή μεγάλου αριστοκράτη²¹¹. Την ίδια εποχή, οι ετήσιες δαπάνες ενός αστικού σπιτιού ανέρχονται συνήθως σε 100 χρυσές λίρες. Ο ακόλουθος πίνακας βοηθά να σχηματίσουμε μια εικόνα για τα ετήσια έξοδα των αστικών οικογενειών.

Πίνακας 39			
Ετήσιες δαπάνες αστικών οικογενειών			
έτος	ιδιοκτήτης	μέλη ¹	έξοδα σε λίρες
1857-59	Αντ. Μ. Καβάς	η χήρα και τα δύο ορφανά	63
1894	Χριστοδούλου ²	η σύζυγος και τα δύο παιδιά	100
1898	Απ. Αθαν. Βαμβούρης	η χήρα και τα δύο παιδιά	80-100
1911	Ζ. Σιφναίος ³	το ζευγάρι	97
1905	Σιφναίος (Ταϊγάνι Ρωσίας)	Βάσιας και Μήκριας Σιφναίος με τις οικογένειές τους ⁴	491,8 δηλ. 245 κατά οικογένεια

Πηγές: Δικαιοπραξίες αρ. 2973 και 3398 του ΚΣΧΚ· Δικαιοπραξίες αρ. 7473 και 3398 του ΚΣΧΚ· Απογραφή της ιδιοκτησίας των ορφανών του Απ. Αθ. Βαμβούρη το 1898. Ιδιωτικό αρχείο της οικογένειας Σιφναίου.

1. Στα μέλη συμπεριλαμβάνονται και οι υπηρέτες, 1 έως 3 για κάθε οικογένεια.
2. Ο αρχηγός της οικογένειας Χριστοδούλου εργαζόταν στην Αίγυπτο.
3. Το ζευγάρι αποτελείται από τον Ζάννο και την Ασπασία, τους υπηρέτες και τα σκυλιά.
4. Πρόκειται για δύο οικογένειες που μοιράζονται το ίδιο σπίτι. Η χρονιά 1905 παρουσιάζει μία από τις λιγότερο υψηλές δαπάνες. Η μέση αξία των δαπανών τους, μεταξύ 1883-1906, ισοδυναμεί με 300 λίρες κατά οικογένεια.

Από τις οικογένειες αυτές οι Α.Μ. Καβάς, Απ. Αθ. Βαμβούρης και Ζ. Σιφναίος υπήρξαν Δημογέροντες. Συγκρίνοντας τα στοιχεία του 1857 και 1898 διαπιστώνουμε μίαν αύξηση των ετησίων δαπανών κατά 37%. Θα πρέπει ωστόσο να έχουμε κατά νου ότι οι τιμές του 1857 είναι ήδη αυξημένες λόγω του Κριμαϊκού Πολέμου. Ως προς την κατανομή των δαπανών διαφωτιστικό είναι το προσωπικό σημειωματάριο του Ζάννου Σιφναίου.

Ετήσια κατανομή των δαπανών σε μια αστική οικογένεια.

Έτος: 1911

Μέλη: Ένα ζευγάρι προχωρημένης ηλικίας, οι υπηρέτες και οι σκύλοι.

α. Σε είδη διατροφής

για ψωμί, γάλα, γιαούρτι, αυγά, κρέας και θαλασσινά σε μεγάλες ποσότητες (σουπιές, χταπόδια, μπαρμπούνια, αυγοτάραχο, στρείδια, αστακούς, χαβιάρι), χορταρικά (κουνουπίδι, πράσα, μπιζέλια, μανιτάρια, χόρτα), κρασί κλπ.

β. Σε έξοδα θέρμανσης

για ξύλα

για κάρβουνα

για προσανάμματα

γ. Σε δαπάνες, ημερομίσθια, εισφορές

για το φύλακα του εξοχικού σπιτιού

για το νυχτοφύλακα του σπιτιού της πόλης

για την υπηρέτρια Λουκία

για την πλύστρα Σοφούλα

για τη σιδερώστρα

για τον εφημεριδοπώλη

έξοδα ραπτικής

έξοδα για ψήσιμο φαγητού

έξοδα για τροφή σκυλιών

έξοδα θεία Κοζινούδα

Δαπάνη για τηλεγραφήματα

για τους φτωχούς και τους ιερείς

για τη λειτουργία

για τον ιερέα της εκκλησίας του Ακλειδιού

για τρία ζευγάρια μαξιλάρια, μία σκούπα, ένα ύφασμα για ντουμπλάρισμα κλπ.

Πηγή: Ιδιωτικά αρχεία της οικογενείας Σιφναίου, σημειωματάριο του Ζ. Σιφναίου.

Όταν το ημερομίσθιο μιας εργάτριας υφαντουργείου φτάνει τα 2 γροσια για 12 ώρες εργασίας²¹², οι αστοί αγοράζουν κοστούμια προς 500 γροσια το καθένα και παραγγέλλουν για τη σαιζόν 7 γραβάτες και 12 ζεύγη γαντιών γυναικείων όλων των χρωμάτων²¹³.

Άλλο παράδειγμα ο Θεμιστοκλής Μαρίνου, επιχειρηματίας και γιος του εμπόρου Μαρίνου Κουραματζή, που αγοράζει από τη Σμύρνη τα εξής ενδύματα στην κόρη του Δέσπω για τη χειμερινή περίοδο:

- ένα καπέλο αξίας 231 γροσίων
- έξι ζευγάρια κάλτσες αξίας 108 γροσίων
- ένα επανωφόρι αξίας 156,75 γροσίων
- ένα φόρεμα αξίας 534 γροσίων²¹⁴.

Η ενδυμασία

Ένα από τα στοιχεία διαφοροποίησης των αστών είναι και το ντύσιμο. Όπως αποδεικνύουν οι μελέτες της Μ. Βλάχου και της Μ. Αναγνωστοπούλου²¹⁵, η λεσβιακή ενδυμασία υπέστη σημαντικές αλλαγές κατά το 19ο αιώνα. Η συνύπαρξη φυσικά με το τουρκικό στοιχείο επέδρασε στη μόδα και επηρέασε αναμφίβολα τη λαϊκή φορεσιά.

Το φέσι, για παράδειγμα, υπήρξε στοιχείο σύγχυσης για όσους δεν γνώριζαν το νησί και τις συνήθειές του: «“Τους πήρες για Τούρκους επειδή φορούν φέσια; Αχά”, έκανε ο καφετζής. “Είναι Ρωμοί, Έλληνες βέροι. Πριν λίγα χρόνια όλοι μας φορούσαμε φέσια. Τώρα τα φορούν άλλοι από συνήθειο και άλλοι γιατί έχουν νταραβέρια με τη διοίκηση, αστυνομία και τέτοια, οι άνθρωποι της πιάτσας: έτσι ξεμπερδεύουν πιο γρήγορα τις δουλειές των με τους Τούρκους”» γράφει στο διήγημά του ο Κ. Κόντος²¹⁶.

Εκτός από το φέσι, η βράκα ή σαλβάρι της λαϊκής φορεσιάς είναι και αυτή μέρος του μικρασιατικού ενδυματολογίου. Διαφέρει ωστόσο από περιοχή σε περιοχή, όπως επίσης διαφέρει και το ντύσιμο των προυχόντων από το καθημερινό ντύσιμο των λαϊκών ανθρώπων, αλλά και από τα ρούχα εργασίας των αγροτών και άλλων επαγγελματιών (π.χ. σαπουνοποιών, μπουγατζήδων).

Παράλληλα με τη λαϊκή φορεσιά, οι έμποροι και οι φοιτητές που είχαν ταξιδέψει στην Ευρώπη εισήγαγαν τα φράγκα ρούχα. Μετά το 1880, η ευρωπαϊκή μόδα εισβάλλει στο νησί. Οι γυναίκες του αρχοντοκρατικού στρώματος ακολουθούν τα γαλλικά μοντέλα. Το 1880 κυκλοφορεί στη Λέσβο το περιοδικό μόδας των μεγάλων καταστημάτων του St Joseph. Τα υφάσματα εισάγονται κατευθείαν από την Ευρώπη και τα ρούχα ράβονται στο νησί ή αγοράζονται από τη Σμύρνη και την Πόλη.

Όσον αφορά τον τρόπο ντύσιματος των γυναικών, το σώμα ήταν σφιγμένο μέσα σε κορσέδες, τα χέρια καλυμμένα με γάντια κι οι γάμπες καλυμμένες από μεταξωτές κάλτσες. Το θέατρο, ο κινηματογράφος και ο δημοτικός κήπος, οι γιορτές και οι περίπατοι αποτελούσαν πρόσφορους χώρους για επίδειξη και συναγωνισμό μεταξύ των πρώτων κυριών της κοινωνίας της Μυτιλήνης. Η καθημερινή εφημερίδα *Λαϊκός Αγών* περιγράφει με επιτυχία αυτή την ατμόσφαιρα²¹⁷. «Την αριστοκρατία της Μυτιλήνης εκπροσωπούσαν οι κυρίες Βαμβούρη, Λεοντή, Μάνδρα, Ρουσέλη, Κουρτζή, Μουζάλα, Λουκά, Βασιλείου και Πανυλακέλλη, που φορούσαν τουαλέτες από κρεπ ντε σιν (côtre de chine) και κοσμήματα από την Αλεξάνδρεια». Φωτογραφίες της εποχής έχουν απαθανάτισει τις κυρίες με τα κρινολίνα που παίζουν κροκέ στους κήπους των σπιτιών της πρωτεύουσας. Από τις στήλες των εφημερίδων διαφημίζονται τα καπέλα Μπορσαλίνο και Μιραμπό. «Προ 60 ετών», γράφει η *Σάλπιγξ*²¹⁸, «- ως αναφέρει το πρακτικό της Δημογεροντίας - οι γυναίκες εφορούσαν τα πολύπτυχα ενδύματά των 3-4 φορές το έτος κατά τας επισήμους εορτάς, ενώ εάν σήμερον συνταχθή τοιούτον πρακτικόν, θα αναφέρει ότι αι γυναίκες παραγγέλλουν 3-4 ενδυμασίας και ανάλογα καπέλα καθ' έκαστον έτος». Στα σατιρικά σχόλια του *Σκορπιού* διαφαίνεται με καυστικότητα η συνήθεια των κυριών της Μυτιλήνης να φορούν τεράστια καπέλα όταν πηγαίνουν στο θέατρο: «Οι κρεμαστοί κήποι και τα κλουβιά με τα πουλιά που κουβαλάνε στα καπέλα τους οι κυρίες των πρώτων θέσεων δεν επιτρέπουν στους θεατές ν' απολαύσουν το θεατρικό έργο»²¹⁹.

Η αγορά κοσμημάτων που γίνεται συνήθως με τα μετρητά της προίκας, αποτελεί κι αυτή πεδίο ανταγωνισμού. Γράφει ο *Σκορπιός*²²⁰ με τίτλο «Ατύχημα στο θέατρο»: «Κυρία λιποθύμησε όταν αντίκρισε τα κοσμήματα της φίλης της». Πολλά ρούχα και κοσμήματα αγοράζονταν για να τα επιδείξουν μία και μόνη φορά.

Πολλά προικοσύμφωνα των ευπόρων οικογενειών συμπεριλαμβάνουν και το ποσό που διατέθηκε για την αγορά κοσμημάτων εν όψει του γάμου:

Δικαιοπραξία αρ. 6983: για τη Μαριγώ Α. Καμπά αγόρασε ο γαμπρός από τα χρήματα του πατέρα της κοσμήματα αξίας 334 χρυσών λιρών Τουρκίας.

Δικαιοπραξία αρ. 7851: για την Άννα, σύζυγο Μιχ. Μπίνου, αγοράστηκαν κοσμήματα αξίας 300 χρυσών λιρών Τουρκίας.

Οι επιγαμίες

Με τους αλληλοδιασταυρούμενους γάμους οι αστοί προφυλάσσουν τον οικονομικό τους πλούτο και εμποδίζουν τη διαρροή κεφαλαίων έξω από τους κόλπους της τάξης τους.

Μια ονοματολογική έρευνα με βάση τα προικοσύμφωνα επιβεβαιώνει τα παραπάνω:

δικαιοπραξία αρ.	προικοδότες	σύζυγος
8278	Κούμπας	Παραδέλης
8297	Κούμπας	Βαμβούρης
8333	Κούμπας	Καμπούρης
8465	Β.Π. Μάνδρας	Γ.Μ. Κούμπας
8230	Κατσάνης	Κούμπας
7624	Βοστάνης	Φορτούνας
8173	Βοστάνης	Βασιλείου
8347	Σημαντήρης	Βοστάνης
7530	Α. Κούμπας	Καμπάς
7756	Μιχ. Α. Κούμπας	Βασιλείου
7527	Λουκάς	Σιφναίος
8140	Παπαζογλου	Σιφναίος

Οι επιγαμίες μεταξύ των μελών των μεγάλων οικογενειών της αστικής κοινωνίας της Μυτιλήνης προσέφεραν υλικό στον κ. Α. Παπαδόπουλο για να συντάξει ένα εκτεταμένο γενεαλογικό δέντρο όσων προέρχονται από τον Αθανάσιο Μητρέλια και την Παλογού Σκαμπαβία. Το ενδιαφέρον του έγκειται στο γεγονός ότι παρά επιμέρους παραλήψεις και λάθη, «αγκαλιάζει» τις περισσότερες οικογένειες του αρχοντοαστικού μυτιληναϊκού στρώματος.

Πρόκειται για τις οικογένειες Κατσάνη, Καμπά, Βενλή, Κούμπα, Γριμάνη, Παραδέλη, Λουκά, Χατζηβασίλη, Πασσιούρα, Καρρά, Βοστάνη, Ζανέλλη, Βερναρδάκη, Κουκλέλη, Ζερμπίνη, Βουρνάζου, Σακελλαρίδη, Σιφναίου, Καμπούρη, Αλεπουδέλη, Νιάνια, Κατσακούλη, Φωτίου, Γούτου, Σιμωνίδη, Παπαζογλου και Σάλτα, που είναι απόγονοι του Δ.Α. Μητρέλια και της Π. Σκαμπαβία.

Ψυχαγωγία και ελεύθερος χρόνος

Αυτό που καθορίζει τους αστούς δεν είναι μόνο ο τρόπος ζωής αλλά και ο τρόπος ψυχαγωγίας τους. Οι λέσχες, το θέατρο, το κυνήγι, οι περίπατοι είναι οι αγαπημένες τους ασχολίες. Οι «εκλεκτοί» συχνάζουν στη λέσχη «Πρόοδος»²²¹. Διαβάζουν τον τοπικό και ξένο τύπο, παίζουν χαρτιά και συζητούν για χρηματιστήριο. Σε ορισμένα καφενεία έρχονταν η *Bourse Egyptienne* και απ' αυτήν ενημερώνονταν όσοι συναλλάσσονταν με την Αίγυπτο για την κίνηση του χρηματιστηρίου βάμβακος. Στην «Πρόοδο» συχνάζε ακόμα και ο Τούρκος διοικητής για να παίξει χαρτιά. «Το χαρτοπαίγνιον, απαραίτητος όρος του *savoir vivre*, το οποίον κατήντησεν τίτλος αριστοκρατικός, βασιλικός είναι το σύμβολον της ευγενούς καταγωγής», γράφει η *Σάλπιγξ*²²². Μεγάλες περιουσίες ξεκληρίστηκαν στο μπεζίκ (beziç), στο μπακαρά, στο εκαρτέ (écarté) και σε τυχερά παιχνίδια που επιτρέπονταν από τους Οθωμανούς²²³.

Τα καφενεία ήταν τόποι πολιτικών συζητήσεων, όπου έπιναν κονιάκ, έπαιζαν

μπιλιάρδο, λοταρία και τόμπολα. Στεγάζονταν σε ισόγεια διαμπερή κτίρια στην προκυμαία και είχαν δύο εισόδους. Η μία έβγαζε στο λιμάνι και η άλλη στο δρόμο της αγοράς. Τόποι συνάντησης των αστών, των Λεσβίων παροίκων και των αντιπροσώπων του νησιού στην Τουρκική Βουλή²²⁴, δικαίως είχαν αποκτήσει τον τίτλο των «εθνικών εκκλησιών»²²⁵.

Η κοινωνική ζωή περιοριζόταν στις γιορτές, στις δεξιώσεις, σε χορούς και σε εκδηλώσεις των Μουσικών Συλλόγων, που αριθμούσαν περισσότερα από 100 μέλη και έβγαιναν για σερενάτες υπό το σεληνόφως.

Συχνά καλούνταν στην Μυτιλήνη θίασοι από την Αθήνα ή τη Σμύρνη. Η *Τόσκα* του Πουτσινί και η *Τραβιάτα* του Βέρντι παίχθηκαν στη Ναυτική Λέσχη. Για τα καλλιτεχνικά γεγονότα μάς πληροφορεί η *Σάλπηξ*: «Καλλιτεχνική εσπερίς με συναυλία στο Σαπφώ» (21 Αυγούστου 1910). «Ο θίασος Γενάδη - Βερώνη από την Αθήνα έκανε πάταγο στο θέατρο» (20 Φεβρουαρίου 1910). «Αναχώρησε για τη Γέρα ο καλός θίασος του Λ. Σκαναβή» (18 Φεβρουαρίου 1910). «Στον κινηματογράφο Σαπφώ παίχθηκε η *Απιστος*» (13 Μαρτίου 1910). «Επιθυμία της Μυτιλήνης είναι να έλθει εκ Σμύρνης ο θίασος της Κυβέλης» (16 Μαρτίου 1910). «Φασουλής κάθε βράδυ στο μικρό θέατρο του Μόλου. Στο αναψυκτήριο “Ελεκτρικ” με αυτοκίνητο ή λεωφορείο απολαμβάνει κανείς μουσική, δροσιά, μπύρα κρύα και εξέδρα» (24 Μαΐου 1912). «Η Λέσχη των Εκδρομίων οργανώνει εσπερίδα στο θέατρο Καψιμάλη» (2 Φεβρουαρίου 1912). «Ο χορός διά τα μέλη της “Προόδου” έχει ονομαστικά εισιτήρια που στοιχίζουν 40 γρόσια και δίδουν δικαίωμα εισόδου εις εν κύριον με δύο κυρίες» (2 Φεβρουαρίου 1912).

Ωστόσο η προσωπική αλληλογραφία Μυτιληναίων με τους παροίκους συγγενείς τους καθώς και τα ενθυμήματα ανθρώπων που έζησαν την εποχή περιγράφουν τη Μυτιλήνη ως μια πόλη με ζωή ως επί το πλείστον κλειστή, οικογενειακή, σε σχέση με τις δυνατότητες των μεγαλουπόλεων του εξωτερικού. Παραθέτουμε μερικά αποσπάσματα²²⁶: «Στη Μυτιλήνη όλοι κοιμούνται νωρίς το βράδυ» (28 Δεκεμβρίου 1899). «Να μου γράφεις συχνότερα, τόσο μάλλον όσο οι διασκεδάσεις δεν είναι πολλά εις Μυτιλήνην» (16 Δεκεμβρίου 1900). «Τας εορτάς τας διήλθωμεν άνοστα εφέτος. Περώ την ώρα μου με rytogramme και εργόχειρα» (4 Δεκεμβρίου 1902).

Σε σύγκριση με την «κοσμογυρισμένη» Ξαδέλφη της, που είναι εγκατεστημένη στο Ταϊγάνι της Ρωσίας και επισκέπεται τουλάχιστο μια φορά το έτος τις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις, η όψις της Λέσβου, όσο και αγαπητή κι αν είναι, δεν παύει να είναι επαρχιακή. «Η Σμύρνη δεν μας άρεσεν διόλου. Πολύ πληρτικόν μέρος, αν και οι κάτοικοι φαίνονται εύθυμοι», γράφει από το Ταϊγάνι στη Λέσβο το 1901. «Φεύγουμε για δουλειές εις Παρίσι, Ιταλία και Βερολίνο» (26 Φεβρουαρίου 1907) και στη συνέχεια ακολουθούν οι εντυπώσεις: «Το Βερολίνο με ήρεσεν πολύ. Είναι ωραία πόλις, ιδίως καθαρά, αλλά το Παρίσι έχει άλλην μεγαλοπρέπειαν. Αφήνω δε όπου είναι η πόλις των διασκεδάσεων. Περούμεν έκτακτα κάθε βράδυ εις το θέατρον. Το εν καλλίτερον του άλλου. Εις την Grande Opéra ακούσαμεν το *Ariane*. Είναι κάτι το θαυμάσιον ως προς τα σκηνικά. Η μουσική μετρία αλλά οι παίζοντες θαυμάσιοι. Απόψε θα ακούσωμεν το *Faust*. Επίσης την καλύτεραν εντύπωσιν με έκαμε το Bois de Boulogne. Τι ωραίον όπου είναι με το lac. Φαντάζομαι τι θα είναι το καλοκαίρι. Πηγαίνομεν με το automobile και κάωμεν διαφόρους γύρους εις το bois. Είδα και τα μουσεία. Τι ωραίας εικόνας και ωραία αγάλματα. Ιδέαν δεν έχεις. Ότι και να γράψω για τους Παρισίους θα είναι πτωχόν έμπροσθεν του πραγματικού».

Μια μικρογραφία των ευρωπαϊκών θεαμάτων παρουσιάζεται στη Λέσβο: τις νύχτες του Δεκέμβρη, του Γενάρη και του Φλεβάρη δίνονταν συναυλίες με κλασική μου-

σική, θεάματα και οπερέτες. Το καλοκαίρι τόπος συνάντησης των εκλεκτών της κοινωνίας της Μυτιλήνης ήταν ο Δημοτικός Κήπος, όπου γινόταν επίδειξη πολυτελών φορεμάτων και κοσμημάτων αγορασμένων στην Πόλη, την Αλεξάνδρεια και το Παρίσι.

Οι αστοί διαφοροποιούνταν από τους ανθρώπους της αγοράς, γιατί επέλεγαν διαφορετικούς τόπους συγκέντρωσης, στους οποίους ήταν αδιανόητη η συμμετοχή της μεσαίας τάξης. Διέφεραν όμως και ως προς τη συμπεριφορά και τη νοσοτροπία. Δεν συναντιούνταν ποτέ στις ίδιες γιορτές. Η λέσχη «Πρόοδος» για παράδειγμα αποτελούσε αποκλειστικότητα της αριστοκρατίας. Στο θέατρο οι εκπρόσωποι του αρχοντοαστικού στρώματος κάθονταν στα θεωρεία του πρώτου ορόφου και η μεσαία τάξη στην πλατεία. Οι αστοί είναι κοσμοπολίτες και μορφωμένοι, μιλούν άνετα τα γαλλικά, τα ρωσικά, τα ιταλικά και τα αγγλικά και περνούν τις διακοπές τους ή πάνε για γαμήλιο ταξίδι στην Ευρώπη. Αντίθετα, η μεσαία τάξη μιλάει ελληνικά και τουρκικά και ταξιδεύει στην Πόλη και στη Σμύρνη. Οι επιχειρηματίες στέλνουν τους γιους τους στη Μασσαλία για εμπορικές σπουδές, στο Βερολίνο και στο Παρίσι για να σπουδάσουν ιατρική, στην Ιταλία και στη Γερμανία για να σπουδάσουν φιλολογία, νομικά και χημεία.

Σε επιστολή του από τη Ζυρίχη ο Μάριος Μαρίνος, φοιτητής του Πολυτεχνείου, γράφει στον πατέρα του Θεμιστοκλή το 1896²²⁷: «Διά το εργοστάσιο σόδας που θέλετε να φτιάξετε στη Λέσβο μίλησα μετά του καθηγητή Junge, του πατρός της σόδας, και μου είπεν ότι μια τέτοια επιχείρησις δεν είναι δυνατόν να είναι επικερδής, πρώτον διά τον μεγάλον τον εξ Ευρώπης συναγωνισμόν, δεύτερον μου είπεν ότι προ πέντε ετών η τιμή της σόδας ήτο διπλασία απ' ό,τι σήμερον, και τρίτον θεωρεί δύσκολον την ύπαρξιν εργοστασίου εις μέρος όπου επιτοπίως καυστική ύλη δεν υπάρχει (δηλαδή γαιάνθρακας, αν και του είπον ότι δύναται να μεταχειρισθεί τις ξύλα). Μόνον τότε, λέγει ο Junge, θα ήτο να σκεφθεί τις τοιούτον εργοστάσιον διά την Μυτιλήνην, εάν η Τουρκία βάλει πολύ μεγάλους φόρους εισαγωγής εις την εξωθεν ερχομένην σόδαν [ο φόρος ήταν 8%]». Βλέπουμε λοιπόν ότι η επιλογή των σπουδών δεν ήταν τυχαία. Για τη δημιουργία πραγματικών βιομηχανιών που εκτός από τα κεφάλαια θα είχαν και τις απαραίτητες επιστημονικές γνώσεις χρειάστηκε να περάσουν, από το 1840, δύο γενιές. Ο Μαρίνος Κουραματζής, γνωστός δημογέροντας και έμπορος, ο γιος του Θεμιστοκλή Μαρίνου, έμπορος, ασφαλιστής, τοκιστής και με κεφάλαια επενδυμένα στην Αίγυπτο, και τέλος ο Μάριος, που προοριζονταν για βιομήχανος.

Ας επανέλθουμε όμως στο *modus vivendi* των αστών. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του αρχοντοαστικού στρώματος της Λέσβου στα τέλη του αιώνα είναι η πρόνοια για την κοινή ευημερία και πρόοδο, την ανάπτυξη της παιδείας, την υγεία, την περιθάλψη των φτωχών και την κατασκευή δρόμων.

Ο *Λαϊκός Αγών* μακαρίζει όσους δίδουν χρήματα για τη Λαϊκή Σχολή και συμπληρώνει: «Ακόμη κι αν δεν υπήρχαν ευεργέτες, ο μυτιληναϊκός λαός θα συντηρούσε τα σχολεία». Εξάλλου για τα έργα κοινής ωφελείας μεριμνούν όλοι οι πολίτες, ακόμη και αυτοί που στη διαθήκη τους δεν έχουν να καταγράψουν κανένα ακίνητο. Η κοινή γνώμη ενδιαφέρεται για τον καλλωπισμό της πόλης και θορυβείται από την έκλυση ηθών στους δρόμους (*Σάλπιγξ*, 1 Ιουνίου 1910) και τους άεργους που πλανώνται χωρίς δουλειά και ζουν από μικροκλοπές και θελήματα. Μεταξύ των σημαντικότερων έργων φιλανθρωπικού χαρακτήρα συγκαταλέγονται:

– το νοσοκομείο, που χτίστηκε το 1858 με κεφάλαια του Παν. Βουρναζέλη, που κληροδότησε σ' αυτό το 1/3 της περιουσίας του. Το ίδρυμα αυτό μπόρεσε να περιθάλψει ασθενείς χριστιανούς και μωαμεθανούς απ' όλο το κοινωνικό φάσμα χάρη στην συνεισφορά των ευεργετών του·

– το γυμνάσιο, που χτίστηκε με δωρεές του Νικ. Μητρώλια και τον Σοφ. Βουρνάζου·

– τέλος, το παρθεναγωγείο, που ήταν δωρεά του Ζαφ. Βουρνάζου.

Οι γυναίκες της καλής κοινωνίας της Μυτιλήνης δεν παρέλειπαν να δείχνουν με τη σειρά τους τα φιλανθρωπικά τους αισθήματα. Η Φιλόπτωχος Αδελφότης των Κυριών, η οποία ιδρύθηκε το 1893 από την Αθ. Σταυράκη και την Αικ. Σιφναίου, το 1910 αριθμεί 145 μέλη, μεταξύ των οποίων πλούσιες κυρίες της πόλης. Στα επτά πρώτα χρόνια της λειτουργίας της συσσώρευσε κεφάλαιο 130.000 γροσίων, που δημιουργήθηκε και πολλαπλασιάστηκε χάρη στις ακόλουθες δραστηριότητες.

Η αδελφότητα διατηρούσε ένα εργαστήριο ραπτικής για σαράντα κοπέλες χωρίς εισοδήματα όπου ράβονταν δωρεάν ο ρουχισμός και τα σεντόνια του νοσοκομείου. Τα κέρδη της ένωσης προέρχονταν από ετήσιες εισφορές των μελών της και από δωρεές που γίνονταν με την ευκαιρία γάμων ή κηδειών, στη μνήμη του αποθανόντος. Μεταξύ των δωρητών του 1910 φιγουράρουν ονόματα όπως του Κουρτζή, του Πασσιούρα, του Βουρνάζου, του Βοσπάνη, του Μιχαηλίδη, του Λουκά, του Καψιμάλη, του Ζερμπίνη, του Φωτιάδη, του Σταθόπουλου κ.ά.

Το εργαστήριο είχε σκοπό να βοηθάει τα ορφανά, τις χήρες και τις πολύ φτωχές οικογένειες.

Ιδού ο απολογισμός του 1910:

έσοδα σε γρόσια		έξοδα σε γρόσια	
1. Εισφορές και δωρεές	33.478,75	1. Βοήθεια στις χήρες, φτωχούς κλπ.	32.259,50
2. Καθαρό κέρδος λαχνού	7.000	2. Υλικά και ημερομίσθια του εργαστηρίου	19.659
3. Τόκοι επί του κεφαλαίου	8.367,50	3. Ενοίκιο του γραφείου και έξοδα για ημερομίσθια	3.961
4. Πωλήσεις προϊόντων εργαστηρίου	10.826,75		
Σύνολο	59.673	Σύνολο	55.879,50

Σύνολο κερδών για το 1910, 3.707 γρόσια σε συναλλαγματικές που, αν προστεθούν στο αρχικό κεφάλαιο, δίνουν 130.010 γρόσια.

Επιπλέον, η οργάνωση συνεργάζεται με το Νοσοκομείο για την εξεύρεση και την πληρωμή τροφών για τα εγκαταλειμμένα μωρά, καθώς και για την υιοθεσία παιδιών ή για να βρουν σε νέες κοπέλες δουλειά οικιακής βοήθου.

Η εκπαιδευτική κίνηση

Η έφεση των Λεσβίων για τα γράμματα και την ανάπτυξη του σχολικού δικτύου φαίνεται από δύο μικρά περιστατικά:

– στον Παπάδο το τετρατάξιο δημοτικό και τριτάξιο ελληνικό σχολείο έγιναν με προσωπική εργασία όλων των κατοίκων. Τα χρήματα τα έβαλαν οι ίδιοι οι κάτοικοι και όσοι δεν είχαν υπέγραψαν γραμμάτια, πληρώνοντας τον καθορισμένο τόκο μέχρι της εξόφλησής τους στη μεγάλη σοδειά του 1893²²⁸.

– στη Λαϊκή Νυχτερινή Σχολή οι εγγραφές το 1910 περιλάμβαναν 119 μαθητές από τους οποίους 30 ήταν αγράμματοι ηλικίας από 12 έως 45 ετών²²⁹.

Οι αστοί με τις εισφορές τους και τη συμμετοχή στις εφορείες ενίσχυαν την πνευματική κίνηση, που επεκτάθηκε από το 1840 και μετά και έφτασε το 1912 να αριθμεί 105 σχολεία, όπου φοιτούσαν 9.950 μαθητές²³⁰. Στη Μυτιλήνη οι μαθητές ανέρχονται σε 11.982 και 126 που φοιτούν στο γαλλικό σχολείο²³¹.

Ενώ το 18ο αιώνα όλοι οι λόγιοι μορφώθηκαν εκτός Λέσβου, από το 1840 και μετά η πνευματική κίνηση συγκεντρώθηκε γύρω από το Γυμνάσιο Μυτιλήνης, το οποίο είχε αναγνωριστεί το 1875 από το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η εξάπλωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης υπήρξε αρχικά μέλημα της χριστιανορθόδοξης Εκκλησίας, με τις διοικητικές όμως μεταρρυθμίσεις του 1839 και τη σταδιακή ανακατανομή ρόλων μεταξύ Εκκλησίας και κοσμικής εξουσίας τα σχολεία περνούν στην αρμοδιότητα των «εκπαιδευτικών καταστημάτων», που με τη σειρά τους ελέγχονταν από το αρχοντοαστικό στρώμα.

Στις αρχές του 20ού αιώνα το εκπαιδευτικό δίκτυο στη Λέσβο υπερέχει κατά πολύ των άλλων νησιών του Αρχιπελάγους. Σε σύνολο 47 μουσουλμανικών σχολείων τα 33 βρίσκονται στη Λέσβο και σε σύνολο 230 ελληνορθόδοξων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων τα 112 είναι λεσβιακά²³².

Από το 1874 η εκπαίδευση είναι δωρεάν. Το γεγονός αυτό επέφερε την αύξηση του αριθμού των μαθητών, όπως αποδεικνύει ο αριθμός εγγεγραμμένων στο Γυμνάσιο Μυτιλήνης²³³. Η Χριστιανική Κοινότητα ξοδεύει για τα σχολεία 80.000 χρυσές λίρες Τουρκίας ετησίως, ποσό ίσο με τις κρατικές προσόδους του νησιού το 1874, που προέρχονται από την εκμετάλλευση δωρεών, κυρίως ακινήτων, που έκαναν πολίτες κάθε είδους²³⁴. «Επιβάλλεται να κάνουμε γνωστό στην Ευρώπη το πνευματικό δυναμικό του Ελληνισμού», γράφει το 1900 ο εκπρόσωπος του Αναγνωστηρίου Αγιάσου. «Δεν πρόκειται μόνο για τον αριθμό των σχολείων και των καθηγητών που έχουμε, πρόκειται επίσης για τους γιατρούς, τους δικηγόρους, τους βιομηχάνους και τους εμπόρους μας»²³⁵.

Η εκπαίδευση στην αλύτρωτη Ελλάδα υπήρξε λίγνο του «εθνισμού». Αυτό αιτιολογεί άλλωστε και το μεγαλύτερο αριθμό σχολείων σε σχέση με τον πληθυσμό που έχουν τόσο οι Αρμένιοι όσο και οι Έλληνες²³⁶. Η εκπαίδευση, όπως το επισημαίνει η ιστορικός Α. Αναγνωστοπούλου στη διατριβή της για τις ελληνικές κοινότητες της Μ. Ασίας²³⁷, πήρε από τα μέσα του 19ου αι. άλλη διάσταση για τους αλύτρωτους Έλληνες. Έγινε το όχημα για την εκπλήρωση των πόθων του υπόδουλου Ελληνισμού.

Μαζί με τον Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως και τις Εκπαιδευτικές Ενώσεις της Μ. Ασίας, τα Αναγνωστήρια της Λέσβου κατέβαλαν ισχυρές προσπάθειες για τη παιδεία και διαμέσου αυτής για τη συγκρότηση εθνικής ιδεολογίας στους χριστιανούς Οθωμανούς υπηκόους. Αξίζει να σημειωθεί ότι ως τα τέλη του αιώνα άμεση επαφή με την Αθήνα δεν υπήρχε. Το πνευματικό σημείο αναφοράς της Μυτιλήνης ήταν η Πόλη και η Σμύρνη και οι μοναδικές εφημερίδες που έφταναν (με δεδομένη την απαγόρευση των ελληνικών) ήταν ο *Νεολόγος* Κωνσταντινουπόλεως, η *Αμάλθεια* και η *Αρμονία* Σμύρνης, καθώς και η *Νέα Ημέρα* της Τεργέστης, που έφτανε με τα Αυστριακά Ταχυδρομεία.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αλληλογραφία των σωματείων των χωριών με τους εκπαιδευτικούς συλλόγους της Μ. Ασίας και ειδικά με το μικρασιατικό σύλλογο «Ανατολή»²³⁸. Σκοπός του συλλόγου, που ιδρύθηκε το 1891 στην Αθήνα από Μικρασιάτες φοιτητές, ήταν η φροντίδα για την κάλυψη των μορφωτικών αναγκών των Ελλήνων της Μ. Ασίας και των νησιών. Η εκπαιδευτική κίνηση, της οποίας χρηματικός αρωγός είναι η αστική τάξη της Λέσβου, διακρίνεται για δύο χαρακτηριστικά: α. το λαϊκό της χαρακτήρα και β. την ανοχή της απέναντι στο νεό γλωσσικό ρεύμα, το δημοτικισμό. Ο δημοτικισμός, πνευματική κίνηση αρκετά ισχυρή στη Λέσβο την περίοδο που εξετάζουμε, βρίσκει πρόσφορο έδαφος στο χώρο των εκπαι-

δευτικών και δημοσιογράφων και παίρνει, μετά το 1925, διαστάσεις λαϊκού κινήματος.

Από τους προδρόμους της γλωσσικής μεταρρύθμισης θεωρείται ο Δ.Π. Αλβανός, μετέπειτα εκδότης και δημοσιογράφος της *Χαραυγής*²³⁹, ενώ λίγα χρόνια πριν (1900-1) ο Αργύρης Εφταλιώτης γράφει στη δημοτική τον *Μανόλη τον Ντελμπεντέρη*, εμπνευσμένο από το μεταναστευτικό ρεύμα, τη ζωή και τη νοοτροπία των Λεσβίων παροίκων της Αγγλίας.

Το 1899 επιστρέφει στο νησί ο Στρατής Παπαντώνης, πρωτοετής φοιτητής από τον Παπάδο, που έφυγε καθαρευουσιάνος και γύρισε δημοτικιστής. Από τις στήλες της *Αρμονίας* της Σμύρνης ο Δ.Π. Αλβανός δημοσιογραφεί υπέρ της δημοτικής, ενώ το 1910 συστάθηκε η «Φοιτητική Συντροφιά» με σκοπό την προώθηση της δημοτικής γλώσσας όχι απλά ως γλωσσικού κινήματος αλλά και ως ρεύματος ανάταξης με ευρύτερες πνευματικές, κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις. Οι πρώτοι αποδέκτες των κηρυγμάτων για γλωσσική μεταρρύθμιση ήταν οι δάσκαλοι. Ειδικά στο λαϊκό και νυκτερινό σχολείο οργανώνονται διαλέξεις για το δημοτικισμό με αποσπάσματα από τα έργα των καλύτερων εκπροσώπων της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

Οι αντιδράσεις κατά των «μαλλιαρών» δεν έλειψαν. Οι παραδοσιακοί λόγιοι ανέλαβαν να υπερασπίσουν την καθαρότητα της γλώσσας, ενώ η επίσκεψη του καθηγητή κ. Μιστριώτη στη Λέσβο το 1912 συνοδεύτηκε από το εξής σχόλιο²⁴⁰: «Ο κύριος καθηγητής, ακούσας τους γραφιάδες που επωλούσαν τα παραρτήματα των εφημερίδων να φωνάζουν “παράρτημα της Λέσβος”, λέγουν ότι είπε: “Απόλετο πάσα ελπίς μετανοίας παρά του Μυτιληναϊκού λαού, μαλλιαρισμός γαρ εισεχώρησεν και παρά γαβριάσιν”!».

Συγχρόνως το Πατριαρχείο, με εγκύκλιό του προς τις εκκλησιαστικές και κοινωνικές αρχές, ζήτησε να ληφθούν μέτρα²⁴¹. Ο φόβος της άλωσης του εκπαιδευτικού χώρου από τους «μαλλιαρούς» υπακούει σε μια ευρύτερη ανάγκη προάσπισης και διατήρησης των κοινωνικών φραγμών, έναν από τους οποίους αποτελούσε και η γλώσσα. Η σατιρική διάθεση ωστόσο του τύπου της εποχής για τη γλωσσική διαμάχη μάς κάνει να πιστεύουμε ότι η μεταρρύθμιση έβρισκε ευνοϊκό έδαφος ανάπτυξης όχι μόνο στη μυτιληναϊκή κοινωνία μα και σε εκλεκτά μέλη της. «Ακόμα κι ο Μποστάνης υπογράφει στα φάκελα Στρατής αντί για Ευστράτιος»²⁴².

Οι ιδέες

Για την ιστορία των ιδεών στη Λέσβο κατά το 19ο αιώνα θ' αναφερθούμε επιγραμματικά. Η πνευματική κίνηση στα τέλη του αιώνα αποτελεί συνέχεια των αγώνων που ξεσπούν στο νησί την περίοδο 1860-1880 με κέντρο το εκπαιδευτικό ζήτημα. Στη διάρκεια όμως αυτής της ιδεολογικής διαμάχης αναφύονται καιρία κοινωνικά θέματα και τίγονται σημαντικοί εξουσιαστικοί μηχανισμοί, όπως οι κτηματικές περιουσίες των εκκλησιών και των προκρίτων, οι ατασθαλίες στην καταγραφή των κτημάτων και τον επιμερισμό του φόρου εκ μέρους των Δημογερόντων, η τοκογλυφική πρακτική του «σελέμ» συνδυασμένη με την έλλειψη γεωργικής τράπεζας και, τέλος, η πώληση εγγράφων έναντι αμοιβής από πλούσιους χριστιανούς εμπόρους²⁴³.

Οι Λέσβιοι μελετητές που ασχολήθηκαν με την ιστορία των ιδεών του 19ου αι. επικεντρώνονται στα εξής σημεία:

α. Το νεοελληνικό διαφωτισμό, που αποτελεί το σημαντικότερο πνευματικό ρεύμα του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα. Εισηγητής του είναι ο

Βενιαμίν ο Λέσβιος²⁴⁴, ο οποίος στις αρχές του 19ου αιώνα βρίσκεται ήδη ως δάσκαλος των θετικών επιστημών στη φημισμένη σχολή των Κυδωνιών. Επιδιώκοντας ένα μεταρρυθμιστικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα που θα συμβάδιζε με τον ευρωπαϊκό διαφωτισμό, ήρθε σε οξεία αντίθεση με τη συντηρητική κοτζαμπασίδικη νοοτροπία. Στα πλαίσια του έργου του εντάσσεται και η φροντίδα για τη σύσταση ελληνικών σχολείων στη Λέσβο και τη στελέχωσή τους με τους καλύτερους μαθητές του.

β. Δεύτερο σημείο μελέτης είναι η στάση των Λεσβίων στο σύνολό τους και των προκρίτων ειδικότερα απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση²⁴⁵.

γ. Η διαμάχη για το «Λεϊμωνακό ζήτημα» (1882-1883), με αιχμή την αξιοποίηση των πόρων της Μονής Λειμώνος για εκπαιδευτικούς σκοπούς²⁴⁶.

δ. Οι ενδοκοινοτικές ρήξεις στις κομποπόλεις του νησιού την περίοδο 1860-1880 (Αγ. Παρασκευή - Βρίσα) για την επιλήψιμη διαχείριση των φορολογικών και κτηματολογικών καταστάχων εκ μέρους των δημογερόντων²⁴⁷.

Το κοινωνικό ζήτημα

Με τις λέξεις «εργάτης», «κεφάλαιο», «εργασία», «πάλη των τάξεων», «εκμετάλλευση», «απεργία» και «σοσιαλισμός»²⁴⁸ κάνει την εμφάνισή της στο κοινωνικό προσκήνιο η εργατική τάξη που, όπως και οι αστοί, βρίσκεται στο στάδιο συγκρότησής της. Σ' αυτήν συσπειρώνονται εργάτες από τα βιομηχανική συγκροτήματα, τους παλαιούς μύλους, και εργάτες γης. Πλαισιώνεται επίσης από χαμάληδες του λιμανιού, αχθοφόρους, ναύτες, άεργους, υπαλλήλους των εμπορικών καταστημάτων και από το υπηρετικό προσωπικό της πόλης.

Τούτος ο αντίπολος της κοινωνίας αρχίζει να εμφανίζεται στα δημοσιεύματα του τύπου, που μας εισάγουν σ' ένα κώδικα λέξεων εμπνευσμένο από την εργατική ιδεολογία. Εκτός των αριθμών που μας παρέχει η βιομηχανική ανάπτυξη²⁴⁹, ο τύπος απηχεί τις πρώτες εργατικές διεκδικήσεις που μετά το 1920 θα πάρουν πιο συγκεκριμένη και οργανωμένη μορφή. Παράλληλα με τις εργατικές διεκδικήσεις επισημαίνουμε και τα πρώτα (παραποιημένα) κηρύγματα των σοσιαλιστικών ιδεών. Ο τύπος της Λέσβου και ιδίως οι εφημερίδες *Λαϊκός Αγών* και *Χαράυγη* εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για το φαινόμενο αυτό.

Το 1909 και 1910 εκδηλώνεται για πρώτη φορά η οργανωμένη αντίδραση των εργατών. Απεργίες πολύμηνης διάρκειας γίνονται σε όλα τα σαπωνοποιεία του Πλωμαρίου και στα βυρσοδεψεία της Μυτιλήνης²⁵⁰. Οι εργατικές διεκδικήσεις αφορούν την αύξηση των ημερομισθίων και την τήρηση της Κυριακής ως ημέρας αργίας²⁵¹ και στρέφονται εναντίον της αυταρχικής πολιτικής των εργοδοτών. Οι εκδηλώσεις αυτές, που αποτελούν σπέρματα εργατικής συνειδητοποίησης, θα ξεφύγουν από την εμβρυακή και συντεχνιακή μορφή τους αρκετά χρόνια μετά από την ένωση της Λέσβου με το Ελληνικό Κράτος, και ιδίως μετά την εγκατάσταση του κύματος προσφύγων που επέφερε η Μικρασιατική καταστροφή.

Η καθημερινή εφημερίδα *Λαϊκός Αγών* λανσάρεται ως εφημερίς των λαϊκών συμφερόντων. Ιδού μερικοί τίτλοι άρθρων: «Χριστιανισμός και σοσιαλισμός» (Δεκέμβριος 1911), «Τι ομιλείτε περί ελευθερίας; Όστις είναι πτωχός είναι δούλος» (11 Δεκεμβρίου 1911), «Δεν υπάρχουν φίλοι του Λαού. Ο Λαός μόνον από τον Λαό θα σωθεί» (Φεβρουάριος 1912). Αλλά ο τύπος δεν αποτελεί μεμονωμένο φαινόμενο. Μεταξύ των πνευματικών ανθρώπων και κυρίως των καθηγητών, οι καινούργιες ιδέες συναρπάζουν. Το 1910 ο καθηγητής του γυμνασίου Α. Δελής δίνει διάλεξη στο

λαϊκό σχολείο με θέμα «Η θεωρία του σοσιαλισμού», που καταχειροκροτήθηκε από πλατύ ακροατήριο²⁵².

Τα άρθρα καυτηριάζουν συχνά την αντεργατική και αντιλαϊκή στάση των ιδιοκτητών των ελαιοτριβείων, ειδικά για το ζήτημα των ταγαρελαίων²⁵³. Οι μεγάλεμποροι αποδοκιμάζονται διότι υποχρεώνουν τους υπαλλήλους τους να εργάζονται 14 ώρες τη μέρα και την Κυριακή – ημέρα αργίας – ως τις 6 μ.μ.²⁵⁴. Οι απεργίες ωστόσο αντιμετωπίζονται με καχυποψία από την εφημερίδα, ως μόδα εισαγόμενη «εξ Ευρώπης» που δεν λύνει τα τοπικά προβλήματα²⁵⁵: «Αν και νεοφώτιστοι ημείς εδώ, εβάλαμε, όπως βλέπετε, τα γυαλιά εις την προικοδοτίδα των τοιούτων κοινωνικών διεκδικήσεων Ευρώπης», γράφει το 1910 η *Σάλπιγξ*, με την ευκαιρία της απεργίας των σαπωνοποιών²⁵⁶.

Ο αστικός μετασχηματισμός της οικονομίας και της κοινωνίας βαθαίνει το χάσμα ανάμεσα σε αστούς και εργάτες. Ο *Λαϊκός Αγών* εξανίσταται για την αύξηση του φόρου επιτηδεύματος και την επιβολή άλλων, όπως του στρατιωτικού, που ωστόσο επιβαρύνουν περισσότερο τις λαϊκές τάξεις. «Σε τι προστατεύεται ο εργάτης που πληρώνεται τόσο λίγο, πληρώνοντας το φόρο επιτηδεύματος; Οι εργάται πληρώνουν όλους τους φόρους, και τους μεγάλους ακόμη»²⁵⁷. Σχετικά με τη στρατολογία: «Με 50 λίρες απαλλάσσεται της στρατολογίας και εκείνος διά τον οποίον οι 50 λίρες είναι ένας καφές και εκείνος διά τον οποίον το χρήμα τούτο είναι αυτή η ζωή του»²⁵⁸.

Οι εργοστασιάρχες, οι μεγάλοι γαιοκτήμονες και οι εκπρόσωποι της Χριστιανικής Κοινότητας δεν θα μείνουν αλώβητοι από τα βέλη της κριτικής του *Λαϊκού Αγώνα*. Την ολιγωρία των λαϊκών αντιπροσώπων αλλά και την απάθεια και στωικότητα του λαού επικρίνει η εφημερίδα σε ό,τι αφορά την κατάσταση του οδικού δικτύου, την ακρίβεια, την εκβάθυνση του λιμένος κλπ. Με αφορμή τις δημοτικές εκλογές του 1912, ο *Λαϊκός Αγών* καυτηριάζει τον αριστοκρατικό χαρακτήρα του θεσμού, που δίνει το δικαίωμα του εκλέγεσθαι μόνο στους κατόχους ακίνητης περιουσίας²⁵⁹: «Ν' ανασύρομεν λίγο τον πέπλον όστις καλύπτει τα παρασκήνια της κοινοτικής μας δράσεως. Ο δεσποτισμός και απολυταρχισμός έχει ριζωθεί εις τα κόκαλά μας, καθώς και ο κοτζαμπασισμός, λείψανα της χαμιτικής εποχής». «Η εκλογή είναι φυσικό δικαίωμα κάθε πολίτη», γράφει η ίδια εφημερίδα, επικαλούμενη μια από τις πιο σπουδαίες λαϊκές διεκδικήσεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Ο εκδημοκρατισμός του συστήματος αντιπροσώπευσης με την απόκτηση του δικαιώματος της ψήφου και απ' όσους δεν ήταν κάτοχοι περιουσίας υπήρξε βασικό αίτημα των ευρωπαϊκών λαϊκών κινημάτων στα τέλη του αιώνα²⁶⁰. «Εκλέγουν αυτοί που τελικά έχουν λιγότερο ανάγκη την κοινωνική μέριμνα»²⁶¹.

Αλλά και για τις εκλογές στην Τουρκική Βουλή η θέση της εφημερίδας ξεπερνά την απλή αντιπαράθεση Τούρκων ή χριστιανών αντιπροσώπων. «Πώς γίνεται ώστε οι βουλευταί να εκροσωπούν την γνώμην του λαού, αφού οι εκλέκτορες τους οποίους θα εκλέξη ούτε προγράμματα δημοσιεύουν, ούτε είναι γνωστό εις ποίον κόμμα ανήκουν; Κάθε εθνότης ενδιαφέρεται να εκλέξει τους δικούς της. Περί της εξευρέσεως, αδιάφορον εις οιονδήποτε εθνότητα και αν ανήκωσι, και εκλογής των αρίστων, των αμερολήπτων, των δραστηρίων... ούτε σκέψις. Ας εκλεγεί Χριστιανός και ας είναι πλέον άφωνος και από ψάρι»²⁶². Στο ίδιο πνεύμα κινούνται τα σατιρικά σχόλια του *Σκορπιού*: «Μερικά αδύνατα: Να λύσουν οι βουλευταί μας την γλώσσαν τους»²⁶².

Το Εθνικό Ζήτημα και ο ελληνικός αλτρωτισμός

Δεν είναι μόνο ο δημοτικισμός και οι φιλελεύθερες ιδέες που συγκινούν τη μυτιληναϊκή κοινωνία. Ο φιλελευθερισμός και ο εθνισμός αποτελούν μέρος της καινούργιας ιδεολογίας της οποίας κύριοι εκπρόσωποι είναι οι αστοί. Το 1908 η συνταγματική μεταρρύθμιση των Νεότουρκων συνοδεύεται από λαϊκές εκδηλώσεις. Η ελπίδα για εκδημοκρατισμό που πηγάζει απ' αυτή την πολιτειακή αλλαγή πιστεύουν ότι θα φέρει και μεγαλύτερη ελευθερία δράσης για τις θρησκευτικές μειονότητες.

Η Μυτιλήνη παρουσιάζει όψη φρενιασμένη. Άνθρωποι κάθε εθνικότητας και θρησκείας διασχίζουν τους δρόμους με συνοδεία μουσικής και κρατώντας ελληνικές και τουρκικές σημαίες²⁶⁴. Ο Έλληνας υποπρόξενος υπολογίζει σε 7.000 τα άτομα που συγκεντρώθηκαν μπροστά από το Προξενείο για να ζητωκραυγάσουν υπέρ της Ελλάδας και να υψώσουν ελληνικές σημαίες²⁶⁵. Με την παραίτηση του Τούρκου διοικητή και τον ερχομό των μελών της «Ένωσης και Προόδου», που έγιναν δεκτά με ενθουσιασμό, νέες προοπτικές ανοίγονται για τη διάδοση των ιδεών του αλτρωτισμού. Τον Ιούλιο οι εκπρόσωποι δυο χωριών, σε επίσκεψή τους στον Έλληνα υποπρόξενο, τον διαβεβαιώνουν για την υποστήριξή τους προς τις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις στην Τουρκία και τη θέλησή τους να δουλέψουν για τη Μεγάλη Ιδέα και την Ένωση²⁶⁶.

Όμως οι ζητωκραυγές και το κλίμα ευφορίας θα διαρκέσουν μόλις πέντε μήνες, από τον Αύγουστο ως το τέλος του ίδιου χρόνου, γιατί με τη λύση του κρητικού ζητήματος εντάθηκαν τα μέτρα στα νησιά και οξύνθηκαν οι σχέσεις των δύο εθνοτήτων. Εξάλλου δεν άργησε να φανεί ότι ο κοινοβουλευτισμός τον οποίο εξήγγειλαν οι Νεότουρκοι και η ισότητα όλων των υπηκόων καταργούσε στην πράξη το millet ως εθνοθρησκευτική ενότητα που έχαιρε αυτονομίας και προνομίων.

Ο πόθος της ένωσης και η διάθεση ενίσχυσης του ελληνικού αγώνα διαπερνούν όλα τα κοινωνικά στρώματα. Ενδεικτικές είναι οι συνεισφορές υπέρ του εθνικού στόλου και οι έρανοι για το Ταμείο Εθνικής Άμυνας.

<i>Συνεισφορές υπέρ του Εθνικού Στόλου</i>	
<i>δωρητής</i>	<i>ποσά</i>
Αδελφοί Χ' Χριστόφα	300 χρυσά φράγκα
Συντεχνία των ραπτών	205 δραχμές
Μυστική Εταιρεία «Φοίνιξ»	111 χρυσά φράγκα
Αρ. Μάνδρας	20 χρυσά φράγκα
Οικογένεια Κατσάνη	3 τουρκικές λίρες
Γρ. Βαμβούρης	1.000 χρυσά φράγκα
Ομογενείς του χωριού Μανταμάδος
Π. Μάνδρας	500 χρυσά φράγκα
<i>Πηγή: ΙΑΥΕ 1912, α. αΚ, Δ.</i>	

Έρανος των χωριών για το Ταμείο Εθνικής Άμυνας το έτος 1910 (σε χρυσά φράγκα)

Μανταμάδος	398,75
Κλωμηδάδος	35,25
Υψηλομέτωπο	36,40
Λαφιώνα	83,40

Σκουτάρος	158,65
Βατούσα	1.156,50
Φύλια	491,30
Ανεμώτια	307,70
Τελώνια	321,20
Παράκοιλα	119,50
Γέλια	111,50
Συκαμινιά	386,55
Κλειού	200,20
Κάτη	171,55
Καλλονή	602,90
Αγ. Παρασκευή	724,70

Πηγή: ό.π.

Ο τουρκικός τύπος κατηγορεί τους κατοίκους της Λέσβου το 1909 ότι είναι υποκινητές εξεγέρσεων και ότι μετέτρεψαν το νησί σε αποθήκη πολεμοφοδίων με προορισμό τα αστατικά παράλια. Η τουρκική διοίκηση οδηγεί σε δίκη τους γυμναστικούς συλλόγους «Άτλαντα» και «Διαγόρα» επειδή δήθεν είχαν παρεκκλίνει του αρχικού τους σκοπού και είχαν μετατραπεί σε πολιτικές ομάδες, οι οποίες με το πρόσημα των ασκήσεων προπονούσαν με στρατιωτικά γυμνάσια τους νέους²⁶⁷. Στην κατηγορία αυτή συνεπικουρούσε και ο νόμος Περί συλλόγων, που απαγόρευε (άρθρο 4) ν' απευθύνονται σε μία μόνο φυλή ή εθνότητα²⁶⁸. Ωστόσο, σε αντίθεση με την εκδοχή της τουρκικής διοίκησης, στην προξενική αλληλογραφία τονίζεται η ηρεμία που επικρατεί στο νησί και η νομιμοφροσύνη των κατοίκων του. Οι Μυτιληναίοι αναμφίβολα επιζητούν την ένωση με το Ελληνικό Κράτος, αλλά δεν είναι διατεθειμένοι να συγκρουστούν, ούτε να υιοθετήσουν τις συνέπειες μιας ένοπλης εξέγερσης. «Ο ελληνικός πληθυσμός», γράφει ο περιηγητής L. de Launay το 1896, «με μεγάλη ευελιξία και φοβερή αίσθηση πρακτικής, ήξερε, χωρίς επαναστάσεις, χωρίς βιαιότητες, χωρίς καμία απ' αυτές τις εξεγέρσεις που αιματοκυλούν και ερημώνουν περιοδικά την Κρήτη, να εξαφανίσει το τουρκικό στοιχείο»²⁶⁹.

Όταν η κατάσταση επιδεινώνεται (Φεβρουάριος 1909) και στο νησί έχουν ήδη αποβιβαστεί στρατιωτικά αποσπάσματα (Νοέμβριος 1909) που επιτείνουν την εντύπωση για κήρυξη στρατιωτικού νόμου, οι Μυτιληνιοί παρουσιάζονται ως νομιμόφρονες υπήκοοι. Έτσι επιβεβαιώνουν τα όσα γράφει γι' αυτούς ο υποπρόξενος της Γαλλίας στο παράρτημα της επιστολής του της 8 Ιουλίου 1909 προς τη Σμύρνη:

«Ο βαθμός προσήλωσης των κατοίκων της Μυτιλήνης προς στην Αυτοκρατορία φαίνεται και από τις ιστορικές τους παραδόσεις [αναφέρεται στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης], κι αυτή η αλήθεια μου επιβεβαιώνεται με αποδείξεις. Αποδεικνύεται επίσης ότι για ένα λαό δραστήριο και σώφρονα όπως είναι ο μυτιληναϊκός δεν υπάρχει άλλο ιδανικό εκτός από την ευημερία προς την οποία βαδίζει ακολουθώντας πάντοτε το δρόμο του πολιτισμού και της προόδου, προστατευμένος από τους φυσικούς νόμους της ελευθερίας και της δικαιοσύνης»²⁷⁰.

Η υποβόσκουσα δυσαρέσκεια των ντόπιων, για την οποία μιλούσε ο περιηγητής D. Davesiés de Pontés²⁷¹ το 1830, περιγράφεται το 1896 ως φαινομενική υποταγή. Κατά τη διάρκεια όμως αυτών των ετών η οικονομική δύναμη έχει αλλάξει χέρια. Το χριστιανικό στοιχείο κρατάει όχι μόνο την παραγωγική ζωή του νησιού, αλλά και έχει επεκτείνει τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες έξω από τα σύνορα της Αυτοκρατορίας, κατέχοντας έτσι μια ορισμένη αυτοδυναμία. Ο εθνισμός, κατά τη γνώμη μου, σπέρματα του οποίου έχουν ήδη καλλιεργηθεί από την παιδεία και την ελλη-

νορθόδοξη Εκκλησία, ενισχύεται, κατά την τελευταία φάση του ζητήματος των εθνοτήτων, από την επερχόμενη διάλυση της Αυτοκρατορίας. Ο ελληνικός αλυτρωτισμός γνωρίζει έξαρση στην Τουρκία στα πρώτα δέκα χρόνια του 20ού αιώνα και η εμπορική αστική τάξη της Λέσβου ενοστερνίζεται το ρεύμα αυτό²⁷² στο βαθμό που οι Νεότουρκοι «σκληραίνουν» την πολιτική τους, οι πωλήσεις πέφτουν, το κόστος ζωής ανεβαίνει και οι ίδιοι θίγονται άμεσα από το μοϊκοτάξ των αυστριακών και ελληνικών προϊόντων²⁷³. Εξάλλου η ελεύθερη έκδοση εφημερίδων και περιοδικών μετά το 1909 ενισχύει το ρεύμα του εθνισμού²⁷⁴ και αυξάνει την πνευματική και ιδεολογική επιρροή των Αθηνών.

Η έκφραση του εθνισμού στους αστούς πηγάζει από μια μεγάλη αντίφαση που βιώνουν από τη μια ως πρωτεργάτες της οικονομικής προόδου, που μεταλλάζει τις σχέσεις παραγωγής προς το αστικό μοντέλο, και από την άλλη ως κυριαρχούμενοι εθνικά. Παρ' όλο που τα ανώτερα στρώματα της λεσβιακής κοινωνίας διατηρούν θαυμάσιες σχέσεις με την τουρκική διοίκηση, όπως μαρτυρούν όλες οι προφορικές πηγές μας, δεν είναι ωστόσο ικανοποιημένοι από την θέση που κατέχουν – σε δεύτερη, υποδεέστερη μοίρα – στα θέματα διοίκησης, αλλά και από τις πολιτικές οικονομικές κι άλλες επιλογές της εξουσίας, που συχνά αντιτίθενται στα συμφέροντά τους. Ορμώμενοι απ' αυτή τη δυσαρέσκεια, προσχωρούν στην ιδέα της ένωσης και στηρίζουν ηθικά και υλικά τον εθνικό στόλο της Ελλάδας, που μαχόταν για την απελευθέρωση των νησιών.

Θα μπορούσε βέβαια μια τέτοια επιλογή να κλονίσει τις βάσεις της ευμάρειας και της προόδου, όπως εξάλλου έγινε, τοποθετώντας τη Λέσβο σ' ένα διαφορετικό γεωγραφικό-οικονομικό-πολιτικό πλαίσιο και επαναπροσανατολίζοντάς την προς μια νέα πρωτεύουσα – την Αθήνα – εξαιρετικά μακρινή και ασύμφορη.

Οι πηγές μας, και ιδίως όσες προέρχονται από την προσωπική αλληλογραφία στελεχών της αστικής τάξης, μας οδηγούν στο πρόωρο ίσως συμπέρασμα ότι ένα τέτοιο ενδεχόμενο ήταν έξω από κάθε φαντασία, διότι οι αστοί δεν διανοήθηκαν ποτέ πως θα έκλεινε γι' αυτούς η μικρασιαστική αγορά και οι άλλες αγορές της Ανατολής. Έτσι λοιπόν, η εμπορική αστική τάξη στηρίξε την Ένωση μ' ένα μετριοπαθή τρόπο που δεν διακινδύνευε τα προνόμιά της. Εξάλλου το πιο δυναμικό της τμήμα, που ήταν οι Λέσβιοι της διασποράς, παρέμεινε αλώβητο από τις συνέπειες τέτοιων αποφάσεων, γιατί οι βάσεις της ευημερίας του δεν μπορούσαν να θιγούν από την αλλαγή του πολιτικού και εθνικού σκηνικού. Η ένωση της Λέσβου με το Ελληνικό Κράτος δεν έθιξε τα θεμέλια του πλούτου τους και δεν τα συγκλόνισε όσο άλλα γεγονότα που ήρθαν στο ευρωπαϊκό προσκήνιο δύο δεκαετίες αργότερα, όπως ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η Οκτωβριανή Επανάσταση και, τέλος, η παγκόσμια οικονομική κρίση του Ιουνίου του 1930.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Gürsel S., *L'Empire Ottoman face au capitalisme*, 1987, σ. 133, και Inalcik H., «Capital formation in the Ottoman Empire» στο *Journal d'Histoire Economique* XXIX, 1969, σσ. 97-142.
2. Μιλώ για πρώτη φάση, διότι θεωρώ πως υπήρξε και μια δεύτερη μετά την ένωση της Λέσβου με το Ελληνικό Κράτος. Το 1932 (β' φάση) η Λέσβος αριθμεί 251 εργοστάσια, με βάση τις πληροφορίες του γραμματέα του Γεωργικού Επιμελητηρίου Λέσβου. Βλ. Καλωναίος Μ., *Λέσβος*, Αθήνα 1934.
3. ΑΜΑΕ. CCC, Métélin, τόμ. 57, 9 Σεπτεμβρίου 1899.

4. Βλ. Shaw S. και Shaw E. K., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τόμ. 2, Καίμπριτζ 1977, σ. 98.
5. Το 1893, μας πληροφορεί η ελληνική προξενική έκθεση, 1 καντάρι σαπούνη αξίας 160-180 γροσίων επιβαρύνεται με 6 παράδες φορο-εξαγωγής, ενώ 1 βαρέλι τσιμέντου αξίας 17 γροσίων επιβαρύνεται με 1 γρ. φόρο εισαγωγής. Βλ. ΙΑΥΕ, 1901, Α52, Οικονομικές εκθέσεις, 23 Σεπτ. 1893, και ΙΑΥΕ, 1908, 10 Μαρτίου 1908, αρ. 202.
6. Βλ. V. Cuinet, *ό.π.*, σ. 465.
7. Βλ. ΑΜΑΕ, CCC, "Mytilène", τόμ. 57, Αρ. 39, 27 Ιουλίου 1888. Αναφορά του Rougon.
8. Νομαρχία Λέσβου, *Βιομηχανικά κτίρια στη Λέσβο, 19ος και αρχές 20ού αι. Ελαιοτριβεία-Σαπωνοποιεία*, Αθήνα 1986.
9. Βλέπε Ιδιωτικό Αρχείο Βασιλείου, Τεφτέρια Λογαριασμών Α, Β, Γ, και Δ.
10. Σύμφωνα με το περιοδικό *Σαπφώ* το 1881, τα Λουτρά έχουν 215 ουζίες.
11. Για να εκτιμήσουμε την παρουσία της οικογένειας Βασιλείου, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι ο πατέρας του Α. Βασιλείου, Παναγιώτης, είχε στην κυριότητά του μεγάλες κτηματικές εκτάσεις όχι μόνο στη Λέσβο, αλλά και στην απέναντι μικρασιατική ακτή. Οι προφορικές πηγές μας (συνέντευξη με τους απογόνους της οικογένειας) εκτιμούν ότι έφτανε τα 3.000 μούδια στις περιοχές Γέρα, Λουτρά, Μυστεγνά, Κάτω Τρίτος, Θεομή. Αυτές οι εκτάσεις εμφανίζονται στους λογαριασμούς των χειρογράφων τετραδίων του γιου του, Α. Β. Διαφαίνεται και ο αριθμός των 1.929 αγροτικών ημερομισθίων που έγιναν σε μια χρονιά (από 21 Μαρτίου ως τέλος Μαΐου του 1893).
12. Υπολογίζω την αντιστοιχία ελιάς - λαδιού σε 25-30%.
13. 1 γομάρι = 120 οκάδες.
14. Ισοτιμία τουρκικών νομισμάτων το 1893: 1 λίρα = 108 γρόσια, 1 μετζήτι = 20 γρόσια, 1 γρόσι = 40 παράδες.
15. Στην εφημερίδα *Σμύρνη* της 13 Ιουνίου 1872 δημοσιεύεται ότι παραχωρείται με αυτοκρατορικό φερμάνι το δικαίωμα εξαγωγής χρωμίου στην εταιρεία Hadkinson-Sérili et Cie, εκχωρώντας το 5% επί της ποσότητας του εξαχθέντος μεταλλεύματος στους ιδιοκτήτες.
16. Γ. Α. Πάπης, *Πανηγυρική Τετραλογία*, Αθήνα 1863, *Λόγος Α*, σ. 13.
17. Γενικά Αρχεία του Κράτους Νομού Λέσβου.
18. Η επιτόπου έρευνα στην ιδιοκτησία του Άτκινσον αποκάλυψε μόνο ερείπια βιομηχανικών κτιρίων καθώς και την προσωπική του κατοικία, απ' όπου έγινε δυνατή η διάσωση τριών βιβλίων λογαριασμών. Το κεντρικό κτίσμα χρησίμευσε ως αποθήκη πυρομαχικών, με την επιστράτευση του 1974, και καταστράφηκε το 1975, όταν η αποθήκη εξερράγη.
19. *Ημερολόγιο της Νομαρχίας Αρχιπελάγους 1301*, σ. 105.
20. ΑΜΑΕ, CCC, "Mételin", Rapport Commercial no 39, 27 Ιουλίου 1898.
21. Τα εισαγόμενα είδη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υποβάλλονταν εκτός από το φόρο εισαγωγής (3%) και στο φόρο εσωτερικών τελωνείων, που κυμαινόταν στο +5%, με βάση μια λίστα προϊόντων που ανάλογα με το είδος και τη χώρα προέλευσης καθορίζονταν από το τοπικό τελωνείο. Τα εσωτερικά τελωνεία καταργήθηκαν με νόμο του 1874. Ο Άτκινσον καταγράφει συχνά τα δώρα που δίνει στον τελώνη σε διάφορες ευκαιρίες (Νέο Έτος, Βαϊράμι κλπ.).
22. ΑΜΑΕ, CCC, "Mételin", 1885-1893, no 19, 23 Απριλίου 1889.
23. Τα έξοδα σπιτιού και τα έξοδα καλλωπισμού περνούν στα λογιστικά βιβλία ως μέρος των εξόδων της επιχείρησης. Δεν έχει επέλθει ακόμα μεταβολή στο *modus operandi* των καπιταλιστικών επιχειρήσεων, φαινόμενο που πρωτοεμφανίζεται στην Ευρώπη την περίοδο 1875-1914.
24. FO, 195/1807, 8 Νοεμβρίου 1893.
25. Ό.π.
26. Οι λεσβιακές εξαγωγές απορροφώνται κυρίως από την Μ. Ασία, από δω και η γεωγραφική θέση των πόλεων της Λέσβου και της πρωτεύουσας καθώς και του βιομηχανικού καταστήματος του Ρ. Άτκινσον. Αντίθετα, το κρητικό σαπούνη, που είναι καλύτερης ποιότητας, απορροφάται από τη Γαλλία.
27. Όπως περιληπτικά σημειώνει ο Θ. Βερέμης στο κεφ. «Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις» στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ, σ. 170: «Ως αποτέλεσμα του Τανζιμάτ μειώθηκαν σημαντικά οι δασμοί στα εισαγόμενα είδη ώστε η αυτοκρατορία να περιέλθει σε κατάσταση αποικίας, καθώς διέθετε φθηνές πρώτες ύλες και μεγάλες αγορές για τα βιομηχανικά προϊόντα της Ευρώπης. Η εισροή φθηνών προϊόντων έπληξε τις οθωμανικές βιοτεχνίες, αποθαρρύνοντας την ανάπτυξη της εγχώριας βιομηχανίας».
28. Βλ. Γενική Διοίκηση Νήσων Αιγαίου, *ό.π.*, έκθεση Σοφιανόπουλου, σ. 9-15.

29. Βλ. V. Cuinet, *ό.π.*, σ. 456, και, Γενική Διοίκηση Νήσων Αιγαίου, έκθεση Σοφιανόπουλου, *ό.π.*, σ. 9.
30. Η αύξηση τιμής του λαδιού από το 1878 έως το 1912 είναι 43,1%.
31. Για το σχετικά ψηλό επίπεδο των ημερομισθίων στην Αυτοκρατορία βλ. Gürsel S., *L'empire Ottoman face au capitalisme*, Παρίσι 1987, σ. 225.
32. Συζήτηση με έναν από τους πρώτους συνδικαλιστές, τον Σ. Ταττά, αρτεργάτη, τον Σεπτέμβριο του 1987. Θα πρέπει επίσης να προσθέσουμε ότι την εποχή αυτή το εργατικό ημερομίσθιο αντιστοιχεί στο 1/3 της τιμής ενός λαγηνιού λαδιού (=8,16 κιλά), ενώ πολύ μετά την ένωση της Λέσβου με το Ελληνικό Κράτος, ένα αγροτικό ημερομίσθιο αντιστοιχούσε σε μια οκά λάδι.
33. Έκθεση Σοφιανόπουλου, Γενική Διοίκηση Νήσων Αιγαίου, *ό.π.*
34. Εννοώ τα μεγάλα υφαντουργεία, ξυλουργεία και τα εργοστάσια κατασκευής και συναρμολόγησης μηχανών, τα οποία φαίνονται στον πίνακα της βιομηχανικής ανάπτυξης, σ. 197.
35. Η εφημερίδα *Σάλπιγξ* σχολιάζει, την έλλειψη επιχειρηματικού πνεύματος των ευπρόρων κατοίκων του νησιού, που επιδίδονται στην κατασκευή ελαιουργικών επιχειρήσεων, ενώ η χώρα προσφέρει ποικιλία άλλων δυνατοτήτων (ιχθυοτροφείο του κόλπου της Γέρας, σιδηρόδρομο, αλυνές). Βλ. *Σάλπιγξ*, 22 και 25 Μαΐου 1910.
36. Βλ. Καρδάσι Β., *Σύρος, το σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Αθήνα 1987, σσ. 144-148.
37. Βλ. δικαιοπραξία αρ. 3778 του ΚΣΧΚ.
38. Συνέντευξη με τον Ζ. Καμπούρη, απόγονο της οικογενείας Καμπούρη και ιστορικό της Λέσβου.
39. Δικαιοπραξίες του ΚΣΧΚ, Αρ. 4124, 4755, 4963, 6034, 6277. Βλέπε Κεφ. 4, «Το εμπόριο κινητήρια δύναμη της εξέλιξης», Εμπορικές Εταιρείες, σ. 131.
40. Βλ. Κεφ. 5.1, «Η βιομηχανική ανάπτυξη», σ. 215.
41. Βλ. παραπάνω (37) και σ. 148.
42. Βλ. «Μεταναστευτικό ρεύμα και πάροικοι», *Το εισαγωγικό εμπόριο των Αδελφών Σιφναίου*, σ. 280.
43. ΙΑΥΕ, 1899, 5Α, 42Γ, Α/Πρ. 289.
44. Βλ. Πράξεις αρ. 162, 1272, 5811, 5946, 5272, 6521, 3507, 5549, 3941, 2689, 2699, 2990, που αφορούν την περίοδο 1825-1880.
45. Βλ. Κεφ. 5, «Η κοινωνική και οικονομική δομή 1880-1912», *Άλλοι τομείς της ανάπτυξης*, σ. 250.
46. Πρέπει ωστόσο να λάβουμε υπόψη την παρατήρηση του V. Cuinet το 1890, ο οποίος παρουσιάζει αριθμούς υψηλότερους σε σχέση με αυτούς των προξένων. Για την εμπορική κίνηση του λιμανιού της Μυτιλήνης το 1305 (Μάρτιος 1889 - Φεβρουάριος 1890), ο αριθμός των εξαγωγών ανέβηκε στα 11.320.000 γαλ. φράγκα (κατά την εκτίμηση του τελωνείου) και αυτός των εισαγωγών στα 13.790.000 γαλ. φράγκα. Αλλά, παρατηρεί ο V. Cuinet, το σύνολο των εξαγωγών του νησιού είναι στην πραγματικότητα πάνω από 20.000.000 γαλ. φράγκα (ήτοι 43,3% πάνω από τις επίσημες εκτιμήσεις), διότι ένα μεγάλο μέρος των προϊόντων εξαγωγής φορτώθηκε από τα άλλα λιμάνια του νησιού με μικρά ιστιοφόρα και επομένως διαφεύγει των αριθμών, ενώ το σύνολο σχεδόν των προϊόντων εισαγωγής ξεφορτώθηκαν στο λιμάνι της Μυτιλήνης από τα ατμόπλοια των μεγάλων ναυτικών εταιρειών. Cuinet V., *La Turquie d'Asie*, τόμ. 1, Παρίσι 1892, σελ. 467.
47. Πρέπει εντούτοις να γνωρίζουμε ότι η αναλογία της κατανομής των καλλιιεργειών στην αρχαιότητα έχει ανατραπεί. Οι έρευνες του Ι. Κοντή, που στηρίζονται σε επιγραφές, δίνουν τα εξής δεδομένα για την κατανομή των καλλιιεργειών στην αρχαιότητα: ελαιώνες 5-6% των καλλιιεργησίμων γαιών, άμπελοι 5-6%, κήποι, λαχανόκηποι και εδάφη με δυνατότητα σποράς 55%, βοσκότοποι 30-35%. Βλ. Κοντή Ι., *Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή*, Αθήνα 1970, σσ. 36-38.
48. Βλ. Καμπούρης Ζ., «Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στη Λέσβο, 1908-1912», στα *Λεσβιακά*, τόμ. Δ', Μυτιλήνη 1962, σσ. 102-188.
49. Βλ. ΑΜΑΕ, CCC, No 19, 23 Απριλίου 1889.
50. Βλ. ΑΜΑΕ, CCC, No 39, 27 Ιουλίου 1898.
51. Η αναφορά της Ελληνικής Διοίκησης το 1913 καταγράφει 3 εργοστάσια δερμάτων που λειτουργούν με ατμό και 17 βυροδεφεία. Είναι εφοδιασμένα με μηχανές ισχύος 74 ίππων και απασχολούν 60 εργάτες. Βλ. Έκθεση του Συράκη, 4 Μαρτίου 1913, *Γενική Διοίκηση των Νήσων. Διάφορες Μελέτες, Α'. Λέσβος*, Μυτιλήνη 1913.
52. Βλ. ΑΜΑΕ, CCC, «Archipel», τόμ. 56, 3/15 Σεπτ. 1894, No 34.
53. Βλ. παραπάνω (51).
54. βλ. ΑΜΑΕ, CCC, «Mételin», τόμ. 2, Notions commerciales sur l'île de Mételin par Mr. Roboly.
55. Αναλύοντας την οικονομική εξέλιξη της Λέσβου, προτείναμε την εξής περιοδολόγηση: α. 1843-67

- περίοδος των αργών μεταβολών, β. 1867-80 επιτάχυνση της εμπορικής κίνησης και τροποποιήσεις στον τρόπο παραγωγής, γ. 1880-1912 προς τον αστικό μετασχηματισμό. Βλέπε, Κεφ. 4, «Η οικονομική και κοινωνική δομή 1840-1880», 2. *Το εμπόριο κινήτρια δύναμη της εξέλιξης*, σ. 109-131.
56. Βλ. ΙΑΥΕ, 1867, 39/12, «Η Μυτιλήνη πριν και μετά την καταστροφή της 7ης Μαρτίου 1867».
57. Βλ. ΑΜΑΕ, CCC, 1894-1896, Νο 11, 5 Μαΐου 1896.
58. Βλ. παραπάνω (57).
59. Βλ. FO, 78/1534, και ΑΜΑΕ, CCC, τόμ. 55, Νο 19, 23 Απριλίου 1889.
60. Τούτο επιβεβαιώνεται από την προξενική έκθεση του 1897, που παραθέτει: «Τα μικρά πλοίαρχα της Λέσβου εκμεταλλεύτηκαν σημαντικά τα παρόγια της Τουρκίας, από τον κόλπο της Θεσσαλονίκης στην Ευρώπη και το ακρωτήριο Baba στην Ασία μέχρι την Κωνσταντινούπολη και τη Φώκεια. Οι ατζές της Ασίας είναι, σε μεγάλο μέρος, στην εκμετάλλευση των Μυτιληναίων αποίκων». (βλ. ΑΜΑΕ, CCC, Métélin, Νο 39, 27 Ιουλίου 1898).
61. Σύμφωνα με την έκθεση του Συράκη προς την ελληνική διοίκηση, το 1913 η παραγωγή των δημητριακών είναι αρκετή για την κάλυψη της τοπικής κατανάλωσης επί δύο, δυόμιση μήνες. Βλ. *Γενική Διοίκηση των νήσων του Αιγαίου, Διάφορες Μελέτες, Ι. Λέσβος*, έκθεση Συράκη, 4 Μαρτίου 1913.
62. Πόλη της ασιατικής ακτής, νότια της Σμύρνης.
63. Βλ. παραπάνω (60).
64. Βλ. ΑΜΑΕ, CCC, Métélin, τόμ. 56, Νο 11, 5 Μαΐου 1896.
65. Στο τέλος του 1913 τρία νηματουργεία εξάγουν τα προϊόντα τους στα ασιατικά παρόγια. Βλ. παραπάνω (51).
66. Εταιρεία γαλλικού κεφαλαίου που ιδρύθηκε το 1883· διαχειριζόταν τα εισοδήματα των καπνών και ήταν μαζί με το Δημόσιο Χρέος μία από τις κυριότερες πηγές εξωτερικού ελέγχου του κρατικού εισοδήματος. Βλ. FO, 195/2112, 20 Ιουλίου 1901, και FO, 195/3124, αίτηση ενός ξένου υπηκόου, να καλλιεργήσει καπνό στη Λέσβο και αρνητική απάντηση της Régie.
67. Βλ. παραπάνω (51).
68. Το 1911, το πρώτο αυτοκίνητο που εισάχθηκε είναι ιταλικό, και πρώτη η εφημερίδα του Μιλάνου *Domenica del Corriere* αναγγέλλει το πρόγραμμα κατασκευής σιδηροδρομικής γραμμής στη Λέσβο με έξοδα του χριστιανικού πληθυσμού. Βλ., *Σάλπιγξ*, 13 Ιανουαρίου 1911.
69. Όπως επισημαίνει ο J. Thobie: «Χάριν των παρακλήσεων των Γάλλων εμπόρων της Ανατολής και με σκοπό να ξεπεράσει την Αγγλία, η γαλλική κυβέρνηση παίρνει την πρωτοβουλία να κατασκευάσει μόνη της πλοίαρχα που προορίζονται να συνδέσουν τη Μασσαλία, την Κωνσταντινούπολη και την Αλεξάνδρεια, και που θα εγγυώνται την ασφάλεια του διπλωματικού ταχυδρομείου». Βλ. Thobie J., *Les intérêts économiques, financiers et politiques français dans la partie asiatique de l'Empire ottoman de 1895 à 1914*, διδακτορική διατριβή στο πανεπιστήμιο Paris-I, τόμ. 3, σ. 32.
70. *Ο Παγκόσμιος Εμπορικός Οδηγός του 1908*, που εκδόθηκε στη Σμύρνη από τον Μ. Μιχαηλίδη, αναφέρει 13 ασφαλιστικές εταιρείες: Nationale d'Athènes, Royal Exchange, London and Lancashire, Lloyd Allemand, National of Ireland, Société Générale D'Assurance Ottomane, Guardian, Union de Paris, Assurance Générale de Trieste, La Baloise, La Foncière, La Semense Nationale, Northern. Βλ. *ό.π.*, σ. 213.
71. Βλ. *Σάλπιγξ*, 20 Νοεμβρίου 1912.
72. Βλέπε Κεφ. 2, «Η δημογραφική κίνηση», σ. 54.
73. Η υποχρεωτική στρατιωτική θητεία ανάγκασε πολλούς νέους να μεταναστεύσουν. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται με ιδιαίτερη ένταση από το 1910 και μετά. Βλ. *Λαϊκός Αγών και Σάλπιγξ*, 1910.
74. Βλ. Ορ. Κυπριανού «Το δημογραφικό πρόβλημα της Λέσβου», *Λέσβος*, 1934, σσ. 28-33.
75. Βλέπε πίνακα 27. Οι τιμές αφορούν το 1885 και το 1909.
76. Ημερολόγιο της Νομαρχίας του Αρχιπελάγους, 1885.
77. Για να έχουμε μια εικόνα της επέκτασης της αγοράς της Μυτιλήνης, συμβουλευτήκαμε το *L'Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie et de la Magistrature* των ετών 1885, 1900, 1901, 1905, 1909 και 1911-12. Ο συντάκτης του καταλόγου, σε ό,τι αφορά τις πληροφορίες για το νησί, ίσως είναι ο G. Hüffner, προμηθευτής, ο οποίος εμφανίζεται ως επίτιμος αντιπρόσωπος της Επιτροπής του *Ετήσιου Δελτίου*. Μπορούμε επίσης να υποθέσουμε ότι οι πληροφορίες έχουν συλλεχθεί από το Εμπορικό Επιμελητήριο, θεσμό μικτό της πόλης. Επιπλέον, αποδελτιώσαμε τις δημοσιεύσεις αγγελίες από τον τοπικό τύπο καθώς και άλλες πηγές για τις εμπορικές εταιρείες της Μυτιλήνης.
78. Από τα 403.205 γρόσια που εισπράχθηκαν απ' όλο το νησί το έτος 1911, τα 236.905 γρόσια προέ-

- χονται από την πόλη της Μυτιλήνης, 65.984 γρόσια από τον Μόλυβο και 100.316 γρόσια από το Πλωμάρι. Βλ. *Γενική Διοίκηση των νήσων του Αιγαίου. Λιάφορες μελέτες. Α΄. Λέσβος*, 1913.
79. Πρόκειται για 20 ελαιώνες και ένα κατάστημα με δωμάτιο στα χωριά Κερέμ, Παπαζλί και Ναυλί. Γι' αυτές τις ιδιοκτησίες που χάθηκαν με τον πόλεμο η οικογένεια Βασιλείου απαίτησε το 1925 αποζημίωση ύψους 21.720 λιρών Τουρκίας και 15.000 τουρκικές λίρες, εισόδημα για δέκα χρόνια. Βλ. ΓΑΚ Ν. Λέσβου, αρχείο Βασιλείου.
80. *Λαϊκός Αγών*, 11 Δεκεμβρίου 1911.
81. *Λαϊκός Αγών*, 19 Αυγούστου 1912.
82. *Ό.π.*, 11, 18, 25 Δεκεμβρίου 1911, 8 Ιανουαρίου 1912, 4 Μαρτίου 1912, 4 Αυγούστου 1912.
83. Βλ. ΑΜΑΕ, CCC, *Μετάλλιν*, τόμ. 55, 23 Απριλίου 1889, Νο 19.
84. *Αμάθεια*, 6 Μαρτίου 1871.
85. Βλ. Rodinson M., *Islam et capitalisme*, Παρίσι 1966, 54, ελλ. μετάφραση: Κάλβος, Αθήνα 1980.
86. Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω διήγηση:
 «Άλλη πηγή πλουτισμού ήταν η τοκογλυφία προς τους Τούρκους. Ο Παν. Βασιλείου είχε στο γραφείο του, μες στο σελάχι, εδώ στο ζωνάρι, μια πένα και ορισμένα γραμματία. Πήγαινε στην Επάνω Σκάλα σ' ένα καφενείο, όπου κατέβαναν οι Τούρκοι των χωριών. Δανειζόνταν χρήματα με τόκο φοβερό. Οι συναλλαγματικές ήταν πληρωτέες συνήθως τον Αύγουστο. Έληγαν τον Αύγουστο γιατί τα λάδια είχαν υψηλές τιμές. Ερχόταν ο Αύγουστος· όταν μάθαινε ο Βασιλείου ότι ο αγάς ο τάδε δεν είχε λεφτά, είχαν έρθει τα Ραμαζάνια, είχε παντρέψει την κόρη του κλπ., τον φώναζε και του 'λεγε: – Μπέη μου, το γραμματίο.
 – Ναι, Παναγιώτη εφέντη, αλλά δεν έχω τώρα" έλεγε ο μπέτης.
 Του 'λεγε δεν πειράζει, αλλά να το κάνουμε από λάδια που είναι λίρες. Το 'κανε λίρες, έβαζε και τον τόκο επάνω.
 – Πότε θα τα πληρώσεις, μπέη μου;
 – Στο μαξούλι το Γενάριη.
 Όμως το Γενάριη τα λάδια ήταν ξεπεσμένα. Το γύριζε λοιπόν από λάδια-λίρες από λίρες-λάδια δυο-τρεις τέτοιες συναλλαγές. Βρίσκονταν ο Τούρκος να χρωστά τα μαλλιά της κεφαλής του και να μην έχει να πληρώσει...»
 Συνέντευξη με Α. Κατσάνη, Οκτώβριος 1986.
87. Μεταλλικό νόμισμα που κυκλοφορεί στην Τουρκία και ισοδυναμεί με 20-25 γρόσια, σύμφωνα με τις πράξεις του ΚΣΧΚ.
88. Βλ. Πράξεις του ΚΣΧΚ, Αρ. 162, 1272, 2689, 2699, 2990, 3941, 5811, 5946, 5272, 6521.
89. Οι αποτιμήσεις των περιουσιών γίνονται από τους εκτιμητές του Κοινοτικού Συμβουλίου και συνήθως ζητούνται από τους κληρονόμους των προσώπων που εκλείπουν.
90. Νόμισμα που κυκλοφορεί στην Τουρκία και είναι ισοδύναμο με 51 γρόσια, σύμφωνα με την *Αμάθεια* της Σμύρνης, 12 Απριλίου 1866.
91. Για το ναυάγιο με εμπορεύματα των αδελφών Φορτούνα, βλ. επιστολή της 16ης Μαΐου 1884. Για την ασφάλιση του λαδιού του Κοιρτζή-Κούμπα, βλ. επιστολή της 7ης Σεπτεμβρίου 1884. Για την ασφάλιση εμπορευμάτων από Πλωμάρι προς Κωνσταντινούπολη, βλ. επιστολή της 4ης Ιουλίου 1884. Ιδιωτικό αρχείο της οικογένειας Χατζηδήμου, αντίγραφα επιστολών του Θεμιστοκλή Μαρίνου, 1884-87 και 1891-93.
92. Βλ. ό.π., συναλλαγματική 1.000 λιρών στους αδελφούς Βοσπάνη τον Μάρτιο 1893.
93. Οι επιστολές στέλνονται με ατιμόπλοια, οι αποφάσεις σε επείγουσες περιπτώσεις γίνονται μέσω τηλεγραφικού δικτύου και τα χρηματοδέματα στέλνονται διά θαλάσσης.
94. Βλ. ΑΜΑΕ, CCC, τόμ. 57, 9 Σεπτεμβρίου 1899.
95. Βλ. *Λαϊκός Αγών*, 11, 18, 25 Δεκεμβρίου 1911, 8 Ιανουαρίου και 4 Μαρτίου 1912.
96. Βλ. Τάξης Οι., *Συνοπτική ιστορία της νήσου Λέσβου*, Κωνσταντινούπολη 1874, σσ. 31 και 42.
97. Τα μαρτυρικά και πιστοποιητικά έγγραφα της Χριστιανικής Κοινότητας της Μυτιλήνης εκδίδονται στην περίπτωση κατά την οποία ο εξουσιοδοτών δεν είναι σε θέση να ταξιδεύσει για να διευθετήσει μόνος του κάποιο θέμα που τον αφορά και πρέπει να ορίσει άλλον αντ' αυτού.
98. Βλ. Παράρτημα, «Λέσβιοι της διασποράς», σ.
99. Βλ. δικαιοπραξία αρ. 1375 του ΚΣΧΚ.
100. Καμπούρης Ζ., *Θεομηνίες στη Λέσβο τον 19ο αιώνα*, Μυτιλήνη 1978, σ. 74, και Παρασκευαϊδης Χ., *Η παλιά Αγία Παρασκευή*, Μυτιλήνη 1934, σ. 22.
101. 10 döşüm ισοδυναμούν με ένα στρέμμα περίπου. Βλ. Αοδραχάς Σ., *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ΄-ΙΣ΄ αιώνας)*, Αθήνα 1978, σ. 42.

102. Για τα ελληνικά τοιφλίκια της δυτικής ακτής της Μικράς Ασίας, βλ. Anagnostopoulou A., *Les communautés grecques d'Asie Mineure 1897-1919. Aspects de l'évolution d'une "communauté nationale au sein d'un empire"*, διδακτορική διατριβή στην Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2 τόμ., Παρίσι 1993, σσ. 238-244 και Pamuk S., «Commodity production for world markets and relations of production in Ottoman agriculture (1840-1913)» στο *The Ottoman Empire and the World Economy*, Παρίσι 1987, σσ. 178-202.
103. Βλ. AMAE, CCC, Métélin, τόμ. 2, 1843-1861, *Notions commerciales sur l'île de Mytilène* par Mr. Roboly.
104. Βλ. Thobie J., *ό.π.* σ. 69. Πράγματι, το 1889-1890 η Μυτιλήνη εξάγει λάδι αξίας μόνο 56.000 φράγκων προς την Γαλλία, η οποία κατέχει την 4η θέση στις εξαγωγές του λιμανιού της Μυτιλήνης. Βλ. Cuinet V., *La Turquie d'Asie*, τόμ. I, Παρίσι 1892, σ. 467.
105. Βλ. Χασιωτής Κ. Ι., *Επιθεώρηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 90.
106. Βλ. *Σάλπιγξ*, 7 και 21 Αυγούστου 1910. Ακόμα στη *Σάλπιγξ* της 18 Φεβρουαρίου 1910 διαβάζουμε: «Από τους 55 στρατεύσιμους ηλικίας 26 ετών, έχουν παρουσιασθεί μόνον 3».
107. Αγγελία γραφείου μετανάστευσης για Ν. Αμερική με πράκτορες τους Ο. Αρώνη και Α. Αναστασιάδη και ναύλο 180 φράγκα. Βλ. *Σάλπιγξ*, 18 Φεβρουαρίου 1910.
108. Βλ. AMAE, CCC, Métélin, τόμ. 57, 9 Σεπτεμβρίου 1899.
109. Βλ. Ψυρούκης Ν., *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, Αθήνα 1983, σσ. 133-134.
110. Ιδιωτικό αρχείο της οικογένειας Χατζηδήμου, αντίγραφα επιστολών του Θεμιστοκλή Μαρίνου, τ. 1884-1887 και 1891-1893.
111. Βλ. παρακάτω τη μελέτη για την εμπορική εταιρεία «Αφοι Σιφναίου», σ. 276.
112. Ο Κ. Τσουκαλάς σημειώνει την αλλαγή της συμπεριφοράς της αστικής τάξης της διασποράς κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αι. Οι επενδύσεις στην Ελλάδα, αν και ακόμα όχι σημαντικές, θα πολλαπλασιαστούν στις αρχές του 20ού αι., κυρίως μετά την άνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία. Βλ. Τσουκαλάς Κ., *Εξάριση και αναπαράγωγη· ο ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα 1985, σσ. 367-369.
113. Βλ., «Η οικονομική και κοινωνική δομή 1840-1880» *Τα κέρδη ενός ελαιόμυλου*, σ. 148.
114. Βλ. παραπάνω (110), επιστολή της 16ης Μαρτίου 1892.
115. Βλ. συνέντευξη με τον Ευ. Αλατζά, απόγονο της ίδιας οικογένειας παροίκων στην Αίγυπτο, τον Οκτώβριο του 1986.
116. Ό.π.
117. Συνεντεύξεις με τους Α. Κατσάνη και Ευ. Αλατζά, απογόνους πλουσίων οικογενειών της νήσου, τον Οκτώβριο του 1986 και τον Οκτώβριο του 1987.
118. Βλ. AMAE, CCC, Métélin, τόμ. 54, No 217, 5 Μαΐου 1883.
119. Βλ. Χατζηιωσήφ Χ., «Banques grecques et banques européennes au XIXe siècle, le point de vue d'Alexandrie», στο *Banquiers, usuriers et paysans. Réseau de crédit et stratégie du capital en Grèce (1780-1930)*, Παρίσι 1988, σσ. 157-193.
120. Βλ. *Σάλπιγξ*, 12 Ιουλίου 1912: «Όστις αναλογισθεί πόσα ελληνικά κεφάλαια είναι διαθεσιμμένα εις χείρας μικρών κτηματιών φελλάχων, προς τους οποίους συναλάσσονται πάντες σχεδόν οι Έλληνες του εσωτερικού, από του μεγαλύτερου τραπεζίτου μέχρι του μικροτέρου παντοπώλου, θα δυνηθεί να εκτιμήσει το μέγεθος της καταστροφής, ήτις δημιουργείται διά του νομοσχεδίου. Εις Αίγυπτον οι έχοντες εκτάσεις άνω των 5 φεδανίων είναι ελάχιστοι. Με τους μικροκτηματίες συναλάσσονται οι ομογενείς έμποροι και καταστηματάρχαι του εσωτερικού, έχοντες μέχρι τούδε ως μόνην εγγύησιν της αξιοπιστίας των οφειλετών αυτών το δικαίωμα κατασχέσεως των κτημάτων των».
121. Βλ. Παράρτημα, «Λέσβιοι της διασποράς», σσ. 354-6.
122. Ιδού ορισμένα ακίνητα αγαθά τους, που αγόρασαν στα Πάμφυλα μεταξύ 1863 και 1868: έναν ελαιώνα το 1863 για 15.000 γρόσια, έναν ελαιώνα το 1864 για 3.500 γρόσια και έναν άλλον το 1868 για 3.000 γρόσια. Το 1870 δίνουν ως προίκα στην αδελφή τους Αφροδίτη τρεις ελαιώνες, έναν αγρό με ελιές, το ένα τέταρτο ενός ελαιόμυλου και 30.000 γρόσια σε μετρητά. Για τα έγγραφα που παραθέτω ευχαριστώ τους κους Μ. Σάλτα και Δ. Νιάνια.
123. Βλ. Παράρτημα, «Έμποροι και εμπορικές εταιρείες της διασποράς», σ. 353.
124. Σύνομο χρονικό της δραστηριότητας του Παναγιώτη και του Νικολάου, γιων του Φώτη Καμπούρη: – 1895: Ο Παναγιώτης στη Μασσαλία για εμπορικές σπουδές. – 1896: Ο Νικολάος στη Μασσαλία και την Τουρ για σπουδές.

- 1898: Ο Παναγιώτης τέλειωσε και βρίσκεται στην Αίγυπτο.
 - 1899: Ο Παναγιώτης στο Ραμλέτ-Σινγκίπ της Αιγύπτου όπου έχουν φυτείες με βαμβάκι και καλαμπόκι.
 - 1900: Και οι δύο στο Αχεμούν της Αιγύπτου.
 - 1902: Ιδρύεται η εταιρεία «Φ. Καμπούρης και Υιού», Αχεμούν, Αίγυπτος.
 - 1906: Είναι ιδιοκτήτες μιας αλευροβιομηχανίας στο Σούκπι στην Αίγυπτο. Ο Παναγιώτης συστήνει εταιρεία στη Μυτιλήνη και εμπορεύεται λάδι ελαιοπιρηνών και αγνό ελαιόλαδο με τον Α. Ν. Τριχάνη στο Κάιρο.
 - 1910: Η εταιρεία «Καμπούρης-Λεοντής και Σία - Οίνιοι Λέσβου» απασχολεί έναν υπάλληλο για 50 λίρες τον χρόνο.
 - 1912: Ο Νικόλαος είναι στο Αχεμούν και ο Παναγιώτης στη Λέσβο. Η επιχείρηση του Καμπούρη στην Αίγυπτο συνίσταται σε κτήματα που χρησιμοποιούν βελτιωμένες μεθόδους άρδευσης και σε εργοστάσιο αλεύρων.
125. Από το 1867 ο πατέρας τους Φώτιος εμπορεύεται στο Μενούφ ασχολούμενος με την καλλιέργεια βάμβακος, συντάκτος του Β. Κουκλέλη, άλλου πάροικου της Λέσβου.
 126. Επιστολή της 3ης Μαΐου 1898.
 127. Επιστολή της 30 Σεπτεμβρίου 1897.
 128. Αναφέρεται στον ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1897.
 129. Βλ. *Σάλπιγξ*, 13 Μαρτίου 1913.
 130. Ο Θεόδωρος Σιφναίος είναι ο μεγαλύτερος γιος του Απόστολου Σιφναίου, κάτοικου Μυτιλήνης και εμπόρου με βάση το δικαιοπρακτικό έγγραφο αρ. 603 της 11 Μαρτίου 1843. Ακολουθώντας το μεταναστευτικό ρεύμα μετά το 1850, πήγε στο Ταϊγάνι, στο γραφείο του συμπατριώτη του Β. Κούμπα. Ασχολείτο με την εξαγωγή σταριού, αγοράζοντας ρωσικό στάρι και μεταπουλώντας το στην Κωνσταντινούπολη. Στη συνέχεια κάλεσε τον αδελφό του Ζάννο και ίδρυσαν την εταιρεία «Αδελφοί Σιφναίου, Ταϊγάνι».
 131. Ο Παναγιώτης Σιφναίος σπούδασε ιατρική στο Μονπελιέ και στο Παρίσι και ήρθε στη Μυτιλήνη το 1852.
 132. ΓΑΚ Ν. Λέσβου, αρχείο Βασιλείου, απόδειξη ασφαλιστικής εταιρείας αρ. 132, 133, 136, 17 Αυγούστου 1894.
 133. Το λάδι οι Ρώσοι το βάζουν στα καντήλια, γιατί στη μαγειρική χρησιμοποιούν λάδι ηλιόσπορου και κανναβόσπορου.
 134. ΙΑΥΕ, 1899, 5Α, 42Γ, Α/Πρ. 289.
 135. Και τα δύο ατμόπλοια αναφέρονται σε λογαριασμούς του 1896.
 136. «Οι Εβραίοι εισέδυσαν εξ ολοκλήρου εις το γεννηματεμπόριον... Πριν δέκα χρόνια τα γραφεία διά τις πωλήσεις γεννημάτων μεταχειρίζονταν τους γνωστούς πλούσιους οίκους του Βαλλιάνου, Ροδοκανάκη, Αλατίνι, Βαριέρου και άλλων και το εμπόριο διεξαγόταν επί στερεών βάσεων. Η εισβολή του εβραϊκού στοιχείου μετέβαλε το πρώην καθεστώς. Οι σιτέμποροι Εβραίοι δεκαπλασιάστηκαν και εδός και στο εξωτερικό. Τους ανωτέρω μεγάλους εμπορικούς οίκους διεδέχθησαν χιλιάδες μικρεμπόρων και πρακτόρων. Τα κέρδη ελαττώθηκαν». Βλ. *ό.π.* (134).
 137. Επιστολή Ζάννου Σιφναίου στον Βάνια, Μυτιλήνη 1891.
 138. Ο Απόστολος Σιφναίος μένει στην Grande Rue de Péra, 456, όπως έχει καταγραφεί στο *Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie et de la Magistrature* του 1909.
 139. Πόλη 80.000 κατοίκων, στις εκβολές του Δούναβη, βορειοδυτικά της Αζοφικής Θάλασσας.
 140. Ο Πολύβιος Κανάκης μαζί με τον Αντωνιάδη, Μυτιληνίο πάροικο, εμπορεύονται βούτυρα Σιβηρίας και εισάγουν φρούτα από την Ιταλία.
 141. Διαχωρισμός της αλληλογραφίας με βάση την πορεία της επιχείρησης:
Α φάση: επιστολές της πρώτης γενιάς, μεταξύ Ζάννου και Θεοδώρου, ιδρυτών της εταιρείας, και επιστολές προς τον Ζάννο των δύο μεγαλύτερων γιών του, όταν εργάζονται στη Ρωσία, ως υπάλληλοι.
Β φάση: αλληλογραφία προς τους γονείς και τα αδέρφια, όταν η δεύτερη γενιά παίρνει τα ηνία της επιχείρησης.
 142. Διήγηση του Θεόδωρου Κανάκη, που γεννήθηκε στη Ρωσία το 1904.
 143. Στις οδηγίες για την κατασκευή της οικίας Ακλειδίου ο Ζ. Σιφναίος ακολουθεί ξένο σχέδιο και παραγγέλλει πέτρες Σαρμουσακίου, πλακάκια Μασσαλίας, ξυλεία Σουηδίας, Τεργέστης και Μαύρης Θάλασσας και μάρμαρα Ευρώπης.
 144. Που ονομάστηκε και «Του Σιφνιού ο κατήφορος».
 145. Το 1922 με τα ανταλλάγματα αγοράστηκε από τους τέσσερις αδελφούς η μεγάλη ιδιοκτησία και το

- σπίτι του Ριζά πασά, στην Κράτιγγο.
146. Δωρεά 1.000 λιρών της οικογένειας Σιφναίου στη μνήμη του Ζάννου Σιφναίου το 1909.
147. Δικ. αρ. 8384 του ΚΣΧΚ.
148. Δικ. αρ. 7999 του ΚΣΧΚ.
149. Αναφέρομαι στα έγγραφα εκείνα που είναι έγκυρα και μπορούν να διαβαστούν.
150. Το δικαίωμα εγγραφής ποικίλλει ανάλογα με την αξία των ακινήτων που καταχωρούνται στα έγγραφα.
151. Οι έρευνες των S. Pamuk και S. Gürsel δείχνουν ότι κατά την περίοδο της ευρωπαϊκής ύφεσης (1873-1896), οι όροι ανταλλαγής είναι κατά 25% ζημιωτικοί για τους Οθωμανούς, ενώ στην περίοδο 1897-1913 γίνονται κατά 16% κερδοφόροι (τα προϊόντα εισαγωγής αυξάνονται κατά 18% και εξαγωγής κατά 28%). Βλέπε S. Gürsel, *L' Empire ottoman face au capitalisme*, Παρίσι 1987, σ. 230.
152. Εξάγι ή ξάγι: μονάδα μετρήσεως ποσότητας μαργαριταριού που είχε την έννοια της αρμαθιάς. Βλ. Λαμπταδαρίδης Ν., «Μαρμαρονησιωτική εθιμογραφία», στα *Μικρασιατικά Χρονικά*, τόμ. ΙΔ', σ. 366.
153. Πήλινο σκεύος.
154. Συζήτηση με τη λαογράφο Μ. Αναγνωστοπούλου, Σεπτέμβριος 1991.
155. Ιδιωτικό αρχείο οικογένειας Βασιλείου.
156. Ιδιωτικό αρχείο οικογένειας Χατζηδήμου, αντίγραφα επιστολών του Θεμιστοκλή Μαρίνου, 23 Μαΐου 1893.
157. Οι πληροφορίες μας είναι λιγοστές ή ανεπαρκείς για να αποδώσουμε τη διακύμανση των τιμών στην αγορά της Μυτιλήνης στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Όσον αφορά το στάρι, μόνο μεταξύ 1900 και 1908 η τιμή του στην Κωνσταντινούπολη αυξήθηκε κατά 58,8% (βλ. Mantran R., *Histoire de l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1989, σ. 584). Στη Μυτιλήνη, εξάλλου, τόσο από τον τοπικό τύπο όσο και από την προσωπική αλληλογραφία προκύπτουν σημαντικές αυξήσεις, χωρίς όμως να μπορούμε να προβούμε σε ακριβείς μετρήσεις. Όσον αφορά το λάδι, από το 1878 ως το 1912 η τιμή του αυξήθηκε κατά 43,1%. (βλ. Κεφ. 5, «Η οικονομική και κοινωνική δομή», σ. 223, και *Λαϊκός Αγών*, 15 και 29 Ιανουαρίου, 4 Μαρτίου, 22 Απριλίου, 30 Μαΐου και 6 Ιουλίου 1912.
158. Φιλανθρωπικό σωματείο που χρηματοδοτείται κύρια από τις γυναίκες των αστικών οικογενειών της Μυτιλήνης. Βλ. κεφ. «Ο αστικός κόσμος», σ. 324.
159. Βλ., Κεφ. 5, «Πάροικοι και μεταναστευτικά ρεύματα», σ. 273.
160. Όπως διηγείται στη διαθήκη: «Ο Γ. υπέπεσε σε πολλά λάθη και απωλέσθησαν πάντα τα κεφάλαια που τους κατέθεσα ή τους δάνεισα ή από τα δικά μου ή από ξένα δάνεια, διά τα οποία έδωδα εγώ ομόλογα πληρώνοντας αδρούς τόκους, καταπτήσας, αφού έχασα όλη τη χρηματική περιουσία, να χρωστώ και ένα αδρό ποσό» (βλ. Δικαιοπραξία ΚΣΧΚ, αρ. 8384).
161. Δικαιοπραξία αρ. 8257 του ΚΣΧΚ.
162. Δικαιοπραξία αρ. 6968 του ΚΣΧΚ.
163. Δικαιοπραξία αρ. 8081 του ΚΣΧΚ.
164. Βλ. Αρχείο ΚΣΧΚ, δικ. αρ. 8665.
165. Στα βιβλία των δικαιοπραξιών καταχωρίζονται επίσης διαθήκες γυναικών, όπου δεν δηλώνεται κανένα επάγγελμα, καθώς και διαθήκες μυστικές (χωρίς να γνωρίζουμε το περιεχόμενό τους). Έχω ακόμα εξαιρέσει όσες καταγράφηκαν αρχικά στα βιβλία, αλλά φέρουν την ένδειξη άκυρη, γιατί τροποποιήθηκαν υστερότερα από το διαθέτη.
166. Η απαίτηση του διαθέτη να παραμείνει μετά θάνατο σεβαστή η θέλησή του για τον τρόπο διαμοίρασης μιας μεγάλης περιουσίας που θα μπορούσε να εγείρει κληρονομικές έριδες συνοψίζεται στον παρακάτω αφορισμό: «Αν κάποιος ζητήσει την ακύρωση της διαθήκης να έχει την κατάρα του Ιησού Χριστού, της Παναγίας και τέλος τη δική μου».
167. Πέθανε άτεκνος και ζήτησε η κηδεία του να γίνει με τρεις ιερείς άνευ νενοδοξων επιδειξεων.
168. Έχουμε λόγους να υποθέτουμε ότι το ποσοστό των διαθηκών της ομάδας Γ είναι μικρότερο σε σχέση με το ποσοστό που κατέχει η ομάδα αυτή επί του κοινωνικού σώματος. Τα έγγραφα που μελετήσαμε δεν είναι όλες οι διαθήκες που βρίσκονται καταγραμμένες στα βιβλία. Έχουμε εξαιρέσει τις μυστικές διαθήκες που αναφέρονται ότι κατατέθηκαν και ανήκουν, με βάση μια έρευνα επί των οικογενειακών ονομάτων, στα αστικά σόγια της Μυτιλήνης, που, για να αποφύγουν κληρονομικές έριδες και αλλαγές pre mortem, διατηρούν το περιεχόμενο και τον τρόπο κατανομής των περιουσιακών στοιχείων μυστικό.
169. «Ανήκων στην εργατική τάξιν των συμπολιτών μας», διαβεβαιώνουν πολλά μαρτυρικά και πιστοποιητικά έγγραφα του αρχείου δικαιοπραξιών του ΚΣΧΚ Μυτιλήνης μετά το 1875. Βλ. για παρό-

- δειγμα αρχείο δικαιοπραξιών του ΚΣΧΚ Μυτιλήνης, δικαιοπραξία αρ. 5534.
170. Βλ. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, απογραφή του 1928.
171. Γενική Διοίκηση των Νήσων, Διάφορα Μελέται, Α' Λέσβος, Έκθεση Σοφιανόπουλου, σσ. 9-15.
172. Βλ. «Ο αστικός κόσμος», *Οι ιδέες*, σ. 326.
173. Βλ. *Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie et de la Magistrature*, 1905.
174. Βλ. Κεφ. 5, «Η οικονομική δομή 1880-1912», σσ. 195-227.
175. Βλ. *Λαϊκός Αγών*, 21 Μαρτίου 1912.
176. Καμπούρης Ζ., *ό.π.*, σ. 103.
177. Πλάτων Α., *Περιοδικά και εφημερίδες της Λέσβου*, Μυτιλήνη 1986.
178. Βλ. *Σκορπιός*, τ. 53, 1911.
179. Στη Θεομή, στο ξενοδοχείο «Σαρλιζέ Παλάς», και στην πόλη, στα λουτρά του Κουρτζή και στον κόλπο της Γέρας.
180. Βλ. Σαμάρας Π., «Το μεγάλο Περιβόλι της Μυτιλήνης», περιοδικό *Ποιμήν*, τ. 1, Μυτιλήνη 1939, σ. 24.
181. Κόντος Κ., «Μυτιλήνη», *Λεσβιακά Χρονικά*, Αθήνα 1959., σσ. 15-43.
182. Βλ. Σωτηρίου Ι., «Τα αστικά μέγαρα. Κατοικίες της ανώτερης αστικής τάξης της Μυτιλήνης», *Καθημερινή*, 30 Οκτωβρίου 1994, σσ. 17-18.
183. Η συνέντευξη δόθηκε τον Σεπτέμβριο του 1992.
184. *Σάλπιγξ*, 1η Μαρτίου 1911.
185. Κόντος Κ., *ό.π.*, *Λεσβιακά Χρονικά*, Αθήνα 1959.
186. Συνέντευξη Αύγουστος 1988.
187. Ιδιωτικό αρχείο οικογένειας Σιφναίου.
188. Απογραφή περιουσίας Απ. Αθ. Βαμβούρη το 1902 (αρ. 7790).
189. Απογραφή ορφανικής περιουσίας Ι. και Νικ. Φ. Ράλλη το 1887 (αρ. 6815).
190. Κόντος Κ., *ό.π.*
191. Διήγηση κ. Α. Βαμβούρη, Οκτώβριος 1986.
192. Επιστολή Χ.Μ.Σ. στον αδελφό της βιομήχανο Α.Β., στις 18 Αυγούστου 1895. Βλ. ιδιωτικό αρχείο Βασιλείου.
193. Διήγηση κ. Νότη Εμμανουήλ, που γεννήθηκε το 1898. Σεπτέμβριος 1994.
194. Ιδιωτικό αρχείο Ζ. Σιφναίου, οικογενειακή αλληλογραφία, 20 Ιουλίου 1900.
195. *Ό.π.*, 12 Ιανουαρίου 1903.
196. Newton Ch. Thomas, "In Mytilene with the late Sir Charles Newton: a ramble in the interior", *Blackwoods Edinburgh Magazine*, τόμ. 157, Απρίλιος 1895, σ. 605.
197. *Σκορπιός*, τ. 49, 1910.
198. Κόντος Κ., *ό.π.*
199. Επιστολή Χ.Μ.Σ. στον αδελφό της, που διαχειρίζεται την οικογενειακή περιουσία. Βλ. ιδιωτικό αρχείο Βασιλείου.
200. Στο ζήτημα των διαζυγίων κρατάμε μια επιφύλαξη ως προς την ελαστικότητά τους, που μπορεί να αυξάνει όσο κατεβαίνουμε την κοινωνική κλίμακα.
201. *Σάλπιγξ*, 28 Φεβρουαρίου 1912.
202. *Ό.π.*, 21 Αυγούστου 1910.
203. *Ό.π.*, 17 Ιουλίου 1910.
204. *Ό.π.*, 11 Μαΐου 1910.
205. Βλ. συνέντευξη με Ν. Εμμανουήλ, Σεπτέμβριος 1994.
206. *Σάλπιγξ*, 6 Μαΐου 1910.
207. Κόντος Κ., *ό.π.*
208. Διήγηση αστικής οικογένειας τον Σεπτέμβριο του 1990.
209. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το διαιτολόγιο των παροίκων της Ρωσίας, που περιλαμβάνει σούπες μπορς, μπλινί, πιρσοζί κλπ.
210. Βλ. *Σκορπιός*, τ. 56, 1910.
211. Διήγηση του Ε. Αλατζά τον Οκτώβριο του 1987.
212. Αναφορά του Συράκη προς την Ελληνική Διοίκηση στις 4 Μαρτίου 1911, *Γενική Διοίκηση των νήσων του Αιγαίου. Διάφορα Μελέται. τόμ. Α'. Λέσβος*.
213. Βλ. ιδιωτικό αρχείο Βασιλείου, εξοφλητική απόδειξη του Ι. Αποστολίδη αξίας 3.038 γροσίων για δαπάνες ένδυσης.
214. Ιδιωτικό αρχείο Χατζηδήμου, αντίγραφο της αλληλογραφίας του Θ. Μαρίνου, 21 Νοεμβρίου 1891.

215. Βλ. Βλάχου Μαρία, «Λεσβιακή ανδρική και γυναικεία φορεσιά του 19ου αι.», στα *Λεσβιακά*, τόμ. Γ', Μυτιλήνη 1987, σσ. 103-140, και Αναγνωστοπούλου Μαρία, «Δυο γυναικείες λεσβιακές ενδυμασίες», στα *Λεσβιακά*, τόμ. Θ', Μυτιλήνη 1989, σσ. 12-13.
216. Κόντος Κ., ό.π.
217. Βλ. *Λαϊκός Αγών*, 27 Μαρτίου 1913.
218. Βλ. *Σάλπιγξ*, 1 Μαρτίου 1911.
219. Βλ. *Σκορπιός*, τ. 51, 14 Ιανουαρίου 1911.
220. Βλ. *Σκορπιός*, τ. 5, 1909.
221. Τα μέλη της προόδου μεταξύ 1902 και 1910 κυμαίνονται από 91 έως 118. Βλ. ΓΑΚ Ν. Λέσβου, ΑΕΕ, ΙΔ, 1, ιδιωτικό αρχείο της λέσχης «Πρόοδος», κατάλογος εγγραφής των μελών.
222. Βλ. *Σάλπιγξ*, 11 Μαΐου 1910.
223. Από την προφορική παράδοση γνωρίζουμε ότι υπήρξε περίπτωση που μέσα σε μια νύχτα παίχθηκαν στα χαρτιά και χάθηκαν 800 λίρες Τουρκίας από Λέσβιο μεγαλοαστό. Συνέντευξη με Ευ. Αλατζά τον Οκτώβριο του 1987.
224. Η σατιρική εφημερίδα *Σκορπιός* δημοσιεύει σχετικά το 1911: «Ο Μποστανής [βουλευτής της Λέσβου στην Τουρκική Βουλή] όλο στα καφενεία ήταν και ναργιλέδες κάπνιζε. Όταν έφυγε για την πόλη τα γκαρσόνια τον παρέπεμψαν μέχρι του ατμοπλοίου».
225. *Σάλπιγξ*, 3 Αυγούστου 1910.
226. Βλ. ιδιωτικό αρχείο Ζ. Σιφναίου, προσωπική αλληλογραφία Μαριέττας-Σαφρούς.
227. Ιδωτικό αρχείο Χατζηδήμου, αντίγραφο αλληλογραφίας του Θ. Μαρίνου, 9 Μαρτίου 1896.
228. Βρανάς Ε. Μ., «Οι εφορίες των Σχολείων επί Τουρκοκρατίας», *Λεσβιακές Σελίδες*, 1950, σ. 252.
229. Βλ. *Σάλπιγξ*, 22 Απριλίου 1910.
230. *Γενική Διοίκηση των νήσων του Αιγαίου. Διάφορα μελέται. Α'. Λέσβος*, 1913, σ. 116.
231. Ό.π.
232. Βλ. Cuin V., *La Turquie d'Asie*, τόμ. Ι, Παρίσι 1892, σ. 354.
- 233.

Αριθμός μαθητών στο Γυμνάσιο Μυτιλήνης	
έτος	μαθητές
1868-9	118
1870-1	153
1872-3	194
1873-4	221
1875-6	229
1877-8	227

- Βλ. Βαρελτζίδης Σ., «Ιστορία των πρώτων χρόνων του Δημοτικισμού στη Λέσβο», *Λεσβιακές Σελίδες*, Μυτιλήνη 1950, σσ. 93-100.
234. Σαμάρας Π., *Η εκπαίδευση στη Λέσβο*, Μυτιλήνη 1948.
235. Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή», φάκελος 14, επιστολή Αναγνωστηρίου Αγιάσου, 1 Σεπτεμβρίου 1905.
236. Βλ. Mantran P., *Histoire de l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1989, σ. 553.
237. Anagnostopoulou A., *Les communautés d'Asie Mineure 1897-1919. Aspects de l'évolution d'une communauté nationale au sein d'un Empire*, διδακτορική διατριβή, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2 τόμοι, Παρίσι 1993, σσ. 451-461.
238. Βλ. Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή», φάκελος 14, επιστολές από Αγ. Παρασκευή, Παπάδο, Ερεσόο και Αγιάσο.
239. *Χαραυγή*, τ. 8, 31 Ιανουαρίου 1911, σ. 131, και Αργύρης Π., *Η Χαραυγή, ένα πρωτοποριακό περιοδικό της Λέσβου*, στα *Λεσβιακά*, τόμ. Γ', Μυτιλήνη 1987, σσ. 19-51.
240. Ό.π., τ. 67-68, 31 Ιουλίου 1912, σ. 167.
241. Βλ. *Χαραυγή*, τ. 12, 13 Μαρτίου 1911, σ. 195.
242. Βλ. *Σκορπιός*, τ. 45, 26 Νοεμβρίου 1910.
243. Βλ. τα εξαιρετικού ενδιαφέροντος άρθρα του Π. Αργύρη: «Το Λειμωνιακό ζήτημα», *Λεσβιακά*, τ. ΙΒ, Μυτιλήνη 1989, σσ. 24-55, και «Η εξανάστασις των φαυλοβίων», *Ιστορικά*, Αθήνα 1992, σσ. 49-64.
244. Βλ. Μουτζούρης Ι., *Βενιαμίν ο Λέσβιος. Οι κατήγοροι των ιδεών του και η Μεγάλη Εκκλησία*, Αθήνα, 1982.
245. Μουτζούρης Ι., *Η Λέσβος και η Ελληνική Επανάστασις*, Μυτιλήνη 1955.

- 246, 247. Αργύρης Π., *ό.π.*, σσ. 57-61. «... Η αναταραχή στη Βρῖσα, η ευρεία δημοσιότητα του ζητήματος καθώς και η παράλληλη εξέλιξη των “Λειμωνιακών” θα προκαλέσουν ανάλογες αναστατώσεις [...] Έτσι, δυο περίπου χρόνια μετά την έναρξη της “εξαναστάσεως”, οι κάτοικοι της Αγίας Παρασκευής, οι οποίοι εν τω μεταξύ είχαν αναμειχθεί στα “λειμωνιακά”, θα αμφισβητήσουν ανοιχτά τις ανεξέλεγκτες αρμοδιότητες των δημογερόντων στη διαχείριση των κοινοτικών πραγμάτων. Στη Βρῖσα και την Αγία Παρασκευή η απαίτηση ελέγχου της τελευταίας 18ετίας αναφέρεται σε κτηματίες μέλη του Κοινοτικού Συμβουλίου που εκλέγονται πάνω από εικοσαετία στο αξίωμα του δημογέροντα. Η στασιαστική αναταραχή της Αγίας Παρασκευής θα επαναληφθεί με την ίδια ένταση και τους ίδιους στόχους το 1892, για το οξυμένο ζήτημα των κοινοτικών χρεών. Όμοιες πρακτικές, τα χρέη και τα προβλήματα που αυτά δημιουργούν ενισχύοντας τη δυσφορία των χωρικών, συναντώνται στην κοινότητα της Βρῖσας κατά τη διαχειριστική περίοδο 1861-1881. Φορείς της αναταραχής εμφανίζονται εδώ τα κοινοτικά στρώματα από τα οποία κυρίως αποσπάται, διαμέσου της φρορολογίας, το υπερηροίον».
248. Βλ. *Σκορπιός*, τ. 8, σσ. 35 και 60, *Λαϊκός Αγών*, 25 Δεκεμβρίου 1911, και *Σάλπιγξ*, 7 Ιουνίου 1910.
249. Το 1913, σύμφωνα με την έκθεση του Σοφιανόπουλου προς την ελληνική διοίκηση, οι εργάτες που απασχολούνται στη βιομηχανία προσεγγίζουν τους 3.300. Οι εργάτες γης υπολογίζουμε ότι φτάνουν τους 5.450 για 10.000.000 ελαιόδεντρα, ενώ ο συνολικός πληθυσμός είναι 125.753 κάτοικοι. Ο υπολογισμός των εργατών γης συνάγεται από τη στατιστική του 1928 για τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, η οποία απογράφει 6.000 εργάτες για 11.000.000 ελαιόδεντρα. Βλ. *Γενική Διοίκηση των νήσων του Αιγαίου...*, *ό.π.*, και «Μυτιλήνη» του Ν. Παπά στη *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια Πυρσός*, τόμ. 17, Αθήνα 1931, σ. 926.
250. Βλ. *Σάλπιγξ*, 5 Απριλίου 1910 και 25 Φεβρουαρίου 1910.
251. Είναι η σπουδαιότερη διεκδίκηση των συντεχνιών κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αι.
252. *Σκορπιός*, τ. 60, 1912.
253. Τα ταγαρέλαια είναι υπόγειες δεξαμενές όπου οι ιδιοκτήτες των ελαιотреβείων συγκέντρωναν το λάδι που έκλεβαν από τους παραγωγούς.
254. *Λαϊκός Αγών*, 4 Νοεμβρίου 1911.
255. *Σάλπιγξ*, 17 Ιουνίου 1910.
256. *Σάλπιγξ*, 25 Φεβρουαρίου 1910.
257. *Λαϊκός Αγών*, 22 Ιανουαρίου 1912.
258. *Λαϊκός Αγών*, 19 Φεβρουαρίου 1912.
259. Το δικαίωμα της ψήφου για την εκλογή των μελών του Κοινοτικού Συμβουλίου περιοριζόταν πάντα στους πολίτες της μεσαίας και ανώτερης τάξης, π.χ. οι εγγεγραμμένοι πολίτες, και κατά συνέπεια όσοι έχουν δικαίωμα ψήφου, υπήρξαν 115 το 1845 και 428 το 1912. Βλ. δικαιοπραξίες του ΚΣΧΚ, *Λαϊκός Αγών*, 27 Μαΐου 1912, και *Σάλπιγξ*, 19 Φεβρουαρίου 1912.
260. Βλ. E. Hobsbaum, *L'ère des Empires 1875-1914*, Παρίσι 1989, σ. 172.
261. *Λαϊκός Αγών*, 15 Ιανουαρίου 1912.
262. *Ό.π.*
263. *Σκορπιός*, τ. 56, 1910.
264. ΙΑΥΕ, 5Α, 2, 3, Αρ. 680, 17 Ιουλίου 1908.
265. Εξάλλου η συνταγματική αλλαγή χαιρέτιση απ' όλες σχεδόν τις μειονότητες στις περισσότερες πόλεις της αυτοκρατορίας. Βλ. Mantran P., *ό.π.*
266. ΙΑΥΕ, 5Α, 2, 3, 23 Ιουλίου 1908.
267. Βλ. AMAE, NS, “Asie Mineure-Archipel”, 1908-9, 8 Ιουλίου 1909, αρ. 91.
268. Βλ. Mantran P., *ό.π.*
269. Βλ. Lounay L. de, *Chez les Grecs de Turquie*, Παρίσι 1897, σ. 84.
270. Βλ. AMAE, NS, “Asie Mineure-Archipel”, 1908-9, 8 Ιουλίου 1909, αρ. 91.
271. Π. Παρασκευαΐδης, *ό.π.*, Αθήνα 1983, σ. 76.
272. Όσον αφορά την αποδοχή της ιδέας της Ένωσης και την έμπρακτη υποστήριξη των αστών, αυτή έγινε σταδιακά. Ας μη φανταστούμε ακόμα πως δεν υπήρχαν και εξαιρέσεις. Όπως, για παράδειγμα, αποκαλύπτει η προσωπική αλληλογραφία του επιχειρηματία Θ. Μαρίνου για το θέμα του γυμνασίου, ορισμένοι προσόντες τάχθηκαν υπέρ της Τουρκικής Διοίκησης που συκοφαντούσε το λυκειόρχη ως Κρητικό ταραξία που διακινούσε απαγορευμένα βιβλία και διεξήγε προπαγάνδα υπέρ της Ελλάδας (βλ. ιδιωτικό αρχείο Χατζηδήμου, αντίγραφα επιστολών, 1891-94, 12/24 Νοεμβρίου 1892).
273. Βλ. Καμπούρης Ζ., «Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στη Λέσβο (1908-1912)», στα *Λε-*

- σβιακά, τ. Δ', Μυτιλήνη 1962, σσ. 102-187.
274. Όπως παρατηρεί ο Π. Αργύρης, σχολιάζοντας το περιοδικό *Χαραυγή*: «Η *Χαραυγή* εξέφρασε ενισχύοντας μια συνολική πνευματική στάση, στο τέρμα της ύστερης Τουρκοκρατίας στη Λέσβο και στην αυγή της απελευθέρωσης του νησιού. Προσανατολισμένη σ' ό,τι σήμερα αποκαλούμε “νεωτερικές θέσεις”, αποτέλεσε συγχρόνως τη γέφυρα από την οποία πέρασε η νήσος για να συνδεθεί με την πνευματική ζωή του Ελληνισμού» (βλ. Αργύρης Π., *ό.π.*)

ΑΝΤΙ ΓΙΑ ΕΠΙΛΟΓΟ

Στις 8 Νοεμβρίου 1912 η Λέσβος συνδέεται με την ιστορία του Νέου Ελληνισμού, έτσι όπως αυτός πορευόταν και δρούσε υπό την αιγίδα ενός ανεξάρτητου κράτους με πρωτεύουσα την Αθήνα. Αν τώρα η ένωση αυτή έγινε ή όχι με την καθολική υποστήριξη των Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων, οι οποίοι όντας κύριοι της οικονομίας του νησιού επιζητούν μ' ένα σαφή, πλην όμως μετριοπαθή τρόπο τη σύνδεση με το Ελληνικό Κράτος, αυτό είναι ένα από τα θέματα στα οποία μπορεί να δοκιμαστεί η μελλοντική ιστοριογραφία. Δεν είναι όμως το πιο σημαντικό.

Αυτό που έχει σημασία είναι ότι το νησί συνεχίζει τη ζωή του κάτω από ένα νέο αστερισμό. Τίποτα δεν προμηνούσε συνταρακτικές αλλαγές σαν αυτές που υπαγόρευσε η μεταβολή του γεωγραφικού στίγματος της Λέσβου σε σχέση με το οικονομικό, πολιτικό και διοικητικό κέντρο· από την Κωνσταντινούπολη σ' αυτό των Αθηνών. Και κανείς δεν φανταζόταν πώς ορισμένα γεγονότα, εσωτερικά και διεθνή, θα ήταν ικανά να ανατρέψουν ισορροπίες αιώνων και θα έβαζαν τόσο γρήγορα τέλος σε μια Χρυσή Εποχή.

Διαβάζοντας τον τύπο του 1913 αποκομίζουμε την εντύπωση πως η ζωή κυλά με τον ίδιο τρόπο, χωρίς φυσικά τον Τούρκο επικυρίαρχο. Σαν να κινείται από τη δύναμη της αδράνειας. Καταχωρίζω την εικόνα που συνθέτουν οι τίτλοι των λεσβιακών εφημερίδων: Μόνο ο φερετζές εξέλιπε. Κατά τ' άλλα, θίασοι, οπερέτες και *cérè de Chine* χαρακτηρίζουν την κοινωνική ζωή των αστών, όπως τα χρόνια της άνθησης. Η δεκάτη εκμισθώνεται στο 12,5%. Το λάδι έχει ζήτηση στις αγγλικές αγορές. Η συγκοινωνία με Αϊβαλί και Μοσχονήσια διεξάγεται καθημερινά. Οι τιμές παραμένουν στα ύψη. Οι συντεχνίες με τις γιορτές τους είναι πανταχού παρούσες. Οι ιδιοκτήτες περιμένουν τις άδειες για το άνοιγμα των ελαιοτριβείων και μετά από πολλές συζητήσεις οι Πλωμαρίτες παραχωρούν το εισόδημα των ταγαρελαίων στον εθνικό στόλο.

Είκοσι χρόνια αργότερα η εικόνα αυτή έχει ανεπανόρθωτα αλλοιωθεί. Η Λέσβος έχει γιομίσει Μικρασιάτες πρόσφυγες, οι δρόμοι με την απέναντι ακτή έχουν οριστικά διακοπεί, οι αστοί έχουν δεχτεί ισχυρά πλήγματα στους τόπους δημιουργίας πλεονάσματος (Ρωσία και αργότερα Αίγυπτος) και η οικονομική κρίση του 1930 έχει εξανείσει τις μεγάλες χρηματικές περιουσίες.

Θεώρησα σημαντικό να ξεκινήσω έτσι τον επίλογο για να υπομνήσω ότι η κατάληψη της Λέσβου από τα ελληνικά στρατεύματα το 1912 είναι μια συμβατική ημερομηνία που σηματοδοτεί την απαρχή μιας νέας για το νησί εποχής. Ωστόσο δεν αποτελεί τομή για την οικονομική ιστορία, όπως τομή αποτελούν η Μικρασιατική καταστροφή, με τις συνθήκες που επακολούθησαν για την ανταλλαγή πληθυσμών, και η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1930.

Και μιας και μιλήσαμε για τομείς, ας επανέλθουμε και στις διάρκειες που διέπουν την λεσβιακή ιστορία και που επιβιώνουν σε διαδοχικές ιστορικές περιόδους. Η σχέση με τη Μ. Ασία, η θέση της Λέσβου πάνω σε σπουδαίους ναυτικούς δρόμους

και το καθεστώς της προικοδοσίας αποτελούν, κατά τη γνώμη μου, τρεις σημαντικές αφητηρίες προβληματισμού. Κεντρικό θέμα που απασχολεί όχι μόνο τους ερευνητές του παρελθόντος (και κύρια όσους μελετούν την οικονομική ιστορία) αλλά και τους οραματιστές του μέλλοντος είναι η μονοκαλλιέργεια. Το λάδι, ευλογία και κατάρα μαζί, σημάδεψε την οικονομία του νησιού. Η Λέσβος συγκαταλέγεται και αυτή στην κοινή μοίρα των περιοχών με μονοκαλλιέργεια που είναι οικονομικά επισφαλείς και ετεροκαθοριζόμενες και στις οποίες ρυθμιστικό ρόλο παίζει η συγκυρία.

Τελειώνοντας τη μελέτη αυτή, που ήθελε ν' αναδείξει τους κύριους μηχανισμούς που οδήγησαν στην ανάπτυξη καθώς και τον τρόπο σύνδεσης των οικονομικών με τα κοινωνικά δρώμενα, θα 'θελα να εντοπίσω ορισμένα θέματα που χρήζουν μεγαλύτερης παρατήρησης, με την αρωγή βέβαια των καταλλήλων πηγών. Προκρίνω λόγω της σημασίας του το ιδιοκτησιακό καθεστώς και τον τρόπο περάσματος της ιδιοκτησίας από την υπερκείμενη κοινωνία στην υποκείμενη.

Και μιας και μιλάμε για τον επικυρίαρχο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα είχε η μελέτη της ζωής του μουσουλμανικού στοιχείου, όχι μόνο των αξιωματούχων αλλά και των Τούρκων υπήκοοι, σ' όλη τη διάρκεια της κατάκτησης· η διερεύνηση των συγκλίσεων και των αποκλίσεων των δύο κοινωνιών. Η προσέγγιση της ιστορίας του νησιού στο επίπεδο των συνειδήσεων, παρά τις μερικευμένες μελέτες, χρήζει συνολικότερης θεώρησης. Ερευνητικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν όχι μόνο οι ενδοκοινοτικές ρήξεις, η ιδεολογική και κοινωνική διαμάχη στα πλαίσια των Δημογεροντιών, Εφορειών και Εκκλησιαστικών Συμβουλίων, αλλά και η διαμόρφωση των νοοτροπιών μέσα από την αλληλεπίδραση χριστιανικού και μουσουλμανικού τρόπου ζωής. Η διαμόρφωση της συνείδησης για το Ελληνικό Κράτος, ο τρόπος και ο βαθμός που οι Έλληνες Οθωμανοί υπήκοοι, όλου του κοινωνικού φάσματος, ενστερνίστηκαν την ιδεολογία του εθνισμού, απαιτούν έναν ευρύτερο ιστορικό προβληματισμό, μακριά από χρησιμοθηρικές αντιλήψεις για την ιστορία.

Όσον αφορά την κοινωνική διασπρωμάτωση, πρέπει να σημειώσουμε ότι ο τύπος των πηγών που χρησιμοποιούμε δεν προσφέρεται για έναν ακριβέστερο προσδιορισμό των κοινωνικών κατηγοριών. Την περίοδο 1880-1912 έχουμε από τη μια σαφή δείγματα αστικού μετασχηματισμού καθώς επίσης μια παράλληλη συγκατοίκηση, στο κοινωνικό επίπεδο, του παλιού με το νέο. Συμφωνώ λοιπόν με την άποψη, που πρώτα διατυπώθηκε από τον Π. Αργύρη, πως η άρχουσα τάξη της χριστιανικής κοινωνίας της Μυτιλήνης αποτελείται από ένα αρχοντοαστικό στρώμα που τροφοδοτείται, κατά τη γνώμη μου, από έναν ενιαίο κύκλο επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Ξεκινώντας από τη γη και το λάδι και καταλήγοντας στην τοκογλυφία της διασποράς, με ενδιάμεσους σταθμούς τα σύγχρονα εξοπλισμένα βιομηχανικά καταστήματα και τους εμπορικούς οίκους με παραρτήματα στο εξωτερικό.

Η κίνηση της ιστοριογραφίας σε μια νέα κατεύθυνση προϋποθέτει την ανάπτυξη συγκριτικών μελετών και για τη Λέσβο. Ιδιαίτερα σημαντικό θα ήταν ένα πεδίο παρατήρησης που να συνδέει την οθωμανική περίοδο με τη νεοελληνική, αλλά και ένα δεύτερο που ν' ανασύρει τον κοινό μίτο που συνδέει μεταξύ τους τα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου και τα συσχετίζει με κείνα της Δυτικής.

Τελευταία άφηση τα ζητήματα του γάμου, της προικοδοσίας, της διαδοχής και της θέσης της γυναίκας. Είναι, νομίζω, η Λέσβος κατ' εξοχή ελκυστικός χώρος, από άποψη υλικού και πρωτοτυπίας για να ευδοκιμήσουν οι έρευνες για την ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα σε όλες σχεδόν τις περιόδους.

Προσπάθησα ν' αποφύγω την ανακεφαλαίωση για να ελευθερώσω το πεδίο που

θα επέτρεπε στον αναγνώστη να συγκρατήσει στη μνήμη του ό,τι ο ίδιος θεωρεί αναγκαίο. Αν κατάφερα να προσφέρω κάποια διανοητικά εργαλεία για την κατανόηση πολλών στοιχείων του παρελθόντος που επιζούν και μετουσιώνονται στο παρόν, αυτό θα το κρίνετε εσείς. Εξάλλου, όπως έγραψα στον πρόλογο, το «φορτίο» τούτου του βιβλίου δεν μου ανήκει πια. Είναι δικό σας, για να γίνει αντικείμενο κριτικής συμπλήρωσης και διόρθωσης και, αν μου επιτρέπεται να το ευχηθώ, πληροφορία και εφόδιο για δράση.

Παλαιό Φάληρο, 28 Ιανουαρίου 1995

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Έμποροι της πόλης Μυτιλήνης

Α. Με βάση μαρτυρικά και πιστοποιητικά έγγραφα του Αρχείου Δικαιοπραξιών της Χριστιανικής Κοινότητας Μυτιλήνης 1843-1870

1. Γ. Αμυράς	31. Δ. Β. Κατσάνης	61. Ι.Δ. Σαπουντζής
2. Ζ. Δ. Χ' Αλατζάς	32. Παλ. Κατσανέλης	62. Ι. Σκαμπαβίας
3. Ι. Αντωνίου	33. Δουκ. Καψιμάμης	63. Π.Μ. Σκαμπαβίας & Σια
4. Δ. Αλεξάνδρου	34. Μ. Π. Κουκούλης	64. Γρ. Δ. Σαπουντζής
5. Π. Βασιλείου	35. Δημ. Κουζούκης	65. Παν. Σταυριανού
6. Α. Βοσάνης	36. Α. Π. Καβάς	66. Παν. Παλ. Σκαμπαβίας
7. Λ. Βενλής	37. Ι. Π. Καβάς	67. Μιχ. Δ. Τσακίρης
8. Ευ. Βασιλειάδης	38. Γ. Ν. Κουκλέλης	68. Αρ. Υψηλάντης
9. Αθ. Βασιλείου	39. Σίμος Κομνηνάκης	69. Π.Μ. Φωτίου
10. Μ. Δ. Βλαστόπουλος	40. Μαρ. Καμτούρης	70. Παν. Γ. Φωτίου
11. Μ. Γριμάνης & Σία	41. Απ. Λουκά	71. Αντ. Γ. Φωτίου
12. Α. Γριμάνης	42. Ι. Μ. Μαλούκης	72. Θεόδ. Φωτιάδης
13. Π. Γριμάνης	43. Στρ. Βεζλής	73. Χρ. Ι. Φραντζής & Σία
14. Χ' Νικόλαος Γεωργίου	44. Δημ. Μουζάλας	74. Γαβρ. Χ' Γιαννάκης
15. Ν. Γαγγάνης & Σία	45. Βασ. Μουζάλας & Σια	75. Στρ. Χ' Σταματίου
16. Μ. Γιανέλης	46. Στ. Μπούχλιας	76. Γ. Χ' Ιωάννου
17. Αφοί Γιανέλη	47. Κ. Βουρνάζος	77. Δημ. Χ' Μαμόλης & Σία
18. Δ. Γκ(Κ)ουζούκης	48. Απ. Βουρνάζος & Σία	78. Παύλος Π. Χ' Αποστόλου
19. Μ. Γαγγάνης	49. Γιαν. Μάνδρας	79. Αν. Χ' Κονδωνής
20. Μ. Γούτος	50. Στ. Μειμάρης	80. Χ' Θεόδωρος Χ' Αντωνίου
21. Μ. Δουκαρέλης	51. Π. Μειμάρης	81. Ρηγ. Χ' Κωσταντής
22. Παν. Μ. Δουκαρέλης	52. Δ. Νικολάου	82. Λεων. Χ' Αναγνώστου
23. Π. Ευστρατίου	53. Παλ. Πατσαούρας	83. Παλ. Χ' Δημητρίου
24. Χ' Ευαγγελινός & Σία	54. Παλ. Μ. Πασιούρας	84. Ι. Χ' Μαλιάκας
25. Π. Ιωάννου	55. Γ. Πασιούρας	85. Γ. Χ' Αποστόλου
26. Νικ. Ιωάννου	56. Δ. Παλαιολόγου	86. Ι. Χ' Γεωργίου
27. Βασ. Π. Κούμπας	57. Βασ. Παλαιολόγου	87. Βασ. Κ. Χ' Ηλία
28. Μαρ. Κουραματζής	58. Σίμος Πολιτάκης	88. Μαν. Ψακής
29. Νικ. Γ. Καρέλης	59. Βασ. Πατακόπουλος	89. Παν. Ζεμπίνης
30. Π. Κουρουβακάλης	60. Απ. Σιφναίος	90. Δ. Ζεμπίνης

Β. Με βάση διάφορες δικαιοπραξίες της Χριστιανικής Κοινότητας Μυτιλήνης 1870-1876

1. Ι. Αργυρίου	19. Ηλ. Ιωάννου	37. Μ. Παυλακέλης
2. Σ.Ι. Αγγελόπουλος	20. Δημ. Κατσακούλης	38. Φ.Π. Πετρελής
3. Ευ. Αναγνώστου	21. Δημ. Π. Καβάς	39. Γ. Πετρής
4. Δημ. Βαγιανού	22. Νικ. Π. Καραντώνης	40. Βασ. Ν. Ράλλης
5. Ευ. Α. Βελισσάριος	23. Α. Καρεμφύλης	41. Δ. Σκουρτέλης
6. Βασ. Μ. Βαγιανού	24. Μ.Α. Κούμπας	42. Κ.Ν. Σημαντήρης

7. Μιχ. Βαγιανού	25. Μ.Π. Κούμπας	43. Α.Ε. Τσιριγώτης
8. Ζ.Κ. Γκορτζιώτης	26. Νικ. Α. Κονδωνής	44. Λ.Ι. Τσελέντης
9. Διον. Γιανουλιώτης	27. Ε.Δ. Κουτρούμπας	45. Αφοι Χ''Χριστόφας
10. Σίμος Γεωργίου	28. Γ. Καλπακέλης	46. Φ. Χ''Χριστόφας
11. Νικ. Π. Γορμάνης	29. Ευ. Κοντή	47. Θεοδ. Η. Χ''Κωσταντή
12. Βασ. Γρηγορίου	30. Μιχ. Χρ. Κουτρής	48. Λεων. Χ''Αναγνώστου
13. Στ. Δημητρίου	31. Γ. Λυτρέλης	49. Ν. Χριστοδουλίδης
14. Παν. Ντογραμαλής	32. Πλ. Ι. Μαυρικίδης	50. Βαγιάννης Χ''Βασιλείου
15. Μιχ. Ντάμας	33. Ν.Π. Μωρογιάννης	51. Δημ. Χωριατέλης
16. Ζαφ. Ζαφειρίου	34. Απ. Δ. Μωραΐτης	52. Δημ. Χ''Μάρκου
17. Πετ. Εμ. Ζερμπίνης	35. Παν. Γ. Μωραΐτη	
18. Α. Ζερμπίνης	36. Γ. Ξένης	

Γ. Έμποροι και άλλα επαγγέλματα της αγοράς της Μυτιλήνης 1885-1912

Αβραμίδης Αβραμίδης Κ. Αγιομαυρίτης & Σία Αθανασιάδης Α. Χρ. Αθανασιάδης και Γρηγοριάδης Αθανασιάδης Χρ. Ε. & Υιοί	ζυθοπωλείο επισκευαστής ποδηλάτων κρύσταλλα, πορσελάνες, αποικιακά νηματοουργείο (παραγωγή και εμπόριο) μηχανικό γραφείο έλαια, σαπούνια, παντοπωλείο χονδρικής, αποικιακά, είδη βαφικής, είδη ναυτικής, σιδηρικά· ασφαλιστής της Lloyd Allcmand φαρμακείο ασφαλιστής της Guardian ασφαλιστής της Sociéte Générale d'Assurance Ottomane αρτοποιείο εμπορομεσίτης ελαίων, εμπορικός αντιπρόσωπος αποικιακά ανθοπωλείο υφάσματα έλαια υφάσματα εριούχα αποικιακά σαπούνια αρτοποιείο δέρματα (βυρσοδεψείο) νεωτερισμοί ιατρός εμποροράπτης σάπωνες (εργοστάσιο) υφάσματα ασφαλιστής της La Semense Nationale εμπορικοί αντιπρόσωποι ατμοκίνητο ελαιοτριβείο, εμπορία σαπουνιών και ελαίων· ασφαλιστής της Royal Exchange σάπωνες (παραγωγή και εμπορία) έμπορος φαρμακείο πιλοποιείο βυρσοδεψείο, ατμοκίνητο ελαιοτριβείο, σαπυνοποιείο·
Αθανασίου Αλατζάς Β.Χ. Αλατζάς Δ.Χ. Αλεξάνδρου Δ. Αμηράς Ομ. Αμπντουλάχ Εφέντη Ανδρόνικος Ε. Αντωνίου Αξιώτης Εμ. Αποστολίδης Α. Αποστόλου Αποστόλου Π.Χ. Απτάλης Δ. Αράπη Αφοί (Σ & Δ.Π.) Αράπη-Μωραΐτη Υιοί Αρχοντάπουλος Θ. Ασλάνης Γ. Άτκινσον Αυγερινός Βαλιάδης Ν.Α. Βαλιάδης Ν. – Αμηράς Ομ. Βασιλείου Π. Υιοί	
Βασιλείου Π. και Κογκώνη (Υιοί) Βασιλείου Χ. Βαμβακίδης Π. Βελισσάριος Χρ. Βενλής Αφοί & Σία	

Βιτούλια Γ. Θεοδ.	αποικιακά
Βόμβας Π. και Καράλη Αφοί	έλαια
Βόμβας Ν.Ε.	οινόπνευμα, κονιάκ
Βονοφακίδης Β.Χ.	παραγωγός λικέρ, ποτών κ.λπ.
Βοσάνης	δέρματα (βυρσοδεψείο)
Βοσάνη Α. Υιοί	έμπορος
Βουγιούζας & Σία	ατμοκίνητο ελαιοτριβείο (σάπωνες, έλαια)
Βουγιούκα-Προκόπη	υαλοπωλείο
Βουλιούρης Σ.	ζυθοπωλείο
Βουρνάζος Σ.	αποικιακά
Βουτζάς Α.	έμπορος
Γεωργιάδης Ι.Σ.	χρυσοσχός
	αλευροποιείο, σαπωνοποιείο, ατμοκίνητο ελαιοτριβείο, μακαρονοποιείο
Γιανέλης Ι.	υποδηματοποιείο
Γιανέλης Ν.Χ.	προμηθευτής, ασφαλιστής και αντιπρόσωπος ατμοπλοϊκών εταιρειών
Γιανουλάτος	υφασματοπωλείο
Γούτος Α.Α.	έλαια
Γούτος Β.Μ.	έμπορος
Γούτου Μ. Αφοί	έλαια, σάπωνες (εργοστάσιο)
Γρηγορίου Β.	έμποροι σαπουνιών
Γρηγορίου Β & Υιοί	σάπωνες
Γριμάνης Α.	έλαια, σάπωνες (εργοστάσιο), προμηθευτής ρωσικών προϊόντων
Γριμάνης Δ.	έμπορος δερμάτων
Γριμάνης Δ.	ιατρός
Δημητρίου Π.	υφάσματα, καπέλα
Δημητρίου Θ.	υφάσματα, καπέλα
Δούκαρος Ε.	κλινική
Δουβαλατέλης Θ. Υιοί	έλαια, σάπωνες (παραγωγή και εμπορία), αποικιακά
Ελευθεριάδης	οδοντίατρος
Εξαδάκτυλος Γ.	υφάσματα
Ευσταθίου Τ.	υφάσματα, καπέλα
Ευσταθίου Μ.	οινοπνεύματα
Ευσταθίου Ν. και έμποροι	αποικιακά, οινοπνεύματα, υλικά οικοδομών, παντοπωλείο
Ευστρατιάδης Ε.	ελαιομεσίτης
Ευστρατιάδης Π.	προμηθευτής και γραφείο αλλαγής νομισμάτων
Επανωμάτης Τ.	δέρματα (βυρσοδεψείο)
Ζαμβαζέλης Α	προμηθευτής ελαίων
Ζανέλης Εμ.	έλαια, σάπωνες
Ζεέρης Γ.	αποικιακά, παντοπωλείο
Ζερμπίνης και Ρουσέλης	έμποροι
Ζερμπίνης Π. Εμ.	έμπορος
Ζερμπίνης Π.Γ.	έμπορος
Ηλιάδης Ε. Σία	οινοπνεύματα, παντοπωλείο
Ηλιάδης Θ. & Σία	αποικιακά
Θαλασσινός Σ.Κ.	έμπορος
Θεοδοσιάδης-Καλπάκας ΜΚ.	ιατρός
Θεοδοσιάδης Φ.Ι.	προμήθειες εισαγωγών-εξαγωγών
Ιακώβου Ι.	σακιά, έλαια, σόδα
Ιωάννου Δ.	έλαια, σάπωνες

N. Καβέτσος - Στ. Ρεϊζης	έμποροι, υφάσματα
Κάβουρας Αθ.	εκτελωνιστής
Καδαναδέλης	κουρέας
Καλαγάνης Γ.	πράκτωρ ατμοπλοϊκής εταιρείας «Αιγαίου»
Καλλικλής Ζ. - Ακριβός Α.	δικηγόροι
Καλπάκας Α. - Μάνδρας Α.	δικηγόροι
Καλλίας Δ.	υποδηματοποιός
Κακαδέλης Αφοί	παντοπωλεία
Κακαδέλης Β.Μ.	παντοπωλείο, οινοπνεύματα
Κακαβίας Ε.	υφάσματα
Καμπάς Α.	είδη ψαρικής
Καμπούρης - Λεοντής	οίνοι
Κανέλλης Ι.Κ. & Σία	αποικιακά
Κανταρτζής	ιατρός
Καραδημητριάδης Φ.	υφάσματα
Καρακώστας Α.	αρτοποιός
Καραπαναγιώτης Α.	έμπορος
Καριώτης Ε.Κ.	χρώματα βερνίκια, οινοπνεύματα
Καραφίλης Α. & Σία	αποικιακά, είδη κιγκαλερίας
Καρατζάς Αφοί	φαρμακείο
Καραβίας Σ. Κουτρής Μ.	προμηθευτές ελαίων
Καραβίας Δ.	υποδηματοποιός
Καραβίας Σ.	χρώματα, βερνίκια
Καραβίας Θ.	ελαιομεσίτης
Κατσάνης Δ. Αφοί	έλαια, σάπωνες· ασφαλιστής Union de Paris
Κατσακούλης Α & Σία	έλαια, σάπωνες
Κεχαγιάς - Βλαχόπουλος	δικηγόροι
Κινιέλης Π.	καπέλα
Κοκκώνης - Ζανέλης	σάπωνες (εργ.)
Κοκκώνης	έμπορος
Κοπαράνης Αφοί	παντοπώλης
Κοκκώνης - Μάνδρας	έμποροι
Κοβάλλας Δ.	έπιπλα
Κορτζιώτης Κ.	πράκτωρ ατμοπλοίων Χαμιδιά, αιγυπτιακό, ρωσικό, βουλγαρικό και αυστριακό· αντίκες
Κοντήρης Αφοί	χρυσοχόος
Κοζακλής και Στεφανόγλου	υφάσματα
Κοντίμπεης Β.	χρυσοχόος
Κομνηνάκης Σ. & Σία	αποικιακά
Κουρτζής-Κούμπας & Σία	έλαια, σάπωνες
Κουραματζής	έμπορος
Κουρτζής Π. Μ. & Σία	έλαια, σάπωνες· εφοπλιστής
Κουρουβακάλης	έλαια
Κουλέλης-Φωτίου	έμπορος
Κούππας Αχ.	μηχανικός, εργοστάσιο
Κουτζούκης Α.	δωμάτια ενοικιαζόμενα
Κουτζουκίδης Φ. & Σία	φαρμακείο
Κουτρή Αφοί	ελαιομεσίτες
Κουτρή Μ.	χρώματα, βερνίκια
Κριτζιώτης Γ.	ασφαλιστής Foncière
Κωστομοίρης Α. - Σανίδης Ι.Π.	ιατροί
Λαλέλης & Σία	αποικιακά, τουφέκια, είδη κιγκαλερίας

Λαλέλη Αφοί	καπέλα
Λουκάς – Καραμιζόπουλος	σιδηρικά, κατασκευαστής μηχανών
Π. Λουκάς – Εμ. Χλιμιτζάς & Σία	μηχανές (κατασκευαστές)
Μαυρίκος Α. & Ιακώβου Ι.Σ.	αποικιακά, παντοπώλης
Μάνδρας – Ρουσσέλης	ασφαλιστές National of Ireland
Μανιαδάκης Α.Μ.	τραπεζίτης
Μανωλακέλης Κ.	κηρία, παντοπωλείο
Ματθαίος Ι.	ποτοποιείο
Μαργώνη Αφοί	έλαια, αποικιακά, προμήθειες
Μεσσηνέζης και Αυγερινός	υφάσματα
Μελανδινός Θρ.	εμπορικός αντιπρόσωπος, ασφαλιστής Nationale d' Athènes, πράκτωρ ατμοπλοϊκών εταιρειών
Μεχμέτ Εφέντη	αποικιακά
Μητρώλια Αφοί	έλαια, σάπωνες (παραγωγή, εμπορία)
Μύλης & Σία	υφάσματα
Μόλλα Μουσταφά	αποικιακά
Μουστά Εφέντη	αποικιακά
Μολίνος Ε. – Σκουρτέλης Θ.	διηγήτορες
Μουζάλας Α.Β. & Υιοί	αλευροποιείο, βυρσοδεψείο, έλαια, σάπωνες (παραγωγή και εμπορία)
Μπίνος & Σία	ξυλεία
Μωραΐτης Ε.Θ.	καπέλα
Μωραΐτη Αφοί	υφάσματα
Νικολαΐδης Μ.	τυπογραφείο
Νίκου Π.	παντοπωλείο
Οθωμανική Αυτοκρατορική	τραπεζικό κατάστημα
Τράπεζα	οδοντίατρος
Παντάζης Π.Γ.	έμπορος
Πασσιούρας Κ.Χ.	ψιλικά, υαλικά
Πασσιούρας Θ. & Σία	πράκτωρ ατμοπλοϊκής εταιρείας
Πιττακός Β.	έμπορος, ελαιομεσίτης
Πιττής	ζαχαροπλαστείο
Πιττέλης – Κατσιανός & Σία	βιομηχανικά είδη
Παπασταύρου Π.	αποικιακά, δέρματα
Παρασκευόπουλος Ι.	εμποροράπτης
Παρασκευαΐδης Ν.	φαρμακείο
Παλεολόγος Π.	ξυλεία
Παπαπέτρου Δ.Μ.	σάπωνες (παρασκευή)
Παπακωσταντίνου Ι.	προμήθειες
Παπαδόπουλος Ι.	καπέλα, υφάσματα
Παυλακέλης Μ.	χρώματα, βερνίκια
Πετρόπουλος Ν. & Σία	δέρματα
Ποδαρίδης	σάπωνες (παρασκευή)
Πηραΐδης Ι.	ξυλεία
Πετρόπουλος Ν.	ασφάλειες, εμπορία
Ράλλης Ι.	νήματα, εργοστάσια μωσαϊκών πλακών, γαιάνθρακες κλπ.
Ραπίτης Π.Α.	αποικιακά
Ρετζέπ Εφέντη	εμποροράπτης
Ρέσπεν Λέων	ξυλεία, εργοστάσιο αρωματικών σαπώνων
Ρουσσέλη Β. Υιοί	διηγήτορες
Σαμαρίδης Α. - Βαγιανίδης Κ.	ωρολογοποιός
Σαραντινός Μ.	

Σιμωνίδης Μ.	πράκτωρ ρουμανικής ατμοπλοϊκής εταιρείας
Σιμωνίδης Φ.	έλαια (παραγωγή, εμπορία)
Σιφναίοι Αφοί	έμποροι
Σιφναίος Π.	ιατρός
Σολογένης Δ.	εμποροράπτης
Σουρλάγκας Ε.Ν.	δέρματα (βυρσοδεψείο)
Σουρλάγκας Μ. – Τσελαϊδής	ιατροί
Σκαμπαβίας Θ.	αντίκες
Σκαμπαβία & Σία	χρυσοχοείο
Σκαμπαβίας Δ.	εκτελωνιστής
Σκριβάνος Κ.	δέρματα
Στεφανίδης Μ.	χημικός
Στεφάνου Γ.Ν. & Σία	αποικιακά, παντοπωλείο
Στεφανέλης Ε.	καπέλα
Στεφανόγλου Τ.	καπέλα
Σταυρινός και Χλοϊδής	αποικιακά, παντοπωλείο
Στυλιανού Β.	αποικιακά
Στυλιανού Αφοί	χρώματα, βερνίκια, είδη ψαρκής
Τασσάς Ε. – Τζανής Κ.	δικηγόροι
Ταχήρ Εφέντης	αποικιακά
Ταλιάνη Αφοί	έλαια
Ταλιάνη Αφοί – Χατζηανδρέα Αφοί	ελαιομεσίτες
Ταχτατζής Α & Κ.	ξενοδοχείο
Τουλιάτος Α.	έμπορος, νεωτερισμοί, καπέλα
Τουλιάτου Αφοί – Εμανουήλ Π.	υφάσματα
Τουλιάτος – Σβορώνος & Σία	υφάσματα
Τουφεξής Μ.Π.	φανέλες
Τράπεζα Ανατολής	τραπεζικό κατάστημα
Τράπεζα Μυτιλήνης	έλαια, τραπεζικό κατάστημα
Τραντζής Κλ.	σιδηρουργείο
Τριανταφυλλίδης Απ.	δέρματα, ποδήλατα
Τριανταφυλλίδης Δ.	ζαχαροπλαστείο
Τζωρτζίδη Αφοί	ασφαλιστάι London and Lancashire, πράκτορες ατμοπλοϊκής εταιρείας «Πανταλέων»· ελαιοτριβεία στον Πολυχνίτο και στο Πυργί
Τσαγλάνης Ε. & Σαββίδης	νερά, λεμονάδες, ζαχαροπλαστείο
Τσακίρης Μ.	έμπορος
Τσελαϊδής Στ.Π.	παντοπωλείο
Τζιβόγλου Αφοί	έγχρωμες καρτ-ποστάλ
Τσαϊλάνης Φ.	έλαια, σάπωνες
Φιλόπταχος Αδελφότης των Κυριών	βιοτεχνία υφασμάτων
Φορτούνα Αφοί	έλαια, σάπωνες
Φραντζής Χρ. – Σκριβάνος Κ.	δέρματα (βυρσοδεψείο)
Φραντζής Χρ.	δέρματα (παραγωγή, εμπορία)
Φαντζής Α.Π. & Σεγάι Ομέρ	εντόσθια ξηρά και παστά
Φραγκίδης Δ.	κουτιά χάρτινα, σιγαρόχαρτα
Φωτίου Π.	υφάσματα
Φωτιάδης Δ.	κουρέας
Χ'' Ανδρέας Φρ.	προμήθειες
Χ'' Γιάννης Στ.	καπέλα
Χ'' Δανιήλ Αφοί	σιγαρόχαρτα
Χ'' Ηλίας – Μ. Χρυσόχου & Σία	σιγαρόχαρτα, καπέλα

Χ΄Ήλιος Κ. Χ΄Κανέλης Ι. Χ΄Γεωργίου Μ. και Μιχαηλίδης Χ΄Γεωργίου Α. Χ΄Σάββας Π. & Σία Χ΄Χριστόφα Σ. & Υιοί Χ΄Χριστόφα Αφοί Χασσάν Εφέντης Χακκή Βέης Hüffner G. Χ΄Παναγιώτου Ε. & Σια Χ΄Χριστόφα Α. & Γ. Ράλλη Χριστοδούλος Αν. Χριστοδούλου Π. Χρυσόχου Μ. & Σία Χωρικός Β. Χλοΐδης - Σταυριανός Χουτζαΐος Ψαρρός Κ. - Ζερμπίνης Τ. Ψαρρού Κ. Αφοί Ψαρέλης Α.Κ. Ψωμαδέλης Δ. & Σία	κρύσταλλα, πορσελάνες, δέρματα παντοπώλης, αποικιακά υφάσματα χρυσοχόος έλαια, σάπωνες (παραγωγή, εμπορία) εμπορικοί αντιπρόσωποι, ασφαλιστές La Baloise τράπεζα έμπορος ιατρός προμηθειες καπέλα, νεωτερισμοί αποικιακά έμπορος υποδηματοποιός, εμποροράπτης δέρματα, καπέλα αποικιακά, παντοπώλης αποικιακά (βούτυρα, χαβιάρι) φωτογράφος έμποροι αποικιακά, οινοπνεύματα, παντοπωλείο ποτοποιείο αποικιακά, οινοπνεύματα, παντοπωλείο
Πηγές: <i>Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie et de la Magistrature</i> , 1885, 1900, 1901, 1905, 1909, 1911-12· Μιχαηλίδης Μ.Ι., <i>Παγκόσμιος Εμπορικός Οδηγός</i> , Σμύρνη 1908, σσ. 211-218. Διαφημίσεις από τον τοπικό τύπο, μετά το 1908, και από διάφορες εκδόσεις.	

Έμποροι και εμπορικές εταιρείες της διασποράς

α. Κωνσταντινούπολη <u>Εμπορικές εταιρείες και έμποροι ελαιών</u> Βοστάνης Δημ. Α. & Σία Βασιλείου Π.Χ. & Σία Βενλή - Γούτος, έμποροι Γούτος Β.Μ., ελαιόλαδα και σαπουνία, χονδρική Γιανουλάτος Αντ., έμπορος Κουρτζής Π.Μ. & Σία Κουρουβακιάλης Σ., έμπορος Αφοί Γ. & Σ. Κούπια Μητρελίας Α. Οδ. Μαρινάκης & Σία Αφοί Σιφναίου, έμποροι Σουρλάγκας Ε.Ν. Ταπανλής Π. Φωτιάδης Α.Α. Χ΄Βασιλείου Α. Πηγές: Αρχείο Δικαιοπραξιών ΧΚΜ· Αρχείο Ελληνικού Υποπροξενείου· ΓΑΚ Ν. Λέσβου.	δ. Ταϊγάνι Κούμπας Μ.Β., έμπορος Αφοί Σιφναίοι, έμποροι Σβορώνος, έμπορος Πηγές: <i>Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie et de la Magistrature</i> 1900, 1905, 1909, 1912.
β. Βάρνα Εμπορική Εταιρεία Φορτούνα, προμηθευτές σαπουνιών	ε. Αίγυπτος Αλαμανέλλη - Κούτσα, έδρα Εμπαμπτέχ Αφοί Εμ. Ζερμπίνη & Σία, έδρα Πεμπ Ζερμπίνης, μεγάλη εξαγωγική εταιρεία βάμβακος Δημ. Θεοδώρου & Σία Κουκλέλης, αρχικά στη Ρουμανία και μετά στην Αίγυπτο* Φ. Καμπούρης & Υιοί, Αχεμοούν* Αφοί Παπαδόπουλοι, Αλεξάνδρεια Κ. Πιτής, Κάιρο* Αφοί Σημαντήρη, Αλεξάνδρεια Φωτιάδης, Ατμοπλοϊκή Εταιρεία του Νείλου* Τράπεζα Μυτιλήνης (Κουρτζής), υποκατάστημα* Πηγές: Αρχείο Ελληνικού Υποπροξενείου, ΓΑΚ. Ν. Λέσβου· * Διήγηση Ζ. Καμπούρη, Λέσβου ιστορικού και απόγονου οικογένειας μεταναστών στην Αίγυπτο
γ. Βραΐλα Βαμβούρης Σ., έμπορος σιτηρών	στ. Μασσαλία Α.Μ. Πιτής Π. Βασιλείου Πηγές: Αρχείο Δικαιοπραξιών ΧΚΜ, Νο 8053· Λεξικό Larousse

Λέσβιοι της διασποράς

Α. Με βάση το αρχείο Δικαιοπραξιών της Χριστιανικής Κοινότητας Μυτιλήνης

έτος*	αριθμός εγγράφου	ονοματεπώνυμο	τόπος	παρατηρήσεις
1845	865	Παλ. Γ. Σημαντήρης	Βραίλα, Ρουμανία	
1845	958	Ι. Μαμόλης	Ροστόφ, Ρωσία	
1845	981	Γαβ. Δ. Γριμάνης	Βραίλα, Ρουμανία	
1847	1375	Γιαν. Γριμάνης	Αδραμύτιο	από το 1836
1859	2010	Β. Πενλής	Βραίλα, Ρουμανία	
1859	2411	Αθ. Παλεολόγου	Οδησσός, Ρωσίας	
1859	2638	Ι. Βαμβούρης	Ρουμανία	Άγγλος υπήκοος
1859	2732	Αικ. Φ. Κακαδανάκη	Φιλιππούπολη, Βουλγαρία	κτηματική περιουσία
1859	2738	Αμερσουδά Παλογού, Ελένη, Κατίγιο Α. Φωκιανού	Καράκιοϊ, Μ. Ασία	σπίτι
1859	2837	Ειφ. Β. Ζάννου	Μ. Ασία	κτηματική περιουσία
1859	2869	Μαριγώ, σύζυγος Π.Μ. Σαράφη	Καβάλα	κτηματική περιουσία
1860	2881	Απ. Ι. Σημαντήρη	Μ. Ασία	κτηματική περιουσία
1860	2894	Μαρία Μ. Μανλή	Τσεζμές, Μ. Ασία	κτηματική περιουσία
1861	2986	Κ.Δ. Μουζάλας	Κάιρο, Αίγυπτος	
1861	2991	Υιός Γ. Καραδημητρίου	Ατζανός, Μ. Ασία	κτηματική περιουσία
1861	3020	Υιός Π. Ξυδέα	Πελοπόννησος, Ελλάδα	ακίνητα
1861	3085	Θυγατέρα Ι. Γαγγάνη	Αθήνα, Ελλάδα	
1861	3196	Μιχ. Βοναπάτης	Αϊβαλί, Μ. Ασία	ακίνητα
1861	3281	Υιός Κ. Σιταραδέλη	Κεμέρ, Μ. Ασία	ακίνητα
1863	3344	Ιω. Α. Κούμπας	Τσίγανι, Ρωσία	
1863	3392	Φωτ. Π. Καμπούρης	Αλεξάνδρεια, Αίγυπτος	εμπορικές υποθέσεις
1863	3409	Α.Α. Καρακασέλη	Καραγάτς, Μ. Ασία	ακίνητα
1863	3418	Λουκ. Μ. Σημαντήρης	Κωνσταντινούπολη	
1863	3455	Στο. Ν. Πατέρης	Κάιρο, Αίγυπτος	
1866	4020	Παν. Ε. Κιστάνης	Κάιρο, Αίγυπτος	
1866	4069	Δ. Παλαιολόγου	Οδησσός, Ρωσία	
1868	4368	Β. Δεληγιάννης	Αλεξάνδρεια, Αίγυπτος	
1869	4435	Απ. Γ. Σημαντήρης	Μ. Ασία	κτηματική περιουσία
1869	4449	Παλ. Ν. Πασσιούρα	Αϊβαλί, Μ. Ασία	κτηματική περιουσία
1869	4518	Αθ. Π. Σκαμπαβία	Κωνσταντινούπολη	
1869	4527	Κ. Δ. Μουζάλας	Χαρτούμ	
1870	4649	Ι. Α. Σιφναίος	Κωνσταντινούπολη	
1872	4897	Βασ. Α. Κούμπας	Βραίλα, Ρουμανία	
1873	5008	Αθ. Καζής	Κασσαμπάς, Μ. Ασία	
1873	5036	Ν. Δ. Καράλης	Τσεζμές, Μ. Ασία	
1875	5509	Βασ. Π. Καψιμάλης	Αίγυπτος	
1875	5428	Π. Α. Πασσιούρας	Βάρνα, Βουλγαρία	

1875	5269	Γ. Π. Γριμάνης	Κωνσταντινούπολη
1875	5720	Σίμος Δ. Βαστάγου	Αίγυπτος
1876	5552	Απ. Π.Χ" Δημητρίου	Αλεξάνδρεια, Αίγυπτος
1876	5570	Β. Σ. Γκαζούνος	Λιόβα, Μολδαβία
1876	5809	Θρ. Γ. Αρχοντόπουλος	Νάπολη, Ιταλία
1876	5843	Ν. Κ. Π. Μαλιάκας	Τύνιδα
1878	5975	Ι. Γ. Βουλαλάς	Ταϊγάνι, Ρωσία
1881	6236	Θ. Δ. Περγαμινός	Κάιρο, Αιγύπτου
1883	6336	Παν. Δ. Μητρελίας	Μασσαλία
1883	6369	Γ. Μ. Κακαβίας	Ρουμανία
1886	6557	Αυγή Π. Χ" Πιπτή	Βλαχία
1886	6535	Γ. Χ" Δημητρίου	Χαρτούμ
1887	6797	Μιχ. Α. Φωτίου	Κάιρο, Αίγυπτος
1887	6798	Γ. Εμμανουήλ	Βουκουρέστι, Ρουμανία
1887	6809	Σ. Α. Σουβατζής	Προύσσα
1888	6885	Δημ. Π. Πατούχας	Κάιρο, Αίγυπτος
1891	6252	Π. Ιακώβου	Τούρνο, Ρουμανία
1891	7269	Δ. Μιχαηλίδης	Κύπρος
1894	7490	Αλ. Μ. Καμπούρης	Ρουμανία
1894	7424	Στ. Αποστόλου	Μελίχ, Αίγυπτος
1896	7631	Μιχ. Ι. Κέπετζης	Αδραμύτιο, Μ. Ασία
1908	8431	Γ. Π. Ιωάννου	Μελίχ, Αίγυπτος
1910	8521	Α. Εφαπλωματάς	Αίγυπτος
1911	8596	Α. Σταματάκης	Κάιρο, Αίγυπτος
1911	8539	Α. Ν. Πέτρου	Ζαγαζίκ, Αίγυπτος
1911	8631	Κ. Λαμπρινίδης	Κάιρο, Αίγυπτος

* Το έτος αντιστοιχεί στο χρόνο καταγραφής του εγγράφου στο αρχείο της Κοινότητας.

Β. Με βάση τον τοπικό τύπο και προφορικές πηγές

έτος	ονοματεπώνυμο	τόπος	πηγή
1910	Γ. Π. Ιωάννου	Σιμπίν-Ελ-Κωμ, Αίγυπτος	Σάλπιγξ
---	Μιλτ. Τσακίρης	Μενούφ, Αίγυπτος	---
---	Π. Φ. Καμπούρης	Μενούφ, Αίγυπτος	---
---	Ν. Φ. Καμπούρης	Αχεμούν, Αίγυπτος	---
---	Αθ. & Αντ. Γ. Κούμπας	Αίγυπτος	---
---	Αρ. Γ. Κούμπας	---	---
---	Βασ. Ν. Καμπάς	---	---
---	Μ. Καμπάς	---	---
---	Αρ. Παραδέλλης	---	---
---	Δ. Παραδέλλης	---	---
---	Βασ. Π. Παραδέλλης	---	---
---	Θεμ. Δ. Παραδέλλης	---	---
---	Φωτ. Θ. Φωτιάδης	---	Ζ. Καμπούρης
---	Δημ. Π. Βοστάνης	---	Σάλπιγξ
---	Α. Γ. Πασσιούρας	---	---
---	Χαρ. Χαραλάμπους	---	---
---	Κ. Αποστόλου	---	---
---	Ν. Ράλλης	---	---
---	Κος & Κα Γαβριήλ	---	---
1912	Τιμ. Καμπούρης	---	---

1913	Οικογένεια Γ. Δομένικου	--	--
--	Κ. Α. Καφιμάλης	--	--
--	Π. Α. Καφιμάλης	--	--
1910	Αθ. Δ. Καφιμάλης	--	--
--	Ι. Ζερμπίνης	--	Ζ. Καμπούρης
--	Παν. Απ. Ζερμπίνης	--	--
--	Παν. Απ. Ζερμπίνης	--	--
--	Α. Γούτος	--	--
--	Μαρία Ε. Κούππα	--	Σάλπιγξ
--	Απ. Λεοντής	--	--
--	Νικ. Δουκαρέλης	--	--
--	Απ. Τριανταφυλλίδης	--	--
--	Ηρ. Κουτζούνης	--	--
--	Ν. Σωτηρίου	--	--
--	Θεμ. Δ. Παπαδέλλης	--	--
--	Π. Δουκάκης	--	--
--	Ηλ. Βίσσαρης	--	--
--	Π. Α. Ραπίτης	--	--
--	Ευ. Αλεξάνδρου	--	--
--	Π. Κουκλέλης	Μενούφ, Αίγυπτος	--
--	Μ. Φωτιάδης	Αίγυπτος	--
--	Μ. Πρίμος	Καφρ-Ελ-Ζαγιατ, Αίγυπτος	--
--	Νικ. Πασσιούρα	Ρουμανία	Μ. Κατσάνης
--	Νικ. Κατσάνης	--	--
--	Οικογένεια Κουκλέλη	--	Α. Βαμβούρης

Ιδιοκτήτριες και ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής
(μύλοι, σαπουνάδικα, εργαστήρια, καθώς και ταβέρνες και μαγαζιά)

Α.

αρ. δικαιοπραξίας	έτος	ιδιοκτήτης/τρια	μέσο παραγωγής	τοποθεσία
2353	1850	Αντ. Π. Ρετζέρης	1/2 αλευρόμυλου	Λαγκαδά
2359		Μαρία, κόρη Χρ. Λεμονή	1/2 εργαστηρίου	Μυτιλήνη
2253	1845	Χ'Τρ. Χ'Ψρανά	2/4 ελαιόμυλου	Ασώματος
2460	1855	Μελισσινή, κόρη Ι. Ρακιτζή	εργαστήρι	Παλαιόκηπος
2755	1856	Διαμάντη Ι. Καρακούση κόρη Π. Καλονιάτη	1/2 αλευρόμυλου	Αγ. Μαρίνα
3006	1858	Μιχαήλ Χρ. Σαρρή	μαγαζί	Αιγιαλός
3215		Γρ. Καταγάνης	ελαιόμυλος	Αγιάσος
3298	1862	Γιαν. Στάσας	εργαστήρι	Πηγή
3462	1863	Ρήγενα Ν. Κ. Πιττή	μαγαζί	Κουμιδιά
3314		Χ'Τρ. Χ'Ψρανά	1/2 ελαιόμυλου	Ασώματος
3443		Δ. Γ. Κακάμπουρας	ελαιόμυλος	Λαγκαδά
3470		Αμερ. Σταμ. Τραχανία		
		χήρα Α. Σαμαρτζή	εργαστήρι	Άνω Χαλίκια
3561	1864	Αο. Χ' Βασιλείου	εργαστήρι και ελαιομάγαζο	Μόρια
4045		Γεω. Απ. Ρ. Χ'	1/2 ελαιόμυλου	Μόρια
			1/2 ελαιόμυλου	Μόρια
4081		Ι. Χ'Τρ. Σκορδάς	1/4 εργαστηρίου	Αγιάσος
			1/8 εργαστηρίου	Αγιάσος

			12/40 φούρνου 23/40 μαγαζιού	Αγιάσος
4397	1869	Απ. Χρ. Χ΄Μαμή	2 μαγαζιά	Πάνω Σκάλα
4464		Απ. Καραβάλης	1/2 εργαστηρίου 1/2 εργαστηρίου	Παπάδος Παπάδος
4488	1870	Παλογού, συζ. Β. Μαρακόνη	1/2 εργαστηρίου	Πλωμάρι
4549		Ρήγενα, Ι. Μαγγαφίνου	1/2 μαγαζιού	Αγορά Μυτιλήνης
4551		Μιχ. Πουλέλης	καφενείο	Αφαλώνας
4587		Κ. Δ. Παπακέλης	1/4 μαγαζιού	Π. Σκάλα
4624		Παν. Ν. Κουρκοιυλή	1/2 ελαιόμυλου	Παλαιόκηπος
4672		Αν. Π. Καρβέλης	1/6 αλευρόμυλου 1/6 αλευρόμυλου 1/6 αλευρόμυλου	Αγ. Μαρίνα Αγ. Μαρίνα Αγ. Μαρίνα
4835	1871	Μιχ. Χ΄Π. Μυστεγνώτης	3/16 ελαιόμυλου 1/3 σαπωνοποιείου	Πάμφιλα Αϊβαλί
4877	1872	Ι. Π. Μιχαλάκη	μαγαζί 2 μαγαζιά	Αϊβαλί Παπάδος
			1 εργαστήρι 1/4 ελαιόμυλου	Παπάδος Παπάδος
4917		Β. Πατακόπουλος	1/4 ελαιόμυλου 1/2 μαγαζιού 1/2 μαγαζιού	Παπάδος Π. Σκάλα Π. Σκάλα
			1/2 μαγαζιού μαγαζί	Π. Σκάλα Σαρίβαμβας
4997		Αμερσ. Π. Μάνδρα Μελισσανή Ι. Χ΄Δούκα	μαγαζί φούρνος ελαιόμυλος	Αγιάσος Πέραμα Μεσαγρός
	1873	Ι. Γ. Καμίτσα	1/2 ελαιόμυλου φούρνος 1/2 αλευρόμυλου	Μεσαγρός Μεσαγρός Γέρα
5041		Μαριγώ Ν. Σημαντήρη	1.1/2 ελαιόμυλου	Μεσαγρός
5087		Ν. Βογιανού	1/2 μαγαζιού	Αγιάσος
5071		Α. Χ΄Νικόλας	1/4 ελαιόμυλου	Πάμφιλα
5245		Αμερσ. Ι. Μαγγανά	1/2 εργαστηρίου	Πάμφιλα
5322		Γρ. Μ. Παπάζογλου	ελαιόμυλος 1/2 σαπωνοποιείου	Μόρια Κ. Αιγιαλός
			ελαιοτριβείο	Λουτρά
5465		Διαμάντη Ι. Καρακούση και υιός Γρ. Δ. Φωτίου	1/2 αλευρόμυλου	Αγ. Μαρίνα
5545		Χρ. Μαθιέλης	1/3 αλευρόμυλου	
5556		Στρ. Κ. Μεϊμάρης και Δ. Ψακής	ελαιόμυλος	Πλωμάρι
		Στρ. Κ. Μεϊμάρης	ελαιόμυλος	Παπιανά
5780	1879	Χ΄Γ. Χ΄Ιωάννου	αλευρόμυλος 1/2 ελαιόμυλου και 2 αποθήκες ελαίου	Αμπελικό Πλάτανος
5825		Βασ. Μαμόλη Παπουτσή χήρα Β. Βεδογένη	ανεμόμυλος	Πάμφιλα
5929		Στρ. Σιδέση		
5992		Μιχ. Χ΄Γεωργίου, Γ.Κ. Σαμαράς και Παν. Παλαιολόγος	ελαιόμυλος	Ασώματος
6118		Κ. Κοντέλης	ελαιόμυλος	Παπάδος
6149		Αντ. Δ. Σπυρή και Δόμνα Γ. Κοντή	2 ελαιόμυλοι ελαιόμυλος	Πηγή Αφάλωνας

6185		Γρ. Π. Βαμβακέλης και θυγατέρα	1/2 ελαιόμυλου	Ίππειος
6280		Γ. Γ. Κουκουλής και Κ. Βεδογένης	ελαιόμυλος	Πάμφιλα
6345		Νικ. Παράσχου	ελαιόμυλος	Σκόπελος
6361		Δημ. Π. Βελής	αποθήκη ελαίου	
6364		Ι. Χ'' Λάμπρου	3/10 ελαιόμυλου	Πάμφιλα
6480		Παύλος Π. Χ'' Αποστόλου	ελαιόμυλος και	Λουτρά
6483		Ανδρέας Π. Φορτούνα	αποθήκη ελαίου	
6497		Απ. Χ'' Δ. Γούτου	ελαιόμυλος και	Πηγή
		και σύζυγος	αποθήκη ελαίου	
		και αδελφός του	ελαιαποθήκη	Μόρια
6491		Δημ. Χ'' Βασ. Χ'' Γαγιάννης	σαπωνοποιείο	Κ. Αιγιαλός
6583		Πηνελόπη Μ. Σημαντήρη	σαπωνοποιείο	Κ. Αιγιαλός
		σύζυγος Π. Βουγιούκα και	ελαιομάγαζο	Μυτιλήνη
		η κόρη της Ευθυμιά,		
		σύζυγος Π. Βασιλείου	ελαιόμυλος	Παταπηκτός
6584		Παρ. Φραντζέσκου		
			ελαιόμυλος και	Πέραμα
			ελαιομάγαζο και	
6586		Αμαλία, σύζυγος Π. Χ'' Αποστόλου	1/2 σαπωνοποιείου	Γέρα
			αλευρόμυλοι	Πατάδος
			ελαιομάγαζο	

Πηγή: Διαθήκες Αρχείου Δικαιοπραξιών Χριστιανικής Κοινότητας Μυτιλήνης.¹

1. Παρουσιάζουμε, κατ' αρχήν, τους ιδιοκτήτες/τριες που κατέχουν μέσα παραγωγής τη στιγμή της σύνταξης της διαθήκης τους, δηλαδή μετά από τις αλληπάλληλες προικοδοσίες των θυγατέρων. Τα αγαθά αυτά μεταβιβάζονται στους κληρονόμους σε ίσα μερίδια, με βάση το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο.

B.

113	1840	Βασ. Κατσάνης	μαγαζί	Μυτιλήνη
2795	1860	Αντ. Καρεμφύλης	εργαστήριο	Αγ. Απόστολοι
2808		Φώτης Ζαμπάκης		Μυτιλήνης
2843		Μιχ. Δ. Γούτος και Χ'' Δ. Γούτος	εργαστήριο	Θερμή
2879		Ελληνούδα σύζυγος	μαγαζί	Μυτιλήνη
		Βασ. Δημητρίου	μανάβικο	Μυτιλήνη
2923		Χρυσάνθη, αδελφή		
		Ν. Γαγγάνη &		
		Αποστ. Αθ. Βαμβούρη	μαγαζί	Αγορά
2923		Χρυσάνθη, αδελφή Ν. Γαγγάνη και	μαγαζί και	Μυτιλήνης
		Αθ. Χ'' Αντωνίου	εργαστήριο	Αγορά
2962		Ελένη, κόρη	εργαστήριο	Σκόπελος
		Βασ. Αντωνίου		
2993	1861	Παναγιώτης και Στρατής Γ. Μωραΐτου	μαγαζί και γήπεδο	Π. Σκάλα
3103		Πελαγία Ν. Γαγγάνη	μαγαζί	Μυτιλήνη
			1/2 μαγαζιού	Μυτιλήνη
			1/2 εργαστηρίου	Κάτω Τζαμί
3121		Απ. Αθ. Βαμβούρη	μαγαζί	Αγορά
3297		Δήμος Βαγιανού	μαγαζί	Κουμιδιά

3298	1862	Δημ. Γ. Στάσας	εργαστήρι	Πηγή
3301		Πιπίνα, κόρη Γ. Χρ. Κουγιουμπζί	φούρνος	Μόρια
3341		Παλογού Φ. Καμπούρη	2 παπουτσίδικα	Μυτιλήνη
		σύζυγος Απ. Π. Πατζαούρα		
		Καλλιόπη Π. Πατζαούρα	ταβέρνα	Μυτιλήνη
3355		Κ. Βουρνάζος και Μαριγώ		
		Γρ. Δ. Παπάζογλου	εργαστήρι	Μυτιλήνη
		Μαριγώ Γρ. Δ. Παπάζογλου	εργαστήρι	Χασάπικα Μυτιλήνης
3430		Ηρ. και Βασ. Μαλιάκα Παλαιολόγου	μαγαζί	Π. Σκάλα
3437		Μιχ. Καβάς	1/2 μαγαζιού	Θερμή
3442		Γ. Αν. Καραβιάρης	1/4 εργαστηρίου	Μόρια
3470		Παρασκ. Ελ. Παγανά	εργαστήρι	Α. Χάλικας
3497		Κατίγκω Δ. Κούμπα, σύζ.		
		Ξ. Καραπαναγιώτου	μαγαζί	Αγ. Θεράπων
3505	1864	Στυλιανή Γ. Γιαννάκου	καφενείο	Πυργί
3557		Χρυσάνθη, συζ.	μαγαζί	Κουλιμπάρα
		Κ. Παλαιολόγου		
3561		Απ. Χ΄΄Βασιλείου	ελαιομάγαζο	Μόρια
3597		Μαρία Α. Ρουμειώτη	εργαστήρι	Μυστεγνά
3924	1865	Πολυξένη, σύζ. Στρ. Χαρολάμπους	καφενείο	Γκιουμουσκαπη
3928		Κατίγκω, σύζ. Στρ. Μακρογιάννη	φαρμακείο	Αγορά Μυτιλήνης
4721	1871	Μαρία Ν. Βαβάνη	καφενείο	Θερμή
1109	1845	Κατερίνα, σύζ. Δ. Κοντή	1/4 ελαιόμυλου	Μόρια
1367		Κονίτσα, συζ. Αθ. Φωτίου	μαγαζί, ταβέρνα	Κ. Αιγιαλός
			μικρό μαγαζί και	Κ. Αιγιαλός
			φούρνος	Κ. Αιγιαλός
1368		Λ..., συζ. Π. Χλιμιάτσα	1/2 εργαστηρίου	Χάλικας
			1/6 μαγαζιού	Τουλουμτζίδικα
			εργαστήρι	Π. Σκάλα
1390		Ελένη, συζ. Χ΄΄Τ. Ασλάνη	1/4 σαπωνοποιείου	Κ. Αιγιαλός
			εργαστήριο	Μυτιλήνη
			ξύλουργείο	
1407		Βασιλίνα, σύζ. Ν. Γιαμόγλου	1/8 σαπωνοποιείου	Μυτιλήνη
			μαγαζί με κιούπια	Μυτιλήνη
1612		Αικατερίνη, σύζ. Κ. Βουρνάζου	1/2 εργαστηρίου	Μυτιλήνη
			1/2 εργαστηρίου	Μυτιλήνη
2032		Χρυσούλα, σύζ. Απ. Αθ. Βαμβούρη	1/4 φούρνου	Αγορά
			1/4 φούρνου	Μυτιλήνης
			2 μαγαζιά	Βαρμάκαπη
			1/2 ταβέρνας	Τουλουμτζίδικα
2195		Βλωτίνα, σύζ. Βασ. Πατακόπουλου	μπακάλικο	Π. Σκάλα
2196		Αμερσουδά, σύζ. Κ. Δημητρίου	καφετερία	Έξω Πόρτα Μυτ.
2233		Βασίλω, σύζ. Τζ. Χριστούλου Τζάνου	1/2 εργαστηρίου	Αγορά
2244		Κονίτσα, σύζ. Π. Δουκαρέλη	εργαστήρι	Αγορά
2285		Αννούδα, σύζ. Χ΄΄Γεωργίου Αντωνίου	1/3 ταβέρνας	Βαρμάκαπη
		Καστανά	εργαστήρι	Βαρμάκαπη
2313		Διαμάντη, σύζ. Γ. Μ. Σομετκέλη	εργαστήρι	Αγορά
			1/4 ελαιόμυλου	Μόρια
2335		Ελληνούδα, σύζ. Ν. Σκαμπαβία	1/4 ελαιόμυλου	Μόρια
2384		Νιούνια, σύζ. Αθ. Χ΄΄Δημητράκη	εργαστήρι	Αγορά

2448		Αμερσουδά, σύζ. Δημ. Στ. Ζαχαρία	1/2 εργαστηρίου	Χάλικας
2504		Κονίτσα, σύζ. Παν. Χ΄΄Βασιλη	καφετερία	Αγ. Γεώργιος
2567		Πηνελόπη, σύζ. Μαν. Δημητρίου	1/2 εργαστηρίου	Πόλη
2680		Αφροδίτη, το γένος Σκουρτέλη	οικόπεδο εργαστηρίου	Μητρόπολη
2780		Ελένη, το γένος Χ΄΄Βασιλη	1/2 εργαστηρίου	Μυτιλήνη
2879		Ελληνούδα, σύζ. Β. Δημητρίου	μπακάλικο	Μεσοχώρι
3003		Εριέττα, σύζ. Β. Μ. Βενλή, Π. Γρυμάνης και Γρ. Μ. Πατάζογλου	σαπωνοποιείο	Κ. Αιγιαλός
3067		Καλλιόπη, σύζ. Μ. Ευστρατίου	1/2 ταβέρνας	Μυτιλήνη
3193		Ελένη, σύζ. Χ΄΄Φώτη, Χ΄΄Δανακλή και Γρηγ. Μ. Παισιούρα	αλευρόμυλος	Λουτρά
3300	1863	Διαμάντη, σύζ. Χαρ. Στρουμπή	1/2 εργαστηρίου	Πόλη
3329		Μάρια, το γένος Χ΄΄Ελευθερίου	1/3 ταβέρνας και 1/3 μπακάλικου γήπεδο εργαστηρ.	Τουλουμτζιδιζα
3458		Διαμάντη, το γένος Κρητικού	1/2 γήπεδο εργαστηρίου	Αγ. Απόστολοι
3478		Μαριγώ, το γένος Δημ. Α. Διαμάνη	αποθήκη ελαίου εργαστήρι	Σκόπελος
3525		Βικτωρία, σύζ. Γ.Μ. Χ΄΄Πιττή Αντώνιος και Αθαν. Χ΄΄Αποστόλου και κληρονόμοι Δ. Ν. Κουκλέλη	σαπωνοποιείο	Κ. Αιγιαλός
3598		Μαριγώ, σύζ. Απ. Χ΄΄Δ. Γούτου	1/2 εργαστηρίου	Αγορά
3681	1863	Αθηνά, σύζ. Ευ. Χ΄΄Τιαννίκου	ελαιομάγαζο	Μυτιλήνη
3916		Ελένη, σύζ. Ι. Π. Καμπά	2 μαγαζιά	Σαρήβαμβα
3926		Αφροδίτη, σύζ. Μ. Γ. Κόνασα, Αθ. Ν. Φωτή και Γ. Ζοάννου	εργαστήρι αλευρόμυλος	Αγορά Καγιάνι

Πηγή: Διάφορες δικαιοπραξίες ΚΣΧΚ Μυτιλήνης.

Οι δικαιοπραξίες που ακολουθούν υποδηλώνουν γυναίκες κατόχους μέσω πα-
ραγωγής καθώς επίσης και την αξία των ακινήτων με βάση εκτιμήσεις του Συμβου-
λίου της κοινότητας για την περίοδο 1866-1875.

Γ.

δικ. αρ.	ιδιοκτήτρια	σύζυγος του	ακίνητο	τοποθεσία	αξία σε γρόσια
3960	Πηνελόπη	Π.Δ. Βουγιούκα	1/4 σαπωνοποιείου	Κ. Αιγιαλός	15.000
4038	Χαρίκλεια	Γ. Σταματίου	1/2 ελαιόμυλου	Θερμή	7.000
4057	Αμερσουδά	Π. Βαλίτρα	1/5 εργαστηρίου	Πάμφιλα	4.000
4047	...	Π. Δουκέλη	1/2 ταβέρνας	Π. Σκάλα	20.000
4101	Μελισσινή	Ζ. Π. Μουτάφη	μαγαζί	Αγορά	12.000
4103	Μαριγώ	Π. Κ. Κουκουβέτσου	φούρνος και οικία	Έξω Πόρτα	6.000
3126	Κατίγκω	Ι. Χριστοδουλίδη	1/4 σαπωνοποιείου	Βαρμάκαπη	22.000
4135	Αν...	Γ. Ξένου	μαγαζί	Αγορά	22.000
4145	Αφροδίτη	Μαρίνου Κ. Καμπούρη	εργαστήρι	Κουμιδιά	9.000
7149	Χρυσώ	Ευ. Δ. Αλαμανέλης	1/4 σαπωνοποιείου	Αγ. Θεράπων	26.500
7162	Μαριγώ	Δ. Παν. Χ΄΄Δημητράκη	ελαιομυλος	Θερινή	16.000
4172	Κλεάνθη	Απ. Χ΄΄Δ. Γούτου	μαγαζί και καφετέρ.	Παπάδος	10.000
			1/3 σαπωνοποιείου	Κ. Αιγιαλός	24.000

			1/3 ταβέρνας και οικία		105.000
3916	Ελένη	Ι. Π. Καβά	μαγαζί	Βαλουκβαζάρ	22.000
4198	Ειρήνη	το γένος Ψακί	μαγαζί και καφετέρ.	Βαρμάκαπη	32.000
4199	Ελένη	το γένος Ψακί	1/2 νερόμυλου	Μύλοι	25.000
4252	Μιλτώ	Γ. Κ. Καλπάκα	ελαιομάγαζο	Μόρια	7.000
4319	Ασπασία	Ζάννου Απ. Σιφναίου	ταβέρνα	Άγ. Απόστολοι	24.000
			2 μαγαζιά	Άγ. Απόστολοι	32.000
			μαγαζί	Κουμιδιά	6.000
4332	Χαρίκλεια	Δ. Π. Καβά	μαγαζί	Αγορά	24.000
4348	Μαριγώ	Μιχ. Μ. Φωτίου	1/2 εργαστηρίου	Αγορά	15.000
			μαγαζί	Αγορά	30.000
			μαγαζί	Άνω Αγορά	12.000
			μαγαζί	Κ. Αιγιαλός	14.000
4439	Αφροδίτη	Γ. Δημητριάδη	μαγαζί	Αγορά	20.000
4489	Ουρανία	Γρ. Δ. Φωτίου	2 μαγαζιά	Κουμιδιά	21.000
4498	Σαπφώ	το γένος Α. Χ' Κονδωνή	μαγαζί	Κ. Αιγιαλός	13.000
4505	Βικτωρία	Δ. Εμ. Καβά	2 μαγαζιά	Μητρόπολη	21.000
4513	Σαπφώ	Στ. Κ. Ράπτη	1/2 εργαστηρίου	Άνω Αγορά	5.000
4517	Κλεοπάτρα	Αθ. Ν. Σαράφη	μαγαζί	Κουμπάρα	13.000
			1/2 μαγαζιού	Σκάλα	6.000
			3/4 μαγαζιού	Αγορά	18.000
4521	Διαμάντη	Στ. Αγγελόπουλου	εργαστήρι	Αγορά	23.000
4529	Μελισσινή	Γ. Θ. Ψαραδέλη	εργαστήρι	Άγ. Συμεών	9.000
4581	Κοζινή	Βαλ. Βασιλείου	πύργος και ελαιομάγαζο	Ακλειδιού	40.000
			4 μαγαζιά	Παλαιά Ατζιγκάνια	25.000
4586	Ελένη	Θ. Ν. Τσαλάτου	1/2 μαγαζί	Πάμφιλα	9.000
4623	Ασπασία	Α.Ι. Χ' Βασιλείου	μαγαζί	Κουμιδιά	20.000
4640	Μαριγώ	Σίμου Β. Σκόρδα	1/4 ελαιόμυλου	Αφάλωνας	4.000
4694	Μαρία	Μιχ. Ι. Φακί	εργαστήρι	Μεσαργός	2.000
4729	Μελπομένη	Θ. Μ. Κουραματζή	2 μαγαζιά	Τουλονιμπτζίδικα	45.000
			μαγαζί	Βαρμάκαπη	90.000
4752	Κονίτσα	Γρ. Ν. Πασιούρα	εργαστήρι	Σαρήβαμβα	5.000
4755	Μαρία	Ευ. Σιδερέλη	1/2 ελαιόμυλου	Ασώματος	5.000
			1/2 αλευρόμυλου	Αγιασματί (Μ. Ασία)	10.000
4759	Βασ...	το γένος Παλαιολόγου	μαγαζί	Σκάλα Θερμής	2.000
4774	Βικτωρία	Δημ. Β. Κατσάνη	1/2 κατηλειού	Καλαράτι γιέφ (Ταρσανάς)	23.000
4791	Άννα	Φ. Ν. Γιανελάρη	1/2 μαγαζιού	Άνω Αγορά	6.500
4800	Καλλιόπη	Μ. Π. Μάτα	μαγαζί	Πληγώνι	1.000
4808	Ασπασία	Λ. Ράπτη	2 μαγαζιά	Σκάλα και Παλαιά Χασάπια	47.500
4813	Ιουλία	Απ. Σ. Βαλασίου	μαγαζί	Σμύρνη	40.000
4815	Αγλαΐα	Δημ. Βερναρδάκη	μαγαζί	Π. Σκάλα	32.000
4830	Βασιλίνα	το γένος Βαγιάνου	μαγαζί	Μόρια	10.000
4857	Ελένη	Παρ. Π. Βοσάνη	1/2 μαγαζιού	Πάμφιλα	10.000
4858	Μελισσινή	Π. Γ. Πατρώνη	1/2 μαγαζιού	Πυργί	1.000
4959	Μαριγώ	Ι. Απ. Σιφναίου	1/2 μαγαζιού	Αγορά	8.000
4962	Κλεοπάτρα	Ν. Ζησήδη	2 μαγαζιά	Αγορά	14.800
			1/2 ελαιόμυλου	Τζούφλο	9.500
4969	Αγγελική	Κ. Απ. Γκαζούνα	1/2 μαγαζιού	Λουτρά	2.000

5001	Ανδρομάχη	Μ. Γ. Βίτσι	μαγαζί 1/2 ταβέρνας	Αγορά Αγορά	26.000 20.000
5014	Ελέγκω	Π. Ευ. Χ΄Τιαννίκου	1/2 μαγαζιού	Π. Σκάλα	15.000
5025	Ευρυδίκη	Π. Παπαγωγίου	μαγαζί	Π. Σκάλα	11.000
5030	Σαπφώ	Β. Ι. Μαύρα	1/2 μαγαζιού	Λουτρά	4.500
5033	Κλεοπάτρα	το γένος Χ΄Εμμανουήλ	εργαστήριο	Θερμή	4.000
			μαγαζί	Αγορά	24.000
			μαγαζί	Αγορά	4.000
5052	Ελένη	Ε. Απ. Ψαρανιζόλα	μαγαζί	Πάμφιλα	8.000
5076	Αγλαΐα	Α. Γ. Λογοθέτη Λεούδη	μαγαζί	Μητρόπολη	11.000
			1/2 μαγαζιού	Μητρόπολη	6.000
			1/2 ελαιόμυλου	Άγ. Θεράπων	11.000
5082	Εριφύλη	Β. Μ. Γκαζούνα	μαγαζί	Αγορά	26.000
5085	Ευτέρπη	το γένος Φορτούνα	ταβέρνα	Άγ. Θεόδωροι	14.000
5103	Καλυψώ	Γ. Ι. Χαδούλη	εργαστήριο	Αγορά	14.000
5113	Ευανθία	Π. Απ. Πασιούρα	εργαστήριο	Κουμινιά	6.000
5114	Καλυψώ	Αχ. Π. Κουτρουβή	1/2 ταβέρνας	Κουμινιά	11.000
5116	Χαρίκλεια	Π. Απ. Ζερμπίνη	ταβέρνα	Βαρμάκαπη	40.000
5131	Ευανθία	Π. Ι. Δικιδίχη	μαγαζί	Γέρα	4.000
5135	Δεσποτούλα	το γένος Βρανά	1/4 εργαστηρίου	Αγορά	1.000
5164	Μελισσινή	Π. Ν. Καβουρέλη	μαγαζί και εργαστήριο	Πάμφιλα	10.000
5196	Ευανθία	Π. Ν. Α. Βαμβούρη	1/2 μαγαζιού	Κουμινιά	4.000
5238	Πηνελόπη	Μ. Β. Κατσάνη	2 μαγαζιά	Θερμή	28.000
5266	Μαριγώ	Ζαφ. Κλειδαρά	1/2 μαγαζιού	Χάλικα	13.000
			1/2 μαγαζιού	Σαρήβαμβα	13.500
5336	Μαριγώ	Μ. Π. Βαμβούρη	1/2 μαγαζιού	Αγορά	18.000
			1/2 μαγαζιού	Π. Χασάπια	8.000
5338	Αικατερίνη	το γένος Παπάζογλου	1/2 μαγαζιού	Αγορά	14.000
5348	Αμερσουδά	Στ. Δημητρίου	1/3 καφετερίας	Μητρόπολη	6.000
5352	Μαργιόλα	Ν. Δ. Κουζλέλη	μαγαζί και εργαστήριο	Βαρμάκαπη	50.000
			1/2 μαγαζιού	Βαρμάκαπη	20.000
5376	Ευανθία	Β. Δ. Βασιλείου	σπίτι και μαγαζί	Άγ. Συμεών	30.000
5392	Σαπφώ	Αθ. Χ΄Τ. Παραδέλη	σπίτι και μαγαζί εργαστήριο	Άγ. Συμεών Π. Σκάλα	40.000 23.000

Μετά το 1875, δεν έχουμε εκτιμήσεις για την αξία των ακινήτων

5345	Κλεοπάτρα	Εμ. Γρ. Παπάζογλου	μαγαζί μαγαζί	Αγορά Άνω Αγορά	
			1/2 ελαιόμυλου	Μυτιλήνη	
5436	Χρυσώ	Τ.Γ.Πιρπιριά	μαγαζί	Κουμινιά	
5463	Πηνελόπη	Γ. Λύδη	εργαστήριο	Παλαιά Ραπτάδικα	
			ελαιόμυλο	Θερμή	
5481	Βασιλική	Γ. Δ. Μωραΐτη	μαγαζί	Αγορά	
5543	Σοφία	Αθ. Π. Πατσέλη	μαγαζί και γήπεδο	Αλιφαντά	
5563	Κοζινή	Γ. Π. Φουσελέλη	σπίτι και μαγαζί	Άγ. Συμεών	
5593	Πελαγία	Μιχ. Χρ. Κεμερλή	μαγαζί	Άνω Αγορά	
3609	Πολυξένη	Στ. Δ. Μαλιάκα	1/2 μαγαζιού	Αγορά	
5637	Πηνελόπη	Μιχ. Β. Κατσάνη	2 μαγαζιά καφετέρια, φούρνος εργαστήριο	Σαρήβαμβα Καμάρες	

5641	Χρυσομαλλούσα	Χρ. Α. Νουέλη	1/2 μαγαζιού	Αγορά
5697	Μαριάνθη	Παν. Γ.Χ'' Αποστόλου	1/2 μαγαζιού	Τσεξίμες
5698	Κοζινη	Νικ. Κ. Φιναλής	1/11 βυρσοδεψείου	Π. Σκάλα
5729	Ελένη	Αργ. Χ. Τουλουμετζή	μαγαζί	Αγορά
5734	...	το γένος Παπάζογλου	μαγαζί	Κ. Χάλικα
5740	Μαριγώ	Κ. Χ'' Χριστόφα	φούρνος και μαγαζί	Κουλιμπάρα
			1/2 μαγαζιού	Άνω Αγορά
			σαπωνοποιείο	Καλαφάτγερ
5741	Βασιλίνα	Παν. Απ. Καβά	1/4 μαγαζιού	Πάμφιλα
5787	Ευανθία	Κ. Ν. Νιάνια	3 μαγαζιά	Κουμιδιά
5836	Ελένη	Γρ. Δ. Σαλτογιάννη	μαγαζί	Πόρτα
5915	Αφροδίτη	το γένος Μάρκου	εργαστήριο	Καλαμιάρη
5962	Ερωτώ	το γένος Σημαντήρη	1/2 εργαστηρίου	Κουλιμπάρα
5994	Ολυμπία	Γ. Π. Καψιμάλη	3 μαγαζιά	Αγορά
6027	Ελεωνόρα	Παρ. Π. Βοστάνη	2 μαγαζιά	Βαρυμάκαπη
6036	Ελένη	Θ. Γ. Καρινέλη	φούρνος	Καγιάνι
6079	Αμαλία	το γένος Κανταρτζή	μαγαζί	Βαρυμάκαπη
6087	Αμαλία	Π. Χ. Μάρκου	καφετέρια	Βαρυμάκαπη
6113	Μαριάνθη	Χ. Ν. Καρακούση	μαγαζί	Αγορά
6125	Ελένη	Παν. Παλ. Σκαμπαβία	μαγαζί	Βαρυμάκαπη
			μαγαζί	Αγορά
			μαγαζί	Κ. Χάλικα
6126	Εντέρπη	Ευ. Δουκαρέλη	2 μαγαζιά	Αγορά
6162	Δεσποινού	Π. Μ. Σιζάνη	2 μαγαζιά	Αγορά
6174	Μελισσινή	το γένος Βαίτη	φούρνος	Καγιάνι
6179	Ευγλωττία	Χ''Μιχ. Χ''Μανάβη	μαγαζί	Λουτρά
6189	Ζωγροφιά	Ν. Γρ. Πασιούρα	1/3 μαγαζιού	Αγορά
6193	Μιλτώ	Δ. Απ. Μουζάλα	φούρνος	Άγ. Θεράπων
6200	Βικτωρία	Γ. Π. Βενλή	1/2 μαγαζιού	Μυτιλήνη
6203	Μαριγώ	Μιχ. Δ. Βαμβούρη	μαγαζί	Αγορά
			μαγαζί	Παλαιά Ατζιγκάνια
6242	Εριφίλη	το γένος Σκουρτέλη	1/2 μαγαζιού	Αγορά
6261	Μαριγώ	Ηρ. Ν. Σταμάτογλου	εργαστήριο	Σαρήβαμβα
6269	Αγλαΐα	Αθ. Α. Βαλασόπουλο	μαγαζί	Αγορά
			καφετερία	Λουτρά
6272	Κλειώ	Βασ. Π. Μάνδρα	μαγαζί	Αγορά
6281	Βασιλίνα	Π. Σ. Βασιλείου	1/2 μαγαζιού	Αγορά Μόριας
6311	Δέσποινα	Α. Κ. Χ''Ηλία	1/2 μαγαζιού	Αγορά
6347	Αφροδίτη	Σπ. Κάπο	μαγαζί	Μητρόπολη
			2 μαγαζιά	Αγορά
6362	Αμαλία	Μιχ. Χρ. Κουτρή	4 μαγαζιά	Μυτιλήνη
6371	Βικτωρία	Μαλ. Δ. Ιωαννόπουλο	ελαιόμυλος	Άγ. Θεράπων
			μαγαζί	Αγορά
6385	Κλεονίκη	Αθ. Δ. Καψιμάλη	2 μαγαζιά	Αγορά
6400	Βικτωρία	Θεοδ. Μαν. Κατσαβή	μαγαζί	Πύργοι Θεομής
6410	Κλεονίκη	Μιλτ. Α. Φωτίου	μαγαζί	Τουλουμετζίδικα
6426	Κατίγγω	Π. Γεωργίου	μαγαζί και αυλή	Αγορά
6443	Αμερσούδα	Αθ. Εμ. Ποτούδη	1/9 βυρσοδεψείου	Αφμεντέτ

6461	Αδαμαντινή	Κλ. Αθ. Χ΄' Αποστόλου	1/9 βυρσοδεψείου με αποθήκη μαγαζί μαγαζί 1/2 μαγαζιού 1/2 κουρείου	Βόρειο Λιμάνι Π. Σκάλα Κουμιδιά Κουμιδιά Αγορά
6495	Αφροδίτη	Ι. Ν. Σπετσιωτάκη	3 μαγαζιά	Αγορά
6496	Μυρσινιώ	Ευρ. Χρ. Παναγιώτου	μαγαζί	Αγορά
6522	Αν... δυσανάγνωστο	Χρ. Στ. Χιωτέλη	καφετερία	Πυργί
6538	Ιουλία	το γένος Δομενίκου	2 μαγαζιά	Αγορά
6546	Μυρσινιώ	Δ. Π. Μητρελία	μαγαζί μαγαζί	Αγορά Πέραμα
6565	Πηνελόπη	Γ. Μιχ. Γιανέλη	σαπωνοποιείο 2 μαγαζιά	Κουμπάρα Αγορά
6581	Βασιλίνα	Αλ. Πιταούλη	2 μαγαζιά	Αγορά
6605	Μελισσινή	Σαβ. Κυρ. Κοντέλη	1/5 ελαιόμυλου	Χριστός
6009	Μιλτώ	Περ. Εμ. Ζερμπίνη	μαγαζί	Αγορά
6806	Βιργινία	Κ. Μάρη	μαγαζί	Αγορά
6800	Χρυσομάλλη	Δ. Γ. Νιάκα	μαγαζί	Αγορά
6811	Βικτωρία	το γένος Καμπούρη	μαγαζί	Κουμιδιά
6839	Βιργινία	το γένος Κούτσα	μαγαζί	Αγορά
6854	Παναγιούδα	Ν. Τζάννου	εργαστήρι	Παναγιούδα
6863	Μαριγώ	Α. Δ. Αβραάμ	καφετερία	Μυτιλήνη
6887	Αγλαΐα	Οθ. Ιωάννου	μαγαζί	Δικελί (Μ. Ασία)
6889	Αθανασία	Ευστρ. Ελευθερίου	2 εργαστήρια	Παλαιόζηπος
6890	Ευανθία	Αντ. Π. Κατσακούλη	εργαστήρι ελαιόμυλος και αποθήκη	Αγορά Λουτρά
6898	Μαριγώ	Γ. Π. Κεχαγιά	φούρνος και μαγαζί	Αγορά
6917	Σαπφώ	Κωστ. Π. Κωσταντινίδη	ξενοδοχείο	Αγορά
6926	Μυρσίνη	Μαρ. Μωραΐτη	1/2 εργαστηρίου	Αγορά
6927	Πελαγία	Ηρ. Φ. Κουτζούκη	καφετερία μαγαζί	Κουμπάρα Αγορά
6960	Όλγα	Αλ. Π. Μητρελία	1/2 μαγαζιού 1/4 σαπωνοποιείου	Κ. Αιγιαλός Παλιά Χασάπια
6975	Μαριγώ	Ι. Μ. Χριστοδουλίδη	μαγαζί 1/2 μαγαζιού	Αγορά Αγορά
6983	Μαριγώ	Αβρ. Μαλιάκα	οινοπωλείο μαγαζί μαγαζί	Αγορά Αγορά Αγ. Απόστολοι
6990	Αικατερίνη	Σιμ. Ε. Μυστεγιώτη	εργαστήρι & φούρνος	Αγ. Μαρίνα
7016	Βικτωρία	το γένος Σταματέλη	1/2 εργαστηρίου	Αγορά Μόριας
7022	Ελένη	Γρ. Βερναρδάκη	οινοπωλείο	Μυτιλήνη
7030	Δήμητρα	Απ. Π. Τουσέλη	εργαστήρι	Μόρια
7034	Διαμάντη	Βασ. Γ. Εμμανουήλ	2 εργαστήρια	Αγορά
7060	Μαριάνθη	Αρ. Ιωάννου	ταβέρνα και αποθήκη ελαιόμυλος και	Αγορά

7069	Ελπινίκη	Ν. Μουτάφη	ελαιομάγαζο	Μυστεργά
7089	Ευανθία	Δημ. Δούκα	εργαστήρι	Αγορά
7095	Κλειώ	Βασ. Βασιλάς	φούρνος	Άνω Χάλικας
7099	Ελένη	Στ. Τζωρτζίδη	μεγάλο μαγαζί	Βαρυάκαπη
7127	Βασ. ...	Σπ. Τουλιάτου	μεγάλο μαγαζί	Κουμιδιά
7144	Ελίζα	Αλεξ. Ε. Αλαμανέλη	1/4 ελαιομηχανής	Σκόπελος
7155	Βασιλική	Αθ. Γ. Χατζή Βασιλείου	ταβέρνα	Αγορά
7190	Κλειώ	Οδ. Γ. Κουκλέλη	μαγαζί	Κουμιδιά
7194	Λυδία	Γε. Α. Βλάχος	καφενείο	Μόλος
7198	Ευανθία	Μιλτ. Σιμωνίδης	εργαστήρι	Μυτιλήνη
7203	Δέσποινα	Αντ. Α. Πιτιέζη	εργαστήρι	Κουμιδιά
7220	Ελένη	Αντ. Ι. Πρωτοπάτση	καφενείο, φούρνος	Αγορά
7279	Αριάδνη	Γ. Κωσταντινίδη	μαγαζί και δωμάτια	Αγορά
7291	Λεοβία	Βασ. Θ. Χωρισός	1/2 μαγαζί γυαλάδικο	Αγορά
7301	...	το γένος Παν. Φωτ. Χ'' Δημητρίου	μαγαζί	Αγορά
7305	Καλλιόπη		καφενείο	Αγορά
7307	Αγλαΐα	Π. Π. Παπαδόπουλου	1/2 μαγαζιού	Αγορά
7339	Δωροθέα	Δημ. Π. Αγγελή	μαγαζί	Αγορά
7351	Πηνελόπη	Βασ. Κωσταντινίδη	1/3 δυο καφενείων	Λουτρά
7380	Μαριγώ	Ιω. Σβίλαριτζ	1/2 εργαστηρίου	Μυτιλήνη
7392	Αικατερίνη	Μιλτ. Α. Φορτούνα	αποθήκη	Αφάλωνας
7430	Μαριγώ	Βασ. Π. Βασιλείου	μαγαζί	Π. Σκάλα
7435	Κλεοπάτρα	Θεοδ. Μ. Κουρτζή	1/2 μαγαζιού	Μυτιλήνη
7436	Βιργινία	Απ. Δ. Παραδέλη	ανεμόμυλος	Λουτρά Θεομής
7464	Ολυμπία	Γ. Κανδύλη	μαγαζί	Κουμιδιά
7468	Κλεονίκη	Αθ. Φ. Σωτηριάδη	μαγαζί και αποθήκη	Αγορά
7501	Ελένη	Νικ. Δ. Αρβανίτη	μαγαζί	Κυδωνιές (Αιβαλί)
7505	Αφροδίτη	Γεω. Ι. Μαρινάτου	1/2 εργοστασίου	Χριστός Παμφίλων
7522	Αμαλία	Απ. Αθ. Μητρέλια	μαγαζί	Αφάλωνας
7527	Ελένη	Ιω. Θ. Σιφναίου	μαγαζί	Καρακόλ Τσαροί
7531	..., το γένος Καμπά	Ασημ. Σπ. Τουλιάτου	μαγαζί	Μυτιλήνης
7544	Βασιλίνα	Βασ. Π. Εφαπλωματά	1/4 μαγαζί	Τελωνείο
7546	Κλεοπάτρα	Παν. Μ. Μαλιάζα	2 μαγαζιά	Καρακόλ Τσαροί
			1/2 βυρσοδεψείου	Μυτιλήνης
			1/7 βυρσοδεψείου	Γκιουμούσκαπη
				Αγ. Απόστολοι
				θέση Κανάρα
				θέση Άσπρα Χώματα

7556	Θεοδώρα	Βασ. Γ. Εμμανουήλ	μαγαζί μαγαζί	Μυτιλήνη Π. Σκάλα
7540	Ζωγοφριά	Δημ. Αν. Κοβάλα	μαγαζί	Αγορά Μόριας
7572	Κλειώ	Παν. Θεοφάνη	5 μαγαζιά	Αγορά
7575	Πηνελόπη	Ασ. Φιλ. Κουτζούκη	μαγαζί	Βαράκαπη
7585	Καλυψώ	Μιχ. Γρ. Σούγιουτζη	μαγαζί	Άνω Αγορά
7593	Μαρ...	Νικ. Μ. Μπαμπούλη	μαγαζί και αποθήκη ελαίων	Μυστερνά
7609	Μαριγώ	Βασ. Π. Κωνσταντινίδη	μαγαζί	Αγορά
7612	Μαργιόλα	Ιγν. Ευστρατιάδη	1/2 δυο μαγαζιών	Κουμιδιά
7620	Σαπφώ	Γε. Εμ. Σομαρίπα	1/4 σαπωνοποιείου	Βαράκαπη
7629	Βασιλικώ	Γ.Ε. Γεωργιάδη	καφενείο	Πάμφιλα
7637	Μαριγώ	Ευστρ. Χριστοφίδη	μαγαζί	Σαρήβαμβα
7667	Κλεοπάτρα	Ι. Δ. Ζερμπίνη	σαπωνοποιείο και καζίνο	Μυτιλήνη
7673	Αντιγόνη	Λουκή Α. Γούτου	1/4 μαγαζιού και 2 αποθήκες	Αγορά
7691	Ευτέρπη	Οδ. Θ. Αντωνιάδης	ελαιοποθήκη μαγαζί	Σκόπελος Βαράκαπη
7692	Μερόπη	Π. Ε. Παπαγεωργίου	μαγαζιά	Μυτιλήνη
7695	Ελπίς	Ι. Π. Εμμανουήλ	μαγαζί	Αγορά
7698	Μυρσίνη	Μαρ. Ε. Μωραΐτη	μαγαζί	Μυτιλήνη
7712	Μαριγώ	Γ. Ι. Πολυχνιάτη	μαγαζί	Μόρια
7722	Μαργιορίτσα	Βασ. Δ. Χ' Αργυρίου	μαγαζί	Αγορά Μόριας
7757	..., το γένος Σαράφη	Νικ. Π. Ζερμπίνη	1/2 μαγαζιού 1/2 τριών μαγαζιών	Αγορά Μυτιλήνη
7759	Δέσποινα	Τ. Δ. Παπαδόπουλου	καφενείο και ξενοδοχείο	Αγορά
7797	Μαριγώ	Νικ. Καραβιάρη	μαγαζί 1/2 καφενείου	Αγορά Αγορά
7805	Αναστασία	Ευ. Κ. Ψαρού	ελαιοποθήκη	Μυτιλήνη
7815	Αντιγόνη	Χαρ. Χ' Σάββα	ελαιοποθήκες	Πάμφιλα
7843	Μαρία	Α. Απ. Γούτο	μαγαζί	Αγορά
7846	Όλγα	Αλ. Π. Βασιλείου	μαγαζί	Αγορά
7851	Άννα	Μιχ. Β. Μπίνου	φούρνος και 2 μαγαζιά	Μυτιλήνη
7869	Βασιλική	Σ. Μ. Ζαφειρίου	μαγαζί	Αγορά Μόριας
7875	Πηνελόπη	Σοφ. Γ. Σημαντήρη	ελαϊόμυλος και αποθήκη	Ακλειδιού
7884	Ασπασία	Παν. Παπαθεοδώρου	1/4 ελαϊόμυλο	Ταξιάρχης
7912	Μαριγώ	Νικ. Κ. Σημαντήρης	μαγαζί	Αγορά
7915	Κλεονίκη	Ι. Χρ. Κουτσή	μαγαζί μαγαζί και αποθήκη	Ακρωτήρι Ακρωτήρι
7926	Φωτεινή	Στ. Αποστόλου	μαγαζί	Αγορά
7936	Θάλεια	Γε. Ιωαννίδη	ελαιομάγαζο	Θερμή
7953	Εριφίλη	Χρ. Ε. Φραντζή	1/7 βυρσοδεψείου 1/7 μαγαζιού 1/7 μαγαζιού	θέση Αϊμέ-Τετί Αγορά Π. Σκάλας Μυτιλήνη (Αγορά Π. Σκάλας)

7962	...το γένος Ιλιάδου	Ι. Θ. Βουλούρη	μαγαζί μαγαζί μαγαζί	Αγορά (οδός Ταρσανά) Γκουμούσαπη Ταχμής Τσαροσί (Αγορά Μυτιλήνης) Ταχμής Τσαροσί Κουμιδιά Τελωνείο Μυτιλήνη
7973	Μυρσίνη	Θ. Δ. Παραδέλη	μαγαζί ελαιόμυλος	Αγορά Ίππειος
7984	Εριφύλη	Χρ. Δ. Σαλαβού	μαγαζί	Παναγιούδα
7992	Πελαγία	Παν. Γεωργίου	1/2 αλευρόμυλου	Αφάλωνας
7992	Πελαγία	Απ. Π. Λεοντή	μαγαζί 1/2 ταβέρνας	Οδός Αζιζιέ Κουμιδιά (Κουλούζ Τζαμί)
7997	Μαριγώ	Ευ. Α. Καρατζά	2 μαγαζιά φούρνος μαγαζί	Μυτιλήνη Οδός Χατζηγιαννίκου Αγορά
8019	Χαρίκλεια	Βασ. Μ. Παρασκευά	1/2 ελαιόμυλος	Μόρια
8041	Άρτεμη	Δ. Χ' Αλατζά	μαγαζί ελαιόμυλος	Αγορά Μητρόπολη
8068	Κλεοπάτρα	Κ. Ναούμ	2 μαγαζιά 1/2 καφενείου	Άγ. Θεράπων Άγ. Θεράπων
8116	Κλεονίκη	Γ. Ασλάνη	2 μαγαζιά	Μητρόπολη
8118	Μιλτώ	Ευ. Γ. Ταμβαλή	1/4 καφενείου	Άγ. Βαρβάρα
8128	Ελένη	Αντ. Βοστάνη	1/4 ελαιόμυλος	Πάμφιλα
8140	Δέσποινα	Μιχ. Π. Σιφναίου	μαγαζί 3/8 σαπωνοποιείου	Αγορά Μόλος
8161	Ερατώ	Ι. Μαρίνου	μαγαζί	Λουτρά
8173	Δέσποινα	Περ. Π. Βασιλείου	μαγαζί μαγαζί	Μόλος Αγορά
8199	Ελεονώρα	Στ. Λαλέλη	2 μαγαζιά ελαιομάγαζο	Αγορά Μυτιλήνη
8230	Ηλέκτρα	Αρ. Β. Κούμπα	2 αποθήκες πέτρινες μαγαζί	Μόλος Άγ. Συμεών
8231	Έλλη	Βασ. Δ. Κατοάνη	μαγαζί	Παλιά Χασάπια
8234	Κοκώνα	Ι. Σ. Κατσακούλη	μαγαζί	Άγ. Θεόδωροι
8278	Κορηλία	Αρ. Δ. Παραδέλη	ελαιοποθήκη	Μυτιλήνη
8308	Μαρία	Γε. Π. Μιχαηλίδη	φούρνος 1/2 τριών ελαιποθηκών	Άγ. Θεόδωροι Οδός Χατζηγιαννίκου
8333	Ευβουλία	Τιμ. Μ. Καμπούρη	1/4 σαπωνοποιείου	Βαρμάκαπη
8344	Χρυσομάλλη	Θ. Ζαφειρίου	ελαιοποθήκη	Μυτιλήνη
8355	Όλγα	Περ. Π. Αντωνίου	1/2 καφενείου	Αγορά
8367	Άννα	Ευστρ. Α. Βοστάνη	καφενείο και 2 μαγαζιά	Προκυμαία
8398	Χρυσομάλλη	Π. Βουλαλά	1/4 αρτοποιείου και 3 μαγαζιά συναφή	Μπας Φανάρι Αγοράς

8402	Σαπφώ	Νικ. Π. Δουκαρέλη	2 μαγαζιά ελαιποθήκη και μαγαζί	Αγορά Αγορά έναντα Τελωνείου
8418	Ερατώ	Ν. Α. Κοζώνη	2 μαγαζιά και ταβέρνα	Σκάλα Τελωνείου
8468	Θελξιόπη	Μ. Τζωρτζίδη	μαγαζί	Αγορά
8465	Πελαγία	Γε. Μ. Κούμπα	μαγαζί μαγαζί οικοδόμημα όπου «Μέγα Ξενοδοχείο Μαλακού»	Χ΄Τιαννίκου Τσεζμέ Τελώνια Προκουμαία
8473	Χρυσό	Γε. Ι. Χ΄Μαλιάκα	μαγαζί και φούρνος	Μ. Ασία
8541	Αξιοθέα	Ασ. Καμπά	2 μαγαζιά	Αγορά Θερμής
8595	Βασιλική	Παν. Β. Μανάβη	μαγαζί	Μυτιλήνη
8607	Αμερσουδά	Γ. Π. Χ΄Σάββα	σαπωνοποιείο και κούπια	Μώλος
8634	Μαρία	Γε. Π. Μιχαηλίδη	μαγαζί	Αγορά
8638	Ευρυδίκη	Δημ. Μ. Παραδέλη	1/2 μαγαζιού	Άγ. Συμεών
8673	Ελβίρα	Γε. Α. Νακέλη	μαγαζί	Αδραμύτιο

Πηγές: Προκοσμίφωνα συμβουλίου Χρ. Κοινότητας Μυτιλήνης 1867-1912.

Ιδιοκτήτες ελαιοτριβείων της Λέσβου το 1920

1. Α. Κατσακούλης (ιδιοκ. υιών Π. Βασιλείου)	Μυτιλήνη	21. Μουσταφά Ασήμ βέης	Κάτω Τρίτος
2. Ευστράτιος Πασπάτης	Γέρα	22. Μπεκήρ βέης	Ίππειος
3. Παράσχος Γιαννίκου και Σία	Γέρα	23. Π. Δ. Κομίλης και Σία	Μανταμάδος
4. Κουλογένης, Χ΄Γιάννης (ιδ. πριγκιπίσ. Lausignan)	Γέρα	24. Ν. Πασπάτης (της Κοινότητας Μανταμάδου)	Μανταμάδος
5. Αδελφοί Χ΄Βασιλείου	Γέρα	25. Ιωάννης Στεφανίδης	Κάπη
6. Αντ. Ευστρ. Χ΄Βασιλείου	Γέρα	26. Ιωάννης Παρασκευάς	Κλειού
7. Κουλαγίνης, Χ΄Γιάννης (ιδιοκτ. Αλκ. Φιδ. Νέζη)	Γέρα	27. Φρειδερίκος Άτταινσον	Πάμφιλα
8. Γεώργιος Γρηγ. Χ΄Γιάννης	Γέρα	28. Ιωάννης Μ. Γιαννέλης	Μόρια
9. Ευστράτιος Κ. Ρεπάνης	Παλαιόκηπος	29. Εύανδρος Θεοδοσιάδης	Θερμή
10. Ευστράτιος Βθανάς	Παπάδος	30. Αθανάσιος Γιακαλής	Πηγή
11. Υιοί Ευστρ. Καραμβάλη	Παπάδος	31. Αλφόνσος Ρεστέν	Πηγή
12. Δημήτριος Ψύρρας	Παπάδος	32. Ιωάννης Κουτρός (ιδιοκτησία Β. Εμμανουήλ)	Βαρεία
13. Γιαννάκης Χ΄Γιάννης και Σία	Παπάδος	33. Ιωάννης Σωτηρίου	Πληγώνι
14. Ιωακείμ Ευαγγελινέλης (ιδιοκ. Κοινότητας)	Αγιάσος	34. Παναγιώτης Κάβουρας	Καγιάνι
15. Προκόπιος Λιόλιος (ιδιοκ. Σατουναδέλης)	Αγιάσος	35. Βασίλειος Βόμβας	Άγ. Μαρίνα
16. Γρηγόριος Σκουτέλης	Αγιάσος	36. Γεώργιος Χ΄Νικολάου	Μπαλτζίκι
17. Προκόπιος Χ΄Εμμανουήλ (ιδιοκ. Κοινότητας)	Αγιάσος	37. Πολύδ. Θεοδώρου (ιδιοκ. Αρχοντοπούλου Ιωάννου)	Μυστεγνά
18. Πολυχρόνης Τραχανέλης (ιδιοκ. Κοινότητας)	Ασώματος	38. Πολύδ. Θεοδώρου και Σία (ιδιοκ. υιών Π. Βασιλείου)	Μυστεγνά
19. Προκόπιος Παρασκευούλης	Ίππειος	39. Βασίλειος Α. Μουζάλας	Λουτρά
20. Α. Π. Κατσακούλης και Σία (ιδιοκ. Θ. Ζουρέλλη)	Λαμ. Μύλοι	40. Βασίλειος Α. Μουζάλας	Καρά Τεπέ
		41. Τιμολέων Αγιακάτσικας	Πλωμάρι
		42. Υιοί Ι. Αθανασιάδου	Πλωμάρι
		43. Χαρόλαος Δ. Βουλαλάς	Πλωμάρι
		44. Αδελφοί Δ. Γεωργαντέλλη	Πλωμάρι

45. Αδελφοί Ι. Λαμάκου	Πλωμάρι	100. Χαλήλ εφένδης	Άγρα
46. Ιωάννης Ξυπτεράς	Πλωμάρι	101. Αχιλλεύς Καλλιγέρης	Συκαμιά
47. Γεώργιος Παπαγεωργίου	Πλωμάρι	102. Θ. Αναγνώστου	Συκαμιά
48. Ιωάννης Παπουτσάνης	Πλωμάρι	103. Κοινότητα Ανεμώτιας	Ανεμώτια
49. Τζάννος Ε. Τυροπώλης	Πλωμάρι	104. Τριανταφ. Παπαδόπουλος	Ανεμώτια
50. Δημ. Χ΄ Βασιλείου	Πλωμάρι	105. Ευστρ. Χαβιαρίδης	Ύψηλομέτωπο
51. Εμμανουήλ Μ. Τραγάκης	Πλωμάρι	106. Γεώργ. Νικολαΐδης	Σκούταρος
52. Δημ. Μ. Γιαννούσης	Πλωμάρι	107. Χαράλαμπος Πετριδής	Σκούταρος
53. Ευστράτιος Αθανασέλλης	Πλωμάρι	108. Γεώργιος Ράλλης	Σκούταρος
54. Κωνστ. Ε. Μαραγγέλης	Νεοχώρι	109. Θεμιστοκλής Φραγκάτος	Πέτρα
55. Θρασύβουλος Μελανδινός	Μελίντα	110. Παντελής Ελευθεριάδης	Πέτρα
56. Παναγιώτης Ε. Αντωνέλλης	Δρώτα	111. Αδελφοί Νικολαΐδη	Πέτρα
57. Μιλτ. Π. Μαραγγέλλης	Κουρνέλα	112. Χατζή Νικόλαος	Λαφιώνα
58. Ιωάννης Π. Σίμος	Μ. Χωριό	113. Θεοφάνης Βαγής	Λαφιώνα
59. Αριστέιδης Μελανδινός	Παλαιοχώρι	114. Χαλήλ εφένδης	Χάλικας
60. Σμυρναίος Κανέλλος	Παλαιοχώρι	115. Αβδούλ Χαμΐτ	Χάλικας
61. Δούκας Γεωργαντέλλης	Πλαγιά	116. Μαρία Καμυζά	Παράκοιλα
62. Ιωάννης Π. Μαμάκος	Πλαγιά	117. Γεώργ. Βαζιριαντζίκης	Πτερούντα
63. Παναγ. Γ. Τραγάκης	Πλαγιά	118. Κοινότητα Χυδήρων	Χύδηρα
64. Κοινότης Χωριού Αμπελικού	Αμπελικό	119. Λεωνίδας Μαρινού	Κλωμηδάδος
65. Εκκλησία Πολυχνίτου	Πολυχνίτος	120. Μ. και Π. Φραντζόγλου	Πλωμάρι
66. Όμηρος Κλούρας	Πολυχνίτος	121. Μιχαήλ Πέτρου	Παράκοιλα
67. Σαραντιδής Κλαδογένης	Πολυχνίτος	122. Γ. Στεφάνου και Σία	Κάπη
68. Αδελφοί Σάκη	Πολυχνίτος	123. Δ. Ν. Παπαδέλλη	Κάπη
69. Ιωάννης Αποστολίδης	Βρυσά	124. Υιοί Π. Βασιλείου	Λουτρά
70. Αθανάσιος Κωλέττης	Βρυσά	125. Υιοί Π. Βασιλείου	Λουτρά
71. Παναγ. Σαπουναδέλλης	Βασιλικά	126. Γρηγόριος Τσαννέτης	Αγιάσος
72. Απόστολος Κουδουνάκης	Βασιλικά	127. Αδελφοί Δούκαρου	Καρίνη
73. Δημ. Ε. Αθανασέλλης	Βούρκος	128. Π. Σαπουναδέλλης	Παπαδούλα
74. Παναγ. Δ. Γεωργαντέλλης	Βούρκος	129. Χαλήμ βέη Κουλαζοσής Ζαδδέ	Νιχτάντα
75. Ιωάννης Π. Ζουπανίδης	Λισβόρι	130. Ι. Ν. Καλαμάρη	Μυτιλήνη
76. Γιαννακός Τζωρτζίδης	Λισβόρι	131. Π. Μ. Κουρτζή	Μυτιλήνη
77. Παναγιώτης Πεττός	Πολυχνίτος	132. Χ. Αθανασιάδου	Μυτιλήνη
78. Δημ. Σάββας και Κ. Κέπετζης	Μόλυβος	133. Δ. Κανέλλου	Αληφανά
79. Εμμαν. Σέρεσιης	Μόλυβος	134. Αδελφοί Τζωρτζίδου	Πυργί
80. Θέμιστ. Ευστράτιου	Σκαλοχώρι	135. Π. Μ. Κουρτζή	Κέντρο
81. Εκκλησία Σκαλοχωρίου	Σκαλοχώρι	136. Π. Μ. Κουρτζή	Ντίπι
82. Γεώργιος Ντόμπρος	Στύψη	137. Αδελφοί Ιωάννου	Αερωτήρι
83. Αδελφοί Καλλιπολίτου	Στύψη	138. Ν. Μητρελιάν	Μόρια
84. Θεμιστ. Παλιόγλου	Στύψη	139. Κληρονόμοι Π. Τζεμπίνη	Μόρια
85. Κωνστ. Καραντάνης	Στύψη	140. Υιοί Γεώργιου Καψιμάλλη	Παναγιούδα
86. Παν. Δημητρίου ή Τελωνιάτης	Φύλια	141. Υιοί Α. Βοσάνη	Πάμφιλα
87. Κοινότης Φύλιας	Φύλια	142. Δημητρ. Α. Σάλτας	Πάμφιλα
88. Γ. Γρημάνης και Αριστάρχης	Αγ. Παρασκευή	143. Αρήφ Τσελεπίς	Θερμή
89. Κοινότης Αγίας Παρασκευής	Αγ. Παρασκευή	144. Μπουρνάζος και Τζαννίδης	Θερμή
90. Κ. Ράλλης	Καλλονή	145. Μιχαήλ Μπίου και Σία	Θερμή
91. Ροδ. Βέρρος και Ξεν. Δούκας	Καλλονή	146. Θεόδωρος Σιδερός	Ασώματος
92. Ιερά Μονή Λειμώνος	Καλλονή	147. Ευστράτιος Χ΄ Κωνσταντίνου	Ασώματος
93. Μαρία Πάτσις	Καλλονή	148. Ευστράτιος Χ΄ Κωνσταντίνου	Ασώματος
94. Ιωάννης Τζαννέτος	Ερεσσός	149. Παναγιώτης Κυριάκου	Ασώματος
95. Αντώνιος Πασσαδέλλης	Τελώνια	150. Λεωνίδας Σταυρακέους	Ασώματος
96. Κλέαρχος Πισμάνης	Τελώνια	151. Σταύρος Σταυραελλής	Ασώματος
97. Εκκλησία Βατούσας	Βατούσα	152. Ζαφείριος Προκοπίου	Ασώματος
98. Εκκλησία Βατούσας	Βατούσα	153. Κωνσταντής Χ΄ Τιάνης	Ασώματος
99. Χρήστος Μέστρου	Άγρα		

Ιδιοκτήτες βυρσοδεψείων της Λέσβου το 1920

1.	Υιοί Ε. Ν. Σουρλάγκα	Γέρα
2.	Υιοί Αναστασίου Γεωργαλά	Μυτιλήνη
3.	Βασ. Α. Βονοφακίδης	Μυτιλήνη
4.	Σ. και Δ. Π. Αράτης	Μυτιλήνη
5.	Μιχ. Κοσμάς	Μυτιλήνη
6.	Εμμαν. και Γρηγ. Αλεπουδέλλης	Μυτιλήνη
7.	Ιωάννης Γ. Κυριαζής	Μήθυμνα
8.	Δ. Ι. Σκριβάνος και Αδελφοί	Μυτιλήνη
9.	Νικόλαος Κανόνης	Μυτιλήνη
10.	Γεώργης Τριπολιζιώτης	Μυτιλήνη
11.	Κλεάνθης Πασιούρας	Μυτιλήνη
12.	Γεώργιος Μαραγγέλλης	Μυτιλήνη
13.	Παναγιώτης Κοσμάς	Μυτιλήνη
14.	Μιχαήλος Σκριβάνος	Πλωμάρι

Πηγές: Δελτίο Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Μυτιλήνης, Αύγουστος, Σεπτέμβριος και Οκτώβριος 1920.

Δημογέροντες της πόλης Μυτιλήνης

ονοματεπώνυμο	έτη	ονοματεπώνυμο	έτη
Μιχ. Χ ^ο Δ. Αλατζάς	1841, 1865, 1866, 1880, 1881, 1884	Α. Γούτος	1876
Χ. Αναλής	1884	Β. Μ. Γούτος	1905, 1906, 1909, 1911
Π. Αναλής	1864	Π. Γρημάνης	1843, 1860
Σπ. Ανταλής	1862	Γρ. Δημητρίου	1841, 1844
Αθ. Χ ^ο Αντωνίου	1860, 1862, 1864, 1874-79	Β. Δουζάκης	1908, 1909
Αθ. Χ ^ο Αποστόλου	1845, 1862, 1863, 1868, 1869, 1871	Ν. Ευσταθίου	1911
Γ. Χ ^ο Αποστόλου	1867	Π. Εμμανουήλ	1885, 1890, 1908
Π. Δ. Βαμβούρης	1900-3, 1905, 1906, 1908	Χαρ. Χ ^ο Ευστρατίου	1841
Μιχ. Βαμβούρης	1866	Μ. Ι. Ζερμπίνης	1860, 1862, 1864
Π. Βασιλείου	1862, 1874-77, 1880-86, 1893, 1894, 1896	Δ. Θεοδώρου	1886
Περ. Π. Βασιλείου	1897, 1898, 1908	Βασ. Ιωάννου	1841
Β. Δ. Βασίλας	1884, 1886, 1890	Παν. Ιωάννου	1843, 1844
Μιχ. Βενλής	1891, 1893-94, 1896-99, 1900-03, 1905-06, 1908, 1909, 1911	Μ. Καμπάς	1878
Ζ. Βουρνάζος	1860	Μαρ. Καμπούρης	1863, 1865, 1866, 1872-81
Κ. Μπουρνάζου	1845	Φ. Ν. Καμπούρης	1903, 1905
Κ. Βουρνάζος	1864, 1867, 1868, 1872-81	Γ. Καψιμάλης	1842, 1845
Στ. Κ. Βογιατζής	1865	Δ. Καψιμάλης	1863, 1864
Π. Α. Βοστώνης	1908, 1909	Μιχ. Δ. Καράς	1864-66, 1874-77, 1879-84, 1893, 1894
Ν. Γαγγάνης	1842-44	Μιχ. Κατσάνης	1891, 1898, 1899, 1903, 1906
Γ. Π. Φουσελέλης	1868	Φ. Ν. Κατσάνης	1905
Χ. Χ ^ο Γιαννάκης	1860, 1862 (1889)	Α. Π. Καβάς	1862, 1864, 1876-83
Τζ. Χ ^ο Γιαννάκη	1841	Α. Π. Καμπάς*	1878, 1883-86, 1889
Γαβ. Χ ^ο Γιαννάκη	1844, 1845	Μ. Καμπάς	1878
Μιχ. Γούτος	1864, 1872-76, 1878-80, 1882-84	Ν. Κότζας	1842
		Γ. Ν. Κουκλέλης	1862, 1863, 1864
		Ν. Χ ^ο Κονδώνης	1844, 1860
		Α. Π. Κούμπας*	1878, 1890
		Α. Β. Κούμπας	1909

Παν. Κούμπας	1841-43, 1845	Χρ. Α. Νουλέλης	1882-86, 1908
Μιχ. Α. Κούμπας	1867, 1885, 1886, 1889, 1890, 1896	Μ. Παπάζογλου	1841-43, 1845, 1868, 1872, 1873
Μαο. Κουραματζής	1842-45, 1862, 1863, 1872-75, 1882, 1884	Α. Παπάζογλου*	1881
Ν. Π. Κουρζουλής	1884	Β. Πατακόπουλος	1862
Απ. Λουκάς	1842, 1843, 1878, 1879	Απ. Α. Πασσιούρας	1841-43, 1845
Γ. Χ' Μανόλης	1868	Στ. Κ. Πατσαούρας	1866
Αθ. Μακρής	1873	Απ. Π. Πατσαούρας	1841, 1844, 1845, 1862, 1863, 1865
Ιω. Χ' Μαλιάκας	1844	Παλ. Πατσαούρας	1844
Μπαν. Μάνδρας	1844	Β. Ρουσέλης	1908
Βασ. Π. Μάνδρας	1880, 1884-86, 1889-91, 1893, 1896, 1899, 1901, 1902, 1905, 1908	Αθ. Σημαντήρης	1842, 1843, 1845, 1862-67, 1869, 1871-76, 1878-84
Γιαν. Μάνδρας	1843	Κ. Ν. Σημαντήρης	1864, 1897
Γρ. Μάνδρας	1862, 1865, 1869, 1871, 1872	Νικ. Σημαντήρης	1841
Δ. Α. Μεϊμάρης	1866	Ζ. Σιφναίος	1893, 1894
Π. Μητρέλιας	1862, 1866, 1868, 1869, 1871-76, 1878-80, 1891, 1896	Γ. Σιφναίος	1896, 1897
Αθ. Μητρέλιας	1865, 1869, 1871-77, 1883, 1884	Μ. Σιμωνίδης	1906, 1908
Αλ. Π. Μητρέλιας	1897-1900, 1902, 1903, 1905, 1906, 1908, 1909, 1911	Μιχ. Δ. Τσακίρης	1862-67, 1878-84
Δ. Μ. Μπίνος	1873, 1875	Φ. Γ. Τσαϊλάνης	1874-81
Ασ. Β. Μουζάλας	1884-86, 1890, 1893, 1894, 1896-98, 1900-03	Φ. Χ. Τσαϊλάνης	1860
Κ. Νιάνιας	1891, 1893, 1894, 1896, 1897, 1900-03	Μ. Τζωρτζίδης	1911
Μαλ. Νιάνιας	1880, 1897	Θ. Φωτιάδης	1867, 1869, 1872, 1873, 1875, 1877
Δ. Νικολάου	1843, 1844	Μ. Φωτιάδης	1871, 1872
		Σ. Φωτηνός	1841-43
		Χ. Φωτίου	1884
		Δημ. Φωτίου	1841
		Αχ. Χλιμίτζας*	1865, 1866, 1868, 1869, 1871-73, 1875, 1878, 1882
		Π. Χλιμίτζας*	1867
		Μ. Ψακής	1845

Πηγή: Αρχείο Δικαιοπραξιών της Χριστιανικής Κοινότητας Μυτιλήνης¹.

1. Στα ονόματα ακολουθήσαμε την ορθογραφία των υπογεγραμμένων. Όπου ωστόσο, υπάρχει αστερίσκος δεν είναι φανερό αν πρόκειται για το ίδιο ή για δυο διαφορετικά πρόσωπα.

Νομισματικές ισοτιμίες

Α. Υποδιαίρεσεις της τουρκικής λίρας στην αγορά Μυτιλήνης

έτος	ισοτιμία	πηγές
1859	1 λίρα Τουρκίας = 108 γρόσια	Δικ. αρ. 2642 ΚΣΧΚ Μυτιλήνης
1860	1 λίρα Τουρκίας = 111 γρόσια	Δικ. αρ. 2934 ΚΣΧΚ Μυτιλήνης
1862	1 λίρα Τουρκίας = 100 γρόσια	Δικ. αρ. 3256 ΚΣΧΚ Μυτιλήνης
1864	1 λίρα Τουρκίας = 100 γρόσια	Δικ. αρ. 3544 ΚΣΧΚ Μυτιλήνης
1868	1 λίρα Τουρκίας = 110 γρόσια	Δικ. αρ. 4319 ΚΣΧΚ Μυτιλήνης
1870	1 λίρα Τουρκίας = 115 γρόσια	Δικαιοπραξίες ΚΣΧΚ Μυτιλήνης
1888	1 λίρα Τουρκίας = 125,5 γρόσια	Αμάλθεια, 2 Ιουλίου 1888
1892	1 λίρα Τουρκίας = 108 γρόσια	Επιστολή Θ. Μαρίνου, 16/28 Ιανουαρίου 1892, Ιδιωτικό αρχείο Χατζηδήμου
1898	1 λίρα Τουρκίας = 108 γρόσια	Δικ. αρ. 7757 ΚΣΧΚ Μυτιλήνης
1911	1 λίρα Τουρκίας = 108 γρόσια	Δικ. αρ. 8607 ΚΣΧΚ Μυτιλήνης

B. Ο αργυρός μετζήτις (μετζήτι), στην αγορά της Μυτιλήνης

1867	1 αργυρό μετζήτι = 20	γρόσια
1871	1 αργυρό μετζήτι = 20	γρόσια
1876	1 αργυρό μετζήτι = 26,5	γρόσια
1878	1 αργυρό μετζήτι = 28	γρόσια
1879	1 αργυρό μετζήτι = 33	γρόσια
1881	1 αργυρό μετζήτι = 30	γρόσια
1899	1 αργυρό μετζήτι = 20	γρόσια
1901	1 αργυρό μετζήτι = 20	γρόσια

Πηγή: Δικαιοπραξίες ΚΣΧΚ Μυτιλήνης 1867-1901.

Γ. Ισοτιμία τουρκικής χρυσής λίρας και λίρας στερλίνας

Οι διακυμάνσεις της αξίας του γροσίου μπορούν να αποτιμηθούν με ακρίβεια, αν το μέτρο σύγκρισης είναι ένα άλλο σταθερό νόμισμα, για παράδειγμα η εγγλέζικη λίρα στερλίνα, που από το 1816 ως τις αρχές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου διατηρεί σταθερή αξία σε σχέση με το χρυσό (Mourte, *Dictionnaire Encyclopédique d'Histoire*, τόμ. P-S, Παρίσι 1986, σ. 2798).

έτος	ισοτιμία	Πηγές
1854-1858	1 λίρα στερλίνα = 120 γρόσια	FO, 78/1534
1888	1 λίρα στερλίνα = 139 γρόσια	<i>Αμάλθεια</i> , 2 Ιουλίου 1888
1910	1 λίρα στερλίνα = 110,5 γρόσια	
1910 (Ιούνιος)	1 λίρα στερλίνα = 108,5 γρόσια	
1910 (Δεκέμβριος)	1 λίρα στερλίνα = 113 γρόσια	
1912	1 λίρα στερλίνα = 1188 γρόσια	Δικ. αρ. 8665 ΚΣΧΚ Μυτιλήνης

Δ. Ισοτιμία τουρκικού γροσίου και δραχμής

έτος	ισοτιμία	Πηγές
1842	1 δραχμή = 4 γρόσια	Δικ. αρ. 479 ΚΣΧΚ Μυτιλήνης
1848	1 δραχμή = 4 γρόσια	ΙΑΥΕ, 39, 10
1871	1 δραχμή = 4 γρόσια	ΙΑΥΕ, 39,11, Προξενείο Σμύρνης
1912	1 δραχμή = 5 γρόσια	<i>Γενική Διοίκηση των νήσων του Αιγαίου. Διάφοροι Μελέται. Α'. Λέσβος</i> , 1913, Έκθεση Σοφianoπούλου.

Ε. Ισοτιμία γαλλικού φράγκου και τουρκικού γροσίου

έτος	ισοτιμία	Πηγές
1867	1 φράγκο = 5 γρόσια	ΑΥΕ, 1867, 39, 12, αρ. 6166
1912	1 φράγκο = 4,7 γρόσια	Δικ. αρ. 8665 ΚΣΧΚ Μυτιλήνης
1912	1 λίρα Τουρκίας = 23 φράγκα	<i>Γενική Διοίκηση των νήσων</i> , ό.π.

ΣΤ. Διάφορες νομισματικές ισοτιμίες

1910	1866
1 λίρα Τουρκίας = 22,9 γαλλικά φράγκα	1 λίρα Αγγλίας = 109 γρόσια
1 λίρα Τουρκίας = 8,6 ρουβλία	1 γαλλικό εικοσόφραγκο = 86,37 γρόσια
1 λίρα Τουρκίας = 110,5 γρόσια	1 ζουμίτζα = 51 γρόσια
1 εικοσόφραγκο = 94,5 γρόσια	1 καρπόβολο = 17 γρόσια

Πηγές: ό.π. Πηγή: *Αμάλθεια*, 12 Απριλίου 1866.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΟΡΩΝ

<i>akçe</i>	άσπρο, αργυρό νόμισμα, υποδιαίρεση του γροσιού που από το 18ο αιώνα ισοδυναμεί με το 1/120 του. Πολλαπλάσιο του άσπρου είναι ο παράς.
<i>bid'at</i> ή <i>bedeat</i> <i>cheria</i> ή <i>ser'i</i>	νέοι φόροι, συμπληρωματική φορολογία σε χρήμα. ό,τι εγγράφεται στο <i>seriyat</i> (στον ορθό δρόμο των εντολών του θεού). Πρόκειται για τις ερμηνείες του <i>Κορανίου</i> από το ισλαμικό ιερατείο.
<i>dirhem</i> <i>djizya</i> ή <i>cizya</i>	δράμι. κεφαλικός φόρος που οι υποταγμένοι μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί ονόμαζαν χαράτσι.
<i>hass</i>	τμήματα γης των οποίων τα ετήσια έσοδα υπερέβαιναν τα 100.000 άσπρα και τα οποία νέμονται ανώτατοι διοικητικοί υπάλληλοι. Τα <i>hass</i> διαχειριζόνταν βοεβόδας.
<i>iltizam</i> <i>ispendje</i> ή <i>ispence</i>	το σύστημα της εκμίσθωσης των προσόδων. προσωπικός φόρος, αντίστοιχος του <i>resm-i-zift</i> (δικαίωμα ζευγαριού) των μουσουλμάνων <i>teaya</i> . Η σπέντζα ήταν απαιτητή από κάθε ενήλικα χριστιανό και κατά κανόνα καθορισμένη σ' ένα σταθερό ποσό.
<i>kadi</i>	δικαστής, εκπρόσωπος των αρχών, επιφορτισμένος με τη δικαστική εξουσία. Θεωρητικά είναι ο αρχηγός της κοινότητας, ο χαλίφης, ο εκπρόσωπος όλων των εξουσιών.
<i>kannunâme</i>	διάταγμα του σουλτάνου που περιέχει δικαστικές ρυθμίσεις για ένα ειδικό θέμα.
<i>kapudan pacha</i> <i>kaymmakam</i>	αρχιναύαρχος του οθωμανικού στόλου. διοικητής του νησιού, βοηθός του μεγάλου βεζίρη, τοποτηρητής, αντικαταστάτης του ανώτατου αξιωματούχου.
<i>kaza</i>	περιφέρεια στην οποία εκτείνεται η διοικητική αρμοδιότητα του καδή.
<i>kharadj</i>	φόρος που επιβάλλεται σε μη μουσουλμάνους με βάση την παραγωγή και κεφαλικός φόρος.
<i>malikane</i> <i>mehkemé</i> <i>miri</i> <i>mufiti</i>	σύστημα ισόβιας ενοικίασης των φόρων σε ιδιώτη. ιερό δικαστήριο για το διακανονισμό των κτηματικών υποθέσεων. δημόσιες γαίες που ανήκουν στο Κρατικό Θησαυροφυλάκιο. θρησκευτικός αρχηγός, μουσουλμάνος, που είχε το δικαίωμα να εκδίδει δικαστική απόφαση, τον φετβά.
<i>mukataa</i>	σύστημα ενοικίασης των φόρων για ένα έτος ή για ορισμένο χρονικό διάστημα.
<i>mulk</i> <i>multezim</i>	γη απόλυτης ιδιοκτησίας. φοροεισπράκτορας.

<i>muteveli</i>	ο επίτροπος του βακουφίου
<i>reaya</i>	πήμιο: δηλώνει γενικά τους υποταγμένους υπηκόους και ειδικότερα τον 19ο αιώνα τους μη μουσουλμάνους υπηκόους του σουλτάνου.
<i>sañdjak</i>	υποδιαίρεση του βιλαετίου.
<i>sipahi</i>	στρατιωτικός ιππέας.
<i>timar</i>	γη της οποίας τα έσοδα παραχωρούνται σ' έναν τιμαριώτη στρατιωτικό ή πολιτικό διοικητή ως αντάλλαγμα για τις στρατιωτικές του υπηρεσίες.
<i>vakf</i>	ισλαμικό ευαγές ίδρυμα.
<i>zeamet</i>	την κρατική γη εισοδήματος από 20.000 έως 99.999 άσπρα.

Τουρκικές και αραβικές λέξεις στο λεσβιακό ιδίωμα

<i>αλατζάκια</i> (τ. aladja)	πολύχρωμα υφάσματα
<i>αλπάκι</i> (τ. alpaca)	εργαστήριο μαλλιού
<i>αντερί</i> (τ. entari)	ανοιχτή πουκαμίσια
<i>αραμπάς</i> (τ. araba)	άμαξα
<i>γελέκο</i> (τ. yelek)	γιλέκο
<i>γεμεκλίκια</i> (τ. yemek)	φαγώσιμα
<i>γενί</i> (τ. yeni)	νέο
<i>ζάρφι</i> (τ. zarf)	ποτηράκι ασημένιο
<i>κανταροντζής</i> (α. kandar)	ζυγιαστής
<i>κερεσετζίδικο</i> (τ. kéreste)	ξυλουργείο
<i>κνας</i> (τ. kna)	κόκκινη πούδρα
<i>λιμπαντές</i> (τ. libade)	φουστάνι
<i>μαξούλι</i> (α. mahsul)	σοδειά
<i>μαχαλάς</i> (τ. mahalle)	γειτονιά
<i>μακραμάς</i> (τ. makrama)	πετσέτα στενόμακρη
<i>μπασκί</i> (τ. baski)	πιεστήριο
<i>μπουρέκι</i> (τ. börek)	ζυμαρικό, πίτα
<i>μποχτσάς</i> (τ. bohça)	τετράγωνη πετσέτα
<i>νταϊφάς</i> (α. taife)	ομάδα
<i>ντιπ</i> (τ. dip)	ολότελα
<i>ντουλγκέρης</i> (τ. dülger)	ξυλουργός
<i>σαλβάρι</i> (τ. salvar)	φαρδύ παντελόνι
<i>σέτι</i> (α. set)	πεζούλα
<i>τορβάς</i> (τ. torba)	σακούλι
<i>τουλούμι</i> (τ. tulum)	σάκος. Από δω προέρχονται τα τουλουμτζίδικα (εργαστήρια σάκων)
<i>φέσι</i> (τ. fez)	κάλυμμα κεφαλής
<i>χαλβάς</i> (τ. halva)	
<i>χαμάλης</i> (τ. hamal)	αχθοφόρος
<i>χαμάμ</i> (τ. hamam)	τουρκικός λουτρός

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AMAE	Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών της Γαλλίας)
AMAE, CCC	Correspondance Consulaire Commerciale (Εμπορική Προξενική Αλληλογραφία)
CP	Correspondance Politique (Πολιτική Αλληλογραφία)
NS	Nouvelles Séries (Νεες Σειρές)
FO	Foreign Office (Αρχείο Βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών)
ΙΑΥΕ	Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας
ΓΑΚ	Γενικά Αρχεία του Κράτους
EI	Encyclopédie de l'Islam
ΚΣΧΚ	Κοινοτικό Συμβούλιο της Χριστιανικής Κοινότητας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

Πηγές αδημοσίευτες

1. *Αρχείο Δικαιοπραξιών της Χριστιανικής Κοινότητας Μυτιλήνης*. 12 τόμοι δικαιοπρακτικών εγγράφων που περιλαμβάνουν προικοσύμφωνα, διαθήκες, πωλητήρια συμβόλαια, συμφωνητικά, πιστοποιητικά, μαρτυρικά, διανεμητήρια, καταγραφές ορφανικών περιουσιών, υιοθετικά, εξοφλητικά καθώς και αποφάσεις της Δημογεροντίας Μυτιλήνης.

2. Προξενική αλληλογραφία.

α. Archives du Ministère des Affaires Étrangères (ΑΜΑΕ)

Correspondance Politique	Correspondance Consulaire Commerciale
<i>Smyrne</i>	<i>Métélin</i>
Tome 1 1841-1847	Tome 2 1843-1861
Tome 2 1848-1852	Tome 48 1848-1855
Tome 3 1853-1855	Tome 49 1854-1861
Tome 4 1856-1859	Tome 50 1862-1866
Tome 5 1860-1868	Tome 51 1867-1877
Tome 6 1869-1877	Tome 52 1878-1879
Tome 7 1870-1880	Tome 53 1879-1880
Tome 8 1881-1883	Tome 54 1881-1884
Tome 9 1884-1889	Tome 55 1885-1893
Tome 10 1890-1892	Tome 56 1894-1896
	Tome 57 1897-1901

NS (Nouvelle Serie)

Tome 67	Asie Mineure-Archipel	1897-1903
Tome 68	Asie Mineure-Archipel	1905-1907
Tome 69	Asie Mineure-Archipel	1908-1909
Tome 70	Asie Mineure-Archipel	1910-1914

β. Foreign Office (F.O.)

1. Index *Lesbos*.

78 / 571, 532, 614, 654, 701, 1534, 1609, 3312
195 / 1807, 2065, 2090, 2112, 2134, 2184.

2. Index / *Archipelago*

195 / 720, 758, 813, 1511, 1693.

γ. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος (ΙΑΥΕ)

1834, 25, 39, 12	1893 Α5, Ι
1836, 8, 11, 14 και 25, 39, 11 και 12	42Γ

1837, 25, 37, 14 και 26, 39, 11 και 12	1894, 5A, 1, 2
1838, 10, 19, I	42Γ, I
1856, α.α.κ., Δ	1895, 5A, 1, 2
1860, α.α.κ., 99, 1	42Γ, I
1862, 39, 11 και 12 και 99, 2	1896, A5, 1, 2
1864, 39, 12	1897, A6, I
1865, 39, 11 και 12	1898, A5, 1, 2
1866, 39, 12	42Γ, I
1867, 39, 12 και 49, 2	1899, 5A, 1 και 2
1870, 39, 11 και 12	42Γ
1871, 39, 11, 12	1900, 5A
1873, 49, 2	42, I
1875, 39, 12	1901, A5, I
1880, 58, 3	42Γ
1882, 5	49B και α.α.κ., Θ
1884, 5, 1	1902, 5A, 1, 2
1886, 42, 1	α.α.κ., Θ
1887, A5, I	
49, 5	1906, α.α.κ., Θ
1890, Γ 42, I	1908, α.α.κ., Μ και ΜΑ
1890, άνευ	1909, α.α.κ., Λ και ΛΑ
1891, A5, 1, 2	1910, α.α.κ., ΚΕ
A7, 1	1912, α.α.κ., Δ
1892, Γ 42, I	1913, 53B

3. Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) Ν. Λέσβου

- αρχείο Ελληνικού Προξενείου Λέσβου
- αρχείο οικογένειας Βασιλείου
- αρχείο λέσχης «Πρόοδος».

4. Αρχείο Μικρασιατικού Συλλόγου «Ανατολή»

φάκελος Λέσβου

5. Ιδιωτικά αρχεία

Αρχείο του κοινοτικού ελαιοτριβείου Αγ. Παρασκευής

- αλληλογραφία
- βιβλίο μισθοδοσιών.

Αρχείο της οικογένειας Βασιλείου

- τρία χειρόγραφα τεφτέρια του βιομήχανου Α. Βασιλείου
- αλληλογραφία του υποπρόξενου της Ισπανίας, Α. Βασιλείου
- επιστολογραφία οικογένειας.

Αρχείο του βιομήχανου Ρ. Άτκινσον

Τρία βιβλία λογαριασμών του ελαιοτριβείου και του πυρηνεργοστάσιου στα Πάμφιλα, Δεκέμβριος 1877 - Μάιος 1883.

Αρχείο της οικογένειας Σιφναίου

- ισολογισμοί της εν Ταϊγάνει εμπορικής εταιρείας 1883-1909
- ισολογισμοί γραφείου Κωνσταντινουπόλεως 1894-1898
- αλληλογραφία οικογένειας

– προσωπικό τεφτέρι εσόδων - εξόδων Ζ. Σιφναίου 1911-1913.

Αρχείο της οικογενείας Καμπούρη

– αλληλογραφία

– αντίγραφα επιστολών ρωσικού υποπροξενείου

– αντίγραφα εγγράφων από τους κώδικες της Δημογεροντίας.

Αρχείο της οικογενείας Χατζηδήμου

– επιστολογραφία του Θ. Μαρίνου, εμπόρου, 1884-1887 και 1891-1894.

Πηγές δημοσιευμένες

1. Τύπος

α. Σμύρνη

Αμάθεια, 1845-1899

Αστήρ της Ανατολής, 1841-1850

Σμύρνη, 1870-1876

Αρμονία, 1892-1895

Ελπίς, 1841

Εφημερίς της Σμύρνης, 1849-1853

β. Μυτιλήνη

1. Περιοδικός τύπος

Πιπτακός, 1877-1879

Πανδέκτης, 1879-1880

Σαπφώ, 1881

Σκορπιός, 1909-1913

2. Ημερήσιος τύπος

Σάλπιγξ, 1909-1913

Λαϊκός Αγών, 1911-1913

2. Έγγραφα, μαρτυρίες, στατιστικές, μελέτες (προ του 1900)

L'Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie et de la Magistrature, 1885, 1900, 1901, 1905, 1909, 1911-2. Χρήσιμος οδηγός για την εμπορική και βιομηχανική κίνηση της Λέσβου.

Γενική Διοίκησης των νήσων του Αιγαίου. Διάφοροι Μελέται. Α'. Λέσβος, 1913. Στατιστικά στοιχεία και εκθέσεις της ελληνικής διοίκησης μετά την Απελευθέρωση.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, απογραφή του 1928.

Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Λέσβου, Στατιστικές και εκθέσεις, 1920, 1924-5, 1925-6, 1926-7, 1928-9 και 1930-1.

Ημερολόγιον της Νομαρχίας Αρχιπελάγους, έτος 1301, έκδοση της τουρκικής Νομαρχίας Αρχιπελάγους με στατιστικά στοιχεία και εκθέσεις για το νησί συνολικά και τους καζάδες του.

Κανονισμός της εν Μυτιλήνη εργατικής αδελφότητας, Μυτιλήνη 1880.

Περίεργος Καζαμίας Μυτιλήνης του έτους 1875.

3. Ιστορία περιοχής, χωριών, πόλεων

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ ΣΠ., *Λεσβιακά*, Αθήνα 1903.

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ ΣΠ., *Συνοπτική περιγραφή της νήσου Λέσβου*, Μυτιλήνη 1885.

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ ΣΤ., *Η Λεσβιάς Ωδή*, Σμύρνη 1850.

- ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ ΣΤ., *Καλενδάριον αιώνων*, Σμύρνη 1896.
- ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Γ.Α., *Τετραλογία πανηγυρική*, Αθήνα, 1863.
- ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Γ., *Λέσβος ή Μυτιλήνη, ήτοι σύντομη ιστορία των πόλεων, μικρών και μεγάλων χωριών*, Μυτιλήνη 1894.
- ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ Α.Ν., *Περί του εν Ελλάδι εμπορίου*, Αθήνα 1885.
- CUINET V., *La Turquie d'Asie. Geographie administrative, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*, 4 τόμοι, Παρίσι, 1892.
- ΓΩΓΙΟΣ Π., *Ιστορία της Λέσβου*, Κωνσταντινούπολη 1887.
- ΔΕΛΗΣ Γ., *Οι Γατελούζοι εν Λέσβω*, Αθήνα 1901.
- ΓΕΙΒ Γ., *Παρουσίαση της κατάστασης του δικαίου στην Ελλάδα στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και ως τον ερχομό του Βασιλιά Όθωνα του Α*, Χαϊδελεβέργη 1835.
- ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ Α., *Ιστορία των Αθηνών. Τουρκοκρατία*, τόμ. Γ, Αθήνα 1896.
- ΚΑΡΑΒΟΥΚΥΡΗΣ Μ., *Κλείς της Οθωμανικής Νομοθεσίας*, Κωνσταντινούπολη 1882.
- ΚΑΡΥΔΩΝΗΣ ΣΤ., *Τα εν Καλλονή της Λέσβου ιερά πατριαρχικά μοναστήρια του Αγίου Ιγνατίου*, Κωνσταντινούπολη 1900.
- LEFEVRE H., *Le change et la banque*, Παρίσι 1880.
- ΠΛΙΝΙΟΣ Σ.Α., *Λεσβιακά*, Αθήνα 1849.
- PELISSÉ G. DU RAUSAS, *Le régime des capitulations dans l'Empire Ottoman*, Paris 1910.
- ΤΑΞΗΣ ΟΙ., *Συνοπτική ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου*, Κωνσταντινούπολη 1874, β' έκδ., Κάιρο 1909.
- ΤΑΞΗΣ ΟΙ., *Συλλογή ποιημάτων*, Αθήνα 1883.

4. Περιηγητικά κείμενα

- ARUNDEL J., *Discoveries in Asia Minor*, Λονδίνο 1834.
- DIDOT A., *Notes d'un voyage en Orient en 1816-7*, Παρίσι 1826.
- FIELD H., *The Greek islands and Turkey after the War*, Λονδίνο 1885.
- FOUQUÉ M., *Rapport sur les tremblements de terre de Céphalonie et Mytilène en 1867*, Παρίσι 1867.
- GIRAudeau J., *L'Italie, la Grèce et la Turquie*, Παρίσι 1835.
- GOUFFIER CH., *Pittoresque voyage en Grèce*, Βουξέλλες 1823.
- GRIFFITHS J., *Voyages in Europe, Asia Minor and Arabia*, Λονδίνο 1805.
- GUYS P., *Voyage littéraire en Grèce*, Παρίσι 1783.
- HAUTIECOEUR H., *L'île de Lesbos*, Αμβέρσα 1902.
- KOLDEWEY R., *Itineraire auf der Insel Lesbos*, Βερολίνο 1890.
- LAUNAY L. de, *Chez les Grecs de Turquie*, Παρίσι 1897.
- LUSIGNAN S., *Original Voyage to Smyrna and Constantinople*, Λονδίνο 1788.
- MICHAUT – POUJOLAT, *Correspondance de l'Orient*, Παρίσι 1834.
- MORRIT J., *Letters*, Λονδίνο 1914.
- NEWTON CH., *Travels and discoveries in the Levant*, Λονδίνο 1865.
- NEWTON CH., «In the Mytilene with the late Sir Charles Newton: a ramble in the interior» στο *Blackwood's Edinburgh Magazine*, τόμ. 157, 1895, σσ. 596-613.
- OLIVIER G., *Voyage dans L'Empire Ottoman*, Παρίσι 1800.
- PITTON DE TOURNEFORT J., *A Voyage into the Levant*, Λονδίνο 1718.
- POCKOKE R., *Description of the East*, Λονδίνο 1745.
- RYCAUT P., *The Present State of the Ottoman Empire*, Λονδίνο 1668.
- SCHERZERI CH. de, *La Préfecture de Smyrne*, Βιέννη 1873.
- TOZER H., *The Islands of the Aegean*, Οξφόρδη, 1890.
- TURNER W., *A Calendar of a Voyage in the Orient*, Λονδίνο 1820.
- WALKER M., *Eastern Life and Scenery*, Λονδίνο, 1886.
- WALKER M., *Old Tracks and New Frontiers*, Λονδίνο 1897.

5. Λογοτεχνικές πηγές

- ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ Δ., *Μαρία Λοξαπατορή*, Μόναχο 1858.
 ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ, Α., *Ο Μανώλης Ο Ντελμπεντέρης*, Αθήνα 1952.
 ΚΟΝΤΟΣ Κ., «Μυτιλήνη» στα *Λεσβιακά Χρονικά*, Αθήνα 1959, σσ. 15-43.
 ΜΑΚΙΣΤΟΣ Κ., *Ο Στρατήγαρος*, Αθήνα 1953.

6. Προφορικές πηγές (συνεντεύξεις)

- Α. Αποστόλου, Σεπτέμβριος 1987.
 Ευ. Αλατζάς, Σεπτέμβριος 1987.
 Αγ. Γούτου, Σεπτέμβριος 1992.
 Κ. Ιωάννου, Αύγουστος 1986.
 Ζ. Καμπούρης, Σεπτέμβριος 1986.
 Θ. Κανάκης, Σεπτέμβριος 1991.
 Μιχ. Κατσάνης, Οκτώβριος 1986.
 Αχ. Μουζάλας, Σεπτέμβριος 1988.
 Ζαν. Σιφναίου, Ιούνιος 1988.
 Ασπ. Σιφναίου, Ιούνιος 1988.
 Σ. Σουρλάγας, Ιούλιος 1989.
 Κ. Τατιάς, Σεπτέμβριος 1987.
 Κ. Βαλέτας, Ιούνιος 1986.
 Χαρ. Βασιλείου, Σεπτέμβριος 1988.
 Ν. Βαλιάδης, Σεπτέμβριος 1988.
 Λ. Βαμβούρης, Σεπτέμβριος 1986.
 Κ. Βασσάλος, Σεπτέμβριος 1987.
 Ειρ. Βασιλείου, Οκτώβριος 1986.
 Ειρ. Βασιλείου, το γένος Βουρνάζου, Σεπτέμβριος 1992.
 Ν. Εμμανουήλ, Σεπτέμβριος 1994.

B. ΜΕΛΕΤΕΣ

- ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ ΧΡ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα το 19ο αι.*, Αθήνα 1986.
 ΑΗΜΑΔ F., *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Οξφόρδη 1969.
 ALEXANDER J. CHR., *Toward a History of Post-byzantine Greece; The Ottoman Kannunames for the Greek Lands circa 1500 - circa 1600*, Νέα Υόρκη 1985.
 ΑΜΟΥΡΕΤΤΙ Μ.-C., *Le pain et l'huile dans la Grèce Antique*, Παρίσι 1986.
 ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Les communautés grecques d'Asie Mineure 1897-1919. Aspects de l'évolution d'une «communauté nationale» au sein d'un Empire*, διδακτορική διατριβή στην Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2 τόμοι, Παρίσι 1993.
 ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Μ., *Τα υφαντά της Λέσβου*, Αθήνα 1990.
 ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Μ., «Μια λεσβιακή γυναικεία φορεσιά του 17ου αι. με τις παραλλαγές της», *Λεσβιακά*, τόμ. Θ, Μυτιλήνη 1985, σσ. 13-26.
 ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Μ., «Η παραδοσιακή γυναικεία φορεσιά του Πλωμαρίου», ανάπτυπο από τον α' τόμο της περιοδικής έκδοσης *Μνήμη και Παράδοση*, Αθήνα 1986.
 ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Μ., «Δύο γυναικείες φορεσιές της Λέσβου», *Λεσβιακά*, τόμ. ΙΒ, Μυτιλήνη 1989, σσ. 12-23.
 ΑΞΙΩΤΗΣ Μ., *Περπατώντας τη Λέσβο*, 2 τόμοι, Μυτιλήνη 1992.

- ΑΡΓΥΡΗΣ Π., «Ο αντιδυτικός Δ. Βερναρδάκης και ο εισιτήριος πανεπιστημιακός του λόγος», ανάπτυπο από τον ΙΑ' τόμο των *Λεσβιακών*, Αθήνα 1987.
- ΑΡΓΥΡΗΣ Π., «Τό Λειμωνιακό ζήτημα (διαστάσεις και χρονικό της διαμάχης)», ανατύπωση από τον ΙΒ' τόμο των *Λεσβιακών*, Μυτιλήνη 1989.
- ΑΡΓΥΡΗΣ Π., «Η απόλυση του Γ. Ζεϊμπέκη και το γλωσσικό ζήτημα στη Λέσβο», ανάπτυπο από τον Θ' τόμο των *Λεσβιακών*, Μυτιλήνη 1985.
- ΑΡΓΥΡΗΣ Π., «Ο λόγιος Γ.Α. Πάπτης» στο *Μνήμη και Παράδοση*, Αθήνα, 1986, σσ. 147-161.
- ΑΡΓΥΡΗΣ Π., «Η εξανάστασις των Φαυλοβίων. Δημοσιονομικό σύστημα και ενδοκοινοτικές ρήξεις στη Λέσβο του 19ου αι.», *Τα Ιστορικά*, τόμ. Θ, τεύχ. 16, Ιούνιος 1992, σσ. 49-64.
- ΑΡΓΥΡΗΣ Π., «Η Χαραυγή: ένα πρωτοποριακό περιοδικό της Μυτιλήνης», *Λεσβιακά*, τ. Ι, Μυτιλήνη 1987, σσ. 19-50.
- ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Ρ., *Ο Βενιαμίν ο Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του 18ου αι.*, Αθήνα 1983.
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σπ., *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1976.
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σπ., *Η οικονομική δομή των Βαλκανίων (εισαγωγή και επιλογή κεμμένων)*, Αθήνα 1979.
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σπ., *Η ελληνική οικονομία και κοινωνία, ΙΗ' -ΙΘ' αι.*, Αθήνα 1982.
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σπ., *Ζητήματα ιστορίας*, Αθήνα 1983.
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σπ., *Οικονομία και νοσοτροπίες*, Αθήνα 1988.
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σπ., *Σχόλια*, Αθήνα 1993.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, 4 τόμοι, Θεσσαλονίκη 1969-1973.
- BACQUE-GRAMMONT J. - DUMONT P., *Economie et société dans l'Empire Ottoman (fin XVIIIe - début XXe siècle)*, Παρίσι 1983.
- BAER G., «Μονοπώλιο και περιοριστικές πρακτικές των τουρκικών συντεχνιών», *Η Οικονομική Δομή των Βαλκανίων (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1979, σσ. 597-612.
- BAER G., «Fonctions administratives, économiques et sociales des corporations ottomanes», *Journal International des Etudes du Moyen Orient*, I, τ. 1, 1970, σσ. 28-50.
- ΒΑΛΕΤΑΣ Γ., «Τα Νέα Λεσβιακά Γράμματα. Α'. Ο Στ. Αναγνώστου και η Σχολή του», ανάπτυπο από τον *Ποιμένα*, Μυτιλήνη 1935.
- ΒΑΛΕΤΑΣ Γ., «Τα Νέα Λεσβιακά Γράμματα. Β'. Ο Χριστόφας Λαΐλιος», Μυτιλήνη 1935.
- ΒΑΡΕΛΤΖΙΔΗΣ Στ., «Ιστορία των πρώτων χρόνων του δημοτικισμού στη Λέσβο», *Λεσβιακές Σελίδες*, Μυτιλήνη 1950, σσ. 93-100.
- BARKAN O.L., «Caractère religieux et séculier des institutions ottomanes», *Contribution à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman*, Λουβαίν 1983, σσ. 11-58.
- ΒΕΡΝΑΡΑΑΚΗΣ Δ. Γρ., «Οι Βερναρδάκηδες, πνευματικοί πρόδρομοι της Λεσβιακής Λευτεριάς», ανάπτυπο από τη *Νέα Εστία*, Αθήνα 1968.
- BERGERON L., *Les capitalistes en France, 1780-1914*, Παρίσι 1978.
- ΒΛΑΧΟΥ Ε., «Εμπορικές Εταιρείες με έδρα τη Μυτιλήνη, Κωνσταντινούπολη και Αίγυπτο μέσα από τις συμβολαιογραφικές πράξεις του Ελληνικού Υποπροξενείου Μυτιλήνης» *Λεσβιακά*, τόμ. ΙΓ, Μυτιλήνη 1991, σσ. 85-87.
- ΒΛΑΧΟΥ Μ., «Λεσβιακή ανδρική και γυναικεία φορεσιά του 9ου αι.», ανάπτυπο από τον Ι' τόμο των *Λεσβιακών*, Μυτιλήνη 1987, σσ. 103-140.
- ΒΟΣΤΑΝΗ-ΚΟΥΜΙΑ Ε., *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική. Λέσβος*, Αθήνα 1982.
- BOUVIER J., *L'histoire sociale. Sources et méthodes*, Παρίσι 1967.
- ΒΡΑΝΑΣ, Ε.Μ., «Οι εφορίες των σχολείων επί Τουρκοκρατίας», *Λεσβιακές σελίδες*, σσ. 249-252.
- BRAUDEL F., *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Παρίσι 1949.
- BRAUDEL F. - COARELLI F. - AYMARD M., *La Méditerranée. L'espace et l'histoire*, Παρίσι 1985.
- BURGEL G., «Mytilène, exemple grec d'inegalités foncières dans une économie de monoculture», *Sociétés Rurales Méditerranéennes*, 1972, σσ. 163-165.
- ΓΙΑΝΝΟΥΛΕΛΛΗΣ Γ., «Τα καΐκια, το σκαρί και η αρματωσιά τους», *Λεσβιακά*, τόμ. Θ', Μυτιλήνη 1985, σσ. 67-81.

- ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Μ., *La Grecia insulare ai confini del mondo islamico (contratti matrimoniali di Lesbo ad XIX secolo)*, Università degli studi dell'Aquila, 1990-91.
- CVETKOVA B.A., «Η εξέλιξη του τουρκικού-φεουδαλικού καθεστώτος από τα τέλη του ΙΣΤ΄ ως τα μέσα του ΙΗ΄ αιώνα» στο *Η οικονομική δομή των Βαλκανίων (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1979, σσ. 87-112.
- DAUMAS M., *L'archéologie industrielle en France*, Παρίσι 1980.
- DAVIS F., *The Ottoman Lady. A Social History from 1718 to 1918*, Νέα Υόρκη 1986.
- DAVISON R., *Reform in the Ottoman Empire, 1808-1876*, Πρίνστον, Ν. Τζέρσεϊ, 1963.
- ΔΕΡΤΙΑΗΣ Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Αθήνα 1977.
- ΔΕΡΤΙΑΗΣ Γ., *Banquiers, usuriers et paysans. Réseau de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930)*, Παρίσι 1988.
- ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986.
- Δήμος Μυτιλήνης – Πανεπιστήμιο Αιγαίου, *Γραπτές πηγές στη Λέσβο. Ο πλούτος των τοπικών συλλογών*, Θεσσαλονίκη 1993.
- ΔΗΜΟΥ-ΠΑΡΑΔΙΤΗΣ Φ., *Ιστορία της νήσου Λέσβου*, τ. Α, Μυτιλήνη 1956.
- ΔΗΜΟΥ-ΠΑΡΑΔΙΤΗΣ Φ., *Ιστορία της τουρκοκρατούμενης Λέσβου*, τόμ. Β, Μυτιλήνη 1934, τόμ. Γ, Μυτιλήνη 1935.
- ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ Ι., *Κοινότητα, έθνος και κράτος*, Θεσσαλονίκη 1967.
- DRIAULT E. – LHERITIER M., *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, I-V, Παρίσι 1925.
- DUMONI P., «A propos de la "classe ouvrière ottomane", à la veille de la Révolution Jeune-Turque», *Turcica*, IX, 1977, σσ. 229-251.
- ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΛΕΣΒΙΑΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ, *Οδηγίες για τη συλλογή ιστορικού και λαογραφικού υλικού της Λέσβου*, Μυτιλήνη 1952.
- ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΛΕΣΒΙΑΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ, *Λεσβιακά* (Δελτίο της Εταιρείας Λεσβιακών Μελετών), 1953, 1959, 1962, 1978, 1983, 1985, 1989, 1991, 1993.
- ΖΟΥΡΟΥ ΦΡ., *Ο γάμος στη Βόρεια Λέσβο*, Αθήνα 1974.
- ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Η., *Οι πρόσφυγες και το ζήτημα αυτών*, Μυτιλήνη 1918.
- HOBBSAWM J.E., *L'ère du capital, 1848-1875*, Παρίσι 1978.
- HOBBSAWM J.E., *L'ère des Empires, 1875-1914*, Παρίσι 1989.
- HOBBSAWM J.E., *L'ère des révolutions*, Παρίσι 1970.
- GIDDENS A., *Sociology*, Καίμπριτζ 1982.
- GÜRSEL S., *L'Empire Ottoman face au capitalisme*, Παρίσι 1987.
- ΙΝΑΛCΙΚ Η., «Capital formation in the Ottoman Empire», *Journal of Economic History*, XXIX, 1969, σσ. 97-142.
- ΙΝΑΛCΙΚ Η., *The Ottoman Empire. The classical age 1300-1600*, Λονδίνο 1969.
- ΙΝΑΛCΙΚ Η., «The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans», *Turcica*, 1991, σσ. 407-436.
- ΙΝΑΛCΙΚ Η., «Introduction to Ottoman Metrology», *Turcica*, 1983, σσ. 311-348.
- INSTITUT DES RECHERCHES MÉDITERRANÉENNES, *L'huile d'olive en Méditerranée: histoire, anthropologie, économie de l'Antiquité à nos jours*, Αιξ-αν-Προβάνς 1985.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ), τόμος ΙΔ΄.
- ΚΑΛΩΝΑΙΟΣ Μ., *Λέσβος*, Μυτιλήνη 1934.
- ΚΑΜΠΟΥΡΗΣ Ζ.Π., *Θεομηνίες στη Λέσβο το 19ο αι.*, Μυτιλήνη 1978.
- ΚΑΜΠΟΥΡΗΣ Ζ.Π., «Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στη Λέσβο», ανάπτυπο από τον Δ΄ τόμο των *Λεσβιακών*, Αθήνα 1962, σσ. 102-188.
- ΚΑΡΔΑΣΗ Β., *Σύρος, σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Αθήνα 1987.
- ΚΟΛΑΚΙΣΕΛΛΗ ΣΤΡ., *Θρύλος και ιστορία της Αγιάσσου*, Μυτιλήνη, αγνώστου χρονολογίας.
- ΚΟΛΟΔΝΥ Ε., *La population des îles de la Grèce. Essai de géographie insulaire en Méditerranée Orientale*, Αιξ-αν-Προβάνς 1974.

- ΚΟΝΤΗΣ Ι.Δ., *Λεσβιακό Πολύπτυχο*, Αθήνα 1972.
- ΚΟΝΤΗΣ Ι.Δ., *Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή*, Αθήνα 1978.
- ΚΟΝΤΟΣ Κ., *Η κατάσταση της Μυτιλήνης από τους Τούρκους*, Αθήνα 1962.
- ΚΟΤΣΑΛΗ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Κ., *Μόλυβος: Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και πολεοδομικές αλλαγές*, Μόλυβος 1986.
- ΚΥΤΥΚΟΓΛΟΥ, Μ.Σ., *Les relations économiques anglo-ottomanes*, Ankara 1974.
- ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ Ο., «Το δημογραφικό πρόβλημα της Λέσβου», Αθήνα 1933, σσ. 28-33.
- ΛΑΜΠΑΔΑΡΙΔΗΣ Ν., «Μαρμαρωνησιώτικη εθνογραφία», *Μικρασιατικά χρονικά* 14, σσ. 273-370.
- LABROUSSE C.E., *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, 2 τόμοι, Παρίσι 1955.
- ΚΛΕΟΜΒΡΟΤΟΥ Ι., *Mytilena Sacra*, τόμ. Α, Θεσ/νίκη 1970, τόμ. Β, Θεσ/νίκη 1974, τόμ. Γ, Θεσ/νίκη 1976, τόμ. Δ, Θεσ/νίκη 1981.
- ΚΛΕΟΜΒΡΟΤΟΥ Ι., *Συνοπτική ιστορία της Εκκλησίας της Λέσβου*, Μυτιλήνη 1984.
- ΚΛΕΟΜΒΡΟΤΟΥ Ι., «Ένα ανέκδοτο σιγίλλιον του Οικουμενικού Πατριάρχου Κυριλλου που επικυρώνει την νομοθεσία του Μητροπολίτου Μυτιλήνης Ανθίμου Βερτουμή διά τας προικοδοσίας των θυγατέρων της Μυτιλήνης, εκδοθέν εν έτει 1754», *Λεσβιακά*, τόμ. Θ, Μυτιλήνη 1985, σσ. 5-12.
- LEDUC C., «Comment la donner en mariage? La mariée en pays grec (IXe-IVe s. av. J.-C.)» *Histoire des Femmes en Occident*, υπό τη διεύθυνση των G. Duby και M. Perrot, τόμ. Ι, «L' Antiquité», Παρίσι 1991, σσ. 260-316.
- Λεσβιακά Γράμματα*, Μυτιλήνη 1971.
- ΛΕΣΒΙΑΚΗ ΠΑΡΟΙΚΙΑ, *Παλιά Μυτιλήνη. Οι μαχαλάδες μας*, Αθήνα 1983.
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ.Σ., «Συλλογή ελαιών και λαϊκή ελαιοκομία στο Αδραμύττιο» *Μικρασιατικά Χρονικά*, τόμ. VIII, Αθήνα 1956, σσ. 101-115.
- ΜΑΝΤΡΑΝ R., *Histoire de l'Empire Ottoman*, Παρίσι, 1989.
- ΜΑΝΤΡΑΝ R., *La vie quotidienne à Istanbul au siècle de Soliman le Magnifique*, Παρίσι 1965.
- ΜΑΝΤΡΑΝ R., *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Παρίσι 1962.
- ΜΙΧΟΦΦ Ν., *Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie. Rapports consulaires français et autre documents officiels*, τόμ. III, Svichtov 1950.
- ΜΑΤΤΗΑΙΟΥ Α., *Aspects de l'alimentation en Grèce sous la domination Ottomane; des réglementations au discours normatif*, διδακτορική διατριβή στο Paris-I, 1992.
- ΜΟΛΙΝΟΣ Σ., *Μυτιλήνη, χάρτες και τοπωνύμια*, Αθήνα 1981.
- ΜΟΛΙΝΟΣ Σ., *Επώνυμα και συντεχνίες*, Αθήνα 1992.
- ΜΟΛΙΝΟΣ Σ., *Λιμάνια της Λέσβου*, Αθήνα 1990.
- ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ Ι., «Τα Λειμωνιακά 1866-1886», *ανάτυπο της Κληρονομιάς*, τ. 22, Θεσσαλονίκη 1993.
- ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ Ι., *Η Λέσβος και η ελληνική επανάσταση*, Μυτιλήνη 1955.
- ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ Ι., «Τα Πλουμάρια. Οικισμοί του Μεσαίωνα και της Τουρκοκρατίας», *ανάτυπο από το α' τεύχος της περιοδικής έκδοσης Μνήμη και Παράδοση*, Αθήνα 1986.
- ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ Ι., *Βενιαμίν ο Λέσβιος. Οι κατήγοροι των ιδεών του και η Μεγάλη Εκκλησία*, Αθήνα 1982.
- ΜΟΥΤΑΦΤΣΙΕΒΑ Β., *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, 15ος-16ος αι.*, Αθήνα 1990.
- Νομαρχία Λέσβου, *Βιομηχανικά κτίρια στη Λέσβο, 19ος και αρχές 20ού αι. Ελαιοτριβεία και σαπυνοποιεία*, Αθήνα 1986.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΣ Κ., «Λεσβιακά νομικά έγγραφα κατά την Τουρκοκρατία», *Λεσβιακά*, τόμ. Η, Μυτιλήνη 1984, σσ. 126-139.
- ΡΑΜΥΚ S., *Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913*, Καίμπριτζ 1983.
- ΡΑΜΥΚ S., «Commodity production for world-markets and relations of production in Ottoman agriculture 1840-1913», *The Ottoman Empire and World Economy*, 1987, σσ. 178-202.

- ΠΑΠΑΔΕΛΛΗΣ Ν., *Η Λέσβος κατά τούς τρεις πρώτους αι. της Τουρκοκρατίας*, Μυτιλήνη, 1977.
- ΡΑΡΑΤΑΧΙΑΡΧΙΣ Ε., «La valeur du ménage. Classes sociales, stratégies matrimoniales et lois ecclésiastiques à Lesbos au XIXe siècle», στο *Espaces et Familles dans l'Europe du Sud à l'âge moderne*, υπό τη διεύθυνση του S. Woolf, Παρίσι 1993, σσ. 109-142.
- ΠΑΠΟΥΤΣΑΝΗΣ Τ., «Πληροφορίες για την οικονομία του παλιού Πλωμαριού 1780-1840» *Μνήμη και Παράδοση*, τεύχ. α, Αθήνα 1986, σσ. 79-93.
- ΠΑΠΟΥΤΣΑΝΗΣ Τ., «Φορολογία και διοικητικά νομοθετήματα του 16ου αι. για τη Λέσβο», *Λεσβιακά*, τόμ. ΙΒ, Μυτιλήνη 1989, σσ. 235-253.
- ΠΑΠΠΑΣ Ν., λήμμα «Μυτιλήνη» στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια «Πυρσός»*, Αθήνα 1931, σσ. 921-946.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗΣ Θ., «Ελαιοεμπορικά-ελαιομεσιτικά γραφεία, πυρηνελαιουργεία και ραφινερίαι που υπήρξαν στη Μυτιλήνη καθώς και σαπωνοποιεία», *Λεσβιακά*, τόμ. ΙΒ, Μυτιλήνη 1989, σσ. 336-341.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗΣ Θ., *Τα λιόδεντρα και οι ξωμάχοι πάνω στη Λέσβο*, Μυτιλήνη 1982.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗΣ Π., *Η Λέσβος κατά την Τουρκοκρατίαν*, Μυτιλήνη 1991.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗΣ Π., *Η Μυτιλήνη επί Γατελούζων*, Μυτιλήνη 1970.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗΣ Π., *Οι περιηγητές για τη Λέσβο*, Αθήνα 1973.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗΣ Χρ., *Η παλιά Αγ. Παρασκευή*, Μυτιλήνη 1936.
- ΠΕΤΜΕΖΑΣ Σ., *Recherches sur l'économie et les finances des villages du Pélion, région d'industries rurales, ca. 1750-1850*, διδακτορική διατριβή στην Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Παρίσι 1989.
- ΠΛΑΤΩΝ Α., *Περιοδικά και εφημερίδες της Λέσβου*, Μυτιλήνη 1986.
- RODINSON M., *Islam et capitalisme*, Παρίσι 1985.
- ΣΑΗΛΛΙΟΓΛΟΥ Η., «Années Sivas et crises monétaires dans l'Empire Ottoman», *Annales*, 1969, σσ. 1070-1091.
- ΣΑΜΑΡΑΣ Π.Ι., *Λεσβιακόν Ημερολόγιον του 1954*, Μυτιλήνη 1954.
- ΣΑΜΑΡΑΣ Π.Ι., *Ο Χασάν πασά Τζεξαερλή και η Μυτιλήνη*, Μυτιλήνη 1947.
- ΣΑΜΑΡΑΣ Π.Ι., *Η εκπαίδευση στη Λέσβο*, Μυτιλήνη 1948.
- ΣΑΜΑΡΑΣ Π.Ι., *Κουλαξίζηδες*, Μυτιλήνη 1946.
- ΣΑΡΡΗΣ ΝΕΟΚΛΗΣ, *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό Κράτος από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραΐτη (1785)*, Αθήνα 1993.
- SHAW S.J. - SHAW E.K., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 τόμοι, Καίμπριτζ 1977.
- SHAW S.I., «The nineteenth century Ottoman tax reforms and revenue system», *International Journal of Middle-East Studies*, 6, 1975, σσ. 421-459.
- SHAW S.I., «The central legislative councils in the nineteenth century ottoman reform movement before 1875», *International Journal of Middle-East Studies*, 1, 1970, σσ. 51-84.
- SILVA J. DA, «L'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Méditerranée», *Η οικονομική δομή των Βαλκανίων (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1979, σσ. 347-366.
- ΣΙΦΝΑΙΟΥ Ρ., «Πληροφορίες για την οικονομία και την κοινωνία της Λέσβου το 19ο αι.», *Λεσβιακά*, τόμ. ΙΒ, 1989, σσ. 311-320.
- ΣΙΦΝΑΙΟΥ Ρ., «Η Λέσβος το 19ο αι. μέσα από την προξενική αλληλογραφία», *ό.π.* τόμ. ΙΓ, Μυτιλήνη 1991, σσ. 286-301.
- ΣΙΦΝΑΙΟΥ Ρ., «Λέσβιοι πάροικοι στη Ρωσία. Η περίπτωση των αδελφών Σιφναίου», *ό.π.*, τόμ. Δ', Μυτιλήνη 1993, σσ. 183-197.
- ΣΙΦΝΑΙΟΥ Ρ., «Η εκβιομηχάνιση της Λέσβου στην ύστερη φάση της Τουρκοκρατίας», *Η Λέσβος μας*, τεύχ. 6, Απριλίου-Ιουνίου 1995, σσ. 9-10.
- ΣΙΡΗΝΕΟΥ Ε., «Il mercato delle doti nel Mediterraneo Orientale. Matrimonio e patrimonio nel Lesbo di XIX secolo. Εισήγηση στο Συνέδριο της Società delle Storiche Italiane, Ιούνιος 1995, σσ. 1-10, υπό έκδοση στα Πρακτικά του Συνεδρίου.

- ΣΙΦΝΑΙΟΥ Ρ., «Ιστορικές πτυχές του Μανταμάδου μέσα από το αρχείο της Κοινότητας», *Τα Μανταμαδιώτικα*, τεύχ. 68, χρόν. 12, Αθήνα 1995, σσ. 64-67.
- ΣΙΦΝΑΙΟΥ Ρ. - ΓΑΛΕΤΣΑΣ Μ., «Ιστιοφόρα, αγορές και ναυτικοί δρόμοι του Πλωμαρίου με βάση το αρχείο του σαλπυνοποιείου του Ιωάννη Πούλια (1878-1920)», Ανακοίνωση στο Β' Πανελλήνιο Συνέδριο του ΤΙCΣΙΗ, Πλωμάρι Λέσβου, Οκτ. 1995, υπό έκδοση στα Πρακτικά του Συνεδρίου.
- ΣΚΟΠΕΛΙΤΗΣ Σ., *Αρχοντικά της Μυτιλήνης. Τοιχογραφίες*, Αθήνα 1977.
- ΣΚΟΠΕΛΙΤΗΣ Σ., *Πύργοι Μυτιλήνης*, Αθήνα 1975.
- SPRIDONAKIS B.G., *Inventaire des documents aux archives du Ministère des Affaires Etrangères de France*, Θεσσαλονίκη 1973.
- ΣΤΑΜΑΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Μ., «Μακράν κοίτης και τραπέζης. Οι συζυγικές συγκρούσεις στη Λέσβο του 1900», *Μνήμων*, τεύχ. 16, 1994, σσ. 107-138.
- ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ Β., - ΑΒΡΑΜΕΑ Α., - ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σ., *Maps and mapmakers of the Aegean*, Αθήνα 1985.
- ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ Β., *Οι Έλληνες επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1976.
- ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ Α., «Τα αρχεία του Ποταμού και οι κώδικες των διαθηκών του» στο *Μνήμη και Παράδοση*, τ. 1, Αθήνα 1986, σσ. 72-93.
- SVORONOS N., *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1956.
- ΣΤΑΥΡΑΚΟΓΛΟΥ ΧΡ., «Μητροπολιτική επιστολή του 1847», *Λεσβιακά*, τόμ. ΙΓ, Μυτιλήνη 1991, σσ. 328-348.
- ΤΗΘΒΙΕ J., *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire Ottoman (1895-1914)*, Παρίσι, 1977.
- ΤΗΘΒΙΕ J., *Les intérêts économiques, financiers et politiques français dans la partie asiatique de l'Empire Ottoman de 1895 à 1914*, διδακτορική διατριβή στο Paris-I, 1973.
- TODOROV N., *La ville balkanique aux XVe-XIXe siècles. Développement socio-économique et démographique*, Βουκουρέστι 1980.
- TODOROV N., «Όψεις της μεταβίβασης από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό στα βαλκανικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», *Η οικονομική δομή των Βαλκανίων*, Αθήνα 1979, σσ. 264-282.
- ΤΡΑΓΕΛΛΗΣ Χ., *Περασμένα αλλά όχι ξεχασμένα (παλιά επαγγέλματα της Καλλονής Λέσβου)*, Αθήνα 1986.
- ΤΣΕΛΕΚΑΣ Κ., *Το χωριό μου, η Βρύσα Λέσβου*, Αθήνα 1982.
- ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ Β., *Πειραιάς 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα 1984.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ Β., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα 1985.
- ΥΧΟΠ, *Συστηματική καταγραφή και αποτύπωση ελαιοτριβείων και σαπυνοποιείων της Λέσβου*, μελέτη των Α. Ευσταθοπούλου - Μ. Δάρα - Α. Παρθένη, Μυτιλήνη 1986.
- ΧΑΣΣΙΩΤΗΣ Ι., *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1993.
- HADZIOSSIF CHR., «Banques grecques et banques européennes au XIXe siècle: le point de vue d' Alexandrie», *Banquiers, usuriers et paysans. Réseau de crédit et stratégie du capital en Grèce (1780-1930)*, Παρίσι 1988.
- ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΗ Σ., *Η ιστορία της Μήθυνας*, Αθήνα 1976.
- VERNIER B., *La genèse sociale des sentiments. Aînés et cadets dans l'île grecque de Karpathos*, Παρίσι 1992.
- ΨΥΡΟΥΚΗΣ Ν., *Το ελληνικό παροιγιακό φαινόμενο*, Αθήνα 1983.
- ΨΥΧΟΓΙΟΣ Δ., *Οικιακός τρόπος παραγωγής και προϊόντα στην Ελλάδα του 19ου αι.*, διδακτορική διατριβή στην Πάντειο, Αθήνα 1986.

Βιβλιογραφίες, Λεξικά, Εγκυκλοπαίδειες

ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΟΥ Δ., *Ελληνοτουρκική γραμματική*, Βιέννη 1912.

ΒΑΛΕΤΑΣ Κ., *Αιολική Βιβλιογραφία*, Μυτιλήνη 1948.

BOUVIER J., *Initiation au vocabulaire et aux mécanismes économiques contemporains (XIXe-XXe siècles)*, Παρίσι 1977.

Εγκυκλοπαίδεια του Ισλάμ, 4 τόμοι, τόμ. 1-3 τόμ. Παρίσι-Leyde 1913-1936, τόμ. 4, Παρίσι-Leiden 1973.

Encyclopedia of Chemical Technology, τόμ. 15, Νέα Υόρκη, 1956.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια «Πυρσός», τόμ. 20, Αθήνα 1931.

MOURRE, *Dictionnaire Encyclopédique d'Histoire*, P-f, Παρίσι 1986.

WEBER S., *Voyage and Travels in the Near East made during the XIX Century*, Πρίνστον, Νιού Τζέρσεϊ 1952.

WEBER S., *Voyage and Travels in Greece, the Near East and the Adjacent Regions Made Previous to the Year 1801*, Πρίνστον, Νιού Τζέρσεϊ 1953.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Δεν έχουν ευρετηριαστεί οι λέξεις: Αιγαίο, Λέσβος, Μυτιλήνη, Μικρά Ασία, Ελληνικό κράτος, Οθωμανική Αυτοκρατορία και Κοράνι.

- Αγγλία 78, 79, 80, 82, 111, 239, 275, 285, 308, 326
Αγία Αικατερίνη, εκκλησία 136
Αγία Μαρίνα, χωριό 95, 148, 152, 158, 302
Αγία Παρασκευή, χωριό 143, 208, 245, 255, 327
Αγιανά 57
Αγιάσος 64, 148, 175, 214, 252
Αγιάσου, αναγνωστήριο 325
Άγιο Όρος 252
Άγιοι Απόστολοι 93
Άγιοι Θεόδωροι 93
Άγιος Γεώργιος, εκκλησία 93
Άγιος Γεώργιος, περιοχή 302
Άγιος Θεόδωρος, εκκλησία 55, 136
Άγιος Θεράπων, εκκλησία 136, 306
Άγιος Θεράπων, περιοχή 93, 164, 311
Άγιος Μιχαήλ, εκκλησία 95
Άγιος Μυτιλήνης 152
Άγιος Συμεών, εκκλησία 93, 136
Άγιος Συμεών, περιοχή 179, 302
Αγριλιά, ακρωτήριο 49
Αγροτική Τράπεζα 252
Αδαλής, Αργ. 311
Αδραμύτιο 49, 63, 203, 208, 212, 245, 252, 253, 254, 255
Αζοφική θάλασσα 227, 255, 278
Άη-Γιάννης, χωριό 95
Αθανασιάδης, Χρ. 83, 84, 197, 214
Αθανασίου, Δημήτριος 142, 148
Αϊβαλί 99, 137, 207, 208, 214, 250, 252, 254, 274, 343
Αίγυπτος 52, 53, 73, 80, 196, 230, 252, 253, 255, 256, 273, 274, 275, 293, 298, 311, 343
Αϊδίνι 63
Ακλειδιανή εκκλησία 287
Ακλειδιού, προάστειο 95, 287, 302, 310, 311, 312, 314
Ακρωτήριο, περιοχή 95, 148, 158, 168
Αλατζάς, Ευ. 273
Αλατζάς, Ζαφ. 83
Αλβανός, Δ.Π. 326
Αλγέρι 214
Αλγερία 224, 236
Αλεξάνδρεια 111, 242, 252, 253, 254, 256, 273, 320, 323
Αλεπουδέλη, οικογένεια 321
Αλή Κεμάλ 79, 98
Αλή Χαλίμπ 82
Αλιφαντά 95
Αμαλή 49
«Αμάθεια», εφημερίδα της Σμύρνης 163, 166, 250, 325
Αμερική, βλ. ΗΠΑ
Αμηράς, Λ. 214
Αμπεντίν πασάς Ντίνο 306
Αναγνωστοπούλου, Α. 325
Αναγνωστοπούλου, Μ. 319
Αναγνώστου, Στ. 91, 93, 148
Ανατολή 81, 100, 112, 240, 247, 253, 314
«Ανατολή», σύλλογος 325
Ανατολικό ζήτημα 50
Αντωνίου, Χατζής Αποστόλης 146, 147
Άνω Χάλικας, χωριό 95
Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 249, 282, 331
Άργαλα 149
«Αργοναύται», ασφαλιστική εταιρεία 282
Αργύρης, Π. 65, 72, 344
«Αρίων», μουσικός όμιλος 305
Αρμενόπουλος 151, 152
«Αρμονία», εφημερίδα Σμύρνης 325, 326
«Αρχάγγελος» (ασφαλιστική εταιρεία) 242
Αρχιεπίσκοπη 93
Αρχιεπίσκοπος 63, 76, 95, 199, 325
Αρχοντόπουλος, Γ. 64
Ασώματος 174
Ατζανός 208
Ατκινσον, Ρόμπερτ (Hadkinson R.) 81, 206, 207, 208, 211, 212, 213, 216, 218, 221, 225, 227
«Ατλαντας», σύλλογος 330
«Ατλας», γυμναστικός σύλλογος 54
Αττάλεια 215
Αυστρία 80, 130, 239, 311
Αυστροουγγαρία 74, 75, 78, 94, 112, 236

- Αφάλωνας, χωριό 96, 148
- Βαλκάνια 52
- Βαλκανικοί πόλεμοι 242, 249
- Βαμβούρης, Απόστολος Αθ. 297, 318
- Βαμβούρης, Λύος 311
- Βαμβούρη (κυρία) 320
- Βαρεία 95, 158, 312
- Βαρμακαπή 93, 141, 145, 148
- Βάρνα 132, 254
- Βασιλειάδης, Αντώνιος 133
- Βασιλείου, Αλέξανδρος 30, 81, 201, 202, 205, 216, 227, 320
- Βασιλείου, Αφοί 203
- Βασιλείου, Ειρήνη 308, 315
- Βασιλείου, Παναγιώτης 98, 132, 133, 142, 149, 197, 201, 221, 222, 247, 250, 297, 302
- Βασιλείου, Π. (υιοί) 247
- Βασταγιάδης, Σίμος 298
- Βατούσα, χωριό 153
- Βενιαμίν ο Λέσβιος 327
- Βενιζέλος, Ελευθέριος 288
- Βενλή, αδελφοί 278
- Βενλή, οικογένεια 321
- «Βενλής-Γούτος» 247
- Βερναρδάκη, οικογένεια 321
- Βερναρδάκης, Γ. 286
- Βέρντι 322
- Βερολίνο 286, 322, 323
- Βερολίνου, συνθήκη 80, 211
- Βιέννη 254
- Βισύ 285
- Βλάχου, Μ. 319
- Βλάχος, Γ. 81
- Βλάχος, Δ. 81
- Βοσνία 53, 239
- Βοσπάνη, οικογένεια 321
- Βοσπάνης, Παρασκευάς, Π. 301, 324
- Βουκουρέστι 253, 285
- Βουλγαρία 80, 236, 239, 274
- Βουρναξέλης, Παν. 323
- Βουρναζού, οικογένεια 321
- Βουρναζός, Αχ. 308, 311, 312
- Βουρναζός, Ζαφ. 83, 84, 324
- Βουρναζός, Κοντής 101, 317
- Βουρναζός, Μανώλης 164, 312
- Βουρναζός, Σοφ. 324
- Βράβα 253, 254
- Βρετανικό Υποπροξενείο Λέσβου 211
- Βρσία, χωριό 143, 327
- Γαβαθάς, χωριό 298
- Γαργάνης, Μιχ. Δ. 134, 179
- ΓΑΚ Ν. Λέσβου 206
- Γαλατάς 140
- Γαλάτσι (Ρουμανίας) 233, 253
- Γαλιτσέλης, Ευστράτιος 134
- Γαλιτσέλης, Μιχαήλ 134
- Γαλιτσέλης, Π. 134
- Γαλλία 72, 78, 82, 111, 196, 236, 240, 275, 330
- Γαλλική σχολή 315
- Γαλλικός στόλος 81
- Γατελούζων, φρούριο 91
- «Γενικές Ασφάλειες Τεργέστης» 242
- Γενιτσαροχώρι 212
- Γένουας, λιμάνι 278
- Γέρα 49, 64, 97, 149, 197, 205, 227, 245, 301, 302
- Γέρας, κόλπος 49, 91, 95
- Γερμανία 79, 239
- Γεωργαντέλη, αφοί 298
- Γεωργιάδης, Γ. 278
- Γεωργιάδης, Ν. 197
- Γεωργιάδης, Στ. 84
- Γιαλοχώρια 245
- Γιαννάκης, Αθανάσιος 142
- Γιαννέλης, Μ. 134, 310
- Γιαννοπούλου, Μ. 155
- Γιαννουλάτος, Α.Π. 247
- Γιάδστανας 81
- Γουέρι, Φρανκ (Werry, Frank H.S.) 79
- Γούτος, Απόστολος Χ' Δ. 142
- Γούτος, Μιχ. Δ. 101, 159
- Γούτος, Χ' Δ. 179
- Γρημάνη, Μαριγώ 314
- Γρημάνη, οικογένεια 321
- Γρημάνης, Β. 204
- Γρημάνης, Γ. 253
- Γρημάνης, Δημοσθένης 298
- Γρημάνης, Παν. 289, 298, 317
- Γριμάνης, Παν. 133, 170
- Γριμάνης, Φωτεινός 154
- Γρύπα 56, 57
- Γούτου, Αγκαία 288, 313, 315, 316
- Γούτος, Λουκής 310
- Γούτου, οικογένεια 321
- «Γούτος-Βενλής» 247
- Δαρδανέλλια 54, 215, 242
- Δελής, Α. 327
- Δημαρχία 84
- Δημογεροντία 65, 93, 111, 151, 172, 173, 180, 221, 293, 300, 302, 320, 344
- Δημόσιο Οθωμανικό Χρέος 53
- Δημοτικός Κήπος 323
- «Διαγόρας», σύλλογος 330
- Διεθνής στολος 81, 82
- Δικελί 208, 255
- Διπλωματικό Σώμα 80

- Δουβαλατέλης, Θ. 214
 Δούναβης 255
 Δρέοδη 285, 286
 Δυνάμεις 53, 54, 69, 78, 79, 81, 84, 111, 275
- Εγγύς Ανατολή 79
 Εθνικός στόλος Ελλάδος 297
 Ελβετία 285
 Ελληνικό Παρθεναγωγείο 306
 Ελληνικό Υποπροξενείο Χίου 78
 Ελλησποντος 49
 Εμμανουήλ, Ν. 316
 «Εμπορική Λέσχη» 306
 Εμποροδικείο 64, 69, 81
 «Ένωση και Πρόοδος» 329
 «Εξάβιβλος» 151, 152
 «Εργατική Αδελφότης», λέσχη 297, 306
 Ερεσσός 49, 64
 Ερζεγοβίνη 53, 239
 Ερμούπολη 83
 Επάνω Σκάλα 93
 Εσμέτ πασάς 80
 Ετήσιος οδηγός 274
 Εφταλιώτης, Αργύρης 326
- Ζανέλλη, οικογένεια 321
 Ζεϊντελί, χωριό 245
 Ζερμπίνη, οικογένεια 321, 324
 Ζερμπίνης, Απ. Π. 298
 Ζερμπίνης, Δ. 99
 Ζυρίχη 323
- Ημερολόγιο της Νομαρχίας Αρχιεπαύγου 64
 Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής 73, 79, 256
- Θερμή, χωριό 49, 96, 99, 148, 168, 205, 208, 251
 Θεσσαλονίκη 49, 52, 82, 214, 252, 253
 Θράκη 49
- Ιταλία 78, 242, 282, 285, 322
 Ιταλοτουρκικός πόλεμος 63
 Ιλτζάμι (iltizam) 71
 Ίππειος 95, 134, 153, 301
 Ισηγόνης 209, 214
 Ισμαήλ μπέης 77
 Ισπανία 79, 81
 Ιωάννου, Ε. 134
- Καβάλα 214
 Καβάς, Α.Μ. 318
 Καβέτσος, Κ. 306
 Καγιάνι, χωριό 95, 148, 302
 Καγιαόρ (Caillard) (ναύαρχος) 82
 Καζάς της Καλλονής 29, 56, 57
 Καζάς της Μήθυμνας, βλ. Καζάς του Μολύβου
 Καζάς του Μολύβου 29, 56, 57
 Καζάς της Μυτιλήνης 29, 56, 57, 91, 96, 152, 157, 172, 177, 232
 Καϊμές (kaime) 72
 Καίμπριτζ 286
 Κάιρο 198, 253
 Καισάρεια 215
 Καλαμάρης, χωριό 96
 Καλλιόλη 215
 Καλλονή 49, 50, 63, 64, 97, 98, 143, 255, 301
 Καλλονής, κόλπος 49
 Καμπά, Μαριγώ Α. 320
 Καμπά, οικογένεια 321
 Καμπάς, Αντώνιος Π. 302
 Καμπούρη, οικογένεια 321
 Καμπούρης, Ζ. 75, 233
 Καμπούρης, Μαρίνος 71, 101, 148, 150, 273, 275, 306
 Καμπούρης, Μ. Φ. 227
 Καμπούρης, Τιμολέων 312
 Καμπούρης, Φ. 214
 Καμπούρογλου, Δ. 153
 Κανουναμές (kanunnâme) 97
 Κάπη, χωριό 315
 Καπουδάν πασάς 63
 Καράλης, Νικ. Δ. 133
 Καραμιτζόπουλος 84
 Καραπαναγιώτης, Δημ. 317
 Καράτεπε 148
 Κάρλομπαντ 285
 Καρρά, οικογένεια 321
 «Κάρυστος», ανώνυμος μεταλλευτική εταιρεία 282
 Κάστρο 91, 93, 103
 Κατάνης, λιμάνι 278
 Κατσακούλη, οικογένεια 321
 Κατσάνη, αδελφοί, βλ. οικογένεια
 Κατσάνη, οικογένεια 84, 321
 Κατσάνης, Δημήτρης 83
 Κατσάνης, Μιχαήλ 312
 Κάτω Βλαχία 238
 Κάτω Γιαλός 93, 136, 148, 158
 Κάτω Τζαμί 93
 Κάτω Τρόπος, χωριό 95, 148, 149, 205, 227
 Κάτω Χάλικας, χωριό 95
 Καψιμάλη, θέατρο 306, 322
 Καψιμάλης, Γ. 81, 324
 Κέδρος, προάστειο 95
 Κεμάλ μπέης 53, 69, 70, 74, 77, 83
 Κεμέρι 245
 Κεραμιά, χωριό 57, 95, 211, 301
 Κερέμκιοι 99, 274
 Κεσσανλής (ζωγράφος) 308

- Κιόσκι 248, 306, 308, 310, 311
 Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, συνθήκη 50
 Κίρκαγατς 215
 Κλαπάδος 57
 Κοκκώνης, Α. 203
 Κολοβούτης, Μαλ. Β. 133
 Κοντής 317
 Κόντος, Κ. 311, 314, 315, 317, 320
 Κόρακας, ακρωτήρι 49
 Κόσσοβο 82
 Κουκλέλη, οικογένεια 321
 Κουκλέλης, Γ. 214
 Κουκμήδος, χωριό 57
 Κουλαξίτη 110
 Κουλιμπάρα, περιοχή 93
 «Κουμερκέλι» 306
 Κουμιδιά, περιοχή 145
 Κουμικό, χωριό 95
 Κούμπα, οικογένεια 321
 Κούμπας, Βασ. 83
 Κούμπας, Δ. 148
 Κούμπας, Μιχ. Α. 298
 Κουντουριδιά 95
 Κουραματζής, Μαρίνος 101, 134, 164, 319, 323
 Κουρουβακάλης 247
 Κουρτζή (κυρία) 320
 Κουρτζή, οικογένεια 318, 324
 Κουρτζής, «εταιρία Αιγαίο» 233
 Κουρτζής, Δ. Μ. 247
 «Κουρτζής-Κουμπάς» 214
 Κουρτζής, Πάνος Μ. 297
 Κράτηγο 95, 287
 Κρατικό Θησαυροφυλάκιο 72, 74, 75, 76, 84, 109
 Κριμαίας, πόλεμος 52, 79, 112, 145, 211, 318
 Κριμαίας, χερσόνησος 255
 Κρήτη 97, 199, 200, 224, 230, 278, 330
 Κυβέλης, θίασος 322
 Κυδώνια 57
 Κυδωνίες, βλ. Αϊβαλί
 Κυδωνιών, σχολή 327
 Κυκλάδες 54, 83, 103
 Κώμη, χωριό 57, 96
 Κωνσταντινούπολη 30, 49, 52, 53, 77, 79, 81, 82, 97, 99, 111, 112, 131, 132, 133, 201, 211, 233, 236, 239, 242, 252, 253, 255, 274, 275, 278, 281, 282, 285, 287, 298, 343
- Λαϊκή Σχολή 323, 324
 «Λαϊκός Αγώνας», εφημερίδα 249, 323, 327, 328
 Λαζαρέτο 93
 Λάμπου-Μύλοι 205, 302
 Λειμωνιακό ζήτημα 327
 Λειμώνος, μονή 69, 98
 Λειψία 314
- Λεοντή (κυρία) 320
 Λεπέτυμος 49
 «Λέσχη Εκδρομέων» 306
 Λήμνος 63
 Λίβερπουλ 214
 Λισβόρι 134
 Λόθερ (Lauther) (προεσβευτής της Μ. Βρετανίας) 82
 Λονδίνο 130, 236
 Λουκά (κυρία) 320
 Λουκά, οικογένεια 321, 324
 «Λουκάς-Καραμιτζόπουλος» 197
 Λουτρά 81, 95, 148, 168, 197, 201, 202, 204, 205, 211, 248
 Λαυζάνης, συνθήκη 98, 245
- Μαγνησία 215, 255
 Μαυεμένη 255
 Μακαρόνης, Γιώργης Γιαννίκου 103
 Μακεδονία 54
 Μακρύ Γιαλός 310, 311, 311
 Μαλέας, ζωγράφος 312
 Μαλιάκα, αδελφοί 99
 Μάνδρα, αδελφοί 99
 Μάνδρα (κυρία) 320
 Μάνδρας, Β. 317
 Μάνδρας, Γρηγόριος 69, 83, 168, 170
 Μανταμάδος 49, 64, 91, 301
 Μαρίνου, Θεμιστοκλής 84, 251, 252, 256, 293, 319, 323
 Μαρίνος, Μάριος 323
 Μαρμαράς 103
 Μασσαλία 78, 112, 130, 201, 214, 215, 231, 236, 253, 255, 275, 298, 312, 323
 Μασσαλίας, Ανώτερη εμπορική σχολή 275, 286
 Μαύρη Θάλασσα 50, 103, 236, 312
 «Μεγάλη Βρετανία» 306
 Μεγάλες Δυνάμεις 80, 81, 82, 211
 Μεγάλη Ιδέα 83, 288, 304, 329
 Μεγάλη Καμάδα 255
 «Μεγάλο Περιβόλι» 306
 Μεγάλο Συμβούλιο (Μετζλίσι) 64, 65, 69, 70, 77
 Μεγάλο Τζουλούσι 54
 Μεγάλος Δούκας της Τοσκάνης 79
 Μελέτιος, Αρχιεπίσκοπος Λέσβου 77
 Μελίμ, Αιγύπτου 298
 Μέρικας, ακρωτήρι 49
 Μερσίνα 215
 Μεσαγρός, χωριό 95, 148
 Μεσαίος Χάλικας, χωριό 95
 Μεχκμεές (mehkeme) 64, 99
 Μεχμέτ Αλή πασάς 110
 Μήθυμα, βλ. Μόλυβος
 Μητροέλιας, Αθανάσιος 321

- Μητρελίας, Δ. Α. 321
 Μητρελίας, Νικ. 324
 Μητρελίας, Π. 148
 Μητρόπολη (Άγ. Αθανάσιος) 93
 Μητρόπολη, περιοχή 93
 Μικρασιατική καταστροφή 327
 Μιστριώτης (καθηγητής) 326
 Μιχαηλίδης (εμπορικός οδηγός) 324
 Μόλου, θέατρο 322
 Μολύβου, Μητροπολίτης 98
 Μόλυβος 49, 63, 64, 70, 103, 247, 250, 251
 Μοναστήρι 82
 Μόρια, χωριό 96, 148, 175, 179, 180
 Μόσχα 284
 Μοσχονήσια 63, 64, 343
 Μουζάλα (κυρία) 320
 Μουζάλας, Β. 99
 Μουζάλας, Ι. 83
 «Μουσικός Όμιλος» 305
 Μπαλτζιά 96
 Μπαρζιλί, Ν. (Bargigli N.) 68, 69, 80, 81, 94, 95, 112, 161, 236
 Μπίνου, Άννα 320
 Μπίνος, Μιχ. 318, 320
 Μποστάνης, Στρατής 326
 Μπρίντζι 214
 Μυστέγνα, χωριό 49, 96, 168, 179, 201, 205, 208, 212, 248, 301
 «Μυτιληναϊκή Μαντολινάτα», λέσχη 306
 Μυτιλήνης, γυμνάσιο 286, 325
 Μωάμεθ Β΄ 91
 Μωραϊτή, αδελφοί 84
 Μωχάμετ Άλι 255
- Ναζίρης 63
 Ναζλί 252
 Ναπολεόντειος Κώδικας 66
 «Ναυτική Λέσχη» 306, 322
 «Νέα Ημέρα», εφημερίδα Τεργέστης 325
 «Νεολόγος», εφημερίδα Κων/πόλεως 325
 Νεότουρκοι 53, 63, 256, 329
 Νεοχώρι 96
 Νιάνια, οικογένεια 99, 321
 Νιάνιας, Κωνσταντίνος 274
 Νιάνιας, Μαλιάκας 274
 Νομαρχία Αρχιπελάγους 31, 207
 Νομαρχία Λέσβου 30, 200
 Νότια Γαλλία 236
 Νότια Ρωσία 52
 Ντινιέ, Ι. (Didier, I.) 79
- Ευπερέα, Μαριγώ 298
- Οδησός 253
- Οθωμανική Αυτοκρατορική Τράπεζα 252, 305
 Οθωμανικός Εμπορικός Οδηγός 274, 304
 Οκτωβριανή επανάσταση 282, 331
 Ολλανδία 79
 Όλυμπος 49, 95
 Όρδυνμος 49
- Παλαιόκηπος, χωριό 95, 148, 175
 Παλέριο 207
 Πάμφιλα, χωριό 96, 99, 142, 168, 175, 180, 197, 206, 210, 211, 212, 215, 216, 217, 221, 274, 301
 Παναγιούδα 56, 96
 Πάνω Χαλικιάς, χωριό 301
 Παπάδος, χωριό 95, 175, 324, 326
 Παπάζογλου, Γρηγ. Μ. 142
 Παπάζογλου, Γρ. Δ. 170
 Παπάζογλου, οικογένεια 321
 Παπαντώνης, Στρατής 326
 Παπιανά, χωριό 56
 Πάπτης, Α. 54, 55, 63, 64, 65, 71, 75, 98, 108, 206
 Παραδέλη, οικογένεια 321
 Παρθεναγωγείο 315
 Παρσί 285, 286, 308, 322, 323
 Παρισίων, συνδιάσκεψη 211
 Πασιούρα, οικογένεια 321
 Πασιούρας, Απ. Αν. 101, 179
 Πασιούρας, Παλ. Μ. 99
 Πατακόπουλος, Β. 176
 Πατζασούρας, Απ. Π. 101, 317
 Πατζασούρας, Γρ. 143
 Πατριαρχείο 77, 85
 Παυλακέλλη (κυρία) 320
 Πειραιάς 242
 Πέραμα, χωριό 95, 233, 301
 Πέτρα, χωριό 49, 208
 Πηγή, χωριό 96
 Πιττής, Γ. 214
 Πιλαγιά, χωριό 298
 Πλακάδος, χωριό 95
 Πληγώνι, χωριό 149, 148
 Πλωμάρι 56, 64, 95, 103, 214, 233, 247, 252, 327
 Πολιτάκης, Αλ. Γ. 317
 Πολυχνίτος, χωριό 49
 Ποταμός Πλωμαρίου 298
 Πούλιας, Π. 214
 Πουτσίνι 322
 «Πρόδος», λέσχη 306, 321, 322, 323
 Προύσα 102
 Πρωσικός πόλεμος 79
 Πυργί, χωριό 95, 148
 Πύργοι Θερμής 96
 Πύργοι Μόριας 96
- Ραιδεστός 134

- Ρίπερ, Ι.Σ. (Ripper, I.S.) 81
 Ρόδος 63, 215
 Ρόμπολι, Μ. (Roboly, M.) 79, 80, 111
 Ροστόφ 253, 277, 283
 Ρουγκόν (Rougon), υποπρόξενος 54, 225
 Ρουμανία 52, 80, 134, 196, 236, 238, 255, 256, 274, 311
 Ρουσέλλη Β., υιοί 248
 Ρουσέλη (κυρία) 320
 Ρωσία 79, 111, 196, 238, 253, 255, 256, 273, 274, 275, 276, 282, 285, 287, 288, 312, 322, 343
 Ρωσοτουρκικός πόλεμος 211

 Σακελλαρίδη, οικογένεια 321
 «Σάλπιγξ», εφημερίδα 73, 274, 311, 317, 320, 323, 328
 Σάλτα, οικογένεια 321
 Σάλτας, Μ. 215
 Σαμαρίδης, Άρης 30
 Σάμος 200
 Σαπούνι (χωριό) 57
 Σαπφώ 314
 «Σαπφώ», κινηματογράφος 306, 322
 Σαρήβαμβα 93, 179, 301
 Σαρμουσάκ, ακρωτήρι 49, 212
 Σταθόπουλος 324
 Σταυράκη, Αθ. 324
 Σβίλαριτς, Α. 78, 214
 Σημαντήρη, Ευθυμία Μιχ. 297
 Σημαντήρης, Α. 81
 Σιβιανά, χωριό 57, 96
 Σίγρι, χωριό 57, 70
 Σίγρι, ακρωτήρι 49
 Σιμωνίδη, οικογένεια 321
 Σιφναίου, αδελφοί 227, 247, 276, 279
 Σιφναίου, Αιχ. 324
 Σιφναίου, οικογένεια 321
 «Σιφναίος-Γρημάνης», εταιρεία 276
 Σιφναίος, Ζάννος 276, 277, 278, 280, 286, 287, 312, 318
 Σιφναίος, Θεόδωρος 277, 286
 Σιφναίος, Ιωάννης 302
 Σκαμπαβία, Παλογού 321
 Σκόπελος, χωριό 95, 301
 «Σκορπιός», εφημερίδα 306, 315, 318, 320
 Σκούντα, χωριό 56, 95
 Σμύρνη 30, 49, 78, 80, 102, 111, 112, 130, 161, 201, 207, 209, 214, 215, 217, 233, 236, 239, 242, 249, 252, 253, 254, 255, 275, 306, 319, 320, 322, 323, 325, 330
 Σοφμανόπουλος, Αθ. 198, 222, 225, 226, 303
 Σουηδία 312
 Σουίδας, Ν. 81
 Σουμούρια, χωριό 57

 Σουράδα, προάστειο 95
 Σπύρου εφέντης 78
 Συκαμά 208
 Σύρα 112
 Σώκια 252
 Σωτηρίου, Ι. 308, 310

 Ταϊγάνι 252, 253, 277, 280, 282, 283, 284, 285, 302, 315, 322
 Ταϊγανίου, ελληνικό προξενείο 278
 Ταμείο Εθνικής Άμυνας 329
 Τανζιμάτ (Tanzimat) 29, 52, 60, 63, 64, 68, 73, 94, 107, 162
 Τάξης, Οι. 54, 55, 56, 91, 198, 253
 Τελώνια, χωριό 70
 Τεργέστη 130, 239, 240, 252, 302, 306, 312, 318
 Τζαβήτ πασάς 53, 83
 Τζέντα 215
 Τζερπίνης, Π. 103
 Τζουμαϊλί, χωριό 57
 Τζούφλος 93, 148
 «Τόσκα» 322
 Τουλουμτζίδικα, περιοχή 302
 Τουρκικό Γυμνάσιο 306
 «Τραβιάτα» 322
 Τράπεζα Αθηνών 305
 Τράπεζα Ανατολής 252, 305
 Τράπεζα αφών Χ' Χριστόφα 305
 Τράπεζα Μυτιλήνης 249, 252, 298, 305
 Τράπεζα Ράλλη 305
 Τρωάδα, ακρωτήρι 49
 Τσιριγώτης, Ευ. 133
 Τυνησία 224, 236

 Υψηλή Πύλη 52, 69, 70, 76, 77, 78, 82, 85, 97, 110, 160
 Υψηλομέτωπο 245

 Φιδέλης-Νέξης, Α. 81, 197
 Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 325
 «Φιλόπτοχος Αδελφότης Κυριών» 305, 314, 324, 297
 «Φοίνιξ», ασφαλιστική εταιρεία 251
 «Φοιτητική Συντροφιά» 326
 Φουάντ πασάς (Fuad Pacha) 72
 Φουρτούνας, οικογένεια 318
 Φώκαια 238
 Φωτιάδης Αλ. 214, 247, 324
 Φωτίου, Μιχ. Μ. 81, 289
 Φωτίου, οικογένεια 321

 Χαλήμ μπέτης 308
 Χάλμας 56, 95

- Χαλιλ μπέης 103
 Χάλκη 275
 Χάλκης, σχολή 282
 «Χαροαγή», εφημερίδα 327
 Χαρτούμ 254
 Χατζηβασίλη, οικογένεια 321
 Χ''Κονδώνης, Χ'' Α. 171
 Χ''Μαλιάκας, Ι. 101
 Χ''Παραδέλης, Δουκάκης 179
 Χατζηχριστόφα, αδελφοί 84
 Χατ-ι-Χουμαγιούν (Hatt-i-Hümayun) 52, 68, 69,
 70, 71, 252
 Χατ-ι-Σερίφ (Hatt-i Serif) 80, 110
 Χιβζή πάσας 78, 81
 Χιλιοπηγάδα, χωριό 57
 Χίος 63, 78, 97, 252
 Χουσνή πασάς 69
 Χριστοδουλίδης, Ι. 293
 Χριστοδούλου, Ν. 273
 Χριστόφας, Απ. 103
- Ψακίς, Γ. 168
 Ψακίς, Εμμ. 148
- Baba, ακρωτήρι 238
 Baer, G. 137, 140
 Barkan, O. 97
 Bois de Boulogne 322
 Bourse Egyptienne, εφημερίδα 321
- Cristofle, οίκος 312
 Cuinet, V. 59, 63, 76, 198, 233
- Davesiés de Pontés, D. 330
- Faust 322
- Giraudeau, J. 147
 Grande Opéra 322
 Gürsel, S. 78
- Hadkinson, R. 197
- Joseph, St. 320
- Koulaksizi, Moustafa Aga 93
 Kütükoglou, M. S. 110
- Launay, L. de 151, 171, 330
 Lloyd (ναυτική εταιρεία) 132, 242
- Michaud-Poujoulat 110
 Morrit, J. 152
- Newton, Charles Thomas 315
 Pamuk, S. 72
 Papps, S. H. 203
- «Quai» 306
- Régie 239
 Roboly, M. 55, 93
 Rodinson, M. 250
 Rycaut, P. 97
- Turner, W. 110
- Walker, M. 55

Ένα δείγμα γραφής
γεμάτο ελπίδα

Άνεμο δροσιάς αποπνέει το βιβλίο της φίλης και συνεργάτιδας Ρούρας Σιφναίου για την οικονομία και την κοινωνία της Λέσβου στο 19ο αιώνα. Δροσερός σαν τη λεσβιακή αύρα, ο πλούτος και η φρεσκάδα των πληροφοριών για τη ζωή και την κοινωνία της εποχής, μας ταξιδεύει σ' έναν κόσμο γεμάτο σφρίγος και ανοιχτούς ορίζοντες. Ένα δείγμα γραφής γεμάτο ελπίδα και σιγουριά πως η νέα λεσβιακή γενιά έχει να καταθέσει τη δική της πολύτιμη πνευματική προσφορά, αντάξια των προγόνων της και που είναι αποτέλεσμα της γνώσης δια μέσω της έρευνας.

Το βιβλίο της Ρούρας Σιφναίου εκτός από πολύτιμο εργαλείο για κάθε μελετητή είναι συνάμα και απαραίτητο κληροδότημα κάθε φίλου της Λέσβου.

Νίκος Σηφουνάκης

